930
Б82Сфм

ПОРЕДИЦА ✱ ХРОНИКА

ФЕРНАН БРОДЕЛ

ИГРИТЕ НА РАЗМЯНАТА

ПРОЗОРЕЦ

21 DE 20 3

25 JAN 2 4

04 MAR 2004

10 6 2004

13 APR 2009

01 JUN 2009

26. 12. 2010

03. 09. 2011

24 JUN 2009

11 SEP 2009

15. 03. 2011

13 02

11 02. 2011

31 JUL 2008

Фернан Бродел

Материална цивилизация, икономика
и капитализъм, XV-XVIII век

ТОМ II

ИГРИТЕ НА РАЗМЯНАТА

ПРОЗОРЕЦ

930
Б82Ф

На Пиер Гуру –

в знак на двойна привързаност.

129046
000009
Столична библиотека

2990/03 R

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 9

Глава 1. **ОРЪДИЯТА НА РАЗМЯНАТА** **12**
ЕВРОПА: МЕХАНИЗМИТЕ НА ДОЛНАТА ГРАНИЦА НА РАЗМЯНАТА 14
Обикновени пазари като днешните 15
Градове и пазари 16
Пазарите се множат и специализират 18
Градът трябва да се намеси 22
Лондонският случай 26
Най-добре ще е да броим 28
Истина английска, истина европейска 34
Пазари и пазари: пазарът на труда 36
Пазарът е граница, и то подвижна граница 40
В подмолите на пазара 42
Дюкяните 44
Специализация и йерархизиране следват своя ход 49
Дюкяните завладяват света 51
Причините за подема 52
Неизтощимата дейност на праматарите 56
Архаична ли е разносната търговия? 60
ЕВРОПА: МЕХАНИЗМИТЕ НА ГОРНАТА ГРАНИЦА НА СТОКООБМЕНА 61
Панаирите – старо, безспир преправяно оръдие 62
Градът празнува 66
Развитието на панаирите 68
Панаири и цикли 70
Упадъкът на панаирите 71
Складове, депа, стоварища, магазии, хамбари 73
Борсите 76
Пазарът на ценни книжа в Амстердам 79
В Лондон всичко се повтаря 84
Нужно ли е да се ходи в Париж? 87
Борси и пари 89
А КАКЪВ Е СВЕТЪТ ИЗВЪН ЕВРОПА? 91
Навред пазари и дюкяни 91
Променливата площ на първичните пазарни ареали 97
Свят на праматари или на едри търговци? 97
Индийските банкери 101
Малко борси, но затова пък – панаири 103
На равна нога ли е Европа със света? 110
ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ХИПОТЕЗИ 111

Глава 2. **ИКОНОМИКАТА ПРИ НАЛИЧИЕ НА ПАЗАРИ** **114**
ТЪРГОВЦИ И ТЪРГОВСКИ ВЕРИГИ 114
Двупосочни движения 114
Вериги и полици 117
Не се ли затвори кръгът – няма сделка 119
За разплащателните трудности 121
Търговското сътрудничество 124

Мрежи, сфери на влияние и завоевания ... 127
Арменците и евреите ... 129
Португалците и испаноезична Америка (1580–1640) ... 134
Мрежи воюващи, мрежи изчезващи ... 136
Малцинства завоеватели ... 138
ТЪРГОВСКА ПРИБАВЕНА СТОЙНОСТ, ПРЕДЛАГАНЕ И ТЪРСЕНЕ ... 141
Търговската прибавена стойност ... 141
Предлагането и търсенето: primum mobile ... 145
Търсенето, разглеждано отделно ... 149
Предлагането, разглеждано отделно ... 152
ГЕОГРАФИЯТА НА ПАЗАРИТЕ ... 155
Фирмите на своя територия ... 156
Градските пространства ... 160
Пазарите на суровини ... 162
Скъпоценните метали ... 166
НАЦИОНАЛНИ ИКОНОМИКИ И ТЪРГОВСКИ БАЛАНС ... 174
„Търговският баланс" ... 174
Цифри, които трябва да се разтълкуват ... 176
Франция и Англия до и след 1700 г. ... 178
Англия и Португалия ... 181
Източна Европа, Западна Европа ... 184
За глобалните баланси ... 186
Индия и Китай ... 189
МЯСТОТО НА ПАЗАРА ... 193
Саморегулиращият се пазар ... 194
През вековете ... 195
Може ли да свидетелства съвременността? ... 198

***Глава 3.* ПРОИЗВОДСТВОТО, ИЛИ КАПИТАЛИЗМЪТ НА ГОСТИ ... 200**
КАПИТАЛ, КАПИТАЛИСТ, КАПИТАЛИЗЪМ ... 201
Понятието „капитал" ... 201
Капиталист и капиталисти ... 204
Капитализмът: скорошно понятие ... 206
Реалността на капитала ... 208
Постоянен и променлив капитал ... 210
Включване на капитала в мрежа от изчисления ... 212
Смисълът на секторния анализ ... 215
Земята и парите ... 217
Предтечите на капитализма ... 218
Численост, инертност и производителност на селските маси ... 221
Нищета и оцеляване ... 222
Дългият период не изключва промяната ... 223
В Западна Европа сеньориите не са отмрели ... 225
В Монталдео ... 229
Отвъд бариерите ... 231
Белите полета в сърцето на Европа ... 232
Капитализъм и вторично закрепостяване ... 232
Капитализмът и американските плантации ... 237
Плантациите в Ямайка ... 243
Завръщане в сърцето на Европа ... 246
До Париж: областта Бри по времето на Луи XIV ... 247

Венеция и континентът 249
Римските околности в началото на XIX век: изключение от правилата 251
Тосканската изполица 254
Напредналите области са малцинство 255
Френският случай 257
КАПИТАЛИЗЪМ И ПРЕДИНДУСТРИЯ 260
Четворният модел 260
Валидна ли е другаде освен в Европа схемата на А. Буржен? 265
Няма разрив между земеделието и прединдустрията 267
Индустрията провидение 269
Непостоянно установяване 270
От селата към градовете и от градовете към селата 272
Имало ли е водещи индустрии? 274
Търговци и търговски задруги 277
Надомният труд *(Verlagssystem)* 279
Надомният труд в Германия 282
Мините и индустриалният капитализъм 283
Мините в Новия свят 287
Сол, желязо, въглища 288
Манифактури и фабрики 290
Манифактурите на Ванробе в Абвил 296
Капитал и счетоводна отчетност 297
За производствените печалби 300
Законът на Валтер Г. Хофман (1955) 303
ТРАНСПОРТ И КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ПРЕДПРИЯТИЕ 307
Наземен транспорт 307
Речен транспорт 314
По море 318
Измеримите дадености: капитал и труд 325
ПО-СКОРО ОТРИЦАТЕЛЕН БАЛАНС 328

***Глава 4.* КАПИТАЛИЗМЪТ У ДОМА СИ 330**
ПО ВЪРХОВЕТЕ НА ТЪРГОВСКАТА ОБЩНОСТ 330
Търговската йерархия 330
Специализацията е само в основата 333
Търговският успех 337
Заемодателите 341
Кредит и банки 344
Парите се крият или циркулират 349
КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ИЗБОР И КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ СТРАТЕГИИ 355
Капиталистическият дух 355
Далечната търговия, или лъвският пай 357
Образованост и осведоменост 362
„Конкуренция без конкуренти" 367
Монополите в международен мащаб 371
Един неуспешен опит за монопол: пазарът на кошенила през 1787 г. 376
Коварството на парите 378
Изключителни печалби, изключителни отсрочки 383
ДРУЖЕСТВА И КОМПАНИИ 387
Дружествата: началото на еволюцията 388
Командитните дружества 392

Акционерните дружества ... 394
Бавна еволюция ... 397
Големите търговски компании имат предшественици ... 398
Просто тройно правило ... 399
Английските компании ... 402
Компании и конюнктура ... 405
Компаниите и свободата на търговията ... 408
ОТНОВО ТРИЕДИНСТВО ... 409

***Глава 5.* ОБЩЕСТВОТО, ИЛИ „СЪВКУПНОСТ ОТ СЪВКУПНОСТИ“ ... 412**
СОЦИАЛНИТЕ ЙЕРАРХИИ ... 415
Плурализмът на обществото ... 416
Наблюдение по вертикала: ограничен брой привилегировани ... 419
Социалната мобилност ... 425
Как се долавя промяната? ... 427
Синхрон в европейските социални конюнктури ... 429
Теорията на Анри Пирен ... 430
Във Франция: джентри или благородничество на тогата ... 433
От градовете до държавите: обикновен и показен разкош ... 439
Революции и класови борби ... 444
Няколко примера ... 448
Порядък и безпорядък ... 452
Под нулевото равнище ... 454
Да излезеш от ада ... 461
ВЕЗДЕСЪЩАТА ДЪРЖАВА ... 463
Задачите на държавата ... 463
Поддържане на реда ... 465
Разходите надвишават приходите: прибягване към заем ... 468
Кастилските *asientos* и *juros* ... 471
Английската финансова революция: 1688–1756 ... 474
Бюджети, конюнктури и национален продукт ... 477
Да поговорим за финансистите ... 481
От откупвачите до Главното управление на данъчната администрация ... 484
Икономическата политика на държавите: меркантилизъм ... 490
Незавършената държава пред лицето на обществото и културата ... 495
Държава, икономика, капитализъм ... 500
ЦИВИЛИЗАЦИИТЕ НЕ ВИНАГИ КАЗВАТ „НЕ“ ... 502
Всеки със своето участие в културната дифузия: ислямският модел ... 502
Християнският свят и търговските стоки: раздорът заради лихварството ... 506
Равнозначни ли са пуританството и капитализмът? ... 513
Ретроспективната география обяснява много неща ... 515
Равнозначни ли са разумът и капитализмът? ... 518
Един нов начин на живот: Флоренция на Quattrocento ... 524
Друго време, друг светоглед ... 526
КАПИТАЛИЗМЪТ ИЗВЪН ЕВРОПА ... 527
Чудесата на търговията на далечно разстояние ... 527
Няколко довода и догадки на Норман Джейкъбс ... 531
Политика и най-вече общество ... 537
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ ... 543

БЕЛЕЖКИ ... 545

ПРЕДГОВОР

Ако мога да се изразя по-просто, настоящият том се издига над партера на материалния живот, който бе предмет на първата част на този труд, и разглежда следващите го непосредствено по-горни етажи на икономическия живот, а над него – и на капиталистическото действие. Подобно изображение на многоетажна сграда представя доста точно действителния порядък на нещата, нищо че ги попресилва в конкретното им значение.

Между „материален живот" (в смисъл на първично стопанство) и икономически живот няма пълно покритие и на практика връзката се осъществява в хиляди незначителни точки: пазари, работилници, дюкяни... Същевременно тези точки бележат и разрив: от една страна, е икономическият живот с неговите размени, пари, фокусиращи центрове, мощни средства, тържища, борси и панаири; от друга – „материалният живот", не-икономиката под натрапчивия знак на самозадоволяването. Икономиката започва пред прага на *разменната стойност*.

Във втория том се стремя да анализирам *съвкупността* от игрите на размяната, като се почне от простата натурална размяна, та се стигне до най-сложната форма, включително и капитализма. Тръгвайки от възможно най-прилежното и безпристрастно описание, правя опит да установя закономерности и механизми, своего рода *обща* икономическа история (както има *обща география*), или, казано на друг език, *типология*, *модел* или *граматика*, способна поне да уточни смисъла на няколко ключови думи, на няколко очевидни реалности, при това без споменатата *обща история* да е съвършено точна, без утвърдената *типология* да е безспорна и най-вече – пълна, без *моделът* и най-малко да е в състояние да бъде проверен с математически методи, без *граматиката* да дава ключ за някакъв икономически език или дискурс, ако изобщо съществува такова нещо и то е относително постоянно във времето и пространството. В общи линии става въпрос за усилие на разума да се добере до връзките, развитията и в не по-малка степен – до гигантските сили, които крепят традиционния ред и „бездушната жестокост", за която говори Жан-Пол Сартр. Следователно това е изследване в пресечната точка между общество, политика и икономика.

За извършването на подобен път не съществува друг метод освен наблюдение, докато те заболят очите, прибягване до различните науки за човека, а наред с това и систематично сравняване, свързване на сходни по естеството си опити, без прекомерни опасения, че вследствие на почти неподвижните системи техният анахронизъм може да ни изиграе твърде лоша шега в хода на подобни наложителни съпоставки. Това е сравнителният метод, препоръчван горещо от Марк Блок и прилаган от мен във връзка с перспективата на дългите периоди. На настоящото стъпало на нашите познания разполагаме с такова множество съизмерими данни, трупани във времето и пространството, че сякаш човек не съпоставя опита, роден по волята на случайност-

та, а едва ли не първооткривателства. Така изградих една книга на кръстопът между първоначалната вдъхновителка – историята, и останалите хуманитарни науки.

В тази съпоставка между модел и наблюдение непрестанно се натъквах на трайно противопоставяне между икономиката на нормалната и често традиционна размяна (през XVIII в. биха я нарекли *естествена*) и една по-висша, усложнена икономика (през XVIII в. биха я нарекли *изкуствена*[1]. Убеден съм, че подобно деление е очевидно, че *дейците*, хората, действията, манталитетът не са едни и същи на тези различни етажи. Класическите правила на пазарната икономика, които откриваме на определени равнища, много по-рядко налагат свободната конкуренция във висшата сфера на пресмятане и на сделки. Там започва сенчестата, сумрачна територия за дейност само на избраници, където според мен се корени смисълът на думата капитализъм като натрупване на могъщество (което основава размяната повече върху принуда, отколкото върху взаимен интерес), един, бил той неизбежен или не, обществен паразитизъм, подобен на всички останали. Накратко, йерархия на търговския свят се наблюдава даже ако горните етажи няма начин да съществуват без по-ниските, върху които се опират, както е при всяка йерархия. Накрая нека не забравяме, че непосредствено под различните видове размени онова, което по липса на по-подходящ израз наричам *материален живот*, съставлява най-дебелия и плътен слой през столетията на Стария режим.

Но дали на читателя няма да се стори по-спорен и от разчленяването на икономиката на множество етажи фактът, че използвам думата *капитализъм*, за да обознача най-високия етаж? Въпросната дума *капитализъм* се появява в своята зрялост и експлозивна сила доста късно, едва в самото начало на XX век. Не е ли обаче най-тежкият грях от страна на един историк допускането на анахронизма, че от сигурно по-сигурно в дълбоката си същност тя е белязана от датата на *истинското* си рождение, като мястото ѝ е някъде между 1400 и 1800 година? Истината е, че това не ме смущава кой знае колко. Историците измислят думи и названия, за да обозначат със задна дата своите проблеми и периоди: Стогодишна война, Възраждане, Хуманизъм, Реформация... За тази територия, която не е същинската пазарна икономика, а най-често нейно откровено отрицание, на мен ми трябваше специална дума. И думата, която се натрапваше неудържимо, бе тъкмо капитализъм. Защо да не си послужа с подобна образна дума, загърбвайки всякакви разгорещени спорове, които е предизвиквала и продължава да предизвиква?

Придържайки се към правилата за изграждане на всеки модел, в настоящия том вървя много предпазливо от простото към сложното. Онова, което довчерашните икономически общества излагат лесно на показ, обикновено се нарича *обръщение* или *пазарна икономика*. Именно затова в двете първи глави: *„Оръдията на размяната“* и *„Икономиката при наличие на пазари“*, се старая да опиша пазарите, амбулантната търговия, дюкяните, панаирите, борсите... Може би прекалено подробно. Опитвам се да открои правилата на размяната, ако съществуват такива. Следващите две глави: *„Производството, или капитализмът на гости“* и *„Капитализмът у дома си“*, засягат гра-

ничещите с обръщението разнопосочни проблеми на производството; уточняват задължително смисъла на решаващите за повдигнатата дискусия думи: *капитал*, *капиталист*, *капитализъм*; опитват се да определят местоположението на капитализма, тъй като подобна „топология" трябва да очертае границите и напълно логично да разкрие природата му. След всичко това стигаме до сърцевината на трудностите, а не до края на мъките си. Всъщност последната и безспорно най-необходимата глава, *„Обществото, или „съвкупност от съвкупности"*, се стреми да върне икономиката и капитализма в общата рамка на обществената действителност, извън която нищо не е в състояние да придобие цялостен смисъл.

Ала да описваш, анализираш, сравняваш и обясняваш най-често означава да прекрачиш границите на историческия разказ и своеволно да пренебрегнеш или прекъснеш нишката на историческото време. То обаче съществува и отново ще се изправим пред него в третата и последна книга на този труд: *„Времето на света"*. Следователно страниците на настоящия том са предварителен етап, на който времето не се разглежда в хронологичната му последователност, ами се използва като средство за наблюдение.

Това обаче не опростява моята задача. Четири-пет пъти съм преработвал предстоящите глави. Изнасял съм ги като лекции в „Колеж дьо Франс" и в университета. Писал съм ги, после съм ги преписвал отначало докрай. Един от приятелите на Анри Матис, който му е позирал, ми разказваше, че обикновено художникът прерисувал десетократно рисунките си и пълнел всекидневно кошчето с тях, за да запази само последната, където му се струвало, че най-сетне е постигнал чистотата и непринудеността на рисунъка. За съжаление аз не съм Анри Матис. Не съм сигурен даже, че окончателният ми текст е най-ясен и най-пълно съответства на това, което мисля или се стремя да мисля. За утеха си повтарям казаното от един английски историк – Фредерик У. Мейтлънд (1887), че „простотата не е изходна точка, а цел"[2], а понякога с малко късмет – и постигане на целта.

Глава 1

ОРЪДИЯТА НА РАЗМЯНАТА

Наглед икономиката представлява две огромни области: производство и потребление. Във втората всичко свършва и изчезва, в първата всичко започва отново и отново. „Едно общество не може да престане нито да произвежда, нито да потребява", пише Маркс[1]. Общоизвестна истина. Прудон казва приблизително същото с твърдението си, че работата и храната са едничката ясна цел на човека. Ала между тези два свята се промъква един трети, тесен, но буен като река, който също се разпознава от пръв поглед – размяната или, казано другояче, пазарната икономика – несъвършена, непоследователна, но вече налагаща волята си и безспорно революционна през столетията, които са предмет на настоящата книга. Тя е промяната и обновлението в един ансамбъл, който упорито се стреми към рутинно равновесие и го изоставя само за да се върне наново към него. Маркс я определя като свят на обръщението[2] и аз смятам, че изразът е много сполучлив. Разбира се, думата обръщение, която е пренесена от физиологията в икономиката[3], означава едновременно прекалено много неща. Ако се вярва на Ж. Шел[4], издателят на събраните съчинения на Тюрго, последният възнамерявал да напише *„Трактат за обръщението"*, където щяло да става дума за банките, системата на Лоу, кредита, обмена, търговията и лукса, сиреч за почти цялата икономика според тогавашните разбирания. Но нима и днес терминът пазарна икономика не е приел твърде широк смисъл, който далеч надхвърля скромните понятия обръщение и размяна[5]?

И така – три свята. В първия том на настоящия труд отдадохме най-голямо внимание на потреблението. В следващите глави ще се занимаваме с обръщението. Трудните въпроси на производството ще дойдат на последно място[6]. Не че спорим за изключителната им важност с Маркс или Прудон. Но за наблюдателя на минали събития в лицето на историка е трудно да започне с производството, което е неясна, трудно доловима и все още недостатъчно позната област. За сметка на това обръщението има предимството да се наблюдава лесно. Там всичко се движи и излага на показ всяко движение. Шумът на пазарите безпогрешно достига до слуха. Без никаква измама бих могъл да зърна отново търговците и прекупвачите от площад „Риалто" във Венеция през 1530 година направо от прозореца на дома на Аретино, който съзерцава с наслада всекидневното зрелище[7]; бих могъл да вляза в Борсата в Амстердам през 1688 година и дори преди това и да не се изгубя там (щях да кажа да играя на нея без особен риск). Жорж Гурвич тутакси ще ми възрази, че има опасност *лесно наблюдаемото* да е или маловажно, или второстепенно. Не съм толкова убеден в това и не смятам, че Тюрго, който се бори с цялата икономика на времето си, може напълно да се заблуждава, давайки предимство на обръщението. Освен това нима фактът, че заражда-

нето на капитализма е тясно свързано с размяната, е нещо маловажно? В края на краищата производството е разделение на труда и значи хората неминуемо са обречени да разменят.

Пък и кой ли ще вземе сериозно да омаловажава ролята на *пазара*? Колкото и да е първичен, той е богоизбрано място за предлагане и търсене, за взаимодействие с другите, без което не би имало икономика в обичайния смисъл на думата, а само „ограничен" (на английски *embedded*) в самозадоволяването или не-икономиката живот. Пазарът е свобода, отваряне, достъп до други светове. Това означава да изплуваш. Дейността на хората, излишъците, които разменят, отначало се провира през тази тясна пролука толкова трудно, колкото и камилата от Светото писание през иглените уши. После иглените уши се разширяват и умножават с превръщането на обществото след пробяганата дистанция в „пазарно общество"[8]. След пробяганата дистанция, следователно доста късно и никога по едно и също време, нито по един и същ начин в различните региони. Така че историята на развитието на пазарите не е проста и праволинейна. В нея традиционно, архаично, модерно и авангардно съжителстват до ден днешен. Разбира се, лесно е да се открият и съберат красноречиви примери, но не и да се съчетаят в обща картина, дори ако става дума за привилегирования случай с Европа.

Дали подобно многозначително затруднение не идва и оттам, че нашето поле за наблюдение все още е недостатъчно по продължителност, ограничавайки се между XV и XVIII век? Идеалното поле за наблюдение би трябвало да обхваща всички пазари по света от възникването им до наши дни. Това е огромна територия, която неотдавна бе атакувана от иконоборческата страст на Карл Полани[9]. Но нима е възможно да се съберат в едно псевдопазарите в древна Вавилония, пътищата за размяна на първобитното население от Тробриановите острови днес и пазарите на средновековна и прединдустриална Европа? Не съм напълно убеден.

Във всеки случай ние няма да се ограничаваме с обобщения още от самото начало. Ще започнем с описания. Най-напред на Европа като главен свидетел, когото познаваме по-добре от останалите. После на онова, което не е Европа, защото никое описание не би довело до стойностно обобщение, ако наистина не направи околосветско пътешествие.

ЕВРОПА: МЕХАНИЗМИТЕ НА ДОЛНАТА ГРАНИЦА НА РАЗМЯНАТА

И така, най-напред Европа. Тя премахва най-архаичните форми на размяна още преди XV век. Ценните, които са ни известни или чието съществуване предполагаме, са плаващи още през XII век[10] – доказателство за появата на „модерни" пазари, които с връзките помежду си са в състояние да очертаят градски системи. На практика действително само в малките градчета и в градовете има пазари. По изключение селските пазари[11] все още се срещат през XV век, но в нищожно количество. Западноевропейският град е погълнал всичко, подчинил го е на волята, изискванията и контрола си. Пазарът е станал един от неговите механизми[12].

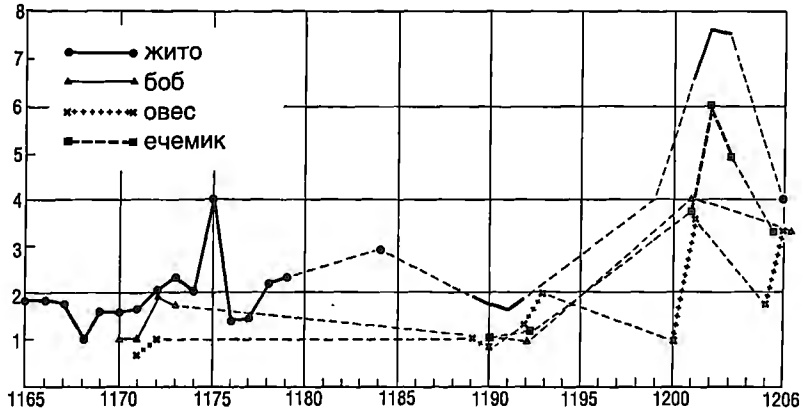

1. РАННА ПОЯВА НА ПЛАВАЩИ ЦЕНИ В АНГЛИЯ

Според D. L. Farmer, „Some Prices Fluctuations in Angevin England" in: The Economic History Review, 1956–1957, с. 39. Следва да се отбележи едновременното повишаване на цените на различните житни култури вследствие лошите добиви през 1201 г.

Обикновени пазари като днешните

Пазарите в първоначалния си вид съществуват и до ден днешен. Поне са оставени на доизживяване, така че в определени дни те се възраждат пред погледа ни на обичайните си места в градовете с целия безпорядък, стълпотворение, суматоха, силни миризми и свежест на хранителните продукти. В миналото те са приблизително същите: няколко сергии, платнище против дъжда, за всеки продавач номерирано място[13], предварително определено, надлежно вписано в регистрите, за което трябва да се плаща според изискванията на властите или на собствениците; тълпа купувачи и множество люде с всевъзможен дребен поминък, многолик и енергичен пролетариат: белачки на грахови шушулки с репутацията на непоправими сплетници, дерачи на жаби (последните пристигат в Женева[14] и Париж[15] с цели мулешки кервани), хамали, метачи, каруцари, нередовни продавачи и продавачки, горделиви контрольори, които си предават от баща на син жалката длъжност, търговци прекупвачи и личащи по одеждите си селяни и селянки, оглеждащи стоката гражданки, слугини, които се наговарят (както говорят богатите) да завишат цените на покупките (навремето се казвало „да подковеш пантофите")[16], хлебари, изнесли за продан големи самуни, месари, чиито многобройни тезгяхи препречват улиците и площадите, ангросисти (търговци на едро на риба, сирене или масло)[17], събирачи на всякакви плащания... Най-сетне, навред изложени стоки: буци масло, камари зеленчуци, купчини сирена, плодове, риба, от която още се оцежда водата, дивеч, месо, което ка-

сапинът разфасова на място, непродадени книги, чиито страници служат за увиване на стоката[18]. Освен това от близките села пристигат слама, дърва, сено, вълна, че и коноп, лен и дори платно от селските тъкачи.

Ако този първичен пазар си остава непроменен с течение на столетията, то това сигурно означава, че е ненадминат в неизтощимата си отвореност, като се има предвид свежестта на бързо развалящите се хранителни продукти, доставяни направо от околните градини и ниви, които се предлагат на него. Като се имат предвид и ниските му цени, защото първичният пазар, където се продава предимно „от първа ръка“[19], е най-непосредствената и най-прозрачна форма на размяната, която се наблюдава толкова внимателно, че остава настрани от измамите. А дали е най-справедливата? *„Книга на занаятите“* от Боало (съставена ок. 1270)[20] го твърди настойчиво: „Право е, дето храните идват на открито на пазара и там се вижда дали са добри и прилични, или не [...], защото от нещата [...], продавани на пазара, всички могат да имат своя дял – и бедни, и богати.“ Според немския израз, това е търговия от ръка в ръка, лице в лице (*Hand-in-Hand, Auge-in-Auge Handel*)[21], непосредствена размяна: продаденото е продадено на място веднага, купеното е получено и заплатено в момента, кредитът играе нищожна роля от един пазар до следващия[22]. Този прастар вид размяна се прилага още в Помпей, Остия или Тимгат Римски, а и столетия, хилядолетия преди това: древна Гърция има своите пазари; пазари съществуват в класическия Китай, както и в Египет на фараоните, във Вавилон, където размяната е извънредно подранила[23]. Европейците описват разноцветното великолепие и организацията на пазара „в Тлалтеко до Теночтитлан“ (Мексико)[24] и „уредените и цивилизовани“ пазари на Черна Африка, чийто порядък ги изпълва с възхита въпреки оскъдната размяна[25]. Произходът на пазарите в Етиопия се губи в кладенеца на столетията[26].

Градове и пазари

Градски пазари обикновено има един-два пъти седмично. За да ги захрани, на селото му е нужно време да произведе и събере хранителните продукти, както и да задели част от работната си ръка за продажбата (предимно поверявана на жените). Вярно е, че в големите градове се забелязва тенденция пазарите да станат всекидневие, като например в Париж, където по принцип (и често на практика) те трябва да отварят врати само в сряда и събота[27]. Във всеки случай, независимо дали са периодически или постоянни, тези първични пазари, свързващи града и селото, със своя брой и неуморно повторение представляват най-значителният от всички видове размяна, както отбелязва Адам Смит. Ето защо градските власти с твърда ръка се заемат с тяхното устройство и надзор: за тях въпросът е от жизнено значение. При това тези власти са в непосредствена близост, готови бързо да наказват, да въдворяват ред и да надзирават отблизо цените. Ако в Сицилия продавач поиска цена само с едно „грано“ по-висока от определения ценоразпис, като нищо може да бъде осъден на каторга! Подобен случай е отбелязан на 2 юли 1611 г. в Палермо[28]. В Шатодьон[29] уличени в нарушение за трети път хлеба-

ри са „изхвърляни безмилостно от боклукчийската кола, навързани като наденички". Тази практика датира от 1417 г., когато Шарл Орлеански дава на градските съдии правото на проверки при хлебарите. Задругата постига отмяна на наказанието едва през 1602 година.

Ала надзор и наказания не пречат на пазара да процъфтява, да се разраства съобразно с търсенето, да се превръща в сърцевина на градския живот. Посещаван в определени дни от всички, пазарът е естествено средоточие на обществения живот. Именно там хората се срещат, разбират, ругаят, минават от заплахи към удари; там се случват произшествия, пораждащи съдебни процеси, които разкриват съучастничества; там се наблюдават по-скоро редките намеси на стражата, които са зрелищни, разбира се, но и предпазливи[30]; там си проправят път новите схващания и всичко останало. В графство Норфолк през 1534 г. на обществено място като пазара във Фейкънхем открито се критикуват действията и намеренията на крал Хенри VIII[31]. А на кой ли английски пазар не бихме могли да чуем в хода на годините пламенните слова на проповедниците? Тази чувствителна тълпа е там за всякакви каузи, дори и благородни. Пазарът е и благодатно място за сключване на търговски или семейни договори. „В Джифони, област Салерно, през XV век, според нотариалните регистри, в пазарен ден освен продажбата на хранителни продукти и произведения на местното занаятчийство се забелязва по-висок (от обикновено) процент договори за покупко-продажба на земя, дългосрочни ипотеки, дарения, сключване на бракове и определяне на зестри."[32] Благодарение на пазара всичко получава тласък. Дори стокооборотът на дюкяните, което е напълно логично. Така в Ланкастър, Англия, към края на XVII век Уилям Стаут, съдържател на дюкян, наема помощници *„on the market and fair days"**[33]. Очевидно това е общо правило. Разбира се, при условие, че дюкяните не са принудително затворени, както се случва в доста градове през пазарните дни или панаира[34].

Дори самата мъдрост на пословиците доказва, че пазарът е сърцето на общуването. Ето няколко примера[35]: „Всичко се продава на пазара, освен благоразумието и честта." „Който купува риба в морето (преди да е уловена), ще си остане само с миризмата." Ако не познаваш в тънкости изкуството да купуваш или продаваш, ех – „пазарът ще те научи". Тъй като на пазара никой не е сам, „мисли за себе си и мисли за пазара", сиреч за другите. Една италианска поговорка казва, че за разумния човек *„val piu avere amici in piazza che denari nella cassa"*, по-добре е да има приятели на пазара, отколкото пари в касията. Да устоиш на изкушенията на пазара, това е въплъщение на мъдростта за съвременния дахомейски фолклор. „На продавача, който вика: „Ела и купи!", бъди разумен да отговориш: „Не харча повече, отколкото имам"."[36]

---

* *За пазарните дни и за панаира (англ.). – Бел. прев.*

29990/03

КА „ИНФОРМАЦИОННО-СТОЛИЧНА БИБЛИОТЕКА"

Пазарите се множат и специализират

Притиснати в прегръдката на градовете, пазарите растат заедно с тях. Множат се, развиват се толкова бурно, че твърде тесните градски пространства не могат да ги удържат. И тъй като въплъщават напредъка, техният натиск не се спира пред никакви пречки; те налагат безнаказано вечните си задръствания, отпадъци и човешки стълпотворения. Възможният изход е да бъдат изтласкани към градските врати, извън крепостните стени, в предградията. Нещо, което се прави често при възникването на нов пазар, както в Париж на площад „Сен Бернар", в предградието Сент Антоан (2 март 1643); както (през октомври 1660) „между градската порта „Сен Мишел" и крепостния ров на нашия град Париж, улица „Д'Анфер" и портата „Сен Жак"[37]. Но старите средища в сърцето на градовете си остават; нещо повече, дори и най-незначителното им преместване е извънредно трудно, както през 1667 г., например от моста „Сен Мишел" – в края на същия мост[38], или половин век по-късно от улица „Муфтар" – в близкия двор на „Отел де Патриарш" (май 1718)[39]. Новото не прогонва старото. И тъй като градските стени се местят съобразно с разрастването на агломерациите, някой ден кротко настанените в подстъпите им пазари се озовават от вътрешната страна и си остават там.

В Париж и Парламент, и градски съветници, и началник на полицията (от 1667 г.) отчаяно се опитват да ги задържат в точно определени граници. Напразно. Така улица „Сент Оноре" през 1678 г. е непроходима поради един „пазар, който непозволено се е настанил в близост до приюта за слепи „Кенз вен" и току пред входа на месарницата на улица „Сент Оноре", където в пазарен ден множество жени и продавачки както от село, тъй и от града излагат стоката си насред улицата и затрудняват минаването по нея, макар че тя винаги трябва да е свободна като една от най-оживените и важни в Париж"[40]. Очевидно нарушение, но как да бъде поправено? Да се освободи едно място значи да се задръсти друго. Почти петдесет години по-късно пазарчето при „Кенз Вен" неизменно си съществува, защото на 28 юни 1714 г. комисар Брюсел пише на началника си в Шатле: „Господине, днес получих жалба от обитателите на пазарчето при „Кенз Вен", където бях за хляб, срещу продавачките на скумрия, които изхвърлят отпадъците от скумриите си, което е голямо вредителство поради зловонието, което се разнася из пазара. Добре би било [...] да се разпореди на тия жени да събират въпросните отпадъци в кошове и после да ги изпразват в боклукчийската кола, както се прави с граховите шушулки[41]. Още по-скандален е провеждащият се току пред дверите на „Нотр Дам" през Страстната седмица *Панаир на сланината*, който всъщност е голям пазар, където бедни и не дотам бедни парижани идват да се запасят с шунка и сланина. Обществеият кантар се поставя под самия свод на катедралните двери. И настава неописуема блъсканица кой да си претегли придобивките преди съседа. И всичко това под съпровода на шеги, закачки и дребни кражби. Гвардейците, охраняващи реда, не се държат подобре от останалите, а гробарите от съседната „Отел Дийо"* си позволяват

---

* *Най-старата парижка болница. Многократно съсипвана от пожари, тя е реконструирана през 1868–1878 в северната част на площада пред „Нотр Дам". – Бел. прев.*

палячовски лудории[42]. Всичко това няма да попречи през 1669 г. да възложат на кавалера Дьо Грамон да установи „нов пазар между църквата „Нотр Дам“ и кралския дворец“. Всяка събота – катастрофални задръствания. Как да се проправи път за религиозните шествия или за каляската на кралицата през почернелия от народ площад[43]?

Разбира се, освободи ли се някакво пространство, пазарите веднага си го присвояват. В Москва всяка зима щом Москва река замръзне, върху леда се настаняват дюкяни, шатри, тезгяхи[44]. По това време на годината, благодарение на превозите с шейни и замразяването под открито небе на месо и дивеч, по пазарите в навечерието и след Коледа редовно се наблюдава нарастване на размяната[45]. В Лондон през необичайно студените зими на XVII в. е истински празник възможността да се пренесат върху замръзналата река удоволствията на карнавала, който „в цяла Англия трае от Коледа до Богоявление“. „Бараки, които служат едновременно за кръчми“, огромни късове говеждо, които се пекат на открито, испанско вино и ракия привличат цялото население, че и самия крал при случай (13 януари 1677)[46]. През януари и февруари 1683 г. обаче нещата не са толкова весели. Нечувани студове изненадват града, към устието на Темза огромни ледени блокове заплашват да премажат прикованите кораби. Липсват храни и стоки, цените скачат тройно, четворно, затиснатите от сняг и лед улици са непроходими. Тогава животът се пренася върху замръзналата река, която служи за път на продоволствените коли и наемните каляски; търговци, продавачи и занаятчии разпъват шатри върху нея. Непринудено възниква чудовищен пазар, съизмерим по мощ с всички пазари в огромната столица – дотам, че прилича на „преголям панаир“, както се изразява някакъв тоскански наблюдател, и, разбира се, там тутакси се появяват „шарлатани, смешници и всякакви майстори на хитрини и номера за прибиране на пари“[47]. Именно спомен за панаир (*The Fair on the Thames*, 1683) оставя това необичайно сборище. Една недотам умела гравюра отбелязва събитието, без да възпроизведе живописното стълпотворение[48].

Навред растежът на размяната тласка градовете към строеж на *хали*, сиреч покрити пазари, често заобиколени от открити тържища. Повечето време тези хали са постоянни и обособени пазарища. Познати са безброй хали за тъкани[49]. Дори средноголям град като Карпантра си има такива[50]. Барселона е разположила своите *ala dels draps* над Борсата, известната *Lonja*[51]. Лондонските хали „*Блекуел Хол*“[52], които са изградени през 1397, преустроени през 1558, разрушени от огъня през 1666 и съградени наново през 1672 г., се славят с изключителните си размери. Дълго време ограничаваните до няколко дни седмично продажби стават всекидневни през XVIII в. и всички *country clothiers** свикват да складират непродадените артикули за следващия пазар. Около 1660 г. халите имат свои посредници, постоянни служители и цяла сложна организация. Но още преди този разцвет „Бейсингхол стрийт“, където се издига внушителното здание, вече е „финансовото сърце“, и то много повече, отколкото Немският двор или *Fondaco dei Tedeschi*[53] за Венеция.

---

* *Местни шивачи или продавачи на дрехи (англ.). – Бел. прев.*

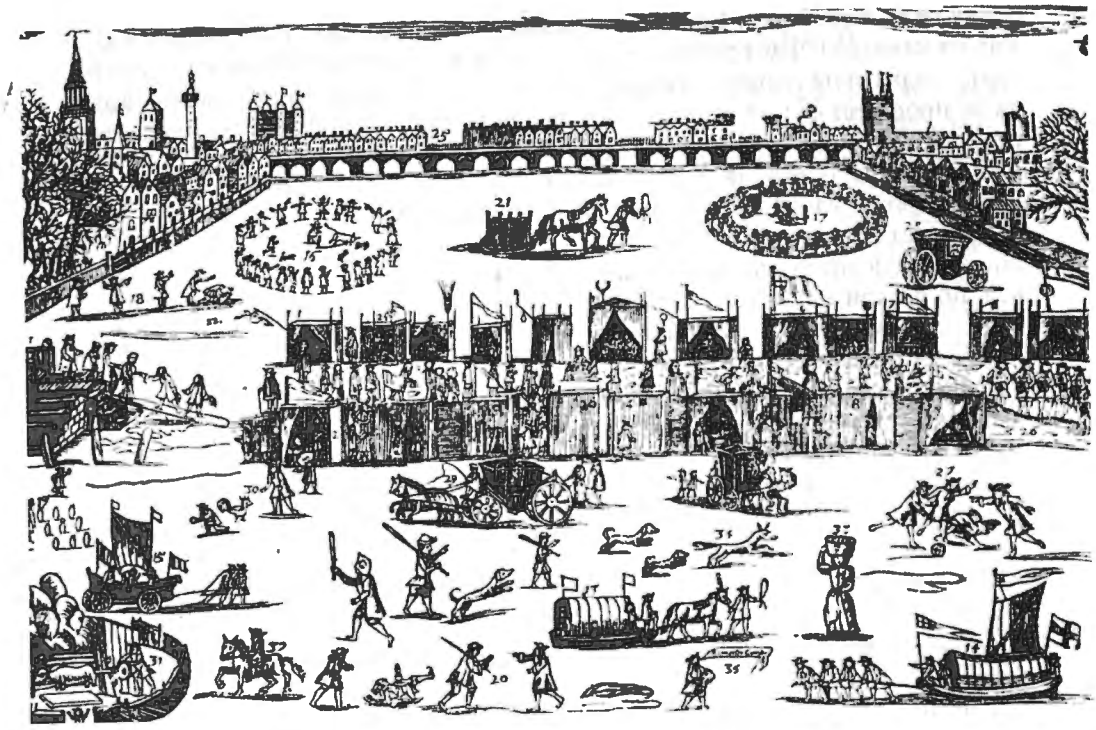

Панаир върху Темза през 1683 г. Тази гравюра, която намира място в книгата на Едуард Робинсън The early English Coffe Houses, представлява хроника на панаира, който се провежда върху замръзналата речна вода. Вляво – Лондонската кула; на заден план – Лондонският мост (Photothèque A. Colin)

Разбира се, халите се различават по стоките, на които дават подслон. Така например има житни хали (от 1203 г. в Тулуза)[54], винени, кожарски, обувни, на ценни кожи (в германските градове – *Kornhauser, Pelzhauser, Schuhhauser*), а в Гьорлиц, в областта, която се слави с безценното оцветяващо растение, има дори пастелни хали[55]. През XVI в. малки и по-големи английски градове стават свидетели на строежа на множество хали с различни названия, издигнати най-често на разноски на някой богат местен търговец, предразположен към щедрост[56]. В Амиен през XVII в. халите за прежда са разположени в сърцето на града, зад църквата „Сен Фирмен ан Кастийон", на две крачки от големия или житния пазар: занаятчиите всекидневно се снабдяват там с вълнена прежда, известна като зоф, „изпрана след като е била разчепкана и обикновено изпредена на чекрък": става въпрос за производство, доставено в града от предачите от околните села[57]. Така и съединените помежду си месарски тезгяхи върху закрита площ всъщност представляват хали. Например като в Еврьо[58]; или като сумрачния хангар в Троа[59]; или като венецианските *Beccarie*, големите градски месарници, които през 1339 г. са събрани на едно място недалеч от площад „Риалто" в стария Дворец на Куерини (Ca'Querini), на улицата и канала, носещи същото название

Beccarie и до църквата на месарите „Сан Матео“, която ще бъде разрушена чак в началото на XIX в.[60]

Така думата *хали* придобива повече значения – от обикновения покрит пазар, та до сградата и сложното устройство на парижките Хали, които много рано стават първия „търбух на Париж“. Този огромен механизъм ни връща във времето на Филип Огюст*[61]. Именно тогава се изгражда внушителният ансамбъл на празното място Шампо, в съседство с гробищата „Сенз Иносан“, който ще прекрати дейността си доста късно, през 1786 г.[62] Но по време на големия срив, който продължава в общи линии от 1350 до 1450 г., се наблюдава очевиден упадък на Халите. Безспорно поради споменатия срив, както и поради конкуренцията на съседните дюкяни. Във всеки случай кризата на Халите не е типично парижко явление. Тя е налице и в други градове на кралството. Изоставени сгради се рушат. Някои се превръщат в сметища за съседите си. В Париж халите на тъкачите „според сметките от 1484 до 1487 г. поне отчасти служат за подслон на лафетите на кралската артилерия“[63]. Известни са съображенията на Роберто С. Лопес[64] да отреди на религиозните сгради ролята на „индикатори“: прекъсне ли строежът им, какъвто е случаят с катедралата в Болоня през 1223 г., с тази в Сиена през 1265 г. и със „Санта Мария дел Фиоре“ във Флоренция през 1301–1302 г., това е сигурен знак за криза. Възможно ли е в същия ранг на „индикатори“ да се въздигнат и халите, чиято история никога не е била разглеждана в нейната цялост? Ако отговорът е да, то в Париж подемът трябва да се отбележи в периода 1543–1572 г., и то по-скоро през последните, отколкото през първите години. Всъщност указът на Франсоа I от 20 септември 1543 г., внесен в Парламента на 11 октомври същата година, е само първият жест. Последват други. Тяхната цел явно е повече красотата на Париж, отколкото надаряването му с мощен търговски организъм. И все пак връщането към по-деен живот, разрастването на столицата, съкращаването, вследствие възстановяването на Халите, на броя на дюкяните и продавниците в съседство, превръщат операцията в образец от търговско гледище. Във всеки случай, от края на XVI в. преобразените Хали се връщат към старата си дейност от времето на свети Луи. Там също се наблюдава „Възраждане“[65].

Никакъв план на Халите не може да даде точна представа за този внушителен ансамбъл: покрити и открити пространства, подпори, крепящи сводовете на съседните къщи, заливащ всичко наоколо търговски живот, който извлича полза от безпорядъка и блъсканицата, и едновременно с това ги поражда за собствена изгода. Според твърдението на Савари (1761)[66], от XVI в. нататък този разнолик пазар не се променя повече. Да не се доверяваме прекалено на подобни твърдения: съществуват постоянни движения и вътрешни разместявания. Към това през XVIII в. се прибавят и две нововъведения: през 1767 г. житните хали са преместени и построени отново на място-

---

* *Филип II Огюст, роден в Париж (1165–1223), крал на Франция (1180–1223), син на Луи VII. Освен с победите си над англичаните той е известен с нововъведенията си от административен, съдебен и финансов характер, с основаването на парижкия университет, с облагодетелстването на търговията и градското развитие. – Бел. прев.*

то на стария дворец Соасон; в края на столетието ще се извърши преустройство на рибните и кожарските хали и пренасянето на виненитe хали извън градската порта „Сен Бернар“. И непрестанно възникват проекти за благоустройство и още по онова време – за изместване на Халите. Но огромният комплекс (50 000 кв. м площ) напълно логично остава на мястото си.

В покритите помещения се намират само сукненитe, платненитe и рибните хали – солнични (за осолена риба) и сладководни. Ала наоколо, залепени за тези постройки, под открито небе се редят пазари за жито, брашно, чисто масло на буци, свещи, канап и въжета за кладенци. До „подпорите“, разположени на околовръст, се устройват както могат вехтошари, хлебари, обущари и „други бедни майстори сред парижките търговци, които имат право да търгуват в Халите“. „На 1 март [1657], разказват двама холандски пътешественици[67], посетихме Вехтошарницата до Халите. Тя представлява голяма галерия, поддържана от колони от дялан камък, под чийто свод са настанени всички прекупвачи на стари дрипи. [...]. Два пъти седмично има пазар [...]: тъкмо тогава всички тези вехтошари, сред които, изглежда, има значителен брой евреи, излагат стоката си. Когато и да мине човек там, дотягат му с нескончаемите си крясъци – *„за хубав селски ямурлук!“*, *„за прекрасно вталено палтенце!“* – и с подробното изреждане на стоките си, докато дърпат хората да влязат в дюкяните им. [...] Не е за вярване какво изумително количество дрехи и мебели притежават: там могат да се видят и доста красиви неща, но да се купува е опасно, ако не си познавач, защото с възхитителна сръчност почистват и поправят старото, тъй че да заприлича на ново.“ И тъй като дюкяните им са полутъмни, „смяташ, че си купил черна дреха, но като излезеш на светло, се оказва, че е зелена или виолетова, [или] на петна като леопардова кожа“.

Като съвкупност от прилепени един до друг пазари, където се събират и трупат отпадъци, помия и развалена риба, красивите Хали са и „най-грозният и мръсен сред парижките квартали“, както признава Пиганьол дьо ла Форс (1742)[68]. В не по-малка степен те са и столица на кресливи разпри и солени изрази. Доста по-многобройни сред продавачите, жените дават тон, ползвайки се с репутацията на „най-мръсните уста в цял Париж“. „Ей ти! Жено безсрамна! Ха продумай, де! Курва ниедна! Колежанска кучка! Хайде, пръждосвай се в колежа в Монтегю! Как не те е срам? Дърта кранта! За бой плачеш! Срамотница! Мръсна двуличнице, фиркана си до козирката.“ Така нареждат безспир търговките от Халите през XVII век[69]. А несъмнено и покъсно.

Градът трябва да се намеси

Колкото и сложен и своеобразен да е като цяло този централен парижки пазар, той само отразява сложността и нуждите на снабдяването на големия град, отрано надхвърлящи обичайните рамки. Откак Лондон поема по познатия път на развитие, по същите причини, водещи до еднакви последствия, английската столица бива изпълнена с множество тънещи в безпорядък пазари. Неспособни да издържат в отредените им стари пространства, те пре-

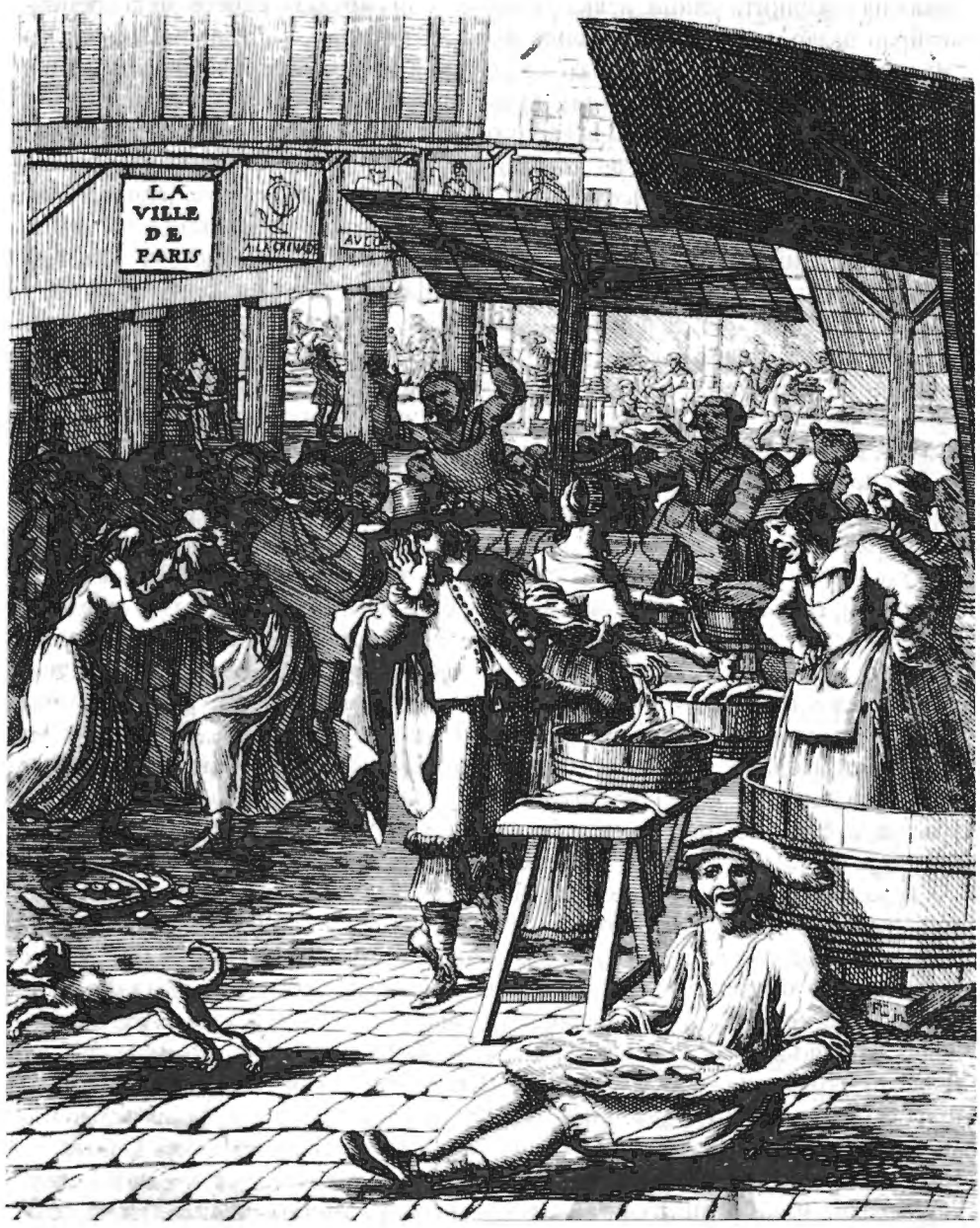

В Париж, продавачката на херинга и други рибарки в действие върху плочника на Халите; на преден план – търговец на плезирчета. Щампа от анонимен автор, датираща от времето на Фрондата (Cabinet des Estampes, cliché B.N.)

ливат на съседните улици, всяка от които се превръща в своего рода специализиран пазар: за риба или зеленчуци, или птици и т. н. По времето на Елизабет те всекидневно задръстват все повече и повече най-оживените улици в столицата. Единствено големият пожар през 1666 г., известният *Great Fire*, позволява установяването на всеобщ ред. За да освободят улиците, властите построяват тогава внушителни сгради, обграждащи просторни дворове. По такъв начин се получават затворени пазари, но под открито небе, едни специализирани, по-скоро пазари на едро, други – по-разнообразни.

Именно Лийдънхол, най-големият от всички, а както се твърди – и най-големият в Европа, предлага зрелище, което може да се сравнява с Халите в Париж. С повече ред и порядък, безусловно. Лийдънхол побира в четири здания всички пазари, нароили се преди 1666 г. около старото му местонахождение – „Грейсчърч стрийт", Корнхил, Паултри, „Ню Фиш стрийт", Истчийп. В един двор 100 месарски тезгяха продават говеждо, във втори – 140 тезгяха са на разположение на останалите видове месо, другаде се продава риба, сирене, масло, гвоздеи, железария... Изобщо – „пазар-чудовище, предмет на гордост за гражданите и едно от главните градски зрелища". Разбира се, порядъкът, чийто символ е Лийдънхол, просъществува сравнително кратко. Продължавайки да расте, градът надраства собствените си разумни решения и се сблъсква със старите трудности; от 1699 г. и сигурно още преди това тезгяхите отново заливат улиците, настаняват се под сводовете на къщните портали, прекупвачи се пръскат из града въпреки забраните, тегнещи над амбулантните търговци. Най-живописните сред тези улични търговци са продавачките на риба, поставили стоката си в кошница, която носят на главата си. Ползват се с лоша слава, подиграват им се, а също така ги използват. Ако денят им е бил добър, със сигурност вечерта ги откриват отново в кръчмата. Няма съмнение, че са толкова безочливи и цапнати в устата, колкото и рибарките от Халите[70]. Но нека се върнем в Париж.

За да осигури изхранването си, Париж трябва да мобилизира огромен район около столицата: рибата и стридите идват от Диеп, Кротоа и Сен Валери: „Не срещаме нищо друго, разказва някакъв пътешественик (1728), който минава край последните два града, освен возила, пренасящи пресния улов (*sic*)." Но е невъзможно да уловиш, добавя той, „тази риба, която ни преследва отвсякъде [...]. Всичката я карат в Париж."[71] Сиренето идва от Мо; маслото – от Гурне край Диеп или от Изини; животните за клане – от тържищата в Поаси, Со и по-далечния Ньобур; хубавият хляб – от Гонес; сушените зеленчуци – от Кодбек в Нормандия, където пазар има всяка събота[72]... Поради всичко това трябва непрекъснато да се предприемат и видоизменят серия от мерки. Главното е да се покровителства зоната за директно продоволствие на града, да се създаде благоприятна обстановка за дейността на производители, прекупвачи и превозвачи, на всички скромни действащи лица, от които непрестанно биват снабдявани пазарите на големия град. Следователно свободната дейност на професионалните търговци бива изтласкана отвъд тази най-близка зона. Една полицейска заповед от Шатле (1622) определя на десет левги радиуса на окръжността, извън която търговците могат да се занимават със зърнено продоволствие; на седем левги – да купуват добитък (1635); на двайсет левги – така наречените телета „сукалчета" и

прасета (1665); на четири левги – сладководна риба, от началото на XVII в.[73]; на двайсет левги – за покупки на едро на вино[74].

Съществуват и доста други проблеми: един от най-парливите е снабдяването с коне и добитък. То се извършва посредством шумни пазари, които по възможност се изтласкват в покрайнините или извън градските стени. Изоставеното място край двореца Турнел, което впоследствие става площад „Вож", дълго време служи за конски пазар[75]. Така че Париж е постоянно стегнат в обръч от пазари, нещо като *„блажни панаири"*. Един свършва, друг започва на следващия ден със същото множество от хора и животни. На един от тези пазари, сигурно „Сен Виктор", през 1667 г. има според очевидци[76] „повече от три хиляди коня [едновременно] и е истинско чудо, че са толкоз, защото пазар има два пъти седмично". В действителност търговията с коне прониква из целия град: има „нови" коне, които пристигат от провинцията или от чужбина, но още повече са „старите", сиреч [...] служилите", с една дума – конете оказион, от които „гражданите искат да се отърват [понякога], без да ги пращат на пазара", поради което цял рой комисионери и ковачи играят ролята на посредници между джамбазите и собствениците на конюшни. Освен това всеки квартал разполага с хора, даващи коне под наем[77].

Големите пазари за добитък също са огромни стълпотворения: всеки понеделник в Со и всеки четвъртък в Поаси, при четирите врати на градеца (Дамската, При моста, Конфланската и Парижката)[78]. Извънредно оживена търговия с месо там е организирана от верига „откупвачи", които на пазара авансово плащат за покупките (и сетне биват възмездявани), посредници, комисионери (*griblins* или *bâtonniers*), които купуват животни из цяла Франция, и накрая месари, сред които не всички са бедни търговци на дребно: някои дори стават основатели на буржоазни династии[79]. Според една ведомост всяка седмица на парижките пазари през 1707 г. се продават кръгло 1300 говеда, 8200 овце и почти 2000 телета (100 000 годишно). През 1707 г. откупвачите, „завладели едновременно пазара в Поаси и пазара в Со, се оплакват, че се сключват сделки [без контрол от тяхна страна] около Париж, като например в Пти Монтрьой[80].

Нека запомним, че месният пазар, който изхранва Париж, се простира върху обширна част от Франция, както и зоните, откъдето столицата черпи – редовно или не – нужното ѝ жито[81]. Подобно разтегляне поставя въпроса за пътищата и връзките – съществен въпрос, който е невъзможно дори бегло да се очертае с няколко думи. Главното безспорно е, че за снабдяването на Париж се използват водни пътища – Йон, Об, Марна и Оаза, които се вливат в Сена, и самата Сена. По градското си течение последната излага на показ своите „пристанища" – 26 общо през 1754 г., които са и своеобразни просторни пазари, където всичко е най на сметка. Двете най-незначителни са Гревското пристанище, където постъпват товарите от горното течение на реката: жито, вино, дървен материал, сено (макар че за снабдяването със сено пристанището на Тюйлери като че ли играе по-голяма роля); пристанището „Сен Никола"[82], което приема стоките, идващи от долното течение. А по реката сновят безчет плавателни съдове, речни платформи, движени от брега с конска тяга, а по времето на Луи XIV – тъй наречените „работяги",

малки лодки, предоставени на разположение на клиентите, своего рода водни файтони[83], аналогични на хилядите „гондоли", които по-нагоре от Лондонския мост на Темза много често биват предпочитани пред друсащите градски карети[84].

Колкото и сложен да изглежда, парижкият случай е сходен с десет-двайсет аналогични случая. Всеки значителен град изисква продоволствена зона, съответстваща на мащабите му. Да речем, за обслужването на Мадрид през XVIII в. се осъществява неправомерна мобилизация на по-голяма част от кастилските транспортни средства, което заплашва да срине цялата икономика на страната[85]. Ако се доверим на Тирсо ди Молина (1625), в Лисабон всичко е необикновено достъпно: плодовете, донесеният от Серра д'Ештрела сняг, храните, пристигащи по благосклонното море: „Докато се хранят на трапезата, обитателите съзират как рибарските мрежи се пълнят с риба [...] току пред вратите им."[86] Едно съобщение от юли-август 1633 г. гласи: истинска наслада за очите е да зърнеш стотиците, хилядите рибарски лодки по Тежу[87]. Стръвен, ленив, безразличен в някой случай, градът е готов да погълне морето. Ала картината е прекалено красива. В действителност Лисабон с пот на чело безкрай се труди за всекидневния си хляб. Впрочем, колкото един град е по-населен, толкова по-зависимо от случая е снабдяването му. От XV в. на Венеция се налага да купува от Унгария говедата, с които се храни[88]. Истанбул, който през XVI в. достига може би 700 000 жители, поглъща овчите стада на Балканите, житото на Черно море и Египет. Само че ако я няма силната ръка на султана, огромният град би познал затруднения в снабдяването, скъпотия, трагичен глад, неща, които с годините впрочем не са му спестени[89].

Лондонският случай

Посвоему случаят с Лондон е показателен. Mutatis mutandis той вкарва в игра всичко, което си спомняме за отрано разрастващите се във всички посоки метрополии. По-ясен от другите благодарение на историческото изследване[90], той позволява извличането на заключения, които надхвърлят причудливото или анекдотичното. Н. С. Б. Грас[91] е прав да вижда в това типичен пример за правилата на Фон Тюнен относно зоналната организация на икономическото пространство. Организация, която вероятно дори е налице около Лондон столетие преди парижката[92]. Обслужващата Лондон зона скоро проявява тенденция да покрие почти цялото производствено и търговско английско пространство. Във всеки случай, през XVI в. тя достига на север до Шотландия, на юг до Ламанш, на изток до Северно море, по което крайбрежното корабоплаване е твърде съществено за всекидневния живот, а на запад до Уелс и Корнуол. Ала в това пространство се срещат и области зле или недостатъчно използвани, дори невъзможни за експлоатация като Бристол и окръжаващите го райони. Както за Париж (и както в схемата на Тюнен) най-отдалечените области са свързани с търговията на добитък, тъй и Уелс участва в тази дейност още през XVI век, а Шотландия много по-късно, след присъединяването си през 1707 г. към Англия.

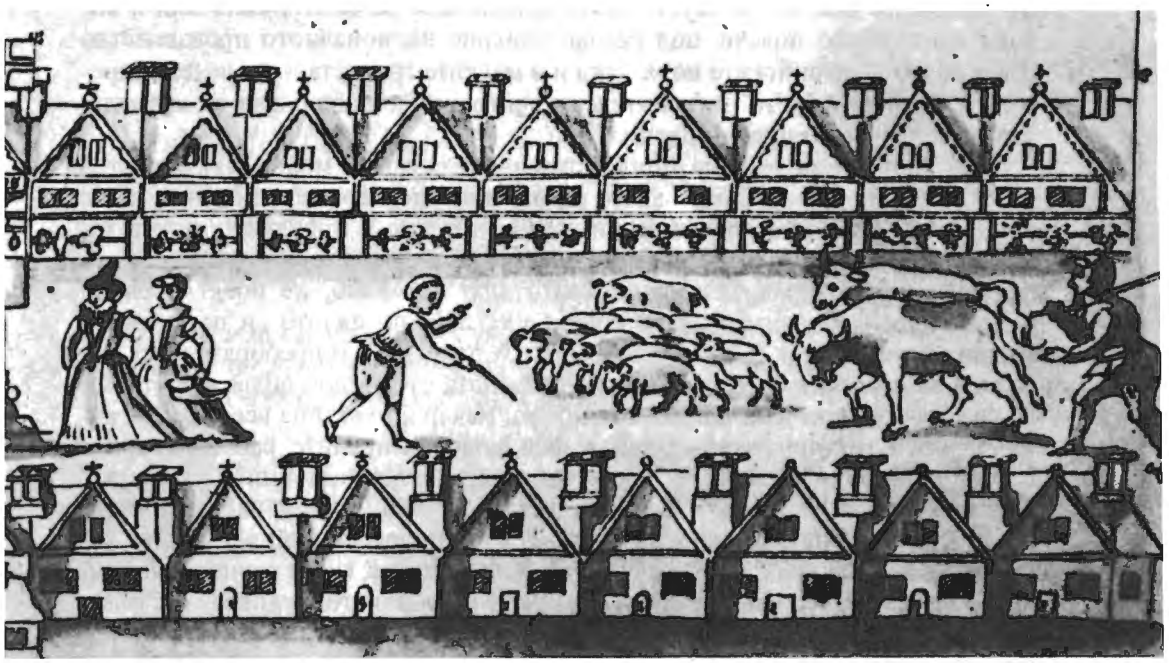

Лондон, пазарът Ийстчип през 1598, описан от Стоу (Survey of London) като пазар на месо. Къщите от двете страни на улицата се обитават от месарите, както и от скараджии, които продават готови ястия (Photothèque A. Colin)

Сърцето на лондонския пазар, разбира се, е крайбрежието на Темза, земя близка и леснодостъпна с водните си пътища и с обръча от градове спирки (Аксбридж, Брентфорд, Кингстън, Хемпстед, Уотфорд, Сейнт Олбънс, Хартфорд, Кройдън, Дартфорд), които действат в служба на столицата, мелят зърно и извозват брашното, приготвят малц, изпращат хранителни припаси или манифактурни изделия за огромния град. Ако разполагахме с последователни изображения на този „метрополски" пазар, бихме видели как се разширява, расте от година на година със същия ритъм, с който расте градът (през 1600 г. максимум 250 000 жители, 500 000 или дори повече – през 1700 г.). И населението на Англия като цяло се увеличава безспир, но по-бавно. Тогава може ли да се каже по-добре, отколкото го е казала една историчка, а именно – че Лондон е на път да изяде Англия, *„is going to eat up England"*[93]? Не казва ли и самият Джеймс I: *„With time England will only be London"**[94]? Разбира се, подобни формулировки са едновременно и точни, и неточни. Те съдържат и подценяване, и надценяване. Лондон поглъща не само вътрешността на Англия, но ако може да се каже така – и външността, най-малко 2/3 или 3/4, или даже 4/5 от външната ѝ търговия[95]. Но дори с подкрепата на тройния апетит на кралския двор, армия и флот Лондон не поглъща всичко,

* *След време Англия ще бъде само Лондон (англ.). – Бел. прев.*

не подчинява всичко на неустоимото привличане на своите капитали и високи цени. Нещо повече, под негово влияние националното производство расте както в английските поля, така и в малките градчета – „повече разпределителски, отколкото потребителски центрове“[96]. Наблюдава се известно равновесие на оказаните услуги.

Благодарение подема на Лондон всъщност се гради модерният характер на английския живот. Замогването на близките до него села не може да се скрие от очите на пътешествениците, включително и прислужниците в хановете, „които човек може да вземе за дами, бидейки извънредно чисто облечени“, и издокараните селяни, които ядат бял хляб, не носят дървени обувки като френските и дори яздят коне[97]. Но по цялото си протежение Англия и по-нататък Шотландия и Уелс са докоснати и преобразени от пипалата на градския октопод[98]. Всяка докосната от Лондон област се стреми да се обособи, промени и комерсиализира, макар и наистина все още в ограничен брой сектори, защото често сред модернизираните райони старият селски ред продължава да битува с чифлиците и традиционните си посеви. Например в Кент, на юг от Темза и съвсем близо до Лондон, растат овощни градини и хмелни поля, които снабдяват столицата, ала Кент си остава верен на самия себе си – със своите селяни, ниви, стада, гъсти гори (разбойнически убежища) и с един безпогрешен знак – изобилието на дивеча си: фазани, яребици, глухари, пъдпъдъци, диви патици... пък и онзи вид английска овесарка, белогъзката – „една хапка, ама няма нищо по-вкусно от нея“[99].

Друга последица от организацията на лондонския пазар е скъсването (неизбежно, като се има предвид мащабът на задачите) с традиционния пазар, с онзи *open market* – пазар отворен, прозрачен, който изисква присъствието на производителя продавач и на купувача потребител от града. Разстоянието между единия и другия става прекалено голямо, за да се преодолее изцяло от обикновените хорица. Търговецът, третият участник, отдавна вече – поне от XIII век – се появява в Англия между селото и града, особено в търговията със зърно. Полека-лека междинни вериги свързват производител и едър търговец, от една страна, търговец и прекупвачи – от друга, и по тези вериги именно протича по-голямата част от търговията с масло, сирене, птиче месо и яйца, плодове, зеленчуци, мляко... В тази игра предписания, обичаи и традиции се губят, летят на парчета. Кой би казал, че търбухът на Лондон или търбухът на Париж ще направят революция! Достатъчно е било да пораснат.

Най-добре ще е да броим

Подобни еволюции биха били много по-ясни за погледа ни, ако разполагахме с цифри, баланси, документални „серии“. Впрочем възможно би било да се събере голямо количество от тях, както показва картата, която заимствахме от великолепния труд на Алън Евърит (1967) относно английските и уелските пазари от 1500 до 1640 г.[100]; или съставената от нас карта на пазарите във финансовия окръг Кан през 1722 г.; или списъка на пазарите в Бавария през XVIII в., изготвен от Екарт Шремер[101]. Но тези и други изследвания бележат само насоката на търсене.

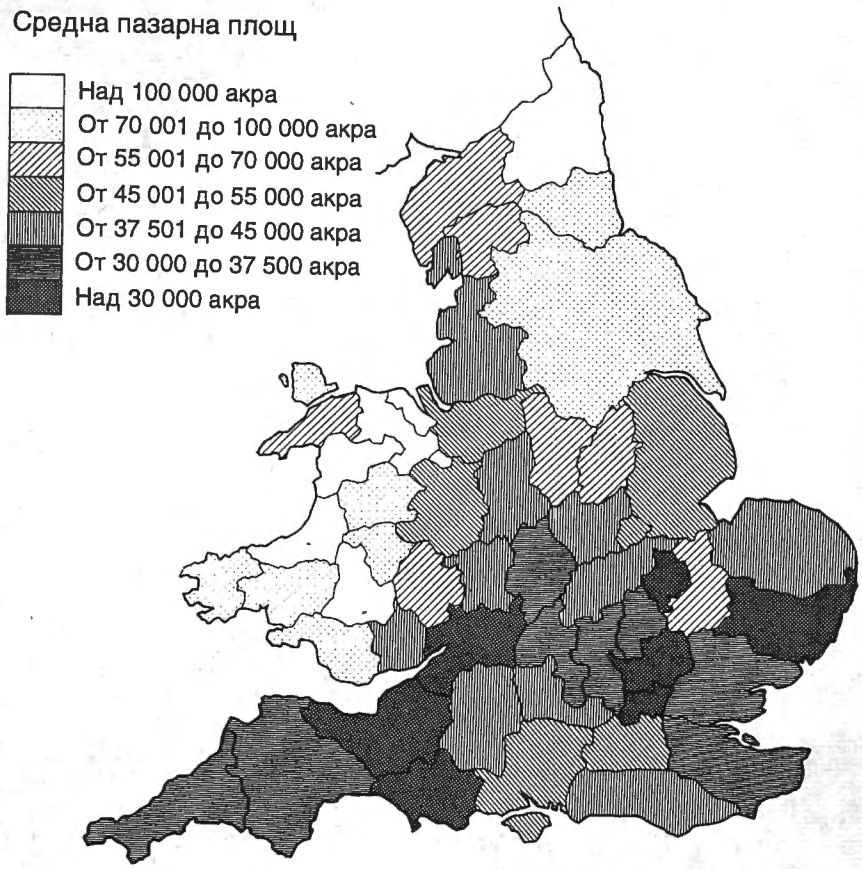
Средна пазарна площ
Над 100 000 акра
От 70 001 до 100 000 акра
От 55 001 до 70 000 акра
От 45 001 до 55 000 акра
От 37 501 до 45 000 акра
От 30 000 до 37 500 акра
Над 30 000 акра

2. ГЪСТОТА НА ПАЗАРНИТЕ ГРАДОВЕ В АНГЛИЯ И УЕЛС, 1500–1680

Изчислявайки графство по графство средната територия, обслужвана от всеки пазарен град, А. Евърит получава цифри, надхвърлящи 100 000 акра (или 40 000 хектара, тъй като 1 акър съдържа около 40 ара) в крайния Север, а на Запад – под 30 000 акра, или 12 000 хектара. Колкото по-населен е районът, толкова по-ограничена е пазарната площ. Според A. Everitt, The Market Town, in : The Agrarian History of England and Wales, p. p. J. Thirsk, 1967, c. 497

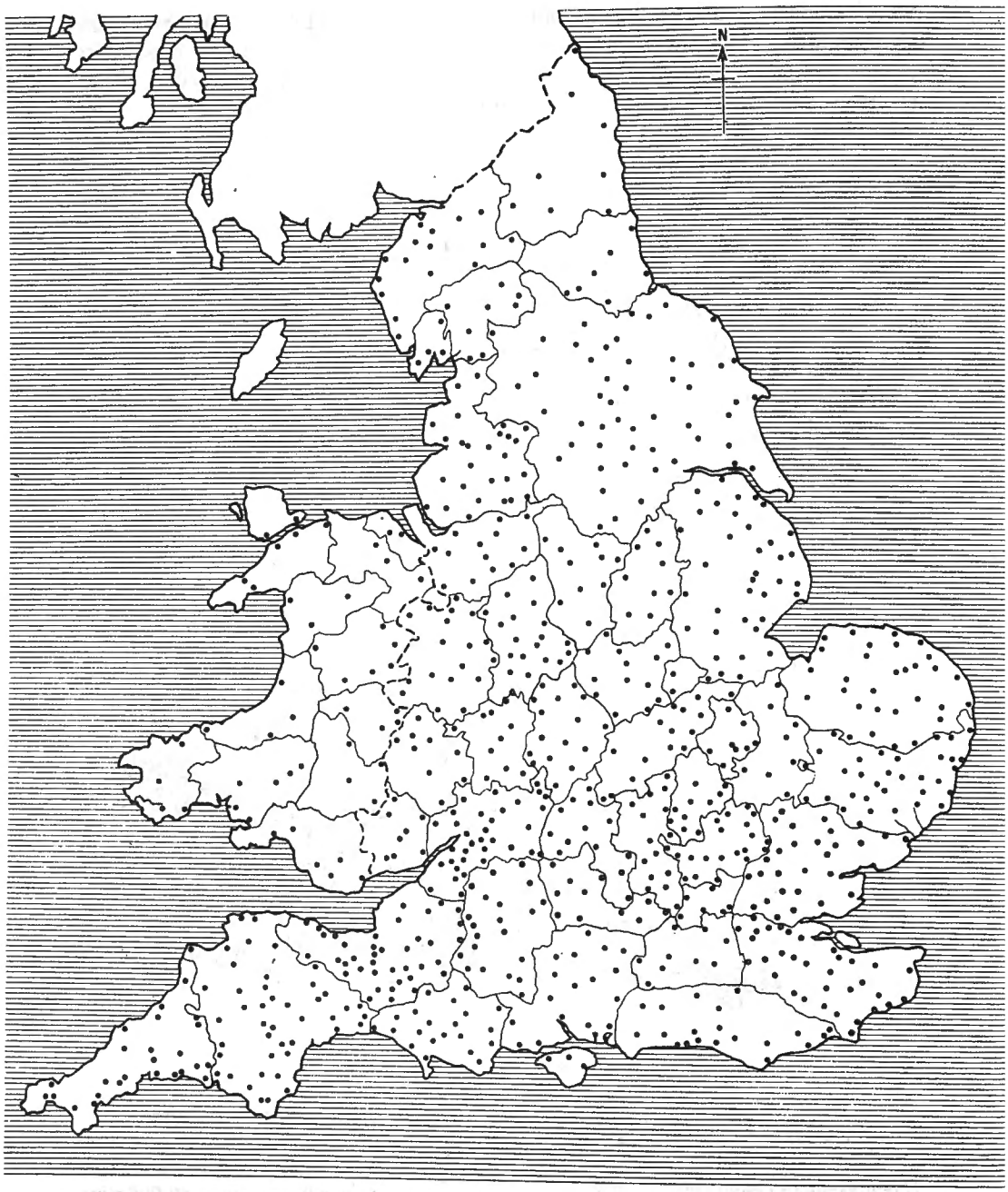

3. 800-ТЕ ПАЗАРНИ ГРАДА НА АНГЛИЯ И УЕЛС, 1500–1640

Всеки град наброява най-малко един пазар, а обикновено – няколко. Към пазарите би трябвало да се добавят панаирите. Същата справка като за предишната карта, с. 468–473

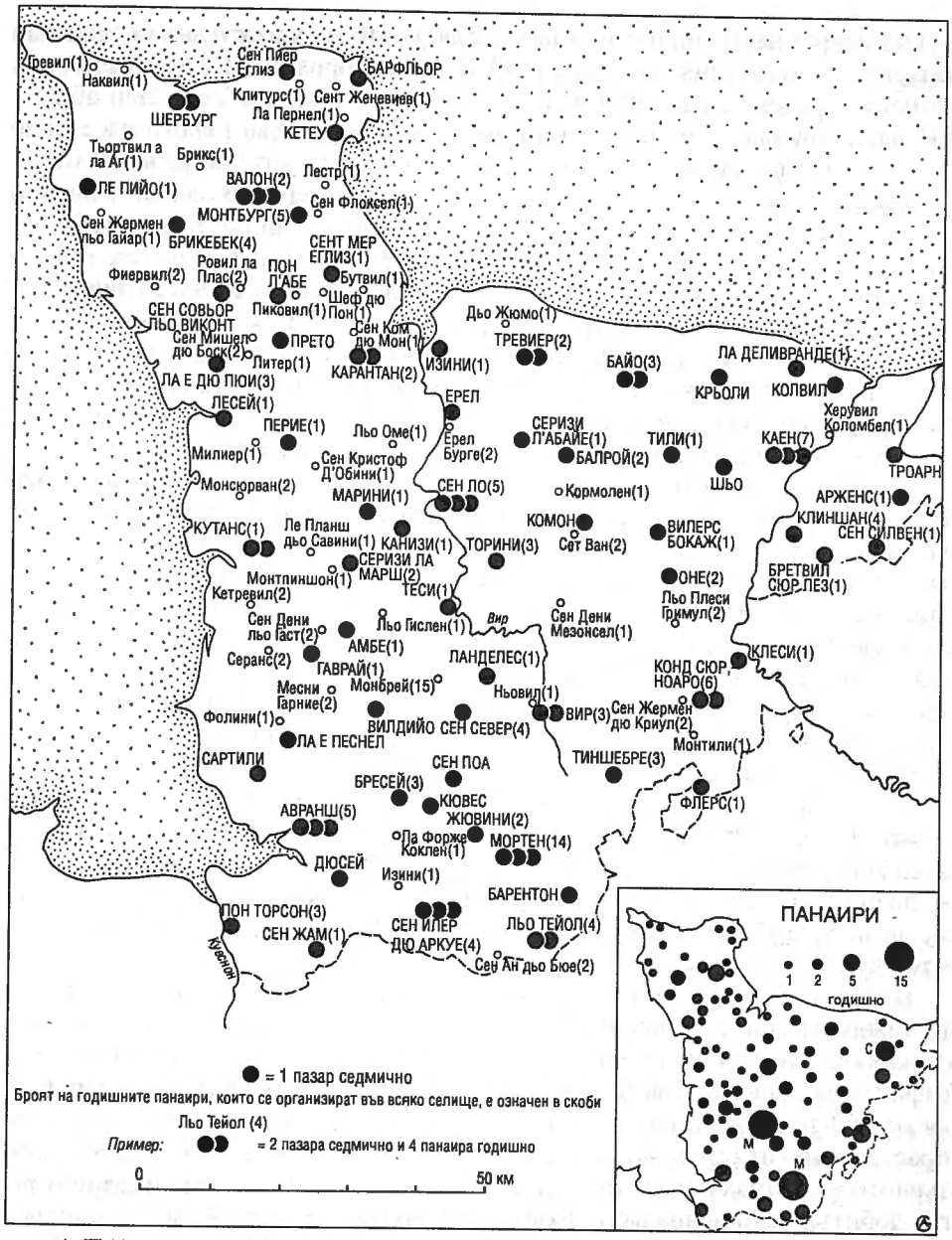

4. ПАЗАРИ И ПАНАИРИ ВЪВ ФИНАНСОВИЯ ОКРЪГ КАН ПРЕЗ 1725 Г.

Карта, съставена от Ж. Арбьолот, съгласно Регионалния архив на Калвадос (C 1358 liasse). Ж.-К. Перо ми съобщи за шест допълнителни панаира (Saint-Jean-du-Val 1, Berry 2, Mortain 1, Vassy 2), които не са нанесени на тази карта. Общо 197 панаира, по-голямата част сред които траят по един ден, някои по 2-3 дни, а големият панаир в Кан – две седмици. Или общо 223 панаирни дни годишно. Насреща, сбор от 85 седмични пазара, или годишно по 4420 пазарни дни. Населението на финансовия окръг по онова време наброява между 600 и 620 000 души. Площта му е около 11 524 кв.км. Подобни извадки биха позволили да се направят полезни сравнения между отделните части на френската територия

Оставяйки настрана пет или шест села, които *по изключение* са запазили пазарите си, в Англия през XVI и XVII в. се наброяват 760 по-големи или по-малки градове с един или повече пазари и 50 такива в Уелс, или общо – 800 населени места, разполагащи с редовни пазари. Ако цялото население на двете страни достига приблизително 5,5 милиона жители, то всяко от тези населени места засяга с процесите си на размяна средно от 6 до 7 хиляди души, докато в собствените си граници включва – също средно – 1000 души. Тъй че една търговска агломерация използва за съществуването на размяната общо около 6-7 пъти повече хора от собственото си население. Откриваме аналогично съотношение в Бавария към края на XVIII в.: там на 7300 жители се пада един пазар[102]. Подобно съвпадение не бива да ни навежда на мисълта за някаква закономерност. Съотношенията сигурно се менят през различните епохи и за различните региони. Освен това не бива да се доверяваме безрезервно на начина, по който са правени изчисленията.

Във всеки случай знаем, че в Англия през XIII в. вероятно има повече пазари, отколкото в Англия по времето на Елизабет, при все че и в двата случая населението е горе-долу еднакво. Нещо, което се обяснява било с по-голяма активност, а следователно – с по-голям радиус на влияние на всяка единица през елизабетинската епоха, било с пренасищане откъм пазари в средновековна Англия, където благородниците разпалено създават пазари, считайки това за въпрос на чест или от стремеж към печалба. Във всеки случай в интервала попадат известен брой „изчезнали пазари“[103], безусловно сами по себе си толкова интересни, колкото и „изчезналите села“, около които новата историография вдига толкова шум, и то не без основание.

С подема през XVI в. и особено след 1570 г. нови пазари се създават или възкръсват от пепелта, че и от дрямката си. А с колко препирни е съпроводено това! Вадят се вехтите грамоти, за да се види кой има или ще има право да прибира доходите от пазара и кой ще поеме разходите за оборудването му: фенер, камбана, кръст, кантар, дюкяни, изби или навеси под наем. И все в тоя дух.

В същото време в национален мащаб се очертава разделение на размяната между пазарите в зависимост от характера на предлаганите стоки, от разстоянията, достъпността или не на пазарите и превозните средства, от географията на производството и в не по-малка степен – на потреблението. Всеки от 800-те градски пазара, изброени от Евърит, влияе средно върху едно пространство от седем мили в диаметър (11 км). Около 1600 г. *по земен път* зърното не пътува повече от 10, а най-често не повече от 5 мили; едрият рогат добитък се придвижва на разстояния, които стигат до 11 мили; овцете – от 40 до 70; вълната и вълнените тъкани – от 20 до 40. В Донкастър в Йоркшир – един от най-значителните пазари на вълна – купувачите по времето на Чарлс I пристигат от Гейнсбъроу (21 мили), Линкълн (40 мили), Уорсъп (25 мили), Плийсли (26 мили), Бленкни (50 мили). В Линкълншир Джон Хетчър от Кейрби продава овцете си в Стамфорд, воловете или кравите – в Нюарк, купува телета в Спилсби, риба – в Бостън, вино – в Борн, а луксозни стоки – в Лондон. Подобна разпръснатост е показателна за растящото обособяване на пазарите. От 800-те градове и градчета в Англия и Уелс поне 300 се ограничават в рамките на строго определени дейности: 133 се зани-

мават с търговия на зърно; 26 търгуват с малц; 6 – с плодове; 92 – с едър рогат добитък; 32 – с овце; 13 – с коне; 14 – със свине; 30 – с риба; 21 – с дивеч и птици; 12 – със сирене и масло; повече от 30 – със сурова или предена вълна; 27 или дори повече продават вълнени тъкани; 11 – кожени изделия; 8 – лен; най-малко 4 – коноп. И то без да се включват много тесни и най-малкото необичайни специалности: например Уаймондхем се специализира в изработката на дървени лъжици и кранчета.

Разбира се, обособяването на пазарите ще се задълбочава през XVIII в., и то не само в Англия. Тъй че ако имахме възможност по данните от статистиката да отбележим етапите от процеса в останалата част от Европа, то щяхме да се сдобием със своеобразна карта на европейския растеж, която успешно би заменила чисто описателните данни, с които разполагаме.

Само че – и това е най-важният извод, който се налага от труда на Еврит – при демографския ръст и английския подем през XVI и XVII в. подобно изобилие от редовни пазари се оказва неуместно въпреки специализацията и концентрацията и въпреки значителния принос на панаирите – друг традиционен инструмент на размяната, на който ще се върнем по-късно[104]. Възходът на размяната благоприятства прибягването до нови канали за обръщение, които са по-свободни и по-директни. Растежът на Лондон допринася за това, както вече видяхме. Оттам и участта на това, което Алън Еврит по липса на по-подходящ израз нарича *private market**, и което всъщност е само начин да се заобиколи откритият пазар, онзи отблизо наблюдаван *open market*. Представителите на тези частни пазари често са *крупни* търговски пътници, нещо като амбулантни търговци или търговски агенти: те проникват чак до кухните на чифлиците, за да изкупят *предварително* житото, ечемика, овцете, вълната, птиците, заешките и овчите кожи. Така се наблюдава преливане на пазара по посока на селото. Често пришълците провеждат срещите и сбирките си в хановете – тези заместители на тържищата, чиято огромна роля започва да се налага. Те бият път от едно графство до друго, от град на град, договаряйки се тук с продавач, там с комисионер или търговец на едро. Случва им се също те самите да играят ролята на истински ангросисти, на посредници от всякакъв род, готови както да доставят ечемик на нидерландските пивовари, така и да закупят в Балтика нужната за Бристол ръж. Понякога се сдружават по двама-трима, за да споделят рисковете.

За това, че този многолик пришълец е мразен, ненавиждан за измамите, неумолимостта и жестокостта му, говорят предоволно заведените съдебни дела. Новите форми на размяна, където нещата се уреждат с проста разписка, задължаваща безпрекословно продавача (който често не умее да чете), водят до недоразумения и дори до драми. Но за търговеца, който кара натоварените си коне или бди над товаренето на зърното по речните крайбрежия, непосилният занаят на вечен пътник си има своите прелести: да прекосиш Англия от Шотландия до Корнуол, да срещаш във всеки хан приятели или събратя, да усещаш, че принадлежиш на един интелигентен и дързък делови свят, и на всичко отгоре да печелиш добре. Това е истинска революю-

---

* *Частен пазар (англ.). – Бел. прев.*

ция, която от икономиката се пренася върху социалното поведение. Неслучайно, според Еврит, новите дейности се разгръщат по същото време, когато се утвърждава политическата групировка на *Индепендентите**. След края на гражданската война, когато пътища и посоки отново се отварят широко, около 1647 г. Хю Питър, корнуолски морализатор, възкликва: „О, щастлива промяна! Да виждаш хора да пътуват отново от Единбург за Лендс Енд в Корнуол, без да бъдат спирани току пред вратите ни; да виждаш пак широките друмища оживени; да чуваш подсвиркванията на каруцаря, с които подканва впряга си; да зърнеш седмичната поща да пристига както обичайно; да съзреш ликуващите хълмове и засмените долини!“[105]

Истина английска, истина европейска

Този *private market* не е само английска реалност. И на континента като че ли търговецът си възвръща вкуса към странстване. Андреас Риф, разумен и деен гражданин на Базел, който през втората половина на XVI в. непрестанно обикаля във всички посоки, извършвайки средно трийсет пътувания годишно, казва за себе си: „Толкова рядко си почивах, че седлото никога не преставаше да ми топли задника“ (*Hab wenig Ruh gehabt, dass mich der Sattel nicht an das Hinterteil gebrannt hat*)[106]. При нашата информация наистина не винаги е лесно да правиш разлика между обикалящите от панаир на панаир търговци и тези, които на всяка цена се стремят да купуват от самия производствен източник. Но затова пък е сигурно, че почти навсякъде в Европа откритият пазар се оказва едновременно и недостатъчен, и прекалено контролиран, и накъдето и да е насочен този контрол, измами и заобиколни пътища са или ще бъдат използвани.

В своя „*Трактат*“ Деламар посочва през април 1693 г. измамите на панаирните търговци в Париж, „които вместо да продават стоката си в Халите или на откритите пазари, ги продават в странноприемниците [...] и отвън“[107]. В допълнение той съставя подробен списък на всички средства, които използват мелничари, хлебари, месари, измамни или неуки търговци и собственици на складове, за да се снабдяват на по-ниски цени и в ущърб на нормалното зареждане на пазарите[108]. Още към 1385 г. в Еврьо, Нормандия, защитниците на обществения ред разобличават производителите и прекупвачите, които се споразумяват „на ухо, мълчешком със знаци, с неразбираеми слова или намеци“. Друго нарушение на реда: прекупвачите отиват при селяните и купуват от тях хранителните продукти, „преди те да достигнат до Халите“[109]. Също както в Карпантра през XVI в. търговките на зеленчуци обикалят по пътищата и купуват евтино стоките, предназначени за пазара[110]. Това е честа практика във всички градове[111]. Макар че в Лондон в разгара на XVIII в., през април 1764 г., тя още се заклеймява като мошеничество. В дипломатическа преписка се говори, че правителството „би трябвало

---

* *В Англия през XVII в.; радикална религиозно-политическа групировка от пуритани, възглавявана от О. Кромуел, които искали независимост на църквата от светската власт и републиканска форма на държавно управление. – Бел. прев.*

Зеленчукопродавачката и магарето ѝ. „Хайде на хубавия алабаш (вид цвекло, чиито листа се ядат), хайде на спанака.“ Гравюра върху дърво от XV в. (Collection Viollet)

поне да се загрижи от ропота, който поражда сред народа прекомерната скъпотия на хранителните продукти; още повече, че този ропот се основава на злоупотреба, за която могат да бъдат обвинени именно тези, които управляват [...], защото главната причина за скъпотията [...] е алчността на монополистите, от които гъмжи столицата. Отскоро те са готови да изпреварват всички на пазара, тичайки да пресрещат селянина и да присвоят товара хранителни продукти, които носи, за да ги препродадат на цена, каквато им е угодна...“[112] „Вредна пасмина“, добавя нашият свидетел. Ала тази пасмина е навред.

Истинската контрабанда също е навред, многообразна, процъфтяваща, напразно преследвана – присмива се над законите, над митниците, както и над вносните мита. Тя не подбира: индийски щамповани тъкани, сол, тютюн, вино, спирт. В Дол, Франш Конте (1 юли 1728), „търговията с контрабандни стоки се прави открито... тъй като някакъв търговец имал дързостта да заведе дело за обезщетение на цената на тези стоки“[113]. Един от агентите на Демаре – последният от главните контрольори през дългото царуване на Луи XIV – му пише: „Дори Ваша милост да постави армия по цялото крайбрежие на Бретан и Нормандия, никога няма да пресече контрабандата.“[114]

Пазари и пазари: пазарът на труда

Прекият или непрекият пазар и многообразната размяна непрестанно внасят безпорядък дори и в най-улегналите икономики. Раздвижват ги, а някои биха казали: оживяват ги. Във всеки случай някой прекрасен ден напълно логично всичко минава през пазара, и то не само земеделските или индустриалните произведения, ами и недвижимата собственост, парите, които се движат по-бързо от всяка друга стока, трудът, човешкото усилие, за да не кажем самият човек.

Разбира се, в градове, градчета и села винаги са се сключвали сделки за къщи, терени за строеж, жилища, магазини или помещения за отдаване под наем. Интересът не се заключава в това с документ в ръка да се установи, че през XIII в.[115] в Генуа се продават къщи или че през същата епоха във Флоренция се наемат терени, върху които след това се строят къщи[116]. Главното е, че се множат различните операции от тази размяна и че се очертават пазари на недвижими имоти, които някой прекрасен ден проявяват признаци на спекулативен натиск. За това е необходимо сделките да са достигнали определен обем. Именно това сочат още през XVI в. промените на наемите в Париж (включително и тези на дюкяните): цените им безпогрешно отразяват последователните вълни на конюнктурата и инфлацията[117]. Това доказва сама по себе си и една обикновена подробност: в Чезена, малък градец посред земеделското благополучие на областта Емилия, някакъв договор за наемане на дюкян (17 окт. 1622), случайно запазен в общинската библиотека, е формулиран на готова бланка: достатъчно е да се попълнят празните места и да се положат подписите[118]. Спекулациите говорят на още по-съвременен език: „инициаторите" и клиентите им не са от сега. В Париж през XVI в. могат частично да се проследят спекулации с от дълго време празното пространство Пре о Клер[119], досами Сена, или с не по-малко празното пространство на бившия дворец Турнел, където от 1594 г. управляваният от председателя Арле консорциум предприема успешното строителство на великолепните домове около днешния площад „Вож": впоследствие те се отдават под наем на най-видните благороднически семейства[120]. През XVII в. спекулации се извършват с пълна сила на границата на предградието Сен Жермен, а несъмнено и другаде[121]. При Луи XV и Луи XVI столицата се покрива със строителни площадки и търговията с недвижима собственост доживява още по-хубави дни. През август 1781 г. някакъв венецианец съобщава на един от кореспондентите си, че прекрасната алея на Пале Роаял в Париж е унищожена, а дърветата изсечени *„nonnostante le mormorazioni di tutta la citta"**; херцог Дьо Шартр действително проектира „да издигне там домове и да ги отдаде под наем..."[122].

Що се отнася до поземлената собственост, то развитието е същото: в края на краищата „земята" бива поглъщана от пазара. В Бретан от края на XIII в.[123], а несъмнено и другаде, и то преди това, поземлените феодални владе-

---

* *Независимо от ропота на целия град (итал.). – Бел. прев.*

ния, сеньориите, се продават и препродават. Относно продажбите на земя за Европа разполагаме с показателни списъци на цени[124] и с множество бележки за постоянното им повишаване. Така в Испания през 1558 г. според венецианския посланик[125], „... *I beni che si solevano lasciare a otto e dieci per cento si vendono a quatro e cinque*", собствеността (земята), която обикновено се отстъпва с 8 или 10%, т.е. на цена 12,5 или 10 пъти превишаваща дохода от нея, се продава с 4-5%, т.е. за сума 25 или 20 пъти превишаваща дохода от нея, сиреч – удвоила е стойността си „с паричното изобилие". През XVIII в. арендата на бретонските сеньории се договаря от Сен Мало и от едрите му търговци, благодарение на вериги от посредници, които достигат чак до Париж и до Главното управление на данъчната администрация[126]. Вестниците също приемат обяви за продажби на имоти[127]. Тук рекламата не изостава. Във всеки случай, със или без реклама, из цяла Европа земята не престава да минава от ръце в ръце чрез покупки, продажби и препродажби. Очевидно това движение навсякъде е свързано със стопанската и обществената промяна, която лишава от имущество старите собственици – благородници или селяни – в полза на новозабогателите граждани. Още през XIII в. в Ил дьо Франс се умножават „сеньорите без земя" (изразът е на Марк Блок) или „сеньориите опашки", както се изразява Ги Фуркен[128].

На краткосрочния и дългосрочния пазар на парите ще се върнем по-обстойно: той е в сърцевината на европейския растеж и е показателен фактът, че не се развива навсякъде с еднаква бързина или еднакво ефикасно. За сметка на това общото е появата на кредитори и на мрежи от лихвари, както евреи, тъй и ломбардци или граждани на Каор, или пък манастири в Бавария, които се специализират в заеми на селяни[129]. Всеки път, когато се доберем до някакви сведения, неизменно се натъкваме на лихварството, което процъфтява. Това важи за всички световни цивилизации.

Затова пък паричният пазар с определен срок може да съществува единствено в икономическите зони с много висок потенциал. Още през XIII в. подобен пазар възниква в Италия, Германия, Нидерландия. Всичко способства за създаването му там: струпването на капитали, далечната търговия, безкрайните възможности на полицата, рано създадените „акции" от държавен дълг, инвестициите в занаятчийската и индустриалната дейност или в корабостроенето, или пък в корабоплаването, което с прекомерното си разрастване още преди XV в. престава да бъде индивидуална собственост. След това големият паричен пазар се измества към Холандия. По-късно – към Лондон.

Ала сред цялото това пазарно изобилие най-важен от гледна точка на настоящата книга е пазарът на труда. И аз като Маркс оставям настрани класическия случай на робството, на което обаче било съдено да се проточи и да процъфти наново[130]. За нас проблемът се заключава в това да видим как човекът или поне неговият труд се превръща в стока. Блестящ мислител като Томас Хобс (1588–1679) вече може да каже, че „мощта (ние бихме казали – работната сила) на всеки индивид е стока", нещо, което напълно нормално подлежи на размяна в рамките на пазарната конкуренция[131]. Обаче по онова време това не е особено известно понятие. И на мен ми харесва размишлението, подхвърлено от някакъв неизвестен френски консул в Генуа, чиито

разбирания безспорно са поизостанали от времето си: „Монсеньор, за пръв път чувам да се твърди, че човек може да се изчисли в пари." Рикардо простичко ще напише: „Както всяко нещо, и трудът може да се купи или продаде..."[132]

Няма съмнение обаче: пазарът на труда – като реалност, ако не като понятие – не е творение на индустриалната ера. Пазарът на труда е онзи пазар, на който човек, откъдето и да идва, застава лишен от традиционните си „средства за производство", ако допуснем, че някога е притежавал такива: земя, тъкачен стан, кон, каруца... Не може да предложи нищо повече от двете си ръце – неговата „работна сила". И, разбира се, умението си. Човекът, който се наема или продава по този начин, минава през иглените уши на пазара и излиза от традиционното стопанство. С необичайна яснота феноменът се наблюдава в случая с миньорите от Централна Европа. След като дълго време са били независими занаятчии, работещи на малки групи, през XV–XVI в. те са принудени да минат под контрола на търговците – те единствени са в състояние да осигурят пари за значителните инвестиции, които изисква оборудването на дълбоките шахти. И ето ги наемните работници. Дали през 1549 г. общинската магистратура на миньорското градче в Бохемия Йоахимстал не произнася решаващата дума: „Един дава парите, друг върши работата" (*Der eine gibt das Geld, der andere tut die Arbeit*). Едва ли може по-добре да се формулира ранното противопоставяне на капитала и труда[133]. Истина е, че веднъж появил се, наемният труд може да изчезне, както се случва в лозарските области на Унгария: в Токай през 70-те години на XVI в., в Нодбан през 1575 г., в Сентдьорд Бази през 1601 г. – навред се възстановява крепостничеството на селяните[134]. Но това е специфично за Източна Европа. На Запад преминаването към наемен труд е необратимо и нерядко доста ранно явление и главно то се наблюдава по-често, отколкото обикновено се смята.

В Париж още през XIII в. площад „Грев" и в съседство с него – „клетвеният" площад до „Сен Пол де Шан", както и площадът пред абсидата на „Сен Жерве" „до дома на Съхранението", са обичайните места за наемане на работна сила[135]. Съхранени са любопитни трудови договори, датиращи от 1288 г., от тухларница в околностите на Пиаченца, в Ломбардия[136]. Между 1253 и 1379 г., както го потвърждават и документите, португалското село вече си има своите наемни работници[137]. През 1393 г. в Оксер[138], Бургундия, работници лозари обявяват стачка (нека припомним, че по онова време всеки град е наполовина потопен в селскостопанския живот, а лозарството е своего рода индустрия). По повод на инцидента научаваме, че всеки ден през активния сезон на градския площад надничари и работодатели се срещат при изгрев слънце, като работодателите често биват представлявани от своего рода надзиратели, *чифликчии*. Това е един от първите пазари на труда, за който ни се удава да добием някаква представа, имайки нещо *черно на бяло*. В Хамбург през 1480 г. надничарите, така наречените *Tagelöhner*, отиват до *Trostbrücke** да си търсят господар. Там вече имаме явен пазар на тру-

---

* *Мост на утехата (нем.). – Бел. прев.*

да[139]. По времето на Талман де Рео „в Авиньон слугите за наемане застават на моста“[140]. Съществуват и други пазари, макар и по панаирите да се наричат „наемни места“ („от празника на св. Йоан, св. Михаил, св. Мартин, Вси светии, Коледа, Великден...“[141]), където слуги и чифликчийски слугини се явяват на оглед от наемателите (богати селяни или благородници подобно на господин Дьо Губервил[142]) като животни, чиито качества е позволено да оценяваш и проверяваш. Така около 1560 г. „всеки градец или по-голямо село в Долна Нормандия си има свое наемно място, което се родее и с пазара за роби, и с празничния събор“[143]. В Еврьо магарешкият панаир в деня на свети Йоан Кръстител (24 юни) е и ден за наемане на домашни прислужници[144]. По жътва, по гроздобер отвсякъде се стича допълнителна работна ръка, която се наема според обичая – срещу пари или срещу възнаграждение в натура. Че става въпрос за огромно движение, в това сме дълбоко убедени: от време на време по някоя статистика[145] го потвърждава решително. Или някое точно микронаблюдение, свързано например с градчето Шато Гонтие в Анжу през XVII–XVIII в.[146], разкриващо гъмжилото от „надничари“, които „секат, режат, цепят дърва; зарязват лозя и берат грозде; плевят, копаят, градинарстват [...], садят зеленчуци; косят и прибират сено; жънат, връзват снопи, вършеят, веят зърно...“ . В един парижки регистър[147] се упоменават само професиите на пристанището за сено: „стоварачи, носачи, извозвачи, возачи, връзвачи, надничари...“. Тези аналогични списъци ни карат да се замислим, защото зад всяка дума се крие повече или по-малко продължителен наемен труд в градска или селска среда. Безспорно тъкмо на село живее мнозинството от населението, за което се предполага, че в числено отношение се явява основно на пазара на труда. Друг огромен канал за наемен труд, възникнал с развитието на модерната държава, е набирането на наемници за войската. Известно е къде се купуват, те знаят къде да се продадат: ето основното пазарно правило. По същия начин съществуват своего рода агенции за настаняване на слугите в обществения и в частния сектор, с тяхната точна йерархия, и то доста отрано – още през XIV в. в Париж, а в Нюрнберг със сигурност от 1421 г.[148]

С годините пазарите на труда се официализират и правилата им стават по-ясни. *„Подръчна книга на парижките адреси през 1692 г.“* от Абраам дю Прадел (псевдоним на някой си Никола дьо Блени) дава на парижани информация от този род[149]: Искате ли слугиня? Вървете на улица „Ванри“ в тамошното „бюро за препоръки“; ще намерите прислужник на Новия пазар, готвач – „на „Грев“. „Помощник“ ли ви е нужен? Ако сте търговец, идете на улица „Кенкампоа“; хирург ли сте – на улица „Кордьолие“; аптекар ли – на „Ла Юшет“; зидарите и „лимузенските“* общи работници предлагат услугите си на площад „Грев“; ала „обущари, ключари, дърводелци, бъчвари, оръжейници, скараджии и прочие се наемат собственолично, като се явяват в дюкяните“.

Истина е, че в общи линии историята на наемния труд остава недотам известна. Все пак проучвания говорят за растящ ръст на наемната работна ръ-

---

* *От областта Лимузен във Франция. – Бел. прев.*

ка. В Англия при Тюдорите „е доказано, че [...] доста повече от половината, ако не и две трети от домочадията получават най-малко част от доходите си под формата на надници“[150]. В началото на XVII в. в хайзенските градове, и в частност в Щралзунд, броят на надничарите непрестанно се увеличава и в крайна сметка достига, общо взето, най-малко 50% от населението[151]. За Париж в навечерието на революцията тази цифра надхвърля 50%[152].

Разбира се, това в никакъв случай не означава, че толкова отдавна започналата еволюция е завършила, съвсем не! Тюрго горчиво съжалява за това, отбелязвайки мимоходом: „Няма обръщение на труда, казва той, подобно на паричното обръщение.“[153] И все пак движението е налице по посока на всичко онова, което бъдещето носи със себе си като промяна, приспособяване, а така също и страдание.

Всъщност кой би се усъмнил, че преминаването към наемен труд, каквито и да са икономическите мотиви и облаги, е съпътствано от известен социален срив? През XVIII в. доказателство за това се явяват множество стачки[154] и очевидното работническо недоволство. Жан-Жак Русо говори за тия хора, които, „ако някой иска да ги обиди, веднага си събират багажа: вземат си ръцете и си заминават“[155]. Подобна чувствителност и обществено съзнание действително ли са родени заедно с предпоставките за крупна индустрия? Категорично не. По традиция в Италия художниците са занаятчии, работещи в дюкяна си с помощници, които често са собствените им деца. Като търговците и те водят счетоводни книги: ние разполагаме с тези на Лоренцо Лото, Басано Фаринати, Гуерчино[156]. Единствен собственикът на дюкяна е търговец и общува с клиентите, от които получава поръчки. Помощниците, включително синовете, готови да се разбунтуват, в най-добрия случай са наемни работници. Имайки предвид това, по-лесно се разбират признанията на художника Бернардино Индия пред неговия кореспондент Шипионе Чибо: преуспяващите художници Алесандро Ачайоли и Балдовини му предложили да го вземат на служба при себе си. Той отказал, за да запази свободата си и да не изоставя собствените си дела „*per un vil salario*“*[157]. И това се случва през 1590 г.!

Пазарът е граница, и то подвижна граница

Всъщност пазарът е граница, нещо като вододел. Не бихте живели по един и същ начин от различните страни на бариерата. Да ти е съдено да се снабдяваш единствено от пазара – такъв е случаят, наред с хиляди други, и на копринарите от Месина[158], имигранти в града и пленници на своето снабдяване с храни (дори много повече от благородниците или буржоата, които често притежават земя в околностите, някоя зеленчукова или овощна градина, сиреч – собствени ресурси). А ако на тези занаятчии им омръзне да ядат лошото, полуизгнило „презморско зърно“, от което е омесен хлябът, който им продават скъпо и прескъпо, те могат най-много (както се решават да пос-

---

* *За някаква жалка надница (итал.). – Бел. прев.*

тъпят около 1704 г.) да отидат в Катания или Милацо, за да сменят работодателя и продоволствения пазар.

За неучастващите, онези, които обикновено нямат достъп или стоят настрани от пазара, той изглежда като необикновен празник, като пътешествие и едва ли не приключение. Предоставя случай за „*presumir*", както казват испанците – да се покажеш, да се поперчиш. В търговски наръчник от средата на XV в.[159] се обяснява, че като правило морякът е доста недодялан, „умът му е толкова неповратлив, че когато пие в кръчмата или купува хляб на пазара, си въобразява, че е важна личност"; същото важи и за испанския войник[160], който между две битки попада на пазара в Сарагоса (1645) и се прехласва пред камарите прясна риба тон, сьомга и още сто различни вида риба, уловена в морето или в близката река. Но какво ли в крайна сметка да купи с дребните монети в кесията си? Няколко *sardinas salpesadas*, осолени сардини, които съдържателката на близката кръчма ще му опече и с които ще пирува, поливайки ги с бяло вино.

Разбира се, тъкмо селският живот остава във висша степен извънпазарна (или най-малко полуизвънпазарна) зона, зона на самозадоволяване, лично стопанство и затваряне в себе си. Селяните през целия си живот се задоволяват с това, което са произвели със собствените си ръце или което съседите им доставят в замяна на някой хранителен продукт или услуга. Естествено, мнозина от тях ходят на градския пазар. Но ония, които се задоволяват да купят там необходимия за каруцата им палешник и да си набавят парите за своите дългове или данъци с продажбата на яйца, буца масло, някоя домашна птица или зеленчук, не са истински въвлечени в пазарната размяна. Те само се доближават до нея. Подобно на нормандските селяни, „които изнасят за 15–20 су стока на пазара и не могат да влязат в кръчма, която не е по джоба им..."[161] Често едно село общува с града само с посредничеството на някой търговец от въпросния град или на чифликчията от местната сеньория[162].

Често е отбелязано съществуването на този живот „встрани", което никой не може да отрече. Но има различни степени и при това – изключения. Доста заможни селяни използват пълноценно пазара: английските „фермери", които са в състояние да комерсиализират реколтата си, нямат повече нужда всяка зима да предат и тъкат своята вълна, коноп или лен и са редовни клиенти на пазара, както и негови доставчици; селяните от големите села, разположени нагъсто едно до друго или разпръснати из Обединените провинции* (наброяващи понякога от 3000 до 4000 жители), производители на мляко, месо, сланина, сирене, промишлени култури и потребители на жито и дърва за огрев; унгарските скотовъдци, които изнасят стадата си в Германия и Италия и които също купуват липсващото им жито; всички селяни градинари от градските предгradия, на които на драго сърце се позовават икономистите, участващи в живота на големия град и обогатени от него: богатството на Монтрьой, недалеч от Париж, което се дължи на прасковените градини и за което мечтае Луи-Себастиан Мерсие[163] (1783); а кой не е слу-

---

* *Така се нарича северната част на Нидерландия от 1579 до 1795 г. – Бел. прев.*

шал за възхода на толкова продоволствени центрове край Лондон или Бордо, или пък Ангулем[164]! Няма никакво съмнение, че това са изключения в мащабите на един селски свят, който представлява 80–90% от населението на земята. Но нека не забравяме, че дори бедните села са засегнати от тая икономика в скрита форма. Паричните знаци стигат до тях по различни пътища, които излизат извън рамките на пазара по същество. За което и служат пътуващите търговци, градските или селските лихвари (да си припомним лихварите евреи от селата на Северна Италия)[165], предприемачите в селскостопанската промишленост, забогателите буржоа и чифликчии, които търсят работна ръка за повишаване на доходите от земята си, че дори и селските дюкянджии...

Макар че в крайна сметка пазарът в тесен смисъл си остава за историка стара икономика, тест, „индикатор", чиято стойност той никога няма да подцени. Бистра А. Цветкова съвсем не без основание построява своеобразна скала, с помощта на която измерва икономическата тежест на българските градове по поречието на Дунав според размера на таксите върху пазарните продажби, отчитайки, че таксите се плащат в сребърни аспри и че вече съществуват специализирани пазари[166]. Две-три бележки по повод Яш в Молдова сочат, че през XVII в. градът разполага със „седем места, където се стичат стоките, някои от които носят имената на главните продукти, които се продават там, като *пазар за обувки*, *пазар за брашно*..."[167]. Ето че се появява известно разделение на търговския живот. Артър Йънг отива по-далеч. На излизане от Арас през август 1788 г. той среща „най-малко стотина магарета, натоварени [...] привидно с много лек товар, и рояци мъже и жени", което стига за изобилното снабдяване на пазара. Но „голяма част от селската работна ръка бездейства в разгара на жътвата, за да снабдява един град, който в Англия би бил снабдяван с продоволствия от 40 пъти по-малко хора. Когато подобен рояк безделници жужи на пазара, за мен е сигурно – заключава той, – че земеделската собственост е прекалено разпокъсана."[168] В такъв случай дали по-малко населените пазари, където никой не се забавлява и не безделничи прекалено, са белег за модерно стопанство?

В подмолите на пазара

Докато пазарната икономика се разпростира и помита територията на сродните по-примитивни дейности, се наблюдава уедряване на пазарите, отместване на граници, промяна на основополагащите елементи. Разбира се, парите на село рядко биват истински капитал, те се използват за закупуване на земя и чрез тези покупки предопределят обществения напредък, а в още по-голяма степен се натрупват: да си припомним женските пендари от Централна Европа, потирите и дискосите на селските златари в Унгария[169], златните кръстчета на френските селянки в навечерието на Френската революция[170]. При все това обаче парите играят разрушителна роля спрямо старите утвърдени ценности. Дори ако предплатата в натура от страна на господаря му е такава, че в края на годината никога, така да се каже, не му ос-

тават пари на ръка[171], селянинът надничар, чието счетоводство се води в тефтера на работодателя, придобива навика да пресмята в парично изражение. С течение на времето е налице промяна в мисленето. Промяна на трудовите взаимоотношения, която улеснява прехода към модерно общество, но никога не е в полза на най-бедните.

Никой по-добре от един млад историк на икономиката от страната на баските, Емилияно Фернандес де Пинедо[172], не е разкривал до каква степен селскостопанската собственост и население се оказват засегнати от неумолимия напредък на пазарната икономика. През XVIII в. страната на баските чисто и просто се стреми да стане „национален пазар", откъдето произтича растящата комерсиализация на селскостопанската собственост; в крайна сметка през пазара минават земите на Църквата и също тъй по принцип неприкосновените земи на майоратите. Изведнъж поземлената собственост се съсредоточава в ръцете на неколцина и се наблюдава растящо всеобщо обедняване на вече бедстващите селяни, заставени занапред по-масово отвсякога да преминават през ситото на пазара на труда било в града, било на село. Именно пазарът с разрастването си предизвиква тези разместявания с необратим изход. Такова развитие, *mutatis mutandis*, възпроизвежда онзи процес, който много по-отдавна завършва с огромната експлоатация на английските „фермери".

Ето как пазарът дава своя принос в историята. Дори и най-скромният е брънка – най-първичната безусловно – в икономическата йерархия. При това положение, всеки път щом пазарът отсъства или е незначителен, щом изключително редките пари в брой имат предимно експлозивна стойност, наблюдението се озовава неминуемо на нулевото равнище на човешкия живот, където всеки е заставен да произвежда почти всичко. Доста селски общества в прединдустриална Европа все още живеят на това равнище, встрани от пазарната икономика. Пътешественик, който се залута там, може с няколко монети да придобие всякакви земеделски продукти на нищожна цена. И за да се натъкнеш на подобни изненади, не е необходимо да ходиш като Маестре Манрике[173] около 1630 г. чак в Аракан*, та да си избереш трийсет кокошки за четири реала или сто яйца за два реала. Достатъчно е да се отбиеш от главните пътища, да проникнеш до планинските пътеки, да се озовеш в Сардиния или да направиш непривичен престой на истрийския бряг. Накратко, тъй леснодостъпният пазарен живот много често скрива от историка един подмолен, незначителен, но самостоятелен, нерядко самозадоволяващ се или устремен към самозадоволяване живот. Друга вселена, друга икономика, друго общество, друга култура. Откъдето произтича и ползата от опити като тези на Мишел Морино[174] или Марко Катини[175], които разкриват какво се случва в *подмолите* на пазара, какво му убягва и определя, общо взето, мястото на селскостопанското самозадоволяване. И в двата случая историкът извървява един и същ път: зърненият пазар, от една страна, представлява населеното пространство, което зависи от този пазар, а от друга –

---

* *Царство Аракан, покорено от бирманците през 1785 г. и присъединено към държавата им; планинска верига в западната част на Бирма. – Бел. прев.*

нуждите на населението, чието потребление може да се изчисли по предварително известни норми. Ако на всичко отгоре си запознат и с местното производство, цените, количествата, които се стичат на пазара, тези, които се потребяват на място, и онези, които се изнасят или внасят, би могъл да си представиш какво става – или трябва да става – в подмолите на пазара. Мишел Морино с тази цел изхожда от един средноголям град – Шарльовил; Марко Катини – от някакво градче в Моденезе, много по-приближено до селскостопанския живот в една не толкова главна област.

Подобно потапяне, но с различни средства осъществява успешно Ив-Мари Берсе[176] в скорошната си разработка върху селските бунтове в Акитен през XVII в. В светлината на тези бунтове той възсъздава мисленето и подбудите на едно население, което много често убягва на историческото познание. Особено ми харесва казаното от него за несдържаните обитатели на селските кръчми – тези взривоопасни места.

С една дума, пътят е отворен. Методи, средства, съпоставки могат да варират (известно ни е вече), но е установено, че няма да има пълна история, особено пък история на селото, достойно за това име, ако не е възможно систематично да се проучи човешкият живот на долния етаж под пазара.

Дюкяните

Първи съперници на пазарите са дюкяните (но размяната само печели от това). Като неизброими обособени клетки те са друго първично оръдие на размяната. Подобно и различно, защото пазарът не е постоянен, докато дюкянът функционира почти без прекъсване. Поне по принцип, защото правилото – ако съществува правило – е съпроводено от множество изключения.

Така думата *чаршия* често се превежда като пазар, характерен за мюсюлманските градове. Прочее, чаршията обикновено не е нищо друго освен улица с дюкяни от двете страни, всичките занимаващи се с еднородна търговия, досущ каквито ги е имало между другото толкова във всички западноевропейски градове. В Париж месарниците в съседство със Сент Етиен дю Мон още през XII в., дали на улица „Монтан Сен Жьонвиев" името улица „Бушри"*[177]. През 1656 г. отново в Париж „току до гробовете на Сент Иносан (*sic*)... всички железари, бакърджии и тенекеджии са си отворили дюкяни"[178]. В Лион през 1643 г. „домашни птици могат да се намерят в нарочни дюкяни, в Пулайри на улица „Сен Жан"[179]. Има и улици с луксозни дюкяни (вж. приложения план на Мадрид), като „Мерчерия", от площад „Сан Марко" до моста „Риалто", която е в състояние, казва някакъв пътешественик (1680), да даде блестяща представа за Венеция[180], или пък онези дюкяни по северния бряг на Старото пристанище в Марсилия, където се търгува с малоазиатски стоки и за които „има такъв наплив, че едно място двайсет на двайсет стъпки, отбелязва председателят Дьо Брос, се наема за петстотин ливри"[181]. Такива улици са своеобразни специализирани пазари.

---

* *Месарска (фр.). – Бел. прев.*

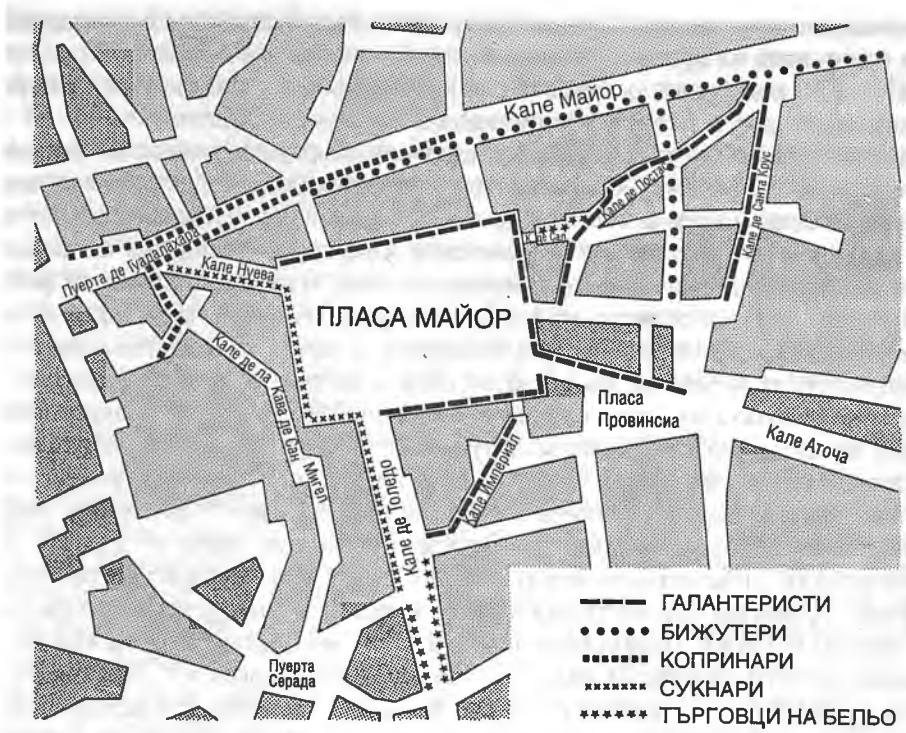

5. МАДРИД И ЛУКСОЗНИТЕ МУ МАГАЗИНИ

Бидейки столица на Испания от 1560 г., Мадрид става блестящ град през XV век. Магазините му се множат. Около „Пласа Майор" луксозните магазини се разпределят според специализацията си, редом едни до други. Според M. Copella, A. Matilla Tascón, Los Cinco Gremios mayores de Madrid, 1957

Друго изключение от правилото: извън Европа се наблюдават две непознати явления. По думите на пътешественици, Сечуан, сиреч горното поречие на Яндзъ, където китайското владичество отново е в сила през XVII в., представлява конфигурация от разпръснати уединени селища за разлика от същинския Китай, който по правило е гъсто населен; та всред тази разпръснатост, в пустошта се издигат групи дюкянчета, яо-тиен, които по онова време играят ролята на *постоянен* пазар[182]. Пак според пътешественици същият е случаят на остров Цейлон през XVII в.: няма пазари, а дюкяни[183]. От друга страна, ако се върнем в Европа, как ли да наречем бараките и сергиите, изникнали в безреда направо на парижките улици и напразно забранявани със заповеди през 1776 г.? Това са подвижни тезгяхи като на пазара, където обаче се продава всекидневно, като в дюкян[184]. И с това ли се изчерпват колебанията ни? Не, защото в Англия някои търговски средища като Уестърхем са си имали своята редичка (*row*) от галантеристи и бакали много преди да си имат пазар[185]. Не, повтарям, защото толкова дюкяни се намират на самия пазар; той се отваря, те продължават да търгуват. Както и да

притежаваш в халите на Лил например място за продажба на осолена риба под търговците на пресен улов не е ли смесване на пазар и дюкян[186]?

Подобни колебания, разбира се, не пречат на това дюкянът да се разграничава от пазара, и то все по-отчетливо с течение на годините.

Когато през XI в. градовете се раждат или възраждат навред из Западна Европа и пазарите отново се оживяват, градският възход установява ясно разграничение между селото и града. Последният съсредоточава в себе си зараждащата се индустрия, а следователно и деятелната общност на занаятчиите. Първите дюкяни, които изникват тутакси, в действителност са работилниците (така да се каже) на хлебари, месари, обущари, кундурджии, ковачи, шивачи и други дребни производители. В началото подобен занаятчия е принуден да излезе от къщи, да не стои в дюкяна си, с който все пак е свързана работата му „като охлюва с черупката“[187], да иде да продава изделията си на пазара или в халите. Загрижена за закрилата на потребителите, градската управа му налага това, тъй като пазарът се надзирава по-лесно от дюкяна, където всеки си е почти пълновластен господар[188]. Но много скоро занаятчията почва да продава в собствения си дюкян, както се казва – „на прозореца си“, в *интервала* между пазарните дни. Ето как тази алтернативна дейност превръща първия дюкян в място за непостоянна продажба, нещо като пазара. В Евора, Португалия, около 1380 г. месарят разфасова месото в дюкяна си и го продава на някой от трите седмични пазара[189]. За страсбуржеца през 1643 г. е истинска изненада да види в Гренобъл как месарите насичат и продават месото у тях си, а не в халите, „в дюкян като останалите търговци“[190]. В Париж хлебарите продават хлебчета и симиди в дюкяна си, а домашен хляб – обикновено на пазара всяка сряда и събота[191]. През май 1718 г. една разпоредба за пореден път (системата на Лоу влиза в действие) обезценява парите; тогава „хлебарите, от страх или от лукавство, не изнасят на пазара обикновеното количество хляб; по обед вече не се намира хляб на обществените места; най-лошото е, че същия ден те вдигат цената на хляба с две или четири су за ливра, тъй че наистина, добавя тосканският пратеник[192], на чието свидетелство се позоваваме, в тия неща тук няма ред, както другаде“.

Следователно първите съдържатели на дюкяни са занаятчиите. По-късно се появяват „истинските“ дюкянджии: посредниците в размяната; те се промъкват между производители и купувачи, ограничавайки се с това да купуват и продават, без никога да произвеждат със собствените си ръце (поне не изцяло) стоките, които предлагат. Те от самото начало досущ приличат на капиталистическия търговец според дефиницията на Маркс, който тръгва от парите П, придобива стоката С, за да се върне неизменно към парите по формулата П–С–П: „Той се разделя с парите си единствено със скритата умисъл да си ги възвърне.“ Докато селянинът, тъкмо обратно, най-често идва да продаде на пазара своите храни, за да закупи тутакси онова, от което се нуждае; той тръгва от стоката и се връща към нея, извършвайки пътя С–П–С. И занаятчията, който разчита на пазара за храната си, на свой ред също не се явява притежател на пари. Но са възможни и изключения.

На посредника, независимо от личността му, който скоро става вездесъщ,

принадлежи бъдещето. Именно това бъдеще ни занимава много повече от трудно установимия произход, макар че процесът вероятно е бил прост: пътуващите търговци, надживели заника на Римската империя, от XI в., а може би и от по-рано, се сблъскват с подема на градовете; някои от тях усядат и се вписват в градските занаяти. Явлението не се свързва с точно определена дата за даден регион. Например, що се отнася до Германия и Франция, не през XIII, а именно от *XIII в. насетне*[193]. Подобен „бродяга" още по времето на Луи XIII преустановява скитническия си живот и се настанява редом със занаятчиите в будка, подобна и все пак различна от техните дюкяни, като разликата става все по-осезаема с времето. Една хлебарница от XVIII в. си е горе-долу хлебарницата от XV в. или дори от някое предходно столетие. Докато в интервала между XV и XVIII в. търговските дюкяни и търговските похвати се променят очевидно.

При все това обаче уседналият търговец не се разграничава още в самото начало от занаятчийските гилдии, където се е настанил, вписвайки се в градската вселена. Неговият произход и произтичащите от това неясноти оставят върху него своеобразен отпечатък. Още през 1702 г. някакъв френски доклад свидетелства: „Вярно, че на търговците се гледа като на първенци сред занаятчиите, като на по-горни, ала нищо повече."[194] Все пак става дума за Франция, където дори да се превърне в „едър", търговецът не разрешава *ipso facto* въпроса с обществения си ранг. Търговските представители се жалват от това още през 1788 г., установявайки, че и досега на едрите търговци се гледа като на „заемащи по-долно място в обществото"[195]. Едва ли би се говорило по такъв начин в Амстердам, Лондон или дори в Италия[196].

В началото на XIX в., а нерядко и след него, дюкянджиите по всяка вероятност продават безразборно стоките, придобити от първа, втора или трета ръка. Тяхното първоначално, обичайно название: *mercier** е показателно, то произлиза от латинското *merx*, *mercis* и означава стока изобщо. Пословицата казва: „Всичкопродавец, нищоправец." И всеки път щом попаднем на сведения за дюкянското оборудване на подобни продавци, откриваме най-разнородни стоки, независимо дали става дума за Париж през XV в.[197], за Поатие[198], за Краков[199] или за Франкфурт на Майн[200], или пък през XVIII в. за онзи дюкян на Ейбрахам Дент, *shopkeeper* в Къркби Стийвън, градец в Уестморланд, Северна Англия[201].

В дюкяна на този дрогерист-бакалин-галантерист, чиито сделки проследяваме благодарение на собствените му документи от 1756 до 1776 г., се продава всичко. На първо място чай (черен или зелен) от различно качество – на висока цена без съмнение, защото Къркби Стийвън, бидейки във вътрешността на сушата, не се ползва от контрабандата; после идват захар, меласа, брашно, вино и бренди, бира, сидър, булгур, хмел, сапун, бадана**, дървени въглища, пепел, восък, лой, свещи, тютюн, лимони, бадеми и стафиди, оцет, грах, черен пипер, обичайните подправки, индийско орехче, канела... При Ейбрахам Дент могат да се намерят още копринени, вълнени, па-

---

* *Галантерист; пасмантерист; праматарин. – Бел. прев.*

** *Разтвор от вар, каолин или хума, с който се измазват стените. – Бел. прев.*

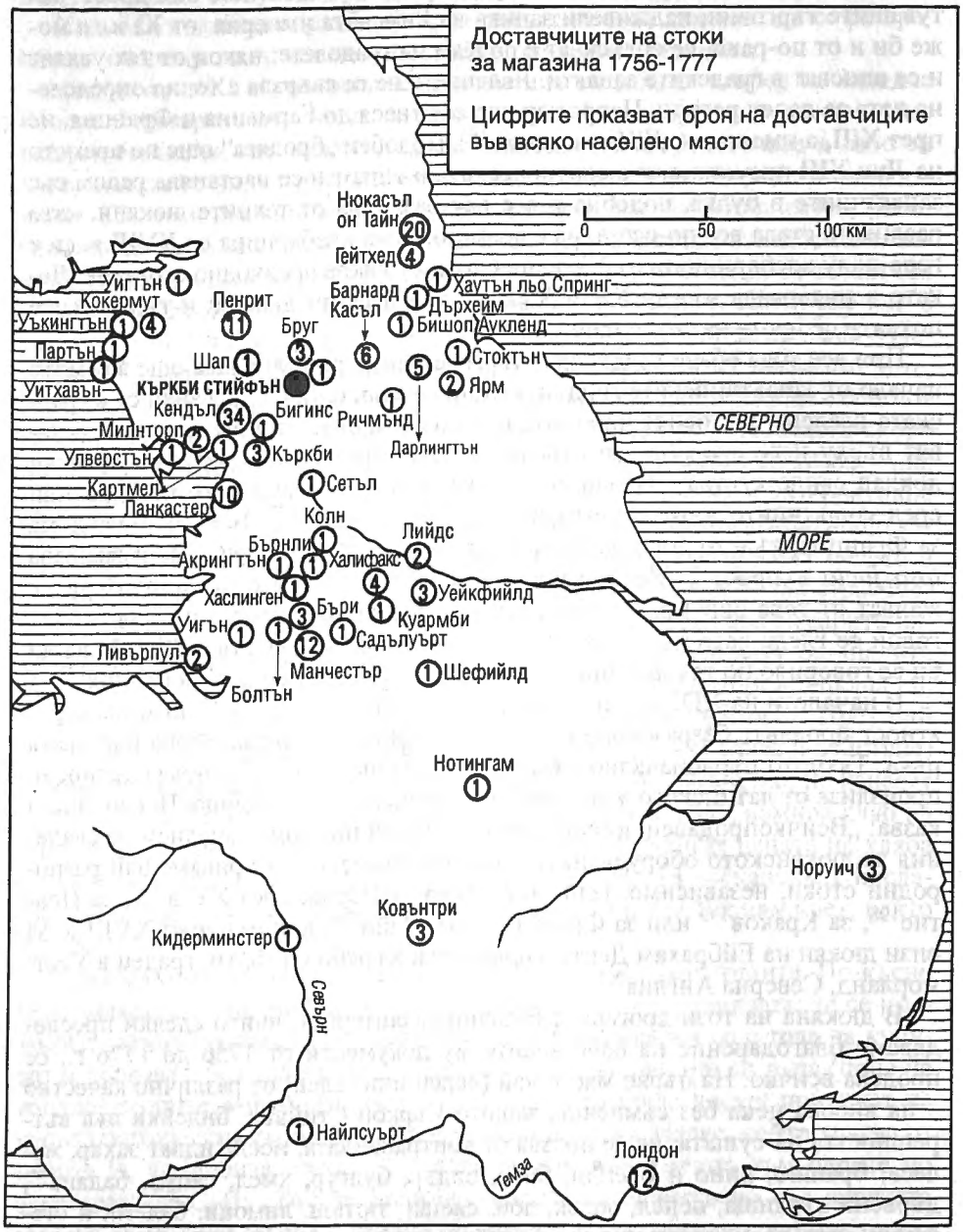

6. ДОСТАВЧИЦИТЕ НА ГАЛАНТЕРИСТА ЕЙБРАХАМ ДЕНТ ОТ КЪРКБИ СТИЙВЪН

Според T.S.Willan, Abraham Dent of Kirkby Stephen, 1970

мучни тъкани и всички кинкалерийни дреболии, игли, карфици и прочие. И даже книги, списания, годишници, хартия... С една дума, по-добре би било да се посочи какво не се продава в дюкяна, а именно: сол (което е необяснимо), яйца, масло, сирене, безспорно защото пазарът е залят от тях.

Естествено, основните клиенти са обитателите на градчето и на околните села. Доставчиците (вж. приложената карта)[202] са пръснати върху доста голямо пространство, макар че Къркби Стийвън не се намира в близост до никакъв воден път.

Ала безспорно скъпите наземни превози са редовни и заедно със стоките превозвачите приемат менителниците и чековете, които Ейбрахам Дент използва за разплащанията си. Всъщност кредитът е широко използван било от клиентите на дюкяна, било от самия дюкянджия спрямо собствените му доставчици.

Ейбрахам Дент не се задоволява с дейността си на продавач. И наистина той закупува плетени чорапи и урежда да се плетат такива в Къркби Стийвън и околностите. И се явява индустриален предприемач и търговец на собствените си изделия, предназначени обикновено за английската армия при посредничеството на лондонски ангросисти. И понеже последните си уреждат сметките с него, като му разрешават да издава полици на тяхно име, както изглежда, Ейбрахам Дент става *dealer** на полици: полиците, които той държи, в действителност многократно надвишават обема на собствените му сделки. Прочее, да държиш полици, означава да заемаш пари.

Като чете книгата на Т. С. Уилън, човек остава с впечатление, че Ейбрахам Дент е необикновен дюкянджия, едва ли не търговски пенкилер. Може би е вярно. Но през 1958 г. в едно градче в Галисия, Испания, се запознах с обикновен бакалин, който странно напомняше за него: в бакалницата му можеше да се намери всичко, да се поръча всичко и дори да се осребрят чекове. Нима дюкянът в най-общия смисъл не задоволява чисто и просто определени местни нужди? От дюкянджията си зависи да съумее да се справи. Онзи мюнхенски търговец от средата на XV в., чиито бакалски тефтери притежаваме[203], също като че ли е необикновен. Обхожда пазари и панаири, снабдява се от Нюрнберг, Нордлинген, стига до Венеция. При все това е само обикновен дребен търговец, ако се съди по скромното му жилище – еднаединствена, оскъдно обзаведена стая.

Специализация и йерархизиране следват своя ход

Успоредно с вече установеното, икономическото развитие създава други форми на специализирани дюкяни. Лека-полека се забелязват дюкянджии, които продават на кило: бакали; други, които продават на метър: сукнари или кроячи; трети, които продават на бройка: кинкалеристи; четвърти, които продават употребявани предмети, облекла или мебели: вехтошари. Последните заемат огромно място: те са повече от 1000 в Лил през 1716 година[204].

---

* *Търговец (англ.). – Бел. прев.*

По-особени дюкяни, облагодетелствани от развитието на „услугите", са тези на аптекаря, лихваря, сарафина, банкера, ханджията (последният доста често е посредник при пътническите превози), на кръчмарите накрая – онези „винопродавци, които държат маси и месали и дават да похапнеш у тях"[205] и които навред се умножават през XVIII в. за възмущение на почтените хора. Вярно е, че някои са зловещи, като онази кръчма „на улица „О-з-Урс" в Париж, която „повече прилича на разбойническо или измамническо свърталище, нежели на подслон за почтени люде"[206], въпреки кухненските благоухания от околните гостилници. Нека прибавим към този списък просбописците и даже нотариусите, най-малкото онези, които в Лион от улицата се виждат „да седят в дюкяните си като кундурджии и да чакат мющерия" – това са думите на някакъв пътешественик, който минава през града в 1643 г.[207] Ала има и богати нотариуси още през XVII в. Обратно, има дори прекалено бедни, за да държат дюкян, улични просбописци, като онези, които работят на открито под колоните на „Сенз Иносан" в Париж и слагат все пак в джоба си по някоя пара – толкова голям е броят на слуги, прислужнички и бедняци, които не знаят да пишат[208]. Съществуват и дюкяните на достъпните момичета, испанските *casas de carne*. В Севиля „на улица „Серпан"* (*en la Calle de la Serpiente*), както казва всеизвестният *Burlador*** на Тирсо ди Молина[209], [...] може да зърнеш Адам да обикаля вертепите като същински португалец [...] и макар и за дукат, подобни наслади бързо ти изпразват джоба...".

В крайна сметка има дюкян и дюкян. Както има търговец и търговец. Парите бързо налагат своето разслоение; почти от самото начало те разгръщат спектъра на стария занаят на „продавеца": най-горе – няколко много богати търговци, специализирани във външната търговия; най-отдолу – бедните прекупвачи на игли и мушама, същите, по чийто адрес пословицата казва на място и без жал: „простирай се според чергата", и за които даже слугиня, особено ако е спастрила нещичко, няма да се ожени. Всеобщото правило гласи: навред една група търговци се стреми да се издигне над другите. Във Флоренция *Arti Maggiori**** се разграничават от *Arti Minori*****. В Париж по времето между наредбата от 1625 г. и указа от 10 август 1776 г. почетната част от търговците съставляват *Шестте гилдии*: в съответния ред това са сукнари, бакали, сарафи, златари, галантеристи, кожухари. Ето в Мадрид друга върхушка: *Cinco Gremios Mayores******, чиято финансова роля предстои да бъде значителна през XVIII в. В Лондон – дванайсет гилдии. В Италия и свободните германски градове разграничението е още по-ясно: крупните търговци фактически се превръщат в аристокрация, в патриции; управлението на големите търговски центрове се намира в техни ръце.

---

* *Змия (фр.). – Бел. прев.*

** *Съблазнител (исп.). – Бел. прев.*

*** *Висшите съсловия (итал.). – Бел. прев.*

**** *Низшите съсловия (итал.). – Бел. прев.*

***** *Пет висши съсловия (исп.). – Бел. прев.*

Дюкяните завладяват света

Но най-съществено от наша гледна точка е, че търговски дюкяни от всякакви категории завладяват, поглъщат градовете, всички градове, а скоро даже и селата, където се настаняват още през XVII и особено през XVIII в. неопитни дребни търговци, нискоразредни ханджии и кръчмари. Последните, в качеството им на незначителни лихвари, но и на „организатори на всеобщи увеселения", още се срещат из френските села през XIX и XX в. В селската кръчма се ходело „да играеш, да говориш, да пиеш и да се развличаш... за споразумяване между заемодател и длъжник, между търговец и клиент, за сключване на сделки и договори за аренда...". Нещо като хан за бедняци! По отношение на църквата кръчмата е срещуположният селски полюс[210].

Хиляди свидетелства потвърждават този дюкянджийски възход. През XVII в. дюкяните наводняват навсякъде – истински потоп. През 1606 г. Лопе де Вега с пълно право може да каже за Мадрид, който става столица: *„Todo se ha vuelto tiendas"*, всичко се е обърнало на дюкяни[211]. *Tienda*, дюкянът, се превръща между другото в любимо място на действието в плутовския роман. В Бавария търговците стават „многобройни като хлебарите"[212]. В Лондон през 1673 г. посланикът на Франция, прогонен от дома си, който искат да разрушат, „за да издигнат на мястото нови постройки", безуспешно търси да се подслони някъде, „което направо не е за вярване, пише той, в такъв голям град като този... [Но] понеже повечето от големите сгради бяха сринати, *откак съм тук*, и превърнати в дюкяни и тесни жилища за търговци, останали са [много] малко за наемане", и то на невероятно високи цени[213]. Според Даниел Дефо това дюкянджийско множене е станало *„monstruously"**[214]: през 1663 г. тия *mercers*, дюкянджиите, още били всичко на всичко само 50–60 в огромния град; в края на столетието те са 300-400; луксозните дюкяни тогава се преустройват с много средства и в надпревара се покриват с огледала, изпълват се с позлатени колони, полилеи и бронзови аплици, които горкият Дефо счита за крайности. Ала един френски пътешественик (1728) изпада във възторг пред първите витрини: „Онова, което обикновено на нас ни липсва [във Франция], отбелязва той, е стъклото, което поначало е много красиво и много светло. То огражда дюкяните и най-често стоката се подрежда зад него, което я предпазва от прахта и същевременно я излага пред погледа на минувачите, като отвред им придава приятен вид."[215] В същото време дюкяните лека-полека се изместват на запад в съответствие с разрастването на града и преселението на богатите. Дълго време *„Патер Ностер Роу"* им е била любимата улица, сетне изведнъж *„Патер Ностер"* опустява за сметка на *„Ковънт Гардън"*, която държи първенството в продължение едва на десет години. После излиза модата на *„Лъдгейт Хил"*, след още известно време дюкяните се нароят по *„Раунд Коурт"*, *„Фенчърч стрийт"* и *„Хаундсдич"*. Ала всички градове изпитват

---

* *Чудовищно (англ.). – Бел. прев.*

едни и същи затруднения. Дюкяните им се множат, препречват улиците с изложената си стока, преселват се от един квартал в друг[216]. Вижте как се разпространяват кафенетата в Париж[217], как брегове на Сена с „*Пти Дюнкерк*“*, който очарова Волтер[218], изместват галерията на Пале Роял, чиято търговска глъч и суетня са главното градско зрелище по времето на Корней[219]. Даже *малките* градски селища преживяват подобни преображения. Такъв е случаят с Малта още в началото на XVIII в., където в тесния нов град Ла Валета „дюкяните на търговците и дребните продавачи, според един обстоен доклад[220] са се умножили до такава степен, че никой сред тях не може да си осигури напълно средствата за съществуване. И ето ги принудени да крадат или бързо-бързо да изпадат в несъстоятелност. Дюкяните им никога не са добре заредени и е жалко да се гледа как толкова млади хора загробват в тях било едва получената зестра на жена им, било родителското наследство, и то само заради някакво си домошарско занимание за безделници“, „*una occupatione sedentaria et cosi poltrona*“. Същият добродетелен докладчик се възмущава, че в малтийските домове по онова време се множат предметите от злато и сребро, вложение „ненужно и мъртво“, че мъже, жени и деца от скромен произход се гиздят с изискани тъкани и дантелени мантила, и което е още по-възмутително – леките жени (*putane*) се разхождат с каляски, потънали в коприна. Нека поне, добавя той без капка чувство за хумор, като са под възбрана, да им събират налог, „*un tanto al mese per dritto d'abiti*“! При цялата относителност на нещата не са ли все пак това кълновете на потребителското общество?

Но има различни степени: когато през 1815 г. Ж.-Б. Се зърва отново Лондон след двайсетина години (първият му престой там е през 1796 г.), той се слисва: съмнителни дюкяни предлагат стоката си с намаление, навред измамници и реклами – едни „неподвижни“, други – „движещи се“, „та минувачите да четат без да губят минутка“. Човекът сандвич вече бил изобретен в Лондон[221].

Причините за подема

На днешен език неизбежно бихме стигнали до заключението, че навред се наблюдава необикновен ръст на снабдяването, усилване на размяната (за което допълнително свидетелстват пазарите и панаирите), тържество (със стабилната търговия на дюкяните и разпространението на услугите) на един *третичен сектор*, който не е изолиран от общия подем на икономиката.

Този подем би могъл да се илюстрира с множество цифри, ако се изчисли съотношението между числеността на населението и броя на дюкяните[222]; или процентното съотношение на занаятчийските и търговските дюкяни; или средната величина и средния доход на дюкян. Вернер Зомбарт[223] се позовава на свидетелството на Юстус Мьозер, виден историк и донейде мрачен наблюдател, който през 1774 г. във връзка с родния си град Оснабрюк

---

* *Новооткрит по онова време магазин. – Бел. прев.*

установява, че „за едно столетие търговците направо са се утроили, докато занаятчиите са намалели наполовина". Историкът Ханс Мауерсберг[224] неотдавна ни предостави сходните си заключения, подкрепени с цифри, отнасящи се за редица големи германски градове. И най-случайният поглед върху няколко проучвания (на основата на имущественото описание на покойниците), едното от които правено в Мадрид на Филип IV[225], а другите две – в дюкяните на каталунски и генуезки прекупвачи в Сицилия през XVII в.[226], открива жалки, кретащи в оскъдица и под вечна заплаха дюкяни, които след затварянето си оставят предимно дългове. В този мъничък свят фалитите са нещо обичайно. Човек дори има усещането – това е само усещане, – че през XVIII в. щяха да са налице всички условия за един действен „пужадизъм"*, ако дребните търговци по онова време изразяваха искрено и на висок глас чувствата си. В Лондон през 1788 г. правителството на Фокс се опитва да ги обложи с данъци, но бързо отстъпва пред „всеобщото недоволство [което този акт предизвиква] сред народа"[227]. Дори дюкянджиите да не са народът, което е очевидно, то в случая те го разбунват. В Париж от 1793–1794 г. доста съществена част от санкюлотите произхождат от този полупролетариат на дребните търговци[228]. Което се потвърждава от един на пръв поглед малко пристрастен доклад, където около 1790 г. се твърди, че в Париж 20 000 търговци на дребно се намират на ръба на несъстоятелността[229].

Предвид гореизложеното, доколкото позволяват знанията ни, можем да твърдим следното:

– че ръстът на населението и подемът на стопанския живот в дългосрочен план, както и желанието на „продавача на дребно" да си е у дома, предпоставят умножаването на посредниците при разпространението. Фактът, че подобни агенти, както изглежда, са твърде многобройни, доказва най-много, че този подем предхожда възхода на икономиката, като и́ се предоверява;

– че неподвижността на търговските пунктове, продължителният работен ден на дюкяните, рекламата, пазарлъците, възможността да побъбриш са все от полза за дюкяна. Там се влиза колкото да купуваш, толкова и да се поразговориш. Това е умален театър. Вижте забавните и достоверни диалози, които съчинява през 1631 г. авторът на „*Учтивият буржоа*"[230] от Шартр. Но нима Адам Смит в един от редките си пристъпи на шеговитост не сравнява говорещия човек с животните, които не се ползват от подобна привилегия: „Склонността към размяна на предмети вероятно е следствие от възможността за размяна на слова..."[231]. За прочутите със словоохотливостта си народи размяната на думи е наложителна, дори ако размяната на предмети не винаги е на същата висота;

– но че главната причина за подема на дюкянската търговия е *кредитът*. На по-високото равнище от дюкяна ангросистът отпуска кредит: налага се търговецът на дребно да плаща това, което днес се нарича полица. Крупните

---

* *1956; от Пиер Пужад, основател на Съюза за защита на търговците и занаятчиите във Франция. Движение и дясна народна политическа партия от края на IV Френска република, подкрепяна основно от дребните търговци. Дребнобуржоазно поведение на противопоставяне на социалноикономическия възход. – Бел. прев.*

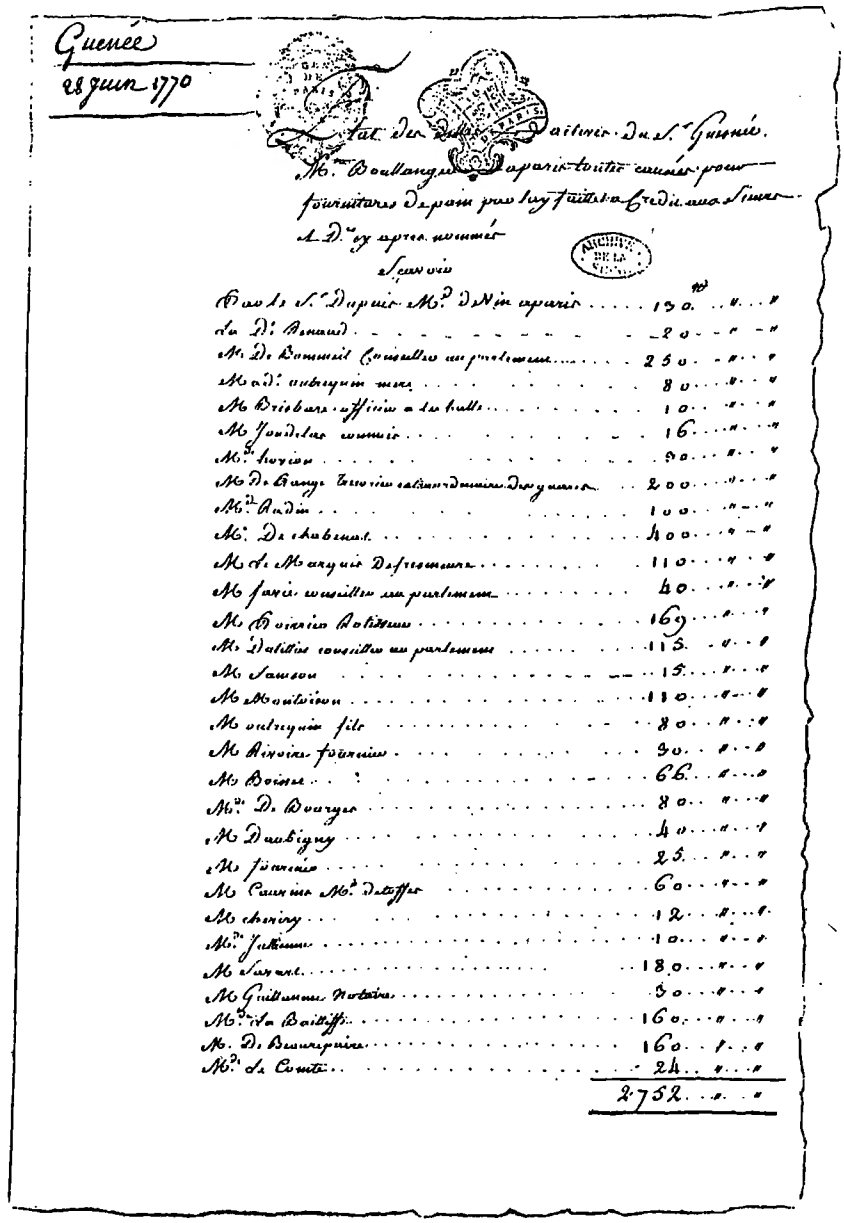

Парижки хлебар обявява фалит – 28 юни 1770

Господин Гене, майстор хлебар от Париж, депозира баланса си пред парижката консулска съдебна администрация, отделяйки, както се изисква, приходите и разходите на фалиралия, или както бихме се изразили ние – активите и пасивите. Показаната страница, която се явява първа от папка с четири листа, сочи ясно серия от продажби на кредит. Сред едрите длъжници – съветници от Парламента. Разходите се състоят от покупки на брашно, също на кредит. Нашият хлебар притежава дюкян, „инструменти", кола и кон за доставките си, всичко равняващо се на 6600 ливри, а обзавеждането – на 7400 ливри. Нека читателят не се тревожи: майсторът хлебар е сключил споразумение с кредиторите си. Да се надяваме, че клиентите му ще си уредят сметките навреме (Archives de la Seine, D4 B6, 11, dossier 526)

флорентински търговци Гуичардини Корси[232], редовни вносители на сицилианско жито (те отпускат заем на Галилея и това днес покрива със слава този прочут род), продават на бакалите прекупвачи пипера от магазините си на осемнайсетмесечен кредит, както свидетелстват счетоводните им книги. Те, разбира се, не откриват нищо ново в тази област. Но и самият дюкянджия отпуска кредит на клиентите си – и то на богатите много повече, отколкото на останалите. Шивачът отпуска кредит; хлебарят отпуска кредит (с помощта на две дъсчици[233], на които всеки ден двамата с купувача заедно отбелязват по една резка, като едната дъсчица остава при хлебаря, а другата – у клиента); кръчмарят отпуска кредит[234]: пиячът записва дълга си с тебеширена чертичка на стената; кредит отпуска месарят. Познавах едно семейство, разказва Дефо, чиито доходи възлизаха на няколко хиляди ливри годишно и което плащаше на месаря, хлебаря, бакалина и сиренаря по 100 ливри наведнъж, но постоянно оставяше 100 ливри дълг[235]. Да се обзаложим, че господин Фурньора, упоменат в „*Удобен указател на адресите*" (1692)[236], вехтошар в покритата галерия на Халите, който, по собствените му твърдения, снабдява „човек с прилични дрехи за четири пистола годишно", да се обзаложим, че този доставчик на твърде особена „конфекция" едва ли винаги успява да си издейства предплата. Досущ както и онези трима вехтошарски съдружници, които на улица „Ньов" в енорията Сент Мари в Париж услужливо предлагат „всякакви траурни принадлежности, наметки, крепове и плисирани яки, даже черни костюми за церемонията"[237].

Търговецът в положението си на дребен капиталист битува по средата между тия, които му дължат пари, и ония, на които той дължи. Това несигурно равновесие неизменно е на ръба на провала. Ако „доставчик" (сиреч посредник във връзка с търговец на едро или самият този ангросист) му опре ножа до гърлото, това е катастрофа. Ако богат клиент не плати – ето ти търговка на риба да изпада в безизходица (1623): „Таман бях на път да си изкарвам хляба, споделя тя, и не щеш ли – излязох „на бяло"[238] – което ще рече ошушкана до грош, понеже „бялото" е дребна монета от десет дьоние. Всеки дюкянджия рискува подобно премеждие: плащането да се бави или изобщо да не се състои. Франсоа Помрол, оръжейник и поет през свободното си време, през 1632 г. се оплаква[239] от положението си, в което „Трябва тежък труд, а за парите / чакане, когато се проточи" (сиреч, когато си жертва на разсрочено плащане).

Това е най-често срещаното оплакване всеки път, когато погледът ни случайно попадне на писма от дребни търговци, посредници и доставчици. „Пак ви пишем тия редове да ни осветлите кога ще благоволите да ни платите", 28 май 1669 г. „Господине, твърде съм удивен, че толкоз честите ми писма допринасят тъй незначителна полза, доколкото почтеният човек е в длъжност да прати ответ...", 30 юни 1669 г. „Нивга не бихме повярвали, че подир думата, дето ни дадохте, да ни дойдете на крака, та да си оправим сметките, тихомълком ще си заминете", 1 декември 1669 г. „Не разумявам как следва да ви се пише, като виждам, че не държите сметка за писмата, дето ви пиша...", 28 юли 1669 г. „Стана шест месеца, откак ви моля да ми пратите дължимото...", 18 август 1669 г. „Виждам, че писмата ви само на глу-

пак ме правят...", 11 април 1676 г. Всички тия писма принадлежат на различни търговци от Лион[240]. Не открих писмото на онзи отчаян кредитор, който предупреждава провинилия се, че ще се яви в Гренобъл и лично ще се разправи с него. Някакъв реймски търговец, съвременник на Луи XIV, който се въздържа да кредитира, цитира пословицата: „Дам го с ръце, вземам го с крака."[241]

Подобна куцаща уредба създава верижни зависимости и затруднения. През октомври 1728 г. на панаира за празника Свето причастие в Дижон платното се продава доста добре, за разлика от сукното и копринените тъкани. „... Причината отдават на това, че търговците на дребно се жалват от слабия си оборот и от невъзможността да закупуват нови стоки, след като тези, на които продават, не им плащат. От друга страна, търговците на едро, които пристигат за панаира, отказват да отпускат заеми на по-голямата част от праматарите, които не са им платили."[242]

Но да противопоставим на тази картина скиците на Дефо, който пространно обяснява, че кредитната верига е основата на търговията, че дълговете взаимно се компенсират и от това произтича умножаването на дейностите и на търговските приходи. Ала нима неудобството на архивните документи не се състои именно в това, че съхраняват за историка по-скоро фалитите, съдебните дела, провалите, нежели нормалния ход на сделките? Сполучливите сделки, както и щастливите хора, нямат минало.

Неизтощимата дейност на праматарите

Праматарите са обикновено незначителни търговци, които „носят на шия"* или чисто и просто на гръб доста оскъдна стока. За стокооборота обаче те представляват съществена двигателна сила. Дори в градовете, да не говорим за малките градчета и селата, те запълват празнотите в обичайната разпространителска мрежа. И тъй като тези празноти са многобройни, те се роят – това е характеристика на времето. Цяла върволица названия издава присъствието им навред: във Франция *colporteur*, *contreporteur*, *porte-balle*, *mercelot*, *camelotier*, *brocanteur*; в Англия, *hawker*, *hucktser*, *petty chapman*, *pedlar*, *packman*; в Германия всяка област ги кръщава по своему: *Höcke*, *Hueker*, *Grempler*, *Hausierer*, *Ausrufer*, употребява се още *Pfuscher*, т.е. „самоделец", и *Bönhasen*; в Италия това е *merciajuolo*, в Испания – *buhonero*. Те си имат специфични названия и в Източна Европа: *seyyar satîcî* на турски (което ще рече едновременно „праматар" и „будкаджия"); сергиджия (от турското *sergi*) – на български; торбар (от турското *torba*), или торбар и сребар, или пък *Kramar / Krämer* (дума очевидно от немски произход, която означава както „праматар", така и „керванджия" или „еснаф") – на сърбо-хърватски[243], и т. н.

Подобно разточителство на названия произтича от това, че без ни най-малко да се явява строго обособена обществена разновидност, праматарст-

---

* *Фр., colporteur, от col (остар. врат, шия) и porteur (носач). – Бел. прев.*

вото е съвкупност от занаяти, които не се поддават на познатите определения: савоецът точилар в Страсбург през 1703 г.[244] представлява работник, който „разнася" услугите си и обикаля като безброй коминочистачи или столари; марагатът[245], селянин от Кантабрийските планини, е доставчик, който превозва зърно, дърва, бъчварски дъги, бурета осолена риба, тъкани от домашна вълна в зависимост от това дали отива от зърнопроизводителните и лозарските плата на Стара Кастилия към океана или *vice versa*; отгоре на всичко той е, образно казано, търговец *en ambulancia*[246], защото сам закупува, преди да препродаде цялата или част от стоката, която кара. Безспорни праматари са селяните тъкачи от занаятчийското селце Андрихув в околностите на Краков или поне тези от тях, които ходят да продават произведеното в селото платно във Варшава, Гданск, Лвов, Тарнопол, на панаирите в Люблин и Дубно и стигат дори чак до Истанбул, Смирна, Венеция и Марсилия. Тези лесноподвижни селяни в случая стават „пионери на корабоплаването по Днестър и Черно море..." (1782)[247]. За сметка на това как ли да назовем заможните търговци от Манчестър или собствениците на манифактури от Йоркшир и Ковънтри, които кръстосват на коне английската земя и лично доставят стоката си на продавачите? „Ако се абстрахираме от богатството им, пише Дефо[248], това са праматари." И определението приляга напълно и за така наречените *„панаирджийски"*[249] търговци (т.е. пристигащи от чужд град), които във Франция и другаде пътуват от панаир на панаир, но понякога са сравнително заможни.

Независимо дали е богато или бедно, праматарството тласка напред, поддържа и разширява стокообмена. Ала е доказано, че там, където представлява *приоритет*, обикновено се наблюдава известно икономическо изоставане. Полша изостава от икономиката на Западна Европа: закономерно е праматаринът да е цар там. Не е ли праматарството отживелица от онова, което в миналото векове наред е било същината на търговията? Праматари били сирите*[250] от късната Римска империя. Окаляният и прашен друмник, какъвто си е праматаринът открай време, е въплъщение на представата за западноевропейския търговец през Средновековието. Някакъв пасквил от 1622 г.[251] още рисува този едновремешен търговец „с торба през рамо и обуща, по които има кожа само на пръстите и на петата"; жена му го следва, заслонена „с широкопола капа, спусната отзад до кръста". Да, ама тази странстваща двойка един прекрасен ден се настанява в дюкян, сменя си козината и се оказва не толкова окаяна, колкото е изглеждала. Нима в разносната търговия, поне сред собствениците на превоз, не се срещат потенциално богати търговци? Представи се удобен случай – и те се разгърнат. Именно праматарите почти неизменно отварят през XVIII в. скромните селски дюкяни, за които говорихме. Те тръгват да превземат дори търговските центрове: в Мюнхен 50 италиански и савойски фирми през XVIII в. са основани от преуспели праматари[252]. Подобни внедрявания вероятно са се извършвали през XI и XII в. в маломерните тогава, прилични на села европейски градове.

---

* *Евреи и християни, говорещи на гръцки. – Бел. прев.*

Във всеки случай, разнородната дейност на праматарите като цяло упражнява всеобхватно въздействие. Разпространението на народната литература и алманасите по селата е почти изключително тяхно дело[253]. Всичкото бохемско стъкло[254] през XVIII в. се разнася от праматари както из скандинавските страни, така и в Англия, Русия и Османската империя. Повече от половината от територията на Швеция през XVII и XVIII в. е безлюдна: редки населени пунктове, пръснати из огромното пространство. Ала упорството на дребни амбулантни търговци, родом от Вестерьотланд или Смоланд, успява да достави там едновременно „конски подкови, гвоздеи, катинари, карфици,.. и алманаси и благочестиви книги"[255]. В Полша странстващите евреи осигуряват между 40 и 50% от разноса[256], възтържествували и на германска земя, където отчасти господстват вече на славните лайпцигски панаири[257].

Така че разносната търговия не винаги е на опашката. Неведнъж тя се явява първопроходско разширяване и овладяване на един пазар. През септември 1710 г.[258] Търговският съвет в Париж отхвърля молбата на двама евреи от Авиньон, Моиз дьо Валабреж и Израел дьо Жазиар, които искат „да продават тъкани от коприна, вълна и други стоки във всички градове на кралството в продължение на шест седмици през четирите годишни сезона, без да отварят дюкян". Подобна инициатива от страна на търговци, които очевидно не са дребни праматари, се сторила „доста вредна за търговията и за интересите на кралските поданици", неприкрита заплаха за дюкянджиите и местните търговци. Обикновено позициите са разменени: търговците на едро и заможните, че даже и скромните дюкянджии държат нишките на разносната търговия, заделяйки за упоритите разпространители „брака", който задръства магазините им. Защото изкуството на пътуващия търговец се състои в това да продава на бройка, да се внедрява в зле обслужвани зони, да убеждава колебаещите се и за тая работа той не щади ни труда си, ни речта си, по подобие на сергиджията от нашите улици – един от неговите наследници. Подвижен, забавен, находчив: ето такъв се появява той на театралната сцена и ако в тази пиеса от 1637 г.[259] младата вдовица в крайна сметка не се омъжва за ненадминатия сладкодумец, това не значи, че не се е изкушавала да го стори:

Божичко, как ми харесва! Да бях заможна,
та да се реша – щеше да ме вземе начаса,
ала на продавец на газети как да имаш вяра,
че на вятър кой слугува, прахта му е кярът.

Законно или не, праматарите проникват навсякъде, та дори и на „Пон Ньоф" в Париж или под аркадите на „Сан Марко" във Венеция. Мостът „Або" (във Финландия) е зает от дюкяни; голяма работа – праматарите ще се скупчат в двата края на моста[260]. В Болоня се налагат нарочни мерки, за да не се превърне по тяхна вина главният площад пред катедралата, където всеки вторник и събота има пазар, в своего рода всекидневен пазар[261]. В Кьолн се наброяват трийсет и шест категории *Ausrufer*, улични търговци[262]. В Лион през 1643 г. виковете им се сливат ведно и не стихват: „Разнася се всичко, що е за продан: симиди, плодове, съчки за огрев, дървени въглища, свисла грозде, кервиз, леблебия, портокали и т. н. Салата и пресни зеленчу-

ци се разнасят на колички и се хвалят с цяло гърло. Ябълки и круши се продават печени. Череши продават на кантар, по толкоз и толкоз за ливра."[263] Виковете на уличните търговци от Париж, Лондон, Рим се срещат в гравюрите от онова време и в литературата. Познати са ни тези продавачи от римските улици, рисувани от Карачи или Джузепе Барбери, които предлагат смокини и пъпеши, билки и подправки, портокали, кравайчета, курабии, лук, хляб, стари дрехи, топове платно и чували въглища, дивеч, жаби... Нима може да си представи човек изисканата Венеция от XVIII в., залята от продавачи на царевични питки? И все пак през юли 1767 г. те си се продават там в големи количества „на нищожната цена от едно су". Работата е в това, че, по думите на един наблюдател, „гладуващото простолюдие [в града] непрестанно обеднява"[264]. Тогава как да се отърве човек от орляците незаконни търговци? Никой град не успява да го стори. Ги Патен пише от Париж на 19 октомври 1666 г.[265]: „Тук започват да се прилагат нарочни мерки срещу уличните търговки, прекупвачите на крадени вещи и всякакви търчилъжи, които затрудняват движението, искаме да видим улиците на Париж разчистени; кралят рече, че желае да направи от Париж това, което Август направи от Рим..." Всуе, разбира се: все едно да гониш рояк мухи. По всички градски улици, по всички селски пътища крачат неуморни крака. Дори Холандия през 1778 г., което е сравнително късна дата, е залята „от праматари, базиргяни, амбуланти и вехтошари, които продават безброй чуждоземски стоки на богатите и охолни люде, що прекарват голяма част от годината в селските си имоти"[266]. Позакъснялата страст към извънградските жилища е в разгара си по онова време в Обединените провинции и тази мода може би има някаква връзка с подобен наплив.

Често пъти разносната търговия се свързва със сезонните преселения: както например в случая със савойците[267], с жителите на Дофине, които пристигат във Франция и Германия, с овернците[268] от канталските планини, и по-точно от базалтовото плато Сен Флур, които кръстосват пътищата на Испания. Италианци ходят във Франция да си заработят „сезона", докато други се задоволяват с *обиколки* из Неаполитанското кралство; французи отскачат в Германия. Някакви писма на праматари от Маглан[269] (днешната Горна Савоя) позволяват да се проследи движението от 1788 до 1834 г. на амбулантните „бижутери" (а всъщност – търговци на часовници, предлагащи стоката си по панаирите в Швейцария (Люцерн и Цюрцах)[270] и в дюкяните из Южна Германия), което поколения наред следва дълги и почти неизменни маршрути. С повече или по-малко успех: на панаира в Люцерн, на 13 май 1819 г., „полученото едвам стига за една халбичка вечер"[271].

Понякога възникват внезапни вълни, свързани безспорно със скитничеството в кризисни времена. В Испания през 1783 г.[272] става наложително да се вземат наведнъж всеобхватни мерки срещу базиргяни, праматари и амбуланти, срещу „онези, които показват опитомени животни", срещу чудатите лечители, „наричани *salutadores*, които носят на шията си голям кръст и твърдят, че церят болести по людете и животните с молитви". В списъка на базиргяните влизат малтийци, генуезци и местни жители. Няма французи, но това ще да е чист пропуск. Естествено е скитниците от занаята да имат връзки със скитници без занятие, срещани по друмищата, и при случай да

участват в мошеничествата на този престъпен свят[273]. Естествено е също да имат пръст в контрабандата. Около 1641 г. Англия е пълна с френски праматари, които по думите на сър Томас Роу от кралския *Privy Council** сигурно допринасят за паричния дефицит в бюджета на кралството![274] Та не са ли те съучастници на моряците, които на английското крайбрежие незаконно товарят вълна и хума, а внасят там спиртни напитки?

Архаична ли е разносната търговия?

Обикновено се твърди, че процъфтяването на разносната търговия стихва от само себе си всеки път, когато определена страна постигне що-годе високо ниво на развитие. В Англия тя би трябвало да отмре през XVIII в., във Франция – през XIX. Въпреки това английското праматарство бележи растеж през XIX в., поне в предградията на индустриалните центрове, обслужвани зле по обичайните снабдителски пътища[275]. Във Франция всяко изследване на местния бит открива наново следите ѝ през XX в.[276] Смяташе се (по силата на априорната логика), че съвременните транспортни средства са ѝ нанесли смъртоносен удар. Прочее, познатите ни часовникари от Маглан използват талиги, дилижанси, а през 1834 г., с нескривано задоволство – дори параход по езерото Леман[277]. Налага се предположението, че разносната търговия е във висша степен *приспособима* система. И най-малкият разпространителски недостиг може да извика или възроди появата ѝ; или всяко разрастване на незаконните дейности като контрабанда, кражби, укривателство на краденото; или пък всеки изолиран случай на занемарена конкуренция, надзор и обичайни търговски правоотношения.

Ето защо по време на революцията и империята Франция става сцена на невиждано разрастване на праматарството. Нека се доверим на този злъчен съдия от търговския съд в Мец, който на 6 февруари 1813 г. представя дълъг доклад на господа членовете, съставляващи Върховния търговски съвет в Париж[278]: „Днешното праматарство, пише той, не е онова от миналото – с торбичка през рамо. Това е внушителна търговия, която навред се чувства у дома си, нищо че е бездомна." В резултат – измамници, крадци, бич за лековерните купувачи, напаст за „уседналите" търговците с дюкяни на лично място. Май трябва спешно да се тури ред, пък било то и заради едната сигурност на обществото. Горкото общество, където търговията е толкова подценявана, където откак се издават революционни лицензии и асигнати**, буквално всеки може да си купи на скромна цена разрешително и да стане търговец на нещо си. Според нашия съдия единственият изход е: „да се възстановят задругите"! Добавяйки неохотно: „като се избегнат първоначалните залитания"! Да не се занимаваме повече с него. Ала по негово време действително навред се говори за вълни, за цели армии от праматари. В Париж през същата тази 1813 г. на полицейския префект донасят, че „серги-

---

* *Таен съвет на краля (англ.). – Бел. прев.*

** *Книжни пари, пускани във Франция по време на революцията от 1789 г. – Бел. прев.*

джии“ разпъват маси направо на улицата, повсеместно, „от булевард „Мадлен“ до булевард „Тампл“. Те без никакво притеснение се настаняват пред входа на дюкяните, пущат същите стоки за ужас на дюкянджиите, воглаве с търговците на стъкло, порцелан, гледжосани съдове, че даже и бижута. Органите на реда са безсилни, но: „Непрестанно се прогонват от едно или друго място сергиджиите и непрестанно те се завръщат [...] големият им брой е за тях средство за спасение. Как да се арестуват такова огромно количество лица?“ На това отгоре – до един бедняци. И полицейският началник добавя: „За законните търговци тази незаконна търговия може би не е толкоз неблагоприятна, колкото се предполага, защото почти всички стоки, предлагани по въпросния начин, са продадени от тях самите на сергиджиите, които най-често дори не са нищо друго освен техни посредници...“[279]

Съвсем неотдавна гладуващата между 1940 и 1945 г. Франция преживя покрай „черния пазар“ и друг един взрив на небивала разносна търговия. В Русия извънредно трудният заради размириците и недостатъчния стокооборот период 1917–1922 г. се характеризира с незабавната повторна поява на амбулантните посредници, досущ както в миналото, прекупвачи, обирджии, спекуланти, базиргяни – все „торбалановци“[280], както презрително са ги наричали. Ала и днес бретонските производители, които пристигат с камиони в Париж, за да продават собственоръчно ангинариите или карфиола, пренебрегнати от търговците на едро в Халите, временно се явяват праматари. Съвременни праматари са и живописните селяни от Грузия и Армения с торбите зеленчуци и плодове и с мрежите с живи птици, които ниските цени на самолетните билети за вътрешните полети в Съветския съюз привличат в Москва. Ако един ден страховитата тирания на магазинната верига *„Юнипри“* и на търговските супермаркети стане непоносима, не е речено, че няма никакви изгледи срещу тях да се разбихри – в еднаква степен при това – ново праматарство. Защото праматарството или разносната търговия – това неизменно е начин да се преобърне установеният ред в пазарната светая светих, да се осмеят съществуващите предписания.

ЕВРОПА: МЕХАНИЗМИТЕ НА ГОРНАТА ГРАНИЦА НА СТОКООБМЕНА

Над пазарите, дюкяните и разносната търговия се намира една могъща надстройка на размяната, управлявана от блестящи протагонисти. Това е равнището на най-важните лостове, на висшата икономика именно на капитализма, който без нея не би могъл да съществува.

В света от миналото основните оръдия на широкообхватната търговия са панаирите и борсите. Не че те са средоточие на *всички* големи операции. Канторите на нотариусите във Франция и на континента – но не и в Англия, където ролята им се състои само в установяване на самоличността, – позволяват сключването при затворени врати на безчет, и то доста значителни контракти, толкова многобройни, че по думите на историка Жан-Пол Поасон[281] биха могли да послужат за мярка на общото равнище на сделките.

Същото е и с банките – тези хранилища, където парите бавно се натрупват в запас и откъдето не винаги излизат благоразумно и целенасочено, – които заемат все по-важно място[282]. А френските консулски съдилища* (на които при това ще бъдат поверени по-късно въпросите и съдебните прения относно фалитите) се явяват за стокооборота привилегировано правосъдие „*per legem mercatoriam*“**, правосъдие делово и закрилящо класовите интереси. Ето защо Льо Пюи*** (17 януари 1757)[283] и Перигьо**** (11 юни 1783)[284] изискват за себе си консулски съдилища, които ще облекчат търговския им живот.

Колкото до френските търговски камари през XVIII в. (първата в Дюнкерк през 1700 г.)[285], които служат за образец на италианските (Венеция, 1763[286] и Флоренция, 1770[287]), то те се стремят да укрепят властта на едрите предприемачи за сметка на останалите. Именно това заявява откровено някакъв търговец от Дюнкерк (6 януари 1710): „Всички тия търговски камари [...] за нищо не стават, ами само разсипват общата търговия [търговията на всички], като правят 5–6 отделни люде пълновластни господари на корабоплаването и търговията там, където са се установили.“[288] Така че институцията се справя с различен успех в зависимост от местонахождението си. Търговската камара в Марсилия е сърцето на търговския живот; в Лион това е Сметната палата, тъй че търговската камара, от която няма кой знае каква нужда, накрая престава да заседава. „Съобщиха ми, пише главният инспектор (27 юни 1775)[289], [...] че търговската палата в Лион много рядко или изобщо не заседава, че разпорежданията в постановлението на Съвета от 1702 г. съвсем не се изпълняват и че всичко, що засяга търговията в този град, се разглежда и решава от синдиците“ – сиреч, от Сметната палата. Но дали е достатъчно да издигнеш глас, за да призовеш една институция да обърне поглед към всекидневния живот? През 1728 г. Сен Мало***** напразно отправя молби към краля за търговска камара[290].

Следователно става ясно, че през XVIII в. оръдията на едрата търговия се множат и разнообразяват. Затова пък панаирите и борсите все още си остават център на крупния търговски живот.

Панаирите – старо, безспир преправяно оръдие

Панаирите са стара институция, не дотам древна като пазарите (дума да не става), но все пак безкрайно дълбоко вкоренена в миналото[291]. Основателно или не, но във Франция историческата наука отнася произхода им към доримската епоха, някъде в далечните времена на великото келтско преселение. Възраждането през XI в. в Западна Европа едва ли е тръгване от нищо-

---

* *По същество – търговски съдилища. – Бел. прев.*

** *По законите на търговията (лат.). – Бел. прев.*

*** *Понастоящем главен град на деп. Горна Лоара. – Бел. прев.*

**** *Стара столица на Перигор, понастоящем главен град на деп. Дордона. – Бел. прев.*

***** *Областен център на Ил е Вилен, пристанищен град и търговско средище. – Бел. прев.*

то (както обикновено се отбелязва), защото все още са налице следи от градове, пазари, панаири, пилигримство – с една дума, привички, които трябва само да бъдат възобновени. За панаира Ланди в Сен Дьони се разправя, че датира най-малко от IX в. (от царуването на Шарл Плешивият)[292]; за панаирите в Троа[293] – че са от римско време; за панаирите в Лион – че са учредени около 172 г. сл. Хр.[294]. Изхвърляния, небивалици – и да, и не, защото по всяка вероятност панаирите са още по-древни и отколкото се твърди в тия небивалици.

Във всеки случай, възрастта не им пречи да бъдат живи институции, които се приспособяват към обстоятелствата. Ролята им е да разкъсат твърде тесния обръч на обикновената размяна. Някакво село от поречието на Мьоз[295] през 1800 г. изявява желание за създаването на панаир, за да си достави железарските материали, които му липсват. Дори панаирите на толкова незначителни селища, които като че ли не са нищо повече от съчетание между селото и градското занаятчийство, действително разкъсват обичайния обръч на стокооборота. Що се отнася до големите панаири, те мобилизират икономиката на обширни райони; понякога цяла Западна Европа си дава среща на тях, възползвайки се от предоставяните свободи и облекчения, които за кратко премахват препятствието на многобройните мита и акцизи. От този миг насетне всичко способства панаирът да се превърне в необичайно сборище. Владетелят, отрано сложил ръка върху подобни решаващи средоточия (френският крал[296], английският крал, императорът), умножавал облаги, облекчения, гаранции и привилегии. Все пак нека отбележим между другото, че панаирите сами по себе си не осигуряват облекчения и ни един сред тях, дори този в Бокер, не съществува в режим на съвършено свободна размяна. Например за трите „кралски" панаира в Сомюр, всеки от които траел по три дни, в един текст се говори, че били „твърде безполезни, защото не предоставят облекчения"[297].

Всички панаири приличат на градове – нетрайни наистина, но градове, ако ще и само заради броя на участниците в тях. Те периодически построяват декора, сетне след завършека на празника освобождават терена. След неколкомесечно отсъствие изникват наново. Всеки от тях си има собствен ритъм, собствено разписание, собствено звучене, различни от съседните. Прочее, с най-висока повторяемост се отличават не най-големите, а тъкмо най-обикновените панаири за добитък или, както ги наричат, „блажни панаири". Сюли сюр Лоар[298] близо до Орлеан, Понтини в Бретан, Сен Клер и Бомон дьо Ломан имат по осем панаира годишно[299]; Лектур в монтобанския фискален окръг – девет[300]; Ош – единайсет[301]; „блажните панаири, които стават в Шьоньорай, голям град в От Марш д'Оверн, са прочути с количеството охранени животни, дето се продават там и в по-голямата си част се карат в Париж". Тези панаири стават през първия вторник на всеки месец. Значи общо дванайсет[302]. Така в град Пюи „има дванайсет панаира годишно, където се продават всякакви добичета и най-паче безброй мулета и катъри, много кожи, всякаква изработка лангедокско сукно на едро, бяло и кремаво овернско платно, кълчища, конци, вълна, всякакъв вид кожарски изделия"[303]. Мортен в Нормандия държи рекорда с четиринайсетте си панаира[304]. Но да не избързваме със залагането на този прекалено хубав кон.

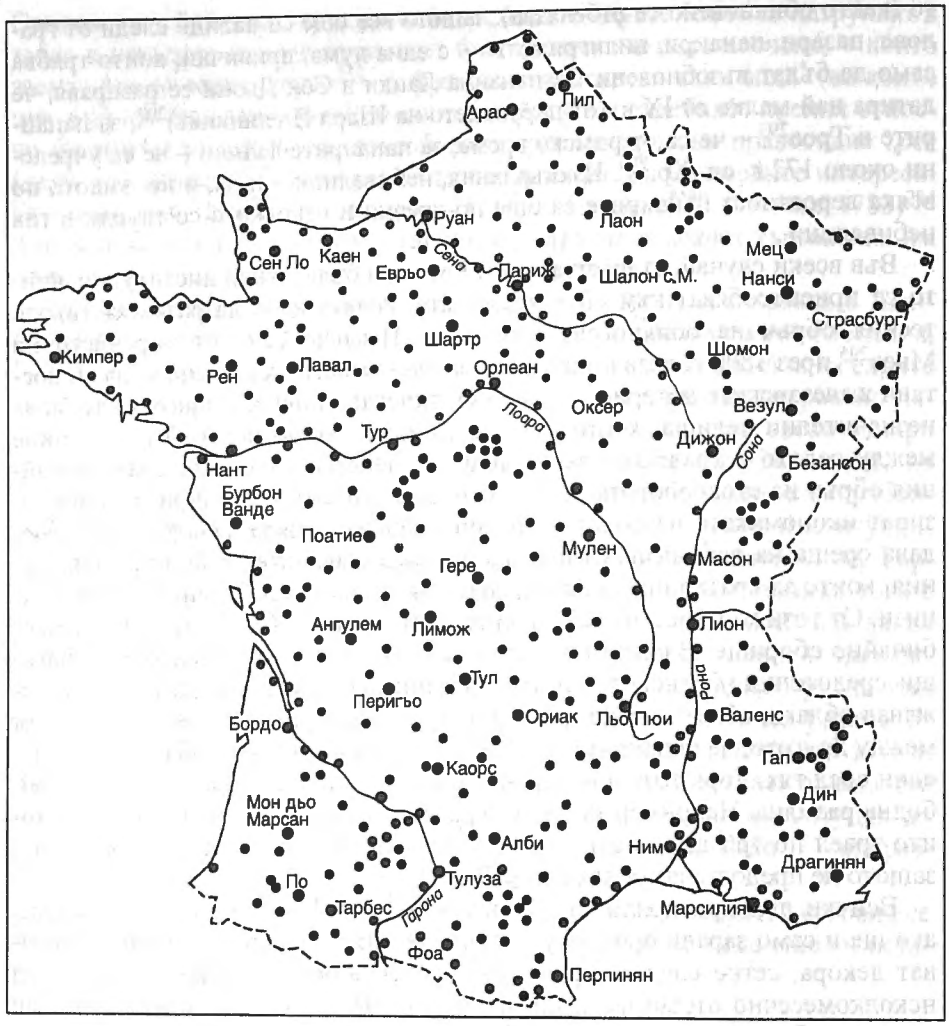

7. ЕДНА ВСЕ ОЩЕ ОСЕЯНА С ПАНАИРИ ПРЕЗ 1841 Г. ФРАНЦИЯ

Според Dictionnaire du commerce et des marchandises, 1841, I, с. 960 sq.

Разбира се, има панаири и панаири. Съществуват селски панаири като панаирчето в Ла Тосканела, недалеч от Сиена, което не е нищо повече от голям пазар за вълна; една по-дълга зима да попречи на селяните в стрижбата на овцете (както се случва през май 1652 г.) – и панаирът се отменя[305].

Истинските панаири са тези, за които цял един град отваря врати. Тогава или панаирът залива всичко и заема мястото на завладения град, че и нещо повече, или градът е достатъчно силен, за да държи панаира на почтително разстояние: въпрос на съотношение на силите. Лион е наполовина жертва на четирите си огромни панаира[306]. Париж владее своите, свеждайки ги до раз-

мерите на големи тържища; така например старият и все още съществуващ панаир Ланди става в Сен Дьони, извън градските стени. Нанси[307] има благоразумието да изнесе своите навън, макар и на един хвърлей разстояние – в Сен Никола дю Пор. Фалез в Нормандия ги праща в изгнание в голямото село Гибре. В промеждутъците на тези бурни и прочути сборища Гибре се превръща в двореца на Спящата красавица. Подобно на много други градове, Бокер взема предпазни мерки и настанява Магдалининия панаир, който е славата и богатството му, между себе си и Рона. Всуе: петдесетината хиляди обичайни посетители заливат града и за запазването на относителен ред са нужни – и даже не стигат – всички отряди на конната жандармерия в провинцията. Още повече че тълпата обикновено пристига около две седмици преди откриването на панаира на 22 юли, значи преди силите на реда да са влезли в действие. Именно заради това през 1757 г. постъпва предложение изпращането на конната жандармерия да се изтегли на 12-о число, за да бъдат „подсигурени" гости и обитатели.

Подчиненият изцяло на панаирите си град престава да бъде самият себе си. Лайпциг, който забогатява през XVI в., разрушава и преустройва площадите и сградите си, та да създаде удобства за панаира[308]. Но Медина дел Кампо в Кастилия[309] е още по-красноречив пример. Той се слива с панаира си, който три пъти годишно заема дългата *Rua*, сиреч главната улица с нейните къщи с дървени колонади и огромния *Plaza Mayor* пред катедралата, където през време на панаира литургията се отслужва от балкона; търговци и купувачи присъстват на богослужението, без да прекъсват заниманията си. Сан Хуан де ла Круз* в детството си би преливал от възторг пред шарените сергии на площада[310]. Днес Медина прилича на декор, на празна черупка от стария панаир. Във Франкфурт на Майн[311] през XVI в. панаирът все още бива държан на разстояние. Но с небивалия си разцвет през следващото столетие той залива всичко. Чуждоземни търговци се заселват в града, където представляват италиански, швейцарски и холандски фирми. Следва постепенна колонизация. Въпросните чужденци, които по правило са най-младите издънки на семействата си, се настаняват в града с обикновено право на пребиваване (*Beisesserschutz*) – това е първата стъпка; сетне си осигуряват *Bürgerrecht*, сиреч гражданско право, и скоро думата им става закон. Дали в Лайпциг, където се наблюдава същият процес, бунтът срещу калвинистите през 1593 г.[312] не е своего рода „национална" реакция срещу холандските търговци? В такъв случай да смятаме ли, че тъкмо от благоразумие Нюрнберг[313] се отказва по същество да организира панаири, при цялата си слава на голям търговски център и след като е получил през 1423–1924 и 1431 г. от императора необходимите концесии за учредяването им? Благоразумие или немара? Ала си остава непроменен.

---

* *Хуан Йепес, 1542–1591, испански мистик, реформатор на монашеския орден на кармелитите, основател на „босоногите кармелити". Канонизиран през XVII в. – Бел. прев.*

Градът празнува

Панаирът е шум, глъчка, напеви, всеобща радост, свят наопаки, безпорядък, че и суматоха. Недалеч от Флоренция, в Прато[314], чиито панаири датират кажи-речи от XIV в., всяка година през септември пристигат *trombetti** от всички тоскански градове, които се надпреварват един през друг да *suonare*** из градските улици и площади. В Карпантра в навечерието на панаира на св. Матийо или на св. Сифрен се разнася пронизителен звук на тромпети – най-напред край четирите градски порти, после по площадите, накрая пред градските дворци. „Туй всеки път струва на комуната по седем су на музикант", а камбаните бият безспир от четири часа сутринта; фойерверки, илюминации, барабани – градът не съжалява за парите си. И се оказва превзет с щурм от всевъзможните му там смешници, продавачи на чудодейни цярове, билета, „слабителни настойки" или пенкилери, врачки, жонгльори, фокусници, въжеиграчи, зъбоизваждачи, странстващи музиканти и певци. Странноприемниците са претъпкани[315]. В Париж панаирът на името на св. Жермен, който започва след великденските пости, съсредоточава в себе си и лекия живот на столицата: по думите на една шегаджийка, за момичетата „идва време за гроздобер". А играта привлича еднакво и любители, и леки жени. Така наречената бланк-лотария (сиреч бяла, blanque) жъне голям успех: в нея билетите се разпределят на множество бели, които са губещи, и твърде ограничен брой черни, които печелят. Колко ли слугини са проиграли на бланк спестяванията си и с тях – надеждите да се омъжат[316]? Ала тази игра все още нищо не е в сравнение с тайните игрални домове, които се устройват в няколко панаирджийски дюкяна въпреки строгия надзор на властите. Със същата притегателна сила като игралните домове в Лайпциг, в които поляците са редовни посетители[317].

Най-сетне, всеки панаир без изключение е сборен пункт на актьорски трупи. Още от времето, когато се провежда в парижките Хали, панаирът на св. Жермен е арена на театрални представления. *„Принцът на глупците"* и *„Глупавата майка"*, които са в програмата през 1511 г., продължават средновековната традиция на фарсовете и сотитата***, за които Сент Бьов казва: „Това е вече нашият водевил"[318]. Скоро към това се прибавя италианската комедия, която след заника на славата си намира последен подслон на панаирите. През 1764 г. на панаира в Карпантра „Гаетано Мерлани и флорентинската му трупа" предлагат „комедии", Мелкиор Матийо дьо Пиолан – „вертележка с дървени кончета", а Джовани Гречи – „театрални пиеси", които използва, за да продава в антракта билковите си отвари[319].

Зрелища има и на улицата: откриване на панаира с шествие на „консулите [на Карпантра] с ленти през рамо, предхождани от вестители с дълги ман-

---

* *Тръбачи (итал.). – Бел. прев.*

** *Свиря (итал.). – Бел. прев.*

*** *Соти – сатирична пиеса с политически характер във Франция през XIV–XVI в. – Бел. прев.*

тии и сребърни жезли в ръце“[320]; държавни кортежи като този на стадудера* в Хага[321], на краля и кралицата на Сардиния на Сламените панаири в Александрия**[322], на херцога на Модена „със свитата и каляските си“ на панаира в Реджо Емилия и така нататък. Джовани Балди[323], тоскански комисионер, тръгнал за Полша да прибере неплатени търговски дългове, пристига на панаира в Лайпциг през октомври 1685 г. Какво ли ще ни разкрият писмата му относно панаирите, които по онова време са в пълен разцвет? Ами нищо, освен пристигането на Негово сиятелство херцогът на Саксония „с многобройна свита от дами, сеньори и германски принцове, дошли да видят най-забележителните неща на панаира. Дамите, както и сеньорите, се явяват в одеяния тъй великолепни, та заслужават възхита.“ Те са част от зрелището.

Развлечение, разтуха, светски забавления – това ли е истинската цел на подобни многолюдни представления? Понякога – да. В Хага, която едва ли е политическото сърце на Холандия, панаирите са преди всичко случай за стадудера да покани на трапезата си „бележити господа и дами“. Във Венеция панаирът на Sensa[324], на Възнесение, който трае две седмици, е театрално възпроизвеждане на старинен обред: на площад „Сан Марко“ се разполагат сергии на чуждестранни търговци; наизлизат мъже и жени с маски, а пред „Сан Николо“ дожът се венчава за морето като в древността. Но не забравяйте, че на възнесенския панаир всяка година се тълпят повече от 100 000 пришълци, дошли да се разнообразят и насладят на гледката на причудливия град[325]. По подобен начин в Болоня панаирът Поркета[326] се превръща във внушителен народен и същевременно благороднически празник, а през XVII в. на „Пиаца Маджоре“ за случая се построява временен театрален декор, който се сменя всяка година и за чиято непривичност говорят илюстрациите в броевете на *Insignia*, съхранявани в архивите. Малобройните „панаирджийски дюкяни“ в съседство с театъра очевидно са били построени да доставят дребни удоволствия на посетителите, нежели за значителни сделки. В Лондон панаирът на св. Вартоломей (*Bartholomew Fair*)[327] също е средище на простонародни радости „без сериозен стокообмен“. Остатък от онези истински панаири, призвани при нужда да напомнят народния празник, волността и слободията, каквото са всички панаири, независимо колко са оживени. Пословицата с право казва: „От панаир човек не се връща като от пазар.“[328]

Обратно, парижкият панаир на името на св. Жермен[329], единственият в столицата, останал извънредно жизнен, и то под знака на удоволствието – да си припомним прочутите му „ноктюрни“ с хилядите факли, които са много притегателно зрелище, – съхранява търговския си характер: той предоставя възможност за значителни продажби на тъкани, на сукно или платно, привличащи богата клиентела, чиито карети се установяват на специален „паркинг“. И подобна картина съответства по-добре от предходните на обичайната действителност на панаирите, бидейки *търговски* средища преди всичко. Слисани холандски посетители (през февруари 1657 г.) отбелязват:

---

* *Гуверньор, управител на провинция. – Бел. прев.*

** *Град в Пиемонт, Италия. – Бел. прев.*

„Трябва да се признае, като сме тук и гледаме това голямо разнообразие от скъпоструващи стоки, че Париж е центърът, където може да се намери и най-рядко срещаното нещо на света."[330]

Развитието на панаирите

Често се е твърдяло, че панаирите са пазари само за търговия между ангросисти[331]. Това означава да се посочи главното им предназначение, но основно да се пренебрегне огромното народно участие. Панаирът е достъпен за всекиго. В Лион според кръчмарите, чиято преценка по въпроса е мородавна, „на един търговец, който ходи на панаир на кон и има пари за харчене и за приличен подслон, се падат десет други, които пристигат пеш и са предоволни да открият някоя малка кръчмица", където да отседнат[332]. В Салерно или на друг някой неаполитански панаир рояци селяни използват случая да продадат кой прасе, кой бала сурова коприна или буре вино.

В Аквитания говедари и общи работници отиват на панаир, търсейки просто колективни забавления: „Тръгваше се за панаира преди зазоряване и се връщаше посред нощ след заседяването по кръчмите из дългия път."[333]

Фактически всички панаири (дори и най-големите) в един все още главно земеделски свят са открити за вездесъщото присъствие на селото. В Лайпциг те се съпътстват от внушителни тържища за коне и добитък[334]. В Антверпен, който около 1567 г. има четири главни панаира заедно с Берг оп Зум (два в единия и два в другия град, всеки от тях тримесечен), стават още два тридневни конски панаира, единият на Петдесетница, другият – на Малка Богородица. Става дума за породисти животни, „красиви на вид и сгодни", пристигащи най-често от Дания – горе-долу автосалони[335]. В Антверпен все пак има подреждане, разделение на породите. А във Верона[336], незначителен градец на венецианската Terra Ferma*, всичко се смесва и през април 1634 г. успехът на панаира, по думите на сведущи, се дължи не толкова на стоките отвън, колкото на „количеството разнороден добитък, закаран там".

Гореизложеното сочи, че от икономическа гледна точка същината на един панаир зависи от дейността на едрите търговци. Именно те, усъвършенствайки въпросното оръдие, го превръщат в средище на значителни сделки. Дали панаирите са изобретили или възкресили кредитирането? Оливър К. Кокс[337] твърди, че това е откритие изключително на истинските търговски средища, а не на изкуствени градове като панаирите. Спорът е донейде излишен, понеже няма съмнение, че кредитът е стар като света. Във всеки случай, едно е сигурно: панаирите са развили кредитирането. Няма панаир, който да не завършва с „разплащателна" сесия. Така е в Линц, огромен австрийски панаир[338]. Така е в Лайпциг от самото му замогване – последната седмица се нарича *Zahlwoche***[339]. Дори в Ланчано[340], градче в пределите на Папската държава, което редовно бива поглъщано от панаир, макар и със скромни размери, все още се откриват купища стари полици. По

---

* *Суша, континентална част. – Бел. прев.*

** *Седмица на разплащането (нем.). – Бел. прев.*

същия начин в Пезнас или Монтаняк, чиито обвързани с тия в Бокер панаири не се различават по качество, цяла върволица полици се отправят било към Париж, било към Лион[341]. В действителност панаирите представляват сблъсък на дългове, които с взаимното си унищожение се топят като сняг на слънце: това са чудесата на *scontro*-то, на изчистването. Някакви си сто хиляди „златни екю в злато", сиреч звонкови пари, в Лион могат да изплатят по метода на *клиринга* стокообмен за милиони. Още повече, че голяма част от оставащите дългове се уреждат било с обещание за плащане на място (полица), било с отлагане на плащането до следващия панаир: това е *deposito*, възлизащо обикновено на 10% годишно (2,5 % на тримесечие). По този начин панаирът създава кредит.

Ако панаирът се сравни с пирамида, то тя извисява ръст, като се почне от множество незначителни основополагащи дейности, свързани с продоволствени, обикновено нетрайни и евтини стоки, та се стигне до недостъпните луксозни стоки; върхът се въплъщава в действената парична търговия, без която нищо не би помръднало или, най-малкото, не със същата скорост. В общи линии развитието на големите панаири като че ли се състои в това да даде преимущество на кредита за сметка на стоката, на върха за сметка на основата на пирамидата.

Във всеки случай това е кривата, която очертава доста отрано поучителната съдба на старите панаири в Шампан[342]. В апогея им около 1260 г. стоки и пари захранват извънредно оживен оборот. Щом започва да се усеща отлив, стоките са първите потърпевши. Капиталовият пазар просъществува по-дълго и подхранва действителни международни разплащания докъм 1320 г.[343] През XVI в. още по-убедителен пример се явяват известните като безансонски панаири в Пиаченца. Те наследяват – оттам е останало и името им – панаирите, основани през 1535 г. от генуезците в Безансон[344] (по онова време имперски град), за да конкурират панаирите в Лион, чийто достъп им бил отказан от Франсоа I. От Безансон генуезките панаири биват прехвърлени произволно през годините в Лон льо Соние, Монлюел, Шамбери и най-сетне в Пиаченца (1579)[345], където процъфтяват до 1622 г.[346] Да не съдим за тях по външни белези. Пиаченца е панаир, сведен до върха на пирамидата. Четири пъти годишно той е място за решаващи, но дискретни срещи, напомнящи донейде съвременните сбирки на Базелската международна банка. Никаква стока не присъства на срещата, носят се много малко пари в брой, но купища полици, истинските знаци на европейското богатство като цяло, в което вноските на Испанската империя представляват най-жизненият приток. Присъстват шейсетина делови люде, *banchieri di conto*, повечето от които генуезци, неколцина миланци и останалите флорентинци. Това са членовете на един клуб, където не може да се влезе, без да се заплати значителна гаранция (3000 екю). Тези избраници определят *conto*-то, сиреч ликвидния обменен курс при приключването на всеки панаир. Това е кулминацията на подобни сбирки, където присъстват негласно търговци обменители или *cambiatori* и представители на големи фирми[347]. Общо 200 посветени със сдържано поведение, които въртят огромни сделки, възлизащи може би на 30–40 милиона екю за всеки панаир, че и повече, ако се вярва на доста подробните записки на генуезеца Доменико Пери (1638)[348].

Ала всичко си има край, дори изобретателният и доходоносен генуезки

клиринг. Той действа само докато американското сребро достига до Генуа в достатъчно количество. Щом постъпленията от белия метал намаляват около 1610 г., над постройката надвисва заплаха. За да не е съвсем произволна датата, нека запомним прехвърлянето на панаирите в Нови през 1622 г.[349], което миланци и тосканци отхвърлят и което е подходящ ориентир за въпросния упадък. Но ние пак ще се върнем на тези въпроси.

Панаири и цикли

Бидейки взаимно обвързани, панаирите кореспондират помежду си. Независимо дали става въпрос за чисто търговски или за кредитни панаири, организацията им улеснява цикличността. Ако се нанесат на картата панаирите от дадена област (например Ломбардия[350] или Неаполитанското кралство[351] през XV век, или панаирните вериги, които се пресичат на Дунава в Линц: Кремс, Виена, Фрайщад, Грац, Виена, Залцбург, Болцано[352]), датите на тези последователни сборища сочат, че те се подчиняват на взаимозависимости, че търговците обикалят от панаир на панаир с впряговете, товарните си животни или със стоката си на гръб, докато кръгът на тези пътувания не се затвори и не започне отново. Нещо като своего рода вечно движение. Четирите града – Троа, Бар сюр Об, Провенс и Лани, които през Средновековието си поделят големите панаири в Шампан и Бри, не престават цяла година да си прехвърлят топката. Анри Лоран[353] твърди, че първият *цикъл* е този на панаирите във Фландрия, а панаирите в Шампан вероятно са ги последвали. Възможно е. Освен ако цикличността не се е зародила почти навсякъде като от само себе си, по силата на своеобразна логична необходимост, подобно на обикновените пазари. Досущ както и в случая с пазара, изчерпаната от панаира откъм възможности за предлагане и търсене област трябва да има време да ги възстанови. Оттам и нуждата от паузи. Необходимо е също разписанието на различните панаири да улеснява придвижването на панаирните търговци, които ги посещават подред.

Стоки, пари и кредит вземат участие в тази въртележка. Парите, естествено, подхранват в същото време по-широкообхватни цикли и обикновено се съсредоточват в центъра, откъдето наново започват движението си. При явния възход на Западна Европа от началото на XI в. в крайна сметка цялата система на европейските плащания се ръководи от един център. През XIII в. тази роля играят панаирите в Шампан; те западат след 1320 г. и отражения от това се наблюдават навред – чак до далечното Неаполитанско кралство[354]; по-късно системата криво-ляво се възстановява през XV в. с център Женева[355], после Лион[356], накрая в заника на XVI в. – панаирите в Пиаченца, сиреч Генуа. Нищо не е по-показателно за действието на въпросните последователни системи от сривовете, които бележат прехода от една към друга.

След 1622 г. обаче никой панаир не влиза повече в положението на задължително средоточие на европейския икономически живот, което да господства над него. Работата е там, че Амстердам, който по същество не е па-

наирен град, започва да утвърждава ролята си, отнемайки върховенството на Антверпен: той се налага като *постоянен* търговски и финансов център. Съдбата му бележи упадъка ако не на търговските панаири в Европа, то поне на водещите кредитни панаири. Ерата на панаирите е преминала апогея си.

Упадъкът на панаирите

През XVIII в. става неизбежно да се признае, че правителствените мерки, които дават „от няколко години [свободата] да се изнасят в чужбина по-голяма част от занаятчийските изделия, без да се плащат мита, и да се внасят необлагаеми суровини, [само] стесняват от година на година панаирната търговия, чието преимущество беше да предоставя подобни облекчения; и че от година на година хората все повече свикват да търгуват с тези стоки непосредствено помежду си, без да ги прекарват през панаирите“[357]. Тази бележка фигурира в писмо на главния контрольор на финансите* по повод панаира в Бокер през септември 1756 г.

Горе-долу по същото време Тюрго[358] ще да е написал посветената на панаирите статия, публикувана в „*Енциклопедия*“ през 1757 г. За него панаирите не представляват „естествени“ пазари, породени от „удобствата“, от „взаимния интерес на продавачи и купувачи да се срещат [...] Следователно едва ли на естествения ход на една разкрепостена търговия трябва да се приписват такива бляскави панаири, където с огромни разходи се стичат изделията на част от Европа, сякаш нациите си уреждат среща на тях. Изгодата, която погасява подобни непомерни разходи, не идва от естеството на нещата, ами произтича от предимствата и облекченията, предоставени на търговията за определени места в определено време, докато навсякъде другаде тя е обременена с налози и мита.“ Така че долу предимствата, или пък от тях да се ползват всички институции с търговска дейност. „Трябва ли да постиш цяла година, за да се облажиш няколко дни?“, пита господин Дьо Гурне и Тюрго заимства мисълта му.

Но дали ще е достатъчно избавлението от отживелите институции, за да се блажи всекидневно? Действително в Холандия (изключения като Хага не са показателни) панаирите изчезват, в Англия самият голям панаир Стаурбридж, отколе „*beyond all comparison*“**, след 1750 г. губи търговията на едро, която запада най-напред[359]. Значи Тюрго е прав, както обикновено: панаирът е архаична форма на размяна; навремето си той все още може да подхранва илюзии и дори да върши услуги, ала където остане без съперници, икономиката тъпче на място. Така се обяснява успехът през XVII и XVIII в. на позападналите, но все още жизнени франкфуртски панаири и на новите лайпцигски панаири[360]; на внушителните полски панаири[361]: в Люблин, Сандомир, Торун, Познан, Гнезно, Гданск, Леопол (Лвов), Бжег[362], в

---

* *Министър на финансите. – Бел. прев.*

** *С нищо несравним (англ.). – Бел. прев.*

Галиция (където през XVII в. могат да се видят наведнъж повече от 20 000 глави добитък); и на фантастичните панаири в Русия, където набързо през XIX в. израства онзи от прекрасен по-прекрасен панаир в Нижни Новгород[363]. Това важи с още по-голяма сила за Новия свят, където Европа продължава отвъд Атлантика. Ако се спрем само на един обобщаващ пример, то има ли панаир, едновременно тъй обикновен и толкова колосален като Номбре де Диос на Дариенския провлак, който през 1584 г. се пренася, досущ подобен и все така колосален, в съседното също толкова неприветливо пристанище Портобело? Европейските стоки там се разменят срещу белия метал, доставян от Перу[364]. „С един договор се сключват сделки за осем-десет хиляди дуката..."[365] Ирландският монах Томас Гейдж, който посещава Портобело през 1637 г., разказва, че е виждал на градския пазар купчини сребро като каменни грамади[366].

Веднага бих обяснил с подобни разместванията и закъснения неугасващото сияние на панаира в Болцано, в алпийските проходи, които водят в Южна Германия. Що се отнася до извънредно оживените панаири на италианския Mezzogiorno*[367], какъв лош знак за икономическото му здраве! Всъщност, ако стопанският живот ускори ход, този стар часовник, панаирът, изостава от настъпилото ускорение, ала забави ли се този живот, панаирът възвръща смисъла на съществуването си. Това обяснява поведението на Бокер, панаир, така да се каже, „изключителен", защото е „в застой по време на подема (1724–1765)" и „се съвзема, когато всичко наоколо запада"[368], между 1775 и 1790 г. През този мрачен период, който за Лангедок, а може би и за други места, като че ли вече не е „истинският" XVIII в., производството изхвърля на магдалининия панаир неоползотворените си излишъци и създава криза на „натрупването", както би се изразил Сисмонди. Но тогава къде би могло да открие друг изход подобно натрупване? Колкото до опакия възход на Бокер, аз лично не бих се вглеждал в ролята на чуждестранната търговия, ами преди всичко в самата икономика на Лангедок и Прованс.

Несъмнено тъкмо в този смисъл трябва да се схваща донейде опростеническият проект от 1802 г. на един добронамерен французин, някой си Тремуйе[369]. Работите вървят зле. Хиляди дребни парижки търговци са на ръба на фалита. Съществува все пак едно решение (при това толкова просто!): да се създадат в Париж грандиозни панаири на самата черта на града, на площада на Революцията. Върху просторната незастроена площ авторът предвижда шахматно разположени алеи с дюкяни от двете страни и огромни заградени парцели, предназначени за добитъка и неизбежните коне. За съжаление проектът не е добре аргументиран, когато става въпрос да се изтъкне стопанската изгода от начинанието. Дали пък за автора тя не е самопонятна, та не смята за нужно да я разясни?

---

* *Юг (итал.). – Бел. прев.*

Складове, депа, стоварища, магазии, хамбари

Бавният и често незабележим (а понякога и спорен) упадък на панаирите поставя допълнителни въпроси. Рихард Еренберг смята, че те са отстъпили пред конкуренцията на борсите. Неуместно твърдение, недоволства Андре Е. Сайу[370]. Все пак ако панаирите в Пиаченца са сърцевината на търговския живот в края на XVI и началото на XVII в., то новото сърце на света скоро подир туй става борсата в Амстердам: една форма, един механизъм взема връх над друг. Няма значение, че борси и панаири съжителстват, което също е вярно столетия наред: подобна замяна не се извършва за ден. Освен това, ако амстердамската борса безпрепятствено слага ръка на обширния капиталов пазар, то тя също така организира от завидната си висота движението на стоките (пипер и подправки от Азия, зърно и зърнени изделия от Прибалтика). За Вернер Зомбарт[371] тъкмо на равнището на стоките се превозва, складира, експедира повторно и там трябва да се търси правилното обяснение. Панаирите открай време са били и си остават през XVIII в. стълпотворения от стоки. Последните образуват запас. Но с увеличаването на населението, с вече и бездруго застрашителното разрастване на градовете, с бавното подобрение на потреблението търговията на едро може само да се развива, да излезе от панаирното русло и да се обособи като самостоятелна. С посредничеството на магазии, хамбари, депа, складове или стоварища подобна независима организация се стреми да измести посредством стройната си уредба, напомняща за дюкян, разпокъсаната дейност на панаирите.

Обяснението е правдоподобно. Но очевидно Зомбарт отива твърде далеч. За него важното е да се разбере дали складът на едро, където стоката е струпана на две крачки от клиентелата, и то за постоянно, ще работи по предназначение, *naturaliter* – и в такъв случай ще си е само склад, – или *mercantaliter*, сиреч по търговски метод[371]. В последния случай складът се явява дюкян от по-високо равнище, но все пак дюкян, чийто собственик е търговецът на едро, „ангросистът“ или, както скоро започва да се нарича по-изискано – „негоциантът“[372]. На входа на склада стоката се предава на прекупвачите в големи количества „подвързана“[373], както е прието да се казва, т.е. без дори да се отварят денковете. Кога започва тази търговия на едро? Може би в Антверпен по времето на Лодовико Гуичардини (1567)[374]? Ала в този случай всяка дата е само условна.

Не може обаче да се отрече, че с настъпването на XVIII в., особено в дейните страни от Севера, свързани с корабоплаването по Атлантика, търговията на едро преживява невиждано дотогава развитие. В Лондон ангросистите се налагат във всички области на размяната. В Амстердам, в началото на XVIII в., „понеже дневно пристигат голям брой съдове [...], обяснимо е да има голям брой магазии и изби, за да се приберат всичките стоки, които корабите носят: ето защо градът е добре снабден с такива, след като там има цели квартали единствено с магазии или хамбари, като се почне от пет, та до осеметажни, а освен това повечето от къщите край каналите имат по двете магазии и изба“. Това оборудване не винаги е достатъчно и се случва то-

Стоварището, където някакъв флорентински търговец е складирал стоките си, докарани в Палермо. Миниатюра от фламандски художник, илюстрираща френския превод на „Декамерон" (1413) от Лоран дьо Пръомиефе, Bibliothèque de l'Arsenal, ms 5070, f. 314 r. (Cliché B.N.)

варите да остават на корабите „по-дълго от желаното". Така че на мястото на старите къщи започва строителство на множество нови складове, „осигуряващи доста добри доходи"[375].

На практика стоковата концентрация, ползваща складовете и депата, става общо явление за Европа през XVIII в. Така необработеният памук, който е като „стригана вълна", ако идва от Централна Америка, се съсредоточва в Кадис; в Лисабон (по низходящ ред на цените – памук от Пернамбук, Маранау, Пара)[376] – ако източникът е Бразилия ; в Ливърпул – ако идва от Индия[377]; в Марсилия – ако пристига от Леванта[378]. Майнц по течението на Рейн[379] се явява за Германия голям приемателен пункт за доставяните от Франция вина. Лил[380] още преди 1715 г. разполага с огромни магазии, където се събират спиртните напитки, предназначени за Нидерландия. Марси-

лия, Нант, Бордо са главните депа във Франция на островната търговия (захар, кафе), която води до търговския разцвет на кралството по времето на Луи XV. Дори средноголеми градове като Мюлуз[381] и Нанси[382] умножават складовете от всякакъв калибър. Зад тези примери стоят стотици други. Така се очертава една Европа на складовете, заменила Европа на панаирите.

Следователно през XVIII в. всичко потвърждава правотата на Зомбарт. А преди това? Приемливо ли е разграничението между двата метода – *mercantaliter* и *naturaliter*? Винаги е имало магазии и складове (*storehouses, warehouses, Niederlager, magazzini di trafico*, ханове в Мала Азия, хамбари в Московията[383]). Че даже и „градове депа" (Амстердам е образец от този род), чиято задача и предимство е да служат за местохранилища на стоките, които по-късно трябва да се изпратят другаде: така във Франция през XVII в.[384] това са Руан, Париж, Орлеан и Лион, както и „долномахленското хранилище" в Дюнкерк[385]. Всеки град си има частни или обществени складове. През XVI в. обикновено халите (както в Дижон или Бон*), „изглежда, са били едновременно магазии, складове и разпределителници"[386]. По-късно – що обществени хамбари и солни хранилища! Много рано, сигурно преди XV в., в съседство с пристанищата си Сицилия разполага с *caricatori* – огромни силози, където се стоварва зърното, като собственикът получава за това разписка (*cedola*) и тия *cedole* се търгуват[387]. В Барселона още през XIV в. в красивите каменни домове на търговците от Монтхуич „на приземния етаж са пригодени магазии, тъй като жилището [на търговеца] според описите се намира отгоре"[388]. Около 1450 г. край площад „Риалто" във Венеция, в сърцето на градския търговски живот, дюкяните се редуват по специализираните в една или друга търговия улици; „над всеки от тях има помещение, прилично на монашеска спалня, тъй че всеки венециански търговец си има собствена магазия, пълна със стоки, с подправки, драгоценни тъкани и коприна"[389].

Никой от тези детайли сам по себе си не доказва каквото и да било. Никой не прави разграничение, в истинския смисъл на думата, между обикновено складиране и търговия на едро, които без съмнение твърде отрано са се смесили. Като усъвършенствано оръдие складът се е наложил отдавна под различни, опростени и съчетани форми, защото открай време отговаря на очевидни потребности и по-точно – на слабостите в стопанството. Онова, което налага складирането, е прекалено дългият цикъл на производство и търговия, мудността на пътувания и съобщения, несигурността на далечните пазари, нередовността на производството, неприятните изненади на климата... Всъщност доказателството е налице, защото в мига, когато през XIX в. се увеличи скоростта и нарасне обемът на превозите, когато производството се съсредоточи в могъщи заводи, овехтялата складова търговия трябва съществено да се промени, понякога коренно, и да изчезне[390].

---

* *Град във Франция. – Бел. прев.*

Борсите

„*Новият негоциант*" от Самюел Рикар определя през 1686 г. борсата като „средище на банкери, търговци и негоцианти, борсови и банкови агенти, посредници и прочие лица". Названието навярно води началото си от Брюж*, където подобни сбирки са се състояли „в съседство с двореца Бурс**, на името на един сеньор от стария и благороден род Ван дер Бурс, който заръчал съграждането му и изписал на фронтона герба си с изображението на три кесии... що и днес се виждат на сградата". Породените от това обяснение известни съмнения нямат особено значение. Във всеки случай името се налага, като не пречи да съществуват и други названия. В Лион борсата се нарича Менителница; в градовете от Ханзейската лига*** – Търговска колегия; в Марсилия – Ложа; в Барселона, както и във Валенсия – *Lonja*. Тя не винаги се помещава в собствена сграда, откъдето произтича честото смесване на имената на сборното място и самата борса. В Севиля всекидневните търговски сборове се провеждали на *gradas*[391], сиреч на стъпалата пред катедралата; в Лисабон – на *Rua Nova*[392], най-широката и дълга градска улица, упомената вече през 1294 г.; в Кадис – на *Calle Nueva*, прокарана несъмнено след разграбването на града през 1596 г.[393]; във Венеция – под колоните на „Риалто"[394] и в *Loggia dei Mercanti*, построена в готически стил на площада през 1459 и преустроена през 1558 г.; във Флоренция – на *Mercato Nuovo*[395], на мястото на днешната *Piazza Mentana*[396]; в Генуа[397] – на 400 метра от *Strada Nuova*, на площад *Piazza dei Banchi*[398]; в Лил[399] – на Борьогар; в Лиеж[400] – в Дома на мерките и теглилките, построен в края на XVI в. или на кея *La Beach*, или под просторните галерии на епископския дворец, че даже и в съседната кръчма; в Ла Рошел – на открито, „между улица „Пти Бак" и улица „Адмиро", на мястото, познато като „Фламандският кантон", до построяването на специална сграда през 1761 г.[401] Във Франкфурт на Майн[402] сборовете се провеждат също на открито, *unter freiem Himmel*, на *Fischmarkt*, рибния пазар. В Лайпциг[403] извънредно красивата борса се строи от 1678 до 1682 г. „*auf dem Naschmarkt*"; преди това търговците се събират под някоя аркада, в някой панаирджийски дюкян или на открито край големия кантар. В Дюнкерк „всички търговци по обедно време [всеки ден се събират] на площада пред Градския дом [разбирай кметството]. И тъкмо там пред очите на всички и на всеослушание [...] избухват свади между големци [...] след размяна на грубости"[404]. В Палермо онази *loggia* на мястото на днешния площад „Гарафело" е сборен пункт на търговците и през 1610 г. им е наложена забрана да се появяват там, щом „*sonata*

---

* *Град в северозападна Белгия, Фландрия, Брюге (флам.). – Бел. прев.*

** *От фр. Bourse: „кесия"; „издръжка"; „борса". – Бел. прев.*

*** *Ханза или Ханзейска лига: в средните векове – търговско сдружение между известен брой градове в Северна Германия; основана през 1241 г. с цел да закриля търговията на германските градове срещу пиратите по Балтийско море, както и да брани свободите им срещу съседните владетели. В Ханзата влизали Любек, Хамбург, Бремен, Кьолн. През XV век в нея влизат общо 64 града. – Бел. прев.*

l'avemaria di Santo Antonio"*[405]. В Париж борсата, разположена дълго време на някогашния „Плас о Шанж", срещу Пале дьо Жюстис, се настанява в двореца Ньовер на улица „Вивиен" по разпореждане на Кралския съвет от 24 септември 1724 г. В Лондон основаната от Томас Грешъм борса по-късно започва да се нарича *Royal Exchange*. Тя се намира в центъра на града, така че според една чуждестранна преписка[406] по времето на мерките, прилагани срещу *quakers*** през май 1670 г., войската се събира на това място „*dove si radunano li mercanti*"***, за да достига бързо до всички точки в случай на нужда.

Наистина нормално е всеки град да си има борса. Някакъв марсилец в световния си обзор (1685) отбелязва, че ако названията са различни („на редица места – пазар, а в пристанищата на Леванта – базар"), то навред действителността е една и съща[407]. Така че разбираема е изненадата на англичанина Лийдс Бут, станал руски консул в Гибралтар[408], който пише в пространния си доклад за граф Остерман (14 февруари 1782): „[В Гибралтар] нямаме менителница, където търговците се събират да преговарят като в другите големи търговски градове; и откровено казано, такива [търговци] почти нямаме тук, но при все че мястото е много малко и не произвежда нищо, голяма търговия се върти в мирно време." Подобно на Ливорно, Гибралтар е град, който процъфтява от съмнителни сделки и контрабанда. За какво му е борса?

Откога датират първите борси? По този пункт хронологията може да заблуждава: датата на *строежа* на сградата не бива да се обърква с тази на *създаването* на търговската институция. В Амстердам сградата датира от 1631 г., докато Новата борса е създадена през 1608, а старата води началото си от 1530 г. Следователно често трябва да се задоволяваме с общоприети дати, такива, каквито са. Но не и с измамливата хронология, според която борсата се ражда в страните от Севера: Брюге – 1409 г., Антверпен – 1460 (сградата е построена през 1518 г.), Лион – 1462, Тулуза – 1469, Амстердам – 1530, Лондон – 1554, Руан – 1556, Хамбург – 1558, Париж – 1563, Бордо – 1564, Кьолн – 1566, Гданск – 1593, Лайпциг – 1635, Берлин – 1716, Ла Рошел – 1761 (строеж на зданието), Виена – 1771, Ню Йорк – 1772.

Въпреки привидността тази лауреатска листа не утвърждава никакво северняшко предимство. В действителност по същество борсата се развива в Средиземноморието най-малко от началото на XIV в. – в Пиза, Венеция, Флоренция, Генуа, Валенсия, Барселона, където изморената от Педро Вежливият**** Lonja е завършена през 1393 г.[409] Нейната просторна зала в готически стил, която съществува и досега, говори за старинния ѝ произход. Около 1400 г. „цяла чета посредници снове там между колоните и групичките посетители, това са *corredors d'orella*, подслушвачите", чиято задача е да слушат, да докладват, да свързват заинтересованите. Яхнал мулето си, барселонският търговец всеки ден отива в *Lonja*, слага в ред сделките си, а пос-

---

* *Почне службата в църквата „Св. Антоний" (итал.). – Бел. прев.*

** *Квакерите (англ.). – Бел. прев.*

*** *Където се събират търговците (ит.). – Бел. прев.*

**** *Педро IV Вежливият (1319–1387), крал на Арагон от 1336 до 1387 г. – Бел. прев.*

ле с някой приятел се отправя към овощната градина на Ложата, която е приятно място за отмора[410]. А няма съмнение, че тази борсова или подобна на нея дейност е по-стара, отколкото сочат обичайните ни ориентири. Така в Лука през 1111 г. край църквата „Св. Мартин" вече се сбират посредници, а наоколо им търговци, нотариуси: нима това не е потенциална борса? Достатъчно е външната търговия да се намеси, а тя много скоро се намесва, да вземем само подправките, пипера и по-късно буретата с херинга от Север...[411] Впрочем тези наченки на борсова дейност в средиземноморска Европа също не са се зародили *ex nihilo*. Ако не думата, то поне практиката е много отдавнашна; тя датира от търговските сбирки, на които доста отрано стават свидетели всички важни средища на Изтока и Средиземноморието и които в Рим по всяка вероятност са отбелязани към края на II в. сл. Хр.[412] Кой не може да си представи подобни срещи на чудатия площад в Остия, където мозайките сочат местата, отредени за търговци и собственици на чуждоземски кораби?

Борсите си приличат. Гледката през кратките часове на дейността им – поне от XVII в. насетне – почти винаги представлява шумни, плътно притискащи се тълпи. През 1653 г. марсилските едри търговци настояват за „място, което да им служи за ложа и да ги избави от неудобството, което понасят, като стоят на улицата, толкова отдавна превърната от тях в място за сделки"[413]. И ето ги през 1662 г. на приземния етаж на павилиона „Пюже", в „голяма зала с четири излаза към кея, където [...] от всяка страна на дверите са обявени разписанията на корабите". Ала много скоро тя твърде отеснява. „Трябва да си от змийска порода, че да се промъкнеш там, пише кавалерът Дьо Гьойдан на приятеля си Сюар, – каква суматоха! Каква врява! Съгласете се, че храмът на Плутос* е странно нещо."[414] Работата е там, че всеки добър негоциант се чувства задължен ежедневно да отскача до борсата преди обяд. Да не е там, да не следи доста често измамните вести, значи да рискува да пропусне благоприятна възможност и да причини може би плъзването на зловредни слухове относно състоянието на делата си. Даниел Дефо[415] изрично предупреждава собственика на търговски склад: „*To be absent from Change, which is his market [...], at the time when the merchants generally go about to buy*"**, това означава чисто и просто да си търси белята.

В Амстердам внушителната сграда на борсата е завършена през 1631 г. на площад „Дам", срещу банката и зданието на компанията *Oost Indische*. По времето на Жан-Пиер Рикар (1722) броят на онези, които всеки ден се тълпят там по пладне, възлиза на 4500 души. В събота напливът е по-малък, тъй като евреите не ходят в този ден[416]. Редът е неумолимо строг, определени са номерирани места за всеки търговски бранш, на разположение са около хиляда постоянни или приходящи посредници. И все пак никога не е лесно да се оправиш в суматохата, в ужасната спявка на крясканите с цяло гърло цифри и шума на нескончаемите разговори.

Отчитайки разликата в мащабите, борсата се явява последен етаж на па-

---

* *В гръцката митология – бог на богатството. – Бел. прев.*

** *Да отсъства от борсата, която е неговият пазар... по време, когато обикновено търговците ходят да купуват (англ.). – Бел. прев.*

наир, който обаче не прекъсва дейността си. Благодарение на срещата на едри търговци и цял рояк посредници, там всичко се върши едновременно, стокови операции, полици, участия, корабни застраховки, чиито рискове се поделят между множество гаранти; това е също паричен и финансов пазар, както и пазар на ценни книжа. Естествено е тежнението на тия дейности към обособяване. Така в Амстердам още в началото на XVII в. се основава отделно зърнена борса[417], която работи три пъти седмично от десет сутринта до обяд в огромно дървено хале, където всеки търговец си има собствен агент, „който има грижата да занесе мостри от зърното за продан [...] в чувалчета с по един-два фунта. Понеже цената на зърното се определя както от [относителното] тегло, така и от доброто или лошото качество, в задната част на борсата се намират различни малки теглилки, с помощта на които, като се претеглят три-четири шепи зърно... се разбира колко тежи чувалът". Това зърно е внесено в Амстердам за вътрешно потребление, но не по-малко и за препродаване или реекспорт. Доста отрано покупките по образец са установено правило в Англия и околностите на Париж, особено в случаите на закупуване на големи количества зърно, предназначени за армията.

Пазарът на ценни книжа в Амстердам

В началото на XVII в. новото е откритият в Амстердам пазар на ценни книжа. Държавните ценни книжа и търсените от всички акции на Източноиндийската компания се превръщат в предмет на оживена и съвършено съвременна търговия. Но да се твърди, както често става, че именно това е първата борса на ценни книжа, не е съвсем правилно С облигации по държавни заеми се търгува много отрано във Венеция[418], във Флоренция – още преди 1328 г.[419], в Генуа, където има оживен пазар на *luoghi** и *paghe*** в банка *Casa di San Giorgio*[420], а да не говорим за *Кихен*, акциите на германските рудници, които още през XV в. се котират на Лайпцигския панаир[421], за испанските *juros****[422], за френските общински ренти (1522)[423] или за пазара на ренти в градовете от Ханзата – от самото начало на XV в.[424] Правилникът на Верона през 1318 г. узаконява падежните плащания (*mercato a termine*)[425]. През 1428 г. юристът Бартоломео де Боско негодува срещу продажбите на дълг (*loca*) с падеж в Генуа[426]. Достатъчно доказателства за средиземноморското първенство.

Но новото в Амстердам е обемът, подвижността, откритостта, свободата на финансовите операции. Играта неудържимо се намесва в тях – игра заради самата игра: да не забравяме, че около1634 г. „лалеманията", която вилнее в Холандия, стига дотам, че „нова каляска и два сиви коня с такъмите" се разменя за една луковица „без особена стойност"[427]! Но в опитните ръце играта с акции може да осигури твърде добри доходи. През 1688 г. един любопитен търговец на име Хосе де Ла Вега (1650–1692), евреин от испански

---

* *Полици (итал.). – Бел. прев.*

** *Банкови записи (итал.). – Бел. прев.*

*** *Държавна рента (исп.). – Бел. прев.*

произход, издава в Амстердам странна книга с двусмисленото заглавие *„Бъркотия от бъркотии“*[428], която е трудно разбираема поради подчертано витиеватия, но изчерпателен, жив и неподражаем стил (така наречениият *stylo culto* на испанската литература по онова време). Без съмнение, не бива да приемаме дословно намеците му, че в тази дяволска игра пет пъти подред е бил разоряван. Или подигравките му с твърде стари неща: доста преди 1688 г. „продавали с падеж херингата още преди да е уловена, зърното и другите стоки – преди да е покълнало или преди да са пристигнали“; скандалните спекулации на Исаак Льо Мер с индийските акции в самото начало на XVII в. вече предполагат безброй хитри или дори мошенически уловки[429]; също както и посредниците отдавна се месят в борсовите дейности и се обогатяват, докато търговците твърдят, че обедняват. Навсякъде – в Марсилия или Лондон, в Париж или Лисабон, в Нант или Амстердам – посредници, необезпокоявани от правилата, не се церемонят с тях.

Но също така е напълно вярно, че борсовите игри в Амстердам достигат такава степен на сложност и ирealност, че задълго му отреждат специално място в Европа – на град, където не се задоволяват с покупко-продажба на акции според поскъпването и поевтиняването, ами където ловките игри позволяват спекулации дори без налични пари или акции. Именно там посредниците са в силата си. Те се делят на котерии – викали им *ротерии*. Ако едната играе с поскъпването, другата – на „сапьорите“ – заиграва с поевтиняването. И от там нататък – който успее да увлече в една или друга посока податливата маса на спекулантите. За посредника преминаването в противниковия лагер (което се случвало понякога) представлява длъжностно престъпление[430].

Обаче акциите са поименни и Източноиндийската компания съхранява титулите, тъй че придобилият ги влиза във владение на акцията едва след вписване на името си в специално водения за целта регистър. Компанията в началото смята, че по този начин може да противодейства на спекулациите (предявителските акции биват възприети едва по-късно), ала спекулацията не налага задължително притежание. В действителност играчът продава и купува нещо, което не притежава: това са така наречените покупки и продажби „на зелено“. До падежа операцията приключва със загуба или с печалба. Тази незначителна разлика се покрива и играта продължава. *Премията* – друга игра – е само малко по-сложна[431].

Всъщност, когато акциите биват въвлечени в дългосрочно поскъпване, спекулацията по принуда се настанява в сферата на краткосрочните операции. Тя дебне моментните колебания, предизвиквани много лесно от някоя истинска или лъжлива вест. През 1687 г. представителят на Луи XIV в Обединените провинции отначало се изненадва, че след целия шум, който се вдига около завземането на Бантам на остров Ява, всичко замира, сякаш новината е била фалшива. Но „не съм толкоз изненадан, пише той на 11 август, от подобна постъпка; тя предизвика поевтиняването на акциите в Амстердам и неколцина се облагодениствaха“[432]. Десетина години по-късно друг посланик разказва как „барон Жуасо, извънредно богат евреин от Хага“, се хвалел пред него, че може да спечели „сто хиляди екю за един ден“... „ако узнае за смъртта на краля на Испания [горкият Карл II, когото очаквали всеки миг да предаде Богу дух] 5–6 часа преди да се разчуе за нея в Амстер-

дам“[433]. „Убеден съм в това, добавя посланикът, тъй като той и други двама евреи – Тексейра и Пинто – са сред най-могъщите в търговията с акции.“

И все пак през тази епоха подобни практики все още не достигат размаха, който ще придобият през следващото столетие, като се почне от Седемгодишната война, с разширяването на играта с акциите на английската Източноиндийска компания, Английската банка, Южноморската компания и най-вече със заемите на английското правителство, „океанът от годишни лихви“, според израза на Исаак де Пинто (1771)[434]. Курсовете на акциите обаче започват официално да се обнародват едва от 1747 г., докато Амстердамската борса оповестява цените на стоките от 1585 г.[435](339 артикула по онова време, 550 през 1686 г.)[436].

Мащабите и разцветът на относително мощния още от зараждането си спекулативен живот в Амстердам се обясняват с това, че в него винаги са вземали участие и обикновените хора, а не само едрите капиталисти. Някои зрелища напомнят за съвременните играчи на тото! „Нашите спекуланти, разказва Хосе де ла Вега през 1688 г., посещават редовно известни домове, където се продава напитка, наричана от холандците *coffy*, а от левантинците – кафе.“ Подобни *coffy huisen* „са много удобни зиме с излъчващите топлина печки и примамливи забавления за свободното време: едни предлагат книги за четене, други – играли маси, а всички заедно – събеседници, с които да се разговориш; един пие шоколад, друг – кафе, трети – мляко, четвърти – чай, а всички, така да се рече, пият тютюн. [...] Така се топлят, гощават, развличат евтино, слушайки новините [...] Влиза тогаз в някой от тия домове през работните часове на борсата тоз и тоз спекулант на ценни книжа. Питат го как вървят акциите, той понажда един-два процента към цената им в момента, вади тефтерче и почва да записва измислиците си, за да накара всекиго да повярва, че са истина и да разпали [...] желанието да се купи някоя и друга акция от страх да не поскъпнат още.“[437]

Какво показва тази сцена? Ако не се лъжа – начина, по който борсата бърка в джоба на дребните спестители и незначителните играчи. Успехът на операцията е възможен, защото: 1) все още няма, повтарям, официален курс, който позволява лесно да се следят промените в котировките; 2) посредникът – фигура неизбежна – в случая се обръща към обикновени хора, които нямат отреденото за търговци и посредници право да влизат в светая светих на борсата, макар тя да е на две крачки от въпросните кафенета – „Франсоа“, „Рошлоа“, „Англе“, „Лейд“[438]. За какво става въпрос тогава? За нещо, което днес бихме нарекли дребни борсови операции, набиране на средства с обикаляне от врата на врата.

Спекулата в Амстердам се олицетворява от рояк дребни участници, но и едрите спекуланти присъстват, и то активно. Според свидетелските думи на по принцип безпристрастния италианец Микеле Торча (1782), към тази късна дата Амстердам все още притежава най-дейната борса в Европа[439]; тя превъзхожда лондонската. И безусловно огромните мащаби (в очите на съвременниците, както се подразбира) на играта с ценни книжа има своите заслуги за това, още повече, че по онова време съвпада с неотслабващата тресна на задграничните заеми – друга, също така нямаща равна в Европа спекулация, на която ще се върнем по-късно.

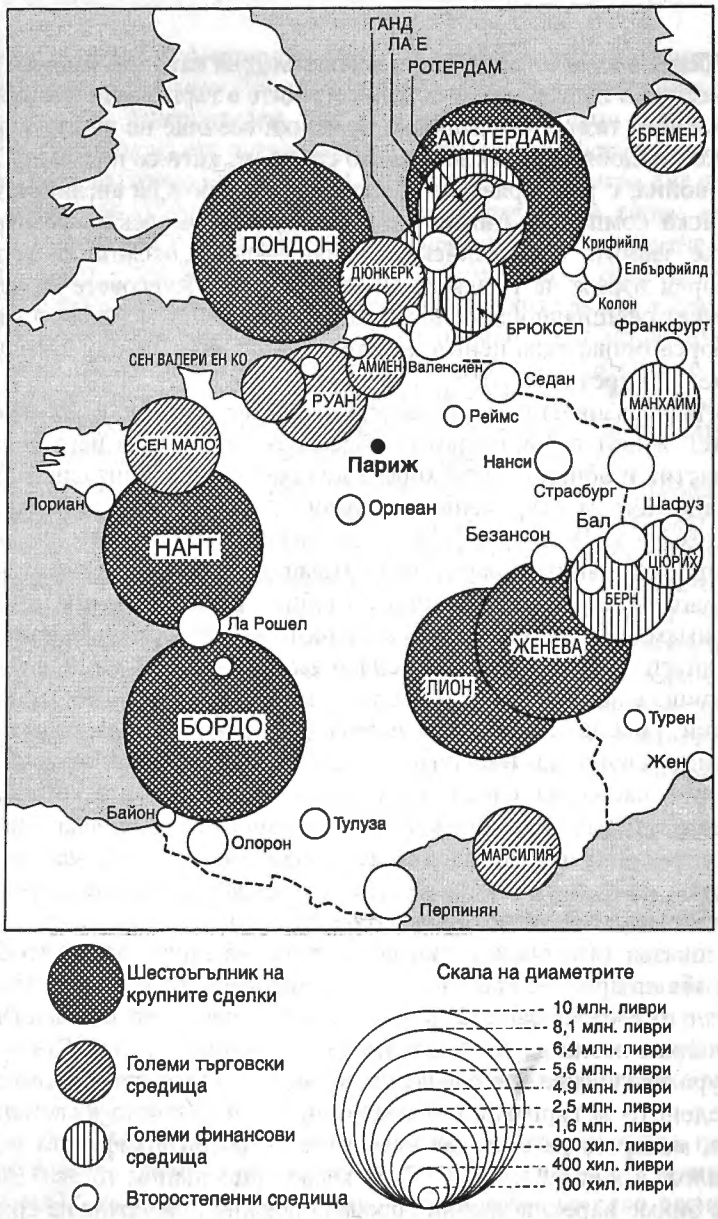

8. ПОДЕМЪТ НА ФРЕНСКИТЕ БАНКИ

Карта, изготвена от Ги Антониети (Une maison de Banque à Paris au XVII siècle, Greffulhe Montz et Compagnie (1789–1793), 1963). Трябва да се отбележи, че банката „Грефюл" по онова време е най-значимата парижка банка, че френската столица се е превърнала във финансово средище, свързано с всички краища на Европа, че замрежените кръгове съответстват, съгласно забавната номенклатура на Антониети, на „шестоъгълника на крупните сделки": сиреч шестте основни средища като Лондон, Амстердам, Женева, Лион, Бордо, Нант. Нима не се създава впечатление за равновесие между шестте върха на шестоъгълника?

Книжата на Луи Грефюл[440], пребиваващ в Амстердам от 1778 г. в качеството си на собственик на значителна банкерска кантора[441], дават ясна представа за това двойно разрастване. Често ще се връщаме на делата и подвизите на този дързък и благоразумен новобогаташ, на прозорливите му свидетелства. През 1778 г., в навечерието на включването на Франция във войната на страната на английските колонии в Америка, в Амстердам се развихрят безумни спекулации. Моментът изглежда благоприятен под прикритието на неутралитета да се възползваш от обстоятелствата. Ала заслужава ли си да рискуваш с колониалните стоки, чийто недостиг може да се предвиди, да се съблазниш от английски, а после и френски заеми, или да финансираш бунтовниците? „Вашият бивш служител Брингли, пише Грефюл на А. Гайард в Париж, тук е затънал до уши в американските дела.“[442] Що се отнася до самия Грефюл, добирайки се до всички достъпни за него сделки, които му се струват изгодни, той се впуска в мащабни борсови спекулации на комисионни начала. Играе за себе си и за другите, за Рудолф Емануел Халер (особено за него, поел в свои ръце бившата банка „Телусон-Некер“), Жан-Анри Гайард, Перего, универсалния Паншо, парижки банкери, а в Женева – за Александр Пикте, Филибер Крамер, Туретини – все имена, изписани със златни букви в голямата книга на протестантските банкери, изследвана от Х. Люти[443]. Играта е трудна и рискована, става дума за огромни парични суми. Но в крайна сметка, ако Луи Грефюл я играе с такова спокойствие, то е защото става въпрос предимно за парите на другите. Ако те загубят, неприятно му е, но не се отчайва: „Ако в сделките с ценни книжа [сиреч – английски акции], както и в много други, можеше да се предугажда, пише той на Халер, винаги ще сключваш, драги ми приятелю, само хубави сделки.“ „Медалът има и обратна страна, обяснява той другаде, ще има още много качвания и спадове.“ Той обаче нито купува, нито отсрочва необмислено. Не е храбрец и луда глава като Паншо, изпълнява нарежданията на клиентите си. На Филибер Крамер, който му нарежда да закупи „10 000 индийски ливри“, сиреч – акции на английската Източноиндийска компания, „в съотношение 3/3 с господата Марсе и Пикте, на цена 145–146“ – „Невъзможно“, отговаря на 4 май 1779 г. Грефюл, „защото въпреки падането на тия акции те вървят на 154 през август и на 152 през май. Засега не виждаме възможност за осъществяването на тази покупка, но си вземаме бележка.“[444]

Играта за всеки амстердамски спекулант се състои в това да предугади бъдещия курс на холандския пазар, знаейки курса и хода на нещата на лондонския. Тъй че Грефюл дава мило и драго да получи сведения направо от Лондон, които не стигат до него единствено с пощенските „денкове“. В английската столица – където играе за собствена сметка – той е във връзка със зет си Сарторис, обикновен и скромен изпълнител, и с могъщата еврейска фирма на Дж. и Ейбрахам Гарсия, до чиито услуги прибягва, без да се доверява напълно.

Извънредно оживената преписка на Грефюл не е нищо друго, освен тясно прозорче към високите равнища на спекулативния живот в Амстердам. През което обаче се вижда до каква степен холандската игра е отворена към външния свят, осигурявайки място за международен капитализъм. Две кни-

ги с *rescontre*[445] от счетоводството на Луи Грефюл позволяват нещо повече: пресмятане на печалбите от подобни сложни операции. *Rescontre* (в Женева се казва „среща"), това са редовните тримесечни сбирки на посредниците на акции, които оперират с компенсациите и оценяват загубите и печалбите от падежните плащания и премиите. Тефтерите на Грефюл представляват извлечение от извършените от него операции, в случая – за сметка на кореспондентите му. Днешният борсов посредник би се разпознал безпогрешно там, ала историкът може да се загуби из дебрите им. Защото с всичките отсрочвания, често една операция трябва да се проследява през множество *rescontres*, за да успее човек да изчисли печалбите, които не винаги се оказват налице. Признавам си, че нямах търпение да доведа до край подобни пресмятания.

В Лондон всичко се повтаря

В Лондон, който толкова отдавна завижда и подражава на Амстердам, игрите доста скоро биват същите. От 1695 г. Кралската борса (*Royal Exchange*) става свидетел на първите сделки с държавни ценни книжа – индийските акции и акциите на Английската банка. Тя почти тутакси се превръща в „средище на тези, които вече имат пари, но искат да придобият повече, както и на онази по-многолюдна прослойка от хора, които нямат нищо, но се надяват да привлекат към себе си парите на имащите". Между 1698 и 1700 г. борсата на ценни книжа, която се задушава в Кралската борса, се настанява насреща ѝ, на прочутата *Exchange Alley*.

До основаването на Фондовата борса през 1773 г. кафенетата на „Иксчейндж Ели" са център на спекулациите с „падежни плащания или както ги наричали – конни надбягвания на Борсовата алея"[446]. „Гарауей" и „Джонатан" са средище на посредници в търговията с акции и държавни ценни книжа, докато специалистите по корабно осигуряване посещават кафенето на Едуард Лойд, а тези по пожарите – „Том" или „Карси". В крайна сметка, „Иксчейндж Ели" може „да се премине за минута и половина, пише някакъв памфлетист около 1700 г. Спрете пред вратата на „Джонатан", обърнете се на юг, направете няколко крачки, обърнете се после на изток и сте пред входа на „Гарауей". Оттам вървете до следващата врата и ще стигнете [...] до улица „Берчин". [...] След като сте прибрали компаса в калъфа и сте избродили спекулативния свят, отново се озовавате пред вратата на „Джонатан". Ала тази миниатюрна вселена, пренаселена до краен предел през пиковите часове, с редовните си посетители и оживените си групички, представлява възел от интриги и център на могъщество[447]. Къде ще идат да се жалват френските протестанти, раздразнени от Утрехтския договор (1713), възстановил наскоро мира между английската кралица и френския крал, с надеждата да настроят срещу него търговците и по този начин да помогнат на вигите? В борсата и „кафенетата, които ехтят от виковете им"(29 май 1713)[448].

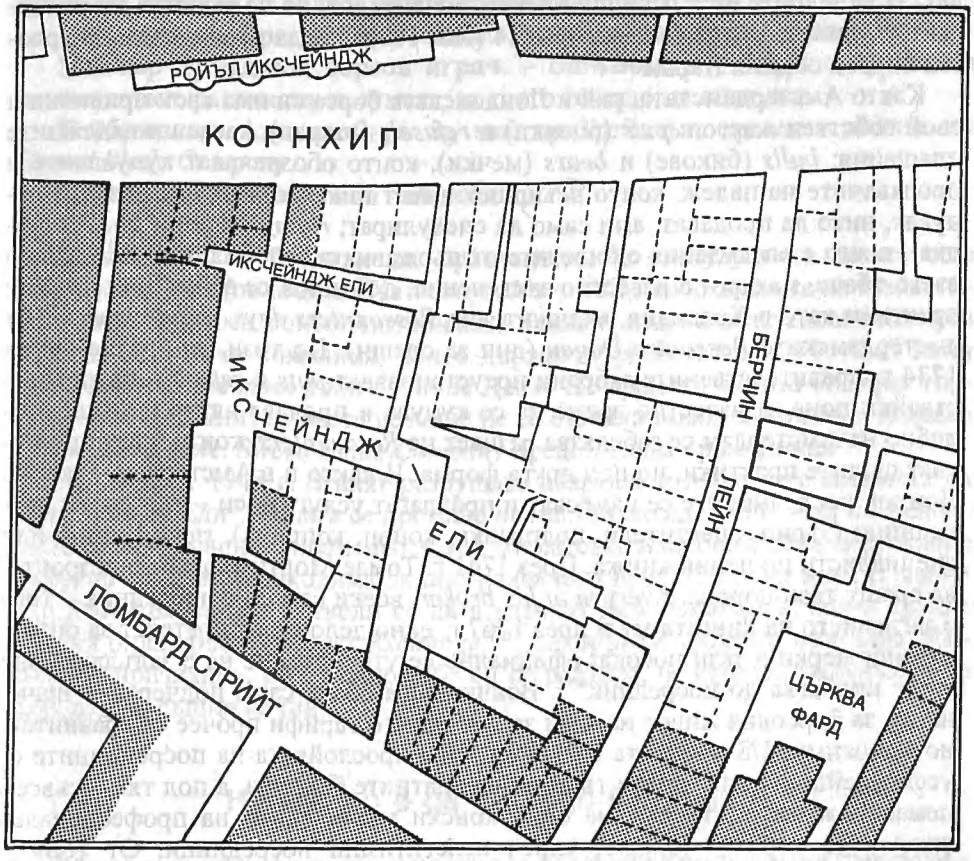

9. ЛОНДОН: ДЕЛОВИЯТ ЦЕНТЪР ПРЕЗ 1748 Г.

Тази скица, изпълнена в съответствие с рисунка от 1748 г., сочи известните места и сгради: „Ломбард стрийт", Ройъл Иксчейндж на „Корнхил" и най-прочутата сред всички „Иксчейндж Ели". Участъците в сиво съответстват на унищожените от пожара през 1666 г. къщи

Тези чувствителни малки светове разтърсват другите, но и заобикалящата ги среда на свой ред непрестанно ги разтърсва. Новините, които тук, както и в Амстердам, разклащат котировките, не винаги се фабрикуват отвътре. Войната за испанското наследство изобилства с драматични произшествия, от които сякаш зависи всичко в дадения момент. Богатият еврейски търговец Медина измисля да обгради Малбъроу с придружители през всичките му походи, заплащайки на този алчен знаменит пълководец годишна издръжка от 6000 лири стерлинги, която си възвръща с лихвите, като научава пръв – и то светкавично – изхода от прословутите битки: Рамийи, Ауденар-

де, Бленхайм*[449]. Ами какво прави съобщението за Ватерло, както разправят, за печалбите на Ротшилд! Анекдот не анекдот, но не задържа ли умишлено Бонапарт вестта за Маренго (14 юни 1800), за да предизвика невероятен борсов обрат в Париж[450]?

Както Амстердамската, тъй и Лондонската борса си има свои привички и свой собствен жаргон: *puts* (оценки) и *refusals* (откази), касаещи падежните плащания; *bulls* (бикове) и *bears* (мечки), които обозначават купувачите и продавачите на падеж, които всъщност нямат никакво желание нито да купуват, нито да продават, ами само да спекулират; *riding on horse back* (обездка), което е спекулация с билетите от държавната лотария, и т. н.[451] Общо взето обаче, макар и с известно закъснение, в Лондон се забелязват същите практики като в Холандия, включително *Rescounters days* – пряка заемка от амстердамските *Rescontre-Dagen* (дни за срещи). По този начин, щом през 1734 г. правителствените забрани преустановяват *puts* и *refusals*, възпрепятствайки поне за известно време да се купува и продава вятър и мъгла, подобно на Амстердам се забелязва разцвет на *Rescounters*, които благоприятстват същите практики, но под друга форма. И както и в Амстердам, така и в Лондон посредниците се намесват и предлагат услугите си – търговски посредници (зърно, оцветители, подправки, коноп, коприна), *stock brokers* или специалисти по ценни книжа. През 1761 г. Томас Мортимър рязко възроптава срещу тази порода. *Every man his broker*, всеки сам си е посредник – това е заглавието на книгата му и през 1767 г. едно дело става претекст за облекчаващи мерки в тази посока: официално се уточнява, че не е задължително да се прибягва до посредник[452]. Всичко това обаче само подчертава значението за борсовия живот на този занаят, чиито тарифи прочее са сравнително поносими: 1/8 процента от 1697 г. Над прослойката на посредниците се усеща дейността на едрите търговци и златните банкери, а под тях – съвсем немаловажната активност на ония конски мухи, които на професионален жаргон се наричат *jobbers*, сиреч нелегитимни посредници. От 1689 г. Джордж Уайт обвинява „тази странна порода насекоми, наречени *stock-jobbers*", че предизвикват произволно спадане и покачване на акциите, за да се обогатят за сметка на другите и „опоскват хората в нашата борса като някогашните скакалци – полята на Египет". Но нали сам Дефо анонимно написва през 1701 г. книжка, озаглавена *The Villany of stock-jobbers detected?*[453].

Няколко години по-късно (1718) една театрална пиеса – *A Bold Stroke for a Wife*** – отвежда зрителя в кафене „Джонатан" сред *dealers, sworn brokers* [заклети посредници] и най-вече *jobbers*. Ето един образец на диалог:

Първи jobber. – Южни морета на 7/8. Има ли купувачи?

Втори jobber. – Полици на Южни морета, падеж на Архангел Михаил 1718. Категория лотарийни билети.

Трети jobber. – Акции на *East India*, желае ли някой?

---

* *В сраженията при Бленхайм (1704), Рамийи (1706) и Ауденарде (1708) Малбъроу с помощта на австрийските и холандските съюзници нанася поражение на франко-баварските и френските войски по време на войната за испанското наследство. – Бел. прев.*

** *„Смел ход заради жена" (англ.). – Бел. прев.*

Четвърти jobber. – Какво, всички продават, няма кой да купува! Господа, аз ще купувам за хиляда фунта идния вторник на 3/4.

Сервитьор. – Прясно кафе, господа, желае ли някой прясно кафе?

Мистър Трейдлъв, борсов играч. – Внимавайте, Гейбриъл, трябва да ми изплатите разликата от сумата, за която говорихме онзи ден.

Гейбриъл. – Ама, разбира се, мистър Трейдлъв, ето една полица на *Sword Blade Company.*

Сервитьор. – Желаете ли чай, господа?[454]

Може би е необходимо да припомним, че спекулацията засяга още *Exchequers bills* (полици на Хазната) и *Navy bills*, плюс акциите на шейсетина компании (сред които Английската банка и изцяло възстановената през 1709 г. Индийска компания, които държат първенството). „*The East India Company was the main point*"*, пише Дефо. По времето, когато се играе горната пиеса, Южните морета все още не са станали повод за големия скандал *South Sea Bubble. Sword Blade Company* представлява оръжейница[455].

На 25 март 1748 г. огънят разрушава квартала и прочутите кафенета на „Иксчейндж Ели". Налага се промяна на местонахождението. Ала посредниците са притеснени финансово. След множество планове с една подписка е събрана сумата, необходима за построяването през1773 г. на нова сграда – зад *Royal Exchange.* Готвели се да я нарекат *New Jonathan's*, ала в крайна сметка била кръстена *Stock Exchange*[456]. Декорът се променя, получава официално признание, но от само себе си се разбира, че играта продължава по абсолютно същия начин.

Нужно ли е да се ходи в Париж?

Ако след известен размисъл човек все пак реши да осъществи парижкото пътуване, то трябва да иде на улица „Вивиен", където борсата се настанява през 1724 г. в двореца „Ньовер", бившето седалище на Източноиндийската компания, на мястото на днешната Библиотек Насионал. Нищо не наподобява Лондон или Амстердам. Да, по времето на Лоу улица „Кенкампоа"[457] може за кратко да съперничи на „Иксчейндж Ели", но не и след онзи празник, чиито последствия биват по-скоро печални и вредни. Прочее, по силата на някаква необяснима случайност документацията, отнасяща се за улица „Вивиен" е почти напълно изчезнала.

Едва петдесетина години след своето основаване парижката борса доста се оживява в столицата на Луи XVI. По онова време игралната треска се разпростира навред. „Висшето общество изцяло се отдава на фараон, домино, дама, шах", и то в никакъв случай не безвъзмездно[458]. „От 1776 г. се залага на конни надбягвания; народът се тълпи в сто и дванайсетте отворени в Париж пункта на официалната лотария." А игралните домове са навсякъде. Полицията, която е в течение на всичко, се старае в никакъв случай да не се на-

---

* *Източноиндийската компания била най-главната (англ.). – Бел. прев.*

месва, даже около борсата и Пале Роял, където толкова изпаднали спекуланти, хитреци и измамници мечтаят за чудодейни спекулации. В подобен климат примерът на амстердамските и лондонските спекулации става неустоимо привлекателен. Още повече, че политиката на заеми, водена от Некер и Калон, създава огромен вътрешен дълг, който се разпределя между 500–600 000 кредитори, в по-голямата си част парижани. А именно борсата е идеалният пазар за вътрешния дълг. В тясната сграда на улица „Вивиен“[458] посредниците и борсовите агенти се реорганизират: като всемогъщи, те заемат един своего рода подиум или *parquet*; тясната пътечка между тях и клиентите, където едвам се провира един човек, се нарича *coulisse*. При тия условия е налице новозараждащ се речник – свидетелство за неопровержима активност. На таблото фигурират главно облигациите по вътрешния дълг, но също така и акциите (разделени на дялове) на Източноиндийската компания плюс акциите на „Кес д'Есконт“, предшественица на „Банк дьо Франс“. Нека си признаем, че даже и с такъв умен водач като Мари-Жозеф Дезире Мартен[459] едва ли ще се ориентираме отведнъж в списъка на котировките, който заема „всекидневно цяла страница в *„Журнал дьо Пари“* и в *„Афиш“*[460].

И така, борсовата спекулация е налице. През 1779 г. „Кес д'Есконт“ бива реорганизирана и акциите ѝ пуснати за продажба. От този момент според Държавния съвет „настава такъв безпорядък в търговията с акциите на „Кес д'Есконт“, че се продават четирикратно повече от реално съществуващите“[461]. Следователно се продават и препродават. Предполагам, че любопитната спекулация, осъществена успешно от младия граф Дьо Тийи[462], за която не говори много-много (тя му била препоръчана от държанката му актриса, която в същото време дарявала с внимание и някакъв богат интендант от пощите), датира от същия период. В резултат, казва той, „ми наброиха 22 акции на „Кес д'Есконт“, сиреч – 22 000 ливри. Във всеки случай няма капка съмнение, че спекулацията с падежни плащания срещу вятър и мъгла съвсем не прави първите си стъпки по пътя към покоряването на Париж по онова време. Постановлението от 7 август 1785 г., чието съдържание посланикът на Екатерина II в Париж – Симолин[463] – предава на господарката си, говори красноречиво в дадения случай. От известно време, пояснява постановлението, „в столицата са въведени един сорт *сделки* или *споразумения* [да наблегнем на тия думи], еднакво опасни както за продавачите, тъй и за купувачите, по силата на които единият се задължава да достави в дългосрочен план ефективи, с които не разполага, а другият дава съгласие да ги заплати, без да има средства, с уговорката, че може да получи предсрочно доставката, прилагайки сконтото. [...] Подобни ангажименти пораждат верига от коварни ходове, имащи за цел [*sic*] временно да променят курса на държавните ценни книжа, на едни да придадат неоправдано висока стойност, а други да тласнат към обезценяване. [...] Това води до безогледно спекулиране с ценности, което всеки разумен търговец осъжда, което излага на риск богатството на проявилите неблагоразумието да му се отдадат, отклонява капитали от по-сигурни и полезни за националното стопанство вложения, разпалва желанието за преследване на прекомерни и подозрителни печалби [...] и може да компрометира доверието, с което градът Париж напълно

справедливо се ползва пред останалата част от Европа.“ Вследствие на това постановление биват подновени старите разпоредби от януари 1723 г. и указът от 24 септември 1724 г. – основател на борсата. Предвидени са глоби от 3 до 24 хиляди ливри, според случая. Разбира се, всичко – или почти всичко – си остава на книга и през 1787 г. Мирабо има основание да напише своето „*Изобличение на борсовите спекулации пред краля*“. Но дали пресичането на тия спекулации означава спасение за монархията, която в случая няма особена вина?

Гореизложеното сочи, че французите си остават новаци в занаята. По повод отпуснатия от Некер през 1781 г. заем нашият амстердамски банкер комисионер Луи Грефюл[464], който солидно поръчителства – или по-точно, възложено му е поръчителство, – пише на своя приятел и младши сътрудник Исаак Паншо (11 февруари 1782): „Неприятно, много неприятно, че заемът не е бил затворен [сиреч – закрит] веднага. Щеше да има 5–6 процента печалба. У вас още никой няма понятие от ония хватки, които във финансово отношение въздействат на борсовите спекулации и на оборота на средствата по същия начин като маслото – на часовника, за да върви по-добре.“ Под „оборот“ на средствата трябва да се разбира препродажбата на акции. Действително след закриването на заема в Амстердам или Лондон най-често поръчителите изкупуват с предплата акциите на други поръчители и котировките се качват, като титулярите на операцията смело поддържат покачването, докато стане много изгодно да се отърват от основния пакет акции, които пазят тъкмо с тази цел. Да, Париж има още много да учи, що се отнася до борсовите спекулации.

Борси и пари

В качеството си на нещо определено ново спекулацията с акции вдига много шум от началото на XVII в. Но да се свеждат Амстердамската, Лондонската и накрая по-скромната Парижка борса до това, което самите холандци наричат *Windhandel*, „търговия с вятър и мъгла“, би било направо абсурд. Моралистите често прекрачват този праг, смесвайки понятия като кредит, банка, книжни пари и спекулация. Във Франция Ролан дьо Ла Платиер[465], когото Законодателното събрание прави министър на вътрешните работи през 1791 г., говори без заобикалки: „Париж, казва той, възхитително опростявайки всичко, е пълен само с продавачи или играчи с пари, банкери, спекуланти с ценни книги, държавни облигации и народно страдание.“ Мирабо и Клавиер също осъждат спекулацията, а според Куедик[466] през 1791 г., „за да извади от небитието няколко тъмни субекти, спекулацията с ценности предизвиква разорението на хиляди граждани“. Безусловно. Ала заслугата на големите борси в Амстердам и Лондон е в обезпечаването на макар и трудния успех на книжните пари, на всички видове книжни пари.

Известно е, че не съществува що-годе оживена пазарна икономика без пари. Те се движат, „леят се“, въртят се. Целият стопански живот се опитва да ги задържи. Умножавайки оборота, те неизменно са в недостатъчно количество: мините не произвеждат достатъчно ценни метали, лошите пари с го-

дините прогонват добрите и бездните на трезорите неизменно зеят. Решението: да се създаде нещо по-добро от стоката пари, огледало, в което другите стоки да се оглеждат и съизмерват; да се създадат пари символ. Именно това първи прави Китай още в началото на IX в.[467] Но създаването на книжните пари и вкарването им в употреба са две различни неща. Металните пари не са играли в Китай ролята на ускорител на капитализма, както в Западна Европа.

Всъщност Европа доста отрано намира разрешение, и то не едно. Така в Генуа, Флоренция и Венеция още през XIII в. най-голямата новост е полицата, която много трудно си проправя път в оборота, но прониква в него. В Бове първите наследства, където се упоменават полици, не датират по-рано от 1685 г. – годината на отмяната на Нантския едикт[468]. Ала Бове не е нищо повече от провинциално градче. Други рано създадени във Венеция пари са облигациите по държавните заеми. Вече видяхме в Амстердам, Лондон и Париж акциите на компаниите да се включват в борсовите котировки. Нека прибавим „банкнотите" от най-различен произход. Всичката тая хартия представлява огромна маса. Мъдрите хора по онова време казвали, че тя не бива да надхвърля 3–4 пъти масата на звонка[469]. Ала в определени периоди съотношения от 1: 15 и повече са напълно допустими в Холандия или Англия[470]. Дори в страна като Франция, където хартията се опитомява трудно (дори е заклеймена след експеримента на Лоу*), където по-късно банкнотата от „Банк дьо Франс" дълго време се разменя с мъка, и то само в Париж, „търговските ефективи, с които се измерва обемът на кредита [...], надвишават пет-шест пъти звонковия оборот в навечерието на 1789 г...."[471].

В това нахлуване на книжните пари, необходими за размяната, борсите (както и банките) играят голяма роля. Пускайки всичката тая хартия на пазара, те дават възможност да се премине за миг от облигации по вътрешния дълг или акции към заплащане в брой. Струва ми се, че по този пункт, където миналото се покрива с икономическото настояще, няма нужда от допълнителни обяснения. Но за разлика от това, един френски текст от началото на XVIII в. – някакъв спомен без дата[472], който обаче вероятно е бил написан около 1706 г., значи двайсетина години преди обновлението на борсата – ми се струва достоен за внимание. Общинските ренти, които датират от 1522 г., навярно играят във Франция същата роля като английския анюитет. Всъщност те остават вложение за глава на семейство, надеждна стойност, нерядко превърната в патримониум, бездруго труден за продаване. Продажбата им налага заплащане на право и „цял куп процедури" пред нотариус. Вследствие на това, пояснява френският мемоар, „градските ренти представляват мъртъв фонд за търговията, от който занимаващите се със сделки могат да се възползват толкова, колкото и от собствените си домове и земи. Зле разбраният частен интерес в това отношение доста вреди на обществения интерес." Нещата са ясни, продължава той, ако се сравни положението с

---

* *Джон Лоу, шотландски финансист, министър на регента (1671–1729); неуспешният му опит да въведе книжните пари възпрепятства установяването на кредитна система и държавна банка на Франция чак до епохата на Консулството. – Бел. прев.*

това в Италия, Англия и Холандия, където „държавните акции [се продават и предават] като всяка недвижима собственост, без разноски и усложнения".

Бързо преминаване от хартия към пари и обратно – това със сигурност е едно от основните предимства на борсите на ценни книжа. Английските анюитети не са единствено повод за *Windhandel*. Те са и вторично платежно средство, и то достатъчно обезпечено, което има предимството да носи в същото време и печалба. Има ли нужда собственикът от наличност, тутакси я получава на борсата срещу книгата си. Облекчена ликвидност, оборот – не се ли заключава в това тайната на успешните холандски или английски сделки – поне една от тайните? Ако слушаме един италиански ентусиаст от 1782 г., англичаните по онова време притежават на „Иксчейндж Ели" *„una mina piu doviziosa di quella che la Spagna possiede nel Potosi e nel Messico"*[*473]. Петнайсетина години преди това, през 1766 г., в книгата си *„Интересите на европейските нации"*[474] Ж. Акариас де Серион също пише: „Борсовата игра с държавни ценни книжа е едно от основните средства... крепящо кредита в Англия; курсът, който ажиото им определя на лондонския пазар, определя цената им на чуждите борси."

А КАКЪВ Е СВЕТЪТ ИЗВЪН ЕВРОПА?

Въпросът дали Европа е или не е на същия етап на размяната като другите гъсто населени райони в света – привилегировани като нея човешки общности – е възлов въпрос. Но производство, размяна и потребление на *досега описаното равнище* са най-обикновени задължения за всички хора; те не зависят нито от древен или скорошен цивилизационен избор, нито от връзките със заобикалящата среда, нито от природата на обществата, нито от политическата им структура, нито от някакво минало, обременяващо трайно всекидневния им живот. За подобни най-прости правила няма граници. Следователно на това равнище по принцип приликите би трябвало да са повече от разликите.

Навред пазари и дюкяни

Цялата вселена на цивилизациите е пронизана от пазари, осеяни с дюкяни. Дори полунаселените страни като Черна Африка или Америка при първите европейски заселници.

Безчет са примерите в испаноезична Америка. Дюкяните в Бразилия, в Сао Паоло, вече са на кръстовищата на първите градски улици в края на XVI в. След 1580 г., възползвайки се от обединението на двете корони – испанската и португалската, – португалските посредници буквално наводняват испаноговореща Америка, като я затрупват с услуги. Дюкянджии, прамата-

---

* *По-богати залежи от тия, които Испания владее в Потоси и Мексико (итал.). – Бел. прев.*

ри – те достигат и до най-богатите средища и бързо изникналите градове, от Лима до Мексико. Дюкяните им, подобно на първите европейски бакалници, предлагат едновременно всички стоки, от най-обикновените и разпространените като брашно, сушено месо, боб, вносни тъкани, та до най-скъпите като чернокожи роби или приказни скъпоценни камъни. Дори в дивата Аржентина от XVIII в. в услуга на гаучусите се издига *pulperia*, ограден с решетки дюкян, където се продава всичко и най-вече алкохол и който снабдява с продоволствие керваните на мулетарите и каруцарите[475].

Ислямският свят е истинската родина на гъмжащите от хора пазари и тесните градски дюкяни, групирани по улици и по вида на стоките, които и до ден днешен могат да се видят в прочутите *„souks"* на големите градове. Всички възможни видове пазари си дават среща там: едни са извън градските стени, разпростерни нашироко и предизвикващи огромни задръствания пред внушителните градски порти, „върху своего рода ничия земя, която вече не е съвсем градска, тъй че селяните дръзват да отидат без особени колебания, обаче не е и особено отдалечена от града, тъй че гражданинът да не се чувства несигурен"[476]; други са вътре в града и са плъзнали кой както може из тесните улички и обществените места, ако не се помещават в просторни сгради подобно на истанбулския Бешистан. Пазарите от вътрешната страна на градските стени са специализирани. Известни са доста рано възникналите пазари на работна ръка в Севиля и Гранада, както и в Багдад – още по време на мюсюлманското владичество. Безброй са прозаичните пазари за пшеница, ечемик, яйца, сурова коприна, памук, вълна, риба, дърва, кисело мляко... Не по-малко от трийсет и пет вътрешни пазара в Кайро според ал-Макризи[477]. Дали някой сред тях не играе ролята на борса поне за сарафите? Именно това твърди една наскоро появила се книга (1965)[478].

С една дума, всички черти на европейския пазар са налице: селянинът, който идва в града в стремежа си да получи необходимите му за данъците пари и почти не пазарува, дейният, разтропан прекупвач, който въпреки забраните отива направо при селскостопанския производител, оживлението и магнетичността на пазара, където могат до насита да се ядат готвени ястия, предлагани постоянно от търговците, „кюфтенца, гозби с грах или понички"[479].

В Индия, която доста отрано е жертва на монетарната икономика, няма селце без собствен пазар – чудно, но и съвсем нормално нещо, като се замисли човек. Работата е там, че общинската давнина за чуждестранните господари и Великия Могол – ненаситен досущ като предните – трябва да се превърне в пари, за да се изплати сетне на когото се полага. Затова се налага да се продава или пшеница, или ориз, или багрила, а търговецът (бания) винаги е на разположение там, където трябва, за да улесни сделката и между другото да поспечели от нея. Градовете гъмжат от пазари и дюкяни. А вредом предлагат услугите си пътуващи занаятчии по китайски образец. И до ден днешен пътуващите налбанти се местят заедно със семействата си, натоварени в талиги, от селище на селище и предлагат услугите си срещу шепа ориз или друга храна[480]. Безброй са и индийските или чуждестранните амбулантни търговци. Хималайските шерпи – неуморни праматари – стигат чак до полуостров Малака[481].

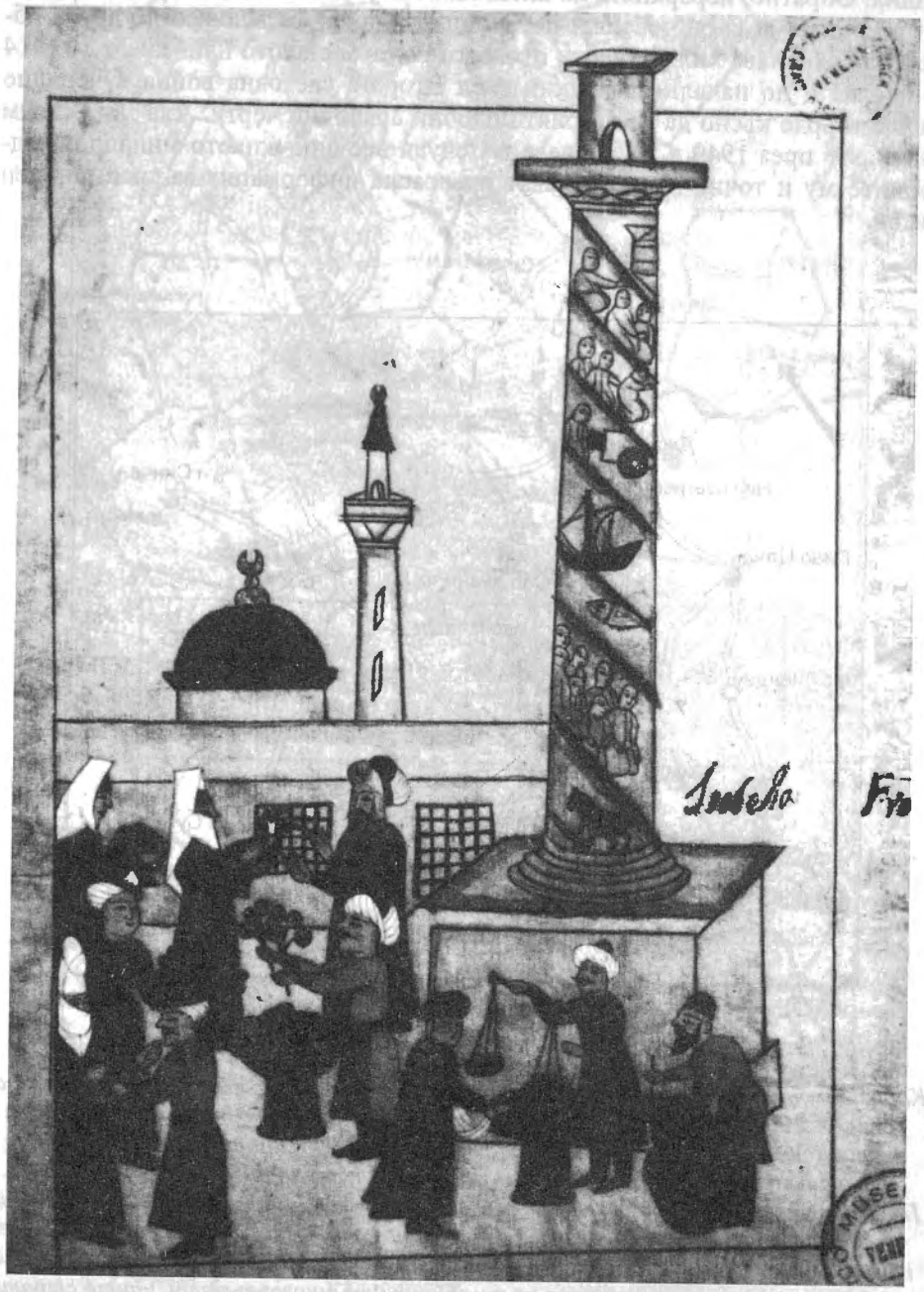

Пазарче в Истанбул (Miniature du Musée civico Correr à Venise. Cliché du Musée)

Като цяло обаче нямаме достатъчно сведения за обикновените пазари в Индия. Обратно, йерархията на китайските пазари е много добре осветлена. Китай с огромния си човешки потенциал по-добре от множество други общества съхранява хиляди черти от живота си в миналото най-малко до 1914 г., ако не и до началните години след Втората световна война. Очевидно днес е твърде късно да се открият подобни архаични черти. Ала Дж. Уилям Скинър[482] през 1949 г. наблюдава в Сечуан все още живото минало и подробните му и точни записки дават прекрасна информация за традиционен Китай.

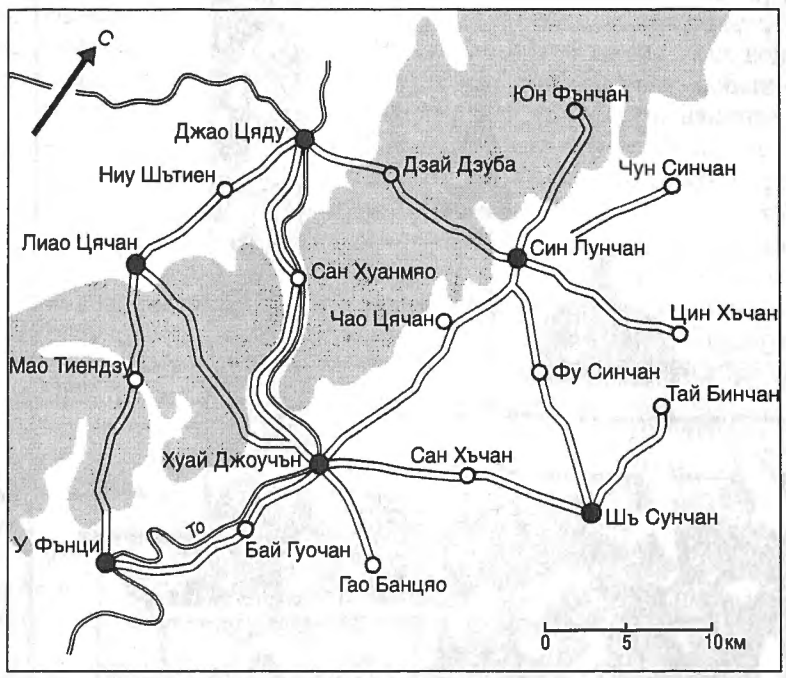

10. ОБРАЗЦОВИТЕ КИТАЙСКИ ПАЗАРИ

Карта на област в Сечуан с 19 малки населени места (6 от които са с ранг на градове), разположени от 35 до 90 км в североизточна посока от град Чънду. Тази карта и двете следващи схеми са заимствани от G. William Skinner, „Marketing and social structure in rural China", in Journal of Asian Studies, nov. 1964, с. 22–23. Първа схема (с. 95, горе): на всеки връх от многоъгълниците, обозначени с плътна черна линия, трябва да си представим по едно село – клиент на малкото селище или на града, който се намира в центъра. Над тази първична геометрия шестте градски пазара заемат центъра на по-обширните многоъгълници, чиито страни са обозначени с пунктир и всеки връх от които е съставен от малко селище. Втора схема (с. 95, долу): същата схема, но опростена, която илюстрира добре теоретическия модел на математизираната география според Уолтър Кристолър и Аугуст Льош. Вж. обясненията в текста.

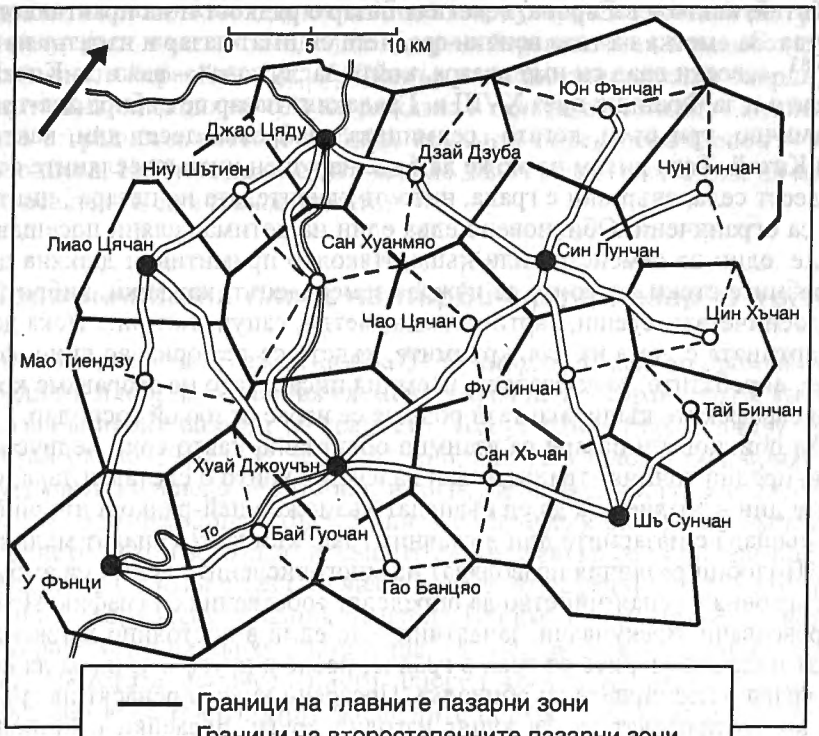

Граници на главните пазарни зони

Граници на второстепенните пазарни зони

Градове на главните пазари

Най-големи градове

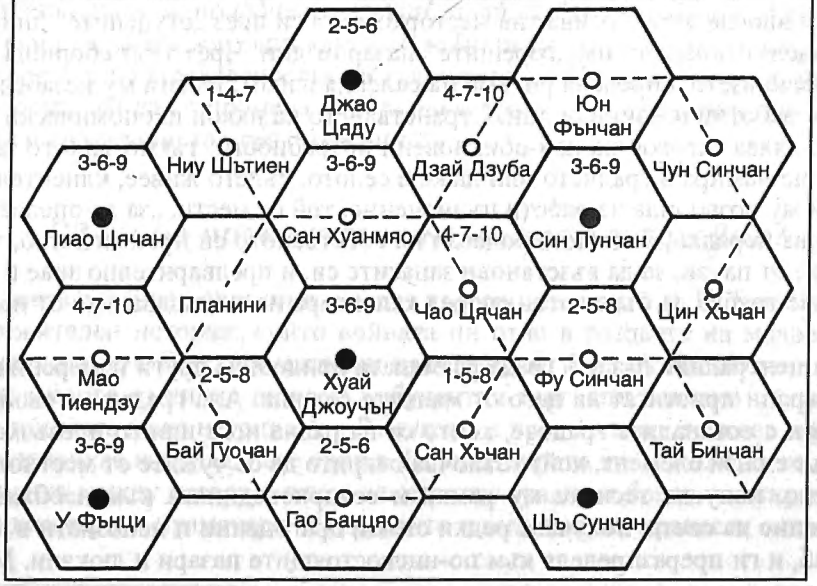

В Китай, както и в Европа, селският пазар е рядкост и на практика не съществува. За сметка на това всички градчета си имат пазар и изразът на Кантийон[483] – „всеки град си има пазара, който заслужава" – важи за Китай досущ както и за Франция през XVIII в. Градският пазар се събира два-три пъти седмично, три пъти, когато „седмицата" наброява десет дни, както е в Южен Китай. Този ритъм не може да бъде нарушен нито от селяните от петте до десет села, свързани с града, нито от клиентелата на пазара , чиито ресурси са ограничени. Обикновено едва един на петима селяни посещава пазара, т.е. един на семейство или къща. Няколко примитивни дюкяна доставят дребните стоки, от които се нуждае земеделецът: карфици, кибрит, масло за лоеничетата, свещи, хартия, тамян, метли, сапун, тютюн... Нека допълним картината с дома на чая, кръчмите, където се лее оризово вино, фокусниците, акробатите, разказвачите, наемния писар, като не забравяме кредитните и сарафските къщи, ако тази роля не се играе от някой господар.

Тези обикновени пазари са взаимно обвързани, както сочи недвусмислено извънредно точният традиционен календар, който е съставен така, че пазарните дни в градчетата да си съвпадат възможно най-рядко и никой от тях да не съвпада с пазарните дни в главния град, към който спадат малките селища. Подобни различия позволяват на многочислените дейци на амбулантната търговия и занаятчийство да определят собствения си график. Прамататари, превозвачи, прекупвачи, занаятчии – до един в постоянно движение обхождат подред пазарите от град в градче, после в друго и т. н., за да се върнат в града в неспирната си обиколка. Презрени кули* пренасят на гръб стоките, които продават, за да купят изгодно други, играейки с нищожните, обикновено смешни разлики в цените. Пазарът на труда е постоянно в движение; занаятчийският дюкян в известен смисъл е пътуващ. Налбанти, дърводелци, железари, столари, бръснари и много други се главяват на самия пазар и впоследствие отиват на местоработата си през „студените" дни, които разделят помежду им „горещите" пазарни дни. Чрез тези сборища пазарът, общо взето, определя ритъма на селския живот, налага му незабелязано своите работни и почивни дни. Странстването на някои икономически „дейци" се явява отговор на най-обикновени потребности: тъкмо защото занаятчията не намира в градчето или даже в селото, където живее, клиентела, която би му позволила да работи пълноценно, той се мести, „за да оцелее". Освен това нерядко, бидейки продавач на собственото си производство, той се нуждае от паузи, за да възстанови запасите си, и предварително знае в какви срокове трябва да бъде готов според календара на посещаваните от него пазари.

На централния пазар в града размяната придобива други измерения. Стоки и храни пристигат на него от малките селища. Ала градът на свой ред е свързан с останалите градове, които са на равна нога или го превъзхождат. Градът е онзи елемент, който започва открито да се чуждее от местното стопанство, напуска тесните му рамки и се присъединява към необхватното движение на света, получава редки стоки, драгоценни и непознати в местен мащаб, и ги преразпределя към по-нискостоящите пазари и дюкяни. Малки-

---

* *Носачи. – Бел. прев.*

те градчета спадат към селските общества, култури и стопанства, градовете извисяват ръст над тях. Подобна пазарна йерархизация всъщност очертава обществената йерархия. Дж. У. Скинър напълно основателно твърди, че китайската цивилизация не се е изграждала в селата, а в селските агломерации, начело с градчето, което е техният връх и в определена степен – техният предводител. Не бива да се стига твърде далеч в тази геометрия на матрицата, но все пак тя си е казала думата.

Променливата площ на първичните пазарни ареали

Ала най-важната бележка на Дж. У. Скинър се отнася до променливостта на средната площ на основния елемент, сиреч на пространството, върху което оказва влияние пазарът на градчето. Той се опира главно върху примера на Китай около 1930 г. И действително, ако се приложи основният модел върху цялата китайска територия, излиза, че повърхността на „шестоъгълниците" – или псевдошестоъгълници – се променя съобразно гъстотата на населението. Ако гъстотата на квадратен километър се установи под 10, то площта, поне в Китай е така, се явява някъде от порядъка на 185 км^2; на гъстота 20 отговаря шестоъгълник от около 100 км^2 и т. н. Подобно съотношение хвърля светлина върху доста неща, то сочи различни етапи на развитие. Според гъстотата на населението, според тонуса на икономиката (имам предвид най-вече транспорта), жизнените центрове на пазарите повече или по-малко се сближават. А може би това е начинът по-добре да се постави проблемът, измъчвал френските географи от времето на Видал дьо Ла Бланш и Люсиен Галоа. Франция се разделя на известен брой „страни" – първични единици, по същество групи от множество хексагони*. Прочее тези страни са забележителни както с трайната си устойчивост, така и с подвижността и неопределеността на границите си. Но нима не е логично повърхността им да се променя съобразно с промените през столетията в гъстотата на населението през столетията?

Свят на праматари или на едри търговци?

В доста различен свят ни отвеждат търговците, които Я. К. Ван Люр[484] – забележителен историк, който войната ни отне в разцвета на младостта – определя като *pedlars*, примитивни праматари от Индийския океан и Индонезия, в които аз лично виждам амбулантни търговци навярно от по-висш ранг, понякога даже негоциянти. Разликата в преценките е толкова огромна, че предизвиква изненада: все едно в Западна Европа да не може да се направи разлика между пазара в някое земеделско градче и борса на открито. Но има праматари и праматари. Тези, които платноходите пренасят с помощта

---

* *Шестоъгълник в геометрията, но думата „хексагон" за Франция има емблематично значение. – Бел. прев.*

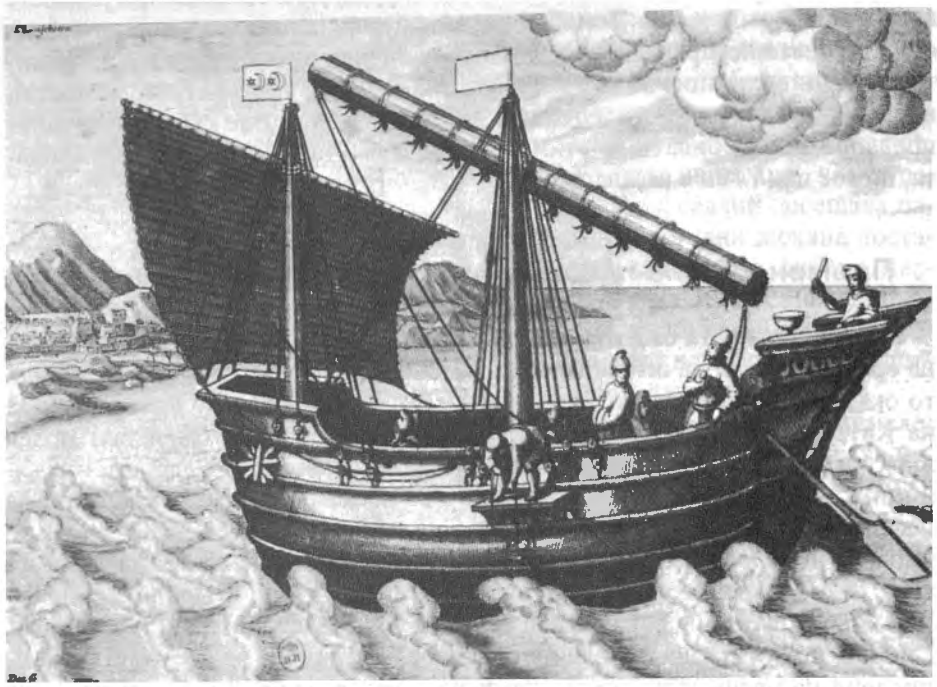

Лодки от остров Ява. Забележете дървената котва, бамбуковите платна и двете гребла на страничното кормило (Photothèque A.Colin)

на мусоните от единия до другия бряг на необгледния Индийски океан и граничещите с Пасифика морета, за да ги върнат обикновено след шест месеца, забогатели или разорени, в изходната точка, наистина ли са обикновени *pedlars*, както твърди Я. К. Ван Люр, за да извади тутакси заключение за умереността и дори застоя на превозите в целия регион на Индонезия и Азия? От време на време човек се изкушава да отговори утвърдително. Образът на тия търговци, толкова непривичен за западноевропейски очи, тласка, разбира се, към твърде лесно отъждествяване с презряното праматарство. Така на 22 юни 1596 г.[485] четирите платнохода на холандеца Хаутман, преминали покрай нос Добра Надежда, пристигат в Ява след дълги маневри в пристанището на Бантам. Рояк търговци се качват на борда и накляквят край изложената си стока, „като че ли се намират на пазара". Яванците са донесли пресни зеленчуци, птици, яйца, плодове; китайците – великолепна коприна и порцелан; турски, бенгалски, арабски, персийски, гуджаратски търговци – всевъзможни изделия на Изтока. На един от тях, някакъв турчин, му предстои да се качи на холандски кораб, за да се прибере у дома в Стамбул. За Ван Люр това е лицето на азиатската търговия – търговия на странстващи търговци, всеки от които отнася далеч от дома си вързопче със стока, точно както по времето на Римската империя. Сякаш нищо не е помръднало. И нищо няма да помръдне още дълго.

Подобна картина вероятно е измамна. Най-напред тя не включва стоковите потоци „от Индия в Индия". Още през XVI в. се наблюдава забележителен ръст на този така наречен застоен стокообмен. Корабите по Индийския океан пренасят все повече и повече тежкотоварни и евтини стоки – пшеница, ориз, дърва, обикновени памучни тъкани, предназначени за селяните от слабо производителните области. Следователно не става дума само за няколко ценни стоки, поверени на един-единствен човек. Прочее португалци, после холандци, по-късно англичани и французи, живеещи по тези места, с голямо удоволствие се запознават с възможностите за забогатяване от търговията „от Индия в Индия" и е доста поучително да се проследи примерно в доклада на Д. Брамс[486], завърнал се от Индия през 1687 г. след трийсет и пет годишен престой в служба на Холандската компания, подробното описание на всичките тия пресичащи се взаимно обвързани търговски маршрути, включени в една колкото обширна, толкова и разнообразна стокообменна система, в която холандците съумяват да се впишат, но която *не са измислили те*.

Да не забравяме също така, че за странстванията на далекоизточните търговци има проста и ясна причина: огромната безплатна енергия, доставяна от мусоните, които от само себе си организират пътуванията на ветроходите и срещите на търговците с непозната за никой друг вид транспорт от онова време точност.

Най-сетне нека обърнем внимание на вече щем не щем капиталистическите форми на тази търговия на далечни разстояния. Търговците от всевъзможни националности, които Корнелиус Хаутман вижда наклякали на корабната палуба в Бантам, не спадат към една-единствена търговска категория. Едни – вероятно най-малобройните – пътуват за собствена сметка и в краен случай биха могли да бъдат отнесени към простия модел, измислен от Ван Люр, на *прашните нозе* от ранното Средновековие (макар че дори и те – ще се върнем на тях, – ако се съди по отделни случаи, по-скоро напомнят за друг вид търговци). Останалите почти неизменно се отличават с една особеност, изтъквана от самия Ван Люр: зад гърба им стоят крупни командитни дружества, с които ги свързва договор; но и тук договорите биват различни видове.

В Индия и Индонезия, в началото на безконечния си маршрут, *pedlars* на Ван Люр заемат било от някой богат търговец или корабовладелец, бания или мюсюлманин, било от някой господар или висш сановник необходимите за търговията си суми. Обикновено те се задължават да върнат двойно повисока сума на заемодателя, освен в случай на корабокрушение. Собствените им личности и семействата им се явяват гаранти: или ще успеят, или ще станат роби на кредитора до изплащането на заема – такива са условията на договора. Свидетели сме, както в Италия и другаде, на договор за *commenda**, ала условията са по-сурови; продължителността на пътуването и лихвата са огромни. Ако все пак обаче подобни драконовски условия биват приемани, това очевидно означава, че разликата в цените е баснословна и

---

* *Поръчка (итал.). – Бел. прев.*

печалбите много високи обикновено. Попаднали сме в сферата на много крупна търговия на далечни разстояния.

Арменските търговци, които също населяват тласканите от мусоните платноходи и мнозина от тях сновят между Персия и Индия, често биват търговски представители на крупни търговци от Исфахан, изпратени едновременно в Турция, Русия, Европа и Индийския океан. Договорите в този случай са различни: търговският представител получава четвърт от печалбата от всички сделки, които сключва с поверения му на тръгване капитал (пари и стоки), а останалото отива за *khoja*, господаря му. Ала тази проста външност прикрива сложна действителност, която осветляват по забележителен начин счетоводният тефтер и пътният дневник на един от тези представители, запазени в Националната библиотека на Лисабон, и чийто съкратен превод бива публикуван през 1967 г.[487] За съжаление текстът е непълен. Липсва окончателният баланс на операцията, който би ни дал точна представа за печалбата. Но и такъв, какъвто е, документът е изключителен.

Наистина всичко изглежда необичайно в пътуването на арменския представител Хованес, син на Давид:

– дължината на маршрута: следваме го хиляди километри – от Джулфа, арменското предградие на Исфахан, та до Сурате, после до Лхаса в Тибет, с цял низ престои и отклонения, преди да се завърне в Сурате;

– времетраенето: от 1682 до 1693, или повече от единайсет години, пет от които изцяло прекарани в Лхаса;

– общо взето, обикновеният, банален характер на пътуването му: договорът, който го обвързва с неговите *khojas*, е типов договор, фигуриращ все още през 1765 г., почти столетие по-късно, в Кодекса на арменците в Астрахан;

– фактът, че навсякъде, където спира пътешественикът – в Шираз, в Сурате, в Агра, разбира се, но и в Патна, както и в сърцето на Непал – Катманду, най-сетне в Лхаса, – той бива приеман и подпомаган от други арменски търговци, търгува с тях, приобщава се към делата им;

– необичаен е и списъкът на стоките, с които търгува: сребро, злато, скъпоценни камъни, мускус, индиго и други оцветители, памучни и вълнени тъкани, свещи, чай и т. н. – както и мащабите на търговията: веднъж – два тона индиго, отправени от север в Сурате и изпратени в Шираз; втори път – стотина килограма сребро; друг път – пет кг злато, получени в Лхаса от арменски търговци, добрали се до Синин на далечната граница с Китай, за да обменят сребро срещу злато – една от най-изгодните сделки, защото в Китай среброто е надценено в сравнение с Европа: съотношение 1:7, както е посочено в бележника на Хованес, означава добра печалба.

Още по-любопитното е, че тия сделки той не ги осъществява единствено с капитала, поверен му от неговия *khodja*, макар да си остава свързан с последния и да записва операциите, независимо от характера им, в счетоводния тефтер. Той се обвързва чрез *личен договор* с други арменци, използва собствен капитал (може би своя дял от печалбата?) плюс заеми, даже при случай сам дава назаем. Неизменно обръща наличните пари в стоки и полици, които пренасят авоарите му сякаш по въздуха – ту по занижени тарифи (0,75 % месечно за кратко разстояние и когато става въпрос за горе-долу свързани с

делата му търговци), ту по много високи тарифи – когато става дума за далечни разстояния, за обратно изпращане на средства – примерно 20–25% за връщане от Сурате в Исфахан.

Яснотата на примера, стойността му на образец, изтъкната от точността на детайлите, дават неочаквана представа за възможностите за търговия и кредитиране в Индия, за мрежата на доста разнообразния местен стокообмен, в която Хованес като самоотвержен представител, предан служител и умел търговец се вписва лесно, независимо дали пренася ценни или обикновени, леки или тежкотоварни стоки. Той пътува наистина, но има ли нещо у него от праматарина? Ако на всяка цена трябва да се направи сравнение, по-скоро ми прилича на онзи нов английски търговец от *private market*, който е в непрестанно движение, снове от хан в хан, сключвайки тук една, там друга сделка според случая и цените, сдружавайки се с тоз или онзи събрат и следва неотклонно пътя си. Именно този търговец, който винаги се сочи като новатор, разрушил стария порядък на средновековния английски пазар, за мен се доближава най-плътно до представата за деловите хора, за които узнаваме от бордовия дневник на Хованес. С тази разлика, че Англия няма размерите на Персия, Северна Индия, Непал и Тибет, взети заедно.

С помощта на този пример става по-разбираема и ролята на индийските търговци – те в никакъв случай не са *pedlars*, – на които се натъкваме от XVI до XVIII в. в Персия, Истанбул[488], Астрахан[489] или Москва[490]. Или стремежът, който още от края на XVI в. тласка източните търговци към Венеция[491], Анкона[492], че и Пезаро[493], а през следващото столетие – към Лайпциг и Амстердам. Не става дума само за арменци: през април 1589 г.[494] на борда на кораба „Ферера", който напуска Маламоко, външното пристанище на Венеция, се намират, наред с италианските търговци (венецианци, ломбардци и флорентинци), също и „арменци, левантинци, кипърци, маронити, сирийци, грузинци, гърци, маври, перси и турци". Всички тия търговци търгуват несъмнено по същия начин като западноевропейските. Откриваме ги в канторите на венецианските и анконските нотариуси, както и под колонадите на Амстердамската борса. И навред се чувстват у дома си.

Индийските банкери

В Индия всички селища си имат банкери обменители или сарафи, които принадлежат най-вече към могъщата търговска каста бания. Един добър историк като Ирфан Хабиб (1960)[495] сравнява системата на индуските обменители с тази в Западна Европа. Формите може би са различни: създава се впечатление за изцяло частна мрежа, от град до град или по-скоро от обменител до обменител, доколкото знаем – без да се прибягва до обществени учреждения като панаири и борси. Ала едни и същи проблеми се разрешават с аналогични средства: полици (*hundi*), паричен обмен, плащане с налични пари, кредит, мореплавателна осигуровка (*bima*).

Още през XIV в. Индия притежава доста оживена парична икономика, която непрестанно се движи по пътя на определен род капитализъм – който обаче не обхваща изцяло обществото.

Индийски сарафин. Оцветена рисунка от колекцията Лали-Толендал, около 1760 г. (Photo B.N.)

Тези вериги от обменители са толкова резултатни, че комисионерите на Английската компания – които имат право да извършват търговия от Индия в Индия както за сметка на компанията, така и за собствена сметка – непрестанно прибягват до кредит от сарафите, досущ както холандците (а преди тях португалците)[496] вземат заеми от японците в Киото[497] или затруднените християнски търговци – от мюсюлманските или еврейските заемодавци от Алеп или Кайро[498]. Подобно на европейския „банкер", индийският обменител често е търговец, който дава заеми срещу залог на плавателни съдове или се занимава с превози. Сред тях се срещат приказно богати: например в Сурате около 1663 г.[499] Вирджи Вора притежава вероятно 8 милиона рупии; Абдул Гафур, търговец мюсюлманин[500], със същия капитал, столетие по-

късно разполага с 20 кораба от 300 до 800 тона всеки и сам, както твърдят, би могъл да сключи толкова сделки, колкото могъщата *India Company*. А именно бания са тези, които служат за посредници и се представят за заклети посредници на европейците във всички сделки, които сключват в Индия, в превозите, а понякога изработват собственоръчно (в Ахмадабад примерно) тъкани, които през XVII и XVIII в. Индия изнася в огромни количества.

Свидетелствата на Таверние, френски търговец на скъпоценни камъни, странствал дълго време из Индия и Индонезия, относно индийската организация и успехи са също толкова красноречиви, както и тези на Хованес, който сам използва сарафската мрежа. Французинът обяснява колко е лесно да се кръстосва Индия и да се пътува дори извън нея без налични пари, така да се каже: достатъчно е да вземеш заем. Нищо по-просто за който и да е пътуващ търговец от това, да заеме в Голконда например, за Сурат, където ще прехвърли дълга си към друг град, заемайки наново пари, и т. н. Плащането се премества със самия длъжник, а кредиторът (или по-скоро веригата от кредитори, отговарящи един за друг) ще бъде възмезден едва на последния етап. Таверние нарича това „плащане на старото с ново". Всеки път, разбира се, това временно освобождаване се заплаща. Подобни аванси в крайна сметка напомнят лихвите „върху полиците" в Европа: те се добавят един към друг и цената непрекъснато расте, докато длъжникът се отдалечава от изходната точка и обичайните маршрути. Всъщност мрежата на бания обхваща всички селища на Индийския океан и отвъд него, но „аз винаги съм си давал сметка през пътуванията, уточнява Таверние, че ако вземеш пари в Голконда за Ливорно или Венеция, то през обмена по най-ниските цени парите се възвръщат на 95 %, но най-често стигат 100"[501]. 100%: това е лихвата, плащана обикновено от пътуващия търговец на поръчителя, било то в Ява, Индия или Южен Китай. Фантастична лихва, валидна обаче само за най-напрегнатите равнища на икономическия живот, за системата на стокооборота на далечни разстояния. В Кантон в края на XVIII в. обичайната лихва между търговци е 18–20 %[502]. Англичаните в Бенгал вземат местни заеми с лихви почти толкова ниски, колкото и Хованес.

Допълнително основание да не се считат странстващите търговци от Индийския океан за второстепенни играчи: досущ както и в Европа, търговията на далечни разстояния е сърцевината на най-висшия далекоизточен капитализъм.

Малко борси, но затова пък – панаири

В Изтока и в Далечния изток не се среща институционализираната борса подобно на Амстердам, Лондон или който и да е друг голям западноевропейски център. Наблюдават се обаче доста редовни сбирки на едри търговци. Те не винаги се разпознават лесно, но нали са досущ толкова незабележими и сбирките на крупните венециански търговци под колонадите на „Риалто", където те приличат на спокойно разхождащи се всред врявата на съседния пазар граждани?

За сметка на това панаирите се разпознават безпогрешно. Индия гъмжи

от тях, те играят значима роля в ислямския свят и Индонезия; любопитна е изключителната им рядкост в Китай, макар все пак да съществуват и там.

Наистина една наскоро появила се книга (1968) твърди най-непринудено, че „в страните от ислямския свят на практика не съществуват панаири“[503]. И все пак думата е налице: по цялата територия на мюсюлманските страни *mausim* означава едновременно панаир и сезонен празник, а също така обозначава, както е известно, периодически духащите ветрове над Индийския океан[504]. Нима мусонът не регулира безпогрешно топлите морета в Далечния изток, датите на презморските пътувания в една или друга посока, откривайки или закривайки международните търговски срещи?

Подробен доклад, датиращ от 1621 г.[505], описва една от тези сбирки в Мока, среща на тесен кръг, но много богати търговци. Всяка година мусонът довежда в това пристанище на Червено море (което по-късно се превръща в голям кафеен пазар) известен брой кораби от Индия, Индонезия и съседния африкански бряг, препълнени с хора и денкове стока (тези кораби и до ден днешен извършват същите пътувания). Въпросната година пристигат два кораба от Дахбул (Индия), единият с 200, другият със 150 пасажери, всичките странстващи търговци, които продават при слизането на сушата малки количества ценни стоки: пипер, смола, лак, смирна, памучни тъкани, везани със злато или с ръчно направени рисунки, тютюн, индийско орехче, карамфил, камфор, санталово дърво, порцелан, мускус, индиго, лечебни треви, благовония, диаманти, лепило... Техният еквивалент е един-единствен кораб, пристигащ от Суец за срещата в Мока, който дълго бива товарен само с испански монети „осморки“; по-късно към тях се прибавят стоки, вълнени тъкани, корал, козяци. Ако по една или друга причина корабът от Суец не пристигне навреме, панаирът, който обикновено ознаменува срещата, се проваля. Търговците от Индия и Индонезия, останали без клиенти, са принудени да продават на каквато и да е цена, защото, състоял се или не – неумолимият мусон слага край на панаира. Аналогични срещи с пристигащите от Сурате или Масулипатам търговци се устройват в Басра или Ормуз, откъдето на връщане корабите товарят единствено персийско вино от Шираз или сребро.

В Мароко и навред из Магреба гъмжи от местни светци и поклонничества. Именно под тяхна закрила протичат панаирите. Един от най-посещаваните в Северна Африка е този на берберите гезула[506] на юг от Анти-Атлас, с лице към пустошта и златото на пустинята*. Лъв Африкански**, който лично го е посещавал, изтъква значението му в началото на XVI в.; той просъществува практически до наши дни.

Но в ислямския свят най-действените панаири се организират в Египет, Арабия, Сирия – на този кръстопът, както поначало се и очаква. От XII в. нататък ислямската търговска общност, откъсвайки се от господстващата, открай време центрирана върху Персийския залив и Багдад ос, се обръща

---

* *Златото от Западна Африка, доставяно на Север по сахарския път на керваните. – Бел. прев.*

** *Ал-Хасан ибн Мохамед аз-Заяти ал-Фаси, поч.ок. 1552 г.; арабски географ, автор на „Описание на Африка, третата част на света“. – Бел. прев.*

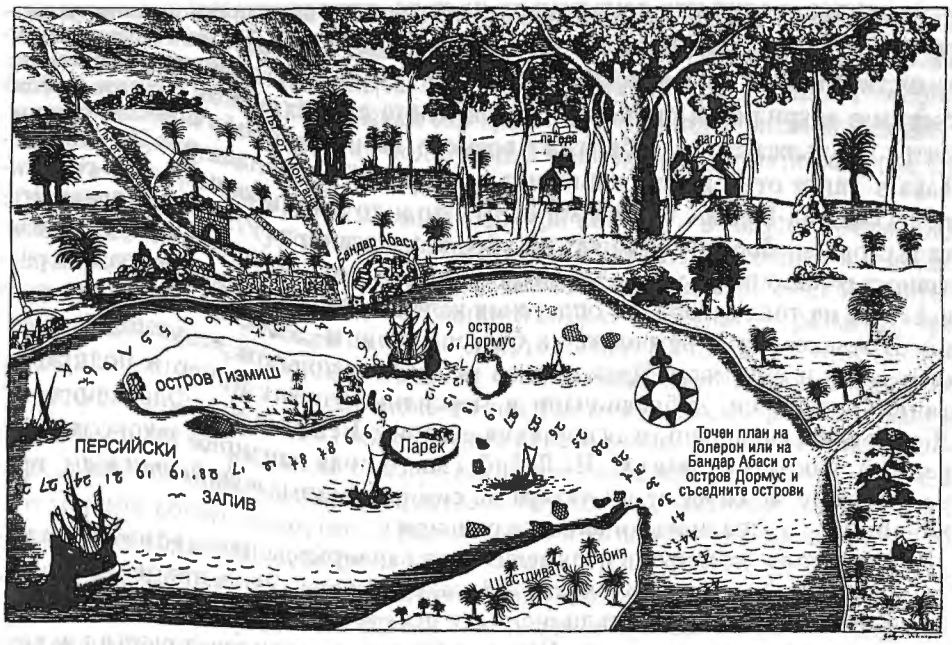

АЗИАТСКИ „ПАНАИРЕН ГРАД" В РИТЪМА НА КОРАБОПЛАВАНЕТО

В Бандар Абаси, най-доброто пристанище по крайбрежието срещу остров Ормуз, индийските плавателни съдове стоварват стоките си за Персия и Леванта. По времето на Таверние, след завземането на Ормуз от персийците (1622), градът съдържа маса великолепни складове и жилища за търговци – както ориенталци, така и европейци. Ала в него има живот само три-четири месеца годишно, „колкото да се спазарим", както се изразява Таверние, да речем – колкото трае панаирът. След което още от месец март ужасно горещият и нездравословен град се изпразва едновременно от търговията и жителите си. До завръщането на плавателните съдове през идващия декември (Cliché A.Colin)

именно към Червено море, за да очертае главното направление на търговията и успехите си. Към което се прибавя и подемът на керванната търговия, която придава блясък на панаира в Мзебиб, Сирия – многолюдно сборище на керванджии. През 1503 г. италианският пътешественик Лудовико де Вартема[507] тръгва от „Мезариб" за Мека с керван, който наброява 35 000 камили! Между другото поклонението в Мека е най-големият панаир в ислямския свят. По думите на същия свидетел, там ходят „*parte* [...] *per mercanzie et parte per peregrinazione*"*. Още през 1184 г.[508] някакъв свидетел описва изключителната му пищност: „Няма стока на този свят, която да липсва на това сборище." Впрочем далекопоклонническите панаири доста отрано определят календара на търговските плащания и организират погашенията[509].

---

* *Отчасти [...] по търговия, отчасти на поклонение (итал.). – Бел. прев.*

В Египет, в един или друг град от Делтата, оживени малки местни панаири следват коптската традиция. Те водят началото си дори не отпреди християнството, ами от езическия период на Египет. От религия на религия, светците закрилници променят само имената си; техните празници (*mülid*) често продължават да отбелязват времето на някое необичайно тържище. Така в Танта от Делтата годишният панаир, който съвпада с *mülid* на „свети" Ахмад ал-Бадави, събира множеството и до ден днешен[510]. Ала големите търговски сборове се срещат в Кайро и Александрия[511], където панаирите зависят от сезонното мореплаване по Средиземно и Червено море, съобразявайки се на това отгоре и с оплетения календар на поклонничества и кервани. В Александрия ветровете са благоприятни и „морето е открито" през септември и октомври. През тия два месеца венецианци, генуезци, флорентинци, каталунци, дубровничани и марсилци купуват пипер и подправки. Договорите, сключени от египетския султан с Венеция или Флоренция, определят, както отбелязва С. И. Лабиб, своего рода панаирно законодателство, което не може да не ни накара да си припомним, *mutatis mutandis*, правилниците на западноевропейските панаири.

Всичко това не пречи в ислямския свят панаирът да няма, *условно казано*, такова решаващо значение, както в Западна Европа. Да се приписва това на някаква икономическа непълноценност навярно би било погрешно, защото по време на нашите панаири в Шампан Египет и ислямският свят в никакъв случай не изостават от Западна Европа. А може би за това следва да се винят грамадните размери на самия мюсюлмански град и неговата организация? Няма ли в него повече пазари и свръхпазари, ако може да се употреби подобна дума, отколкото в който и да било град на Западна Европа? И най-вече неговите квартали за чуждоземци представляват все едно постоянни международни сборища. Фундукът на „франките" в Александрия и този на сирийците в Кайро служат за модел на *Fondaco dei Tedeschi** във Венеция: венецианците запират немските търговци, досущ както самите тях ги запират в техните квартали в Египет[512]. Затвор или не, фундукът организира в мюсюлманския град този своего рода „постоянен панаир", който Холандия, страната на едрата свободна търговия, вероятно познава и който в нейния случай сигурно убива преждевременно панаирите, станали безполезни. Следва ли от това да се заключи, че панаирите в Шампан, в сърцето на още недодяланата Западна Европа, се явяват един вид конска доза лекарство, за да се усили стокооборотът във все още слаборазвитите краища?

В наполовина мюсюлманската Индия гледката е различна. Панаирите там са до такава степен силна и вездесъща характерна черта, че тя става част от всекидневието и гледката изглежда толкова естествена, че даже не учудва вече пътешествениците. Тези индийски панаири наистина имат неудобството да се сливат, така да се каже, с поклонничествата, които водят към бреговете на пречистващите речни води нескончаеми шествия от странници и вярващи всред оглушителната олелия на раздрънкани волски каруци. Като страна на чужди едни на други раси, езици и религии Индия несъмнено е

---

* *Немският двор (итал.). – Бел. прев.*

принудена да съхранява дълго време на границата на враждуващите краища тези примитивни панаири, намиращи се под закрилата на божества покровители и религиозни поклонничества и по този начин предпазени от неспирните съседски разпри. Във всеки случай е факт, че много панаири, понякога между съседни села, остават под древния знак на натуралната размяна, нежели на паричната.

Не е така, разбира се, с големите панаири по Ганг – в Хардвар, Алахабад, Сонпур; или в Матхур и Батесар по Джамна. Всяко изповедание си има своите: хиндуистите в Хардвар и Бенарес; сикхите в Амритсар; мюсюлманите в Пакпатан в Пенджаб. Един англичанин (генерал Слиймън)[513] разказва, пресилвайки нещата, разбира се, че от самото начало на студения и сух сезон, когато започват ритуалните къпания, по-голямата част от обитателите на Индия, от хималайските склонове до нос Коморин, се събират на панаири, където се продава всичко (включително коне и слонове). Животът в разрез с обикновеното всекидневие става правило през тези дни на молитва и угощения, в които танци, музика и молитвени обреди се сливат. На всеки дванайсет години, когато планетата Юпитер влиза в съзвездието Водолей, този небесен знак води след себе си безумен потоп от поклонничества и съпътстващи панаири. И избухват унищожителни епидемии.

В Индонезия продължителните търговски сборища, които струпва туктам в крайморските градове или близките им околности международното корабоплаване, придобиват облик на нескончаеми панаири.

В „Голямата" Ява до окончателното настаняване на холандците по време на изграждането на Батавия* (1619) и дори по-късно главният град е Бантам[514], който се намира на северното крайбрежие, в западния край на острова, заобиколен от блата и стегнат в прегръдката на тухлените си крепостни стени, увенчани със страховити оръдия, с които няма кой всъщност да си служи. Във вътрешността – нискоетажен, грозен град, „голям като Амстердам". От султанския дворец тръгват три улици и площадите, до които водят те, гъмжат от търговци или псевдотърговци, продавачи на птици, папагали, риба, месо от едър добитък, топли сладкиши, арак (далекоизточна спиртна напитка), коприна, кадифе, ориз, скъпоценни камъни, свила... На няколко крачки по-нататък се намира китайският квартал със своите дюкяни, тухлени къщи и собствен пазар. В източната част на града, на централния площад, задръстен от ранни зори от дребни търговци, по-късно се събират едрите търговци, корабозастрахователите, притежателите на пиперени складове, кредиторите срещу залог на морски съдове, свикнали с всички езици и парични единици по света: площадът е тяхната борса, пише някакъв пътешественик. При това, задържайки се всяка година в града в очакване на мусона, чуждестранните търговци участват в един нескончаем панаир, който трае с месеци. Установилите се от доста дълго в Ява китайци, на които е писано да останат още дълго време, играят важна роля в тази спявка. „Това са користолюбиви хора, пише някакъв пътешественик (1595), които лихварстват и са придобили същата репутация като евреите в Европа. Те кръстосват

---

* *Джакарта. – Бел. прев.*

страната с кантар в ръка, изкупуват всичкия пипер, който намерят, и след като претеглят една част [забележете тази подробност от продажбата с мостри], така че да преценят приблизително *количеството* [няма съмнение, че става дума за теглото], предлагат пари накуп според нуждите на тия, които го продават, и по такъв начин сбират толкова голямо количество, че имат с какво да натоварят китайските кораби още с пристигането им, продавайки за петдесет хиляди *caixas* [сапеки] онова, що не им е струвало и дванайсет хиляди. Тези кораби, на брой осем или десет, пристигат в Бантам през януари и са по четирийсет и пет-петдесет тона." Така и китайците си имат „близкоизточна търговия" и дълго време Китай няма за какво да завижда на Европа, що се отнася до търговията на далечни разстояния. По времето на Марко Поло Китай, по неговите думи, консумира сто пъти повече подправки, отколкото далечната Европа[515].

Навярно сте забелязали, че именно *преди мусона*, преди пристигането на корабите, китайците, по същество – местни комисионери, правят покупките си по селата. Пристигането на корабите бележи началото на панаира. В действителност именно това характеризира целия индонезийски регион: дълготрайните панаири в такт с мусоните. В Ачех (Ачем) на остров Суматра Дейвис (1598)[516] вижда „три големи площада, където всеки ден става панаир с всички видове стоки". Ще речете – само приказки. Но Франсоа Мартен дьо Сен Мало (1603), изправен пред същото зрелище, прави разлика между голям пазар и обикновени пазари, отрупани със странни плодове, и описва в дюкяните пристигналите от всички краища на Индийския океан търговци, „облечени до един по турски", които стоят „къде шест месеца на въпросното място, за да продадат стоката си"[517]. Шест месеца, „след които пристигат други". Сиреч дълготраен и непрекъснато подновяван панаир, лениво разтеглен във времето, който никога не придобива вида на бързопреходна криза, присъщ на западноевропейските панаири. Дампие, който пристига в Ачех през 1688 г., е още по-точен[518]: „Китайците са най-значимите от всички търговци тук; неколцина сред тях стоят през цялата година, но останалите идват само по веднъж. Последните пристигат понякога през юни с 10–12 платнохода, които карат голямо количество ориз и множество други хранителни стоки... Всички до един наемат съседни къщи в някой край на града до морето и този квартал се нарича китайско поле... Има множество занаятчии, които идват в тази флота като дърводелци, столари, бояджии, и с едното си идване се залавят за работа и почват да правят сандъци, кутии, долапчета и всякакъв вид китайски дреболии." Така в продължение на два месеца трае „китайският панаир", където всички ходят да пазаруват или да играят хазарт. „С изчерпването на стоките им те заемат по-малко място и наемат по-малко къщи... Колкото по намалява продажбата, толкоз по им расте работата."

В самия Китай[519] е друго. След като всичко там се намира в ръцете на едно вездесъщо и действено бюрократично правителство, по принцип враждебно настроено към икономическите привилегии, панаирите биват строго наблюдавани за разлика от относително свободните пазари. При все това те възникват рано, в момент на силен подем на транспорта и стокообмена към края на епохата Тан (IX в.). Тогава също биват обикновено свързвани с ня-

кой будистки или таоистки храм, и се провеждат по време на годишния празник на божеството, откъдето произтича и родовото название „храмови събори" – *miao-hui*, – което носят. Те подчертано носят характера на народни увеселения. Ала в практиката се използват други названия. Така панаирът на новата реколта коприна, който по времето на Цин (1644–1911) се провежда в Нан Сюнчън, на границата между провинциите Джъдзян и Дзянсу, се нарича *hui-ch'ang* или *lang-hui*. Също така изразът *nien-shih* е буквално равнозначен на немското *Jahrmärkte* – годишни пазари – и може би действително обозначава по-скоро големи сезонни пазари (на сол, чай, коне и т. н.), нежели панаири в точния смисъл на думата.

Етиен Балаш смята[520], че тези големи пазари или необичайни панаири възникват предимно в периоди на подялба на Китай между враждебни една на друга династии; след като при това положение отделните дялове неминуемо трябва да общуват помежду си, то панаири и големи пазари никнат като в средновековна Европа може би по аналогични причини. Но щом Китай си възвръща политическото единство, той възстановява бюрократичната структура и действената пазарна йерархия, така че панаирите изчезват *във вътрешността* на територията му. Те продължават да съществуват единствено по външните граници. Така по времето на Сун (960–1279), господари само на Южен Китай, „взаимоспомагателни пазари" осигуряват връзката със завладения от варварите Северен Китай. След възстановеното единство при Мин (1368–1644), съхранено при Цин (1644–1911), „прозорците" или „люковете" се оказват единствено по периферията, обърнати към външния свят. Така от 1405 г. по границата с Манджурия възникват конски панаири, започващи или свършващи според отношенията, които *границата* поддържа със застрашаващите я „варвари". Понякога с пристигането на някой керван от Московията пред самите врати на Пекин се отваря панаир. Извънредно събитие, защото керваните от Западна Европа предпочитат да спират на панаирите в Ханджоу и Джъндун. По същия начин през 1728 г.[521] южно от Иркутск предстои устройването на прелюбопитния и важен панаир в Кяхта, откъдето китайският търговец си доставя безценните сибирски кожи. Най-сетне, през XVIII в. Кантон се сдобива с два панаира за търговия с европейците[522]. Като другите големи морски пристанища, свързани повече или помалко с международната търговия (Нинбо, Амой), той всяка година преживява един или повече търговски „сезони". Но в никакъв случай не става дума за големи и свободни сборища като в ислямския свят и Индия. Панаирът в Китай си остава рядко срещано явление, сведен до определени видове търговия, най-вече чуждестранна. Или защото Китай се бои от панаирите и се пази от тях, или, по-вероятно, защото не са му необходими: имайки предвид административното му и управленско единство и действените му пазарни вериги, той спокойно може да мине и без тях.

Колкото до Япония, където пазари и дюкяни се организират редовно още през XIII век, а по-късно се разрастват и умножават, то системата на панаирите очевидно липсва. Все пак след 1638 г., когато Япония се затваря за всякаква външна търговия, с изключение на няколко китайски и холандски кораба, при всяко пристигане на „одобрените" от Източноиндийската компания холандски кораби или китайски джонки със същото „дозволение", в Нагасаки се отварят именно своеобразни панаири. Подобни „панаири" са ряд-

кост. Но подобно на панаирите в Архангелск, в Московията, които се отварят с пристигането на английските и холандските кораби, те спомагат за възстановяване на равновесието и затова са жизнено важни за Япония: след доброволното ѝ „затваряне" това е единственият начин за нея да помирише света. А също и да играе в него своята роля, защото нейната световна лепта и по-специално износът на сребро и мед единствено посредством тези кораби влияят върху цикличността на световната икономика: сребърен цикъл до 1665 г., краткотраен златен цикъл от 1665 до 1668 или 1672 г.; накрая – меден цикъл.

На равна нога ли е Европа със света?

Картините са си картини. Но след като са толкова многобройни, повтарящи се и съвпадащи, то едва ли всичките са измамни. Те разкриват сходни форми и постижения в един твърде разностранен свят: градове, пътища, държави, стокообмен, които въпреки всичко си приличат. Някой ще рече, че съществуват толкова „начини на размяна, колкото начини на производство". Но все пак тези начини са ограничени на брой, защото разрешават елементарни проблеми, които навред са едни и същи.

Следователно налице е първото впечатление: още през XVI в. *населените* региони в света, притиснати от числеността, ни *се струват* близки помежду си, на равна или почти равна нога. Несъмнено леко отклонение стига, за да възникнат и да се утвърдят предимства, а впоследствие и господство, а оттам и недоразвитост и подчинение от противоположната страна. Това ли се е случило действително между Европа и останалия свят? Трудно е да се каже категорично „да" или „не" и всичко да се обясни с няколко думи. Действително съществува известно „историографическо" неравенство между Европа и останалия свят. Измисляйки занятието историк, Европа го използва за своя облага. Ето я просветена, готова да свидетелства, да изисква. Историята на не-Европа едва-едва се създава. И докато равновесието между познания и тълкувания не бъде възстановено, историкът ще се колебае да разсече гордиевия възел на световната история, сиреч генезиса на европейското превъзходство. Именно това измъчва Джоузеф Нийдъм[523], историка на Китай, който се затруднява дори в относително ясния план на техниката и науката да помести точно своето огромно „действащо лице" на световната сцена. Едно ми се струва сигурно – пропастта между Западна Европа и другите континенти се е издълбала *късно* и приписването ѝ единствено на „рационализацията" на пазарната икономика, както мнозина от съвременниците ни все още са склонни да правят, е очевидно опростенчество.

Във всеки случай обяснението за тази пропаст, която ще се задълбочава с годините, е докосване до основния проблем на историята на модерния свят. Проблем, до който ще се докосваме неизбежно по-нататък в този труд, без претенции за окончателното му решение. Поне ще се опитаме да го поставим във всичките му аспекти, да се доближим до него в обясненията си, както в миналото приближавали стенобитните си оръдия към стените на града, където искали да проникнат със сила.

Римски праматарин, търговец на дивеч (Photo Oscar Salvio)

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ХИПОТЕЗИ

Различните механизми на стокооборота, които представихме – от първичния пазар до борсата – се разпознават и описват лесно. Но не е толкова просто да се уточни приблизителното им място в стопанския живот и да се прецени цялостно за какво свидетелстват. На еднаква възраст ли са? Свързани ли са помежду си и как? Били ли са или не оръдия на растежа? Безусловно няма категоричен отговор, защото обръщението на едни е по-бързо от това на други в съответствие с икономическите приливи и отливи, на които са подвластни. Ту едни, ту други се редуват сякаш да вземат превес и по такъв начин всяко столетие придобива своеобразен облик. Ако не ставаме жертва на измамно опростенчество, то подобна диференциална история хвърля светлина върху смисъла на европейската икономическа еволюция и предлага услугите си може би като средство за сравнително тълкуване по отношение на останалия свят.

XV в. се явява продължение на бедствията и слабостите на втората половина от XIV в. Сетне, след 1450 г., се очертава подем. Все пак на Западния

свят ще са му необходими дълги години, докато се върне на равнището на предишните си завоевания. Ако не се лъжа, Франция при свети Луи* е нещо съвършено различно от живата, макар и още изтерзана Франция при Луи XI. Извън някои привилегировани области (донейде Италия, водещата Нидерландия като цяло) всички икономически връзки са разхлабени; стопанските дейци – индивиди или групи – са поизоставени на себе си и съзнателно или не се възползват от това. При тези условия панаири и пазари – и то предимно пазарите – са достатъчни за възраждането и задвижването на стокооборота. Начинът, по който западноевропейските градове вземат връх над селото, ни подсеща за съживяването на градските пазари, оръдия, които сами по себе си позволяват постъпателното покоряване на провинцията. „Индустриалните" цени се качват, селскостопанските падат. По такъв начин градовете вземат превес.

Колкото до XVI в., Раймонд де Руувер[524], който винаги е избягвал лесните обяснения, смята, че това е апогеят на панаирите. Те сякаш обясняват всичко. Множат се, пращят от здраве, навред са, наброяват стотици, че и хиляди. Ако е било така, в което аз лично съм убеден, то излиза, че през XVI в. напредъкът е организиран от горе, под въздействието на привилегированото монетно и кредитно обръщение от панаир на панаир. Очевидно всичко зависи от това вътрешно обръщение на доста високо – в известен смисъл „въздушно" – равнище[525]. По-късно то се забавя или се усложнява, и моторът почва да се дави. От 1575 г. веригата Антверпен–Лион–Медина дел Кампо се къса. Генуезците с така наречените безансонски панаири залепят парчетата, но само за кратко.

През XVII в. всичко тръгва отново именно *чрез стоката*. Не казвам, че за това тръгване единствена заслуга имат Амстердам и борсата му, които все пак си изиграват ролята; приписвам го преди всичко на разрастването на стокооборота в основата – в скромния кръг на стопанствата с близък или много близък обхват: не се ли явява дюкянът силата, главният двигател? При тези условия растежът на цените (през XVI в.) явно съответства на господството на надстроечните явления; спадовете и стагнацията през XVII в. означават върховенство на инфраструктурите. Възможно, макар и не задължително обяснение.

Ами тогава как ще тръгне, че и ще полети даже векът на Просвещението? След 1720 г. движението несъмнено е на всички равнища. Но главното е, че се забелязва все по-растяща пукнатина в съществуващата система. Повече от всякога, наред с пазара действа „контрапазарът" (предпочитам този силен израз пред *private market*, който употребявах досега); редом с панаира набъбват магазиите и складовата търговия: панаирът проявява склонност да се върне на равнището на първичния стокооборот; както и редом с борсите навред никнат банки като венец от растения ако не нови, то поне все по-многобройни и самостоятелни. Необходим ни е ясен израз, за да назовем съвкупността от подобни разриви, обновления и разраствания. Ала липсва

---

* *Луи IX или свети Луи, роден в Поаси (1214–1270), крал на Франция от 1226 до 1270 г., син на Луи VIII и Бланш дьо Кастий. Канонизиран през 1297 г. – Бел. прев.*

израз за обозначаването на всички тия външни сили, които обграждат и трошат старото ядро, тия снопове *успоредни* дейности, тия видими ускорения на върха с главните оси на банковия и борсовия живот, които разсичат Европа и я подчиняват ефикасно, видими и в основата с революционното разпространение на амбулантния търговец, за да не кажем на праматарина.

Ако тези обяснения са донейде правдоподобни, както смятам, то те ни въвеждат отново в невидимата, но непрестанна игра между надстройка и база в стопанския живот. Дава ли отражения онова, което се случва горе, върху ниското равнище? И какви са те? И обратно, дали случващото се на равнището на пазарите и първичния стокооборот се разпространява нагоре? И как? За по-кратко да вземем един пример. Когато XVIII в. достига двайсетата си година, едновременно се разиграват *Sea Bubble*, английският скандал с акциите на Южните морета и безспорно безумният епизод в тогавашна Франция със системата на Лоу, която издържа общо само осемнайсет месеца... Нека приемем, че опитът на улица „Кенкампоа" прилича на този от „Иксчейндж Ели"; и в двата случая се доказва, че ако икономиката като цяло може да бъде разстроена от подобни бури във височина, то това още не значи, че може да бъде направлявана толкова от високо окончателно и за дълго. Капитализмът все още не налага законите си. При все това обаче, ако на нас с Якоб Ван Клаверен[526] ни се струва, че провалът на Лоу очевидно се обяснява с користната враждебност на част от висшето благородническо съсловие, то той не по-малко се обяснява със самата френска икономика, която е неспособна да влезе в крак и да следва бесния ритъм. От икономическа гледна точка Англия се измъква по-добре от нас от своя скандал. При нея той не оставя това отвращение от книжните пари и банките, на което Франция е свидетел десетилетия наред. Не е ли това доказателство за известна политико-обществено-икономическа зрялост на Англия, която вече е твърде напреднала в модерните форми на финансии и кредит, за да се връща назад?

Нахвърляният с предходните редове модел важи единствено за западноевропейския свят. Ала веднъж очертан, той може би дава възможност за подобро разчитане на фактите в световен мащаб. Двете основни черти на западноевропейското развитие са установяването на висши механизми, сетне, през XVIII век – умножаването на пътища и средства. От тази гледна точка какво се извършва извън Европа? Най-необяснимият случай е този на Китай, където императорската администрация блокира всякаква йерархизация на икономиката. Единствено градските и селските дюкяни и пазари в качеството им на приземен етаж действат ефикасно. Най-близките до Европа случаи са тези с ислямския свят и Япония. Разбира се, ще ни се наложи да се върнем към тази сравнителна история на света, която единствена би могла да разреши или най-малкото да постави правилно проблемите.

Глава 2

ИКОНОМИКАТА ПРИ НАЛИЧИЕ НА ПАЗАРИ

Оставайки неизменно в рамките на стокообмена, настоящата втора глава се опитва да представи няколко модела и няколко принципа, сочещи определени тенденции[1]. Тутакси прекрачваме отвъд педантичните изображения от първа глава, където градският пазар, дюкянът, панаирът и борсата са представени като поредица от точки. Проблемът се състои в това да се покаже как въпросните точки се свързват помежду си, как се образуват обменни вериги, как търговецът организира тези връзки и как те, макар да допускат множество пропуски около търговията, създават еднородни търговски пространства. Несъвършеният ни речник обозначава тези пространства с названието *пазар*, което е неизбежно двусмислено по природа. Но навикът е този, който диктува.

Последователно ще заемем две различни гледни точки: най-напред, заставайки на мястото на търговеца, ще си представим как би постъпил той, каква е обичайната му тактика; сетне, отстрани, напълно независими от индивидуалната воля, ще разгледаме търговските пространства сами по себе си, пазарите в широкия смисъл. Независимо дали са градски, областни, национални или дори международни, тяхната същност подчинява търговеца, обгръща дейността му, благоприятства я или ѝ противодейства. На това отгоре те се променят с течение на столетията. И тази променлива икономическа география на пазарите (която ще разгледаме по-отблизо в третия том) непрестанно преобразява и пренасочва, естествено, частната дейност на търговеца.

ТЪРГОВЦИ И ТЪРГОВСКИ ВЕРИГИ

Гледната точка и дейността на търговеца са ни познати: книжата му са на наше разположение[2]. Нищо по-просто от това да заемем мястото му, да четем писмата, които пише или получава, да разгледаме сметките му, да проследим хода на сделките му. Ала в случая ние се стремим по-скоро да вникнем в правилата, в чиито рамки неговият занаят го ограничава, които той от опит познава, но познавайки ги, изобщо не мисли за тях всекидневно. Налага се да подходим систематично.

Двупосочни движения

След като размяната е реципрочност, на всяко движение от А до В съответства някакво колкото си искаме сложно и заобиколно обратно движение от В към А. В такъв случай кръгът на обмена се затваря. Получава се верига.

Съществуват търговски вериги досущ като електрическите: те действат единствено когато кръгът е затворен. Някакъв реймски търговец, съвременник на Луи XIV, доста сполучливо формулира това: „Продажбата определя покупката."[3] Естествено, той смята, че я определя, би трябвало да я определя с печалба.

Ако А е Венеция, а В египетската Александрия (щом сме решили, да вземем бляскави примери), то придвижването от А до В трябва да бъде последвано от връщане от В в А. Ако *въображаемият* ни пример касае търговец, живущ във Венеция около 1500 г., ще предположим, че на тръгване той разполага с *groppi** със сребърни монети, с огледала, стъклени мъниста, вълнени тъкани... Тези стоки, купени във Венеция, ще бъдат изпратени и продадени в Александрия; в замяна в Египет вероятно ще бъдат закупени *colli*** пипер, подправки или цярове, предназначени да се завърнат във Венеция и да бъдат продадени там, най-често на *Fontego dei Todeschi* (ако трябва вместо италианския *Fondaco dei Tedeschi* да употребя венецианския израз).

Ако всичко върви според желанието на нашия търговец, четирите покупко-продажни операции следват една след друга без много бавене. Без много бавене: всекиму е известно, и то доста отпреди тази мисъл да се превърне в пословица в Англия, че времето е пари. Да не се оставят *„li danari mortti"*[4], парите мъртви; да се продава бързо, дори на по-ниска цена, за да може *„venier presto sul danaro per un altro viaggio"****[5] – такива са разпорежданията, които дава на агентите си едрият венециански търговец Микел да Лече през началните години на XVI в. Следователно при отсъствие на злополучно забавяне току-що закупените във Венеция стоки биват натоварени; корабът заминава в определения ден, което в действителност се случва рядко; в Александрия тутакси се намира купувач за товара, желаните за връщането стоки са на разположение; последните с разтоварването си във Венеция се изкупуват без затруднения. Естествено, подобни предполагаеми оптимални условия на затваряне на кръга не са правило. Ту тъканите стоят с месеци в Александрия, в магазията на някой роднина или посредник: цветът им не се харесва или пък качеството им се оказва отблъскващо. Ту керваните с подправки не пристигат навреме. Или пък на връщане венецианският пазар се оказва задоволен с произведения от Леванта, а цените изведнъж ненормално ниски.

След гореказаното понастоящем нас ни интересува следното:

1. Че в това затваряне на кръга се наблюдават последователно четири момента, на колкото впрочем се разделя всеки търговски процес по времетраенето на едно двупосочно движение;

2. Че според това дали човек се намира в А или В, неизбежно съществуват различни фази на процеса: общо две предлагания и две търсения в А и В – едно търсене на стоки във Венеция на тръгване, едно предлагане в Александрия за продажба, плюс последващо търсене за покупка и предлагане във Венеция при приключването на операцията;

---

* *Кесии (итал). – Бел. прев.*

** *Денк, бала (итал.). – Бел. прев.*

*** *Да се получат бързо пари за друго пътуване (итал.). – Бел. прев.*

3. Че операцията приключва и се оценява по това как се затваря кръгът. Съдбата на търговеца е висяща до това приключване. То е всекидневната му грижа: операцията на истината е в края на пътуването. Печалби, разноски, заеми, загуби, които в началото и по време на операцията се установяват ден за ден в една или друга парична единица, ще бъдат приведени в единна валута – примерно във венециански ливри, солди и динарии. Тогава търговецът ще може да пресметне дълговете и наличностите и да разбере какво му е донесло току-що завършилото пътуване. И както често се случва, не е изключено да се окаже, че печеливша е само фазата на завръщането. Такъв е класическият случай на търговията с Китай през XVIII в.[6]

Всичко това е просто, прекалено просто. Ала нищо не ни пречи да усложним схемата. Търговският процес не е задължително двуфазов: отиване и връщане. Така наречената *триъгълна форма* е класическа за трансатлантическата търговия през XVII и XVIII век: например Ливърпул – крайбрежието на Гвинея – Ямайка – и връщане в Ливърпул; Бордо – крайбрежието на Сенегал – Мартиника – Бордо; необичайното пътешествие, което възлагат на капитан Дьо Ла Рош Кувер през 1743 г. собствениците на кораба „Сен Луи": да отиде в Акадия* и да натовари там риба треска, да я продаде в Гваделупа и да вземе от там захар, и да се върне в Хавър[7]. Венецианците правят досущ същото още отпреди XV в., използвайки удобствата на *galere da mercato***, оборудвани редовно от Сеньорията. Така през 1505 г. патрицият Микел да Лече[8] дава на Себастиян Долфин (който трябва да отплава с галерите на „варварско пътешествие") подробни наставления: за първия етап, Венеция – Тунис, да отнесе пари в брой, сребърни *mocenighi****; в Тунис белият метал да бъде разменен срещу златен пясък; във Валенсия последният да бъде претопен и от него в градския монетен двор да се секат монети или да бъде разменен срещу вълна, или да бъде върнат във Венеция – според конюнктурата. Ето друга комбинация на същия търговец: да се продаде в Лондон карамфил****, закупен в Александрия, да се препродадат в Мала Азия вълнените тъкани, доставени от Лондон. Именно трифазна търговия извършва през XVII в. и някой английски кораб, който излиза от Темза с товар олово, мед и осолена риба, предназначен за Ливорно; той получава там налични пари, които ще му позволят в Леванта – в Зант, Кипър или сирийския Триполи – да натовари стафиди, суров памук, подправки (ако се намерят) или бали коприна, или даже малвазия*****[9]. Бихме могли да си представим дори пътуване с четири или повече етапа. Марсилските плавателни съдове на връщане от Близкия изток понякога спират подред във всички италиански пристанища[10].

---

* *Така французите наричали Нова Шотландия, т.е. източната част на сегашната канадска провинция Ню Брунсуик, на южния бряг на залива Св. Лаврентий. – Бел. прев.*

** *Търговски галери (итал.). – Бел. прев.*

*** *Венециански сребърни ливри на името на дожа Пиетро Мочениго (1474–1476), сечени за пръв път през неговото управление; сеченето на тези монети продължава няколко десетилетия при следващите дожи. – Бел. прев.*

**** *Подправка. – Бел. прев.*

***** *Сладко гръцко вино, приготвено от грозде от лозята в Пелопонес и гръцките острови. – Бел. прев.*

През XVII в. „складовата търговия“, практикувана от холандците, по принцип е многофазова и тяхната търговия с Индия в Индия очевидно е построена по същия модел. Така Холандската компания[11] изразходва средства да запази Тимор в Индонезия само заради санталовото дърво, което изнася, за да го използва за разменна монета в Китай, където е извънредно ценено; тя носи много стоки в Индия, в Сурат, които разменя срещу копринени и памучни изделия и най-вече срещу сребърни монети, необходими за търговията ѝ в Бенгал; по Короманделското крайбрежие, където купува много тъкани, за разменна монета ѝ служат подправките от Молукските острови и японската мед, с която разполага монополно; в гъсто населения Сиам продава купища короманделско платно почти без печалба, но работата е в това, че там се снабдява с еленови кожи, търсени в Япония, и с калай от Лигор, за който ползва привилегията на единствен купувач и който препродава в Индия и Европа „със значителна печалба“. И така нататък. През XVIII в., за да се снабдят в Италия „с пиастри и секвини [необходими за] търговията им с Близкия Изток“, холандците[12] носят в Генуа или Ливорно стоки от Индия, Китай, Русия, Силезия – безразлично откъде, или кафе от Мартиника и платно от Лангедок, които товарят в Марсилия. Тези примери дават представа какво включва опростената схема на пътуването с „отиване и връщане“.

Вериги и полици

Затварянето на кръга, което рядко е проста работа, не винаги може да се извърши с размяна на стока за стока или даже на стока за пари. Оттам и задължителната и редовна употреба на полиците. Бидейки поначало средство за компенсация, те се превръщат на всичко отгоре и в най-разпространената форма на кредитиране в християнския свят, където лихвата е забранена от църквата. По такъв начин кредит и компенсация са тясно обвързани. За по-голяма яснота са достатъчни дребни, но затова пък необичайни примери, защото наличните документи сочат анормалното за по-често явление от обичайното и провала за по-често срещан от попадението в целта.

В първия том на този труд[13] разказах с някои подробности по повод на кредитирането как Симон Руис, търговец от Медина дел Кампо, се урежда след 1590 г. в края на живота си да печели пари без особен риск и тегоба, прибягвайки до съвършено законно между другото „търговско лихварство“. Старата лисица изкупува на градския пазар полици, получени от испанските производители на вълна, които пращат руното си в Италия и не желаят да чакат нормалните срокове за превоз и плащане, за да получат парите си. Те бързат да си получат дължимото. Симон Руис им го изплаща авансово срещу полица обикновено на името на купувача на вълната, чийто падеж е след три месеца. Изкупувайки книжата на възможно най-ниската стойност под номинала, той ги изпраща на своя приятел, сънародник и комисионер Балтасар Суарес, който се е настанил във Флоренция. Последният получава парите от длъжника и ги влага за закупуване на нова полица, този път на името

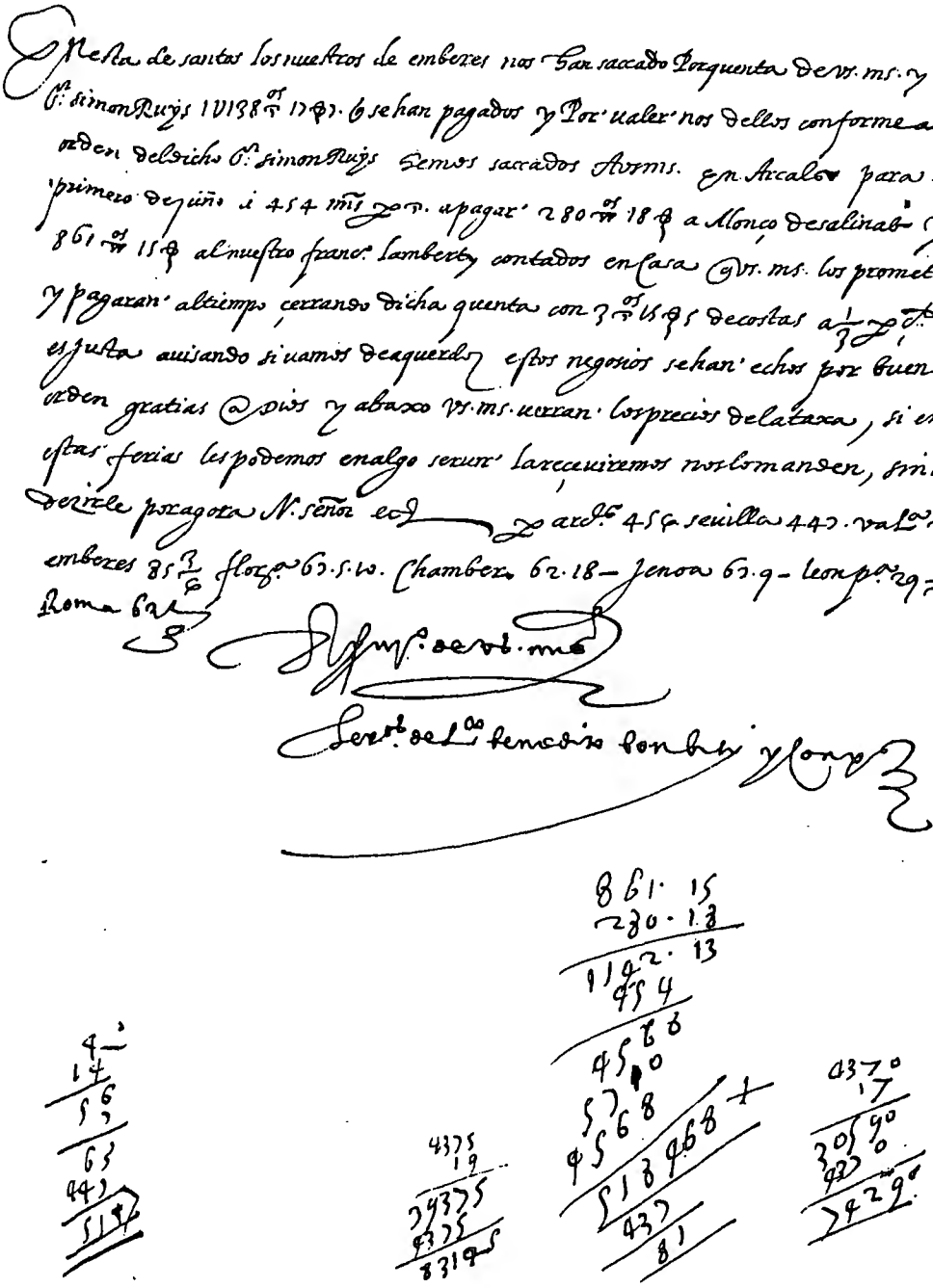

Писмо от наследниците на Лодовико Бенедито Бонбизи и Сие, Лион, 23 март 1575, до Франциско де ла Преса и наследници на Виктор Руис, в Медина дел Кампо (получено на 13 април). Отнася се до погасяването на полици (в чието пресмятане в долната част на страницата се забелязват посочените цифри). В края на писмото, преди подписа – обменните курсове на различни места. Archivo Simón Ruiz, Valladolid

на Медина дел Кампо, която Симон Руис осребрява три месеца по-късно. Тази операция, която трае шест месеца, представлява окончателното приключване в ръцете на Симон Руис на сделката между вълнопроизводителите и флорентинските им клиенти. И то защото заинтересованите не желаят или не могат да прибегнат до обичайното търговско двупосочно пътуване, с което Симон Руис би могъл да се натовари вместо тях срещу чистата печалба от 5% за шестмесечно кредитиране.

При все това винаги са възможни несполуки. Някъде книжа и налични пари играят едни спрямо други, за да фиксират курса на полицата на по-висока или по-ниска цена в брой. В изобилие ли са наличностите, стойността на ценната книга расте и обратно. Операция на директно връщане на втората полица с постоянна печалба понякога е трудна и дори невъзможна, тъй като полицата във Флоренция се оказва на твърде висока цена. В такъв случай Балтасар Суарес е принуден да задължи сам себе си (сиреч сметката, отворена на негово име от Симон Руис) или да „припише" задължението на Антверпен или Безансон: по такъв начин книгата извършва триъгълно пътуване, което трае три месеца повече. И това не е нищо! Но Симон Руис бълва огън и жупел, когато установява след приключването на операцията, че не е спечелил изгодите, на които е залагал. Няма нищо против да играе, но на сигурно. Предпочита, както пише през 1584 г., „*guardar el dinero en caxa que arisgar en cambios y perder del principal, o no ganar nada*"[14], да си завърже кесията, нежели да рискува да загуби капитал при оборота или да не спечели нищо. Ала ако Симон Руис се смята потърпевш, то за останалите партньори веригата се е затворила нормално.

Не се ли затвори кръгът – няма сделка

Ако при дадени обстоятелства търговската верига не успее да се затвори по какъвто и да било начин, то тя очевидно е обречена да изчезне. Честите войни обикновено не са достатъчна причина за това, макар и да успяват понякога. Да вземем един пример.

Лазурът, минерален оцветител на кобалтова основа (примесен винаги, особено ако е лошокачествен, с кварцов пясък), се използва във фабриките за порцелан и фаянс за украсяване в синьо; той служи също за избелване на платно. Някакъв търговец от Кан* на 12 май 1784 г. се оплаква на ангросиста от последната му доставка: „Няма и помен от обичайния ярък лазур, а има много повече блестящ пясък."[15] Преписката на един доставчик на лазур, търговска къща „Братя Бенса" от Франкфурт на Майн, с някакъв комисионер в Руан, „Дюгар-син", който се занимава с препродажбата, свидетелства за сделки в продължение на трийсет години, които са до такава степен еднообразни, че запазените писма се повтарят дума по дума години наред. Освен датите, различни са единствено имената на корабните капитани, които обикновено в Амстердам, понякога в Ротердам или по изключение в Бремен то-

---

* *В Северна Франция. – Бел. прев.*

варят варелите с лазур, които фирмата „Бенса“ произвежда сама и праща на „Дюгар-син“. Рядко се срещат спънки: някой кораб да закъснее, друг да заседне (но това е изключение) в „реката“ близо до Руан[16], да изникне конкурент. Варелите редовно се трупат в складовете на „Дюгар-син“, който незабавно ги препродава в Диеп, Елбьоф, Берне, Лувие, Болбек, Фонтенбло и Кан. Всеки път той продава на кредит и си осребрява фактурите чрез полици, ремизи или парични преводи.

Между „Братя Бенса“ и нашия ангросист разплащането би могло да стане в стоки, защото Дюгар търгува с всичко възможно – тъкани, сенегалска смола, брожд*, книги, бургундски вина (в бурета или бутилирани), коси, китова балена**, индиго, измирски памук... Но разплащането се извършва в пари посредством полици и ремизи в съответствие с процедурата, наложена от немския доставчик. Да вземем един от стоте възможни примера. На 31 октомври 1775 г.[17] Реми Бенса изчислява във Франкфурт стойността на стоките, които е изпратил в Руан: „Оценявам ги след приспадането на обичайните 15% за разходи по поддръжката[18] на Л [ливри] 4470 и 10 с [су], с 2/3 от които си позволявам да ви задължа, считано от днешна дата, сиреч Л. 2980 с 3 падежа, платими в Париж по мое разпореждане. Падежите са срокове за плащане, всеки от които вероятно е двуседмичен. Следователно на датата на падежа Дюгар-син ще плати 2980 ливри на някой парижки банкер – неизменно един и същ, – който ще прехвърли парите във Франкфурт. Накъсаното затваряне на кръга поради подобен начин на погасяване на дълга ще завърши в края на годината ; тогава сметките ще бъдат разчистени и плащането уредено, както подобава между почтени търговци, от една страна, Дюгар, който си личи, че е благовъзпитан, приветлив, сговорчив, и от друга – склонните да мърморят и да дават съвети франкфуртски кореспонденти. Това заключително уреждане зависи в крайна сметка от поличната обвързаност между Париж и Франкфурт на Майн. Разкъса ли се подобна връзка, сбогом на спокойното оперирane! Впрочем точно това се случва със започването на Френската революция.

През март 1793 г. Бенса не може повече да храни илюзии: преустановена е всякаква търговия от Холандия за Франция и хората от Франкфурт не знаят вече дори какво точно положение заемат в условията на тази война, която постепенно завладява Европа. „Господине, нямам понятие, пише Бенса на Дюгар-син, дали смятат нашите жители за врагове, макар за нищо на света да [не] сме такива, но ако е така [*sic*], бих бил много недоволен, защото нашите дела тутакси ще приключат.“[19] И действително те приключват, и то твърде скоро, защото „парижките полици у нас постоянно падат, което ни кара да предполагаме, че ще паднат още значително“, се казва в едно от последните писма. Което ще рече, че пътят за разплащане е безвъзвратно прекъснат.

---

* *Растение, чиито корени и плодове служат за багрене в червено. – Бел. прев.*

** *Рогов израстък в устата на кита. – Бел. прев.*

За разплащателните трудности

Естествено, за полиците, които са всекидневен изход за разплащанията, здравината на финансовата верига има първостепенно значение. Тази здравина зависи колкото от личната надеждност на кореспондентите, толкова и от възможностите за действена връзка. Никой търговец не е застрахован от изненади, но в случая да се живее в Амстердам е по-добре, отколкото в Сен Мало например.

През 1747 г. Пико дьо Сен Бюк, едър търговец от споменатото последно селище, вложил пари в товара на отправилия се към Перу кораб „Лилия", желае да си прибере падащата му се част от печалбите на кораба, който се е върнал в Испания. Та пише той на 3 юли от Сен Мало на господата от „Холиф и К" в Кадис: „...когато бъдете в състояние да ми преведете парите, моля ви, направете го в изрядни полици и най-паче ви препоръчвам за нищо на света да не приемате такива нито от френската Индийска компания, нито от агентите ѝ, каквито [*sic*] и да са те и под какъвто и предлог... да било"[20]. Няма нищо чудно, че в Кадис се срещат агенти на френската Индийска компания; и тя като останалите компании ходи там да товари сребърни „пиастри" (старите *осминки*), необходими за търговията ѝ в Далечния изток. Готова е, ако някой френски търговец ѝ предложи пиастри, тутакси да му връчи като компенсация платима в Париж полица. Защо Пико дьо Сен Бюк се отказва от това? Да не би защото вече е в делови отношения с компанията и не иска да смесва сделките? Да не би защото жителите на Сен Мало и Индийската компания се гонят като куче и котка? Или пък огромната компания има лоши навици по отношение редовността на плащанията си? Няма значение! Едно е сигурно: Пико дьо Сен Бюк е изцяло зависим от избора на кореспондента си. Преди всичко поради една съществена причина, която сам напомня в друго писмо: „Сен Мало, както знаете, не е пазар на полици."[21] Ценно сведение, като се има предвид, че обитателите на Сен Мало винаги са имали предпочитание към парите в брой при търговските си операции.

За една фирма винаги представлява интерес да има собствени преки връзки с големите парични пазари. Именно това постигат братята Пеле от Бордо, когато Пиер Пеле се оженва през 1728 г. за Жан Нерак, чийто брат Гийом скоро ще стане техен кореспондент в Амстердам, по онова време образец на търговско средище[22]. Там е лесно да се намери пазар за стоките и да се вложат налични пари по-добре отвсякъде другаде, там заемите са с най-ниските лихви в цяла Европа. От това действено средище, свързано с всички останали, спокойно можеш да върнеш топката, да правиш услуги на самия себе си и на други, даже на богати холандски търговци.

Тъй като една и съща причина води до едни и същи последствия, дружеството „Марк Фресине" от Сет през 1778 г. има филиал „Фресине-син" в Амстердам. Ето защо, когато холандският кораб „Якобус Катарина", оборудван от Корнелис ван Кастрикум от Амстердам, пристига в Сет през ноември 1778 г., на капитана му С. Геркел бива препоръчано да се обърне към местния клон на „Фресине"[23]. Той превозва 644 „коша" тютюн, предназначени

за Главното данъчно управление, което начаса плаща навло, възлизащо на 16 353 ливри. Холандският арматор* иска много проста услуга: парите от операцията да стигнат до него с „незабавни преводи". За зла участ се случва следното: 1) капитан Геркел поверява „записа" от данъчното на фирмата „Фресине", която незабавно го заприходява; амстердамският филиал „Фресине-син" фалира в края на същата 1778 г., повличайки след себе си и дружеството „Марк Фресине" от Сет. Горкият капитан Геркел, въвлечен тутакси в съдебни процедури, отначало печели, после губи наполовина. Той се сблъсква с явната недобросъвестност на „Марк Фресине" и в не по-малка степен – с изискванията на кредиторите на фалиралия. Всички се обединяват срещу чуждестранния кредитор, попаднал в гнездото на осите. В края на краищата разплащането се извършва, но късно и при катастрофални условия.

Що се отнася до търговията на далечни разстояния, с Островите или в Индийския океан – най-доходната търговия за времето си, – то разплащанията често създават проблеми. Понякога се налага да се импровизира и рискува.

Луи Грефюл явно със спекулативни намерения настанява брат си на остров Синт Еустатиус, един от Малките Антили под нидерландско владичество. Операцията се оказва плодоносна по множество причини, но тъй като е доста рискована, завършва с провал. От април 1776 г., всъщност с войната на Англия срещу нейните колонии, международният живот бива помрачен, връзките с Америка се затрудняват и стават подозрителни. Тогава как да се връщат средствата? Споменатият Грефюл от Островите от немайкъде праща съдружника си Дю Мулен (зет на Луи) в Мартиника „да търси преводни полици", платими, естествено, във Франция, която все още е в мирни отношения с Англия, и оттам – в Амстердам. Абсурд! – беснее по-големият брат в Амстердам. „Какво ще излезе от туй? Или няма да намери добри – и хайде нова отсрочка, или ако вземе книжа, платими в Бордо или Париж, пък били те и от най-почтения гражданин на Мартиника, те почти винаги се протестират в Европа и бог знае къде човек може да си върне парите. Да даде Господ да не се случва тъй, че дано ни прати някакви полици."[24] Наистина великолепно оръдие е полицата „за уреждане на сметките", както е прието да се казва. Обаче инструментът трябва да е подръка и с добро качество, да е действен.

През октомври 1729 г.[25] (тогава заменя моряшката кариера в служба на Индийската компания с тази на търговец авантюрист) Мае дьо Ла Бурдоне се намира в Пондишери. Мечтае да създаде там ново дружество с приятелите от Сен Мало, които вече са го финансирали. Последните ще доставят средства и стоки за търговия с Индия в Индия било в Мока, Батавия, Манила или дори Китай. И за възвръщането на печалбите и вложените капитали въображение не липсва на Мае. Ще има лесно решение с полици на Индийската компания; или с разплащания в стоки (на един от командиторите си, който желае незабавно изплащане на своите вложения, току-що е изпратил

---

* *Корабособственик или наемател на търговски кораб. – Бел. прев.*

700 ризи от индийско платно: „За това няма никаква опасност да бъде конфискувано", уточнява той. Известно е, че другояче стои положението с щампованите тъкани, които във Франция по това време са забранени); или пък злато да бъде поверено на някой услужлив корабен капитан, който се връща във Франция (начин да не се плаща навло или приблизително 2,5% икономия, и да се постигне допълнителна печалба от 20%). Обратно, Мае не е голям привърженик на разплащанията в диаманти, към които изпитват предпочитание множество англичани и европейци в Индия. Понеже, „да ви призная честно, пише той, не съм голям познавач, че да съм сигурен в себе си, ни... голям глупак, че сляпо да се доверя на хората от този занаят". Ако новото дружество не се създаде, Мае собственолично ще върне във Франция средствата и стоките, с които ще разполага. Ала за предпочитане е с някой португалски кораб, та да спре в Бразилия, където някои индийски произведения се продават на сметка. Което ни подсказва между другото, че Мае дьо Ла Бурдоне има приятели и съучастници по това бразилско крайбрежие, където е живял. Светът за големите пътешественици като него е на път да се превърне в село, където всички се познават.

Излязлото по-късно, през 1806 г., в Париж „*Ръководство по търговия с Източна Индия и Китай*" на капитан Пиер Бланкар разкрива отколешната печеливша игра на френските търговци, настанени на Ил дьо Франс (днешният остров Мавриций). Много често те забогатяват истински от услугите, които явно не правят безкористно на заселилите се в Индия англичани в стремежа им да прехвърлят незабелязано в родината си повече или по-малко законно придобитите състояния. Нашите търговци дават на англичаните „своите трати, платими в Париж в шестмесечен срок по курс 9 франка за пагода със звезда*, с което рупията им излиза по 2 франка и 50 сантима"[26] (франковете и сантимите сочат, че Бланкар, който пише по времето на Наполеон, обръща в съвременни пари тези операции от предходното столетие). Разбира се, споменатите трати не се разписват върху нищото, а върху печалбите от френската Индийска търговия, постъпващи редовно в ръцете на парижки банкери – същите, които след това осребряват преотстъпените на англичаните трати. За затварянето на тази финансова верига с печалба за търговците от Ил дьо Франс следователно се изисква англичаните да не прибягват до собствената си система на прехвърляне на средства, търговията с индийски щамповани тъкани, с която се занимават нашите търговци, да процъфтява, и всеки път обръщането на рупиите в ливри да им носи изгода – и по отношение на търговията, и по отношение на обмяната. Бъдете уверени, че са се грижили за това.

---

* *Златна монета с образа на богинята на богатството Лакшми; сечена от французите в Пондишери от 1705 г. Еквивалент в ливри – 9,54 (по-късно – 9,39). – Бел. прев.*

Търговското сътрудничество

И така, разменните операции разчертават света като милиметрова хартия. На всеки кръстопът, на всяка междинна спирка можем да очакваме установил се за постоянно или преминаващ търговец. И ролята на последния се определя от местоположението му: „Кажи ми къде си, за да ти кажа кой си." Ако слепият случай на месторождението, наследството или всякаква друга превратност го е установил в Юденбург, Горна Щирия (какъвто е случаят с Клеменс Кьорблер, действащ търговец от 1526 до 1548 г.), то той е обречен да търгува с щирийско желязо или леобенска стомана и да ходи на панаирите в Линц[27]. Ако е негоциант и при това – от Марсилия, има възможност да избира между три-четири обичайни за този пазар възможности – избор, който най-често е продиктуван от конюнктурата. Ако търговецът на едро преди XIX в. неизменно се занимава с множество дейности наведнъж, само проява на благоразумие ли е това (да не слага, както се казва, „много дини под една мишница")? Или му се налага да използва пълноценно различните потоци (неизмислени от него самия) точно в мига, когато са му подръка? Един-единствен едва ли ще му осигури живот на желаното равнище. Така че подобна „многовалентност" идва отвън, от липсващия обем стокооборот. Във всеки случай негоциантът, който на някой оживен кръстопът има достъп до големия търговски стокообмен, неизменно е по-малко специализиран от търговеца на дребно.

Всяка търговска мрежа свързва ведно известен брой лица, *агенти*, принадлежащи или не към една и съща фирма, разположени в множество точки по някоя верига или сноп от вериги. Търговията се подхранва от тези междинни постове, взаимодействия и връзки, които се множат сякаш от само себе си с растящия успех на заинтересования.

Един добър, предобър пример ни се предоставя от кариерата на Жан Пеле (1694–1764), родом от Руерг и негоциант в Бордо след трудните начални години като обикновен търговец на дребно в Мартиника, където – както му напомня брат му по времето на забогатяването им – се храни „с мухлясало брашно от маниока и прокиснало вино с вмирисаното говеждо"[28]. През 1718 г.[29] той се завръща в Бордо и се сдружава с брат си Пиер, с две години повъзрастен от него, който се настанява в Мартиника. Там става въпрос за едно дружество с много скромен капитал, отдадено изцяло на търговията между острова и Бордо. Всеки от двамата братя държи единия край на въженцето и това никак не е лошо в мига, когато избухва огромната криза със системата на Лоу. „Обръщате ми внимание, пише изгнаникът от островите, че сме много честити, дето сме удържали тази година без загуба; всички негоциянти работят само с кредити"(8 юли 1721)[30]. Подир месец, на 9 август[30]: „Наблюдавам [отново писано от ръката на Пиер] със същото изумление като вас разорението на Франция и рисковете, на които е подложен човек набързо да загуби имуществото си; слава богу, че се намираме в положение да можем да се отървем по-леко [*sic*] от други, касателно излаза, който имаме в тази страна [Мартиника]. Постарайте се да не съхранявате ни пари, ни полици" – с една дума, да залага изключително на стоката. Братята остават съд-

ружници до 1730 г., после съхраняват служебните си отношения. И единият, и другият се издигат чрез огромните печалби, които са натрупали и крият с повече или по-малко ловкост. След 1730 г. можем да проследим само делата на по-дръзкия от двамата, Жан, който от 1733 г. е доста богат и се опира на множество комисионери и на „управляващите капитани" на притежаваните от него кораби, тъй че вече няма нужда от формален съдружник. Броят на деловите му връзки и броят на дейностите му са просто потресаващи: той е арматор, негоциант, финансист в свободното време, земевладелец, производител и търговец на вина, рентиер; има връзки с Мартиника, Санто Доминго, Каракас, Кадис, Биская, Байона, Тулуза, Марсилия, Нант, Руан, Диеп, Лондон, Амстердам, Миделбург, Хамбург, Ирландия (за покупките си на осолено говеждо), Бретан (за покупките на платно) и така нататък... И, естествено, с банкерите от Париж, Женева и Руан.

Нека отбележим, че това двойно богатство (защото Пиер Пеле също натрупва милиони, макар че като по-стеснителен и предпазлив от по-младия си брат се ограничава до занаята на арматор и до колониалната търговия) се изгражда върху семейно съдружие. А Гийом Нерак, брат на младата жена, за която се жени Пиер през 1728 г., е кореспондент на двамата братя на амстердамския пазар[31]. Тъй като занаятът на търговеца не може да мине без мрежа от фигуранти и надеждни съдружници, родът предлага действително най-често търсеното и най-естественото решение. Ето кое определено вдига цената на родовата търговска летопис досущ по подобие на историята на княжеските генеалогии при изследването на политическите колебания. Трудовете на Луи Дермини, Херберт Лути и Херман Келенбенц са доста показателни в това отношение. Или книгата на Ромуалд Шрамкиевич, която изучава списъка на управителите на „Банк дьо Франс" при Консулата и Империята[32]. Още по-интересна би била предисторията на въпросната банка, на родовете основатели, които кажи-речи до един сякаш са били свързани с белия метал и испаноговореща Америка.

Семейното решение очевидно не е единственото. През XVI в. семейство Фугер прибягва до използването на комисионери – обикновени домашни прислужници. Това е авторитарното решение. Семейство Афаитади[33], родом от Кремона, предпочитат филиали, асоциирани в случая с местни фирми. Преди тях Медичите създават система от дъщерни фирми[34], поемайки риска да станат независими с едно драсване на перото върху хартията, ако конюнктурата го наложи – начин да се избегне например някой изолиран фалит да се стовари върху цялата фирма. С края на XVI в. се забелязва тенденция към повсеместно разпространение на *комисионата* – система гъвкава, по-евтина и по-бърза. Всички търговци – било в Италия или Амстердам – посредничат на други търговци, които им отвръщат със същото. За операциите, извършени за чужда сметка, те вземат малък процент, а в противния случай се подлагат на същото отчисление от собствените си сметки. Разбира се, в случая не става въпрос за сдружения, а за взаимни услуги. Друга всеобща практика – форма на незаконородено дружество – е *участието*, което обединява заинтересованите, но само за отделна операция, при условие ангажиментът да се поднови за следващата операция. По-късно ще се върнем на това.

Каквато и да е формата на търговското разбирателство и сътрудничество, тя изисква вярност, лично доверие, точност, спазване на дадените разпореждания. Оттам и своего рода търговски морал, който е доста строг. „Хебенстрейт и син", амстердамски негоциянти, сключват договор за участие по равно с „Дюгар-син" в Руан. На 6 януари 1766 г.[35] те му пишат писмо от възможно най-резките, задето е продал „на нищожна цена", „без никаква необходимост и даже против изричното ни нареждане" изпратената от тях сенегалска смола. Заключението е красноречиво: „Изискваме от вас да възстановите нашата половина[36] на същата цена, на която сте я продали така нелепо." Това поне е „миролюбивото" решение, което те предлагат, „за да не ни се налага да пишем на трети по-нагоре". Доказателство, че в сделка като тази търговската солидарност, дори в Руан, играе в полза на амстердамския негоциянт.

Да имаш доверие, да ти се подчиняват. През 1564 г. Симон Руис разполага в Севиля с агент на име Херонимо де Валядолид, със сигурност доста помлад от него и като него несъмнено кастилец[37]. Внезапно, с право или не, Симон Руис се разсърдва, обвинява младежа за не знам каква си грешка или злоупотреба. Втори агент, същият, който информира патрона, щастлив от случая, не урежда нещата, ами обратно. Херонимо изчезва незабавно, защото полицията в Севиля е по петите му. Ала само за да се появи малко покъсно в Медина дел Кампо, да се хвърли в краката на господаря си и да получи прошката му. Четейки веднъж, случайно попаднах сред документите от 1570 г. на името на Херонимо де Валядолид. По това време – шест години след разказаната случка – той е станал един от търговците, специализирани в платното и сукното в Севиля. Дали безусловно е преуспял? Този дребен инцидент, макар и неизяснен в подробности, хвърля доста ярка светлина върху първостепенния въпрос за предаността, която един търговец изисква – има право да изисква – от своя агент, съдружник или посредник. Както и върху отношенията между господар и служител, между висшестоящ и подчинен, в които има нещо „феодално". Някакъв френски служител още в началото на XVIII в. говори за „игото", за „владичеството" на господари, от които се радва, че наскоро се е отървал[38].

Да имаш доверие на всяка цена, между другото е единственият начин за чужденеца да проникне чрез посредници в сложния и объркващ свят на Севиля; единственият начин малко по-късно в Кадис, друг по подобен начин и по същите причини объркващ град, да участва в решаващата търговия с Америка, отредена поначало само за испанци. Севиля и Кадис като предмостие към Америка са необичайни градове – градове на контрабанда, мошеничество и вечни подигравки със законите и местната управа, която на всичко отгоре е съучастник. Ала в сърцевината на тази корупция между търговците съществува своего рода „закон на средата", досущ както сред лошите момчета и онези *alguazils** от предградието Триана или пристанището Сан Лукар де Барамеда – двете люлки на испанското съсловие на крадците.

---

* *Низш полицейски чин в Испания от средните векове и началото на новото време. – Бел. прев.*

Защото ако довереникът ви предаде – вас, чуждоземния търговец, който, така да се каже, никога не е прав, то цялата строгост на закона се стоварва върху вас и върху вас единствено, без пощада. Прочее подобно нещо се случва много рядко. Холандците (още от края на XVI в.) използват широко и безнаказано псевдоними, за да качат товарите си на борда на испанските кораби и да доставят обратно закупеното срещу тях в Америка. Всички познават в Кадис известните *metedores* (контрабандисти), нерядко изпаднали благородници, които са много вещи в незаконния превоз на слитъци от скъпоценни метали или скъпи презморски стоки, дори на обикновен тютюн, и които не крият занаята си. Рискуващи, веселяци при случай, сочени с пръст от доброто общество, те са пълноправни участници в една система на солидарност, която е скелетът на големия търговски град. Още по-важни са *cargadores*[39], испанци по рождение или по натурализация, които се качват на корабите за Индия заедно с поверените им товари. Чужденецът зависи от тяхната почтеност.

Мрежи, сфери на влияние и завоевания

Тази търговска солидарност е донейде класова солидарност, макар да не изключва, разбира се, съперничество в сделките, между личностите и нещо повече – между градовете и „нациите". През XVI в. в Лион не властват „италианските" търговци, както се говори твърде опростенчески, ами колонии от лукийци, флорентинци, генуезци[40] (преди затрудненията от 1528 г., които ги пропъждат), организирани и съперничещи си групировки, разделени по „национален" белег, като италианските градове извършват този подвиг да се ненавиждат, да се карат и да се подкрепят, в случая, срещу останалите. Предполага се, че подобни търговски групировки имат роднини, приятели, служители, кореспонденти, счетоводители, канцеларски плъхове. Още през XIII в., когато Джанфиляци се заселват в Южна Франция, те идват, по думите на Армандо Сапори, „*con una vera folla di altri Italiani, altri mercatores nostri*"*[41].

Става въпрос за завоевания, за сфери на влияние, за подмолно проникване ако щете. Вериги и мрежи редовно се оказват във властта на неумолими групировки, които си ги присвояват и при случай забраняват употребата им от други. При по-внимателно вглеждане подобни групировки лесно се забелязват в Европа и дори извън нея. Търговците банкери от Шанси прекосяват Китай от Жълтата до кантонската река. Друга китайска верига, започваща от южното крайбрежие (по-специално от Фудзиен), очертава по посока на Япония и Индонезия един външен икономически Китай, който дълго време има облик на колониална експанзия. Търговците от Осака, които след 1638 г. ръководят осъществяващия се при закрити врата подем на вътрешната търговия в Япония, представляват подвижната икономика на целия архипелаг. Вече говорихме за широката експанзия на търговците бания в Индия и

---

* *С цяла тълпа други италианци, с други наши търговци (итал.). – Бел. прев.*

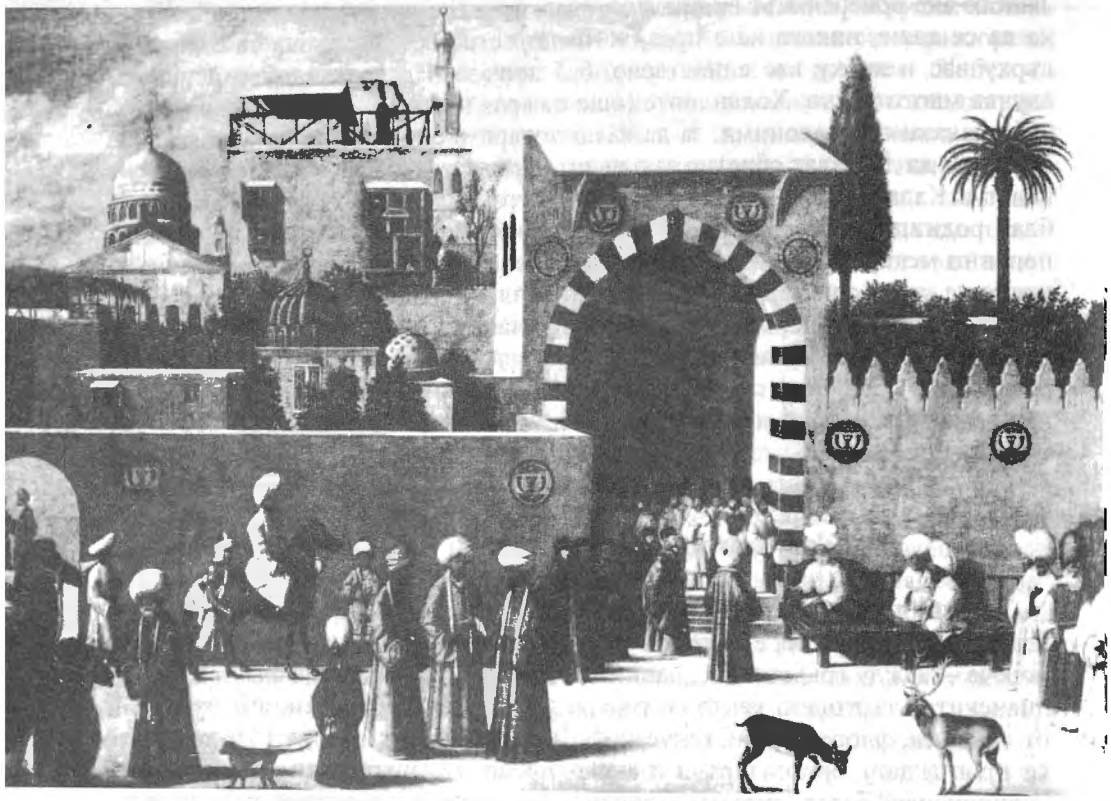

Прием на Доменико Тревизиано, посланик на Венеция в Кайро, 1512 г., от Джентиле Белини (Paris, Le Louvre, Cliché Giraudon)

извън нея: техните банкери са извънредно многобройни в Исфахан по думите на Таверние[42]; те са също така в Истанбул, Астрахан и самата Москва. През 1723 г.[43] жената на някакъв индийски търговец в Москва при смъртта на съпруга си иска разрешение да бъде изгорена жива редом с него на погребалната клада – нещо, което ѝ бива отказано. Тозчас „разбунтуваната индийска фактория* решава да напусне Русия, отнасяйки богатствата си". Пред подобна заплаха руските власти отстъпват. Фактът се повтаря през 1767 г.[43] Още по-позната и зрелищна е експанзията на индийските търговци „езичници" и мюсюлмани в басейна на Индийския океан чак до бреговете на Индонезия. Техните мрежи устояват на португалските изненади и холандските насилия.

В Европа и по Средиземноморието, в Западния свят и в Изтока – навред италианци, все италианци! Нима има по-хубава плячка от Византийската империя преди и още повече след падането на Константинопол през 1204 г.[44]? Италианското търговско завоевателство скоро стига до бреговете на

---

* *Търговско представителство в чужда държава. – Бел. прев.*

Черно море: търговци, моряци, италиански нотариуси се чувстват там като у дома си. Тяхното бавно, многовековно завоюване на Западния свят е още по-необикновено. Те се появяват на панаирите в Ипр още през 1127 г.[45] „През втората половина на XIII в. те вече покриват Франция с могъщите си търговски къщи, които са само филиали на големите компании от Флоренция, Пияченца, Милано, Рим и Венеция. Човек ги открива устроили се в Бретан [от 1272–1273 г.], Генган, Динан, Кемпер, Кемперле, Рен и Нант; [...] в Бордо, Ажан, Каор."[46] Те вдъхват нов живот последователно на панаирите в Шампан, на търговията в Брюге, по-късно на панаирите в Женева, още по-късно – на триумфалните лионски панаири; те създават първоначалното величие на Севиля и Лисабон; те са печеливша страна при изграждането на Антверпен, след това – при началния подем на Франкфурт; най-сетне, те са господарите на генуезките панаири, известни като безансонски[47]. Умни, жизнени, нетърпими към другите, еднакво предмет на ненавист и завист, те са навред. В северните морета, в Брюге, Саутхемптън и Лондон моряците от средиземноморските кораби мастодонти изпълват кейовете и корабните кръчми, както италианските търговци заливат градовете. Случайно ли е, че главното бойно поле между протестанти и католици е Атлантическият океан? Моряците от Севера, враждуващи с моряците от Юга – подобно минало е в състояние да обясни дълготрайната ненавист.

Друга съществуваща мрежа – тази на търговците от Ханзата – е извънредно издържлива. Тази на търговците от Южна Германия, надскочила себе си по времето на „века на Фугер"[48], който всъщност продължава едва няколко десетилетия, но затова пък с какъв блясък! Тази на холандци, англичани, арменци, евреи, португалци в испаноезична Америка. За сметка на това няма голяма външна френска мрежа, с изключение на марсилците по Средиземноморието и в Леванта и завоюването на пазара на Пиренейския полуостров заедно с баски и каталунци през XVIII в.[49] Този посредствен френски успех е красноречив: не господстваш ли над другите – те ще господстват над тебе.

Арменците и евреите

Разполагаме с много сведения за арменските и еврейските търговци. Но те не са достатъчни, за да се сведе лесно подобно количество подробности и монографии до обща характеристика.

Арменските търговци колонизират до краен предел Иран. Между другото, тъкмо от Джулфа, просторното и оживено предградие на Исфахан, където са въдворени от шах Абас Велики, започва тяхното покоряване на света. Твърде отрано те кръстосват цяла Индия и по-специално (стига да не преувеличаваме някои сведения) – от Инд до Ганг и Бенгалския залив[50]; но се срещат и на юг, в португалска Гоа, където, подобно на френските или испанските търговци около 1750 г., вземат заеми от „манастира на кларисите*

---

* *Монахини от ордена на св. Клара. – Бел. прев.*

„Сент Роз“[51]. Арменският търговец прекосява още Хималаите и достига до Лхаса, оттам върти търговия чак до китайските граници, отстоящи на повече от 1500 км[52]. Но никога не ги прекрачва. Любопитното е, че Китай и Япония остават затворени за него[53]. Ала от такива като него гъмжи – и то доста отрано – в испанските Филипини[54]; той е вездесъщ в огромната Турска империя, където се проявява като боеспособен конкурент на евреите и останалите търговци. Що се отнася до Европа, арменското присъствие е налице в Московията, добре устроено, за да развива търговските си дружества и да пласира суровата коприна от Иран, която от сделка на сделка прекосява руската територия и достига до Архангелск (1676)[55] и съседните на Русия страни. Някои арменци се настаняват за постоянно в Московията, търгуват по безкрайните ѝ пътища чак до Швеция, докъдето със стоките си достигат също по амстердамския път[55]. Цяла Полша е проучена от тях, освен това и Германия, и по-точно Лайпцигските панаири[56]. Те са в Нидерландия, предстои да се появят в Англия, във Франция. В Италия се настаняват удобно в зората на XVII в., като се почне от Венеция, участвайки в неудържимото нашествие от източни търговци, изключително характерно още за края на XVI в.[57] Още преди това са в Малта, където в документите се говори за „*poveri christiani armeni*“* – *poveri*, спор няма, но се намират там „*per alcuni suoi negotii*“** (1552, 1553)[58]. Има ли нужда да казвам, че не винаги ги посрещат с удоволствие? През юли 1623 г. марсилските консули пишат до краля оплакване от арменско нашествие и бали коприна. Това е опасно за градската търговия, „тъй като няма, казват консулите, по-алчна нация на света от тази, люде, които вместо спокойно да си продават копринатa в онзи голям град Алеп, Измир и други места и да печелят честно все пак, за да изкарат и нещо отгоре, пристигат през глава накрай света [разбира се, в Марсилия] и водят един начин на живот тъй прасешки [ние бихме рекли тъй свински], че повечето време ядат само треви“[59] – сиреч зеленчуци. Все пак арменците едва ли биват прогонени, защото четвърт век по-късно, през януари 1649 г., някакъв английски кораб, задържан близо до Малта от френската ескадра на кавалера Пол, превозва от Измир за Ливорно и Тулон „около 400 бали коприна, повечето притежание на 64 арменци, които бяха на борда“[60]. Арменци има и в Португалия, в Севиля, в Кадис – пред вратите на Америка. През 1601 г. пристига в Кадис арменецът Хорхе да Крус, който твърди, че идва направо от Гоа[61].

С една дума, те присъстват почти навсякъде в целокупния търговски свят. Именно на това победоносно шестване е посветена една книга за търговията, написана на арменски от техен сънародник, Луко Ванандеци, и отпечатана в Амстердам през 1699 г.[62] Написана „за вас, братя търговци, сънародници наши“, тя бива съчинена по внушение на някакъв меценат, господин Петрос, който е от Джулфа (тази подробност едва ли ще изненада някого). Книгата започва в духа на евангелските слова: „Не причинявай на ближния си...“ Първата ѝ грижа: да осведоми търговеца за мерките, теглилките и паричните единици на търговските градове. Кои градове? Всички тези в За-

---

* *Бедни християни арменци (итал.). – Бел. прев.*

** *По някои свои търговски дела (итал.). – Бел. прев.*

падна Европа, разбира се, но и в Унгария, и Истанбул, Краков, Виена, Москва, Астрахан, Новгород, Хайдарабад, Манила, Багдад, Басра, Алеп, Измир... Изследването на пазарите и стоките описва подробно пазарите в Индия, Цейлон, Ява, Амбон, Макасар, Манила. В тази планина от сведения, която си заслужава да бъде щателно проучена и пресята, най-любопитното още е съпоставката между цените на престоя в различните европейски градове или пък пълното с пропуски и загадки описание на Африка от Египет до Ангола, Мономотапа и Занзибар. Това книжле – изображение на търговския свят на арменците, все пак не ни предоставя ключа към небивалия им успех. Всъщност търговската му техника се ограничава с възхвалата на достойнствата на тройното правило (приложимо ли е навсякъде?). Книгата не засяга въпроса за счетоводството и най-вече не ни разкрива търговската, капиталистическата логика на този свят. Как приключват и се съчетават тези нескончаеми търговски потоци? Обвързвани ли са всички с огромния междинен пункт Джулфа и единствено с него ли? Или има, както смятам, други междинни пунктове? В Полша, в Лвов, който се явява свързващо звено между Изтока и Запада, малка арменска колония – „персите", както ги наричат, – със собствена юрисдикция, печатници и множество делови връзки властва над огромния поток товарни превози по посока на Османската империя. Началникът на тези кервани от каруци, известен като керванбаши, винаги е арменец. Дали чрез тия превози се слепват двете огромни изображения – ни повече, ни по-малко Западът и Изтокът, – притежание на търговците от Джулфа? В Лвов арменците демонстрират „крещящ и безочлив разкош" – и ако това не е убедително доказателство![63]

Мрежите на еврейските търговци на свой ред също обхващат целия свят. Техните сполуки са доста по-стари от арменските постижения: още от времето на римската античност юдеите или не юдеи сири са познати навред; през IX в. сл. Хр., използвайки установените от мюсюлманското настъпление връзки, евреите от Нарбона „достигат до Кантон, минавайки през Червено море или Персийския залив"[64]; документите от Гениза в Кайро[65] сочат, в сто срещу един случая, търговски връзки в полза на еврейските търговци от Ифрикия, от Кайруан до Египет, Етиопия и полуостров Индустан. През X–XII в. в Египет (както в Ирак и Иран) много богатите еврейски родове се занимават с търговия на далечни разстояния, банкерство и събиране на налози, понякога от цели провинции[66].

Еврейските търговци по такъв начин се увековечават, изпреварвайки значително италианската дълговечност, която допреди малко ни изпълваше с възторг. Ала поставяйки рекорд за дълголетие, историята им поставя и рекорд по шеметни излитания, следвани от злокобни падения. Противно на арменците, обединени от Джулфа – тайна родина на парите и сърцата, израилтяните живеят лишени от корен, присадени, и това е тяхната драма, но и плодът на упоритото им усилие да не се смесват с другите. Все пак не бива да виждаме само и да задълбочаваме прекалено катастрофите, които разсичат сурово една драматична съдба, разбивайки с един удар отколешни навици и преливащи от здраве търговски мрежи. Има и сериозни постижения във Франция[67] през XIII в. или истински триумф в Полша през XV в., в различни области на Италия, в средновековна Испания и другаде.

11. МАРШРУТИТЕ НА АРМЕНСКИТЕ ТЪРГОВЦИ В ИРАН, ТУРЦИЯ И МОСКОВСКОТО КНЯЖЕСТВО ПРЕЗ XVII ВЕК

Тази карта изобразява само част от тъпната мрежа на арменските търговци: връзките с Турската империя - Алеп, Измир, Истанбул, както и с руските провинции чрез Каспийско море и Волга. От Москва съществуват три маршрута към Либау, Нарва и Архангелск. Новата Джулфа, където Абас Велики изселва арменците между 1603 и 1605 г., представлява център на арменската дейтелност по света. Старата Джулфа в Армения, на Аракс, е доставила основната част от търговското население на новия град. За отбелязване е, че търговец от Новата Джулфа е равносилно на егър търговец и негоциант. Картата е изработена от Керам Кевонян, „Marchands arméniens au XVII siècle", in : Cahier du monde russe et soviétique, 1975, hors-texte

Прогонени от Испания и Сицилия през 1492 г. и от Неапол през 1541 г.[68], изгнаниците се разпределят в две направления: средиземноморския ислямски свят и страните от басейна на Атлантика. В Турция, Солон, Бурса, Истанбул, Адрианопол на еврейските търговци предстои да натрупат огромни богатства още през XVI в. като негоцианти или събирачи на данъци[69]. Португалия, която вероятно ги търпи в пределите си след 1492 г., е изходен пункт за друго обилно роене. Амстердам и Хамбург са предпочитаните направления за търговци, които са вече богати или бързо ще забогатеят наново. Няма капка съмнение, че те допринасят за разширяването на холандската търговия по посока на Пиренейския полуостров – както към Лисабон, така и към Севиля, Кадис и Мадрид. По посока и на Италия, където отдавна съществуват дейни колонии в Пиемонт, Венеция, Мантуа, Ферара и където, благодарение на тях, през XVII в. ще разцъфти новото богатство на Ливорно. Няма никакво съмнение, че те са и сред творците на първите колониални постижения в Америка, по-специално що се отнася до разпространението на захарната тръстика и търговията със захар в Бразилия и Антилите. По същия начин през XVIII в. те са в Бордо и Марсилия, в Англия, откъдето са били прогонени през 1290 г., за да се върнат с Кромуел (1654–1656). Този бум на евреите сефардити, на средиземноморските евреи, пръснати из басейна на Атлантическия океан, е намерил своя историк в лицето на Херман Келенбенц[70]. Това, че успехът им се прекършва с повече или по-малко преждевременния обрат, който се долавя в американското производство на белия метал, поставя любопитни въпроси. Ако някаква конюнктура може да ги надвие (но така ли е наистина?), то това значи, че не са толкова силни, колкото се предполага.

За израилтяните отстраняването на сефардитите полага началото на период ако не на затишие, то поне на относително отстъпление. Следващият еврейски подем се подготвя бавно и в основата му са пътуващите търговци от средната част на Европа. Предстои векът на ашкеназите – евреи от Централна Европа, чийто първи разцвет съвпада с триумфа на „евреите царедворци" в княжеска Германия през XVIII в.[71] В случая не става въпрос, въпреки една известна биография[72], за спонтанен растеж на изключителни „предприемачи". В една Германия, загубила до голяма степен капиталистическите си кадри с кризата по време на Трийсетгодишната война, създалата се празнота бива запълнена от еврейската търговия в края на XVII в., след като възходът ѝ е очевиден доста отрано, още на Лайпцигските панаири например. Ала златният век на ашкеназите ще бъде XIX в. със забележителното многонационално богатство на Ротшилд.

Следователно нека добавим в противовес на Зомбарт[73], че евреите със сигурност не са изобретили капитализма, ако допуснем (в което също не вярвам), че капитализмът е бил изобретен на определена дата, в определено място и от определени хора. Ако евреите го бяха измислили или преосмислили, то би било съвместно с мнозина други. От това, че еврейските търговци се намират в горещите точки на капиталистическия свят, не следва, че те са ги създали. В днешно време еврейската мисъл има бляскави прояви по целия свят. Но основание ли е това да твърдим, че евреите са създали ядре-

ната физика? В Амстердам те наистина стават водачи в играта на *репорти* и *премии* върху акциите, но в началото на тези манипулации не стоят ли нееврей като Исаак Льомер?

Ако говорим като Зомбарт за капиталистически дух, който едва ли не съвпада с водещите идеи в израилтянската религия, това означава да възприемем „протестантското" обяснение на Макс Вебер с неговите колкото сполучливи, толкова и несполучливи аргументи. Казусът би могъл да важи с пълна сила и за исляма, чийто обществен идеал и правови рамки „от самото начало са изковани в съответствие с идеите и целите на една търговска класа с възходящо развитие", но без „все пак да има връзка със самата мюсюлманска религия"[74].

Португалците и испаноезична Америка (1580–1640)

Ролята на португалските търговци в условията на огромната испаноезична Америка наскоро бе осветлена от нови разработки[75].

От 1580 до 1640 г. двете корони – на Португалия и Кастилия – се съединяват върху една и съща кралска глава. Този съюз между двете страни е повече теоретичен, отколкото действителен (като своеобразен „доминион" Португалия запазва широката си автономия), но все пак допринася за заличаването на границите – също теоретични – между огромната Бразилия с португалско присъствие в няколко основни точки по атлантическото ѝ крайбрежие и далечната испанска провинция Потоси в сърцето на Андите. Прочее, поради фактически почти пълното търговско отсъствие испаноезична Америка от само себе си се отваря за случайни чуждоземни търговци и отдавна португалски моряци и търговци влизат тайно на испанска територия. На един забелязан се падат сто, които ни убягват. Искам за доказателство да приведа едно-едничко свидетелство от 1558 г., което засяга остров Санта Маргарита в Антилско море* – островът на бисерите, обект на доста апетити. През споменатата година там пристигат „няколко каравели и кораби на Португалското кралство с португалски екипажи и пътници на борда". Те ужким пътуват за Бразилия, ала някаква буря и случайността ги изхвърлят на острова. „Струват ни се доста многобройни", добавя нашият информатор, „тези, що пристигат по този начин, и се опасяваме, че всичко става с лоши намерения", *maliciosamente*[76]. Португалското присъствие впоследствие напълно логично се засилва дотам, че прониква в цяла испаноезична Америка и най-вече в столиците ѝ: Мексико, Лима, и в главните ѝ входни двери: Санто Доминго, Западноиндийска Картахена**, Панама, Буенос Айрес.

Последният град, основан за първи път през 1540 г. и изчезнал вследствие на исторически превратности, бива издигнат наново през 1580 г. благо-

---

* *По-известно днес като Карибско море. – Бел. прев.*

** *Пълното название на Картахена – пристанище, курорт и нефтопреработвателен център на карибското крайбрежие в северозападната част на Колумбия. – Бел. прев.*

дарение решителния принос на португалски търговци[77]. От Бразилия до Рио де ла Плата не спира потокът от малки плавателни съдове с по около четирийсет тона водоизместимост, които тайно доставят захар, ориз, тъкани, черни роби, може би и злато. Те се връщат „*carregados de reaes de prata*", натоварени със сребърни реали. Успоредно с тях през Рио де ла Плата от Перу пристигат търговци с пари в брой, за да купуват стоки в Пернамбуко, Байя и Рио де Жанейро. Печалбите от тази незаконна търговия, според търговеца Франсишку Суареш (1597), се движат от 100 до 500% и – нещо направо невероятно – стигат до 1000%. „Ако търговците [...] бяха запознати с тази търговия, добавя той, нямаше да подлагат на риск толкова стоки, като ги пращат през Западноиндийска Картахена. Ето защо Рио [де ла Плата] значи голяма търговия, най-близкият и лесен път до Перу."[78] За малък брой осведомени португалски търговци докъм 1622 г. Рио де ла Плата действително се явява врата за таен износ на среброто от Потоси. През 1605 г. тази контрабанда възлиза на 500 000 крузадо годишно[79]. Единствено създаването на вътрешната митница, на *Aduana seca* в Кордоба (7 февруари 1622) *като че ли* слага край на това[80].

Ала португалското проникване не се ограничава до атлантическите покрайнини на испанските владения. През 1590 г. Жоау да Гама, португалски търговец от Макао[81], прекосил Тихия океан и пристигнал в Акапулко. Прочее, изпатил си. При все това в Мексико и Лима португалците отварят дюкяни, където се продава всичко, „от диаманти до най-обикновен кимион, от най-жалкия негър до най-ценния бисер"[82], без да се забравят – лукс на колониална земя – благата на далечната родина: вино, зехтин, пшенично брашно, тънко сукно плюс подправките и коприната на Изтока, които едрата търговия доставя или от Европа, или от Филипините, плюс – отново – огромна контрабанда, свързана с перуанското сребро, което е истинският двигател на цялата тази търговия[83]. Даже в един все още незначителен град като Сантяго де Чили (с горе-долу 10 000 жители през XVII в.) може да се срещне португалски търговец – Себастиан Дуарте, който преди това е пребивавал в африканска Гвинея и който, в съдружие със сънародника си Жуан Батиста Перес, между 1626 и 1633 г. пътува до Панама и Западноиндийска Картахена, купува там чернокожи роби, различни стоки и скъпоценни видове дърво – с огромни открити кредити, достигащи до 13 000 песо[84].

Ала този блясък е временен. Португалските дюкянджии, които на това отгоре се занимават с лихварство, забогатяват прекалено бързо. Градското население лесно се бунтува срещу тях – както в Потоси още през 1634 г.[85] Общественото мнение ги обвинява, че са новопокръстени, което нерядко е истина, че тайно изповядват юдейството, което не е изключено. В крайна сметка се намесва Инквизицията и вълна от съдебни дела и аутодафе слага край на този бърз разцвет. Последните събития са добре известни: това са делата в Мексико през 1646, 1647 и 1648 г., или аутодафето на 11 април 1649 г., където фигурират множество крупни търговци от португалски произход[86]. Но това е друга история.

Разпростряна върху двата бряга на Атлантическия океан – африканския и американския, свързана с Тихия океан и Далечния изток, португалската система с център Лисабон представлява огромна мрежа, която процъфтява нав-

ред в Новия свят в течение на дузина или двайсетина години. Този бурен разцвет бездруго е факт от международно значение. Без него Португалия може би нямаше да се „реставрира" през 1640 г., сиреч нямаше да си възстанови независимостта от Испания. Във всеки случай, да се обяснява реставрацията с възхода на бразилската захар, както обикновено се прави, би било недостатъчно. Впрочем нищо не ни гарантира, че самият „цикъл"[87] на бразилската захар не е свързан с това търговско благоденствие. Както и нищо не ни гарантира, че то не изиграва своята роля за краткотрайната слава на мрежата на сефардитите, както в Амстердам, така и в Лисабон и Мадрид. Тайното сребро от Потоси, благодарение на новопокръстените португалски кредитори на Филип IV, кралят вселена, се смесва така с официалното сребро, стоварвано редовно на севилските кейове. Ала на обширната и уязвима система е писано да просъществува едва няколко десетилетия.

Мрежи воюващи, мрежи изчезващи

Мрежите се допълват, обединяват, взаимозаменят, но и воюват. Това, че воюват, не значи винаги, че се унищожават. Съществуват „взаимно допълващи се врагове" и дълготрайно враждебно съжителство. Живеейки заедно столетия наред, търговците християни и сирийските и египетските търговци воюват наистина, но без да се наруши равновесието между тези необходими един другиму противници. Европеецът за нищо на света не прекрачва по-далеч от градовете на границата с пустинята – Алеп, Дамаск, Кайро. Отвъд тях за мюсюлманите и еврейските търговци светът на керваните е неприкосновена зона. Само че с кръстоносните походи ислямският свят губи Вътрешно* море, което е огромно поле за търговска дейност.

Точно по този начин в обширната Турска империя венецианците или рагузанците, изкупчици на козяци, които според документите са се установили в Бурса или Анкара, се стараят да не се набиват на очи. Най-сериозният западноевропейски пробив на турска територия се извършва в полза на рагузанците, ала в общи линии не прехвърля пределите на Балканския полуостров. Черно море дори става, или отново става с настъпването на XVI в., неприкосновеното езеро на Истанбул и пак става достъпно за християнската търговия едва в края на XVIII в., след завюването на Крим от руснаците (1783). Във вътрешността на Турската империя противодействието срещу Запада се осъществява в полза на еврейските, арменските или гръцките търговци.

Подобна съпротива се среща и другаде. В Кантон от 1720 г. нататък Кохонг** на китайските търговци се явява нещо като антипод на Индийската компания[88]. В самата Индия съпротивата на мрежата на бания надживява,

---

* *Средиземно. – Бел. прев.*

** *Общество на китайските търговци, получили от императорското правителство в Пекин привилегията да търгуват с европейците в Кантон и в същото време изпълняващи функциите на митнически надзор над чуждестранните търговци. – Бел. прев.*

както може да се предположи, английското нашествие.

Разбира се, враждебността и омразата съпътстват тази съпротива и тази надпревара. Най-силният винаги е предпочитаната мишена. Когато Манделсло[89] (1638 г.) пребивава в Сурате, той отбелязва: „Понеже са горди и нагли [мюсюлманите, често също търговци], отнасят се с беняните [бания] почти като с роби и с презрение, по същия начин, както правят в Европа с евреите, там, където ги търпят." Сменяйки мястото и времето, същото поведение може да се отбележи в Западна Европа през XVI в. спрямо генуезците, готови, по думите на Симон Руис и приятелите му[90], да преглътнат всичко и винаги сговорни, за да измамят другите. Или спрямо холандците през XVII в. По-късно – спрямо англичаните.

Всички мрежи, дори и най-здравите, все някой ден преживяват отстъпления, колебания. И всяка слабост в центъра на мрежата впоследствие се отразява върху съвкупността от позициите ѝ, и то може би най-вече в периферията. Именно това се случва навред из Европа по време на онова, което обозначаваме с доста смътното и спорно определение „италиански упадък". „Упадък" безспорно не е най-точната дума, но от края на XVI в. Италия преживява усложнения и затруднения; тогава тя губи позиции в Германия, Англия, Близкия изток. Налице са аналогични факти в Прибалтика през XVIII в. при отдръпването на Холандия пред нарастващата мощ на Англия.

Но там, където водещите търговци се отдръпват, лека-полека изникват заменящи структури. „Френска Тоскана", сиреч настанилите се във Франция италианци, се разклаща около 1661 г., а може би и по-рано – още по времето на финансовата криза през 1648 г.; пусналата здрави корени холандска мрежа във Франция преживява трудности с настъпването на XVIII в. И по чиста случайност именно около кръглата дата 1720 г.[91] по-многобройните френски *негоцианти* спретват зрелищния подем на нашите пристанища и очертават първите мащабни френски капиталистически структури. Този натиск на френските негоцианти се основава отчасти на „туземни" елементи, а отчасти – на любопитното повторно внедряване на протестанти, отколе излезли от Франция. Същото явление на замяна се отбелязва в Германия в полза на придворните евреи; в Испания – с възхода на каталунските и баските търговци, както и с този на мадридските търговци от *Cinco Gremios Mayores*, издигнати в ранг на държавни кредитори[92].

Очевидно подобен натиск е възможен единствено благодарение на икономическия растеж. Именно френският, немският, испанският разцвет позволяват през XVIII в. да разцъфтят нови местни или по-скоро национални благосъстояния. Но ако предварително го нямаше този срив във Франция, Германия и Испания на чуждестранното търговско господство, подемът през XVIII в. щеше да протече другояче, несъмнено с някои допълнителни затруднения.

Все пак една претърпяла провал активна мрежа неизменно се стреми да компенсира загубите си. Изместена от тази или онази област, тя подчертава предимствата и насочва капиталите си към някоя друга. Такова поне е правилото всеки път, когато някой могъщ и вече много печеливш капиталист се включва в играта. Така е при генуезките търговци от Черно море през XV в. Четвърт век след падането на Константинопол (1453), когато турците завзе-

мат търговските им пунктове на Кримския полуостров и по-специално важната фактория в Кафа (1479), генуезците не изоставят отведнъж всякакви опити за влияние в Мала Азия: те запазват присъствие например в Хиос до 1566 г. Ала най-доброто от тяхната дейност укрепва и развива вече съществуващата мрежа от предприятия в Западна Европа, Испания, Мароко, а скоро след това и в Антверпен и Лион. Една империя им се изплъзва от ръцете на изток – те създават друга на запад. По същия начин победената навред из Индийския океан и Индонезия португалска империя, смъртно ранена на бойното поле на собствените си предишни подвизи, се оттегля в последните години от XVI и началните години от XVII в. в Бразилия и испаноезична Америка. По същия начин в зората на XVII в., въпреки нечуваните отстъпления на големи флорентински фирми, именно в Централна Европа, в широк ветрилообразен регистър от пътища, изхождащи от Венеция, италианските търговци намират компенсация – слаба, но сигурна – за злощастията, докарани им от конюнктурата след 1600 г.[93] Съвсем не е случайност, че Бартоломео Виатис[94] от Бергамо, сиреч венециански поданик, в Нюрнберг се превръща в един от най-богатите търговци (или даже най-богатият) в новото си отечество; че италианците действат усърдно в Лайпциг, Нюрнберг, Франкфурт, Амстердам, Хамбург; че италианските стоки и вкусове последователно покоряват Виена и в още по-голяма степен Полша чрез активните средища Краков и Лвов. Съхранени в полските архиви преписки[95] говорят за италиански търговци в градовете и на панаирите в Полша през XVII в. Те са достатъчно многобройни, тъй че всеки да ги забележи. Съдете по следната историйка: през 1643 г. някакъв испански войник е пратен с куриерската задача да занесе от Нидерландия във Варшава на кралицата на Полша подарък – дантели и кукла във френска носия, поискана от самата нея, „за да могат придворните шивачи да ѝ ушият дрехи по същата мода, тъй като полската я скрива и не е по вкуса ѝ". Куриерът пристига, посрещат го като пратеник. „Фактът, че зная латински, доверява той, ми помогна донейде, защото иначе не бих могъл да разбера пукната дума от езика им... а те не знаят от нашия друго, освен да ти отдадат почести (*dar secoria*) по италиански маниер, защото има множество италиански търговци в тия страни." По обратния път той се спира в Краков, градът, „където се коронясват полските крале", и оттам също съобщава за „множество италиански търговци, които търгуват преди всичко с коприна" в големия търговски център. Свидетелство без съмнение незначително, но красноречиво[96].

Малцинства завоеватели

Предходните примери сочат честата принадлежност на едрите търговци – господари на вериги и мрежи – към чужди малцинства, било по национална принадлежност (италианците във Франция по времето на Филип Хубави и Франсоа I, или в Испания при Филип II), било по специфичен верски признак – евреи, арменци, бания, парси, руски разколници или копти християни в мюсюлманския Египет. На какво се дължи подобна тенденция? Ясно е, че всяко малцинство притежава естествена склонност към сплотяване, взаимо-

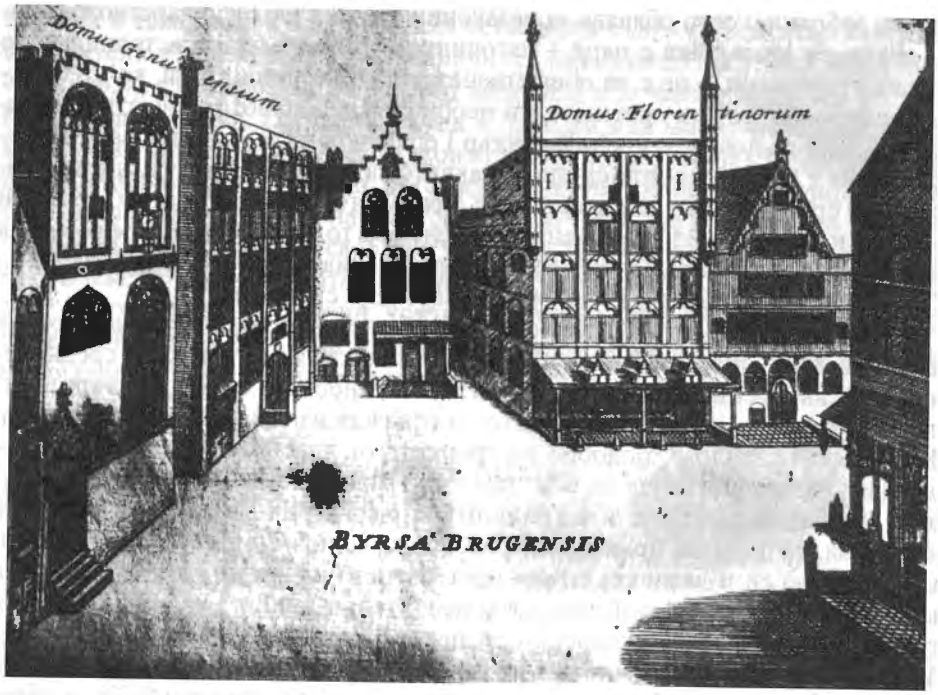

Брюге, площадът на Борсата: от двете страни сградата е обградена от Дома на генуезците и този на флорентинците, нагледно доказателство за експанзията и влиянието на италианските търговци (A.C.L., Bruxelles)

помощ и самозащита: в чужбина генуезец се сближава с генуезеца, арменец с арменеца. Чарлс Уилсън (в наскоро появила се статия) с известно задоволство хвърля светлина върху изненадващото проникване в най-големите лондонски търговски дела на френските хугеноти в изгнание, чиято роля като разпространители на занаятчийски умения се изтъква най-вече. Прочее те винаги са образували и все още образуват в английската столица компактна група, която ревниво съхранява своята индивидуалност. От друга страна, малцинството лесно придобива усещането, че е потискано, недолюбвано от мнозинството, което го освобождава от всякакви скрупули спрямо него. Това ли е начинът да бъдеш съвършен „капиталист"? Габриел Ардан[97] може да пише: „*Homo oeconomicus* [под това разбира напълно спечеления за капиталистическата кауза човек] не изпитва топли чувства към себеподобните си. Той желае да има пред себе си единствено други икономически дейци, купувачи, продавачи, заемодатели, кредитори, с които по принцип поддържа чисто икономически отношения." В същия смисъл Зомбарт отдава превъзходството на евреите във формирането на „капиталистическия дух" на това, че предписанията на религията им позволяват спрямо „чуждоверците" онова, което забраняват спрямо едноверците им.

Но обяснението се оборва от само себе си. В общество, което си има соб-

ствени забрани, което обявява за незаконни занаяти като лихварството и дори всякакви занимания с пари – източник на толкова благосъстояния, и то не само търговски, – не е ли обществената действителност тази, която обрича „ненормалните" на противни, но необходими за цялото общество задължения? Ако се доверим на Александър Гершенкрон[98], именно това се случва в Русия с православните еретици, каквито са разколниците. Ролята им може да се сравни с тази на евреите или арменците. Ако ги няма тях, няма ли да се наложи да бъдат измислени? „Евреите са толкова необходими за една страна, колкото и хлебарите", възкликва венецианският патриций Марино Санудо, възмутен от мисълта за мерки, насочени срещу тях[99].

В този спор е по-добре да се говори за обществото, отколкото за „духа на капитализма". Политическите разпри и религиозните страсти в средновековна и съвременна Европа изключват от общностите си множество индивиди, превърнати в чужбина, където ги отвежда изгнанието, в малцинства. Италианските градове, подобно на гръцките от класическата епоха, представляват размирни гнезда на оси: там има граждани от вътрешността, оградена от градските стени, и изгнаници – толкова разпространена социална категория, че дори им прикачвали родово название: *fuorusciti**. Че запазвали имуществото си и деловите си връзки в сърцето на града, който ги гони, за да ги приеме отново някой ден – все едно, това е съдбата на множество генуезки, флорентински, лукийски семейства в съотношение десет към едно. Нима тези *fuorusciti*, особено ако са търговци, по тоя начин не биват тласкани по пътя на успеха? Голямата търговия е „ търговия надалеч". Те са обречени на нея. Прокудени, благоденстват поради самия факт на отдалечаването си. Така през 1339 г. група нобили от Генуа отхвърля наскоро установеното с така наречените пожизнени дожи народно управление и напуска града[100]. Тези емигрирали нобили са известни като *nobili vecchi***, докато останалите в Генуа при народното управление се наричат *nobili novi**** – и разривът няма да бъде преодолян дори след завръщането на изгнаниците в града. И сякаш по чиста случайност именно *nobili vecchi* отдалеч се превръщат в господари на крупните сделки с чужбина.

Други изгнаници: испанските или португалските марани, които в Амстердам се връщат към юдейството. Също общоизвестни изгнаници: френските протестанти. Отмяната на Нантския едикт през 1685 г. в никакъв случай не създава *ex nihilo***** Протестантската банка, установила впоследствие господство над френската икономика, гарантира подема ѝ. Подобни *fuorusciti* от нов тип съхраняват връзките си във вътрешността на кралството и чак до самото му сърце – Париж. Няма съмнение, те многократно успяват да прехвърлят в чужбина значителна част от изоставените си капитали. И подобно на *nobili vecchi*, един ден се завръщат победоносно.

В крайна сметка малцинството представлява предварително и здраво изградена мрежа. Италианецът, който пристига, за да се установи в Лион, за голямо учудване на французите има нужда единствено от маса и лист хартия.

---

* *Емигранти (итал.). – Бел. прев.*
** *Стари нобили (итал.). – Бел. прев.*
*** *Нови нобили (итал.). – Бел. прев.*
**** *От нищото (лат.). – Бел. прев.*

Но това е така, защото подръка има естествени съдружници, осведомители, поръчители и кореспонденти в различните европейски градове. С една дума – всичко, което прави един търговец надежден и за чието постигане често се губят дълги години. По същия начин в Лайпциг или Виена – градове на границата на гъстонаселена Европа, които издига подемът през XVIII в. – човек бива поразен от богатството на чуждите търговци: нидерландци, френски изгнаници след отмяната на Нантския едикт (първите пристигат в Лайпциг през 1688 г.), италианци, савойци, тиролци. Няма или почти няма изключение: късметът е на страната на чужденеца. Произходът му го свързва с градове, места и далечни страни, които начаса го въвеждат в търговията на далечни разстояния, в голямата търговия. Как да не кажем, макар че изглежда прекалено хубаво: „всяко зло – за добро"?

ТЪРГОВСКА ПРИБАВЕНА СТОЙНОСТ, ПРЕДЛАГАНЕ И ТЪРСЕНЕ

Търговските мрежи и потоци съставляват една система. Както релсите, електропроводите, подвижния състав и персонала в железниците. Всичко е създадено заради движението. Но самото движение се оказва загадка.

Търговската прибавена стойност

Очевидно е, че за да бъде придвижена, стоката трябва да увеличи цената си по време на превоза. Именно това увеличение ще назовавам търговска прибавена стойност. Дали сме изправени пред закон без изключения? Определено или почти. В края на XVI в. испанската монета от осем реала струва 320 рейса в Португалия и 480 в Индия[101]. В края на XVII в. фабричната цена на една вара* етаминена тъкан в Льо Ман е 3 реала, в Испания – 6, а в Америка – 12[102]. И така нататък. Именно това предизвиква на някои места учудващо високите цени на редките стоки, които идват отдалеч. Към 1500 г. в Германия една ливра шафран (италиански или испански) струва колкото един кон, а една ливра захар – колкото три прасета сукалчета[103]; в Панама през 1519 г. конят струва 24 песос и половина, един индиански роб – 30 песос, а един мях вино – 100 песос[104]... В Марсилия през 1248 г. 30 метра фландърско сукно струва от два до четири пъти повече от един сарацински роб[105]. Но още Плиний Стари пише, че индийските стоки като пипера и подправките се продават в Рим стократно по-скъпо, отколкото е производствената им цена[106]. Очевидно е, че по подобен маршрут в играта трябва да се включи печалба, която да даде тласък на цикъла и да включи разходите по неговото движение. Защото към покупната цена на стоката се прибавят

---

* *Мярка за дължина от исп. произход, която в Испания е равна на 0,8356 м, в Португалия – 1,10 м, а в колониите стойностите се приближават до някоя от двете. – Бел. прев.*

транспортните разходи, които по онова време са особено високи. За превоза до Флоренция на сукно, закупено на шампанските панаири през 1318 и 1319 г., включително митата, опаковането и други разходи, са заплатени съответно (става дума за шест пратки): 11,80; 12,53; 15,96; 16,05; 19,21 и 20,34% от покупната цена (*primo costo*)[107]. За един и същи маршрут и за сходни стоки разходите се променят един-два пъти. Споменатите проценти са сравнително ниски, защото платовете са скъпа, но като цяло лека стока. Стоките с голямо тегло и ниска цена като жито, сол, дървен материал и вино по принцип не се разпространяват на дълги разстояния по суша, освен ако не е абсолютно необходимо – и в тези случаи наложителността се добавя върх транспортните разноски. Виното кианти, което още през 1398 г. е известно под това име, е евтино или *„povero"*, както го наричат тогава и струва един флорин хектолитъра (за сравнение малвоазийското вино струва 10–12 флорина). След превозването му от Греве до Флоренция (27 км) цената му се вдига с 27–40%; ако превозът продължи до Милано, цената му се удвоява[108]. През 1600 г. превозът на едно двесталитрово буре с вино от Вера Круз до Мексико струва колкото покупната му цена в Севиля[109]. Още по-късно, по времето на Кантийон, „превозът на вино от Бургундия до Париж често е по-скъп, отколкото самото вино струва на място"[110].

В първия том на настоящия труд обърнахме внимание каква пречка представлява неизменно скъпата и лишена от гъвкавост транспортна система. Федериго Мелис[111] доказва, че все пак през XIV и XV в. е осъществен огромен напредък при *морския* транспорт с увеличаването на корабния корпус, а следователно и на трюмовете, и с установяването на прогресивни тарифи, при които се проявява тенденция навлото да се изчислява *ad valorem**: по такъв начин скъпите стоки отчасти поемат превозните разходи на обикновените стоки. Но тази практика се установява бавно. В Лион през XVI в. цената на транспорта по суша се изчислява съобразно теглото на стоката[112].

Във всеки случай за търговеца въпросът си остава все същият: как стоката, която пристига при него било с товарен платноход, било с талига или с товарен добитък, в края на превоза да повиши цената си така, че да може да покрие освен непреките разходи по операцията, също така и покупната цена плюс разходите за транспорт, плюс печалбата, която търговецът предвижда. Ако ли не, тогава защо да рискува пари и да си прави труда? Кога по-трудно, кога по-лесно, стоката успява да го стори. Няма съмнение, че за „царските стоки" – това е израз, който Симон Руис използва за обозначаване на пипера, подправките, кошенила, а ние бихме прибавили също и монетите от осем реала – няма проблем: пътят е дълъг, но печалбата е сигурна. Ако цената не отговаря на очакванията, се изчаква; малко търпение и всичко си идва на мястото, защото купувач, тъй да се каже, никога не липсва. Всяка страна и всяко време има своите „царски стоки", които обещават добавъчна печалба повече от другите.

Това правило се илюстрира чудесно от пътешествията на Джамбатиста Джемели Карери, спомените за които човек нееднократно може да чете с ув-

---

* *Съобразно стойността. – Бел. прев.*

лечение. Този неаполитанец, който предприема през 1694 г. обиколка на света повече за собствено удоволствие, отколкото за да печели, намира разрешение, за да покрива пътните разноски по време на продължителното си пътешестие: купува от пазара стоки, за които е убеден, че ще се продадат особено скъпо на пазара, където смята да отиде. В Бандер Абас на Персийския залив натоварва „фурми, вино, ракия и [...] всякакви персийски плодове, които се доставят в Индия сушени или мариновани в оцет [...], от които много се печели“[113]; когато отпътува от Манила за Нова Испания, се запасява с китайски живак: „Носи 300% печалба“ – споделя той[114]. И така нататък. Пътувайки със своя собственик, стоката се превръща в капитал, който на всяка крачка носи облаги, покрива разходите на пътешественика и дори му осигурява, когато се връща в Неапол, значителни доходи. Франческо Карлети[115], който почти век по-рано, през 1591 г., също предприема обиколка на света, избира като първо стоково вложение чернокожите роби, истинска „царска стока“, когато се закупуват от остров Сао Тома и след това се препродават в индийска Картахена.

За обикновените стоки нещата очевидно не са толкова лесни; търговската операция може да бъде успешна само с цената на хиляди предпазни мерки. На теория всичко е просто, поне за икономист като абат Кондияк[116]: златното правило на размяната е да се свърже един пазар, на който дадена стока е в изобилие, с друг пазар, където същото благо е рядкост. Но на практика, за да си осигури тези условия, човек трябва да е колкото предпазлив, толкова и осведомен. Търговската кореспонденция разточително го доказва.

Нека надникнем през един априлски ден на 1681 г.[117] в магазина на Джамбатиста Сарди в Ливорно. Важно пристанище на Тоскана, Ливорно има широк излаз към Средиземноморието и цяла Европа, поне до Амстердам. В последния град Бенжамин Бурламаки, който по произход е от Лука, управлява кантора за търговия с Балтика, Русия, Индия и други места. В момента, когато започва преписката между нашите двама търговци, е пристигнала флотилия на Индийската компания, което снижава цените на канелата. Ливорниецът възнамерява да предприеме търговска операция с тази „царска стока“. Пълен с идеи, той пише на Бурламаки и му обяснява, че желае да „направи сделката за своя сметка“, което означава, че не смята да дели печалбата със своя кореспондент. Накрая сделката пропада и Сарди, съгласен този път с участието на Бурламаки, не вижда друга интересна стока, която да докара от Амстердам в Ливорно, освен „*vacchette*“, т.е. руските кожи, които скоро наводняват италианските пазари. През тази 1681 г. те вече редовно се търгуват в Ливорно, където понякога пристигат директно от Архангелск, придружени от бъчви с хайвер. Ако кожите са „хубави на цвят, както отвън, така и отвътре, широки и тънки и не надхвърлят 9–10 флорентийски ливри тегло“, тогава Бурламаки да натоварел известен брой на два кораба (за да се разпредели рискът), като корабите са „*de buonna difesa, che venghino con buon convoglio*“* и най-добре това да станело преди зимното затваряне на корабоплаването на север. Тези кожи се продават в Амстердам

---

* *Добре защитени и с добър конвой (итал.). – Бел. прев.*

по 12, а на ливорнийския пазар се оценяват от 26,5 до 28 , тоест повече от два пъти по-скъпо. Сарди пише, че трябва доставната цена в Ливорно да не надхвърля 24, като предвижда 10% печалба. Шест пакета кожи са натоварени в Тексел и Бурламаки си възстановява половината от разноските, като съгласно инструкциите на Сарди тегли полица от един венециански банкер. Всичко е пресметнато. И въпреки това накрая сделката не се оказва блестяща. През май 1682 г. няколко значителни доставки снижават цените в Ливорно на 23; кожите се оказват неособено качествени и продажбата им не върви: на 12 октомври същата година те все още са на склад. Естествено за търговската къща „Сарди", която в периода между 1681 и 1682 г. участва в многобройни търговски операции – износ на зехтин и лимони от генуезката Ривиера, това не е от голямо значение, тъй като тя търгува на широка нога с Амстердам и Англия и понякога дори сама пълни цели кораби. Посоченият епизод е интересен дотолкова, доколкото показва трудностите да се предвижда от разстояние и да се уреди търговската прибавена стойност.

Такова е вечното занимание на търговеца: да прави отново и отново предварителни разчети и да проиграе мислено десетки пъти една операция, преди да я предприеме. Някакъв методичен амстердамски търговец[118] замисля сделки във Франция и пише на руанския комисионер Дюгар-син да му „изпрати в отговор котировките на най-продаваните [при вас] стоки, както и предварителен разчет за продажбата им [което ще рече с включване на всички предвидени разходи]...Най-много ме интересуват цените на китовата кост, на маста от червен кит, на финия и нелющен бакам*; на смирненския памук, на жълтото дърво, на стоманената тел [...] и зеления чай." От своя страна един френски търговец[119] (16 февруари 1778 г.) иска сведения от друг амстердамски търговец: „...Тъй като не съм в течение как се продават ракиите у вас, ще ви бъда задължен, ако ме уведомите колко струват 30 фертела** ракия, пресметнати във френски пари, според което да си направя сметката и ако видя, че е изгодно, да ви изпратя известно количество..."

Това че търговската прибавена стойност е неизбежно условие за осъществяването на всяка търговска размяна, се разбира от само себе си и няма смисъл повече да го доказвам. Ала тя може да обясни доста повече неща, отколкото се вижда на пръв поглед. Например дали чрез нея страните, които се смятат за жертви на скъпия живот, не получават автоматично известни преимущества? Тези средища на изпреварващото търсене са най-ярките фарове в търговското море. Стоката се стича натам, привлечена от високите цени. Венеция, която владее Вътрешно море, дълго време живее под знака на скъпия живот и това все още продължава през XVIII в.[120] Холандия също става скъпа за живеене страна: хората там живеят в оскъдица, особено бедните, но така е и за недотам бедните[121]. Още от времето на Карл V Испания е страна, където животът е ужасяващо скъп[122]: „...тук научих поговорката, че в Испания всичко е скъпо, освен парите" – пише някакъв френски пътешественик (1603 г.)[123]. През XVIII в. нещата продължават да стоят по същия

---

* *Кърмъза, растение от което се приготвят червени багрила за тъкани. – Бел. прев.*

** *Стара мярка за вместимост – от нем. Viertel, Vertel – вариращa според региона между 7 и 8 литра. – Бел. прев.*

начин. Ала скоро Англия ще установи недостижим рекорд: тя е отличен пример за страна с трудна издръжка на живота: наемането на къща, екипаж, разходите за храна и престоя в хотел са разорителни за чужденеца[124]. Дали подобно покачване на издръжката на живота и на заплатите, които се забелязват още преди революцията от 1688 г., са един вид откуп или по-скоро показателно условие за английското надмощие, което е на път да се установи? Или изобщо за всяко надмощие? Английският пътешественик Файнс Морисън, който между 1599 и 1606 г. е секретар на лорд Маунтджой, а в периода от 1591 до 1597 г. е пътувал из Франция, Италия, Нидерландия, Германия и Полша и освен всичко е добър наблюдател, прави следното изненадващо заключение: „След като в Ирландия и Полша видях, че хранителните продукти са много евтини, а белият метал е оскъден, което го прави още по-ценен, моите наблюдения ме навеждат на мнение, тъкмо противоположно на общоприетото, а именно, че най-сигурният признак за процъфтяването и богатството на една държава е високата цена тъкмо на тези неща..."[125] Същото твърди и Пинто. Това е и парадоксът на Кене: „Изобилието и високите цени означават богатство."[126] През 1787 г. на минаване през Бордо Артър Янг[127] отбелязва: „Наемите на къщите и апартаментите се покачват с всеки изминал ден; още след подписването на мира [от 1783 г.] повишението стана значително, и то в самия момент, когато бяха построени и все още се строят толкова нови къщи, но това съвпада с цялостното покачване на цените: оплакват се, че за десет години издръжката на живота се е увеличила с 30 процента. Няма по-красноречив показател за напредък и разцвет." Същото твърди двайсет години по-рано, през 1751 г., още младият абат Галиани в книгата си за парите: „Високите цени на стоките са най-сигурният пътеводен знак към голямото богатство."[128] Човек се замисля за теоретичните разсъждения на Леон Дюпре[129] в наше време по отношение на „страните във възход", където трудовите възнаграждения и цените са „определено по-високи от тези в изоставащите страни". Но ние трябва да се върнем на причините за тези различия в цените. Най-лесно е да се каже, че то се дължи на структурно и организационно превъзходство. А всъщност трябва да се разисква за структурата на света[130].

Силно се изкушаваме да съпоставим с подобна изходна действителност необикновената съдба на Англия. Високите цени и високите заплати са помощници за островната икономика, но също така и пречки. Текстилната индустрия, която в основата си е облагодетелствана от изключителното производство на евтина вълна, преодолява трудностите. Но дали с останалите индустриални дейности е така? Трябва да признаем, че техническата революция от XVIII в. се оказва чудесен изход.

Предлагането и търсенето: primum mobile

Главната подбуда за размяната произтича от търсенето и предлагането, от множеството лица на търсенето и предлагането, които са ни добре познати, въпреки че вездесъщието им не ги прави по-лесни нито за определяне, нито за оценяване. Те са стотици и хиляди. Те са навързани, те се държат за

ръка, те са двигателят на търговските потоци. Класическата икономическа теория обяснява всичко чрез тях и едновременно ни въвлича в неразрешими спорове върху съответната роля на търсенето и предлагането като движещи сили – спорове, които се възобновяват в наши дни и все още имат значение при определяне на мотивацията в различните типове икономическа политика.

Всеизвестно е, че няма предлагане без търсене и обратно: и едното, и другото се пораждат от размяната, която създават и която ги създава. Същото нещо може да се каже и по отношение на покупката и продажбата, на търговските пътувания в едната и в другата посока, на даването и получаването на дарове и дори по отношение на труда и капитала, на потреблението и производството – доколкото потреблението заема страната на търсенето, а производството – тази на предлагането. Според Тюрго човек предлага онова, което притежава, защото желае и същевременно търси нещо, с което не разполага. Ако търси онова, което не притежава, то е защото е приел или решил да предостави нещо в замяна, да предложи исканата стока, исканата услуга или исканата сума пари. Следователно елементите са четири, обобщава Тюрго: „Налице са две притежавани и две желани неща."[131] „От само себе си се разбира, че всяко предлагане и всяко търсене предполагат своите противоположности" – пише един съвременен икономист[132].

Нека не отминаваме с лека ръка тези забележки като игра на думи или наивност. Те допринасят за отстраняване на различията или на привидните потвърждения. Те призовават към предпазливост онзи, който си задава въпроса кое е по-важно: предлагането или търсенето, или кое от двете играе ролята на *primum mobile*, което в крайна сметка означава същото. Въпрос, който няма еднозначен отговор, но ни въвежда в самата същност на размяната.

Често се връщам мислено към примера с компанията *Carrera de Indias*, която Пиер Шоню[133] така добре е проучил. След 1550 г. нещата са установени, могат да се очертаят в едър мащаб и опишат с термини от механиката като трансмисия, която започва от Севиля и опасва по посока на часовниковата стрелка Канарските острови, американските пристанища, бахамските проливи на юг от Флорида, после Азорските острови и свършва в Севиля. Корабоплаването придава конкретни измерения на циркулиращия поток. Според Пиер Шоню няма съмнение: през XVI в. „конюнктурният тласък на движението" идва от „посоката отиване", т.е. от Испания към Америка. Той уточнява: „Очакването на европейските продукти, предназначени за Индия*, е едно от основните занимания на севилци в момента на подготовката за изпращане"[134]: идрийски живак, унгарска мед, строителни материали от Север и цели кораби с бали сукно и платове. А в началото дори зехтин, брашно и вино, продукти, доставяни от самата Испания. Следователно не само тя осъществява широкообхватното презокеанско движение. Европа допринася, като очаква своята част от манната при завръщането на флотилиите. Французите смятат, че без техните пратки системата няма да функционира. Генуезците[135], които още от началото и докъм 1568 г. кредитират

---

* *Т.е. Новия свят. – Бел. прев.*

12. ПОСТЪПЛЕНИЯТА В ЕВРОПА НА АМЕРИКАНСКО СРЕБРО

Мишел Морино (in : Anuario de historia economica y social, 1969, с. 257–359), след внимателно боравене с източници като холандските вестници и цифровите данни, които подават чуждите посланици в Мадрид, успява да очертае кривата на вноса на скъпоценни метали през XVII век. Ясно се вижда таванът, после спадане на постъпленията след 1620 г. и рязкото покачване наново от 1660 г.
(мащаб: 10,20,30... милиона песос)

продължителните и мудни операции с Новия свят, също са необходими, както и много други. Следователно първоначалният тласък от Севиля при подготовката на тръгванията се изразява в мобилизиране на многочислените сили на Западния свят; той е движение, което широко надхвърля Испания по източници, а това налага едновременното включване на парите на генуезките делови кръгове, минните галерии в Идрия, фламандските занаятчийски работилници и двайсетината полуселски пазари, където се продават бретонски платове. Контролно изпитание: всичко се спира в Севиля, а по-късно в Кадис по волята на „чужденците". Правилото е дълговечно: през февруари 1730 г.[136] „тръгването на галионите се забавя още до началото на март, за да се даде възможност на чужденците да натоварят голямо количество стоки, които още не са успели да пристигнат в Кадис поради неблагоприятните ветрове" – пише в някакъв вестник.

Все пак трябва ли да казваме „първоначален тласък", *primum mobile*? По принцип всяка „трансмисия" може да бъде задвижена от която и да е точка на своята обиколка – задвижена или обратното, спряна. В случая ни се струва, че първото продължително забавяне някъде около 1610 или 1620 г. е предизвикано от спада на продукцията в сребърните мини в Америка. Вероятно поради „закона" за намаляващата доходност, но със сигурност поради намаляването на индианското население, което доставя необходимата работна ръка. И когато около 1660 г. всичко започва да се подема наново в района на Потоси, както и в сребърните мини на Нова Испания – докато в същото време Европа, изглежда, е обхваната от неотслабваща криза, – тогава тласъкът

идва от Америка, където индианските миньори използват отново традиционните си мангали[137] още преди да се върнат към живот големите „съвременни" минни съоръжения. Накратко, поне два пъти първостепенната роля (най-напред отрицателна, а после положителна) се играе от другата страна на Атлантика, в Америка.

Но това не е правило. След 1713 г., когато чрез привилегията на *asiento** и чрез контрабанда англичаните си отварят пазара към испанска Америка, скоро я наводняват със свои продукти, и то най-вече със сукно, което са предоставили в значителни количества на кредит на прекупвачи от Нова Испания и други места. Връщането в сребро се подразбира. Този път мощният импулс, двигателят от тази страна на океана, е английският *forcing*. Дефо простодушно обяснява същия процес в Португалия като насилствено предлагане в чужбина, *„force a vend abroad"*[138]. Само че сукното не се застоява задълго непродадено в Новия свят.

И все пак как да разграничим в случая предлагането и търсенето, без да прибягваме до четирифакторната схема на Тюрго? В Севиля масата стоки, която се натрупва в трюмовете на потеглящите кораби и която търговците успяват да съберат едва като изгребат собствените си запаси от пари и кредит или като с отчаяни усилия теглят полици от чужбина (в навечерието на всяко заминаване и чак до завръщането на флотилията човек не може да намери на пазара нито един мараведи** назаем!), това предлагане, което тласка напред изобилното и разнообразно производство на Запада, е придружено от подразбиращо се, упорито и властно търсене, което изобщо не е тайна: пазарът и търговците, които са инвестирали своите капитали в този износ, очакват на връщане да им бъде платено в сребро, в бял метал. Така е във Вера Крус, Картахена и Номбре де Диос (а по-късно в Порто Бело), където търсенето на европейски блага, произведени от земята или индустрията на континента (и като цяло високоплатени), е придруженно от очевидно предлагане. През 1637 г. на панаира в Порто Бело могат да се видят слитъци сребро, натрупани като купчина камъни[139]. Естествено, нищо не може да върви без наличието на подобно „желано нещо". Тук също предлагането и търсенето са едновременнно в действие.

Можем ли да кажем, че двете страни на предлагането – сиреч двете производства, които се очертават едно срещу друго – надделяват над двете страни на търсенето, над „онова, което не притежавам"? Не може ли да се каже по-скоро, че те съществуват само по отношение на *предвиденото* и *предвидимото* търсене?

Във всеки случай проблемът не е само в тези икономически термини (въпреки че предлагането и търсенето далеч не са „чисто икономически" по-

---

* *Asiento de Negros – „Договор за продажба на негри", чрез който Испания предоставя на различни страни монопола за търговия с чернокожи, в замяна на значителни парични обезщетения. След Утрехтския договор (1713 г.) правото да продават в испанска Америка 4800 чернокожи роби за 30 години се предоставя на Британската компания за Южните морета срещу годишна вноска от 34 000 лири. – Бел. прев.*

** *Стара испанска монета. – Бел. прев.*

нятия, но това е друг въпрос). Очевидно той може да бъде и въпрос на сила. От Мадрид до Севиля и в Новия свят оттатък се простира цяла командна мрежа. По правило „индийските закони" (*leyes de Indias*) и изобщо илюзиите за някаква реална власт на католическите крале отвъд океана са обект на подигравки. Допускам, че в тези далечни земи не всичко е ставало по тяхната воля. Но все пак тя постига някои цели и впрочем намира материален израз в многолюдното присъствие на кралските офицери, които все пак не са се грижели единствено за собствените си интереси. Все пак данъкът върху всяка пета бройка редовно се прибира в името на краля и в документите при завръщането винаги се упоменава неговият дял редом с този на търговците. По времето на *първите* пътувания, независимо че корабът, така да се каже, се връща на баласт, тази част е относително огромна, защото баластът е от слитъци сребро. А колонизацията все още не е толкова напреднала, че да привлече много европейски стоки в обратната посока. Тогава съществува по-скоро експлоатация, отколкото размяна, и тази експлоатация не престава, нито се заличава впоследствие. В някакъв френски доклад от 1703 г. се казва, че: „Испанците имат обичай [преди войната за Испанското наследство, която избухва през 1701 г.] да носят стоки за 40 милиона [ливри от Тур] и да отнасят злато, сребро и други стоки за 150 милиона" – и то на всеки пет години[140]. Ала с колкото и да се налага да коригираме обема на истинските печалби, като вземем предвид разходите по пътуването в двете посоки, това си остава пример за неравностойна размяна с всичките икономически и политически последствия, наложени от подобна неравностойна размяна.

Естествено, не е непременно необходимо да съществува намесата на крал или държава, за да има експлоатация, неравна или принудителна размяна. От търговска гледна точка манилският галион е изключителен завършек на цикъла, но нека не се заблуждаваме: тук първенството е в полза на търговците от Мексико[141]. Забързани посетители на краткотрайните панаири в Акапулко, те държат ничком, на месеци и години разстояние, търговците от Манила (които от своя страна вземат реванш от китайските търговци) – точно както холандските търговци дълго време държат в зависимо положение търговците комисионери от Ливорно. Щом отношенията се основават на силата, тогава какво точно означават понятията „търсене" и „ предлагане"?

Търсенето, разглеждано отделно

След направените дотук уговорки смятам че няма да има недоразумения, ако за кратко откъснем търсенето от контекста, в който се вписва, и го разгледаме самостоятелно. За целта ме окуражават забележките на икономистите, които в наше време се занимават с развиващите се страни. Рагнар Нурксе[142] е категоричен, че ако искаме да запалим двигателя, трябва да завъртим силно манивелата на търсенето. Самоцелният стремеж да се увеличи производството води до засечки. Известно ми е, че онова, което е валидно за страните от съвременния Трети свят, не е *ipso facto* валидно за икономиките и обществата от епохата на Стария режим. Но сравнението води до разсъждения в двете посоки. Дали забележката на Кене е в сила само за миналото

(1766 г.)? Винаги ще има „потребители, които не могат да консумират толкова, колкото биха искали: онези, които ядат само черен хляб и пият само чиста водица, биха желали да се хранят с бели погачи и да пият вино; онези, които не могат да си позволят да ядат месо, биха искали да го правят; онези, които носят прости дрехи, биха искали да имат хубави; онези, които си нямат дърва за огрев, биха желали да си купят и т. н.“[143]. Впрочем тази маса потребители непрестанно расте. Бих казал, че „консуматорското общество“ *mutatis mutandis* винаги потенциално съществува. Единствено доходите, девет десети от които системно и лесно биват поглъщани, ограничават неговите щения. Ала за мнозинството от хората съществува осезаема и непреодолима граница. Френските икономисти от XVIII в., както и изследователите на икономиката на Третия свят в наши дни, осъзнават този предел и не престават да търсят начини да увеличат доходите и потреблението, чието „разорение [...] идва от доходите“, както казва още Боагилбер навремето[144]. Накратко, това е равносилно на увеличаване на търсенето.

Но очевидно има търсене и търсене. Кене, който е противник на търсенето на „показен разкош“, възхвалява „насъщното потребление“[145], т.е. разширяване на всекидневното търсене на „производителната класа“. Той не греши: именно това търсене е съществено, защото е *трайно*, значително по обем и способно да запази във времето натиска и изискванията си, а следователно да служи за безпогрешен водач на предлагането. Всяко разширяване именно на това търсене е основната предпоставка за растеж.

Известно е, че това базисно търсене произтича от някогашния избор (на пшеница, ориз или царевица), чиито последствия и „производни“[146] са неизброими; то се поражда от нужди, от които човек не може да избяга: сол, дърва, платове... Няма съмнение, че именно по тези първостепенни нужди, чиято история толкова рядко е била изучавана, трябва да съдим за повсеместното, базисно търсене и за подвизите, които са свързани с него. Подвиг е например успешният опит на Китай да превози на север, чак до Пекин по дългия воден път на Императорския канал ориза, солта и дървото от Южните провинции; подвиг е и транспортирането на бенгалския ориз по море в Индия, и пренасянето по суша на ориз и жито с керван от хиляди волове; както и разпространението на житото, солта и дървения материал из целия Западен свят; подвиг е и това, че солта от Пеке успява да изкачи Рона чак до Сейсел[147]; че солта от Кадис, Сетубал и залива Бургньоф стига от Атлантика до Северно море и Прибалтика. Това е дотолкова важно, че в края на XVI в. спирането на снабдяването със сол е начин да се поставят Обединените провинции на колене. Испания само би могла да мечтае за това[148].

Колкото до дървения материал, на чиято повсеместна употреба се спряхме в първия том, само можем да се удивляваме на огромния трафик, който се организира заради него по всички европейски и китайски реки: салове, навързани на керван трупи, спускани по вода стволове, паянтови гемии, които разрушават с пристигането (например по долното течение на Лоара и на много други реки), морски кораби, натоварени с дъски, талпи и дори специално построени морски съдове за превоз към Запад на несравнимите мачти от Севера. Замяната на дървата с въглища, нафта и електроенергия изисква повече от век за системно приспособяване. Пътят на виното, което е част от

основната европейска цивилизация, няма никакво прекъсване. Само че Пиер Шоню преувеличава малко с твърдението си, че за икономиката на Стария режим флотилиите с вино са същото, каквото е превозът на въглища за XVIII, а още повече за XIX в.[149] От своя страна житото, което е тежко и относително евтино, се пренася колкото е възможно по-рядко, още повече че производството му е повсеместно. Ала когато поради слаба реколта започне да липсва и настъпи дефицит, то потегля на далечни пътешествия.

В сравнение с тези масивни и тромави действащи лица луксозната стока е крехка и ослепителна героиня, която вдига много шум около себе си. Парите се стичат към нея и се подчиняват на нейните заповеди. Така се създава *свръхтърсене* със собствени трафици и прищевки. Желанието, което не страда от прекомерна вярност към себе си, и винаги готовата да изневери мода създават изкуствени и властни „потребности", които се променят и изчезват единствено за да отстъпят място на други привидно също случайни страсти: захарта, алкохола, тютюна, чая, кафето. А често, независимо че в домакинствата все още често се преде и тъче за всекидневна употреба, модата и луксът често налагат търсенето си върху най-напредналите и най-добре комерсиализирани сектори на текстилното производство.

В края на XV в. богатите изоставят златотъканите и сребротъканите сукна заради копринатa. Не след дълго, независимо че се разпространява и в известна степен става достъпна, тя се превръща в символ на обществено положение и за повече от столетие дава неимоверен тласък на разцвета в Италия, преди копринарските манифактури да се развият из цяла Европа. През последните десетилетия на XVII в. всичко се променя отново с модата на английското сукно. През следващия век е внезапният възход на „емприметата", т.е. на щампованите памучни платове, най-напред внасяни от Индия, а впоследствие наподобявани в Европа. Във Франция отговорните власти безнадеждно се борят да защитят националното манифактурно производство от нашествието на тези фини тъкани. Ала нищо не може да ги възпре: нито надзорът, нито обиските, нито арестите, нито глобите, нито разюзданото въображение на някои съветници, като например търговецът от улица „Бурдоноа" в Париж, Брийон дьо Жуи, който предлага да се плащат по 500 ливри на трима специални полицаи (*exempts*), които „да съблича [...] посред улицата жените, облечени в дрехи от индийска тъкан", или ако мярката се струва прекалено радикална, тогава „в индийски платове да се натруфят няколко улични момичета" и да се разсъблекат публично за назидание[150]. В един свой доклад от 1710 г. главният надзорник Демарец сериозно е разтревожен от предприемането на подобни кампании: след като провизиите са толкова скъпи, няма пари в обръщение, а правителствените банкноти са толкова непригодни и неизползваеми, как ще накарат хората да си подменят гардероба? Впрочем как може да се противодейства на модата[151]? Най много да се осмее, както прави Даниел Дефо през 1708 г. в статията си в *Weekly Review*: „Забелязваме как някои хора от добро общество се труфят с индийски платове, и то след като до неотдавна дори камериерките им са ги намирали твърде прости за тях; индийските щампи „се издигат" и от пода се качват на гърба, от килимчета се превръщат в поли и дори самата кралица по онова време обича да се показва облечена по китайски или по японски, искам да

кажа в коприна или хасе от Китай. И това далеч не е всичко, защото домовете, кабинетите и спалните ни са завладени от тях: завеси, възглавници, столове и дори самите легла вече са целите в хасета и емпримета."

Смешно или не, но накрая винаги побеждава модата, която диктува напористо, масово, и необичайното търсене. Във Франция повече от трийсет и пет ареста не успяват „да изцерят и едните, и другите от тази упорита контрабанда [на индийско платно]; въпреки че освен конфискация на стоките и глоба от хиляда екю за купувачите и продавачите, накрая се принуждават с указ от 15 декември 1717 г. да предприемат и телесни наказания, между които вечна каторга и дори по-сурови наказания, ако тези не са ефикасни..."[152]. Накрая през 1759 г. забраната се вдига и в кралството възникват предприятия за производство на щамповани тъкани, които скоро започват да конкурират английските, кантонските и холандскитте – а дори и индийските[152].

Предлагането, разглеждано отделно

Икономистите, които се интересуват от доиндустриалния свят, са единодушни по отношение на едно: предлагането заема незначително място в него. Липсва му еластичност; то не е способно бързо да се приспособи към каквото и да е търсене[153]. Освен това трябва да правим разграничение между търсене в земеделието и търсене в промишлеността.

За икономиката от онова време по-значимо е земеделието. Несъмнено в някои райони на света и по-специално в Англия производството и производителността нарастват „революционно" посредством включването на някои технически и социални фактори. Но дори по отношение на Англия историците често отбелязват огромната роля за икономическия подем на острова, която е изиграло благоприятното стечение на поредица богати реколти през 1730–1750 г.[154] Като цяло обаче земеделското производство е инертна област.

За сметка на това има две сфери – преди всичко на индустрията, а след това и на търговията, където напредъкът рано става очевиден, независимо че, от една страна, до епохата на механизацията и, от друга страна, тъй като по-голямата част от населението живее в полуавтаркичната система на дребното земеделие, всеки по-бурен възход бива ограничен от едновременно вътрешен и външен предел. Все пак бих изтъкнал, че за периода между 1600 и 1800 г. в Европа най-малко на всеки пет години обемът на индустриалното производство се увеличава, независимо че посочените изследвания са спорни, защото вземат предвид само количествени показатели. Смятам също така, че размяната модифицира и разпростира своите функции. Икономиките се отприщват, търговските връзки се умножават. От тази гледна точка обширната територия на Франция, където според историците това отприщване е най-забележителното явление на XVIII в., се явява прекрасно поле за изследване[155].

Следователно (и тъкмо до това исках да стигна) предлагането, което в края на XVIII в. се представя пред всеядното потребление, вече не е толкова

невзрачно и незабележимо, колкото може да се допусне предварително. Естествено, то ще се увеличи с напредъка на Индустриалната революция. Към 1820 г. тя вече е важна особа и съвсем естествено е икономистите да проследят ролята ѝ и да ѝ се възхищават. Провъзгласяването и пускането в обръщение на така наречения „закон“[156] на Жан-Батист Се (1767–1832) е един вид нейно начало.

Маркс протестира, че този възхитителен майстор на опростенчеството, а не „гений“, е толкова автор на закона (наречен още и „закон за пазарите“), носещ неговото име, колкото и Томас Грешъм. Ала както е вярно, че кредити получават само богатите, така е истина и че Ж.-Б. Се оглавява икономическата мисъл по своето време. Всъщност наченки на закона за пазарите се срещат още у Адам Смит и още повече у Джеймс Стюарт (1712–1780). А нима не откриваме очертанията на формулата още у Тюрго, от когото Джошая Чайлд заема тази „*безспорна максима, че трудът на един човек създава труд за друг*“[157] . Сам по себе си законът е доста прост за формулиране: предлагането на пазара неизменно предизвиква търсене. Но тъй като простотата винаги крие вътрешноприсъща сложност, всеки икономист като че до безкрайност развива формулировката. Според Джон Стюарт Мил (1806–1873) „ако се разпредели безпогрешно върху всички видове продукти съобразно личния принос, всяко увеличение на производството създава или поточно представлява своето собствено търсене“[158]. Може би тъкмо поради претенциите за пределна яснота не ни става много ясно. От обяснението на Шарл Жид (1847–1932), че „всеки продукт намира толкова повече пазари, колкото по-голямо разнообразие и изобилие на други продукти има“[159] – неподготвеният читател няма да разбере веднага, че в крайна сметка колкото по-изобилно е самото предлагане, толкова по-лесно то среща съответното търсене. „И двете ръце са протегнати, едната дава, а другата взема – пише Анри Гитон (1952 г.)[...] Предлагането и търсенето са двете страни на една и съща действителност.“[160] И това наистина е така. Ето още един начин да се обяснят по-логично нещата: поради самата си природа производството на което и да е благо, което в по-кратък или по-дълъг срок бъде *предложено* на пазара, довежда до преразпределение на пари: необходимо е да се платят суровините, да се покрият транспортните разходи и да се изплатят заплати на работниците. Веднъж преразпределени, обичайната съдба на тези пари е рано или късно да се появят отново под формата на търсене или, ако предпочитате, на покупка. Предлагането си устройва среща само със себе си.

Законът на Се се оказва закон божи и всеобяснение за много поколения икономисти, които някъде докъм 1930 г. с малки изключения изобщо не го подлагат на съмнение. Ала законите или тъй наречените икономически закони вероятно са толкова дълговечни, колкото траят реалностите и желанията на една икономическа епоха, чието вярно или недотам вярно отражение и тълкуване са били. Новото време води със себе си нови „закони“. Към 1930 г. Кейнс с лекота детронира столетния закон на Се. Освен другите аргументи той смята, че облагодетелстваните от създаващото се благо не са непременно склонни да се явят на пазара като потребители. С парите те имат възможност за избор: да ги запазят, да ги изразходват или да ги инвестират. Но ние нямаме за цел нашироко да представим критиката на Кейнс,

която несъмнено е била плодотворна и реалистична по негово време. Дали през 1930 г. Кейнс е бил прав или не, действително не е наша работа. Както и дали Ж.-Б. Се е бил прав през 1820 г. Ала дали е имал право (искам да кажа дали законът му е бил приложим) за времето *отпреди* Индустриалната революция? Този и единствено този въпрос ни засяга, но не сме сигурни дали можем да му дадем отговор, който да ни удовлетвори.

Проследявайки времето до Индустриалната революция, ние се натъкваме на икономика, която е подвластна на чести сривове, чиито отделни сфери зле кореспондират помежду си и не се движат в крак, независимо от конюнктурата. Появата на една не повлича непременно другите. Те дори могат да се явяват последователно в ролята на гърло на бутилката спрямо прогреса, който никога не се движи с равномерено темпо. Добре ни е известно, че търговците от онова време са склонни да се оплакват и да преувеличават. Но в крайна сметка не могат да лъжат непрекъснато, да си измислят трудностите, обратите на конюнктурата, прекъсванията, сривовете и фалитите дори по местата, където парите си дават среща на високо равнище. Секторът на „индустриалната" икономика – онзи, който Се има предвид – в подобни условия не може да се надява, че неговото предлагане ще получи автоматично топъл прием. Парите, които това производство преразпределя, се делят неравномерно между доставчиците на оръдия на труда, снабдителите със суровини, превозвачите и работниците. Последните представляват най-голямото разходно перо. Следователно те са особени икономически „агенти". Парите при тях веднага отиват, както се казва „от ръката в устата". Ето защо „паричното обръщение се ускорява, когато минава през низшите класи"[161], като най-бързо се извършва обръщението на парите с ниска стойност според Исаак де Пинто. Германският финансист Ф. В. фон Шрьотер[162] пропагандира развитието на манифактурата като средство за развитие на паричното обръщение (1686 г.). Парите, които при разпределението отиват у занаятчиите, се губят от погледа само за миг и се връщат в галоп в общото обръщение. Ще го приемем на доверие, понеже през 1817 г. Рикардо все още смята, че „заплащането в натура" на работника, около което се колебае „паричното заплащане", е това, което му доставя средства за прехрана и запазване на рода[163]. Тъй като печели само необходимото за своето съществуване, той принася жертва най-напред пред олтара на търсенето на хранителни продукти: надничарят отговаря преди всичко на предлагането на земеделски продукти и между другото именно цената на провизиите определя размера на възнаграждението му. Следователно той не е потребител на манифактурните стоки, които сам произвежда, защото често това са предмети на лукса[164]. В този случай разглежданото предлагане създава от тяхна страна, грубо казано, само косвено търсене. Що се отнася до земеделското производство, неговите нередовни излишъци не са с такъв размер, че продажбата на хранителни продукти да доведе до значително косвено търсене на манифактурни произведения от страна на арендатора, надничаря или дребния собственик.

Накратко, именно в този преобладаващ контекст трябва да разбираме мисълта на физиократите, от която е лесно да се отклоним. Ала дали наистина е толкова погрешно да извеждаме на преден план земеделското производст-

во и блага в една епоха, в която предлагането на хранителни продукти винаги трудно отговаря на търсенето и с усилие следва демографския растеж? И обратното: дали не бихме могли да отдадем тъй честите индустриални сривове на твърде ограниченото търсене, било от селското население, било от градските занаятчии и работници? Разграничението, което Ф. Дж. Фишър[165] прави между земеделие, на което предлагането слага спирачки и индустрия, възпирана от търсенето, е доста ефикасно сбито описание на икономиките от времето на Стария режим.

Боя се, че при тези условия законът на Се е още по-малко приложим по отношение на вековете отпреди революцията, отколкото в нашия XX в. Впрочем манифактуристите от XVIII в. създават големите си предприятия единствено със субсидии, безлихвени заеми или монополи, които им се предоставят *предварително*. Ще си помислите, че предприемачите са злоупотребявали? Обаче дори при тези прекрасни условия не всички, далеч не всички успяват. Нарастващото предлагане, което да е в състояние да сътвори изцяло нови потребности, все още е в бъдещето, то е онзи прелом, който става възможен благодарение на механизацията. Никой не е успял да изрази по-добре от Мишле факта, че индустриалната революция в крайна сметка е революция в търсенето и един вид трансформация на „желанията", ако можем да заимстваме от Тюрго израза, който би се понравил и на някои днешни философи. През 1842 г. – пише той – „предачниците са в безнадеждно положение. Те се задушават, магазините се пукат по шевовете от стока и от пълна липса на продажби. Стъписаните производители не смеят нито да продължат да работят, нито да оставят в бездействие ламтящите си машини.[...] Цените падат, но напразно; нови понижения, докато памукът падне на шест су. [...] Тогава става нещо неочаквано. Вълшебната дума шест су е като зов за събуждане. Милиони купувачи, бедни хорица, които никога нищо не купуват, се втурват напред. Тогава се вижда какъв необятен и могъщ потребител е народът, когато се намеси. Магазините се изпразват за миг. Машините подновяват работата си като фурии. [...] За Франция това е голяма революция, която мина почти незабелязано; революция в хигиената, внезапно разкрасяване на бедняшкото домакинство; долно бельо, спално бельо, покривки за маса, пердета на прозорците: цели класи се сдобиват с неща, каквито не са имали, откакто свят светува."[166]

ГЕОГРАФИЯТА НА ПАЗАРИТЕ

В предходния раздел забравихме за търговеца и се съсредоточихме само върху ролята на икономическите правила и закони. В следващия раздел отново ще го оставим настрана, за да насочим вниманието си единствено върху пазарите сами по себе си: какво място заемат, какъв е техният обем и тежест, с две думи, ще се насочим върху географското разположение със задна дата. Защото всяка размяна заема известно пространство, а никое пространство не е неутрално, т.е. непроменено и неорганизирано от човека.

Следователно от историческа гледна точка е добре да очертаем променливата територия, която е доминирана от една фирма, стоков пазар или на-

ция – или която е заета от даден трафик – на жито, сол, захар, пипер и дори на ценни метали. Това е начин да хвърлим светлина върху въздействията на пазарната икономика върху дадено пространство, нейните пропуски, множество несъвършенства и в не по-малка степен – нейните постоянни промени.

Фирмите на своя територия

Един търговец винаги е във взаимоотношения със своите клиенти, доставчици, заемодатели и кредитори. Ако върху карта се нанесе местонахождението на тези действащи лица, ще се очертае пространство, чиято цялост направлява дори самия живот на търговеца. Колкото по-голяма е тази територия, толкова по-значителен по правило и почти винаги в действителност е въпросният търговец.

Зоната на сделките, които движат флорентинските търговци Джанфиляци[167], установили се във Франция през втората половина на XIII в., обхваща Алпите и преди всичко Дофине, долината на Рона; на запад действията им се простират до Монпелие и Каркасон. Три века по-късно, към 1559 г. по данни от писмата и регистрите им, антверпенската фирма „Сапони“[167] – принадлежаща на голямо тосканско семейство със световна значимост и известност – действа на дългата и тясна вретеновидна територия, която се простира от Северно до Средиземно море, чак до Пиза и Флоренция, и се разклонява на юг. На същата такава или почти такава вретеновидна площ между Нидерландия и Италия през първата половина на XVI в. управлява и разполага дейността си фирмата „Салвиати“ от Пиза, чиито внушителни архиви все още са практически почти неизползвани. През XVII в. италианските мрежи проявяват тенденцията да обхванат цялото Средиземноморие, като същевременно разхлабват хватката си на север. От един регистър на „*commessioni e ordini*“ (1652–1658) на тосканската фирма „Саминиати“[168], която е установила своето средище в Ливорно, се вижда мрежата, която е основно средиземноморска: Венеция, Смирна, Триполи в Сирия, Триполи в Либия, Месина, Генуа и Марсилия заемат първите места; често се срещат имената на Константинопол, Искендерун, Палермо и Алжир. Точките им на свързване със север са Лион и най-вече Амстердам. Корабите, които използват, са често холандски или английски. Но Ливорно си е Ливорно и в някои извлечения на въпросната фирма откриваме бележки за два кораба, които товарят от Архангелск червеникави руски кожи. Изключение, което потвърждава правилото!

Ако разполагахме със стотици или хиляди подобни извлечения, щяхме да се убедим как от само себе се откроява типология на полезното търговско пространство и на съответните фирми. Щяхме да можем да съпоставим и обясним чрез взаимно сравнение територията на покупките и тази на продажбите, да откроим точките, в които се събират и разделят. Щяхме да различим вретеновидното, практически сведено до линия пространство, което наподобява леко отклонение от централната ос и широкия кръг с голям диаметър, който съответства на периодите на възход и лесен обмен. След вто-

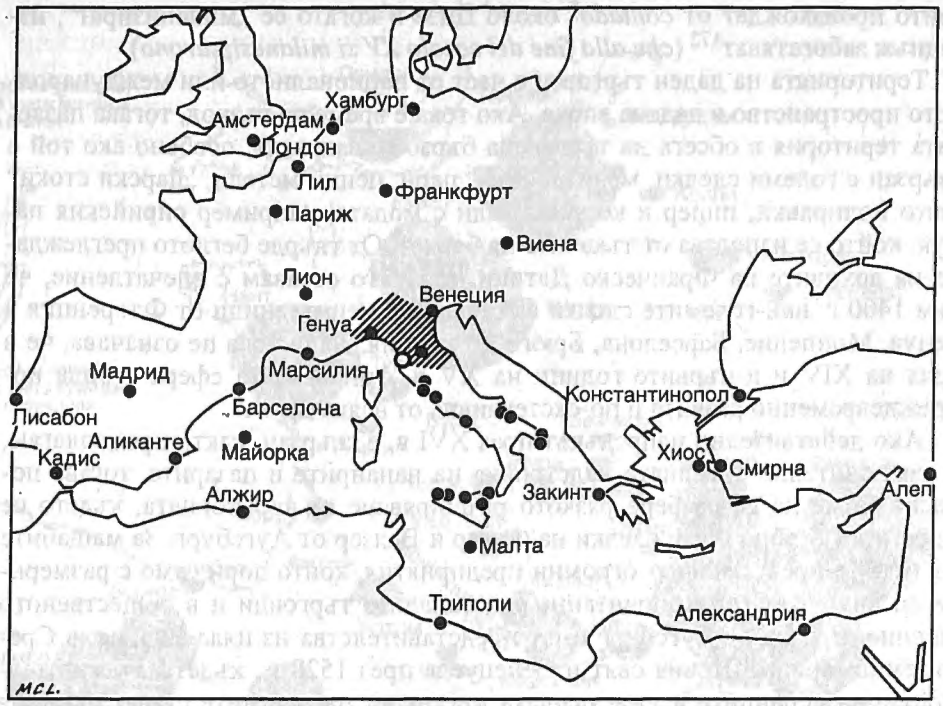

13. ТЪРГОВСКИТЕ ВРЪЗКИ НА ФИРМАТА „САМИНИАТИ" ПРЕЗ XV ВЕК

Установената във Флоренция и Ливорно фирма „Саминиати", чиито многобройни документи, спасени в последния момент от Армандо Сапори, се съхраняват в Бокони (Милано). Шрихованата зона (Централна и Северна Италия) съответства на най-стабилните връзки на фирмата. Последната присъства навсякъде по Средиземноморието, в Кадис, Лисабон, както и на север (Париж, Лион, Франкфурт на Майн, Лил, Лондон, Амстердам, Хамбург и Виена). Картата е изготвена от г-ца М.-К. Лапейр

рото или третото наблюдение не остават съмнения, че търговецът забогатява – то се разбира от само себе си, – когато се внедрява стабилно в района на някой голям стоков пазар. Още през XV в. рагузанецът Котрули го казва: „Едрите риби се ловят в дълбоки води."[169] Много харесвам и историята, която Ерик Машке[170] разказва за онзи аугсбургски търговец и хроникьор, който много трудно си пробива път и започва да урежда живота си едва от деня, когато стъпва във Венеция. Същото важи и за Фугерови, за които можем за отбележим двете знаменателни дати: септември 1367 г., когато Ханс Фугер напуска родното си село Грабен и отива в близкия Аугсбург, където заживява със семейството си като тъкач на *Barchent* (бархет), и 1442 г., когато наследниците му стават търговци на далечни разстояния, които са във връзка с големите съседни градове и с Венеция[171]. Това са всеизвестни и стотици пъти повтаряни факти. Федериго Мелис цитира случая с фамилията Боромеи,

които произхождат от *contado** около Пиза и когато се „миланизират", изведнъж забогатяват[172] (*che alla fine del secolo XV si milanesizzarono*).

Територията на даден търговец е част от националното или международното пространство в дадена епоха. Ако това е време на възход, тогава пазарната територия в обсега на търговеца бързо се закръгля, особено ако той е свързан с големи сделки, менителници, пари, ценни метали, „царски стоки" (като подправки, пипер и коприна) или с модата, например сирийския памук, който се използва от тъкачите на бархет. От твърде беглото преглеждане на архивите на Франческо Датини де Прато оставам с впечатление, че към 1400 г. най-големите сделки са ставали с менителници от Флоренция в Генуа, Монпелие, Барселона, Брюге и Венеция. Дали това не означава, че в края на XIV и в първите години на XV в. финансовата сфера е била непреждевременно развита и по-екстензивна от всяка друга?

Ако действително напредъкът през XVI в. е свързан, както предполагам, с изключително активната надстройка на панаирите и пазарите, тогава полесно може да се разбере рязкото разширяване на територията, където се простират безбройните сделки на Фугер и Велзер от Аугсбург. За мащабите на века те представляват огромни предприятия, които дори само с размерите си внушават страхопочитание у останалите търговци и в общественото мнение. Велзер от Аугсбург имат представителства из цяла Европа, в Средиземноморието, Новия свят и Венецуела през 1528 г., където зложелателността на испанците и ужасяващата жестокост на местните стават причина за техния известен крах. Но нима същите тези Велзер не се озовават, и то с удоволствие, навсякъде, където има риск и богатство за трупане или за губене? Стократно по-разумните Фугер бележат още по-мащабни и по-устойчиви постижения. Те владеят най-големите минни предприятия в Централна Европа, Унгария, Бохемия и Алпите. Установяват се стабилно чрез подставени лица във Венеция. Те доминират дори Антверпен, който в началото на XVI в. е най-оживеното световно средище. Доста рано се настаняват в Лисабон и в Испания, където застават на страната на Карл V; озовават се дори в Чили през 1531 г., въпреки че доста скоро, през 1535 г., се изнасят оттам[173]. През 1559 г. превръщат Фиуме (Риека) и Дубровник[174] в нещо като собствена врата към Средиземноморието. В края на XVI в., когато са изправени пред огромни затруднения, те вземат за кратко участие в международния консорциум за пипер в Лисабон. И накрая, те присъстват дори в Индия чрез посредничеството на своя сънародник Фердинанд Крон, който пристига най-напред в Кошин, а после в Гоа през 1587 г. на 28 години като представител на фирмите „Фугер" и „Велзер". Там той ще остане до 1619 г. и ще има достатъчно време да натрупа солидно богатство, да направи хиляди услуги на далечните си господари от Испания и на място на португалските си господари, с чиято черна неблагодарност, затвори и несправедливост ще се сблъска след 1619 г. Накратко, огромната фирма е по-обширна от империята на Карл V и Филип II, в която, както е известно, слънцето никога не залязва.

---

* *Село (итал.). – Бел. прев.*

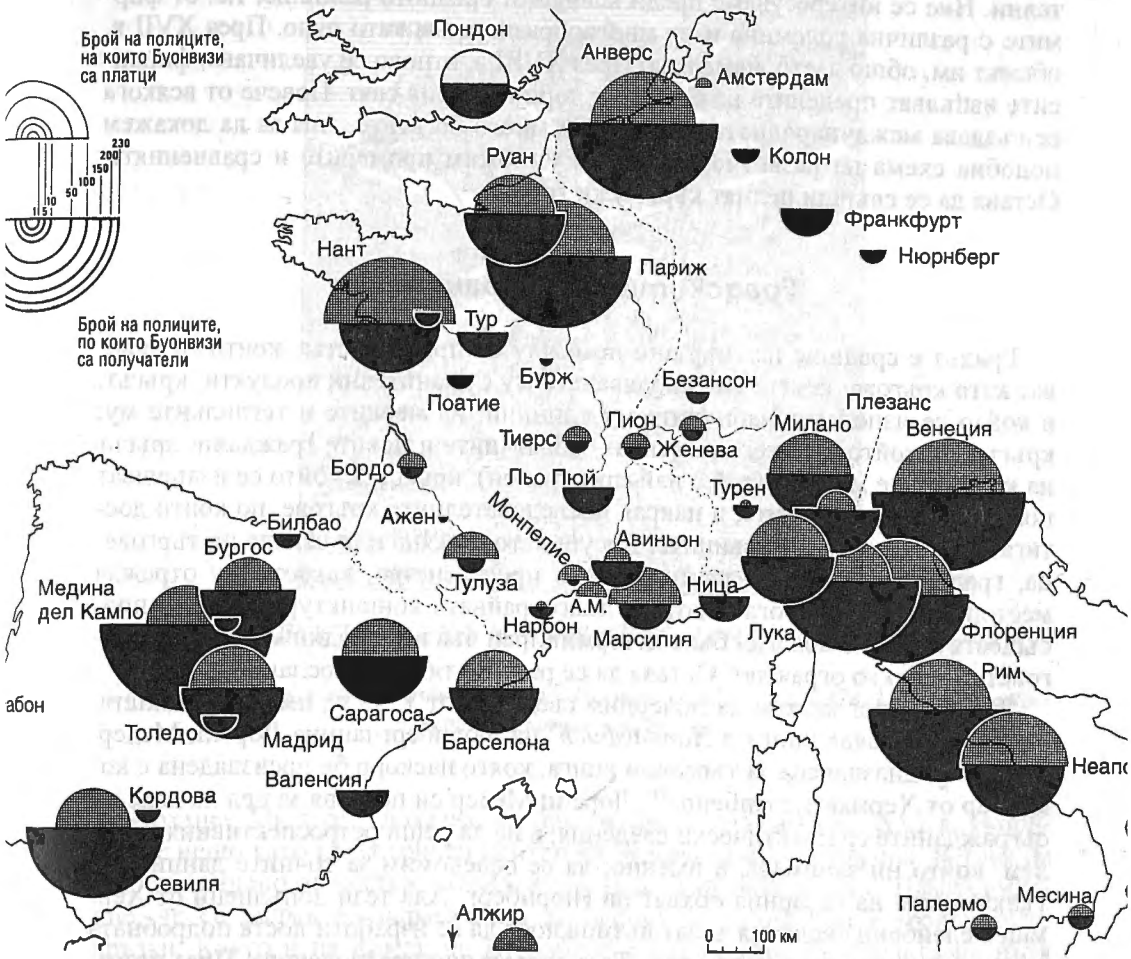

14. СЕМЕЙСТВО БУОНВИЗИ ЗАВЛАДЯВАТ ЦЯЛА ЕВРОПА

От 1575 до 1610 г. търговска Европа е покрита с мрежа от фирми на Буонвизи, тоскански търговци от Лука, установили се в Лион, които присъстват чрез родници и кореспонденти във всички важни средища. Полиците тъкат мрежа между най-различни сделки. Тук става въпрос за броя на разменените полици, а не за тяхната стойност. Тъй че човек не може да се довери напълно на впечатлението, което създава това графично изображение на печелившите позиции на фирмата навсякъде, с изключение на Нант и Тулуза. Интересно би било да се узнае истината за ограниченото движение на полиците във вътрешността на Лион и за анормалното движение по посока на Лука, градът, от който Буонвизи произхождат. (Карта, изготвена по скиците на Франсоаз Байар, „Les Buonvisi, marchands banquiers de Lyon, 1575–1629", in : Annales E.S.C., 1971, с. 1242–1243)

Все пак тези колоси и мастити участници в историята не са най-показателни. Ние се интересуваме преди всичко от средното равнище, т.е. от фирмите с различна големина и от многообразието им като цяло. През XVII в. обемът им, общо взето, намалява. През XVIII в. отново се увеличава: финансите изпълват пределите на Европа и дори на целия свят. Повече от всякога се създава международната общност на много богатите. Ала за да докажем подобна схема на развитие, трябва да умножим примерите и сравненията. Остава да се свърши целият къртовски труд.

Градските пространства

Градът е средище на свързани помежду си пространства, които го опасват като кръгове: кръгът на снабдяването му с хранителни продукти; кръгът, в който се използват паричните му единици; на мерките и теглилките му; кръгът, от който към него се стичат занаятчиите и новите граждани; кръгът на кредитните му дела (той е най-пространен); кръгът, в който се извършват покупките и продажбите, и накрая последователните кръгове, по които достигат или се разнасят новините. Досущ като дюкяна или склада на търговеца, градът заема такова икономическо пространство, каквото му отрежда местоположението, богатството и дълготрайната конюнктура, в която просъществува. Той може да бъде детерминиран във всеки един момент по кръговете, които го ограждат. Остава да се разчете тяхното послание.

За Нюрнберг можем да почерпим сведения от 1558 г., именно годината, когато се появява книгата *Handelsbuch** на нюрнбергчанина Лоренц Медер. В тази предназначена за търговци книга, която наскоро бе преиздадена с коментар от Херман Келенбенц[176], Лоренц Медер си поставя за цел да даде на съгражданите си практически сведения, а не да реши ретроспективния проблем, който ни занимава, а именно: да се осведомим за точните данни и за тълкуването на пазарния обхват на Нюрнберг. Ала тези допълнени от Херман Келенбенц сведения дават възможност да се изработи доста подробната карта, която прилагаме по-долу. Тя е достатъчно красноречива. През втората третина на XVI в. Нюрнберг все още е индустриален, търговски и финансов град от първа величина, задвижван от подема, който няколко десетилетия преди това превръща Германия в един от двигателите на европейската делова дейност. Следователно Нюрнберг е в икономически връзки с широк обсег и неговата продукция, препродавана надалеч, достига до Близкия изток, Индия, до Африка и Новия свят. Въпреки всичко неговата активност си остава вписана в европейското пространство. Централната зона на трафиците му се простира като цяло в Германия и се изразява във връзки с малък и среден радиус на действие. Венеция, Лион, Медина дел Кампо, Лисабон, Антверпен, Краков, Вроцлав, Познан и Варшава са крайни спирки и предели на далечната му дейност или пазарите, на които в известен смисъл той слага ръка.

---

* *Наръчник по търговия (нем.). – Бел. прев.*

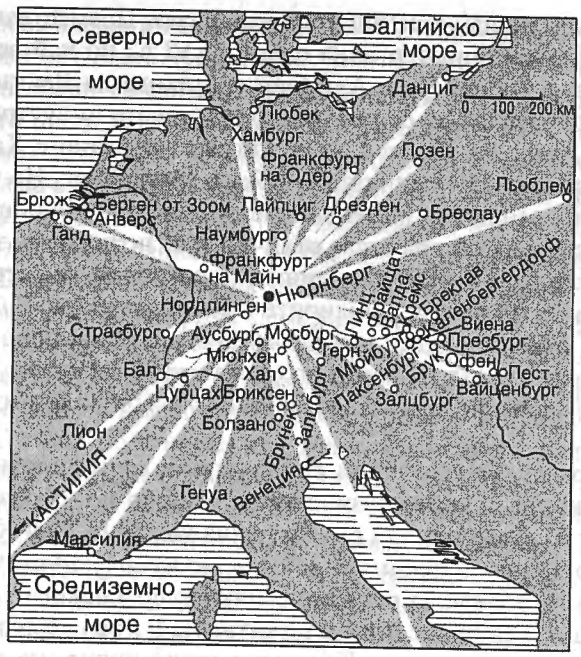

15. ГРАДСКО ПРОСТРАНСТВО: ИЗЛЪЧВАНЕТО НА НЮРНБЕРГ ОКОЛО 1550 г.

Според Das Meder'sche Handelsbuch, pp. Hermann Kellenbenz, 1974. Löblem е немското название на Люблин

Йоханес Мюлер[177] доказва, че през първата половина на XVI в. Нюрнберг е нещо като геометричен център на деловия живот в Европа. И това не е преувеличено от местен патриотизъм. И все пак защо е така? Няма съмнение, че се дължи на нарасналата активност на сухопътните транспортни връзки. Както и на факта, че Нюрнберг е разположен по средата на пътя между Венеция и Антверпен, между някогашната пазарна територия, каквато е Средиземноморието, и Атлантическия океан (и съответно моретата, които той свързва); а той е новата територия, на която пребивава европейското богатство. Оста Венеция – Антверпен през целия XVI в. несъмнено си остава най-активният от всички европейски „провлаци". Вярно, че Алпите се изпречват по средата му, но те са аренатa, на която се разиграва непрестанното чудо на транспорта – сякаш трудностите са изработили безотказна система за комуникации, която превъзхожда останалите. Затова не бива да се чудим кой знае колко, като разберем, че през XVI в. пиперът се доставя в Нюрнберг както през Антверпен, така и през Венеция. Пиперът от юг и пиперът от север са до такава степен равнопоставени, че стоката може и без междинна спирка да се придвижи също така от Антверпен до Венеция и от Венеция до Антверпен. По море и по суша.

Естествено тук става дума за икономическото положение на Германия в определена епоха. В дългосрочен план везните се накланят ту в полза на за-

падната, ту в полза на най-континенталната ѝ част. Преместването откъм изток придобива конкретни очертания още от XVI в., но най-вече след фалитите през 1570 г. в Нюрнберг и Аугсбург и възхода на Лайпциг и неговите панаири. Лайпциг успява да се наложи сред миннata индустрия в Германия като най-важен пазар на *Кихеп* и да се свърже директно с Хамбург и Прибалтика, като прескача междинната спирка в Магдебург. Но той остава също тясно свързан с Венеция и „венецианските стоки" поддържат цял сектор от дейността му. Впрочем той става отлично транзитно трасе за благата, разменяни между запад и изток. С годините този подем се затвърждава.След 1710 г. може да се твърди, че панаирите в Лайпциг са *„weit importanter und considerabler"**, отколкото тези във Франкфурт на Майн поне по отношение на стоките, понеже градът на Майн по онова време все още е финансов център с по-голямо значение, отколкото Лайпциг[178]. Привилегиите на парите са дълговечни.

Очевидно градските територии са трудни за дешифриране, още повече защото документите, с които разполагаме, изобщо не отговарят на нашите търсения. Дори изобилстващата със сведения книга на Жан-Клод Перо, която се появи неотдавна, *„Генезисът на един модерен град или Кан през XVIII в."*, 1975, не е в състояние да разреши всички въпроси, които иначе разглежда с похвална взискателност и интелигентност. В това че теоретичната схема на Фон Тюнен е валидна за Кан, няма нищо чудно: не е трудно около града да се очертае „пояс на зеленчукопроизводството и млекопроизводството", който плътно го обхваща и дори понякога се впива в него; след това поясът на зърнопроизводството[179]; после на животновъдството. Много по-трудно е вече да се разграничат зоните, където се разпространяват промишлените продукти, произведени от града, както и пазарите и панаирите, чрез които те се разпространяват. И нима в случая най-голямо значение не трябва да се отдаде на двойната игра на регионална и международна територия, в която градът е включен, а това са два различни потока: първият е постоянен, тънкоструен и на къси разстояния, а вторият тече на пресекулки и в случаите на кризи в изхранването се налага да мобилизира водния транспорт по Сена или морските трафици от Лондон и Амстердам. Тези две системи се напасват, противопоставят, допълват или заместват. Начинът, по който международният живот засяга даден град, го определя не по-малко, а понякога дори и повече, отколкото изконната му връзка със собствените му окрайнини. Общата история язди на гърба на местната история.

Пазарите на суровини

Бихме могли без много усилия да напишем историята на големите пазари на суровини между XV и XVIII в., като се опираме на класическия пример на Фернан Морет за света от двайсетте години на XX в.[180] Ала дори когато се стремим разумно да се придържаме само към значимите примери, пак е

---

* *По-важни и по-големи (нем.). – Бел. прев.*

трудно да направим своя избор: всички стоки с голям оборот, независимо от различията, доказват единодушно едно: най-активните градове, най-уважаваните търговци и най-успешната размяна винаги обхващат огромна територия. Обширното пространство си остава неизменният знак на богатството и успеха. Да вземем подправките – дума, която „служи за означаване на учудващо широка гама от продукти", като се започне от такива, които служат „за подобряване на вкуса на ястията... [до] медицинските продукти [и до] материалите, използвани за боядисване на тъкани"[181], примерът е до такава степен познат и класически, че човек се колебае да го предложи като модел. Предимството му е, че илюстрира един дълготраен успех с редуващи се епизоди и очевиден отлив през XVII в.[182] Но това вече беше обяснено[183]. Тъкмо обратното: захарта е относително нов продукт, чието разпространение от XV до XX в. не секва да разширява своите граници както по отношение на потреблението, така и по отношение на разпределението. Като оставим настрана някои незначителни изключения (кленовия сироп и царевичната захар), ценният продукт се добива от захарна тръстика чак до времето на континенталната блокада и започването на производството му на базата на захарно цвекло. Както вече посочихме[184], захарната тръстика се пренася от Индия към Средиземноморието и Атлантика (Мадейра, Канарските и Азорските острови, Сан Томе, Принцовия остров, както и тропическото крайбрежие на Америка, Бразилия, Антилите...). Този напредък е още по-забележителен, защото изисква огромни за онова време инвестиции.

Захарта, която продължава досущ както преди да фигурира в арсенала на аптекарите, започва все повече да се настанява в кухните и на трапезата. През XV и XVI в. тя все още продължава да представлява скъпоструващ лукс и действително царски подарък. На 18 октомври 1513 г. кралят на Португалия подарява на върховния църковен глава своята изработена от търпелив сладкар фигура в цял ръст, в обкръжението на дванайсет кардинали и триста свещи по метър и половина всяка[185]. Но по това време, независимо че все още не е общодостъпно, потреблението на захар бележи напредък. През 1544 г. в Германия е популярен изразът: „*Zucker verderbt keine Speis*", захарта не разваля вкуса на никое ядене[186]. Доставките от Бразилия вече започват: през XVI в. годишно се доставят по 1600 тона. През 1676 г. 400 натоварени със захар кораба, всеки от които с по 180 тона захар (което общо прави 72 000 тона), излизат от ямайските пристанища[187]. През XVIII в. Санто Доминго произвежда също толкова, ако не и повече[188].

Все пак не бива да оставаме с впечатлението, че европейските пристанища са наводнени със захар от Атлантика. Нито пък че възходът на захарта като първопричина за подема на океанските страни рикошира върху растящото модернизиране на Европа. Впрочем лесно можем да погледнем на подобен елементарен детерминизъм от обратната му страна: нима благодарение на растящата страст на Европа към захарта не се поражда възходът на захарното производство, както става това с кафето? В случая е напълно невъзможно да проследим начина, по който един по един се установяват елементите на необозримата история на захарното производство: чернокожите роби, плантаторите, производствените съоръжения, рафинирането на суровата захар, снабдяването с евтини хранителни продукти на плантациите, ко-

ито не могат сами да се изхранват, и накрая презморските връзки , складовете и препродажбата в Европа. През 1760 г., когато всичко е наред, на парижкия пазар и по други места може да се намери „нерафинирана захар, еднократно пречистена захар, захар по пет ливри, захар екстра и първо качество, небет шекер и червеникава захар, която назовават още „кипърска". Качествената непречистена захар трябва да е белезникава на цвят, почти без остатъчни мазнини и без никакъв мирис на прегоряло. Еднократно пречистената захар, която наричат още „от Островите", трябва да се избира по това да е бяла, суха, зърнеста, с вкус и мирис на теменужки. Най-хубавата идва от Бразилия, но търговията с нея е почти замряла; тази от Кайен е на второ място и след това идва онази от островите. Най-често за направата на конфитюри сладкарите използват еднократно рафинирана захар от Бразилия и от Островите и приготвените с нея са по-хубави [...] и по-рядко се захаросват"[189]. Очевидно по това време захарта вече е позагубила престижното си положение на рядка ценност. Тя се е превърнала в бакалска и сладкарска стока. Ала ние се интересуваме по-скоро от значението, което за деловия човек имат перипетиите със захарното производство, които познаваме сравнително отблизо. Преди всичко ни е известно, че първоначално захарта започва средиземноморската си кариера като доходоносна сделка. В този план примерът с Венеция е недвусмислен, понеже става дума за предоставяне в полза на „краля на захарта" Корнер на напразно оспорвания монопол върху кипърската захар. Когато през 1479 г. Венеция окупира Кипър, тя всъщност спечелва „захарната" война.

Не разполагаме с много сведения за предприятието за захарно производство на Корнерови. Но от известните ни случаи оставаме с впечатление, което *a priori* изобщо не ни изненадва, а именно че във веригата от последователни „захарни" операции *производството* никога не е онзи сектор, където са големите печалби. През XV и XVI в. мелниците за захар в Сицилия, които се поддържат от венецианския капитал, се оказват сектор на посредствени и дори неизгодни вложения. Бумът на захарното производство по островите на Атлантика в началото на XVI в. би могъл да създаде значителни печалби. Ала когато през 1509 г. едрите капиталисти Велзер купуват терени на Канарските острови и създават там захарни плантации, през 1520 г. се отказват от дейността, тъй като не намират предприятието достатъчно доходоносно[190]. През XVI в. положението с бразилските плантации е същото: те дават възможност на плантатора (*senhor de engenho*) да живее, но не по най-охолния начин. Въпреки рекордното производство впечатлението от Санто Доминго не е по-различно. Дали именно това не е било основание производството да бъде оставено на по-низшия етаж на осъществяваната с робски труд дейност? Защото така и само така то би могло да не се осъществява на загуба.

Ала можем да отидем по-далеч в нашите заключения. Всеки капиталистически пазар има своите последователни брънки, които към центъра се издигат на по-високо ниво и печалба от другите. Например в търговията с пипер дълго време такова звено е *Fondaco dei Tedeschi*, където се събира венецианският пипер, преди да се отправи към германските търговци на едро. През XVII в. *средище* на пипера са обширните складове на *Oost Indische*

Compagnie. За захарта *като цяло* в рамките на европейския обмен връзките са по-сложни, защото за да се остане на високото ниво в тази търговия, трябва да се държи производството. Захарта от атлантическите страни придобива своето значение едва през втората половина на XVII в., и то с подема, който се отбелязва по различно време за всеки от островите на Антилите. През 1654 г., след загубата на бразилския североизток, холандците претърпяват поражение, което скоро се задълбочава от решаващия напредък на английското и френското производство. Накратко, най-напред имаме *разпределение на производството*, после *разпределение на рафинирането* (съществена операция) и накрая – *разпределение на печалбите*.

Доминиращият захарен пазар може да бъде бегло очертан: в Антверпен, където към 1550 г. има 19 захарни рафинерии, и в Холандия след разоряването на пазара в Антверпен през 1585 г. През 1614 г. на Амстердам му се налага да забрани употребата на каменни въглища, които отравят въздуха; въпреки всичко броят на последните не престава да расте: 40 през 1650 г., 61 през 1661 г. Но през този век, който е образец на меркантилизма, националните икономики се защитават, като успяват да запазят за себе си своя вътрешен пазар. Така например Франция на Колбер закриля националния пазар чрез тарифите от 1665 г. и в Дюнкерк, Нант, Бордо, Ла Рошел, Марсилия и Орлеан рафинериите започват да процъфтяват... Вследствие на това след 1670 г. във Франция вече не се внася рафинирана в чужбина захар; тъкмо обратното, тя започва да изнася в резултат на един вид поощрения за износа, което се дължи на намаляване със задна дата на митата, платени за внос на сурова захар, когато същата се изнася за чужбина под формата на рафинирана захар[191]. Френският износ е облагодетелстван както от ниската вътрешна консумация на захар (1/10 от колониалното производство, докато за Англия съотношението е 9/10), така и от факта, че плантациите получават от метрополията по-евтини стоки (поради по-ниските вътрешни цени на френския пазар), отколкото Ямайка, която се снабдява предимно от Англия, независимо от приноса на Северна Америка. „Преди войната [става дума за Седемгодишната война], пише „Търговски вестник“[192], захарта от английските колонии в Лондон при равно качество е до 70% по-скъпа, отколкото тази, докарвана в пристанищата на Франция от френските колонии. Тази горница в цените може да се дължи единствено на много високата цена, на която Англия доставя хранителните продукти в своите колонии; при такива цени какво може да прави Англия с излишъка си от захар?“ Очевидно да я потребява. И трябва да добавим, че вътрешният английски пазар вече е способен на това.

Във всеки случай въпреки износа и препродажбите на големите страни производителки национализацията на захарния пазар чрез покупка на сурова захар и инсталиране на рафинерии се разпространява из цяла Европа. След 1672 г., възползвайки се от затрудненията на Холандия, Хамбург развива своите рафинерии и внедрява нови технологии, които се опитва да запази в тайна. Рафинерии се създават и в Прусия, Австрия и Русия, където остават държавен монопол. Следователно, за да се изучи точно движението на пазара на захар и действителните средоточия на печалбата, трябва да се направи възстановка на сложната мрежа от връзки между зоните на произ-

водство, паричните пазари, които владеят производството, и рафинериите, които са средство да се контролира отчасти едрата дистрибуция. На по-ниско ниво от тези „манифактури“ се намират многобройните магазини, които ни водят към обичайната пазарна среда и скромните печалби, безусловно подчинени на конкуренцията.

Все пак къде да разположим високото ниво или високите нива, онези брънки, които са печеливши в цялостната мрежа? Според примера с Лондон бих казал драговолно, че те се намират на стадия на пазара на едро, в съседство със складовете, където се струпват камари от каси и бурета бяла или кафява захар (меласа) в зависимост от това дали купувачите са рафинеристи, сладкари или обикновени потребители. Производството на бяла захар, което обикновено е запазена територия за метрополиите, в крайна сметка се установява на островите въпреки първоначалните забрани. Но нима този индустриален напън не е знак за трудностите, които преживяват островите производители? Ключовата позиция върху пазара на едро, по наше мнение, е разположена след рафинериите, които, изглежда, не са представлявали изкушение за търговците на едро. Ала за да бъдем сигурни в това, трябва да познаваме по-отблизо отношенията между рафиньори и ангросисти.

Скъпоценните метали

Но да оставим захарта, върху която впрочем ще имаме възможност отново да се върнем. В случая разполагаме с по-добър пример: ценните метали, които задвижват цялата планета, пренасят ни на най-високото ниво на размяната и при необходимост биха могли да ни покажат вечната вртележка на икономическата йерархия, която се стреми да се надскочи с подвизи и рекорди. Търсенето и предлагането на тази вездесъща и неизменно въжделена стока, която обикаля света, винаги се срещат.

Ала изразът „скъпоценни метали“, който така лесно избликва изпод перото, не е толкова елементарен, колкото изглежда на пръв поглед. Той служи за означаване на различни неща:

1) необработените метали във вида, в който излизат от мините или от сандъчетата за промиване;

2) полуобработените продукти, слитъци, кюлчета или „шишарки“ („шишарките“ са порести, леки и неравномерни парчета метал след изпаряването на използвания живак за амалгамата и по принцип се претопяват на слитъци и кюлчета, преди предлагането им на пазара);

3) обработените продукти или монетите, които между впрочем поглъщат маса време, за да бъдат претопени и превърнати в нови: така например в Индия, при равна стойност и тегло, рупията се котира според датата на емисията си и от две рупии тази, която е издадена в текущата година, е по-ценна от другата от предходната.

Под такива различни форми ценният метал не спира да се движи, и то с голяма скорост. Още Боагилбер казва за парите, че са полезни само когато са „във вечно движение“[193]. Всъщност парите циркулират непрестанно. „Няма

нещо друго, което да се пренася толкова лесно и с толкова малко загуби" – отбелязва Кантийон[194], който според Й. Шумпетер (но това е спорно) първи говори за скорост на движението на парите[195]. Скоростта е такава, че понякога се стига дотам да се наруши последователността на операциите по превръщането им от слитъци в монети. Това започва да става още от средата на XVI в., а след това зачестява: по брегове на Перу в началото на XVIII в. корабите от Сан Мало тайно товарят монети от осем реала, но едновременно с това и сребърни „неоквинтени" „шишарки" (разбирайте контрабандно сребро, за което не е платен данъкът върху всяка пета бройка, дължим на краля). Впрочем „шишарките" винаги са контрабанда. Легалното сребро за сечене на монети е на слитъци и кюлчета, каквито циркулират из Европа.

Ала сечените пари са още по-подвижни. Размяната ги кара да се „сипят", а контрабандата им дава възможност да преминават всякакви прегради. За тях „няма Пиренеи", по думите на Луи Дермини[196]. През 1614 г. в Нидерландия в обръщение има 400 различни вида пари, а във Франция по същото време се срещат 82 вида[197]. Дори между най-бедните райони на Европа няма нито един, където от време на време да не се срещат най-неочаквани монети, както в алпийския Амбрун през XIV в.[198], така и в изолиран район като Жеводан през XIV и XV в.[199] Напразно банкнотите доста рано правят опити да умножат предоставяните улеснения, звонковите пари, наречени „на ръка", запазват своето привилегировано място. В Средна Европа, където западноевропейците са придобили практичния навик да уреждат или поне да се опитват да уреждат собствените си конфликти, могъществото на противниците – Франция или Англия – се измерва чрез количеството пари в брой, което движат. През 1742 г. венециански уведомителни писма съобщават, че английската флота е доставила големи парични суми, предназначени за „кралицата на Унгария" Мария Терезия[200]. През 1756 г. цената на съюзничеството на Фридрих II с могъщия Албион е трийсет и четири товара монети, отправени към Берлин[201]. Още с провъзгласяването на мира през пролетта на 1762 г. облагите се насочват към Русия: „Пощата от 9 [март] от Лондон достави за Амстердам и Ротердам менителници на стойност повече [*sic*] от сто и петдесет хиляди монети, които да бъдат предадени на руския двор" – съобщава някакъв дипломат[202]. През февруари 1799 година през Лайпциг преминава английска валута на стойност „пет милиона" в слитъци и монети; тези пари идват от Хамбург и се насочват към Австрия[203].

След като уточнихме това, същинският проблем остава да се изяснят, доколкото е възможно, причините и особеностите на това обръщение, което тече из телата на господстващите икономики от единия до другия край на света. Струва ми се, че причините и особеностите могат да се открият по-ясно, ако разграничим трите очевидни етапа: производство, обръщение и натрупване. Защото несъмнено е имало страни производителки на металната суровина, страни – постоянни износителки на звонкови пари, и страни хранилища, откъдето парите никога повече не излизат. Но са съществували и смесени случаи, които са най-показателни, като Китай и Европа, които са едновременно износители и вносители.

Страните производителки на злато и сребро почти винаги са още прими-

тивни и дори диви, независимо дали става дума за златото от Борнео, Суматра, остров Хайнан, Судан, Тибет, Сулавеси или за минните райони на Централна Европа между XI и XIII в. или по време на втория им разцвет от 1470 до 1540 г. Златотърсачите се задържат дълго време по бреговете на европейските водни източници – чак до XVIII в. и след това, но в случая става дума за незначителен добив, който няма практическо значение. Можем да си представим биваците на златотърсачите през XV и XVI в. в Алпите, Карпатите и в планината Ерц, които са напълно откъснати от света. Хората, които работят там, водят тежък живот, но поне са свободни!

Докато в Африка, в района на Бамбук, който е златодобивното сърце на Судан, „мините" са под контрола на селските първенци. Тук сме свидетели най-малкото на „полуробство"[204]. Положението е още по-красноречиво в Новия свят, където за експлоатацията на ценните метали Европа пресъздава модела на робството от древността. Нима индианците от Мита (минната повинност) не са също такива роби, както по-късно чернокожите от златните находища в Централна Бразилия през XVIII в.? Появяват се причудливи градове, от които най-необичаен е Потоси, представляващ колосален миньорски лагер на 4000 метра надморска вйсочина в Горните Анди, един вид градски тумор, където са струпани повече от 100 000 човешки същества[205]. Животът в него е невъзможен дори за богатите: една кокошка там струва до осем реала, яйцето е два реала, една ливра кастилски восък е десет песос, а останалото е от същия порядък[206]. Какво друго може да се каже, освен че среброто е виновно за всичко? И това дава прехрана не толкова на миньора, нито дори на собственика на мината, а на търговеца, който влага звонковите пари, провизиите и живака за минните нужди, срещу което преспокойно се обезщетява с добития метал. Същото е със златодобива в Бразилия през XVIII в. Флотилиите, наречени *monçôes*[207], потеглят от Сао Паоло и носени от водни течения и на гръб, доставят провизии за господарите и чернокожите роби в златотърсаческите селища из Минас Гераис и Гояс. Само търговците се замогват. Често онова, което остава на миньорите, им го отнема хазартът, когато отидат за кратко в града. Мексико става типично средище на хазартът. В крайна сметка златото и среброто тежат по-малко на везните на печалбата, отколкото маниоковото брашно, царевицата и сушеното на бразилското слънце месо – *a carne do sol.*

Ала как би могло да е другояче? Трябва да повторим, че *в световен мащаб* миньорският занаят заема най-мизерното и най-неблагодарното място в разделението на труда. Залогът е твърде голям, за да го пропусне тежката ръка на силните на деня, които и където и да са те. Със същите основания те държат здраво в хватката си добива на диаманти и ценни метали. През 1652 г. Таверние[208] посещава в качеството на купувач известната диамантена мина, „която наричат Раолконда... на пет дни път от Голконда". Всичко, свързано с удобствата на княза, търговците и дори на клиентите, там е превъзходно организирано. Ала миньорите са бедни, голи, малтретирани и подозирани – впрочем с основание – в непрекъснати опити за контрабанда. Бразилските търсачи на диаманти – *garimpeiros*[209] – през XVIII в. са авантюристи, чиито невероятни премеждия не могат да бъдат проследени, но в крайна сметка печалбите от митарствата им остават за търговците, за владетеля в

Лисабон и за откупвачите на правата за продажба на диаманти. Когато дадена минна експлоатация започва под знака на относителна независимост (както в Европа през Средновековието), е сигурно, че някой ден ще бъде обхванатa от мрежата на търговците. Вселената на мините вече предизвестява вселената на индустрията и на пролетариата.

Друга категория са страните хранилища, преди всичко Азия, където в една или друга степен е установена парична икономика и обръщението на ценния метал е по-бавноподвижно, отколкото европейското. Следователно тук се наблюдава по-скоро тенденцията ценните метали да се съхраняват, да се натрупват и използват отчасти. Тези страни попиват парите като сюнгери и вероятно затова ги наричат „гробници" за ценни метали.

Двете най-големи хранилища – Индия и Китай – се различават доста едно от друго. Индия натрупва с еднаква охота както жълтия и белия метал, така и златния прах от Контракоста (или по предпочитание от Мономотапа), вместо европейското, а по-късно японското сребро. Според индийските историци притокът на бял метал от Америка тук води до покачване на цените с двайсетина години закъснение след европейската ценова „революция" през XVI в. Това е още едно доказателство, че внесеното сребро остава на място. Но щом цените все пак са се покачили, това доказва също, че прословутото съкровище на Великия Могол не обезценява изцяло масата на несекващия приток от бял метал[210]. А дали именно американското сребро не захранва непрестанното претопяване и сечене на монети в Индия?

Няма съмнение, че по отношение на положението в Китай сме доста послабо осведомени. Като своеобразен факт може да се отбележи, че Китай не отрежда на златото парични функции и го изнася на изключително ниска цена навсякъде, където пожелаят да го разменят срещу сребро. Португалците са първите, които през XVI в. установяват учудващото предпочитание на китайците към белия метал и се възползват от това. През 1633 г. един от тях уверено отбелязва: *„Como os chinos sentirão prata, em montões trouxerão fazenda"* – още щом подушат мириса на сребро, китайците ще докарат грамади от стоки[211]. Ала не бива да вярваме на испанеца Антонио де Улоа, който през 1787 г. твърди, че „китайците полагат много усилия, за да се сдобият със сребро, което липсва в тяхната страна", и същевременно, че това е „една от нациите, които най-малко се нуждаят от него"[212]. Тъкмо обратното, среброто е предпочитаното и силно разпространено платежно средство за размяна в Китай (там дори го изтеглят на тънки пластини, за да уреждат точно сметките), заедно с *caixas* и *sapèques*, които са монети, примес на мед и олово, с по-ниска стойност.

Един съвременен китайски историк[213] смята, че поне половината от произведеното в Америка сребро между 1571 и 1821 г. се озовава в Китай, където остава завинаги. Пиер Шоню[214] споменава за една трета, в която включва прекия износ от Нова Испания за Филипините през Тихия океан, но дори и това само по себе си вече е огромно количество. Нито едното, нито другото от тези изчисления са сигурни, но имаме доста основания да ги премаме за правдоподобни. Преди всичко поради печалбата (която намалява с бавни темпове и във всеки случай доста след настъпването на XVIII в.) от операцията по размяната на сребро срещу злато в Китай[215]. Това е трафик,

който се осъществява дори с Индия, Индонезия и Филипините. От друга страна, през 1572 г. започва ново отклоняване на американското сребро през Тихия океан с манилски галиони[216], които свързват мексиканското пристанище Акапулко със столицата на Филипините, като доставят бял метал срещу коприна, китайски порцелан, фини индийски памучни тъкани, скъпоценни камъни и бисери. Тази връзка, която има възходи и спадове, се поддържа през целия XVIII в. и след него. Последният галион прави своя рейс до Акапулко през 1811 г.[217] Но в тази дейност без съмнение участва цяла Югоизточна Азия. Ето още един факт, който не обяснява всичко, но помага подобре да разберем нещата. Големият английски платноход „Индустан", с който пътува за Китай английският посланик Макарти, успява да вземе през 1793 г. на борда си един стар хошинхаец. Човекът е в доста окаяно положение. „Но когато му пъхнахме в ръката няколко испански пиастри, изглежда, знаеше стойността им, защото ги завърза грижливо в единия край на дрипите си."[218]

Ислямският свят и Европа заемат особено положение между страните производителки и страните хранилища: те са междинни спирки и посредници. От тази гледна точка ислямският свят е в същото положение като Европа и няма защо да се спираме на него надълго. Трябва само да отбележим онова, което се отнася до обширната Турска империя. Всъщност тя дълго се смята за неутрална икономическа зона, която европейската търговия безнаказано прекосява, както ѝ е удобно: през XVI в. през Египет и Червено море или през Сирия с керван, които стигат до Персия и Персийския залив, а през XVII в. през Смирна и Мала Азия. Всички тези левантийски търговски пътища би трябвало да са неутрални, което означава потокът на белия метал да ги прекосява, без да играе някаква роля и почти без да спира, забързан към персийската коприна или към боядисаните индийски тъкани. Още повече защото Турската империя е била и си остава зона на златото – това злато, идващо от Судан и Абисиния, се пренася през Египет и Северна Африка. В действителност покачването на цените, което се дължи (през целия XVI в. и извън него) на строителството, предприето от Юмер Лютфи Баркан[219] и неговите ученици, доказва, че империята има дял в инфлацията на среброто, което тук до голяма степен се изразява в кризите на аспрата – най-употребяваната монета от бял метал, защото служи за уреждане на ежедневните плащания и за заплатите на еничарите. Следователно империята е посредник, но изобщо не е неутрална.

И все пак в сравнение с функциите, които Европа поема в световен мащаб, ролята ѝ е скромна. Още преди откриването на Америка по един или друг начин Европа намира в собствените си предели среброто или златото, които са ѝ необходими, за да покрие дефицита в търговския си баланс с Левант. С откриването на мините в Новия свят тя се утвърждава и закрепва в ролята си на преразпределител на ценния метал.

За историците на икономиката този еднопосочен паричен поток изглежда материална загуба в ущърб на Европа. Но дали подобни разсъждения не са меркантилистичен предразсъдък? И ако трябва да се изразя образно, бих казал, че Европа не престава да бомбардира със златни и най-вече сребърни монети онези страни, чиито врати иначе биха стояли затворени или полуот-

крехнати пред нея. Нима всяка успешна парична икономика по силата на инерцията и без да полага съзнателни усилия, не се стреми да замести чуждите парични единици със своята собствена? Именно по такъв начин още от XV в. венецианският дукат (реална парична единица по онова време) измества златните египетски динари и скоро Левант е засипан от белия метал на венецианския монетен двор (*Zecca*), чак докато през последните десетилетия на XVI в. бива наводнен от монетите по осем реала, преименувани впоследствие пиастри, които се оказват далекобойното оръжие на европейската икономика в Далечния изток. Мае дьо Ла Бурдоне[220] (през октомври 1729 г.) моли своя приятел и съдружник Клоривиер от Сен Мало да събере капитали и да му ги изпрати в Пондичери в пиастри, които да вложи в различни сделки, за които дава възможност вътрешната търговия в Индия. Ако неговите съдружници му изпратят значителни средства – обяснява Ла Бурдоне – той би могъл да предприеме скъпоструващото пътуване до Китай, което обикновено е в периметъра на английските губернатори в Мадрас, тъй като е сигурен начин за забогатяване. Очевидно в случая голямото количество сребърни монети дава възможност да се вкара и внедри със сила нов паричен поток. Впрочем „движението на големи капитали винаги е предимство и това [*sic*] ви прави господар на търговията, защото малките поточета винаги текат към голямата река" – добавя Бурдоне.

Как да не се забележат резултатите от подобен пробив в Тунисното наместничество, където през XVII в. испанската осминка се превръща в стандартна парична единица на страната[221]? Или пък в Русия, където счетоводният баланс води до мащабно проникване на холандски, а по-късно и на английски парични единици? Истината е, че без тази парична инжекция огромният руски пазар не би могъл – или не би пожелал – да реагира на западното търсене. През XVIII в. успехът на английските търговци е следствие от авансите им за московските търговци – изкупчици или посредници в търговията с търсените от Англия изделия. Обратно, началните стъпки на Английската компания в Индия са трудни, докато тя упорства да праща сукно и да реже наличните пари на своите отчаяни комисионери, принудени да вземат заеми на място.

Следователно Европа е обречена да изнася значителна част от сребърните си запаси, а при случай – ала не така щедро – и златни монети. В известен смисъл такава е структурната ѝ позиция; тя я заема още през XII в. и се задържа на нея в продължение на столетия. Та доста смехотворни са усилията на първите териториални държави да попречат на изтичането на благородни метали. „Да се намери начин да се задържат [в държавата] златото и среброто, да не се позволява те да изтичат": за Еон през 1646 г. това е максимата на всяка „голяма политика". Нещастието е там, добавя той, „че всичкото злато и сребро, което се внася [във Франция], буквално като че ли се сипва в продънен чувал, а Франция е само канал, където водата тече постоянно и без да спира"[222]. Разбира се, тук с тази необходима икономическа роля се нагърбва контрабандата или нелегалната търговия. Изтичането е повсеместно. Ала това са услуги от ден до пладне. Там, където търговията е на челно място сред дейностите, все някой ден вратите трябва да се отворят широко и звънкът да влезе в живо и свободно обръщение като стока.

Италия през XV в. признава подобна необходимост. Във Венеция се взема либерално решение за износ на монети най-малко от 1396 г.[223], което е подновено през 1397 г.[224], а след това на 10 май 1407 г. с постановление на *Pregadi**[225], което съдържа едно-единствено ограничение: търговец, който възнамерява да изнася пари (сребро, без никакво съмнение за Близкия изток), предварително трябва да го е внесъл и да е депозирал четвърт част от него в *Zecca*, монетния двор на Сеньорията. След което е свободен да откара останалото „*per qualunque luogo*"**. Износът на бял метал за Леванта или Северна Африка е до такава степен призвание на Венеция, че Сеньорията неизбежно надценява златото, превръщайки го (ако може да се каже така) в „лоши" пари, които изобилстват на място и очевидно прогонват добрите – сиреч среброто. Нали такава е целта? По подобен начин може да се покаже как Рагуза или Марсилия организират този необходим и печеливш износ. Марсилия, над която бдят монархическите власти, среща от тяхна страна само неприятности и неразбиране. Ако в града се забрани свободното движение на пиастри и износа им за Леванта, трябва на всяка цена да се дадат разумни обяснения около 1699 г., ако се изисква да бъдат претопени в монетните дворове, чисто и просто ще идат в Генуа или Ливорно. Най-мъдро би било да се разреши износът им не само от Марсилия, ами и от крайморските градове „като Тулон или Антиб и други, където се извършват моряшките разплащания"[226].

Няма затруднения от подобен род в Холандия, където едрата търговия се разпорежда с всичко: там златните и сребърните монети влизат и излизат свободно. Същата свобода в крайна сметка ще се наложи и в процъфтяваща Англия. Въпреки доста разгорещените спорове чак до края на XVII в. вратите ще се отварят все по-широко и по-широко за сечените метали. От това зависи животът на Индийската компания. Гласуваният от Парламента през 1663 г. тъкмо под натиска на компанията английски закон е доста красноречив в преамбюла си: „Опитът учи, се казва там, че среброто [сиреч сребърните монети] приижда в голямо изобилие в места, където му се дава свобода за износ ."[227] Влиятелният сър Джордж Даунинг с право твърди: „Среброто, което навремето служеше за мерило на стоките, само се превърна в стока."[228] Оттогава насетне благородните метали са в обръщение пред очите и със знанието на всички. През XVIII в. всяка съпротива отпада. Например вестниците съобщават (на 16 април 1721 г.) за обявената от лондонската митница пратка от 2315 унции злато за Холандия; на 6 март – 288 унции за същия получател и 2656 унции сребро за Източна Индия; на 20 март – 1607 унции злато за Франция и 138 за Холандия[229], и т. н. Връщане назад вече не е възможно, дори по време на толкова острата финансова криза, която се вихри след сключването на парижкия договор от 1763 г. На Лондон му се иска да поограничи „прекаления износ на злато и сребро, осъществен за кратко време за Холандия и Франция", но „всеки опит за възпрепятстване ще означава смъртоносен удар върху общественото доверие, което трябва постоянно да се поддържа ненакърнимо"[230].

---

* *Consiglio dei Pregadi – Сенат на Венецианската република. – Бел. прев.*

** *На което място поиска (итал.). – Бел. прев.*

Но както ни е известно, не всички европейски правителства постъпват по този начин. Играта на отворените врати няма да стане всеобща за един ден и идеите няма скоро да се поставят на своего рода дневен ред. Франция определено не е пионер в това отношение. При пристигането си в Генуа през декември 1789 г. френският емигрант граф Д'Еспеншал смята за необходимо да отбележи, че „златото и среброто [са] стока в генуезката държава"[231], като че ли това е любопитен факт, който трябва да се упомене. Подобна дългосрочна присъда затруднява съществуването на меркантилизма.

При все това не бива да оставаме с общото впечатление за една Европа, тръгнала безогледно да се опразва от благородните си метали. Нещата са по-сложни. Трябва да се държи сметка за този постоянен двубой между бял и жълт метал, към който Ф. К. Спунър[232] отдавна привлече вниманието. Европа оставя да замине белият метал, който скита по света. Ала надценява златото, това е начин да го спре, да го запази у дома, да го държи за *вътрешна* употреба на „икономиката свят"*, каквато е Европа, за всички важни европейски разплащания – между търговци и между нации. Това е и способ да го внася със сигурност от Китай, Судан и Перу. По свой начин Турската империя – тази европейка – прилага същата политика: да запазиш златото и да пропуснеш бързите реки на среброто. В краен случай за ясното обяснение на процеса се налага да преформулираме т. нар. закон на Грешъм – лошите пари прогонват добрите. Всъщност едни пари прогонват други, които са на разположение, всеки път щом стойността им е свръхзавишена спрямо относителното равнище на една или друга икономика. Франция през XVIII в. изкуствено завишава цената на среброто до реформата от 30 октомври 1785 г., „след която съотношението злато–сребро преминава от 1 към 14,4 на 1 към 15,5"[233]. В резултат: Франция през XVIII в. представлява миниатюрен Китай: белият метал потича към нея. Венеция, Италия, Португалия, Англия, Холандия, даже Испания[234] завишават цената на златото. Между другото достатъчни са минимални разлики, за да се устреми златото към подобни валоризации; то става тогава „лоши пари", понеже прогонва среброто, принуждава го да скита по света.

Затова пък масивното изтичане на бял метал не създава по-малко чести сривове във вътрешността на европейската икономика. Но тъкмо с това то способства за успеха на този палиатив – книжните пари; предизвиква надалеч проучвания на рудни залежи; подтиква търговията да търси заместители на благородните метали, да изпраща в Леванта сукно, в Китай – индийски памук или опиум. Докато Азия се блъска да плаща белия метал в текстилни изделия, но най-вече в растителни произведения, подправки, дрога, чай, то за да подобри баланса си, Европа удвоява своите рудодобивни и индустриални усилия. Погледнато в дългосрочен план, не попада ли тя на предизвикателство, което се обръща в предимство за нея? Във всеки случай едно е сигурно – че не бива да се говори, както често се прави, за гибелно за Европа кръвопускане, като че ли в края на краищата е платила за разкоша на подправките и китайските дреболии със собствената си кръв!

---

* *Economie-monde: икономически автономен регион. – Бел. прев.*

НАЦИОНАЛНИ ИКОНОМИКИ И ТЪРГОВСКИ БАЛАНС

Тук не става въпрос за изучаване на националния пазар в класическия смисъл на думата, който се развива доста бавно и неравномерно според различните страни. В следващия том ще се върнем обстойно на значението на това постепенно, неприключило още през XVIII в. развитие, което поставя основите на съвременната държава.

Засега бихме желали само да покажем как стокооборотът изправя една срещу друга различните национални икономики (за да не говорим за национални пазари) – изоставащи или напредващи, как ги противопоставя и подрежда. Еквивалентен и нееквивалентен обмен, търговско равновесие и неравновесие, господство и подчинение чертаят общата карта на света. *Търговският баланс* от тази карта позволява да се очертае първият щрих от цялото. Не че това е най-добрият или единственият начин да се подходи към проблема, но на практика това са единствените цифри, с които разполагаме. Отгоре на всичко са и овехтели, и непълни.

„Търговският баланс"

Търговският баланс за дадена икономика може да се сравни с годишния баланс на някой търговец: или е спечелил, или е загубил. В приписваното на сър Томас Смит *Discourse of the common Weal of this Realm of England** (1549) четем: „Трябва винаги да внимаваме да не купуваме от чужденците повече, отколкото им продаваме."[235] Това изречение предава най-съществено, което трябва да се знае за баланса, което може би винаги се е знаело за него. Защото подобна мъдрост не е нещо ново: така например нима английските търговци доста преди 1549 г. не са принуждавани от правителството да връщат в Англия част от продажбените излишъци в чужбина под формата на звонкови пари? От своя страна чуждите търговци трябва да вложат в английски стоки полученото от продажбите, преди да напуснат острова. *Discourse of trade...*** от Томас Мън, писано през 1621 г., представя теория на баланса, която е коректна и която говори за дълбоко познаване на нещата. Неговият съвременник Едуърд Мисълден може да напише през 1623 г.: *„Wee felt it before in sense; but now wee know it by science"* – предчувствахме го, но сега го знаем научно[236]. Разбира се, става дума за елементарна теория, много далеч от съвременните схващания, които поставят на разглеждане поредица от паралелни баланси (търговски, счетоводен, на заетостта, капиталов, платежен). Търговският баланс от онова време представлява единствено ценностното изражение на обменените между две нации стоки, равносметката от взаимния внос и износ, или по-точно – от взаимните дългове. Например, „ако Франция дължи 100 000 пистола на Испания, а тя дължи

---

* *Слово за общото благосъстояние на Английското кралство (англ.). – Бел. прев.*

** *Слово за търговията... (англ.). – Бел. прев.*

16. БАЛАНСИ НА ФРАНЦИЯ И АНГЛИЯ ПРЕЗ XVIII ВЕК

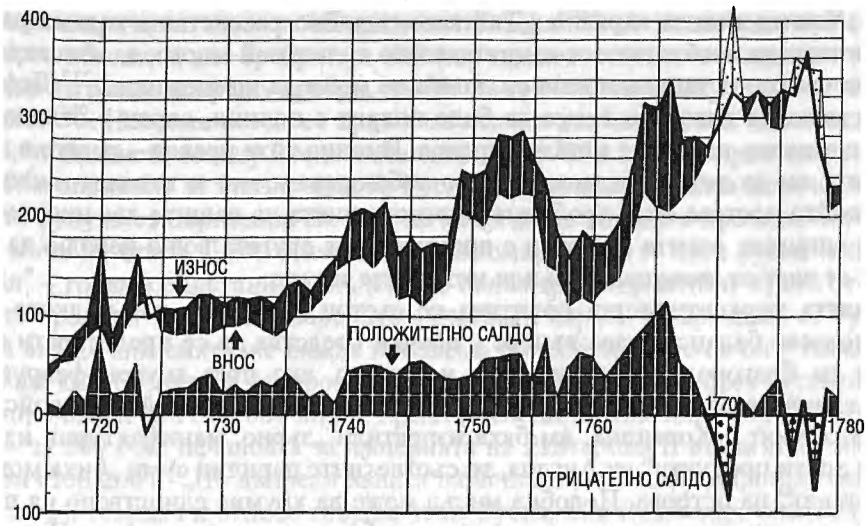

Внос и износ на Франция (1715–1780)

Внос и износ на Англия (1700–1785)

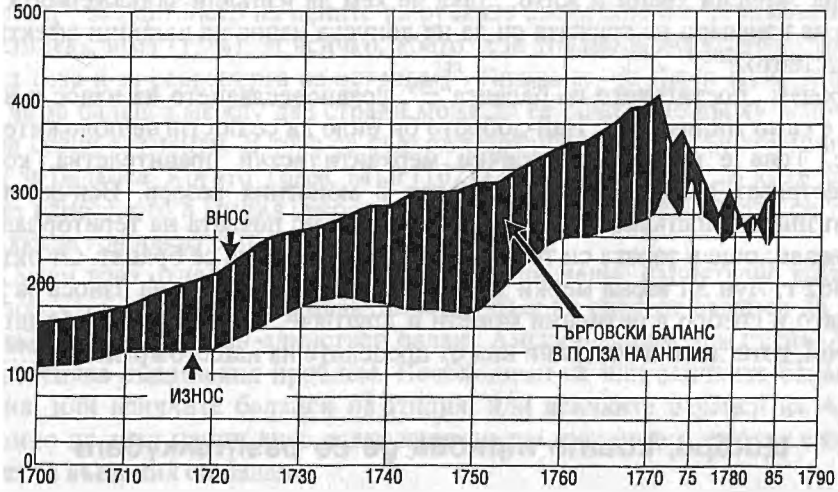

Както сочат търговските им баланси, Англия и Франция живеят охолно в ущърб на света приблизително до 1770 година. По това време се появяват нищожните или отрицателните салда. Дали поради конюнктурата, дали поради известно овехтяване на търговския капитализъм или – което е по-вероятно – поради смущенията, причинени от „американската" Война за независимост? Колкото до Франция, според статията на Руджиеро Романо, „Documenti e prime considerazioni intorno alla „balance du commerce", della Francia, 1716–1780", in : Studi in onore di Armando Sapori, 1957, II, с. 1268–1279. Неизвестните източници на този труд са посочени на с. 1268, бел. 2. Що се отнася до Англия, желаейки да покаже само в общи линии хода на английската търговия, графиката е заимствана от Уилям Плейфеър, един от първите английски статистици, Tableaux d'arithmétique linéaire, du commerce, des finances et de la dette nationale de l'Angleterre, 1789 ; ...The Exports and Imports and general Trade of England, the National Debt..., 1786

1 500 000 ливри на Франция", като се има предвид, че пистолът струва 15 ливри, всичко излиза наравно. „Тъй като подобно равенство е голяма рядкост, възниква необходимост нацията, която дължи най-много, да изнесе метали за частта от задълженията си, която не може да компенсира."[237] Дефицитът може за известно време да бъде покрит с полици, сиреч – отложен. Ако се запазва, налага се метален превод. Именно този превод – когато в качеството си на историци можем да го наблюдаваме – е и точният *индикатор*, който поставя ясно проблема за отношенията на нашите две икономически единици, едната от които е принудена от другата волю-неволю да се лиши от част от звонковите си или металните запаси.

Цялата меркантилистка политика се състои в търсене най-малкото на уравновесен баланс. Става въпрос с всички средства да се предотврати износът на благородни метали. Така например, ако през януари–февруари 1703 г. вместо да се купува на място продоволствие за английските войски, които се бият в Холандия, им бяха изпратили „зърно, манифактурни изделия и други продукти" от Англия, то съответните парични суми „биха могли да останат" на острова. Подобна мисъл може да хрумне единствено на правителство, преследвано от страха да не загуби металните си запаси. През август същата година, имайки да изплаща субсидии в брой на Португалия по силата на договора на лорд Метюън*, Англия предлага да се издължи чрез износ на зърнени храни и жито, „така че хем да изпълни задълженията си, хем да не изневери на грижата си да не допуска износ на налични ефективи от кралството"[238].

Впрочем „постигането на баланса"[239], уравновесяването на износ и внос – това е само минимумът. Най-доброто би било да се постигне положителен баланс. Това е мечтата на всички меркантилистки правителства, които отъждествяват националното богатство с монетния резерв. Всички тези идеи възникват напълно логично едновременно с появата на териториалните държави: още в зората си те се бранят, длъжни са да се бранят. От октомври 1462 г. Луи XI взема мерки за контрол и ограничаване на износа за Рим „на злато и сребро в разменни монети и другояче, които могат да бъдат отчуждени, изтеглени и откарани вън от пределите на нашето кралство"[240].

Цифри, които трябва да се разтълкуват

Дори да е известно, движението на търговския баланс не винаги е лесно за разтълкуване. И няма правила, приложими – нищо повече – във всеки отделен случай. Така например няма да речете, че балансът на испаноезична Америка е дефицитен при вида на огромния износ на метали, на който тя е обречена. Отец Меркадо не се заблуждава в това отношение (1564): в случая, казва той, „златото и среброто на кюлчета във всички области на Аме-

---

* *Англо-португалски договор от 1703 г. Предвижда достъп на английско сукно на португалския пазар за сметка на рязкото намаляване на митата за внос на португалски вина в Англия. Става оръдие за подчинение на англичаните на португалската търговия. – Бел. прев.*

. рика се смятат за своего рода стока, чиято стойност расте или намалява по същите причини като за обикновената стока“[241]. А по повод на Испания Тюрго обяснява, „че среброто е нейното продоволствие; че след като не може да го размени срещу сребро, трябва да го разменя срещу продоволствени стоки“[242]. Не може без да се претеглят всички „за“ и „против“ да се каже също, че балансът между Русия и Англия през 1786 г. е благоприятен за тази и неблагоприятен за онази, защото Русия обикновено продава повече, отколкото купува от партньора си. Ала не може да се твърди и противното, както се мъчи да стори Джон Нюмън през октомври 1786 г. Като руски консул в Хъл* – голямо пристанище, където по онова време пристигат право от датските проливи тежко натоварените английски кораби на връщане от Русия – той вижда или смята, че вижда проблема със собствените си очи. Нюмън се връща към познати и неопровержими цифри: през 1785 г. през руските митници – стоки за 1 300 000 лири , предназначени за Англия; в обратната посока – за 500 000: печалбата за империята на Екатерина II възлиза на 800 000 лири стерлинги. „Но въпреки явната парична изгода за Русия, пише той, винаги съм твърдял и отново твърдя, че не Русия, ами Великобритания единствена [ето го преувеличението] печели от тази търговия.“ Действително, поясснява той, помислете за последствията от обмена, за фрахта на около 400 английски кораба, „всеки с товароподемност от 300 тона, близо 7000–8000 моряци“, за вдигането на цените на руските стоки още със стъпването им на английска земя (15%), за всичко, което тези товари дават за индустрията, а след това и за реекспорта на острова[243]. Вижда се, че Джон Нюмън подозира, че за баланса между две страни може да се съди само върху основата на цяла серия елементи. В това се съдържа предчувствие за съвременните теории за баланса. Когато Томас Мън (1621) казва по-кратко: „В края на краищата изнесеното в Индия сребро възвръща петкратно стойността си“[244], той донякъде говори за същото, но и за нещо друго.

Освен това отделният баланс придобива значение единствено когато бъде поместен в търговската съвкупност, в пълния сбор от баланси на една и съща икономика. Един-единствен баланс Англия–Индия или Русия–Англия не изяснява същинския проблем. Необходими са или всичките баланси на Русия, или всичките баланси на Индия, или всичките баланси на Англия. Именно по този начин днес всяка национална икономика изготвя ежегодно отчет за външния си баланс.

Лошото е, че за минало време разполагаме само с частични баланси – между отделни страни. Някои са класически, други си заслужава да бъдат такива: през XV в. балансът за Англия като износител на вълна е благоприятен спрямо Италия; но от гледна точка на Фландрия балансът е благоприятен за Италия; той дълго време е положителен за Франция по отношение на Германия, но става такъв за последната ако не вследствие на първата блокада, обявена от Райхстага през 1676 г., то поне в резултат на пристигането на

---

* *Пълното название на града е Кингстън ъпон Хъл, пристанище на Северно море в графство Хамберсайд, Англия; в миналото – риболовно пристанище, понастоящем – център на търговията със Северна Европа. – Бел. прев.*

френските протестанти след отмяната на Нантския едикт (1685). Обратно, балансът на Франция по отношение на Нидерландия дълго време е благоприятен и си остава такъв безкрай спрямо Испания. Да не създаваме затруднения за испанците в нашите пристанища, се казва в официален френски документ от 1700 г.[245]; става въпрос „за общото и частното благо", понеже „търговското преимущество между Испания и Франция е изцяло на страната на Франция". Нима не се казва още през предходното столетие (1635) грубовато, но правдиво, че французите са „бълхи, които смучат Испания"[246]?

Тук-там балансът се колебае, променя се дори смислово. Нека отбележим само, без да придаваме на тия сведения обобщаващо значение, че през 1693 г. той е по-скоро благоприятен за Франция по отношение на Пиемонт; че в търговията между Сицилия и Генуезката република през 1724 г. е неблагоприятен за последната; че по беглото свидетелство на някакъв нашенски пътешественик през 1808 г. търговията на Иран „с Индия [тогава] е на сметка"[247].

Един-единствен баланс като че ли е „прикован" веднъж завинаги в същото положение от Римската империя та до XIX в.: този на левантинската търговия – неизменно отрицателен, както е известно, в ущърб на Европа.

Франция и Англия до и след 1700 г.

Нека се спрем за миг на класическия случай с френско-английския баланс (дали все пак е толкова познат, колкото се твърди?). В десет към един от случаите през последната четвърт от XVII и първите години от XVIII в. усилено се твърди, че балансът клони в полза на Франция. Същата била извличала от отношенията си с Англия годишна печалба средно от милион и половина лири стерлинги.

Във всеки случай така се твърди в Камарата на общините през октомври 1675 г. и това повтарят писмата на генуезкия представител в Лондон Карло Отоне през септември 1676 и януари 1678 г.[248] Той дори казва, че привежда тия цифри след един разговор с посланика на Обединените провинции, неблагосклонен наблюдател на постъпките и проявите на французите. Една от признатите причини за подобна разточителна изгода за Франция се дължи на нейните манифактурни изделия, „продавани на острова доста по на сметка, отколкото местните, защото френският занаятчия се задоволява със скромно заплащане...". Странно положение, тъй като с вноса на въпросните френски изделия, на практика забранени от английското правителство, се натоварва контрабандата. От това англичаните изпитват само още по-голямо желание „*di bilanciare questo commercio*"*, както пояснява нашият генуезец според една много вярна формула. И в резултат на това да принудят Франция да използва широко английското сукно[249].

---

* *Да уравновесят тази търговия (итал.). – Бел. прев.*

„Празникът на Лондонския кмет", от Каналето, около 1750 г. Традиционното шествие на всеки 29 октомври покрива Темза с плавателни съдове. Редом с тези на градските цехове – множество лодчици: безусловно същите, които някакъв френски пътешественик, посетил Лондон през 1728 г., нарича „гондоли" (вж. гл. 1, бел. 84), защото играят по Темза, досущ както по каналите на Венеция, ролята на водни файтони (Prague, Galerie nationale, cliché Giraudon)

В подобни условия избухването на войната е подходящ случай да се прекрати цялото това омразно и мразено нашествие на френската търговия. Дьо Талар[250], извънреден пълномощник в Лондон, пише на Поншартрен* на 18 март 1699 г.: „...Това, което англичаните добиваха от Франция преди обявяването на последната война [така наречената война на Аугсбургската лига, 1689–1697], възлиза, по тяхно мнение, на суми доста по-значителни, отколкото Англия прокарваше у нас. Те са толкова пропити от това схващане и бяха тъй убедени, че нашето богатство идва от тях, та още с почването на войната направиха капитал от това [дали в смисъл на цел с капитално значение?] да възпрепятстват, щото никакво вино, нито друга стока от Франция да не може да влезе в страната им пряко или непряко." За да осмислим докрай този текст, трябва да си припомним, че навремето войната не прекъсва всички търговски връзки между враждуващите. Следователно подобна абсолютна възбрана сама по себе си донейде е в разрез с възприетите по света навици.

Годините минават. Наново започва война за наследяването на престола на Карлос II Испански (1701). След завършека на военните действия се поставя въпросът за възстановяването на търговските връзки между двете монархии, които този път са сериозно нарушени. Именно така през лятото на 1713 г. двама „експерти" – Анисон, лионски представител в Търговския съвет, и парижкият представител Фенелон се запътват към Лондон. Тъй като преговорите вървят зле и напредват мъчително, Анисон има време да се запознае с дебатите в Камарата на общините и с ведомостите на английските митници. И какво е изумлението му, когато установява, че всичко казано по повод баланса между двете нации чисто и просто не е истина! И че „от повече от 50 години английската търговия превъзхожда с милиони френската"[251]. Очевидно става въпрос за милиони турски лири**. Грубият и неочакван факт е налице. Трябва ли да му вярваме? Да вярваме ли, че завидното официално лицемерие прикрива толкова систематично цифри, свидетелстващи недвусмислено за балансов превес в полза на острова? В случая един щателен преглед на архивите в Лондон и Париж би бил от голяма полза. Ала не е сигурно, че заключенията от него ще изчерпят въпроса. Тълкуването на официални цифри предполага неизбежни грешки. На търговците и изпълнителите работата им е да залъгват правителствата, а на правителствата – сами себе си да залъгват. Известно ми е, че истината на 1713 г. просто не е истината на 1786 г., и обратно. При все това веднага след Иденския договор (подписан през 1786 г. между Франция и Англия), руска кореспонденция от Лондон (10 април 1787), която само повтаря текущата информация, сочи, че цифрите „не дават нищо повече от твърде неточна представа за естеството и обхвата на тази търговия [френско-английската], тъй като от източника се узнава, че законната търговия между двете кралства възлиза най-

---

* *Поншартрен Жером, граф (1643–1727); френски държавен деец; през периода 1689–1699 г. – министър на финансите; от 1699 г. – канцлер при Луи XIV. – Бел. прев.*

** *Турска лира: монета, сечена в Тур, Франция, която впоследствие става кралска парична единица. – Бел. прев.*

много на една трета от общата съвкупност, а останалите две трети от нея се извършват по контрабанден път, което ще се поправи с въпросния търговски договор в интерес на двете правителства"[252]. При подобни условия защо въобще да се обсъждат официалните цифри? Освен всичко останало ще ни е необходим и баланс на контрабандата.

Перипетиите на дългите френско-английски търговски преговори от 1713 г. не внасят яснота по тази точка. Отзвукът за тях в английското обществено мнение е не по-малко показателен за националистическите страсти, които лежат в основата на меркантилизма. И когато на 18 юни 1713 г. проектът бива отхвърлен в Камарата на общините със 194 срещу 185 гласа, избликът на народния възторг бива къде-къде по-силен, отколкото при вестта за мира. В Лондон се устройват фойерверки, илюминации и всевъзможни увеселения. В Ковънтри тъкачите преминават в дълго шествие, набучили на върха на един прът овче руно, на върха на друг – четвъртинка бутилка и надпис: „*No English wool for French wine !*"* Всичко това минава – в пълен разрез с икономическия здрав смисъл – под знака на националните страсти и грешки[253], защото е очевидно, че би било в истински интерес за двете нации да си разтворят вратите една за друга. Четирийсет години по-късно Дейвид Хюм отбелязва иронично, че „повечето англичани биха сметнали, че държавата е пред провал, ако френските вина можеха да се внасят в Англия в изобилие [...], та ще търсим в Испания и Португалия по-скъпо и по-малко добро вино от онова, дето бихме могли да си доставим от Франция".

Англия и Португалия[254]

Когато се говори за Португалия през XVIII в., хорът на историците с пълно право скандира името на лорд Метюън – човекът, който през 1702 г., на прага на онова, което ще се окаже дългата война за наследството на испанския трон, се стреми към съюз с малката Португалия, за да нападне в тил вярната на херцог Анжуйски, Филип V и французите Испания. Сключеният съюз вдига голям шум, ала по онова време никой не се прехласва пред съпътстващото го търговско споразумение – обикновена рутинна клауза. Та нима не са подписвани подобни споразумения между Лондон и Лисабон през 1642, 1654, 1661 г.? И още повече французи, холандци и шведи на различни дати и при различни условия са получавали същите предимства. Съдбата на англо-португалските отношения следователно не бива да се приписва като актив единствено на твърде прочутия договор. Тя е следствие на икономически процеси, които в крайна сметка улавят Португалия като в капан.

Пред прага на XVIII в. Португалия практически изоставя Индийския океан. От време на време праща там по някой кораб, натоварен с престъпници, тъй като за португалците Гоа е същото, каквото ще стане Кайена за французите или Австралия – за англичаните. Тази стара връзка представля-

---

* *Никаква английска вълна за френско вино (англ.). – Бел. прев.*

ва отново търговски интерес за португалците само когато великите сили са във война. Тогава един, два, три кораба – оборудвани прочее от другиго – под португалски флаг се отправят нататък през нос Добра Надежда. На връщане чужденците, играли на тази опасна игра, често обявяват фалит; португалецът има твърде богат опит, за да не бъде предпазлив.

За сметка на това неговата всекидневна грижа е огромната Бразилия, чието развитие следи и експлоатира. Господари на Бразилия са търговците от кралството во главе с краля, а сетне и негоциантите от Лисабон и Порту и техните търговски колонии, установени в Ресифи, Параиба, Байа – бразилската столица, после в Рио де Жанейро, новата столица от 1763 г. Какво удоволствие за един бразилец е да се надсмее над тези омразни португалци с техните грамадни пръстени по ръцете и сребърната им посуда! На това отгоре трябва и да преуспее. Всеки път щом Бразилия се залови с нещо ново – захар, после злато, след това диаманти, по-късно кафе, – все португалската търговска върхушка се възползва от това и се утвърждава още повече. Порой от богатства се влива през устието на Тежу: кожи, захар, небет, китова мас, дървесна боя, памук, тютюн, златен пясък, ковчежета с диаманти... Кралят на Португалия, казват, е най-богатият европейски владетел; неговите замъци и дворци няма за какво да завиждат на Версай, освен за скромността. Огромният град Лисабон расте като бурен; бидонвили заместват отколешните ниви в покрайнините. Богатите стават по-богати, прекалено богати, бедните – нищи. И все пак високите надници довеждат в Португалия „чутовен брой хора, произхождащи от провинция Галисия [в Испания], които тук наричаме „галиегос“ и които изпълняват в столицата, както и в главните португалски градове длъжности като носачи, общи работници и домашни прислужници, по подобие на савойците в Париж и в големите френски градове“[255]. С донейде мрачния завършек на столетието атмосферата става потежка: нощните нападения над хора или домове, убийствата, грабежите, в които участват почтени граждани, стават всекидневие. Лисабон и Португалия приемат лекомислено конюнктурата на Атлантическия океан: благоприятна ли е – всеки се чувства удобно; враждебна ли е – нещата бавно се рушат.

Именно посред ленивия разцвет на тази малка страна англичанинът налага своите предимства. Той я извайва по своя воля: така например развива лозарството в северната част и съгражда успеха на виното порто; заема се със снабдяването на Лисабон с жито и качета с моруна; внася собственото си сукно на цели бали, тъй че с него могат да се облекат всички португалски селяни и да се наводни далечният бразилски пазар. Златото и диамантите плащат всичко – бразилското злато, което след пристигането си в Лисабон продължава пътя си на север. Би могло да бъде и другояче; Португалия би могла да брани пазара си, да създаде индустрия: именно така ще разсъждава Помбал*. Ала английското решение не изисква усилия. *The terms of trade***

---

* *Помбал, Себастиян Жозе ди Карвалю и Мелу (1699–1782), маркиз – португалски държавник, представител на просветения абсолютизъм. От 1750 г. – министър на външните работи, в периода 1756–1777 – пръв министър. – Бел. прев.*

** *Търговските условия (англ.). – Бел. прев.*

Лисабон през XV век (Cliché Giraudon)

дори са благоприятни за Португалия: докато цената на английското сукно пада, тази на износните португалски изделия расте. Водейки тази игра, лека-полека англичаните завладяват пазара. Ключът към португалското богатство – търговията с Бразилия – изисква капитали, затворени в дълга стокообо-ротна верига. Англичаните играят в Лисабон някогашната роля на холандците в Севиля: те доставят стоката, която потегля към Бразилия, и то *на кредит*. Отсъствието на търговски център във Франция с мащабите на Лондон или Амстердам – източник на солидно и дългосрочно кредитиране – „вероятно е факторът, който най-сериозно навредя на френските търговци“[256], които все пак също образуват значителна колония в Лисабон. За сметка на това скромното холандско присъствие на този пазар представлява проблем.

Във всеки случай залозите са направени още преди XVIII в. да достигне истинския си устрем. През 1730 г. някакъв французин може още да напише[256]: „Търговията на англичаните в Лисабон е най-значителната от всички; даже според доста хора тя е толкова силна, колкото тази на всички нации, взети заедно.“ Добър успех, който може да се припише на португалската леност, но не в по-малка степен и на английското упорство. През 1759 г. Малуе[257], бъдещият член на Учредителното събрание, прекосява Португалия, която в неговите очи е една английска „колония“. „Всичкото злато на Бразилия, пояснява той, преминава в Англия, която държи Португалия под игото

си. Ще посоча един-единствен пример, за да заклеймя управлението на маркиз Дьо Помбал: вината порто, единственият продукт, представляващ интерес за износа на тази страна, биват изкупени на едро от някаква английска компания, на която всеки собственик е длъжен да продава на цени, определени от английските оценители." Струва ми се, че Малуе има право. Налице е търговска колонизация, когато чужденецът има достъп до пазара на едро, до производството.

Около 1770–1772 г. обаче, по времето, когато ерата на бразилското злато като че е попреминала – но все още пристигат кораби със злато и диаманти, – когато конюнктурата като цяло взема лош обрат в Европа, англо-португалският баланс се раздвижва. Дали ще се преобърне? За това ще е нужно още време. Около 1772 г., макар и само с опитите си за търговия с Мароко, Лисабон се опитва да разхлаби английската хватка, „да спре, доколкото му е възможно, износа на злато" за Лондон[258]. Без особен успех. Ала след десет години се очертава изход. Португалското правителство решава действително „да сече много сребърни пари и твърде малко златни". За най-голямо неудоволствие на англичаните, които „не виждат никаква полза [да връщат в родината си] сребро, ами само злато. Това е необявена война, заключава руският консул в Лисабон, която Португалия тихомълком води срещу тях."[259] Налага се обаче да се почака още почти десет години, по думите на същия консул – Борхерс, немец на служба при Екатерина II, – за да се наблюдава потресаващото зрелище на един английски кораб, пристанал в Лисабон, без да товари оттам злато! „Фрегатата „Пегас", пише той през декември 1791 г.[260], е може би първата, която, откак съществуват търговски отношения между двете страни, се връща в родината си, без да изнася злато." И действително извършило се е някакво преобръщане: „Всеки кораб или плавателен съд, пристигащ от Англия" връща в Лисабон „част от португалските пари [...], внесени [в Англия] отпреди близо век" (по преценка на историк – не по-малко от 25 милиона лири стерлинги за времето от 1700 до 1760 г.)[361]. Един-единствен товарен кораб през същия този месец декември 1791 г. разтоварва от тях за 18 000 лири стерлинги[262]. Остава да се обсъди проблемът по същество. Или по-скоро да бъде включен в общата история, която скоро предстои да стане трагична със започването на войната на Англия срещу революционна Франция. Но в случая не говорим за това.

Източна Европа, Западна Европа[263]

Всички тия примери са достатъчно ясни. Има по-трудни случаи. Така например Западна Европа като цяло има неблагоприятен баланс спрямо Балтика – това северно Средиземноморие, което свързва едно враждебно настроени народи и сходни икономики: Швеция, Московска Рус, Полша, Германия отвъд Елба, Дания. И този баланс поставя не един тревожен въпрос.

Действително след сензационната статия на С. А. Нилсон (1944), която едва днес става в пълна мяра известна на западните историци, и след други изследвания, а именно книгата на Артюр Атман, която бе преведена на анг-

лийски през 1973 г., изглежда, че пасивът на западноевропейския баланс се покрива единствено по доста незадоволителен начин чрез директни метални пратки[264]. С други думи, количествата сребро, които се озовават в балтийските градове и за чийто обем историците дават преценка (като в случая с Нарва), са по-малки от количествата, които биха възстановили равновесието на западните дефицити. Има недостиг на сребро в определения пункт и не се вижда много ясно по какъв друг начин балансът в случая би могъл да бъде уравновесен. Историците са по следите на обяснение, което се изплъзва.

Тук няма друг път освен този, по който върви С. А. Нилсон, включвайки баланса на северната търговия в съвкупността от обмен и стокооборот на така наречената Източна Европа. Той смята, че част от излишъка в балтийската търговия се връща в Европа благодарение на верижен стокообмен между Източна, Централна и Западна Европа, но този път по континенталните пътища и търговски маршрути на Полша и Германия. Бидейки дефицитен на север, западноевропейският баланс се компенсира частично от благоприятния баланс на сухоземната търговия, като компенсацията се извършва – и това е примамливата хипотеза на шведския историк – посредством Лайпцигските панаири. На което Мирослав Хрох[265] възразява с довода, че въпросните панаири започват да се посещават редовно от източноевропейските търговци едва от началото на XVIII в. (именно във връзка с растящия брой еврейски търговци от Полша). Да се поставя Лайпциг в центъра на възстановяването на балансовото равновесие би означавало объркване на епохата. Най-многото, според М. Хрох, биха могли да се запомнят някои търговски потоци през Познан и Вроцлав, които, изглежда, са дефицитни за страните от Източна Европа. Но в този случай би ставало въпрос само за тънки струйки.

И все пак хипотезата на Нилсон едва ли е невярна. Може би трябва само да се поразшири. Известно е например[266], че като производител на сребро Унгария вижда непрекъснатото изтичане на монетното изражение на стабилната си парична единица в чужбина – сиреч, отчасти в Западна Европа. А липсата се запълва от дребните полски монети със сребърни примеси, които подсигуряват, така да се каже, цялото парично обръщение в Унгария.

Нещо повече, редом със стоките се появяват и полици. Този факт говори за тяхното съществуване в източноевропейския регион още през XVI в. и за тяхното умножаване през следващото столетие. В такъв случай присъствието или отсъствието, или малочислеността на източноевропейските търговци на лайпцигските панаири нима са убедителен аргумент? Нека мимоходом отбележим, че противно на казаното от М. Хрох, полските евреи са вече доста многочислени на Лайпцигските панаири през XVII в.[267] Но дори без да посещава лично тези панаири, установилият се в Краков италиански галантерист Марк-Аурелио Федерико[268] през 1683–1685 г. приема полици от приятели в Лайпциг. В крайна сметка, когато полицата отива директно от Балтика в Амстердам или *vice versa*, тя най-често е следствие от някакъв заем, от аванс срещу стока. Подобни авансови плащания, при това с лихва, не представляват ли отчисления върху металния излишък, придобит или очакван от Изтока? Нека читателят се обърне към онова, което ще кажа понататък по повод на Холандия и нейната така наречена акцептационна[269]

търговия. Нека не забравя също, че Балтика е регион доминиран и експлоатиран от европейския Запад. Съществува тясна ценова корелация между Амстердам и Гданск – но Амстердам е този, който определя цените, който ръководи играта и прави изгоден за себе си избор.

В заключение нека кажем: класическата балтийска търговия не може повече да се изживява като самозатваряща се верига. Като търговия наред с много други тя върти стоки, налични пари и кредити. Кредитните пътища не престават да се множат. За да се проследят, се налагат пътувания както до Лайпциг, Вроцлав и Познан, така и до Нюрнберг и Франкфурт, че и до Истанбул или Венеция, ако не греша напълно. Дали като икономическа съвкупност Балтика ще достигне до Черно или Адриатическо море[270]? Във всеки случай съществува взаимообвързаност между балтийската търговия и източноевропейската икономика. Това е песен на два, три или четири гласа. От 1581 г., когато руснаците биват лишени от Нарва[271], водата на Балтика намалява своята деятелност за сметка на земните пътища, по които се изнасят тогава стоките от Московията. Избухва Трийсетгодишната война и пътищата във вътрешността на Централна Европа са прекъснати. Последва разрастване на търговията през Балтика.

За глобалните баланси

Но да оставим тези двучлени: Франция–Англия, Англия–Португалия, Русия–Англия, Западна Европа–Източна Европа... Главното е да се наблюдават икономически единици, взети в *съвкупността* на техните външни отношения. За което настояват още през 1701 г. пред Търговския съвет „депутатите от Запада“ (сиреч, от атлантическите пристанища) в противовес на лионските депутати: „техният принцип по отношение на баланса“ се състои в това за нищо на света да не се прави „един отделен между нация и нация, ами един общ на френската търговия с всички държави“ – нещо, което според тяхното разбиране би трябвало да повлияе на търговската политика[272].

Всъщност, когато човек задържи вниманието си върху подобни цялостни баланси, те разкриват само тайни, лесни за предугаждане. Сочат скромното изражение на външнотърговския обем в националния доход като цяло – дори ако в разрез с всяко разумно правило под външна търговия се разбира сборът от износа и вноса, докато тези две движения трябва да се приспадат взаимно. Но ако се вземе само балансът, бил той положителен или отрицателен, вече става дума само за една люспица от националния доход, която като че ли изобщо не може да му повлияе – нито ако се прибави, нито ако се отдели. Именно в този смисъл разбирам думите на Никълъс Барбън (1690) – един от онези многобройни съчинители на памфлети, чрез които икономическата наука си проправя път в Англия, – когато пише: „*The Stock of a Nation [is] Infinite and can never be consumed*“, капиталът [даже пред „капитал“ бих предпочел „патримониум“] на една нация е безпределен и никога не може да бъде изчерпан и унищожен[273].

Все пак проблемът е по-сложен и интересен, отколкото изглежда. Няма

да се разпростирам върху пределно ясните случаи с общите баланси на Англия или Франция през XVIII в. (по този въпрос вж. графиките и обясненията към тях на стр. 175). Предпочетох да обърна внимание на случая с Франция около средата на XVI в. не защото разполагаме с данни по този повод, не дори и защото тези глобални цифри очертават пред взора ни несъвършената все още поява на един национален пазар, ами най-вече защото истината, която установяваме, че важи еднакво за Англия и за Франция през XVIII в., е вече осезаема две столетия преди статистиката на Просвещението.

Франция при Анри II несъмнено има положително салдо с всички заобикалящи я страни с едно изключение. Португалия, Испания, Англия, Нидерландия, Германия са губещи по отношение на Франция. Посредством тези сривове, които я облагодетелстват, Франция трупа златни и сребърни монети в замяна на своето жито, вино, платно, сукно, без да се броят постъпленията от постоянната емиграция по посока на Испания. Ала на тези предимства се противопоставя вечният дефицит спрямо Италия, като източването се извършва главно с посредничеството на Лион и неговите панаири: благородническа Франция прекалено обича коприната, качествените кадифета, пипера и останалите подправки, мрамора; тя прекалено често прибягва до далеч не безплатните услуги на италианските художници и на негоциантите отвъд Алпите – майстори на едрата търговия и полиците. Лионските панаири служат на италианския капитализъм за ефикасна смукателна помпа, досущ както през предишното столетие – женевските панаири, а вероятно в голяма степен и старите панаири в Шампан. Цялата печалба от благоприятния баланс по този начин се събира и влага, с малки изключения, в изгодни за италианеца спекулации. През 1494 г., когато Шарл VIII се готви да премине Алпите, му е нужно да получи съгласието и благоразположението на италианските делови люде, настанили се в кралството и поддържащи връзки с търговската аристокрация на полуострова[274]. Същите, предупредени своевременно, се тълпят в Двора, дават съгласие без особени трудности, но „получават в замяна възстановяването на четирите годишни лионски панаира“ – доказателство само по себе си, че са в тяхна услуга. Доказателство също така, че Лион, въвлечен в една чужда свръхструктура, вече се явява съвсем отделна и двусмислена столица на френското богатство.

До нас е достигнал един изключителен, но за съжаление непълен документ: той представя с подробности френския внос около 1556 г.[275], но следващата „книга“, където фигурира износът, е изчезнала. Графиката на стр. 188 обобщава тези цифри. Общата сума се движи между 35 и 36 милиона ливри; и тъй като балансът на дейната по онова време Франция неизбежно е положителен, износът надхвърля неколкократно сумата от 36 милиона. Следователно износ и внос възлизат общо на най-малко 75 милиона, т.е. на огромна сума. Даже ако тези две течения, които се съпътстват, сливат и създават обрати и кръгово движение, в крайна сметка се анулират в баланса, то съществуват хиляди операции и обмени, готови да се повтарят безспир. Ала нека повторим, тази повратлива икономика не е цялостната дейност на Франция – онази цялостна дейност, наречена *национален доход*, който, разбира се, не ни е известен, но можем да си го представим.

17. КАРТИНА НА ФРЕНСКИЯ ВНОС В СРЕДАТА НА XV ВЕК

Според manuscrits 2085 et 2086 de la B.N. („Le commerce d'importation en France au milieu du XVIe siècle", par Albert Chamberland, in : Revue de géographie, 1892–1893)

На базата на изчисления, които ще се появят още веднъж-дваж в хода на нашите обяснения, аз оцених дохода на венецианците *pro capite* на 37 дуката около 1600 г., а този на поданиците на Сеньорията на *Terraferma* (сиреч, на континенталната италианска територия, която зависи от Венеция) – на приблизително 10 дуката. Очевидно за тези цифри няма гаранция, безспорно те са прекалено ниски, що се отнася до самия град Венеция. Но така или иначе те отбелязват невероятна разлика между доходите на един господстващ град и тези на територията, над която той господства. И така, ако приема за френския доход *pro capite* през 1556 г. една цифра, близка до тази на венецианската континентална суша (десет дуката или 23–24 турски ливри), бихме могли да оценим дохода на двайсетте милиона французи на 460 милиона ливри – огромна, но несъбираема сума, защото е паричен израз на продукция *в по-голямата си част некомерсиална*. За пресмятането на националния доход мога да изходя и от бюджетните постъпления на монархията. Те са от порядъка на 15–16 милиона[276]. Ако приемем, че това е около една двайсета част от националния доход, то последният възлиза на някъде между 300 и 320 милиона ливри. Падаме под първата цифра, но сме доста над обема на външната търговия. И отново се натъкваме на тъй често дискутирания проблем за внушителната тежест на едно многообразно производство (преди всичко селскостопанско) и за относително лека външна търговия – което според мене не ще рече икономически по-малко значима.

Така или иначе всеки път, когато се разглежда някоя *относително* напреднала икономика, нейният баланс по правило е с излишъци. Със сигурност такъв е бил случаят с господстващите градове в миналото – Генуа, Венеция, както и случаят с Гданск още през XV в.[277] През XVIII в. погледнете балансите на английската и на френската търговия: те бележат почти по цялото протежение на столетието излишъчни положения. Да не се чудим тогава, че през 1764 г. претеглянето на шведската външна търговия, на което се посвещава шведският икономист Андерс Хидениус[278], също сочи излишък: Швеция, която по онова време преживява бурен подем на флота си, слага на износното блюдо на везните 72 милиона далера (медна монета) срещу 66 – на блюдото на вноса. Следователно „нацията" печели повече от 5 милиона.

Разбира се, всички не могат да печелят в тази игра. „Никой не печели, без друг да губи": тази мисъл на Монкретиен се основава на здравия разум. Действително други губят: като обезкръвените колонии, като зависимите страни.

А непредвидени обстоятелства могат да възникнат дори за „развити" държави, които на пръв поглед са защитени от това. Предполагам, че Испания, подложена от управниците си и от обстоятелствата на опустошителната инфлация на медните пари през XVII в., се намира в подобно положение. Както и, общо взето, революционна Франция, за която някакъв руски представител в Италия казва, „че воюва с капитала си, докато враговете ѝ воюват с доходите си"[279]. Тези случаи заслужават по-обстойно проучване, защото поддържайки политическото си величие с цената на обезценяването на медта и на дефицита вследствие на външните плащания в сребро, Испания вътрешно се дезорганизира. А външният провал на революционна Франция още отпреди изпитанията в периода 1792–1793 г. влияе извънредно тежко на съдбата ѝ. Френският обменен курс между 1789 и пролетта на 1791 г. бързо се срива в Лондон[280], а това се съпътства от мащабно изтичане на капитали. И в двата случая като че ли един катастрофален балансов дефицит на търговията и плащанията предизвиква разрушение или най-малкото нанася щети на икономиката отвътре.

Индия и Китай

Дори когато положението не е толкова драматично, ако дефицитът се настани трайно, това означава сигурен структурен провал на икономиката в повече или по-малко дългосрочен план. Впрочем подобно положение се очертава конкретно с Индия след 1760 г. и с Китай след 1820 или 1840 г.

Последователните европейски нашествия в Далечния изток не водят до светкавичен разрив. Те не поставят непосредствено под въпрос структурите на азиатската търговия. Много отдавна – столетия преди преминаването край нос Добра Надежда – нашир и длъж в Индийския океан и граничещите с Пасифика морета се наблюдава усилено движение. Нито окупацията на Малака, завзета с щурм през 1511 г., нито настаняването на португалците в Гоа, нито търговското им присъствие в Макао не нарушават предишното

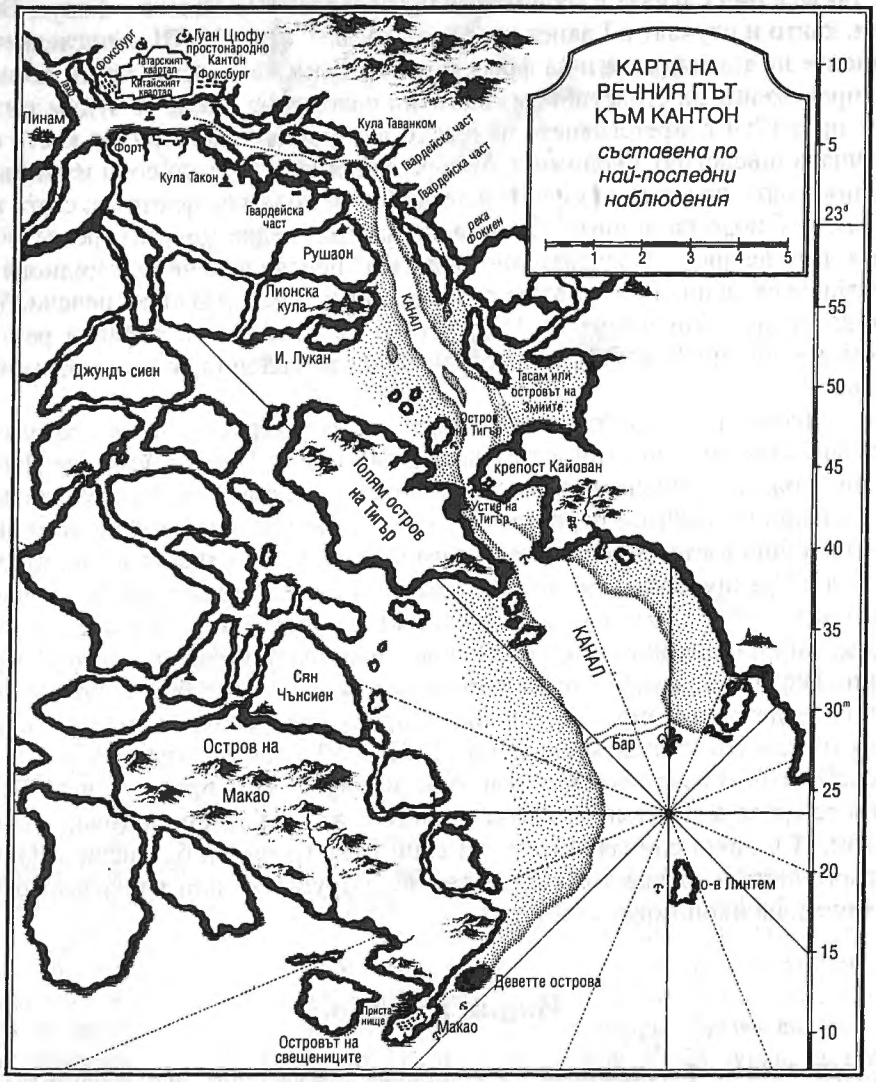

Делтата на Кантон (10 000 кв. км). Три реки от изток, север и запад (Сидзян) смесват води, тиня и пясъци в този просторен залив, осеян с хълмисти острови. Всичко това е резултат – подобно на бретанските „риас" – от отколешна морска инвазия. Силен прилив – морско дъно. При все това обаче един проток (дълбочина в тоази (1,949 м), разстояние в морски левги (5,4 км или 3 английски мили) позволява на големите кораби от онова време да достигнат почти до Кантон (3 м водоизместимост). Ала съществуват ниски нива на реките и приливи и отливи. По Бисерната река, Кантон, има два града (татарски и китайски). Нищожното пространство на Макао под португалско владичество (16 кв.км), в края на огромен остров. Крачка по-нататък – и са изхвърлени в морето

равновесие. Началните безчинства на новодошлите им позволяват да заграбят товари, без да заплатят, но правилата на дебита и кредита скоро биват възстановени, като хубавото време след буря.

Впрочем изконното правило гласи, че подправките и другите азиатски стоки се получават единствено срещу бял метал и понякога, но по-рядко, срещу мед, чиято монетна употреба е значителна в Индия и Китай. Европейското присъствие не променя нищо на практика. Наблюдават се португалци, холандци, англичани, французи да заемат от мюсюлмани, бания и лихвари от Киото сребро, без което от Нагасаки до Сурате нищо не върви. Именно за разрешаването на този неразрешим въпрос португалците, а после и големите индийски компании изпращат от Европа сребърни монети, ала цените на подправките растат на място. Европейците, независимо дали става дума за португалци в Макао или за холандци, които се опитват да се внедрят на китайския пазар, съзерцават безсилни планините от стоки, които са недостъпни за тях. „Досега, пише някакъв холандец през 1632 г., не ни е липсвало да намерим стоки [...], по-скоро ни липсват пари да ги купим.“[281] Решението за европееца в крайна сметка се оказва проникването в местната търговия и необмисленото впускане в крайбрежната търговия, каквато е търговията „с Индия в Индия“. Португалците извличат значителни облаги още със стъпването в Китай и Япония. След тях – и по-добре от всички останали – холандците се приспособяват към системата.

Всичко това е възможно само с цената на огромно усилие да се внедриш. Вече доста малобройните португалци се затрудняват да поддържат крепостите си. За търговията с Индия в Индия им се налага да строят кораби на място, да подбират на място екипажи – сред онези морски вълци от околностите на Гоа, „които имат обичай да водят със себе си и жените си“. Холандците също се установяват на Ява, където през 1619 г. основават Батавия, и дори на Формоза, където не се задържат дълго. Да се приспособиш, за да господстваш. Но господство е твърде силна дума. Доста често даже не става въпрос за търговия на равни начала. Погледнете колко скромно живеят англичаните на своя остров Бомбай – подарък от Португалия на кралица Катрин, португалска принцеса, съпруга на Чарлс II (1662). Или по какъв не по-малко скромен начин се държат в няколкото села, отстъпени им около Мадрас (1640)[282], и в първите си жалки представителства в Бенгал (1686)[283]. С какви думи един от директорите на *East India Company* се представя на Великия Могол? „Най-смирената прах Джон Ръсел, директор на упоменатата компания“, не се колебае „да се просне ничком“[284]. Да си припомним за съвместното поражение на англичани и португалци през 1722 г. от Каноджи Ангриа[284], или за плачевния неуспех на холандците през 1739 г., когато се опитват да се настанят в царството Травънкур[284]. „Невъзможно е, твърди с право индийският историк К. М. Паникар, да се предскаже през 1750 г., че петдесет години по-късно европейската сила Англия ще завладее една трета от Индия и ще се готви да отнеме от маратхите хегемонията над останалата част от страната.“[284]

Само че от 1730 г. (датата е приблизителна) търговският баланс на Индия започва да се свива. Европейското корабоплаване умножава пътуванията си и превозите на стоки и сребро. Много чевръсто то заздравява и развива тър-

говските си вериги и довършва унищожението на внушителната политическа конструкция на империята на Великия Могол, която се превръща в сянка след смъртта на Аурангзеб (1707). До индийските принцове то поставя дейни агенти. Това бавно изместване на центъра на тежестта предхожда средата на столетието[285], макар изобщо да не се забелязва през тия години, когато сцената е заета от оглушителните разпри между английската и френската компания по времето на Дюплекс, Бюси, Годьо, Лали-Толандал и Робърт Клайв.

Всъщност тогава протича процес на бавно загниване на индийската икономика. Битката при Плеси (23 юни 1757 г.) ускорява хода му. Авантюристът Болтс, жертва и противник на Р. Клайв, казва: „Английската компания превзе Бенгал без голяма мъка, възползва се от някои благоприятни обстоятелства, а артилерията ѝ довърши останалото."[286] Прибързана и доста неубедителна преценка, защото компанията не само завладява Бенгал, а и остава там. И то не без последствия. Кой може да каже цената на това безплатно „първоначално натрупване", каквото се явява за Англия ограбването на Бенгал (38 милиона лири стерлинги, както се твърди, прехвърлени в Лондон от 1757 до 1780 г.)[287]? Първите новобогаташи, *nababs* (които още не носят това прозвище), прехвърлят в родината си своите състояния в сребро, злато, скъпоценни камъни, диаманти. „Уверяват ни, пише някаква газета на 13 март 1763 г., че стойността на златото, среброто и скъпоценните камъни, които освен стоките са били доставени от Източните Индии в Англия от 1759 г. насам, възлиза на 600 000 лири."[288]

Произволна цифра, която обаче свидетелства за вече доста по-положителен баланс за Англия, на първо място, а може би и за цяла Европа: дори печалбите на френската Източноиндийска компания между 1722 и 1754 г.[289] са доказателство за щастливи времена. Ала преди всичко Англия има заслуга за „отпушването" на тия блага. Никой наблюдател не се заблуждава за „огромните състояния, които различни частници и всички пратеници на компанията трупат в онази страна. Тези азиатски сюнгери *per fas et nefas**, пояснява Исаак де Пинто, периодически внасят в отечеството част от индийските съкровища." През март 1764 г. новините за възникнали безредици в Бенгал достигат до Амстердам. Там те се коментират без снизхождение, като естествен отклик, казват всички, на низ от злоупотреби, завършващи с нечувано забогатяване. Състоянието на губернатора на Бенгал е чисто и просто „чудовищно". „Неговите приятели, които несъмнено не преувеличават, за да го прославят, предполагат, че възлиза най-малко на 1200 хиляди лири стерлинги."[290] А какво ли не вършат изпратените в Индия от компанията издънки на английски семейства, корумпирани дори без да го искат или съзнават, попадайки още с пристигането си в ръцете на своите колеги или – още по-лошо – на бания? Обратно на холандската Източноиндийска компания, английската разрешава на служителите си да упражняват търговска дейност за собствена сметка, при условие, че става въпрос за търговия с Индия в Индия. Това означава даване на прекалено много възможности за зло-

---

* *С истина и измама, по всякакъв начин (лат.). – Бел. прев.*

употреби от всякакъв род, при положение че щетите се понасят само от местните хора. Допълнително основание за симпатия към констабъла Джордж Савил, който през април 1777 г. проклина на висок глас Източноиндийската компания, азиатските ѝ владения, търговията с чай и „открития грабеж, в който не желае да става съучастник по какъвто и да било начин“[291]. Ала нима праведниците някога побеждават? Още Лас Касас не успява да спаси американските индианци и в известна степен подтиква към заробване на чернокожите.

Занапред Индия е безвъзвратно обречена да падне от върха на славата си на крупен производител и търговец до положението на колония, купувач на английски изделия (даже текстилни!) и доставчик на суровини. И всичко това – в продължение на почти две столетия!

Подобна съдба очаква и Китай, но тя ще го сполети по-късно, защото е по-отдалечен от Европа, отколкото Индия, по-сплотен и по-добре защитен. И все пак „китайската търговия“ започва да му се отразява в дълбочина през XVIII в. Нарастващите европейски нужди разширяват безгранично площите за отглеждане на чай, и то най-често в ущърб на памука. Последният започва да не достига; през XIX в. той ще се доставя от Индия – удобен случай за нея, сиреч за англичаните, да възстановят равновесието на собствения си баланс спрямо Китай. Смъртоносният удар идва през 80-те години на XVIII в. с появата на индийския опиум[292]. И ето че на Китай му плащат в дим, и то какъв дим! Около 1820 г., грубо казано, балансът се преобръща в мига, когато на всичко отгоре се променя и световната конюнктура (1812–1817), която остава под знака на лошите времена до средата на XIX в. Така наречената война на опиума (1839–1842) скрепява с печата си подобно развитие. Тя открива за цяло едно столетие пагубната ера на „неравноправните договори“.

Следователно съдбата на Китай през XIX в. повтаря съдбата на Индия през XVIII. И там също вътрешните слабости изиграват своята роля. Манджурската династия се сблъсква с множество конфликти, които имат своето значение и вина, досущ както бавното разпадане на Моголската империя в Индия. И в двата случая външният удар се подсилва от вътрешните недостатъци и безпорядък. Но не важи ли и обратното? Ако подобни вътрешни смущения бяха протекли без външния европейски натиск, те несъмнено щяха да се развият другояче. Икономическите последици щяха да бъдат различни. Без да прекаляваме с морализаторство за отговорностите, очевидно е, че Европа разстройва за собствена изгода търговските системи и старите равновесия в Далечния изток.

МЯСТОТО НА ПАЗАРА

Вместо заключение към двете предходни глави дали да не се опитаме да „поставим“ пазара на истинското му място? Това не е толкова просто, колкото изглежда, защото думата сама по себе си е доста двусмислена. От една страна, се прилага в много широк смисъл за всички форми на размяна, стига да надхвърлят рамките на самозадоволяването, за всички елементарни и по-

висши механизми, които описахме вече, за всички категории, отнасящи се до пазарните пространства (градски пазар, национален пазар) или дадено производство (пазар на захар, благородни метали, подправки). Тогава думата е синоним на обмен, стокооборот, разпределение. От друга страна, думата пазар обозначава често доста широка форма на размяна, известна също като *пазарна икономика*, т.е. система.

Трудността се заключава в това, че:

– пазарният комплекс може да се разбира само като част от съвкупния икономически и, в не по-малка степен, обществен живот, които се променят с годините;

– самият този комплекс не престава да се развива и да се променя, следователно няма нито за миг едно и също значение или еднакъв обхват.

За да го определим в конкретното му проявление, ще подходим към него от три посоки: опростителските теории на икономистите; историческото свидетелство *lato sensu**, т.е. взето в най-дългата му времетрайност; хаотичните, но може би полезни уроци на съвременния свят.

Саморегулиращият се пазар

Икономистите издигат на особена почит ролята на пазара. За Адам Смит пазарът е регулатор за разделението на труда. Неговият обем определя равнището, което достига разделението – този процес ускорител на производството. В още по-голяма степен пазарът е мястото на проявление на „невидимата ръка", предлагането и търсенето се срещат там и автоматически се уравновесяват чрез ценовия механизъм. Формулата на Оскар Ланге е още по-красива: пазарът е първият компютър в служба на хората, самоуправляваща се машина, обезпечаваща самостоятелно равновесието на икономическите дейности. Д'Авенел[293] казва, използвайки езика на своето време – на съвестния либерализъм: „Дори нищо да не е свободно в една държава, все пак цените ще си останат такива и няма да се оставят на никого да ги подчини. Цената на парите, на земята, на труда, на всички храни и стоки никога не е преставала да бъде свободна: никоя законова принуда, никое частно съглашение не са постигали овладяването ѝ."

Подобни преценки допускат негласно, че пазарът, който не се ръководи от никого, е двигател на цялата икономика. Европейският и дори световният ръст се явява ръст на пазарната икономика, която непрестанно увеличава обхвата си, включвайки в рационалния си порядък все повече и повече хора, все повече и повече близки и далечни търговски операции, които заедно се стремят да създадат единен свят. В десет към един от случаите размяната поражда едновременно предлагането и търсенето, направлявайки производството, водейки до специализирането на обширни икономически области, единодушни занапред, че размяната е станала необходима за собствения им живот. Има ли нужда да се посочват примери? Лозарството в Аквитания,

---

* *В широк смисъл (лат.). – Бел. прев.*

чаят в Китай, зърнените храни в Полша или Сицилия, или пък Украйна, последователното икономическо приспособяване на колониална Бразилия (дървесни бои, захар, злато, кафе)... Общо взето, размяната споява икономиките помежду им. Размяната е обединяващо звено, шарнир. Сред купувачи и продавачи диригент е цената. На лондонската борса, независимо дали се качва или пада, пак тя превръща *bears* в *bulls* и обратно – като „мечките" на борсов жаргон са тези, които залагат надолу, а „биволите" – нагоре.

Безусловно по границата и даже в сърцевината на действащите икономики повече или по-малко обширни пространства остават почти незасегнати от пазарното движение. Само отделни признаци като парите и пристигането на редки изделия от чужбина издават, че подобни малки светове не са напълно затворени. Подобна изостаналост или закостенялост се среща все още в Англия при кралете Джордж или в свръхдейната Франция при Луи XVI. Ала точно икономическият растеж се явява ограничител на подобни изолирани зони, привличани постепенно да участват в общото производство и потребление, тъй като в крайна сметка индустриалната революция налага навред пазарния механизъм.

Саморегулиращ се пазар, който завладява и рационализира всяка икономика – такава е историята на растежа по същество. Карл Бринкман[294] неотдавна можеше да каже, че икономическата история е наука за произхода, развитието и евентуалното разпадане на пазарната икономика. Подобен опростителски възглед отговаря на образованието на редица поколения икономисти. Но не може да принадлежи на историците, за които пазарът не е просто ендогенно явление. Както не е и съвкупност от икономически дейности, нито дори определен стадий от тяхното развитие.

През вековете

След като размяната е стара колкото и човешката история, едно *историческо* проучване на пазара трябва да обхваща всички преживени и обозрими времена и да приема мимоходом помощта на останалите науки за човека, техните възможни обяснения, без което не би доловило еволюцията, дълготрайните структури и конюнктурата – създателка на нов живот. Но ако приемем подобно разширение, то значи, че се хвърляме в огромно, наистина без начало и край разследване. Всички пазари, средища на назадничава размяна, видими все още тук-таме форми, свидетелстват – от първа инстанция – за древна действителност, подобно все още живи екземпляри отпреди потопа. Признавам, че се запалих по съвременните пазари на Кабилия, изникващи посред празното пространство редовно в ниското под селата, накацали наоколовръст[295]; или по днешните пазари на Дахомей – ярко изпъстрени, също извън селата[296]; или по онези примитивни пазари от делтата на Червената река, неотдавна изследвани щателно от Пиер Гуру[297]. И толкова други – ако щете съвсем скорошните пазари от хинтерланда на Байа, в досег с полудивите стада и пастири от вътрешността[298]. Или по-архаичната, наблюдавана от Малиновски[299] церемониална размяна на Тробриановите острови, югоиз-

точно от английска Нова Гвинея. Тук се свързват ведно сегашно и древно, история, предистория, полева антропология, ретроспективна социология, икономика на архаичните общества.

Карл Полани[300], неговите ученици и верни привърженици приемат предизвикателството, отправено от тази планина от свидетелства. Те кажи-речи я покоряват, за да предложат обяснение, цяла теория почти: икономиката, която е само „подсъвкупност“[301] на обществения живот, включена от него в мрежите и ограниченията му, се освобождава (и то относително!) едва доста късно от подобни многобройни обвързаности. Ако се вярва на Полани, би трябвало да се изчака дори окончателният взрив на капитализма през XIX в., за да се извърши „великото преображение“, „саморегулиращият се“ пазар да придобие истинските си размери и да вземе надмощие над досега доминиращия социум. Преди тази промяна могат да съществуват, така да се каже, само пазари „на каишка“, мними пазари или не-пазари.

Като примери за размяна, която не произтича от така нареченото „икономическо“ поведение, Полани припомня церемониалната размяна под знака на *реципрочността*; или *преразпределението* на благата от примитивната държава, която конфискува производството; или пък *ports of trade** – онези неутрални пунктове за размяна, където търговецът не налага своите закони и за които най-добрият пример биха били естествените пристанища в речните устия на финикийските колонии по средиземноморското крайбрежие, където на определено, оградено място се извършва мълчалива търговия. С една дума, трябва да се прави разлика между *trade* (търговия, размяна) и *market* (саморегулиращ се пазар на цените), чиято поява през миналото столетие предизвика обществен трус от първостепенна величина.

Бедата е там, че теорията изцяло почива на това различие, основаващо се (и то с уговорки) на няколко разнородни проучвания. Разбира се, нищо не пречи в спора около „великото преображение“ на XIX в. да се включат потлач** или кула*** вместо извънредно разнообразната търговска организация на XVII и XVIII в. Но това е все едно във връзка с брачните норми в Англия по времето на кралица Виктория да прибягваме до обясненията на Леви-Строс за родствените връзки. Всъщност не е направено и най-малко усилие да се засегне конкретната и разнообразна историческа действителност и след това да се изхожда от нея. Нито едно-едничко позоваване на Ернест Лабрус или на Вилхелм Абел, или на толкова многобройните класически трудове върху историята на цените. Двайсет реда – и въпросът с пазара през така наречената „меркантилистка“ епоха е приключен[302]. Социолози и икономисти до вчера, антрополози днес ни приобщават, за съжаление, към сво-

---

* *Търговските пристанища (англ.). – Бел. прев.*

** *При индианците от северозападното крайбрежие на Северна Америка – тържествено угощение, отличаващо се с пределно разточителство на храната и раздаване в дар на значителни богатства с цел извоюване на престиж. – Бел. прев.*

*** *На Меланезийските острови – церемониална кръгова размяна на предмети, имащи по правило изключително престижна стойност; участието в подобна размяна рязко вдигало социалния статус и престижа на участника. За пръв път изследвана от британския антрополог Малиновски. – Бел. прев.*

ето почти съвършено непознаване на историята. Това толкова им облекчава задачата.

Освен това понятието „саморегулиращ се пазар", което ни се предлага[303] – това бил, онова бил, не бил такова нещо, не признавал пречки, – говори за теологически вкус към дефиниции. Този пазар, в който „участват единствено търсенето, разходите по предлагането и цените, произтичащи от взаимното съгласуване"[304], при отсъствието на всякакъв „външен елемент", е умозрително творение. Твърде лесно е да се кръщава една форма на размяна – икономическа, друга – обществена. Всъщност всички форми са икономически и всички – обществени. В течение на столетия съществуват извънредно разнообразни форми на обществено-икономическа размяна, които съжителстват въпреки или именно поради разнообразието си. Реципрочност и преразпределение също са икономически форми (тук Д. К. Норт[305] е съвършено прав), а появилият се доста отрано платежен пазар също е едновременно обществена и икономическа действителност. Размяната неизменно е диалог, а цената във всеки момент е риск. Тя е подложена на известен натиск (от страна на владетеля, на града, на капиталиста и т. н.), ала е принудена да се подчинява и на императивите на предлагането, било то слабо или богато, а в не по-малка степен и на търсенето. Основният аргумент да се отрече появата на „истински" саморегулиращ се пазар преди XIX в. се състои в това, че контролът върху цената съществува открай време, та до ден днешен. Но що се отнася до прединдустриалния свят, би било погрешно да се смята, че пазарният ценоразпис отменя ролята на предлагането и търсенето. По принцип строгият пазарен контрол се извършва, за да се защити потребителят, сиреч *конкуренцията*. Именно крайната форма на „свободен" пазар, например английският *private market*, проявява тенденция към отмяна едновременно на контрола и конкуренцията.

Исторически погледнато, за пазарна икономика може да се говори според мен от момента на появата на ценови колебания и уеднаквявания между пазарите в дадена зона – явление характерно, още повече че се наблюдава в рамките на различни правни системи и управления. В този смисъл пазарна икономика съществува доста отпреди XIX и XX в. – единствените според У. К. Нийл[306], които в хода на цялата история познавали саморегулиращия се пазар. Още през Античността цените се колебаят, а през XIII в. се колебаят като цяло навред из Европа. Впоследствие уеднаквяването се очертава ясно във все по-точно определени граници. Дори най-мъничките селища от Фосини в Савоя през XVIII в. – високопланински край не особено благоприятен за връзки – наблюдават седмично колебание на цените по всички пазари в областта в зависимост от реколтата и нуждите, от предлагането и търсенето.

С гореказаното съвсем не твърдя, че тази близка до конкуренцията пазарна икономика обхваща цялата икономика. И днес това не й се удава повече от вчера, макар и в други мащаби и по съвършено различни причини. Частичният характер на пазарната икономика в действителност може да произтича било от значителността на самозадоволяващия се сектор, било от властта на държавата, която отнема част от произведеното от търговското обръщение, било също толкова и дори повече – просто от тежестта на пари-

те, които по хиляди начини могат да се намесят изкуствено в ценообразуването. Следователно пазарната икономика може да бъде подривана отдолу или отгоре – съответно в изостаналите или в прекалено напредналите икономики.

Едно е сигурно: редом с любимите на Полани не-пазари открай време съществува и чисто търговски обмен, колкото и скромен да е той. Дори да са незначителни, пазари съществуват от памтивека в рамките на едно или множество села и пазарът се явява тогава подобие на странстващо село – по образец на панаира, който е своего рода изкуствен и преносим град. Ала най-съществената стъпка в тази нескончаема история представлява присвояването в един прекрасен ден на дотогава невзрачни пазари от страна на *града*. Той ги поглъща, уголемява ги по мащабите си, ако и на свой ред сам да се покорява на законите им. Най-главното със сигурност е включването в икономическата верига на *тежката единица* – град. Напълно е възможно *градският* пазар да е бил измислен от финикийците[307]. Във всеки случай гоpедолу съвременните им гръцки градове до един разполагат пазар на агората – техния централен площад[308]; изобретяват също, или най-малкото разпространяват, парите, очевиден разширител, ако не и пазарно условие *sine qua non*.

Гръцкият град познава дори големия градски пазар, който се захранва отдалеч. Че как иначе? Град не град, ето че щом придобие определена тежест, става неспособен да живее от нивите на околните села – каменисти, сушави, често неплодородни. Налага се да прибегне до другиго, както по-късно и на италианските градове-държави още през XII в., че и преди това. Кой да храни Венеция, понеже открай време притежава всичко на всичко само жалки градини, изтръгнати от пясъка? По-късно, за да сложат под опеката си дългите вериги на далечната търговия, италианските търговски градове преодоляват стадия на голѐмите пазари и въвеждат ефикасното и донейде всекидневно оръдие на сборовете на богатите търговци. Е, не създават ли вече Атина и Рим високите етажи на банката и на събранията, които биха могли да се квалифицират като „борсови“?

Като цяло пазарнáта икономика се формира стъпка по стъпка. Както казва Марсел Мос, „именно нашите западноевропейски общества съвсем неотдавна направиха от човека икономическо животно“[309]. При това трябва да се уточни смисълът на „съвсем неотдавна“.

Може ли да свидетелства съвременността?

Еволюцията не е спряла вчера с прекрасните дни на саморегулиращия се пазар. Върху огромни пространства от планетата, за огромни човешки маси социалистическите системи с авторитарния контрол върху цените сложиха край на пазарната икономика. А където е оцеляла, трябва да върви по заобиколни пътища и да се задоволява с нищожни дейности. Във всеки случай този опит слага край – и не единствен – на кривата, очертавана предварително от Карл Бринкман. Не единствен, понеже в очите на някои днешни иконо-

мисти „свободният“ свят преживява странна метаморфоза. Нарасналата мощ на производството, фактът, че хората в многолюдни нации – не всички, разбира се – са преминали стадия на недоимъка и лишенията и не изпитват сериозно безпокойство за всекидневното си съществуване, невероятното богатство на големите, често многонационални предприятия – всички тези промени съборихa стария строй на краля пазар, краля клиент и решаващата пазарна икономика. Пазарните закони не съществуват вече за големите предприятия, способни да упражняват натиск върху търсенето чрез изключително ефикасната си рекламна дейност, способни произволно да определят цените. Дж. К. Гълбрайт наскоро описа в много ясна книга онова, което нарича *индустриална система*[310]. Френскоезичните икономисти са по-склонни да говорят за *организация*. В една скорошна статия в „*Монд*“(29 март 1975 г.) Франсоа Перу стига дотам, че казва: „организацията, този модел, много по-важен от пазара...“ Ала пазарът е жив: мога да ида в някой магазин, на някой обикновен пазар, да „тествам“ там скромното си кралско величие на клиент и потребител. По същия начин за дребния производител – да вземем класическия пример на конфекцията, – въвлечен неминуемо в играта на многоликата конкуренция, пазарният закон неизменно действа с пълна сила. Нима Дж. К. Гълбрайт в последната си книга не си поставя за цел да проучи „съвсем отблизо съжителството на малките предприятия – това, което аз наричам [казва той] пазарна система – и на индустриалната система“[311], убежище за големите предприятия? Но Ленин казва горе-долу същото по повод съжителството на това, което нарича „империализъм“ (или новороден монополизъм от началото на XX в.) и обикновения капитализъм, действащ успешно, както смята той, на конкурентна основа[312].

Напълно съм съгласен и с Гълбрайт, и с Ленин, с тази разлика все пак, че секторното разграничение между това, което аз наричам „икономика“ (или пазарна икономика) и „капитализъм“, не ми се струва нова черта, ами европейска константа, и то още от Средновековието. И още с тази разлика, че трябва да се добави към прединдустриалния модел един трети сектор – партерния етаж на не-икономиката, своего рода чернозем, където пуска корените си пазарът, но без да го улови в целия му обем. Този партер остава огромен. Над него истинската зона на пазарната икономика умножава хоризонталните връзки между различните пазари; известен автоматизъм там свързва обикновено предлагане, търсене и цена. Най-сетне, редом или по-точно над този слой – зоната на антипазара е царството на самоуправството и на правото на по-силния. Именно там се намира във висша степен владението на капитализма – както вчера, така и днес, както преди, така и след Индустриалната революция.

Глава 3

ПРОИЗВОДСТВОТО, ИЛИ КАПИТАЛИЗМЪТ НА ГОСТИ

Дали от предпазливост или от небрежност, или защото темата е неподатлива, но думата капитализъм досега е излизала изпод перото ми едва петшест пъти, а бих могъл да мина и без нейната употреба. Ами да го бяхте го сторили! – биха се провикнали всички, които са на мнение, че този двусмислен, малко ненаучен и използван под път и над път „боен призив"[1] трябва веднъж завинаги да бъде сложен на мястото му[2]. Най-вече и особено защото в прединдустриалната епоха употребата му е непростим анахронизъм.

Що се отнася до мен, след продължителни опити се отказах да прогонвам натрапника. Сметнах, че няма никаква вероятност едновременно с думата човек да се отърве и от дискусиите, които тя влече след себе си и които оживено се подновяват дори в настоящето. Не ще и дума: за един историк да разбере вчерашния, е равносилно на това да прозре днешния ден. Нима можем да си представим, че любовта към историята ще се спре отведнъж на почтително разстояние от съвремието, в което ѝ се струва непристойно и дори опасно да прекрачи? Във всеки случай подобна предпазливост е илюзорна. Изгоните ли капитализма през вратата, той ще се вмъкне през прозореца. Независимо дали на човек му се иска или не, дори в прединдустриалната епоха съществува известна икономическа дейност, която настойчиво налага думата и не позволява замяната ѝ с друга. И независимо че все още далеч не олицетворява представата за индустриалния „начин на производство" (за който аз от своя страна не съм убеден, че представлява най-важната и необходима характерна черта на всеки капитализъм), във всеки случай тя не може да бъде сбъркана с класическата пазарна размяна. Ще се опитаме да я дефинираме в четвърта глава .

И понеже въпросната дума е твърде оспорвана, ще започнем с предварителна справка в речника, като проследим историческото развитие на понятията *капитал*, *капиталист*, *капитализъм*, които всъщност са взаимно и неразривно свързани. По такъв начин ще се презастраховаме от някои двусмислици.

Определен по такъв начин като синоним на инвестиции и висока производителност на капитала, капитализмът трябва отново да заеме мястото си в икономическия живот, независимо че не успява да го обхване изцяло. И така, има две сфери, където можем да го разположим: тази, която обичайно заема и която е един вид негово предпочитано убежище, и другата, към която подхожда по странични пътища и където успява да се промъкне, но не и да доминира. До революцията на XIX в. – моментът, в който обсебва индустри-

алното производство, въздигнато в ранг на крупна печалба – капитализмът се чувства истински у дома си в сферата на обръщението. Дори когато не изпуска случая да направи другаде нещо повече от обикновени набези. Дори когато обръщението като цяло не го интересува, тъй като в него той контролира и се стреми да контролира само някои канали.

Накратко, в настоящата глава ще изследваме различните сектори на производството, където капитализмът се чувства на гости, преди в следващата глава да засегнем предпочитаните места, където той е действително у дома си.

КАПИТАЛ, КАПИТАЛИСТ, КАПИТАЛИЗЪМ

Най-напред да се обърнем към речниците. Според препоръките на Анри Бер и Люсиен Февр[3] ключовите думи от историческия речник трябва да бъдат използвани едва след като са били проучени, и то неведнократно. Откъде идват? Как са достигнали до нас? Няма ли да ни подведат? Бих желал да се съобразя с техните съвети в случая с *капитал, капиталист* и *капитализъм* – три понятия, възникнали в изброения от мен порядък. Съгласен съм, че процедурата е малко отегчителна, но необходима.

Читателят трябва да има предвид, че става дума за сложно проучване, чието представено от мен резюме не е дори стотна част от него[4]. Всяка цивилизация, още от вавилонската, гръцката, римската, а несъмнено и всички останали, които се сблъскват с изискванията и многообразието на размяната, производството и потреблението и с породените от тях спорове, е била принудена да си създаде особен речник, чиито думи впоследствие не престават да се променят. Въпросните три не убягват от правилото. Дори най-старата от трите, думата капитал, приема или поне започва да приема значението, в което ние го схващаме, едва към 1770 г. (след Ричард Джонс, Рикардо, Сисмонди, Родбертус и най-вече след Маркс), по времето на Тюрго – най-големият френскоезичен икономист на XVIII в.

Понятието „капитал"

Думата *капитал* (от *caput* – „глава" в късния латински) се появява към XII–XIII в. и означава имущество, натрупване на стоки, парична маса или пари, които носят печалба. Тя не получава веднага точно определяне, тъй като споровете по онова време се съсредоточват преди всичко върху лихвите и лихварството, на които в крайна сметка схоластиците, морализаторите и юристите отварят път поради риска, който кредиторът поема, по собствените им думи. Център на тези спорове е Италия – предтеча на онова, което впоследствие се превръща в действителност. Именно там понятието се създава, опитомява, и в известен смисъл – узрява. Безспорната му поява е през 1211 г. и още от 1283 г. започва да се употребява в смисъл на капитал на търговска фирма. През XIV в. се среща почти навсякъде: у Джовани Вила-

ни*, Бокачо, Донато Велути**... На 20 февруари 1399 година Франческо ди Марко Датини пише от Прато на един от своите представители: „Естествено, ако купиш кадифе или платове, искам да направиш застраховка върху капитала (*il capitale*) и върху печалбата [очакваната]; след това постъпи по твоя преценка."[5] Понятието и действителността, която то обозначава, могат да бъдат открити в проповедите на свети Бернарден от Сиена (1380–1444): „*quamdam seminalem rationem lucrosi quam communiter capitale vocamus*": това плодотворно средство за облаги, което обикновено наричаме капитал[6].

Лека-полека с думата капитал започват да означават паричния капитал на дадена фирма или търговец, което в Италия много често наричат *corpo****, а в Лион още през XVI в. назовават *le corps*[7]. В крайна сметка след дълги и заплетени спорове главата надделява над тялото. Навярно понятието е тръгнало от Италия и оттам по-късно се разпространява в цяла Германия и Нидерландия. Накрая очевидно се озовава и във Франция, където влиза в конфликт с другите производни на *caput*: като например *chatel, cheptel, cabal*[8]. Сега – казва Панюрж [...] – става дума за моя собствен *cabal*. Дълга, лихвите и печалбата ги опрощавам"[9] (Рабле, Пантагрюел, с.383). Във всеки случай понятието *капитал* се среща в *Съкровищницата на френския език* (1606) от Жон Нико. Но от това не можем да съдим, че смисълът му се е установил още тогава. То продължава да чезне сред облак от думи съперници: средства (в стария смисъл на дълг), богатство, възможности, пари, ценности, фондове, блага, финанси, главница, имане, национално богатство, които с лекота го заменят дори там, където ние бихме очаквали именно неговата употреба. Думата *фондове* дълго време държи палмата на първенството. В своята епитафия Лафонтен казва: „Жан си отиде тъй както е дошъл/ ведно с дохода изяде си и фонда." А ние и до днес казваме: „отиде ми фондът". Затова без учудване четем, че някакъв кораб от Марсилия е отишъл в Генуа, за да получи „своя фонд в пиастри и да отпътува за Левант" (1713 г.)[10], или че на някакъв търговец, който се заел да приключи сделка, „му остава само да си възвърне фонда" (1726 г.)[11]. Ала когато през 1757 г. Верон дьо Форбоне пише: „Само фондът, който има предимството в момента да носи печалба, заслужава да бъде наречен богатство"[12], думата *богатство*, употребена вместо *капитал* (според последващото уточнение в текста), на нас, пък и не само на нас, ни изглежда неуместна. Други изрази са още по-изненадващи: в документ относно Англия (1696 г.)[13] се твърди, че „тази нация притежава вътрешно богатство от шестстотин милиона [лири: грубо казано, това е числото, което Грегъри Кинг използва] в земи и фондове от всякакъв вид". През 1757 Тюрго говори за „аванси в обръщение от всякакви предприятия"[14] там, където ние автоматически бихме казали променлив или оборотен капитал. При него терминът аванси приема по-скоро значението на „инвестиции": ако не понятието, то поне съвременното схващане за него е налице. Не по-

---

* *Поч. 1348 г. Автор на хроника, завършваща със смъртта му и включваща историята на Флоренция в частност и на Италия като цяло. – Бел. прев.*

** *Живял 1313–1370 г. Автор на хроника на историята на Флоренция от 1300 до 1370 г. – Бел. прев.*

*** *Тяло (лат.). – Бел. прев.*

„Търговията", гоблен от XV век. (Musée de Cluny, photo Roger-Viollet)

малко забавно е да се види, че в изданието от 1761 на *Речник* на Савари де Брюлон става дума за „капиталовите фондове"[15] на търговските компании. Ето че нашата думичка е сведена до прилагателно. Естествено, изразът не е измислен от Савари. Някакви си четирийсет години преди това в един документ на Върховния търговски съвет се казва, че „капиталовият фонд на компанията [Индийската] възлиза на 143 милиона ливри"[16]. Ала почти по същото време (1722 г.) в писмото си манифактуристът от Абвил Ванробе л'Ене твърди, че след корабокрушението на платнохода му „*Шарл дьо Лорен*" загубите „възлизат на повече от половината капитал"[17].

В крайна сметка след бавното износване на другите думи *капитал* се налага като понятие, а това предполага въвеждането на обновени схващания или както би казал Мишел Фуко – „прелом в познанието". Кондияк го казва по-простичко (1782 г.): „Всяка наука изисква собствен език, тъй като всяка

наука има свои собствени представи. Очевидно трябва да се почне със създаването на собствен език, ала винаги тръгват от говоренето и писането и езикът остава накрая."[18] Всъщност спонтанният език на класическите икономисти наистина се говори още дълго след тях. Ж.-Б. Се (1828) споделя, че думата *богатство* е „понятие, което в наши дни е неясно дефинирано"[19], но въпреки това го използва. Сисмонди без колебание говори за „териториално богатство" (в смисъл на поземлена собственост), за национално богатство, за търговско богатство и дори последният израз служи за заглавие на първото му есе[20].

И все пак полека-лека думата *капитал* се утвърждава. Още при Форбоне, у когото срещаме „производствен капитал"[21], и при Кене, който твърди: „Всеки капитал е оръдие на производство."[22] Няма съмнение, че това се отнася и за разговорната реч, тъй като я срещаме използвана и в образния език: например в точната диагноза, която през февруари 1778, няколко месеца преди смъртта на знаменития писател, д-р Троншен поставя: „Откакто е в Париж, господин Волтер живее от капитала на собствените си сили", а приятелите му навярно „биха предпочели той да можеше да живее от рентата си"[23]. Двайсет години по-късно, по време на кампанията на Бонапарт в Италия, някакъв руски консул, размишлявайки върху необичайната ситуация в революционна Франция, казва (вече го цитирах): тя „воюва със своя капитал", докато нейните противници – „единствено със своите доходи"! За отбелязване е, че в тази блестяща оценка думата капитал е употребена в смисъл на национален доход, национално богатство. Това вече не е традиционното название за обозначаване на парична сума, стойност на задълженията, заем или търговски фонд – значения, които откриваме както в *„Съкровищата на трите езика"* от Креспен (1627 г.), така и в *„Универсален речник"* на Фюртиер (1690 г.), в *„Енциклопедия"* от 1751 г. и в *„Речник на Френската академия"* (1786 г.). Но не е ли някогашната му, дълго приемана със затворени очи употреба по-скоро в смисъла на пари? Замяната на това негово значение с представата за пари, които произвеждат, и със стойност на труда изисква дълго време. И все пак подобен смисъл се долавя у Форбоне и Кене, които вече цитирахме; при Морле (1764 г.), който разграничава *производителен* и *безплоден* капитал[24], и още повече при Тюрго, за който капиталът не се изразява единствено в пари. Още една стъпка и ще достигнем до „значението, което Маркс съвсем определено и изрично влага в думата: средство за производство"[25]. Да се спрем на тази все още неясно очертана граница, на която отново ще се връщаме многократно.

Капиталист и капиталисти

Несъмнено капиталистът съществува от средата на XVII в. В *Hollandische Mercurius* понятието е използвано веднъж през 1633 и веднъж през 1654 г.[26] През 1699 г. един френски меморандум оповестява, че съгласно новия данък, въведен от Генералните щати на Обединените провинции, се прави разлика между „капиталистите", които плащат 3 флорина, и останалите, облагани с 30 су[27]. Следователно думата е известна още тогава, ко-

гато Жан-Жак Русо пише на един от своите приятели през 1759 г.: „Не съм нито едър собственик, нито капиталист. Аз съм беден и доволен."[28] И все пак в *„Енциклопедия"* понятието капиталист се среща само под формата на прилагателното капиталистически. Безспорно съществителното има много съперници. Намират се стотици начини за назоваване на богатите: паралии, могъщи, силните на деня, заможни, милионери, новобогаташи, парвенюта (въпреки че последната дума се осъжда от пуристите). В Англия по времето на кралица Ана са определяли *whigs* (много богатите хора) като хора с портфейли или *„monneyed men"*. И всички тези думи изобщо не крият отрицателния си оттенък: през 1759 г. Кене говори за притежатели на „парично богатство", които не признават „ни род, ни родина"[29]. За Морле капиталистите образуват отделна група, категория и почти самостоятелна класа в обществото[30].

Притежатели на „парично богатство" – ето тесния смисъл, който думата *капиталист* приема през втората половина на XVIII в., когато с нея означават собствениците на „държавни книжа", на движими средства или налични пари за инвестиране. През 1768 г. някаква щедро финансирана от Париж корабопритежателска фирма установява своето седалище в столицата, на улица „Кокрон"*. Според обяснението, дадено от Онфльор на заинтересованите, „за капиталистите, които стоели [в Париж], било удобно те да бъдели близо [*sic*=да имат под ръка] своите вложения и да можели постоянно да следят състоянието им"[31]. Неаполитанският представител в Хага пише (на френски) до своето управление, че „капиталистите от тази страна ще се окажат доста затруднени, защото ще изложат своите представители на несигурността и последиците от войната"[32] – става дума за войната, която е започнала между Русия и Турция. Когато през 1775 бъдещият участник в Учредителното събрание Малуе се връща в спомените си за основаването на колонията Суринам от холандците в Гвиана, той прави разграничение между предприемачи и капиталисти: първите са създавали на място скиците на плантациите и отводнителните канали, а „след това се обърнали към европейските капиталисти, за да получат средства, като ги приобщили към своето начинание"[33]. Все повече и повече капиталистът се превръща в човек, който борави с пари, и в доставчик на финансови средства. Един памфлет, писан във Франция през 1776 г., се нарича: *„Няколко думи към капиталистите по повод английския дълг"*[34], сякаш английските фондове не са поначало работа на капиталистите. През юли 1783 г. във Франция се повдига въпросът да се даде пълна свобода на търговците да играят ролята на ангросисти. След намесата на Сартин, по онова време лейтенант в полицията**, Париж е изключен от тази мярка. Аргументите били, че противното би означавало да се изложи столицата на „алчните апетити на голям брой капиталисти, [които] биха завладели пазара и за полицията би станало невъзможно да контролира снабдяването на Париж[35]. Очевидно е, че думата, която вече

---

* *Игра на думи: coqueron – най-външното отделение под корабната обшивка, което често служи за съхраняване на вода. – Бел. прев.*

** *Антоан Габриел дьо Сартин, граф д'Алби – френски политик, емигрирал по време на революцията. – Бел. прев.*

се ползва с лоша репутация, служи за означаване на хора, имащи пари и готовност да ги използват, за да се сдобият с още пари. В този смисъл някаква брошура, излязла в Милано през 1799 г., разграничава поземлените собственици от *posseeeori di ricchezze mobili, ossia i capitalisti*[36]. През 1789 г. в някои наредби на сенешалство Драгинян се срещат оплаквания от капиталистите, определени като „онези, които имат пари в портфейлите си“[37], и по такъв начин избягват данъците. В резултат: „Едрите собственици от тази провинция продават имотите си, за да ги превърнат в капитали и да избегнат прекомерните данъци, на които е подложена собствеността им, като влагат получените средства с 5% лихва без никакви удръжки.“[38] Тъкмо обратното е положението в Лотарингия през 1790 г.: „Най-обширните земи [тук] – според думите на някакъв съвременник – са притежавани от жителите на Париж: отскоро много такива бяха закупени от капиталистите; те насочиха спекулациите си към тази провинция, защото в нея вложенията са най-изгодни, предвид доходите, които носят.“[39]

Както можете да забележите, в нито един от случаите тонът не е добронамерен. Мара, който още от 1774 г. възприема агресивен стил, стига дотам, че казва: „При търговските нации почти всички капиталисти и рентиери [се] обединяват с бирниците, финансистите и спекулантите.“[40] С избухването на революцията тонът се изостря. На 25 ноември 1790 г. от трибуната на Националното събрание граф Дьо Кюстин се възмущава: „Нима събранието, което унищожи всички видове аристокрация, ще се огъне срещу капиталистите – тези космополити, които признават за своя родина само мястото, където могат да натрупат богатство?“[41] От трибуната на Конвента на 24 май 1793 г. Камбон е още по-категоричен: „В настоящия момент съществува борба на живот и смърт между всички търговци на пари и утвърждаването на републиката. Затова, ако искаме да установим свободно общество, трябва да изтребим тези дружества, които унищожават обществения кредит.“[42] В тази реплика думата *капитал* отсъства само защото Камбон несъмнено е искал да си послужи с още по-презрително определение. Всеки знае, че финансистите, които първоначално се заиграват „на революционери“ и се оставят да бъдат въвлечени в революцията, в крайна сметка успяват да излязат сухи от играта. Оттам идва и негодуванието на Риварол, който от изгнанието си заявава, без да му мигне окото: „Шейсет хиляди капиталисти и гъмжило спекуланти взеха решение за революцията.“[43] Това очевидно е бърз и безапелационен начин да се обяснят събитията от 1789 г. Както е видно, *капиталист* все още не означава предприемач и инвеститор.Този термин, досущ както и понятието *капитал*, си остава все още свързан с разбирането за пари и самоцелно богатство.

Капитализмът: скорошно понятие

Капитализмът, който от наша гледна точка е най-вълнуващото, но и най-абстрактното от трите понятия (ала всъщност дали би могъл да съществува без тях?), винаги е бил атакуван ожесточено от историци и езиковеди. Според Доза[44] то се появява в *„Енциклопедия“* (1753 г.), но тълкуването му е

твърде особено: „състояние на човек, който е богат". За жалост твърдението му е невярно, а текстът, на който се позовава, остава неоткрит. През 1842 г. думата се среща в *„Богатствата на френския език"* от Ж.-Б. Ришар[45]. Вън от съмнение е, че именно Луи Блан в полемиката си с Бастия му придава ново значение, когато през 1850 г. пише: „...Онова, което наричам *„капитализъм"* [и той използва кавички], ще рече: присвояване на капитала от едни за сметка на други."[46] Ала употребата на думата остава рядкост. Прудон я използва понякога, и то правилно: „Земята все още е крепостта на капитализма" – пише той и това само по себе си е цяла теза. Пак на него принадлежи чудесното определение: „Икономически и социален режим, при който капиталите – източници на доходи, по правило не принадлежат на тези, които ги въвеждат в действие чрез собствения си труд."[47] И въпреки това десет години по-късно, през 1867 г., думата все още не е известна на Маркс[48].

Всъщност тя зазвучава с пълна сила едва в началото на нашия век като естествен антоним на понятието социализъм в политическите дискусии. В научните среди го лансира блестящият труд на Зомбарт *Der moderne capitalismus* (първо издание през 1902 г.). Това неизползвано от Маркс понятие се вписва доста непринудено в марксисткия модел, и то до такава степен, че в наше време, за да се означат различните периоди, които авторът на *„Капиталът"* разграничава, се казва: робовладелство, феодализъм и капитализъм.

Следователно понятието е политическо. Откъдето вероятно произтича двоякостта на неговия успех. Дълго време пренебрегвано от икономистите в началото на века – Шарл Жид, Канвас, Маршал, Селигман и Касел, – то се среща едва в *„Речник на политическите науки"* след войната от 1914 г. и придобива право на отделна статия в *„Британската енциклопедия"* чак през 1926 г.; включено е в *„Речник на Френската академия"* едва в 1932 г. с нелепото определение: „Капитализъм: съвкупност от капиталисти". Новото определение от 1958 г. е малко по-адекватно: „Икономически режим, при който производствените блага [а защо не средства?] принадлежат на отделни лица или частни дружества."

Всъщност тази дума, която не е преставала да променя своя смисъл от началото на века и след Руската революция от 1917 г., очевидно предизвиква смут у немалко хора. Такъв значим историк като Хърбърт Хийтън чисто и просто го изключва с репликата: „От всички думи, които завършват на „-изъм", най-много шум е вдигала думата капитализъм. За нещастие тя се е превърнала в такъв миш-маш от значения и дефиниции, че [...] досущ като понятието империализъм всеки уважаващ себе си учен вече трябва да го изхвърли от речника си."[49] Дори самият Люсиен Февр проявява желание да го отстрани под предлог, че е изтъркано от употреба[50]. Да, но ако послушаме тези мъдри съвети, тутакси ще почувстваме липсата на термина. Както казва Андрю Шонфийлд[51] (1971 г.), имаме достатъчно основание „да продължим да го използваме, още повече че дори най-яростните му критици не предлагат нищо по-добро, с което да го заменим".

По онова време, когато все още не е така анатемосвана, измежду синонимите именно новата дума най-много съблазнява историците. Нехаейки за анахронизма, те откриват пред нас цяло поле за исторически изследвания –

от античния Вавилон и елинска Гърция до древния Китай, Рим, от нашето западно Средновековие до Индия. Най-известните имена в някогашната историография, като се почне от Теодор Момзен та чак до Анри Пирен, се включват в играта, която впоследствие започва да наподобява истински лов на вещици. По-непредпазливите биват порицани. Първи е Момзен, и то порицан от самия Маркс. Всъщност не без основание: нима е позволено да се бърка капитал дори с пари? А Пол Вен[52] с една дума сразява превъзходния познавач на античната *икономика* Михаил Ростовцев. За Й. К. ван Льор в икономиката на азиатския Югоизток има само *pedlars**. Карл Полани взема на подбив факта, че историците си позволяват да говорят за асирийски търговци – независимо че хиляди глинени плочки доказват техните търговски връзки и др. под. В много от случаите всичко се свежда до постмарксистка правоверност, сиреч навикът да се твърди, че преди края на XVIII в., т.е. преди индустриалния начин на производство, няма капитализъм.

Но дори и да е така, в случая става въпрос за самата дума. Нужно ли е да се казва, че няма историк от времето на Стария режим, а камо ли от Античността, който под капитализъм да разбира определението, което Александър Гершенкрон невъзмутимо дава: *„Capitalism, that is the modern industrial system?"*[53] Вече казах, че някогашният капитализъм (за разлика от съвременния) заема само една тясна платформа от икономическия живот. Тогава как бихме могли да говорим за него като за „система", обхващаща обществото като цяло? Той си остава затворен в себе си като различен, дори враждебен на заобикалящата го социално-икономическа общност свят. И именно спрямо нея, а не само спрямо новите капиталистически форми, които възникват по-късно, той се дефинира като „капитализъм". Всъщност той се възприема като такъв единствено на фона на повсеместния *не-капитализъм*. Отказът да се приеме тази двойственост на някогашната икономика под предлог, че „истинският" капитализъм датира от XIX в., означава неспособност да се разбере същността на онова, което при изследване на тогавашната икономика бихме нарекли „стара топология на капитализма". И ако някъде той се е настанявал по свой избор, а не по невнимание, то е било защото *само тези места благоприятствали възпроизводството на капитала.*

Реалността на капитала

Като отминем предходните уговорки, за нас остава важно да хвърлим светлина върху преображенията, които думата *капитал* (и останалите производни) претърпява във времето между Тюрго и Маркс, и да разберем дали новото съдържание на понятието действително не служи за обозначаване на явления, познати от предишни общества или капиталистическата действителност се появява като нещо наистина ново едновременно с Индустриалната революция. Съвременните английски историци отместват началото на същата назад поне до 1750 г. или дори век по-рано. За Маркс началото на „ка-

* *Амбулантни търговци (англ.). – Бел. прев.*

питалистическата епоха“ е някъде в XVI в. Той дори приема, че „първите черти на капиталистическото *производство* (следователно не само на капиталистическото натрупване) се забелязват преждевременно в италианските градове през Средновековието[54]. Ала щом някакъв организъм се заражда, дори и още да не е развил специфичните си черти, той носи в себе си своите потенциални характеристики, което означава, че вече с право носи своето име. Внимателното претегляне на новото разбиране за капитал се явява част от проблематиката, необходима за разбиране на вековете, които са предмет на това изследване.

Вече от петдесет години се твърди, че капиталът представлява сума от *капиталови* блага – израз, който вече излиза от мода, но има своите предимства. Капиталовото благо действително е нещо, което може да бъде хванато, докоснато с пръст и недвусмислено определено. Каква е първата му отличителна черта? То е „резултат от предишен труд“ и представлява „акумулиран труд“, подобно на нивата в селското землище, която бог знае кога е била очистена от камъните; подобно колелото на мелницата, построена тъй отдавна, че вече никой не си спомня кога е било; подобно на каменистите, обрасли отстрани с трънкосливки междуселски пътища, които според Гастон Рупнел[55] датират още от стара Галия. Тези капиталови блага са наследство, те са повече или по-малко трайни човешки построения. Друга черта: капиталовите блага се включват в процеса на производство и стават онова, което са именно и единствено при условие, че участват във възобновения човешки труд, че са причина за него или поне го улесняват.

Това участие им дава възможност да се обновят, да се възстановят, увеличат и да донесат доходи. Всъщност производството до безконечност поглъща и преобразува капитала. Житото, което посявам, е капиталово благо – то ще покълне; въглищата, хвърлени в машината на Нюкомън*, са капиталово благо: използването на тяхната енергия ще донесе последствия; ала житото, което изяждам под формата на хляб, и въглищата, които изгарям в камината си, тутакси излизат извън производствения цикъл: това са блага за незабавно потребление. Досущ както неизползваната гора и скритите от скъперника пари те са извън приозводсвото и не представляват капиталови блага. Ала парите, които преминават от ръка в ръка, които стимулират размяната, с които се заплащат наеми, ренти, доходи, печалби и надници – тези пари, които се включват в обръщението, отварят вратите и увеличават скоростта му – те са капиталово благо. То е хвърлено в обръщението единствено с цел да се завърне в изходната си точка. Дейвид Хюм има право да твърди, че парите са „възможност за управление на труда и благата“[56]. Още през 1564 г. Виялон твърди, че някои търговци печелят пари с пари[57].

Още оттогава въпросът дали даден предмет или благо е *капитал* или не е вече е академична игричка. Корабът е априори капитал. Първият кораб, който пристига през 1701 г. в Санкт Петербург, е холандски и получава от Петър Велики привилегията до края на съществуването си да не плаща мито. С хитроумни средства успяват да продължат живота му почти век – три-чети-

---

* *Томас Нюкомън (1663–1729) – английски механик, който конструира първата парна машина. – Бел. прев.*

ри пъти повече от нормалното за онова време[58]. Какво прекрасно капиталово благо!

Същото се отнася и за горите в Харц[59] между Зеезен, Бад Харцбург, Гослар и Целерфелд, които се наричат *Kommunionharz* в периода между 1635 и 1788 г., когато представляват неразделна собственост на княжеските фамилии от Ханновер и Волфенбютел. Тъй като са нужни за захранването с дървени въглища на високите пещи в района, тези енергийни запаси доста отрано се организират, за да се попречи на стихийното и безредното им използване от страна на местните селяни. Първият известен протокол за експлоатация датира от 1567 г. По онова време разделят масива на участъци в зависимост от различния срок на растеж на отделните дървесни видове. Още тогава начертават карти заедно с планове за организацията на спускането на трупите по вода, за охрана на гората и конна инспекция. Така е било обезпечено запазването на горската зона и нейната организация с цел пазарна експлоатация. Това също е добър пример за подобряване и опазване на капиталово благо.

Като се имат предвид многобройните предназначения на дървото по онова време, историята на Харцките гори не е единствена. Бюфон въвежда ред в Монбар, Бургундия. Още от XII в. във Франция се забелязва рационалната експлоатация на горите: следователно тази стара дейност не започва с Колбер, макар и да се ускорява при неговото управление. В големите горски запаси на Норвегия, Полша, Новия свят и Запада се случва скоро гората да премине в друга категория и поне там, където е достъпна по море или река, тя се превръща в материално благо. През 1783 г. Англия обвързва своето окончателно споразумение с Испания с осигуряването на свободен достъп до багрилните дървесни видове от тропическите гори в района на Кампече. В крайна сметка тя получава триста левги от гористото крайбрежие: „Като се стопанисва добре, на тази територия ще има дървета за цяла вечност“ – отбелязва някакъв дипломат[60].

Ала има ли смисъл да умножавам примерите? Всички те несъмнено и безусловно ни навеждат на познатите разсъждения на икономистите за естеството на капитала.

Постоянен и променлив капитал

Капиталите или капиталовите блага (което е едно и също) се подразделят на две категории: постоянни капитали (блага) с продължителна или достатъчно продължителна физическа трайност, които служат за опорна точка в труда на хората: пътища, мостове, диги, акведукти, кораби, сечива, машини – и променливи капитали (наричани някога „*roulants*“ – въртящи се), които биват хвърляни и потапяни в процеса на производството като: житото за посев, суровините, полуфабрикатите, парите за многобройните плащания (доходи, печалби, ренти, заплати), и то най-вече за заплащане на труда. Всички икономисти правят подобно разграничение – Адам Смит, Тюрго, който говори за първоначални и годишни вложения, и Маркс, който противопоставя постоянен и променлив капитал.

Към 1820 в петербургския двор Хенри Щорх[61] обяснява това разграничение на своите възпитаници, великите князе Николай и Михаил. „Да вземем дадена нация, която е била изключително богата и вследствие на това *фиксира* [курсивът е мой – бел. авт.] огромен капитал за мелиорация на земите, за строеж на жилища, изграждане на заводи, работилници и изработване на инструменти. Да предположим, че непосредствено след жътвата варварски нашественици завладяват целия оборотен капитал, всички средства за прехрана, материали и произведени блага; независимо че заедно с плячката варварите не разрушават нито къщите, нито работилниците, цялата промишлена (сиреч човешка) дейност веднага ще спре. Защото за да се върне отново земята към дейност, са необходими коне и волове за оран, семе за посев и най-вече хляб за оцеляване на хората до следващата реколта. За да работят заводите, мелниците се нуждаят от зърно, а ковачниците – от метал и въглища, на занаятчиите са необходими суровини и никъде не може без храна за работника. Възобновяването на дейността изобщо не зависи от размера на нивите, от броя на заводите и занаятчийските работилници или пък на работниците, а единствено от малкото оборотен капитал, изплъзнал се от лапите на варварите. Щастлив е онзи народ, който след подобно бедствие би могъл да изрови от земята имането, заровено от страх! Ценните метали и скъпоценните камъни, досущ както и недвижимият капитал, не могат да заменят истинското движимо богатство [в случая *богатство* има често употребяваното значение на капитал]; ще се наложи те да бъдат изцяло изнесени, за да се закупи от чужбина движимият капитал, от който има нужда. И ако някой се противопостави на подобен износ, то той обрича населението на бездействие и на глад, който ще се разрази впоследствие."

Този текст сам по себе си е интересен заради образния език и прозиращия в него архаизъм на руския икономически живот (коне, волове, занаяти, глад, закопаване на ценности). „Варварите" се държат като добри ученици, оставяйки непокътнат недвижимия и отнасяйки със себе си оборотния капитал, за да покажат нагледно неговата незаменима роля. Ала само ако бяха променили намеренията си и бяха предпочели да разрушат недвижимия капитал, вместо оборотния, едва ли икономическият живот на нападнатия, плячкосан и после освободен народ щеше да се възобнови с по-голям успех.

Процесът на производство е един вид двутактов двигател, при чието действие оборотният капитал се разгражда, за да бъде тутакси възпроизведен и дори увеличен. Що се отнася до недвижимия капитал – той също се износва по-бързо или по-бавно: пътищата се разбиват, мостът се срутва, един прекрасен ден галерата става единствено за дърва за огрев на някой венециански женски манастир[62], дървените зъбчати колела на машините излизат от строя, палешникът на ралото се счупва. Тази материална част трябва да бъде възстановена – изхабяването на постоянния капитал е злокачествена и неизлечима болест на икономиката.

Включване на капитала в мрежа от изчисления

В днешно време капиталът може да бъде оценен най-добре в рамките на националната счетоводна отчетност; там всичко е претеглено: изменението на националния продукт (брутен и нетен), доходът *pro capite*, ръстът на спестяванията, темпът на възпроизводство на капитала, демографските промени и пр., като целта е да се измери общият растеж. Очевидно историкът не разполага с възможности да приложи тези рамки за оценка към някогашната икономика. Ала дори и когато липсват цифрови данни, самият факт, че миналото се разглежда през призмата на съвременната проблематика, задължително променя начина на виждане и обясняване на нещата.

Тази промяна в гледната точка е видима в редките случаи, когато са правени опити за количествени измервания и ретроспективни изчисления по-скоро от икономисти, отколкото от историци. Така например Алис Хенсън Джонс в неотдавнашната си статия и книга[63] успява да изчисли доста правдоподобно общественото богатство или ако щете, местните натрупани капитали към 1774 г. в Ню Джърси, Пенсилвания и Делауер. Изследванията започват със събиране на завещанията, проучване на имуществата, упоменати в тях, и после с оценка на унаследеното без завещание. Резултатът е доста любопитен: сумата от капиталовите блага C е три-четири пъти по-голяма от националния доход R, което по груби пресмятания означава, че тогавашната икономика има зад гърба си на непосредствено разположение три-четиригодишен натрупан доход. В своите изчисления за 1930 г. Кейнс винаги приема съотношението: C = 4R. Ето кое показва известно съответствие между вчерашния и днешния ден. Не ще и дума, че тази „американска" икономика от началото на независимостта оставя впечатление за нещо съвършено различно в сравнение с Европа или дори с Англия, пък било то само поради високата производителност на труда и средното жизнено равнище (дохода *pro capite*).

Това неочаквано сходство се доближава до разсъжденията и изчисленията на Саймън Кузнец. Известният американски икономист се е специализирал в изучаване ръста на националните икономики от XIX в. до наши дни[64]. За щастие той се поддава на изкушението да продължи проучването си назад във времето отпреди XIX в., за да проследи или разгадае вероятното развитие през XVIII в. Като използва внушителните графики, които Филис Дийн и У. Е. Коул[65] посвещават на растежа на английската икономика, той се връща до 1500 г. и дори по-назад. Няма смисъл да се впускаме в подробности за средствата и условията на това изследване, което е проведено по-скоро с цел да се открият проблемите и да се предложат полезни програми за проучване и сравняване със съвременните слаборазвити страни, отколкото с цел да се наложи безпрекословно мнение.

Във всеки случай може само да ме радва фактът, че подобно връщане назад е изкушило икономист от такава висока класа, убеден в знаменателността на дългосрочните икономически проучвания. Така се постига глобален обзор на възможния кръг въпроси от времето на Стария режим. В панорамния преглед, който предлагаме, ще съсредоточим вниманието си върху капитала, защото именно той стои и поставя и нас в центъра на дискусията.

Схващането на Саймън Кузнец, че взаимовръзките на настоящето (които той изучава в тяхната динамика и развитие в продължение на осемдесет-сто години посредством статистически данни, установени за десетина страни в края на миналия век) позволяват *mutatis mutandis* да се направи възстановка на хода на историята, което доказва, че в неговите очи между далечното минало и настоящето съществуват връзки, подобия и непрекъснатост – независимо че между отделните епохи има и сривове, и липса на приемственост. За разлика от твърденията на А. Луис и У. У. Ростоу, той не вярва в рязката промяна на ръста на спестяванията. Остава неизменно бдителен към тавана и горните граници, които този показателен темп сякаш никога не надхвърля дори в страните с много високи доходи. Той пише: „Каквито и да са причините, съществено е, че дори най-богатите страни в съвременния свят, чиито богатства и възможности далеч надхвърлят всичко, което човек може да си представи в края на XVIII и началото на XIX в., не надскачат определено умерено равнище на пропорциите на капиталообразуване – всъщност това са равнища, които, ако разгледаме нетното спестяване, не биха били невъзможни, а дори може би нямаше да са особено трудни за достигане в по-голяма част от предишните общества."[66] Спестяване, възпроизводство на капитала – все един и същи спор. Ако потреблението достигне 85% от производството, 15% от същото отиват за спестяване и евентуално за образуване на възпроизводствения капитал. Тези числа са измислени. С известно преувеличение можем да твърдим, че никое общество не отделя повече от 20% за спестяване. Или поне ги надвишава автоматически само в условията на действителна принуда, което не е обичайно за някогашните общества.

Това означава, че към формулировката на Маркс: „Никое общество не може да се освободи от принудата да произвежда и да потребява", трябва да добавим: „и да спестява". Тази дълбока структурна дейност зависи от броя на индивидите, техниката и достигнатото равнище на споменатото общество, но не в по-малка степен и от социалната йерархия, съгласно която в нея става разпределението на доходите. Според представата на Кузнец, базирана върху изследванията за Англия от 1688 г. или за социалната йерархия на германските градове от XV и XVI в., грубо казано, излиза, че един елит, съставляващ 5% от населението (несъмнено това е максимумът), присвоява в своя полза 25% от националния доход. По такъв начин останалите 95%, сиреч почти цялото население, разполагащо само със 75% от националния доход, се оказва принудено да живее под надлежно изчисления среден доход *pro capite*. Експлоатацията от страна на привилегированите го обрича на очевидни ограничения (което Алфред Сови* отдавна е доказал нагледно подобре от всеки друг)[67]. Накратко, спестяванията могат да се формират единствено в средите на привилегированата част от обществото. Да предположим, че потреблението на привилегированите надвишава от три до пет пъти онова на който и да човек: в първия случай спестяванията ще представляват 13% от националния доход, а във втория – 5%. Следователно някогашните общества, въпреки ниския доход *pro capite*, са можели да спестяват и са го

---

* *Френски демограф и икономист (1898–1990). – Бел. прев.*

правели; социалната примка не само не пречи, но и дори допринася за това.

В този род изчисления променливите съществени елемента са два: броят на хората и жизненото равнище. Темпът на нарастване на населението между 1500 и 1750 г. за цяла Европа може да се приеме за 0,17% годишно срещу 0,95% от 1750 до наши дни. В дългосрочен план темпът на нарастване на обществения продукт *pro capite* се установява между 0,2 и 0,3%.

Естествено тези, както и останалите числа са предполагаеми. Все пак няма съмнение, че в Европа преди 1750 г. ръстът на възпроизводство на капитала си остава на доста скромно ниво. Ала има все пак една особеност, която според мен засяга същността на проблема. Ежегодно обществото произвежда известно количество капитал – това е брутният капитал, част от който трябва да покрие изхабяването на постоянните капиталови блага, участвали в процеса на активен икономически живот. Грубо казано, нетният капитал представлява брутния минус предварително приспаднатото изхабяване. Като се вземе предвид разликата между двата вида капитал, която е много по-осезаема в някогашното общество, отколкото в съвременното, хипотезата на С. Кузнец ми се струва основополагаща и почти безспорна, независимо че изобилните данни в нейна подкрепа имат по-скоро качествен, отколкото количествен характер. Очевидно едновремешните икономически системи са произвеждали значително количество брутен капитал, но в някои сектори той се е топял като сняг на припек. В тях съществува вродена физическа нетрайност на средствата на труда, откъдето произтича безконечното редуване на културите, необходимостта от торове (ала как да бъдат създадени те в достатъчно количество?), настървението на селянина да разорава пет-шест пъти своите „ивици", а в Прованс според Кикран дьо Божьо[68] – до четиринайсет пъти, високият процент на населението, занимаващо се със земеделие – условие, което само по себе си е всеизвестен фактор на антирастежа. Къщите, корабите, мостовете, напоителните канали, оръдията на труда и всички машини, които човек е изобретил, за да улесни своята дейност и да направи достъпни различните форми на енергия – всичко това е доста крехко. В този дух ми се струва не за пренебрегване незначителният факт, че вратата на град Брюге е била поправяна през 1367–1368 г. , видоизменяна през 1385, 1392 и 1433 и отново построена през 1615 г.: дребните факти, които обикновено отминаваме, са определящи за структурата на всекидневния живот[69]. Кореспонденцията на управителя на Бонвил в Савоя през XVIII в. е изпълнена с еднообразни напомняния за възстановяване на диги, ремонт на мостове и пътища, станали неизползваеми. Прочетете някогашните вестници: нямат чет селата и градовете, пламнали изневиделица: Троа през 1547 г., Лондон през 1666 г., Нижни Новгород през 1701 г.[70], Константинопол – на 28 и 29 септември 1755 г. – пожарът, след който в *чаршията* (търговската част на града) остава „опустошен пояс, дълъг повече от две левги"[71]. Това са само няколко измежду хилядите примери.

Накратко, считам, че С. Кузнец има пълно основание да напише: „С риск да попресилим нещата, можем да се запитаме дали наистина съществува *някакво* формиране на постоянен и траен капитал във времето отпреди 1750 г., като оставим настрана „паметниците", и дали има някакво съществено натрупване на материални блага с продължителна физическа трайност, които

да не са изисквали постоянно поддържане (или подмяна), представляващо доста висок процент от общата първоначална стойност. Щом по-голямата част от оборудването е имала трайност не повече от пет-шест години, щом за да бъдат поддържани повечето от амелиорациите на почвата, се изисквали продължителни възстановителни работи, които ежегодно съставлявали почти една пета от общата ѝ стойност, щом повечето от постройките са се изхабявали с темп, който означава почти пълното им износване в срок от 25 до 50 години, тогава не остава много нещо, което бихме могли да означим като дълготраен капитал. Цялото схващане за *постоянен* капитал може би е продукт на съвременната икономическа и технологична епоха."[72] С известно преувеличение това ще рече, че Индустриалната революция представлява преди всичко мутация на *постоянния* капитал, на един вид капитал, който оттогава нататък става по-скъп, но и много по-дълготраен и усъвършенствен и който из основи променя ръста на производителността.

Смисълът на секторния анализ

Естествено всички тези неща тегнат върху цялата икономика. Ала достатъчно е да побродим из *Germanische Museum* в Мюнхен, да погледаме макетите (понякога подвижни) на безбройните дървени машини, които допреди два века са били все още единствените двигатели, с техните извънредно сложни и хитроумни зъбчати механизми, предаващи един на друг движение посредством водна, вятърна или животинска тяга, за да разберем кой сектор преди всичко е подложен на физическо износване: това е онзи сектор на производството, който с повече или по-малко основание може да бъде наречен „индустриален". В този случай не само социалната йерархия запазва своите „привилегировани" 5% високи доходи и възможността за спестяване, както преди малко казахме; същото се отнася и за икономическата и техническата структура, които обричат някои сектори – и в частност „индустриалното" и земеделското производство – на ниска степен на капиталообразуване. Има ли тогава място за учудване, че по онова време, когато капитализмът е бил търговски, той е запазвал най-доброто от своята сила и своите инвестиции за „сферата на обръщението"? Секторният анализ на икономическия живот, за който споменахме в началото на тази глава, недвусмислено оправдава избора на капитализма и основанията му за този избор.

Освен това, като се знае, че във видимо изостаналите страни лесно натрупаният в покровителстваните и привилегировани сектори на икономиката нетен капитал понякога е свръхизобилен и като цяло неподатлив на полезни инвестиции, така може да се обясни и привидното противоречие на някогашната икономика. В по-голямата си част спестяванията са непродуктивни. Парите стагнират, „мухлясват", капиталът се използва непълноценно. По този повод, когато му дойде времето, ще приведа няколко любопитни цитата, които се отнасят за Франция от началото на XVIII в. Естествено не бихме се заели да твърдим единствено от любов към парадоксите, че тогава най-липсващото нещо са били парите. Във всеки случай, ако нещо липсва, това е изгодният случай капиталът да се вложи в действително плодотворна дейност.

Така е в Италия, която в заника на XVI в. все още е в блестящо състояние. В края на периода на оживена дейност тя става жертва на свръхизобилието от разплащателни средства, на един вид разрушителната „щедрост" на белия метал, който сякаш е надхвърлил количеството капиталови блага и пари, които принадлежащата му икономика е в състояние да оползотвори. Тогава започва стремглаво изкупуване на нерентабилни земи, настъпва часът на великолепните вили, датиращи още от онова време, на бурния тласък на монументалистиката и на културния разцвет. Но ако се окаже правилно, подобно обяснение не дава ли напълно или поне отчасти обяснение на забелязаното от Роберто Лопес и Мискаймин[73] противоречие между неблагоприятната икономическа конюнктура и величието на Флоренция по времето на Лоренцо Великолепни?

Ключовият проблем е да се разбере поради какви причини един сектор от някогашното общество, който без колебание бих назовал капиталистически, е съществувал като затворена, дори плътно изолирана система и защо той не е успял лесно да се умножи и да завладее цялото общество. Може би това действително е било условие за оцеляването му, тъй като обществото от онази епоха не е позволявало висок ръст на капиталообразуване освен в някои отделни сектори, а не в тогавашното пазарно стопанство като цяло. Капиталите, опитвали късмета си отвъд тази зона на изобилие, дори когато не са пропадали напълно, са оставали нископродуктивни.

Следователно да се проучи точното разположение на някогашния капитал представлява интерес за нас, защото именно тази топология е обратната страна на слабите места и ниската рентабилност на някогашните общества. Ала преди да се спрем на секторите, където капитализмът действително се чувства у дома си, ние ще започнем със секторите, които той засяга по косвен и най-вече ограничен начин: земеделие, индустрия и транспорт. Капитализмът често се впуска в тези чужди територии, но също така и често се оттегля оттам и всеки път неговият отлив е многозначителен: например отказът на кастилските градове да инвестират в земеделието на близките райони след средата на XVI в.[74], докато петдесетина години по-късно венецианският търговски капитализъм прави тъкмо обратното – залита към селското стопанство, а едрите земеделци предприемачи в Южна Бохемия по същото време превръщат земите си в обширни блата, за да развъждат шарани, вместо да произвеждат ръж[75]. Така е и с отказа на буржоата във Франция след 1550 г. да дават заеми на селяните, като свеждат изплащанията си само до дължимото към сеньорите и към краля[76]; и на едрите търговци, които още преди края на XVI в. се оттеглят от почти всички минни предприятия в Централна Европа, чието управление и отговорност държавата принудително приема – във всички тези привидно противоречиви случаи, както и в много други, се установява, че напуснатите предприятия са престанали да бъдат достатъчно рентабилни или сигурни, и че е било за предпочитане да се инвестира *другаде*. Както казва известният венециански търговец: „по-добре е да си безработен", отколкото „да работиш за онзи, дето духа"[77]. Търсенето на изгодата и максималната печалба вече са имплицитни закони на капитализма дори по онова време.

ЗЕМЯТА И ПАРИТЕ

В живота на земеделските райони нахлуването на капитализма или по-скоро на градските пари (тези на благородниците и на буржоата) започва твърде рано. В Европа няма град, чиито пари да не преливат в съседните земи. И колкото по-важен е градът, толкова по-надалеч се простира ореолът на градската собственост, която изтиква всичко пред себе си. Впрочем придобиването на имоти се извършва също и извън тези градски райони, понякога на огромни разстояния: през XVI в. можете да срещнете генуезки търговци, закупили владения в далечното княжество Неапол. През XVIII в. във Франция пазарът на недвижими имоти се простира до самите граници на националния пазар. В Париж се купуват бретонски имоти[78] или лотарингски земи[79].

Подобни покупки често се правят от светска суета. *„Chi ha danari compra feudi ed u barone"*, твърди неаполитанската поговорка: Който има пари, си купува имения и става барон. Земята не означава автоматически благородническа титла, но такъв е пътят към съсловието, това е един вид социална промоция. И все пак икономиката, макар и не като единствен фактор, играе своята роля. Човек може да си купи земя в близост до града, където живее, просто за да обезпечи прехраната на домочадието си: такава е политиката на добрия глава на семейство. Или за да вложи капиталите си в нещо сигурно: както се казва, земята никога не лъже и това е известно на търговците. На 23 април 1408 г. Лука дел Сера пише от Флоренция на търговеца от Прато Франческо Датини: „Препоръчах ви да купите имоти и днес го правя още по-горещо, ако изобщо е възможно. Земите поне не са изложени на риска от пътуванията по море, от непочтени посредници и търговски компании или от фалити. Ето защо ви съветвам и умолявам още по-настойчиво (*„piu ve ne conforto e pregho"*)[80]. Все пак за търговеца е досадно, че земята нито се купува, нито се продава със същата лекота като акциите на борсата. По време на фалита на банка „Тиеполо Пизани" във Венеция през 1584 г. поземлените фондове, дадени като гаранция, се ликвидират бавно и на загуба[81]. Наистина през XVIII в. търговците от Ла Рошел, които охотно влагат капиталите си в покупката на лозя[82] или на парцели от винарски масиви, смятат, че така оставените в резерв пари могат без много усилия и загуби да бъдат възвърнати в нужния момент. Ала в случая става дума за лозя, и то в област, която масово изнася винарската си продукция. Земя с подобни качества би могла да играе ролята на банка! Несъмнено същото е валидно и за търговците в Анверс, които през XVI в. купуват парцели в околностите на своя град. Те имат възможност да вземат заеми и да увеличават кредита си срещу тях, а и доходите, които им носят, не са за пренебрегване[83].

Независимо от това, какъвто и да е нейният произход, градската собственост (преди всичко буржоазната) не става *ipso facto* капиталистическа, още повече защото не твърде често, а след XVI в. още по-рядко тя бива експлоатирана от своя собственик. Фактът, че в някои случаи той може да бъде истински капиталист и лице, което безспорно знае как да борави с капитали, изобщо не променя нещата. Най-богатите търговци в Аугсбург – Фугерови –

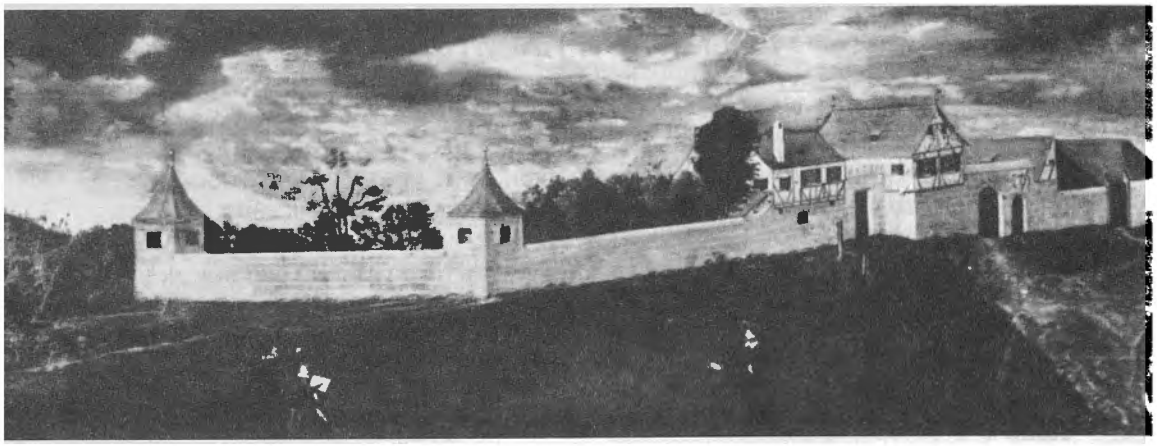

Алмосхоф. Две анонимни картини от музея в Нюрнберг онагледяват разширението на селските къщи през XVI век. Първата (горе) представлява собствеността през XVI в. Втората (на 220 стр.) – какво става с нея през XVII в. в рамките на същите стени (Cliché Hochbauamt)

едновременно със своя блясък увеличават покупките на имения и княжества в Швабия и Франкен. Естествено, те ги управляват съгласно добрите принципи на счетоводството, но не променят кой знае колко структурата им. Техните имения си остават феодални имения, с отколешните им права и селяни, които плащат своя феодален данък[84]. Същото се отнася и за италианските търговци в Лион или за генуезките делови хора в Неапол, които заедно с имението закупуват благороднически титли, но не се превръщат в поземлени предприемачи.

И все пак се случва капиталистът да се хване за земята, да я подчини истински на своите правила и да я преобрази от край до край. Ще разгледаме накратко тези примери на капиталистическо земеделие. Те са многобройни: някои от тях са спорни, а други – неоспорими, ала сравнени с примерите на традиционно управление и устройство, те са такова малцинство, че почти до XVIII в. са онова изключение, което потвърждава правилото.

Предтечите на капитализма

Земите на Запад са едновременно на господарите и на селяните. В такъв случай как биха могли резултатно да бъдат обработвани? Навсякъде режимът на феодални взаимоотношения е бил дълговечен. Следователно, за да може при експлоатацията на земята да се установи капиталистическа система на управление и икономическо планиране, са необходими многобройни предварителни условия: феодалният режим да бъде ако не премахнат, то поне смекчен или променен (понякога отвътре – в тези случаи това се извършва от самия господар или от забогателия селянин – чорбаджията, който се прави на капиталист); феодалната автономия да бъде ако не напълно пре-

махната, то поне променена или ограничена (тук съзираме щекотливия проблем за общинската собственост); предприятието да бъде обвързано със здрава верига от търговски връзки в обширен периметър – да се изнася жито, вълна, сърпица*[85], бакам**, вино, захар; да се установи „разумно" управление, ръководено от обмислена политика на приходите и облагането; инвестициите и внедряването на постоянния капитал да бъдат направлявани чрез изпитани техники и накрая – да съществуват местни наемни работници.

Ако не са изпълнени всички тези условия, предприятието може да следва капиталистически път на развитие, но не е капиталистическо. Ала тези многобройни положителни или отрицателни условия са трудни за осъществяване. Защо в девет от десет случая това е така? Несъмнено защото човек не се насочва към земеделските райони по прищявка, защото феодалната суперструктура е устойчива реалност и най-вече защото селската общност охотно възпрепятства нововъведенията.

През 1826 някакъв френски консул излага наблюденията си върху „ужасяващото запустение и мизерия" в Сардиния, която при това се намира „в центъра на европейската цивилизация"[86]. Неизменната пречка срещу „просветителските" усилия идва от страна на изостаналите селяни, подложени на тройната експлоатация на държавата, Църквата и „феодалността"; от страна на „дивите" селяни, които „пасат стадата и орат нивите си с кама в пояса и пушка на рамо", раздирани от семейни и кланови ежби. В този изостанал свят никое нововъведение не прониква с лекота: дори отглеждането на картофа, което е изпробвано с успех, „изобщо не навлиза повсеместно въпреки доказаната полезност на „корените за гладни времена". „Опитите с картофите, отбелязва нашият консул – бяха освиркани и осмени; тези със захарната тръстика [която някакъв благородник с агрономически пристрастия се опитва да внедри] станаха обект на завист и поради невежество или от злоба бяха осъдени като престъпление; работниците, които бяха доведени с цената на големи разходи, един след друг бяха избити." Някакъв пътешественик от Марсилия изпаднал в захлас пред портокаловите горички на Олиастра, пред дърветата; „изпълнени със сила и здраве, чиито цветове опадват като дебел килим, без никой от жителите на този край...да извлече каквато и да е полза." Заедно с няколко свои сънародници той инсталира работилница за дестилация, която работи цял сезон. Уви! Когато на следващата година екипът, който междувременно се е прибрал във Франция, решава да поднови дейността си, заварва цеховете опустошени, а инструментите и съоръженията – разграбени. Наложило се да се откажат от всичко.

Не ще и дума, че съществува селячество, което е по-напредничаво и се вмества в други технически рамки. Нашият пример е твърде краен: Сардиния и до днес си остава изостанал край. Ала когато генуезкият търговец от фамилията Спинели става в Неапол господар на Кастровилани и се заема да организира по свой начин идването и престоя на *bracciali* (сезонни работни-

---

* *Синилниче, растение от семейство кръстоцветни, което се използва за багрило. – Бел. прев.*

** *Брош – растение, от което се получава червена боя. – Бел. прев.*

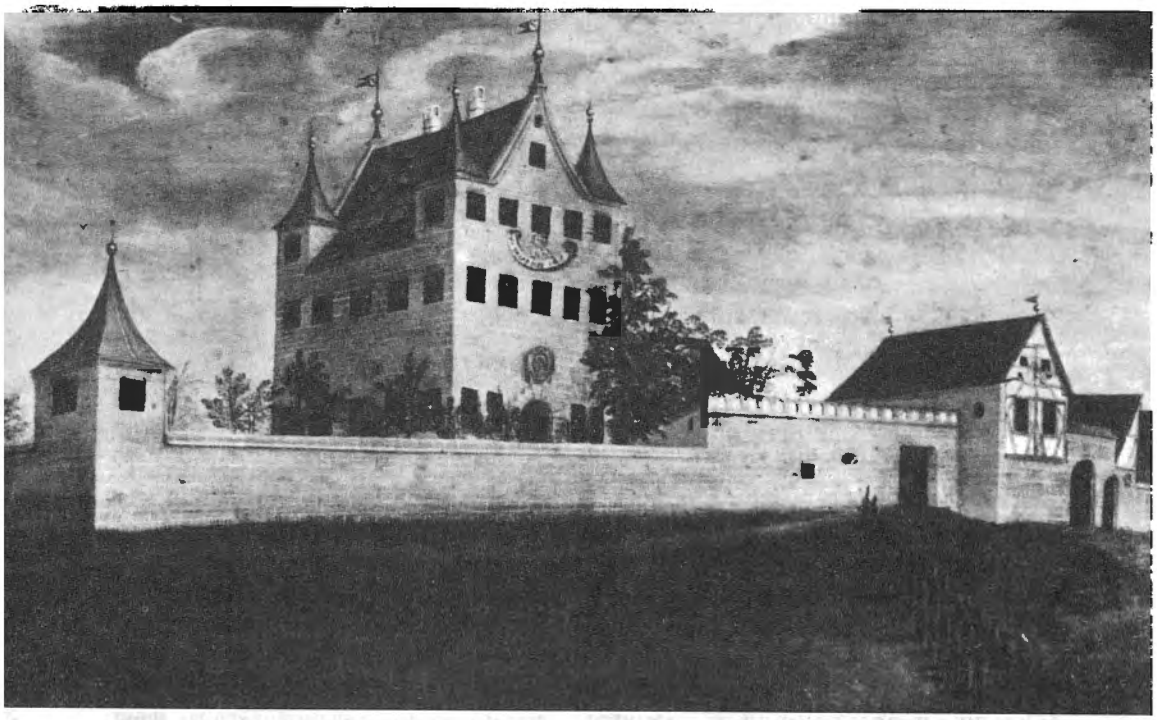

Старата и скромна господарска къща се превръща отчасти в къща на управителя или пазача; другата част, разрушена до средата, сега образува тераса; новото жилище на собственика – огромно, с кулички, прилича на замък (Cliché Hochbauamt)

ци, които по тези места наричат *fatigatori*), той също настройва срещу себе си цялата селска общност, *l'universita*. И тъкмо тя има последната дума. Не изисквайте прекалено много от *fatigatori* – обясняват на сеньора, – защото ще ги отблъснете и ще престанат да идват да работят в лозята ни, както обикновено![87]

При това положение можем да заключим, че неслучайно новите земеделски предприятия тъй често се създавали в блатистата пустош или горските райони. По-добре било да не се нарушават порядките и поземлената система. За да устрои овцевъдната си ферма по английски образец, през 1782 новаторът Делпорт избира част от гората Булон сюр Мер, която обезлесява и после наторява с почвени обогатители[88]. Малка подробност: налагало се да вземе мерки, за да брани овцете си от вълците. Слава богу, поне от хората били защитени!

Численост, инертност и производителност на селските маси

Селячеството е преобладаващо, огромно мнозинство от населението на Земята. От това произтича неговата сплотеност, сиреч спонтанните му възможности за съпротива и инерция. Ала големият брой е знак и за недостатъчна производителност. Ако земята дава слаба реколта, а това по правило става доста често, тогава се налага да се увеличи обработваемата площ, да се умножат усилията на работната ръка и равновесието да се постигне чрез допълнителен труд. Фрасо и Арпая са две бедни селца отвъд Неапол, а недалеч от тях трето – Монтезаркио – е сравнително богато. В двете бедни села производителността е толкова ниска, че за същото произведено количество се налага обработването на почти три пъти повече земя, отколкото в Монтезаркио. В резултат: в двете села се установява по-висока раждаемост и ранни бракове, защото трябва да се осигури сравнително многобройна работна ръка[89]. Оттук произтича неизкоренимият парадокс на повечето икономики от времето на Стария режим: селата са пренаселени кажи-речи до границата на оскъдицата и глада и въпреки това се оказват принудени да прибягват до масово наемане на сезонни работници: жътвари, гроздоберачи, вършачи през зимата, черноработници, които с кирка в ръка копаят ями – всички те идват от най-бедните краища и произтичат от аморфната маса на безработните. Статистическите данни от 1698 г. посочват следните цифри за Орлеан и близките околности: 23 812 орачи, 21 840 винари, 2121 мелничари, 539 градинари, 3160 овчари, 38 444 надничари, 13 696 слугини и 15 000 камериери. И тези данни дори не обхващат цялото население, защото с изключение на слугините, не са включени нито жените, нито децата. От тази извадка, обхващаща близо 120 000 души, камериерите, прислугата и надничарите правят близо 67 000 наемни работници[90].

Парадоксалното е, че тази пренаситеност с работна ръка възпрепятства нарастването на производителността: подобно многочислено селско население, което живее на границата на оцеляването и е принудено непрестанно да работи, за да се пребори с последствията от лошите реколти и за да плати многобройните си налози, се свива в черупката на всекидневните си грижи и занимания. То живурка. Човек не може да си представи как техническият прогрес лесно би си пробил път в подобна среда или как такива хора биха поели риска да засяват нови култури и да търсят нови пазари. Създава се впечатление, че това са маси, действащи рутинно и едва ли не насън, но далеч не твърдим, че са били спокойни или покорни. Те се надигат, и то с неописуема мощ. Китайската жакерия, която през 1368 г. помита чуждото потисничество на монголите, за да възкачи династията Мин, е същинска цунами. И независимо че в Европа метежи с подобна сила са рядкост, там също системно избухват селски бунтове.

Естествено, тези пожари биват потушавани един подир друг: Жакерията в Ил дьо Франс през 1358 г., надигането на английските работници през 1381 г., войната на унгарските селяни[91] под водачеството на Дьорд Дожа

през 1514 г., което завършва с хиляди обесени, или това на германските селяни през 1525 г., или пък голямото неаполитанско селско въстание от 1647 г. Прослойката на сеньорите, която е социалната надстройка на земеделската вселена, винаги взема преднина, подпомагана от владетелите и поддържана повече или по-малко съзнателно от градските общности, които се нуждаят от селския труд. Все пак независимо от доста редовните си загуби селянинът изобщо не се отказва. Пасивната съпротива се редува с открита война. Според историка на австрийското селячество Георг Грюл[92] дори огромното поражение, с което завършва през 1525 година *Bauernkrieg**, не преустановява незатихващата социална война, проточила се до 1650 година и след нея. Селската война е структурна и никога не свършва. И трае доста повече от Стогодишната война.

Нищета и оцеляване

Максим Горки веднъж казва: „Селяните навсякъде са едни и същи."[93] Но дали това е напълно вярно?

Всички селяни споделят една и съща почти постоянна нищета, с търпение понасят всяко изпитание и проявяват изключителна способност да се съпротивляват, нагаждайки се към обстоятелствата; една и съща мудност в действията въпреки сътресенията и бунтовете; отчайваща нагласа да отхвърлят всякакви „новости"[94], независимо в кой край на света живеят, както и несравнимо упорство, с което възстановяват равновесието на безкрайно уязвимото си съществуване. Безспорното е, че имат ниско равнище въпреки някои и други изключения: през XVI в. такова изключение е животновъдната зона Дитмаршен на юг от Ютландия[95]; „островите на селското благоденствие" в Шварцвалд и в някои райони на Бавария, Хесен и Тюрингия[96]; покъсно такова изключение са холандските села поради близостта им с големите градски пазари, западната част на манския** край[97]; значителна част от английските села; лозарите са такова изключение почти навсякъде, но това са само няколко примера. Ала в едно цялостно преброяване черните точки биха надделели над останалите. Те са с хиляди.

Все пак да не засилваме мрачните краски. Селянинът тъй или иначе е оцелял. Той е успял да се справи и това също е безспорна истина. Ала като цяло той е съумял да го стори благодарение на стотици допълнителни занятия[98]: занаятчийство, лозарство – което си е истинска „индустрия", и коларство. Няма нищо чудно, че селяните в Швеция или Англия са също така миньори, каменари или работят в железодобива; че селяните от Скания стават моряци и участват оживено в плаванията по крайбрежието на Балтийско и Северно море; че всички селяни са повече или по-малко тъкачи и епизодични превозвачи. Когато в края на XVI в. в Истрия отново въвеждат крепостничеството, много селяни избягват оттам; те стават колари и амбулант-

---

* *Всеобщо въстание на селяните от Централна и Южна Германия заради мизерните условия на живот (1524–1526). – Бел. прев.*

** *Льо Ман – главен град на департамента Сарт, Франция. – Бел. прев.*

ни търговци по пътищата към адриатическите пристанища и умножават дребните железарски работилници със създаването на високи пещи по селата[99]. В кралство Неапол, според един сериозен доклад на *Sommaria**, множеството от хората са *bracciali***, които не живеят единствено от надничарство, но сеят всяка година по шест *tomola**** жито или ечемик [...], отглеждат зеленчуци и ги носят на пазара, секат и продават дърва и извършват превози със своите животни, а след това претендират, че не трябва да плащат данъка като *bracciali*[100]. Едно неотдавнашно изследване показва, че освен всичко това те са вземали и давали пари назаем, били са дребни лихвари и грижливи скотовъдци.

Дългият период не изключва промяната

Тези примери сами по себе си показват в какво греши Горки. Има хиляди начини да бъдеш селянин, както и да бъдеш беден. Люсиен Февр имаше навик да казва по отношение на провинциалните различия, че „Франция означава многообразие". Ала светът също означава многообразие. Съществуват различия в почвата, климата, културите, съществува и т. нар. „произвол на историята", който представлява избор, направен назад във времето; съществува статут на собствеността и човека. Селяните могат да бъдат роби, крепостни, арендатори, полукрепостни, фермери; те могат да са зависими от Църквата, от краля, от едрите феодали, от второ- или треторазредни благородници, от едрите фермери и всеки път личният им статут е различен.

Никой не оспорва тази пространствена многоликост. Ала днешните историци на селския живот проявяват склонност при изучаването на дадена система отвътре да представят положението като нещо застинало и неизменно повтарящо се във времето. Великолепният историк на тосканското село Елио Конти твърди, че то може да бъде обяснено единствено след последователното му изучаване за период от хилядолетие[101]. Един историк твърди по повод земеделските райони около Париж, че „селските структури не са претърпели никакви промени между епохата на Филип Хубави и XVIII в."[102] Континуитетът надделява над всичко. Вернер Зомбарт доста отдавна бе казал, че европейското земеделие никак не се е променило от времето на Карл Велики до Наполеон: не ще и дума, че това е било начин да хвърли предизвикателство срещу своите съвременници историци. В наши дни подобна закачка не би шокирала никого. Историкът на австрийските земеделски общности Ото Брюнер отива още по-далеч, заявявайки безстрастно: „Още от зараждането си през неолита, та чак до XIX в. селячеството е съставлявало базата на европейската социална структура и неговата същност цели хилядолетия е оставала незасегната от структурните промени във висшите политически слоеве."[103]

Все пак не бива да приемаме със затворени очи тезата, че историята на

---

* *Сметната палата. – Бел. прев.*

** *Надничари. – Бел. прев.*

*** *Единица за площ, равна на 0,1–0,3 хектара. – Бел. прев.*

селячеството е нещо напълно закостеняло. Вярно е, че съществуват села, където гледката от времето на Луи XIV до наши дни не се е променила. Навярно старите братовчеди на една изследователка на Форе „още [до днес] наподобяват сенки, напълно сходни на авторите на завещания от XIV в.“[104]. В подобни села договорите за гледане на добитък „през 1914 г. едва ли се различават особено от онези през 1340 г.“[105]. Едни и същи са нивите, къщите, животните, хората, разговорите, пословиците... Да, но колко много неща и реалности не са престанали да се променят! Между 1760–1770 г. в Митшдорф – съвсем малко селце в Северен Елзас, старата житна култура лимец отстъпва място на житото[106], нима това е незначително? В същото село между 1705 и 1816 г. (най-вероятно около 1765) двуполната система на редуване на културите се заменя с триполна[107]: нима промяната е незначителна? Ще кажете: дреболии, но така е и с големите неща. Някой хубав ден онова, което е изглеждало вековечно, изчезва, макар никога отведнъж и никога изцяло, то все пак се пропуква. Важното е, че по времето на Бланш Кастилска* и свети Луи селячеството около Париж, съставено от крепостни, които се различават по трите вида задължения към феодалите: шьоваж (*chevage*), формариаж (*droit de formariage*), менморт (*mainmorte*)** и от свободни хора, се освобождава от зависимостта на сеньорите. Важното е, че случаите на откупване и разкрепостяване се умножават, защото когато освободеният се смесва с крепостните, винаги рискува някой ден да бъде сбъркан с тях. Важно е също, че в Орли, Сюси ан Бри, Боаси и по други места това движение широко се разраства и понеже икономиката го позволява, все повече селяни се откупват от господарите си[108]. Важното е, че в част от Европа разкрепостяването на селяните се разраства като епидемия, засягаща предимно развитите райони, но поради близостта се разпростира и върху други области. Например заедно с кралство Неапол се развива движението за освобождаване от крепостничество дори в Калабрия, която безспорно съвсем не е сред първите в икономическо отношение; и все пак последните крепостни бегълци, които през 1432 г. граф Синополи издирва, са били търсени безрезултатно[109]. Закрепостяването и обвързването със земята изчезват. А старите думи адскрипти, вилани, серви, редити (*adscripti, villani, censiles, redditici*) излизат от речника на калабриеца и вече се говори само за васали (*vassalli*)[110]. Важно е също, че освободеният селянин от Горна Австрия има право да носи червена шапка като знак за положението си на свободен човек[111]. Важно е също, че системата на триажа (*triage*)***, която представлява разпределяне на общинските блага между селяни и господари, през XVIII в. във Франция се проваля, докато в Англия същата система създава

---

* *Кралица на Франция (1188–1252), майка на Луи IX – „Свети Луи“. – Бел. прев.*

** *Личен данък с нисък размер, дължим от крепостния селянин, чрез който ежегодно се препотвърждава феодалната зависимост; данък при брак между крепостни на двама различни феодали или между крепостна и свободен; букв. „мъртва ръка“ – право на феодала да наследява своя крепостен, който няма пряк наследник. – Бел. прев.*

*** *Феодално право, което се изразява в отнемане на голяма част от общинските земи и предоставяне на излишъка, обикновено около една трета, на арендаторите за лично ползване. – Бел. прев.*

*ограждения*та. В противоположната посока важна стъпка е, че *повторното закрепостяване* в Полша през XVI в. отново поставя в сянка селянина, който вече е опитал вкуса на пряката търговия с града и дори с чуждестранни търговци[112]. Всичко това е важно: взет поотделно, всеки един от тези обрати променя из основи положението на хиляди хора.

В този случай Марк Блок[113] има своите доводи срещу Фердинанд Лот, който вижда френското селячество като „толкова здраво циментирана система, че в нея е невъзможно да се съзрат каквито и да е пукнатини". Излиза, че има пукнатини, износване, разломяване и обрати. Те се проявяват не само във взаимоотношенията между феодали и селяни, а избиват на повърхността на съвместното съществуване между селото и града, които с развитието на пазарното стопанство автоматически нарушават равновесието на земеделието.

Но не само пазарът е причината за това. Нима градът не изтласква често занаятите към селските райони, за да избегне законовите препятствия, създавани от собствените му гилдии? Впрочем с вероятността винаги, когато му е изгодно, да ги върне обратно зад крепостните стени. Нима селяните не прииждат безспир към града, привличани от високите надници? И нима сеньорът не си изгражда там дом, нежели дворец? Италия първа от цяла Европа познава *inurbamento**. А когато станат граждани, господарите не довеждат ли със себе си оплетените в здрави връзки земеделски кланове, които на свой ред започват да тегнат върху икономиката и живота на града[114]? И накрая градът – това са хората на закона, които пишат вместо неграмотните и много често ги подвеждат. Тези майстори на шмекериите и лихвари ги карат да подписват полици за несъществуващи дългове, налагат жестоки лихви и се докопват до заложеното имущество. Още от XIV в. ломбардската *casana* е капан, в който се хваща търсещият заем селянин. Най-напред той залага домакинските, „винарските" си съдове и земеделските сечива, после добитъка, а накрая – земята[115]. Още щом трудностите се увеличат, лихвата достига фантастични размери. През ноември 1682 г. интендантът на Елзас докладва за непоносимите лихви, на които селяните стават жертва: „Буржоата ги принуждават да плащат до 30% лихва", а някои настояват заедно със земята да се залага и половината от „бъдещата реколта [...] като лихва, което всяка година се оказва колкото и главницата на сумата, която са заели..." Няма грешка, заемите са със 100% лихва[116].

В Западна Европа сеньориите не са отмрели

Феодалната организация, която е навлязла и се е просмукала в селския живот, едновременно го покровителства и го потиска. И до днес следите ѝ се разпознават в пейзажите на Запад. Знам две съвсем обикновени селца между Бар и Шампан, които са били част от неголямо феодално владение. Замъкът в близост до едно от селата все още съществува такъв, какъвто не-

---

* *Урбанизацията (итал.). – Бел. прев.*

съмнено е бил възстановен и обзаведен през XVIII в. – с парка, дърветата, езерцата и пещерата си. Мелниците (които вече не действат, но все още са си на мястото) и мочурите (които доскоро се виждаха) са зависели от господаря. Що се отнася до селяните – те са разполагали със своите градини, конопени поля, лозя, овощни градини и ниви около къщите на селото, притиснати една о друга. Доскоро нивите бяха разделени на три части (пшеница, овес, угар = триполна система), които са се редували всяка година. Близките гори навръх хълмовете и двата „резервата" – по един за всяко село, са зависели пряко от феодала, който е бил техен собственик. Единият от тези земеделски комплекси е дал името си на местността, наречена Ангарията, а на мястото на втория е създадена ферма, почти неестествено огромна на фона на дребните селски имоти. Единствено далечните гори са били достъпни за общо ползване. Човек добива впечатление, че селището с неговите земеделци занаятчии (ковач, колар, обущар, сарач, дърводелец) е затворена вселена, упорстваща сама да си произвежда всичко, дори и виното. Отвъд хоризонта се виждат други скупчени и струпани нагъсто села, други феодални владения, които си остават почти непознати за местните хора и на които те високомерно се присмиват. Фолклорът е изпълнен с едновремешните подигравки.

Тази рамка трябва да бъде запълнена с нещо: с господаря. Но какъв господар? Какви са задълженията към него: в пари, в натура, в ангария, наистина какви? В най-често срещания случай, който използвам като пример, към 1789 г. повинностите са леки, ангариите са редки – два или три дни годишно (за оран и превоз); единствено използването на горите предизвиква по-ожесточени спорове.

Ала на различните места нещата са доста различни. Налага се да умножим екскурзиите си в миналото: да отидем с Андре Плес в Ньобург, Нормандия[117], до Монтезаркио в кралство Неапол с Жерар Делий[118], с Ивон Безар до Жемо в Бургундия[119] и да посетим за кратко Монтелдео в компанията на Джорджо Дория. Очевидно нищо няма да загубим от подобен непосредствен и точен поглед, какъвто ни предлагат превъзходните в деветдесет и девет на сто от случаите монографии.

Ала нашият проблем не е само в това. Нека се запитаме по-скоро в общ план на какво основание хилядолетният феодален режим, който датира поне от времето на големите имения в края на Римската империя, е успял да устои до началото на модерната епоха?

Няма съмнение, че съществуването му далеч не е било безметежно. Сеньорът е оплетен в паяжина от феодални връзки нагоре по йерархията. Тези връзки съвсем не са нещо абстрактно: те изискват да се плащат не винаги леките феодални ренти и „свидетелства за подчинение", които са чест повод за конфликти, както и покриване на част от дължимите към краля доходи и феодални права – а те понякога са доста тежки. Жай Мейе счита, че през XVIII в. доходите на благородническото съсловие (но той има предвид бретонските благородници, които са по-особен случай) намаляват с 10-15%[120]. Още Вобан изтъква, че при внимателно проучване ще се види, че благородниците са обложени с не по-малко данъци от селяните[121], което очевидно е попресилено.

Колкото до рентите и налозите, които самите благородници получават от селяните, то тези вземания проявяват застрашителна тенденция към спадане. През XIII в. таксите, фиксирани в парично изражение, представляват нищожна сума. На Запад селяните повсеместно се откупуват от ангария. Една обикновена фурна вече носи само по няколко шепи тесто, предварително удържано от селяните, които идват да пекат хляба си веднъж седмично. Някои плащания в натура са станали почти символични: с разделянето на феодалното право за събиране на такси за поддържане на пътищата селяните плащат с по четвърт, по една осма или една шестнайсета от угоен петел[122]. Феодалното правосъдие за по-леките случаи се раздава бързо, но налаганите парични наказания не са достатъчно тежки, за да се издържат съдиите, назначени от феодала: в Жема, Бургундия, към 1750 година при доход 8156 ливри съдебните такси и глобите възлизат на 132 ливри[123]. Промените вървят в тази посока още по-стремително и поради факта, че най-богатите господари, които биха могли резултатно да защитават своите местни феодални права, вече изобщо не живеят в своите владения.

Положението на феодала се утежнява също от растящия лукс на съвременния живот, с който той на всяка цена трябва да се сдобие. Досущ като селянина и господарят ощастливява буржоата кредитори. Дълго време в Бургундия фамилията Сол-Таван са можели благодарение на огромните си владения да се измъкват от неблагоприятната конюнктура без особени поражения. Разцветът през втората половина на XVIII в. обаче им създава неочаквани трудности. Доходите им растат, но те ги пилеят с щедри шепи. Това ги разорява[124]. Всъщност подобна история се среща под път и над път.

Ала политическите и икономическите кризи още по-често заличават цели участъци от феодалния свят. По времето на Шарл VIII, Луи XII, Франсоа I и Анри II човек все още може през лятото да е с кралската армия в Италия, а през зимата да се връща във своите владения! Ала след 1562 г. религиозните войни се оказват истинска бездна. Икономическият спад около 1590 г. ускорява още повече кризата. Във Франция, както и в Италия, Испания, а без съмнение и по други места, също се отваря пропаст, в която благородническото съсловие (и често най-блестящата му част) пропада изведнъж. Към това се прибавят селските безчинства и ярост, чието потушаване и обуздаване неведнъж принуждава към отстъпки.

При толкова слабости и враждебни сили институцията все пак оцелява. Има стотици основания за това. Разорените феодали отстъпват място на други господари, често богати буржоа, които в не по-малка степен подкрепят системата. Има бунтове и прояви на насилие от страна на селяните, но немалко са реакциите от страна на господарите. Така е във Франция в началото на революцията. Но ако никак не е лесно да се отнемат правата на селянина, също толкова трудно е и да се отнемат привилегиите на господаря. Или по-скоро, когато загуби едните, тя се нагажда, за да запази или спечели други.

Всъщност не всичко е в неин ущърб. В навечерието на 1789 г. благородническото съсловие във Франция безспорно контролира 20% от поземлената собственост в кралството[125]. Данъците *lods et ventes** остават тежки (между

---

* *Данък върху продажбата на феодални владения. – Бел. прев.*

16 и 18% от стойността на продажбите в Ньомур, Нормандия). Сеньорът не само получава поземлена рента, но той самият също е едър собственик: в близките домени разполага със значителна част от най-добрите земи, които може да обработва сам или да даде на изполица. Той притежава голяма част от горите, от „огражденията", от необработваемите или блатисти терени. В Ньобург баронското съсловие получава от горите 54% от своите доходи, което преди 1789 г. не е за пренебрегване[126]. Що се отнася до необработваемите площи, когато някои парцели в тях се разчистят, благородниците могат да ги отстъпят и в този случай получават *champart**, един вид десятък. Накрая, съгласно *правото на преотстъпване*** феодалът най-вече може да се облагодетелства всеки път, когато се продава земята на някой низшестоящ, защото има право на предимство. Когато някой селянин изостави земята си или тя бъде освободена по една или друга причина, господарят може да я даде под наем, на изполица или отново да я присъедини към владенията си. В някои случаи той дори може да наложи право на *преотстъпване*. Освен това той има право да определя такси върху пазарите, панаирите и пътищата, които се намират в неговите земи. Когато през XVIII в. във Франция се прави списък на всички места, където се събират пътни такси, с цел да бъдат откупени, за да се улесни търговията, забелязват, че немалко от тях са скорошни и установени произволно от поземлените собственици.

Следователно феодалното право предлага доста възможности за маневриране. През XVI в. феодалите от Гатине в Поату[127], успяват бог знае как да съберат ведно земите (наети дългосрочно срещу част от реколтата) в оградени с жив плет блокове, които оттогава нататък създават новия облик на парцелираните поля. Тук вече става дума за решителна промяна. Дори васалите от Неаполитанското кралство, които са били всестраннно облагодетелствани и вещи в събирането на преотстъпени земи (*scarze*), не са се справили подобре.

И накрая нека кажем, че не бива да се хранят прекалено много илюзии за резултатите от икономическата свобода на селянина, независимо че тя е съществен фактор. Да не си крепостен означава да можеш да продадеш своята земя и да отидеш където си щеш. През 1676 г. някакъв проповедник от Горна Австрия възхвалява по следния начин своето време: „Хвала на Бога, тук наоколо вече няма крепостни и днес всеки може и трябва да служи, където пожелае."[128] Нека отбележим, че думата „трябва" допълва думата „може" и обезсилва „иска"! Селянинът е свободен, но той трябва да служи, да обработва земята, която винаги е във властта на господаря. Той е свободен, но навсякъде държавата го облага с данъци, Църквата взема от него десятък, а господарите – своите налози. Резултатът е лесен за отгатване: през XVII в. в Бовези посредством различни вземания доходът на селянина се намалява с 30-40%[129]. Други проучвания съобщават доста сходни равнища. Управляващата прослойка навсякъде се старае да натрупа и увеличи в своя полза маса-

---

* *Феодално право, по силата на което сеньорите могат да удържат част (от 1/6 до 1/11) от реколтата на своите арендатори. – Бел. прев.*

** *Retrait féodal – акт, който дава право на сюзерена да закупи феодално владение, продавано от негов васал, като му изплати продажната цена. – Бел. прев.*

та от селскостопански излишъци. Да се приема, че селянинът не си дава сметка за това, е чиста илюзия. Бунтовниците от Нормандия (1639 г.), така наречените „босяци", изобличават в манифестите си събирачите и прекупвачите на данъци, тези „богаташи, които [...] се обличат за наша сметка в кадифе и коприна", тази „сбирщина крадци, които ядат нашия хляб"[130]. По думите на собствените им селяни през 1788 г. канониците от Сен Морис, близо до Гренобъл, „си устройват пиршества и гледат само как да се угоят като прасета за Коледа"[131]. Ала какво може да се очаква от едно общество, в което според неаполитанския икономист Галанти „селянинът е впрегатен добитък, на който оставят за живот точно толкова, колкото да може да носи товара си"[132], да оцелее, да се възпроизвежда и да продължи да работи? В един свят, над който вечно тегне заплахата от глад, господарите имат по-леката задача: едновременно със своите привилегии те бранят сигурността и равновесието на дадено общество. Колкото и двойствено да е, то съществува, за да ги поддържа, подкрепя и потвърждава думите на Ришельо, че селяните са „като мулетата, които така са свикнали с товара си, че ако им дадеш по-дълга почивка, се разглезват"[133]. Следователно има доста основания разтърсваното, подлагано на удари и непрестанно подриване феодално общество въпреки всичко да просъществува, да се прегрупира и да се противопоставя на всичко, което си остава чуждо на феодалните порядки в земеделието.

В Монталдео

Да отворим скоба и да се потопим за кратко в начина на живот на едно италианско селце. Неговата история достига до нас чрез великолепния разказ на историка Джорджо Дориа, наследил документацията на голяма генуезка фамилия, наследници на някогашния сеньор и господар на Монталдео[134]. Бедното селце Монталдео, което има триста и няколко жители и землище от 500 хектара, се намира на границата между Милано и територията на Генуезката република, в близост до ломбардската равнина и Апенините. Миниатюрното хълмисто късче земя е феод, зависим от императора. През 1569 г. семейство Дориа го купува от Грималди. Дориа и Грималди принадлежат към деловото благородническо съсловие на Генуа и нямат нищо против да се преструват на „васали", като същевременно трупат капиталите си настрана и си запазват убежището до градските порти (разумна предпазна мярка предвид бурния политически живот). Това не им пречи да се отнасят със своето феодално владение като вещи търговци, без разточителство, но и без предприемачески или новаторски дух.

В книгата на Дж. Дориа се отрояват много ярко позициите на селяните и на васала. Селяните са свободни да ходят където искат и да се женят за хора от други феодални имения, но пък каква бедността цари! Само 8 от всичките 54 семейства надхвърлят или достигат минималното потребление, което авторът определя на 9,5 квинтала общо кестенови и житни култури и 560 литра вино годишно за четиричленно семейство. Останалите водят полугладно съществуване. Семействата, които обитават измазани с глина дървени колиби, увеличават многолюдността си през гладни години, „защото сякаш ста-

ват по-плодовити", но когато имат на разположение само един хектар неплодородна земя, се налага да търсят поминък навън, да обработват владенията на васала или нивите на трима-четирима от местните едри земевладелци. Друго разрешение е да слязат до равнината, където да се главят като ратаи за жътвата. И то с риск да останат неприятно изненадани: понякога става така, че жътварят, който е на самоиздръжка, изразходва за ядене повече от онова, което работодателят му плаща. За такива случаи се споменава през 1695, 1735 и 1756 г. Може да се случи и друго: когато стигнат до местата за наемане, да не намерят работа и тогава трябва да отидат още по-далече – през 1734 г. някои стигат дори до Корсика.

Към тези несгоди се прибавят и прекомерните тегоби, налагани от васала и неговите представители, начело на които стои управителят – *il fattore*. Селската общност начело със своите старейшини (*consoli*) не е в състояние кой знае колко да се противопостави. Всеки е длъжен да плаща налози, да издължава наема за земята, да се примирява, че господарите изкупуват реколтата на безценица и я препродават със солидна печалба, че имат монопол върху ливарските кредити и получават приходите от съдебната администрация. Глобите се повишават, а санкциите за най-често срещаните дребни престъпления хитроумно се покачват. През 1700 г., като се държи сметка за девалвацията спрямо 1459 г., глобите за телесни повреди са се увеличили 12 пъти; за обида – 73 пъти; за хазарт, тъй като хазартът е забранен – 94 пъти; за бракониерство – 157 пъти; за влизане на добитък в чужда нива – 180 пъти. В случая феодалното правосъдие се оказва доходна работа.

Малкото село живее със закъснение спрямо големите икономически конюнктури. И все пак през XVII в. то също се сблъсква с изземването или отчуждаването на имотите на селяните. По-късно, във века на Просвещението, който отваря и свързва селото със света, размяната става нещо обичайно и облагодетелства мулетарите. Възниква някакво подобие на селска буржоазия. Отведнъж повява и вятърът на непокорството, независимо че не се стига до селски бунтове. Ала още щом някой от тези окаяници кривне от „правия път", в очите на възседналия своя кон привилегирован големец това започва да изглежда същинско посегателство върху изконните права. А не дай боже да е дързък: това е действително скандално! Някакъв Бетолдо, от „новите хора" (*hommo nuovo*) на Монталдео, си навлича гнева на нашия маркиз Джорджо Дориа. Той е от онези мулетари, които спечелват скромно богатство (все пак сме в 1782 г.!) чрез превоз на вино от селото до Генуа и най-вероятно притежава онази безцеремонност, която обикновено се приписва на събратята му. „Нахалството на иженаречения Бетолдо ме безпокои извънредно много – пише маркизът на своя управител, – но най-вече ме тревожи неговото богохулство. [...] Трябва да се накаже, защото е непокорен. [...] Във всеки случай да не му се дава никаква работа при нас; може би гладът ще го направи по-сговорчив."

Това не е чак толкова сигурно, защото богохулството, обидите и подигравките са изкушение и отдушник. За унизения човек е успокоително да си промърморва дори съвсем тихичко под носа тези *motto**, популярни по оно-

* *Духовити думи (итал.). – Бел. прев.*

ва време в Ломбардия: „Хлябът е от трици, водата е от локва, ти работи, господарю, аз вече не мога!" (*„Pane di mostura, acqua di fossoa lavora ti, Patron, che io non posso!"*). Няколко години по-късно, през 1790 г., е нещо съвсем обичайно да кажат на Джорджо Дориа, че е маркиз само в личните си работи и нищо повече (*„E marchese del fatto suo, e non piu"*...). В отговор на бунтовните думи свещеникът на Монталдео пише на маркиза през 1780 г., оплаквайки се от новото време: „От няколко години насам безочието, вендетата, лихварството, измамата и други пороци навлизат с бързи крачки." Сходни разсъждения се чуват из цяла Италия от онова време и излизат дори изпод перото на такъв либерален икономист като Дженовези. Отчаян от настроенията, които царят сред италианските работници през 1758 г., той вижда само един лек: военната дисциплина и тоягата – *„bastonate, ma bastonate all'militare"*[135]! Оттогава нататък положението в кралство Неапол, където социалното неподчинение се разпространява като епидемия, не престава да се влошава. Нима след 1785 г. земеделските надничари не искат да им се плаща двойно, въпреки че цените на хранителните продукти падат? И нима не удължават обедната си почивка, за да ходят по кръчмите и да пилеят пари за пиене и хазарт в разни бардаци[136]?

Отвъд бариерите

При известни обстоятелства капитализмът прескача или заобикаля бариерите, които феодалите и селяните издигат. Инициативата за тези структурни промени идва ту от вътрешността на феодалната система, ту отвън.

Вътрешният импулс може да бъде нещо като капитализъм, който самият сеньор провежда, имитира или се опитва да изобрети, но подобен капитализъм на село може да се появи и вследствие от успехите на едрите фермери.

Най-значителните попълзновения идват отвън. Градските пари не престават да прииждат в селата, за да се стопят наполовина, когато става дума за покупка, предизвикана от стремежа към социален престиж и разкош. Ала понякога те идват, за да раздвижат и трансформират земята, макар и невинаги да се постига успешна експлоатация от капиталистически тип. Свързването на земеделското производство с цялостната икономика винаги преобразява нещата като с магическа пръчка. Именно поради търсенето от страна на благоприятния външен пазар генуезките делови хора през XIV в. въвеждат отглеждането на захарна тръстика и мелниците за захар (*trapeto*) в Сицилия; пак то е причина търговците в Тулуза през XVI в. да въведат в този район промишленото отвъждане на пастел. През следващия век те допринасят за преобразуването на лозята в областта на Бордо и Бургундия в доста едри владения, притежание на разполагащите със значително състояние председатели и съветници в местния парламент на Бордо и Дижон. В резултат следва разпределяне на задачите и ролите и установяване на капиталистическа верига на производство, която е особено отчетлива в Бордо[137] (*управителят* ръководи цялостната експлоатация, *деловият човек* е начело на винарския сектор, подпомаган от *надзирателя*, който е натоварен да наблюдава обработката на лозята, и *майстор-винаря*, който се занимава с лозите и

винопроизводството и на чието разпореждане са работниците специалисти). В Бургундия[138] еволюцията не е толкова напреднала, защото качествените и известни лозя в началото на XVII в. все още са църковна собственост. Но членовете на дижонската управа предлагат съблазнителни цени и по този начин господата от Сито* преостъпват прочутите си лозя – това е само един измежду многото примери. Новите собственици вече знаят как да лансират и изтъргуват произведеното от своите „маркови" лозя. Самите те лично се преместват да живеят в съседните, разположени по склоновете села с тесни улички, схлупени къщурки, „убоги изби", няколко дюкянчета и занаятчийски работилнички в подножието на „горните улици". Изведнъж там израстват красиви господарски домове и цели селца – Броншон, Жевре – скоро наброяват съответно 36 и 47 къщи. Става дума за един вид колонизация, попечителство и пряк контрол върху лесно продаваемата и носеща високи печалби продукция.

Белите полета в сърцето на Европа

В търсене на този първоначален капитализъм в земеделието бихме могли лесно да се удавим в морето от примери. По-добре е измежду тях да се спрем на няколко, които са особено показателни. Естествено, ще се ограничим в рамките на европейския опит, било то в самата Европа, било то в нейните източни покрайнини или в онези западни маргинални зони, които формират невероятната лаборатория, каквато е европейска Америка. Това ще ни даде възможност да видим в различен контекст до каква степен капитализмът може да проникне в системи, които са му напълно чужди като структура, да направи пробив или да се задоволи отдалеч да управлява производството, като запушва и отпушва бутилката на разпределението.

Капитализъм и вторично закрепостяване

Заглавието на този параграф не е избрано от любов към парадоксите. „Вторичното закрепостяване" е съдба на селячеството от Източна Европа, което познава вкуса на свободата още от XV и променя съдбата си през целия XVI в. След което отново е тласнато назад към крепостничеството, и то на обширни територии: от Балтийско до Черно море, на Балканите, в кралство Неапол, в Сицилия и от Московското княжество (доста специфичен случай) през Полша и Централна Европа до приблизителната въображаема граница, свързваща Хамбург, Виена и Венеция.

Каква роля играе капитализмът в тези територии? Привидно никаква, защото в случая, изглежда, е по-добре да говорим за *повторна феодализация* и за феодален режим или система. А и прекрасната книга на Витолд Кула[139], в която стъпка по стъпка от XVI до XVIII в. се анализират „икономическите

---

* *Абатство в Бургундия, създадено през 1098 г. от Робер дьо Молем. – Бел. прев.*

разчети“ на крепостните селяни и техните господари в Полша, обяснява ясно в кои отношения феодалите не са „истински“ капиталисти и защо няма да станат такива чак до XIX в.

С настъпването на XVI в. съществуващата конюнктура с двоен или троен ефект връща Източна Европа към *колониалната* съдба на производител на суровини; в тази съдба повторното закрепостяване е само видимата част на айсберга. В зависимост от времето и мястото, навсякъде, където селянинът е прикрепен към земята, де юре и де факто той загубва своята свобода да сменя местожителството си, престава да се ползва с правото на женитба с крепостен на друг феодал или със свободен, няма право да се освобождава чрез откупване от задълженията си в натура или в труд. Ангарията се засилва неимоверно. Към 1500 г. в Полша[140] тя е била незначителна; със статутите от 1519 и 1529 г. тя е определена на един ден седмично или петдесет и два дни годишно; към 1550 г. тя се покачва на три дни седмично, а към 1600 г. – на шест дни. В Унгария нарастването е сходно: един ден седмично през 1514 г., после два, три дни, скоро става всяка втора седмица, а накрая изобщо престава да бъде регламентирана и започва да зависи единствено от прищевките на феодала[141]. В Трансилвания тя е четири дни седмично: освен неделята селяните са разполагали с още два работни дни. Ала в периода 1589–1590 г. на територията на днешна Латвия и Естония[142] „*jeder gesinde* [работи] *mitt Ochsen oder Pferdt alle Dage*“: не, това не е грешка, а означава ни повече ни по-малко, че всеки ангарянин работи с волски или конски впряг *ежедневно*. Два века след това (1798 г.) в Долна Силезия официално все още се твърди, че „ангарията на крепостните е неограничена“[143]. В Саксония е въведена трудова повинност, съгласно която младите служат две или три години на своя господар[144]. В Русия задлъжнялостта на селяните към благородниците дава възможност на последните да наложат подписването на договор, който закрепостява към земята и е нещо като „доброволно крепостничество“, което по-късно бива легализирано[145].

Накратко: къде по-смекчено, къде организирано по един или друг начин, правилото за шестдневна ангария седмично започва да се установява почти повсеместно. Може би трябва да изключим от сметката селяните от личните владения на краля и в ограничените земи, притежание на градовете. Може би режимът в Бохемия и Западна Прусия все пак е по-лек. Всъщност не е възможно събирането на каквито и да е сведения, според които да се картографира явлението, тъй като ангарията се установява съгласно местните условия на обществен и трудов живот на селячеството. Онези, които имат най-много земя, дават повинност със собствени впрягове, като за целта поддържат излишък от впрегатен добитък и изпращат някой от синовете или ратаите си. Ала нарядите с впрягове (*Spanndienste* или *Spannwerke* в германоезичните страни) не отменят повинността с работна ръка и тъй като във феодалните села има дребни и безимотни селяни, съществуват ред диференцирани тегоби и тарифи. Ангарията се прилага навсякъде: в домакинството, за работа в оборите, хамбарите, конюшните; при оран, сенокос, жътва, за превоз, терасиране и дървосеч. Като цяло това е повсеместна мобилизация на работна ръка, станала нещо обичайно в земеделския свят. Винаги е лесно да се затегне допълнително примката около врата: достатъчно е да се промени про-

дължителността на работния ден, да се задържи някой впряг, да се увеличи теглото на превозвания товар или да се удължи пробегът. И при нужда – да се заплаши със сила.

Това всеобщо утежняване на трудовата повинност в страните от европейския Изток има едновременно вътрешни и външни причини. Външните са: масово търсене от страна на Западна Европа, която трябва да бъде изхранвана и снабдявана със суровини. Оттук произтича мощният повик към продукцията за износ. Вътрешни: в надпреварата между държавата, градовете и феодалите последните почти навсякъде (освен в Русия) имат предимство. На западането на градовете, градските пазари и отслабването на държавата съответства монополизирането на работната ръка (както и на обработваемата земя), което тласка напред постиженията на феодалите. Ангарията е мощен двигател, обслужващ явлението, наречено от германските историци *Gutsherrschaft*, за разлика от традиционната ангария *Grundherrschaft*. През XVIII в. в Силезия дните за ангария с впряг от два коня наброяват 373 621, а тези с волски впряг – 495 127 за една година. Относно Моравия тези данни са съответно 4 282 000 и 1 409 114 дни[146].

Подобен тежък режим не се установява отведнъж: има известна постепенност и привикване, но не липсва и насилие. В Унгария малко след разгрома на въстанието на Дожа (1514 г.)[147] чрез кодекса на Вербьоци* се обявява *perpetua rusticitas*, което ще рече пожизнено закрепостяване на селянина. Век по-късно, през 1608 г., след надигането на хайдутите – избягали селяни, които нападат и ограбват турците, Сеймът го провъзгласява отново.

Всъщност единственото оръжие на селяните срещу прекомерните изисквания на господаря е бягството. Как може да се хване човек, който с падането на нощта забягва с каруцата, жената, децата, кравите и струпаното си имущество? Колелата се завъртат, по пътя той скоро открива съпричастните си братя по нищета и накрая бива приет в друго феодално владение или попада в редовете на хората извън закона. След края на Трийсетгодишната война в Лаузиц гневът и жалбите пред *Ландтага* на феодалите с накърнени интереси са безчет[148]. Нека да бъдат наказвани поне онези, които помагат на бегълците и ги приютяват – настояват те; нека им се отрязват ушите, носовете или дамгосват челата им с нажежено желязо. Не може ли поне да се получи рескрипт от курфюрста на Саксония в Дрезден? Ала безконечният списък на заповедите, забраняващи свободното придвижване (в Моравия от 1638, 1658, 1687, 1699, 1712 г.; в Силезия от 1699, 1709, 1714 и 1720 г.), само доказва неспособността на законодателната власт да се справи с явлението.

За сметка на това феодалите успяват да внедрят селячеството в затворени, понякога огромни икономически единици: помислете само за графовете Чорни от Бохемия, за Радживил или Чарторицки в Полша, за унгарските магнати, които търгуват с вина и добитък. Тези икономически единици водят затворен живот. Селяните практически нямат достъп до градските пазари, които между другото са силно ограничени. Когато успеят да се доберат

---

* *Ищван Вербъоци – унгарски кралски нотариус, съставител на сборник закони в три части, утвърден от Сейма през 1514 г. – Бел. прев.*

до тях, то е само за нищожни сделки, които им носят само малкото пари, необходими да посрещнат дребните си нужди и да изпият чаша бира или ракия в странноприемницата, която също принадлежи на господаря.

Ала в крайна сметка тази икономическа единица не е автаркична, защото е отворена откъм върха. Феодалът, както и преди собственик на крепостните и земите, произвежда зърно, дървен материал, добитък, вино, а по-късно шафран или тютюн по желание на някой далечен клиент. До Гданск по Висла се стича същинска река от зърно. От Унгария същото нещо е с виното и живия добитък, който се изнася за далечни краища; в дунавските провинции така е с пшеницата и овните, предназначени за неутолимия апетит на Истанбул. Навсякъде в зоната на повторното крепостничество феодалната икономика обхваща всичко, задушава градовете и ги подчинява – това е странният реванш на селото.

Като връх на това, случва се тези феодални имения да притежават собствени поселища, които служат за база на индустриални предприятия: тухларни, фабрики за дестилация на алкохол, пивоварни, мелници, работилници за фаянс, високи пещи (както в Силезия). Тези манифактури използват работна ръка, принудена да служи, а много често и безплатни суровини, които по тази причина не могат да бъдат обхванати в строга отчетност като дебит и кредит. През втората половина на XVIII в. в Австрия феодалите участват в създаването на текстилните манифактури. Те са особено активни и съзнават възможностите си; прибягват неотстъпно да „окръгляне“ на своите владения (*Arrondierung*), узурпират княжеските гори и праворазлаване, въвеждат нови култури като тютюна и подчиняват цялото градче чрез налозите върху внасяните хранителни продукти[149]. Но да се върнем отново на нашия въпрос: в кой от многобройните аспекти на повторното закрепостяване се съзират признаци на капитализъм? В нито един: отговаря книгата на Витолд Кула и аргументите му са действително убедителни. Ако тръгнем от традиционното описание на капитализма и възприемем фотороботния му портрет, чиито черти са рационалност, пресметливост, инвестиране и максимализация на печалбата, тогава съпоставени с него, полските магнати или феодали не са капиталисти. Твърде безметежно стоят нещата между парите, които печелят, и естествената икономика, на която са стъпили. Те не си правят сметката, защото машината върви от само себе си. Не полагат усилия на всяка цена да снижат себестойността на продукцията, нямат никакъв интерес ако не да повишат, то поне да поддържат плодородието на почвата, която все пак е техният капитал; отказват се от всякакви реални инвестиции и се задоволяват, доколкото могат, с труда на своите крепостни, които са тяхната безплатна работна ръка. Каквато и да е, за тях реколтата се явява чиста печалба: те я продават в Гданск и я разменят тутакси за манифактурни изделия, най-често предмети на лукса, идващи от Запад. Към 1820 г.[150] (авторът не е в състояние да отбележи точния момент на настъпилата промяна) се установява коренно различна ситуация: оттогава нататък доста голям брой собственици започват да гледат на земята си като на капитал, който трябва спешно да бъде опазен и подобрен на всяка цена; те се освобождават по възможно най-бърз начин от своите крепостни, които представляват много гърла за изхранване, а слабо ефективен труд, и предпочитат да наемат надничари.

Тяхната „сметка" вече не е същата и ето че с известно закъснение те се нагаждат към правилата на управлението, което старателно съпоставя инвестициите със себестойността и чистата продукция. Сам по себе си този контраст е решаващ аргумент за причисляването на полските панове от XVIII в. към феодалния тип господари, а не към предприемачите.

Естествено, аз нямам намерение да оборвам тъкмо този аргумент. И все пак ми се струва, че повторното закрепостяване е другото лице на един пазарен капитализъм, който открива в ситуацията на Изток предимства за себе си и дори смисъл на своето съществуване. Тук едрият собственик не е капиталист, но е в услуга на капитализма от Амстердам или другаде; той е едновременно негово оръдие и сътрудник. *Той е част от системата.* Най-големият полски феодал получава предплата от гданския търговец, а по такъв начин чрез неговото посредничество – от холандския търговец. В известен смисъл той се намира в същото положение, в което е животновъдът от Сеговия, който през XVI в. доста преди стригането на овцете продава вълната на генуезките търговци или в положението на онези напълно или недотам изпаднали, но вечно търсещи предплата земеделци, които открай време навсякъде из Европа продават житото си на зелено на дребни или мастити търговци от всякакъв калибър, на които тази ситуация дава възможност за незаконни печалби и за изплъзване от пазарните закони и цени. В такъв случай ще кажем ли, че нашите феодали са в редиците на жертвите, а не сред актьорите и участниците в един капитализъм, който отдалече, чрез подставени лица държи на разположение на вкуса и нуждите им всичко, което може да се достави по морски и речни пътища или по-рядко чрез сухоземен транспорт?

И да, и не. Има разлика между животновъда от Сеговия или зърнопроизводителя, които, общо взето, са изцяло зависими от лихваря, и полския феодал, чиято дума не тежи на площада в Гданск, но в *своите владения* е всемогъщ. Това всемогъщество му дава възможност да организира производството по начин, отговарящ на капиталистическото търсене, което го интересува само дотолкова, доколкото засяга собственото му търсене на предмети на разкоша. През 1534 г. пишат на регентката на Нидерландия: „Всички големи феодали и господари от Полша и Прусия от двайсет и пет години насам намират начин да пращат по река цялото си жито в Гданск и там го продават на местните хора. По тази причина кралство Полша и големите благородници стават много богати."[151] Ако текстът се възприеме буквално, човек би могъл да си представи някакви джентълмени фермери или нещо като предприемачи а ла Шумпетер. Нищо подобно. Именно западният предприемач пръв е почукал на тяхната врата. Ала подчиняването на селяните и значителна част от градовете, владеенето на селското стопанство и дори манифактурата, което ще рече – на цялото производство, е било във властта на полския пан и той го е доказал. Мобилизирайки всички сили в услуга на чуждестранния капитал, самият той става участник в системата. Без него не би имало повторно крепостничество, а без повторното закрепостяване обемът на зърнените храни *за износ* би бил безкрайно по-малък. Селяните щяха да предпочетат да изяждат своето жито или да го разменят на пазара срещу

други блага, ако, от една страна, господарят не бе обсебил *всички средства за производство*, а, от друга, не бе унищожил из корен вече жизнената пазарна икономика, запазвайки за себе си *всички средства за размяна*. Тази система не е феодална, защото е твърде различна от повече или по-малко самозадоволяващата се икономика и защото, както самият В. Кула твърди, феодалът използва всички традиционни начини, за да увеличи количеството пшеница, което може да изнесе на пазара. Естествено, това не е съвременно капиталистическо земеделие по английски образец. Това е монополистична икономика със съществуващи изключителни права върху производството и разпределението, но и в двата случая всичко е в услуга на международната система, която по своята същност е силно и безспорно капиталистическа[152].

Капитализмът и американските плантации

Европа се възпроизвежда в лицето на Америка. Това е нейният огромен шанс. Тя се възобновява в цялото си многообразие, което се наслагва върху разноликостта на целия континент.

В резултат следва букет от видове опит. Във френска Канада наложеният отгоре феодален режим претърпява крах още в самото начало. В английските колонии Северът е свободна страна като Англия и на него принадлежи далечното бъдеще. Но Югът е робовладелски: с робовладелски режим са всички плантации и особено тези за захарна тръстика в Антилите и по безкрайното крайбрежие на Бразилия. Спонтанно възникналите феодални режими процъфтяват в животновъдните зони като Венецуела и вътрешността на Бразилия. Същите се провалят из цяла испанска Америка, която има многобройно индианско население. Досущ като в Европа индианските селяни са отстъпени на испанските господари, но пожизнено раздадените бенефиции (*encomiendas*) са по-скоро *награда за военни заслуги*, отколкото васални владения: испанското правителство не е искало да превърне във феодална система общността на вечно претендиращите за нещо *encomienderos* и задълго не изпуща юздите из ръце.

Измежду различните форми на земеделско стопанство ние ще се спрем само на плантациите. Те в още по-голяма степен, отколкото владенията по време на повторното закрепостяване, представляват отличен пример за капиталистически творения: парите, кредитът, трафикът и размяната ги свързват с източния бряг на океана. Всичко се управлява от разстояние: от Севиля, Кадис, Бордо, Нант, Руан, Амстердам, Бристъл, Ливърпул и Лондон. За да бъдат създадени плантациите, от стария континент е трябвало да бъдат доведени господарите колонизатори от бялата раса; работната ръка – чернокожи от Африка (защото индианецът от крайбрежните райони не е понесъл шока от пришълците), както и самите растения, освен тютюна. Колкото до захарната тръстика, едновременно с нея е трябвало да се внесе и техниката за производството на захар, внедрена от португалците в Мадейра и далечните острови в Гвинейския залив (Принцовите острови, Сан Томе), тъй че този островен свят се явява предтеча, един вид пра-Америка и пра-Бразилия. Във

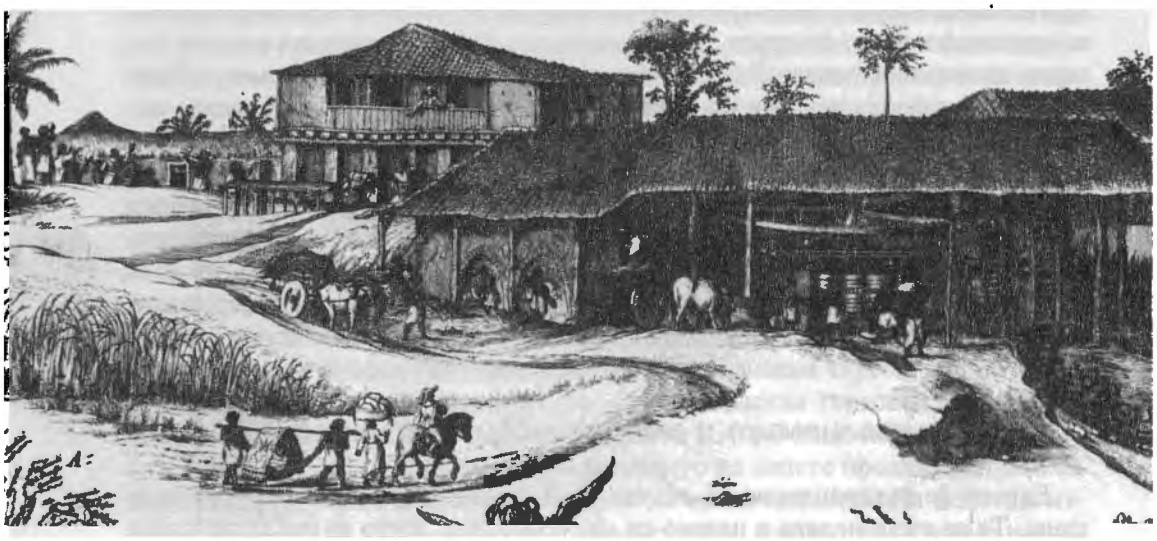

Плантация в провинция Пернамбук: жилищна част и захарна манифактура (воденица, воденични камъни, превозване на тръстиката, котли). На заден план – casa grande, а още по-нататък – Senzalas. Винетка с надпис на карта, изработена от C. Barlaeus, Rerum per octennium in Brasilia et alibi gestarum... historia, Amsterdam, 1647 (Photo B.N.)

всеки случай няма нищо по-показателно за липсата на опит у французите: в залива на Рио де Жанейро, където през 1555 г. ги тласка грандоманската мечта на генерал Дьо Колини, те киснат захарната тръстика във вода, за да получат нещо като оцет[153]!

Именно по бреговете на бразилския североизток и на юг от остров Сан Висенте някъде около 1550 г. се устройват първите американски поля със захарна тръстика, заедно с мелниците, наречени *engenhos de assucar*. Навсякъде първите захарни пейзажи са едни и същи: проблясващи водни площи, лодки за превоз по крайбрежните реки, волски впрягове (*carros de boi*), чиито колела проскърцват по черните пътища, както и доскоро неизменната троица в околностите на Ресифе и Сан Салвадор: господарският дом – *la casa grande*, робските колиби – *senzalas*, и накрая – мелницата за захар. Господарят шества на кон; той властва над своето семейство, за чиято многочисленост способства свободата на нравите, непритеснявана от цвета на кожата на робините, и въздава над своето паство бързо и безапелационно правосъдие: сякаш сме в Лакедемон или в Рим от времето на Тарквиниите[154].

Тъй като разполагаме с подробни изчисления, нека веднага споменем, че бразилската *engenho de assucar** по самата си същност не е най-доброто вложение. Печалбата, изчислена с доста голяма правдоподобност, възлиза на 4–5%[155]. А освен това се случват и непредвидени произшествия. В този едва

---

* *Фабрика за захар. – Бел. прев.*

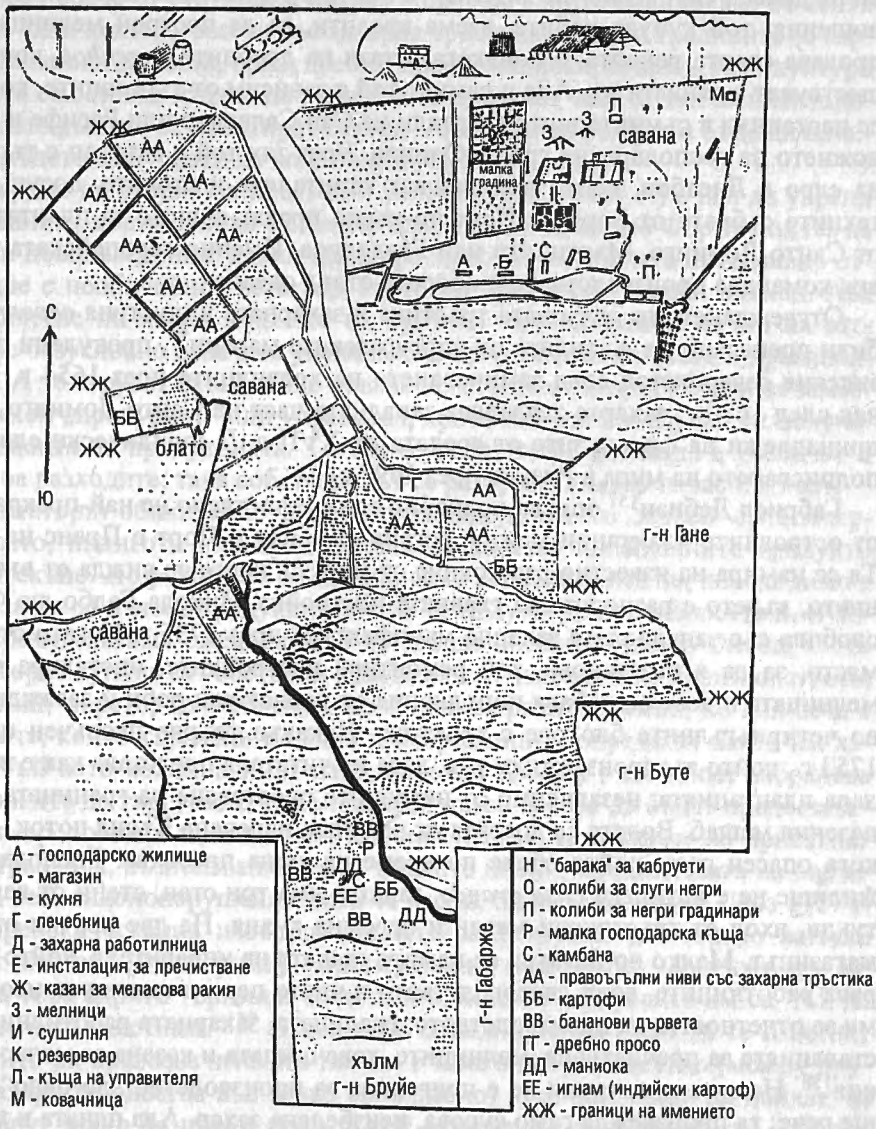

ПЛАН НА ИМЕНИЕТО ПРЕЗ 1753 г.,
П. Дефонтен,
картограф на укрепленията на Санто Доминго.
(Съхраняван от г-н граф Дю Фор)

18. ЗАХАРНА МАНИФАКТУРА В САНТО ДОМИНГО

Планът на плантацията на Галбо дю Фор не се характеризира с особена яснота. Трябва да се разчита търпеливо и под лупа, за да се открият подробностите, посочени в легендата, върху които се спира и нашият текст. Струва си труда.

ли не древен свят *senhor de engenho** е въвлечен в пазарни икономически отношения: той купува робите, взема кредити, за да построи мелницата си, продава своята реколта, а понякога и тази на дребните *engenhos*, които съществуват в сянката му. Ала и самият той е зависим от търговците, които са се настанили в съмнителните квартали на Сан Салвадор или Ресифе и в подножието на господарския град в Олинда. Чрез тях той е свързан с търговци на едро в Лисабон, които придвижват капиталите и стоките, досущ както техните събратя от Бордо и Нант по-късно правят същото за плантаторите от Санто Доминго, Мартиника или Гваделупа. Именно европейската търговия командва производството и оборота отвъд океана

Отглеждането на захарната тръстика и захарната индустрия *вероятно* са били пренесени на Антилите от португалските марани**, прокудени от бразилския североизток след заминаването на холандците през 1654 г.[156] Ала чак след 1680 г. захарта завладява западната част на Санто Доминго, която принадлежи на французите от средата на XVII в. (а юридически едва след подписването на мира в Ризуик през 1697 г.).

Габриел Дебиан[157] описва подробно една, естествено не най-прекрасната, от островните плантации между Логане на запад и Порт о Пренс на изток. Тя се намира на известно разстояние от морето, което се вижда от възвишението, където е разположена главната постройка. Никола Галбо дю Фор се сдобива със западналата захарна манифактура през 1735 г. Когато отива на място, за да я възстанови, той ремонтира постройките, инсталира отново мелницата и котела, набавя попълнения от чернокожи роби и засажда отново четириъгълните блокове с тръстика. Някакъв твърде несръчен план от 1753 г., който възпроизвеждам тук, дава на читателя представа как е изглеждала плантацията, независимо от неточното очертаване на границата и неспазения мащаб. Водата се доставя от рекичка, наречена Късия поток – понякога опасен гост, който обаче по време на суша пресъхва. Господарското жилище не е истинска *casa grande*, защото има три стаи, стени от варосани тухли, вход от тръстикови метли и огромна кухня. На две крачки от нея е магазинът. Малко по-нататък се намира къщата на управителя, който надзирава работниците, води счетоводството и чието перо и сметки са необходими за отчетността на производството; градината, захарната работилница, инсталацията за пречистване, мелниците, ковачницата и казана за меласова ракия[158]. Нашата плантация не е пригодена за производство „до бяло", което ще рече: тя произвежда само сурова, неизбелена захар. Ала пяната и меласата се дестилират в казана за *тафия****, която се продава на място, защото това дава по-бърза възвръщаемост, отколкото евентуалният износ до Франция. На плана се вижда също „бараката" за кабруети (двуколки за превозване на отсечените тръстикови стебла); камбаната, която призовава робите за молитва, а още по-често за работа; кухнята, лечебницата, колибите на робите

---

* *Господарят на фабриката. – Бел. прев.*

** *Испански или португалски евреи, насилствено покръстени и тайно изповядващи старата си религия. – Бел. прев.*

*** *Ракия, получена от дестилацията на меласа и ферментирали остатъци от добива на тръстикова захар. – Бел. прев.*

(които са повече от стотина) и накрая – правоъгълните ниви (всяка от които е почти един хектар), засети със захарна тръстика, както и градините (с картофи, бананови дървета, ориз, дребно просо, маниока, игнам). Тези култури понякога се оставят изцяло на робите и те продават част от тях на плантацията. Около къщите се простират савани – евентуален резерв за бъдещи плантации, където са пуснати на воля говеда, мулета и коне.

По време на втория си престой в Леогане (1762–1767 г.) с цел да укрепи положението, което отново е станало плачевно, Никола дю Фор се опитва да направи нововъведения: храни по-добре животните, прилага интензивно отглеждане с необичайно гъста тор, което по принцип е спорен подход. Ала обратният не по-малко подлежи на критика: екстензивният начин на отглеждане безусловно означава увеличаване броя на робите, заети в производството. А те струват скъпо. Още повече когато плантаторът остави за заместник някой „прокурист" или управител, които във всички случаи си получават процента от продукцията. Тогава те са заинтересувани да я увеличат и нехаят за разходите: така собственикът се разорява, докато те забогатяват.

Плантаторът обикновено не тъне в злато дори когато „живее" сред захарта, кафето, индигото или сред памука. В Европа колониалните продукти струват скъпо. Но реколтата се добива само веднъж годишно; необходимо е време, за да се изнесе продукцията и да се получи равностойността ѝ. В същото време той има ежедневни, и то твърде високи разходи. Онова, което плантаторът купува за собствени нужди или за издръжка на производството, идва отвъд морето; то е обременено с транспортни разноски, но най-вече с печалбите, които търговци на едро и посредниците определят както им харесва. Тъй като колониалният пакт, наречен *Exclusif**, всъщност забранява на островите да търгуват с чужбина, тези права трябва да бъдат предоставяни на метрополията монополист. Колонистите не се отказват да прибягнат до контрабанда, възползвайки се от ниските цени и предимствата на бартера. Ала тези закононарушения нито са лесни, нито достатъчни. През 1727 г. една френска ескадра извършва ненадейна разправа. „Местните жители страдат жестоко [от погрома] – пише някакъв търговец от Мартиника; в замяна на това едрите търговци са доволни, защото интересите им са, тъй да се каже, несъвместими."[159] Освен това остава въпросът как да се избегнат хитрините на превозвачите. На тях им е много добре известно (между другото Савари ги съветва във всяко свое писмо) през кой месец да дойдат, за да намерят захар на ниски цени, в кой момент да пристигнат със солиден брой двесталитрови бъчви, защото приближаващите тропически горещини могат да развалят виното, което не пропускат да продадат изцяло, и то срещу пари в брой[160]. Освен това с настъпването на XV в. цените безпричинно се раздуват. В този период всичко на островите струва безумно скъпо: храна, кинкалерия, медните котли за захар, вината от Бордо, текстилните стоки, но най-вече робите. „Не смея да направя никакви разходи" – пише Никола Галбо дю Фор през 1763 г. А на следващата година съобщава: „Вечерята ми

---

* *Търговски режим, наложен от европейските нации – Испания, Англия, Франция, през XV и XVI в. на техните колонии съгласно принципите на меркантилизма. – Бел. прев.*

се състои от малко хляб и конфитюр."[161] Впоследствие положението дори се влошава. Някакъв млад жител на колониите пише (13 май 1782 г.): „Откакто войната започна [Гражданската война в Америка], нашите обущари вземат за чифт корави обуща по три [пиастра], което прави 24 ливри и 15 сола, а се налага да си ги набавям всеки месец.[...] Чорапите от най-груба прежда се продават по 9 ливри чифта. Грубото платно за работни ризи струва 6 ливри. Ушиването е 12 ливри и 10 сола. Една обикновена и далеч не прекрасна шапка се купува за 16 ливри и 10 сола.[...] Шивачите вземат за изработка на фрак по 60 ливри, 15 ливри за сако, по толкова и за панталони. Колкото до ядивото [...] – брашното стига до [...] 300 ливри [барела], двесталитровото буре вино е 600–700 ливри, барелът говеждо е 150 ливри, шунката – 75, а свещите са по четири ливри и 10 сола."[162] Не ще и дума – същинско военно положение, но войната и набезите са често явление в американски води.

Когато извършва продажбата на продукцията си на място, плантаторът страда от сезонните промени, които смъкват цените с 12, 15 дори с 18% в периода на изобилно предлагане. Ако прибегне до комисионер от метрополията, се налага да чака изплащането на дължимата сума с месеци, а понякога с години, като се има предвид мудността на съобщенията. Що се отнася до очакваните цени, в европейските пристанища, като например Бордо, пазарът на колониални продукти е един от най-спекулативните, които могат да се срещнат. За търговците е нещо обичайно да си играят на наддаване или смъкване, а за прекупвачите това е добро извинение да държат стоката на склад в очакване на по-добри цени. Оттук произтича безкрайното бавене, което за плантатора означава да се окаже без пари и да се принуди да търси заеми. А ако ли пък, не дай боже, вярвайки, че ще натрупа състояние, в началото е затънал в дългове, за да плати цялата или част от сумата за своята плантация и робите си, той скоро се оказва в лапите на кредиторите. Търговците, посредниците и превозвачите от Бордо, които налагат ползването на собствените си плавателни съдове, капитаните (често натоварени със задачата да продадат товара за тяхна сметка), магазините и спасителните кредити по такъв начин се оказват машина за натрупване на колониално богатство. Всеки жител на колониите, чиято всекидневна дейност можем да проследим, го потвърждава непрестанно в кореспонденцията си. Например семействата Рабо и Дол, които са свързани по-специално с експлоатацията на обширна плантация във Вазес – един от най-добрите райони в Санто Доминго, през 1787 г. се виждат принудени да се предадат с вързани ръце и крака на голямата търговска къща „Фредерик Ромберг и синове" в Брюксел, чийто клон в Бордо минава (доста неоснователно) за непоклатимия стълб на целия пристанищен живот[163].

Несъмнено всичко това се вписва зле в рамките на общите изчисления, с които разполагаме. В Бордо, където се извършва половината от търговията с френските колонии, износът представлява една трета, после една четвърт, после отново една трета от вноса на продукти от Санто Доминго, Гваделупа и Мартиника[164]. Същото разминаване се установява и в Марсилия[165]. Няма ли в това известно противоречие? Ако стоковият баланс е толкова благоприятен за островите, тогава те би трябвало да тънат в благоденствие. След това

за компенсация парите би трябвало да се връщат във Франция. И така, що се отнася до Санто Доминго (тъй като ще се спрем само на него), неговите пиастри постоянно потъват като в бездна; дошли по контрабанден път от близката испанска Америка, те само прекосяват острова и, нещо невероятно: след това се отправят към Бордо, и то в огромни количества след 1783 г.[166] Може би привидният парадокс идва от това, че балансът се изчислява в местна валута във френските пристанища? Ако направим същите пресмятания от гледна точка на островите, тогава масата продукти, които се продават там, представлява много по-голяма сума, отколкото в Бордо, докато колониалният износ има по-малка стойност преди трансфера си в метрополията, където към покупната цена се прибавят транспортните разходи, комисионната и т. н. В такъв случай разликата между двете числа се намалява. Освен това трябва да се има предвид изкуственото различие във валутите на изчисление, тъй като стойността на „колониалната ливра" е с 33% по-ниска от тази на метрополийната. И накрая балансът се изравнява с парите, които обитателите на колониите изпращат на своите семейства във Франция или на собствениците, които отсъстват. Във всеки случай от тази гледна точка ключова се оказва финансовата позиция: плащането на лихвите и издължаването на кредитите.

Можем да заключим, че плантаторите са обвързани в система на размяна, която ги държи настрана от големите печалби. Още през XV в. сицилианските фабрики за захар независимо или именно поради намесата на генуезкия капитализъм, според думите на Кармело Трасели, за учудване се оказват машини за загуба на пари. На човек дори малко му дожалява със задна дата за всички картонени кули, изградени от безброй купувачи на плантации, някои от които дори заможни търговци. „Скъпи приятелю, за да осъществя тази пратка [на пари], трябваше да изпразня портфейла си и вече нямам налични средства.[...] Уверен съм, че като кредитирам твоето вложение [покупка на огромна плантация], ще ти помогна да си създадеш състояние и ще увелича моето собствено" – пише на брат си търговецът от Гренобъл Марк Дол (10 февруари 1785 г.)[167]. Илюзиите бързо се разсейват. Не като плантатори, а именно като търговци – най-напред на дребно, а после на едро – братята Пеле, за които вече говорихме, спечелват огромното си богатство в Мартиника. Те съумяват да изберат печелившото място на барикадата и навреме да се върнат на челните си позиции в Бордо. За разлика от някои амстердамски кредитори, които един ден биват неприятно изненадани, че са собственици на заложени плантации, само защото са смятали за напълно сигурно да отпускат заеми на плантатори от английските или датските острови досущ както на местните търговци[168].

Плантациите в Ямайка

Случаят с английска Ямайка е сходен с казаното по отношение на Санто Доминго. На английския остров се среща същата *Casa Grande*, само че наричана *the Great House*, с чернокожи роби (9 или 10 на един бял) и вездесъщата захарна тръстика, както и неизменната експлоатация от страна на тър-

говците и капитаните на кораби. Колониалната лира също има по-ниска стойност от лирите стерлинги (една английска лира струва колкото 1,4 ямайски), същите пирати и грабежи, само че този път Англия е жертвата, тъй като нападателите са французи (но в карибските морета нито едните, нито другите успяват да установят пълно преимущество). Има същите нападения и опасности от избягали роби – „мароните", които се крият из планините или понякога идват от близките крайбрежия и острови. От тази гледна точка цялостното положение е особено критично по време на *Maroon War** между 1730 и 1739 г.[169]

В този обширен за някогашните мащаби остров лесно възникват огромни имения, и то най-вече след периода 1740–1760 г., през който има голям подем в захарното производство[170]. По това време, както и във френските колонии, семействата на първите колонизатори, най-често собственоръчно обработващи малките си плантации за тютюн, памук или индиго, са изтласкани на заден план. Захарната тръстика изисква големи инвестиции. Това е времето, когато се въздигат собствениците на капитали и големи плантации. От статистическите данни човек добива впечатление, че в сравнение със Санто Доминго тези плантации са по-обширни и с повече роби. Все пак е факт, че островът, който се снабдява с осолено месо и брашно от англичаните или от английските колонии в Америка срещу задължението да доставя на Англия половината от захарта, която произвежда, прави това на по-високи цени, отколкото онези на Санто Доминго и другите френски острови.

Във всеки случай както и останалите захарни острови, Ямайка е машина за създаване на богатство, една капиталистическа машина, която обслужва богатите[171]. Едни и същи причини предизвикват едни и същи следствия и всичко протича почти както в Санто Доминго, което ще рече: голяма част от богатството, създадено в колонията, се вгражда в богатството на метрополията. Печалбите на самите плантатори са най-много от 8 до 10%[172]. Най-съществената част от приходите на вносната и износната търговия (без да говорим за търговията с роби, която е монопол на Англия) „се връща и циркулира в кралството", на което носи същите постъпления, „каквито и националната търговия, сякаш американските колонии са скачени по необясним начин с Корнуел": тези изявления са на Бърк**[173], защитник на ползата от западноиндийските острови за английския икономически живот, който разпалено изтъквал измамността на данните от баланса в този случай.

Всъщност търговският баланс на Ямайка, дори когато е пресметнат в колониални лири, дава съвсем лек превес на острова (1 336 000 лири срещу 1 335 000); но поне половината от стойността на вноса и износа по невидим начин потъва в джоба на метрополията (фрахт, застраховки, лихви, превеждане на суми за отсъстващите собственици) – като цяло за 1773 г. печалбата на Англия е близо милион и половина лири. В Лондон, както и в Бордо, печалбите от колониалната търговия се превръщат в търговски къщи, банки и държавни фондове; те издържат могъщи фамилии, чиито най-активни пред-

---

* *Маронската война (англ.). – Бел. прев.*

** *Едмънд Бърк – английски политик и писател (1729–1797 г.), един от водачите на вигите. – Бел. прев.*

Английски негоцианти на Антилите, опаковащи стоката си. Винетка на картата на Антилските острови, Atlas royal de Herman Moll, 1700 (Photothèque A.Colin)

ставители човек може да срещне в Камарата на общините и на лордовете. И все пак съществуват няколко много богати колониални семейства, но сякаш по случайност те не са само плантатори. Те играят ролята на банкери спрямо други задлъжнели плантатори и са в роднински връзки с лондонските търговци, освен когато са натоварили собствените си синове да търгуват с продукцията им или да правят в Лондон необходимите за плантацията покупки и да служат за посредници на ямайските жители. По правило тези фамилии натрупват богатството си от захарно производство, търговия на едро, посредничество и банково дело. Няма нищо чудно, че когато се настанят в Лондон, независимо дали продължават да управляват или пък продават своите имения, те разполагат с възможности за широки вложения в Англия не само в областта на търговията, но и в съвременно земеделие или в различни промишлени дейности[174]. Точно както и семейство Пеле, тези плантатори са разбрали, че за да спечели пари от колониите, човек трябва да е в метрополията!

Има ли нужда да показваме и да обсъждаме отново било то виржинския тютюн, било кубинските стада или пък какаовите храсти във Венецуела от времето на Каракаската компания през 1728 г.[175]? Това би означавало да се натъкнем на същите механизми на действие. Ако искаме да се изтръгнем от подобна повтаряемост, би трябвало да се насочим там, където дивите американски страни се развиват, всяка по своему и самостоятелно, далеч от користолюбивото внимание на европейските търговци: в Бразилия около Сао Паоло, откъдето тръгват *bandeiras*, експедициите към вътрешността на континента в търсене на злато и роби; около Байа по долината на река Сао Франциско, *o rio dos currais*, „реката на пасищата" – из тези необятни заграждения, сред които чезнат огромните стада говеда; в аржентинската пампа в зората на „европейската" ѝ съдба; или пък на юг от Венецуела, през ляносите по басейна на Ориноко, където едрите земевладелци от испански произход заедно с гъмжилото конни овчари (индианци или метиси) създават типично феодално общество с типичните могъщи господарски фамилии. Това е същински древен, дори примитивен капитализъм, при който добитъкът играе ролята на пари. Има от какво да бъде очарован Макс Вебер, който в известен период е проявявал интерес към него.

Завръщане в сърцето на Европа

Аз наричам „сърцето на Европа" западния край на континента отсам линията Хамбург–Венеция. Тази привилегирована Европа е премного отворена в полза на градовете, буржоазията, богатите хора и предприемчивите сеньори, за да препятства хилядите начини, по които капитализмът се намесва в дейността и структурата на много старото европейско село.

Възможно ли е да открием ясна схема и досущ като в математиката да допуснем, че задачата е решена? В една селска и феодална Европа капитализмът се появява като нов ред, който далеч не всякога успява да се наложи, но в някои особени райони това все пак става. Тогава нека изходим от тези успешни експерименти, в които е било намерено решението на задачата, чийто отговор търсим.

Англия е онзи еталон, за който се сещаме най-напред. Ние обаче няма да се спрем задълго, защото отново ще се връщаме на него. Като го сведем до няколко едри щрихи, ще използваме английския модел единствено като рамка за съотнасяне, с която да съпоставим разглежданите специфични случаи. Естествено, английската революция не променя изцяло острова, където извън оживените трафици дори към 1799 г. съществуват изостанали и туктам едва ли не архаични области, и то в такива развити графства като Есекс и Съфък[176].

Затова за пример ще вземем някой район като Норфъкшир в Източна Англия, където новото безспорно има превес. В *„Енциклопедията"* на Верон дьо Форбоне[177] статията „култура" описва чудесата на земеделието, като дава за пример именно Норфък: варосани овощни дървета, обработени с варовиков пясък кисели земи, *paring* (което ще рече бавно изгаряне на изтръгнатите корени и плевели), въвеждане на фуражни кореноплодни, увеличаване на изкуствените ливади, развитие на дренажите – най-добрият тор за почвата, насочване към селекционно животновъдство, разрастване на *огражденията* и като следствие от окрупняването на земеделските имоти разпространяване на живите плетове по техните граници, което подчертава и типизира облика на английското село. Други черти, които можем да открои: свръхизобилие и високо качество на оръдията на труда, добронамереност на английската поземлена аристокрация, отколешно съществуване на едрото фермерство, ранно установяване на капиталистически схеми на ръководство, кредитни улеснения, съдействие от страна на управлението, което се интересува не толкова от контрола и регламентирането на пазара, колкото от добивите и снабдяването на градовете, и което чрез установяването на гъвкава скала допринася и подпомага износа на зърнени култури.

Като следствие от това можем да открои следните най-важни критерии:

1) ранно заличаване и изчезване на феодалната система от развитите английски земеделски райони. На което Маркс силно наблягa[178]: „По време на реставрацията на Стюардите земевладелците, които премахнали феодалния статут на земята, т.е. премахнали нейните тегоби към държавата, след това „обезщетили" държавата, като наложили данъци върху селяните и останалите народни маси и си присвоили съвременно право на частна собственост

върху владения, върху които са имали само феодални права" – пише той. (К. Маркс, „Капиталът", т. 2, с. 727.) А това разчиства като с метла останките от традиционния начин на живот;

2) отдаване на поземлената собственост под аренда на фермери капиталисти, които я управляват на своя отговорност;

3) прибягване до наемни работници, които придобиват облика на пролетарии: те нямат какво друго да продадат на работодателите си освен своята работна сила;

4) вертикално разделение на труда: собственикът отстъпва земята и получава аренда; фермерът играе ролята на предприемач, а наемният работник е в другия край на стълбицата.

Ако съблюдаваме тези критерии, в историята на континента ще срещнем примери, които в една или друга степен се доближават до английския модел, а това между другото доказва, че Аграрната революция е европейско явление също толкова, колкото и последвалата я Индустриална революция.

Ето реда, в който ще разгледаме тези примери: Бри (XVII в.), Венецианската област (XVIII в.) и римското село (началото на XIX в.), тъй като Тоскана (XV–XVI в.), взета поотделно, не е от значение. Освен това нашето намерение не е да изучим различните случаи сами по себе си, нито пък да направим изчерпателен списък за Европа. Желанието ни е само да нахвърляме в едри щрихи една теза.

До Париж: областта Бри по времето на Луи XIV

Векове наред градската собственост около Париж изяжда земята на селяните и сеньорите[179]. Да притежаваш къща на село и оттам да се снабдяваш редовно с жито, дърва за наближаващата зима, домашни птици и плодове; и накрая – да не плащаш такса на градските порти (защото правилото е в сила, когато собственикът има надлежно регистрирана имотна декларация) – всичко това е съвсем в традициите на наръчниците за добро водене на домакинството, които процъфтяват навсякъде и особено в Германия, където *Hausväterliteratur* е изключително многословна, но също така и във Франция. *„Земеделието и селският имот"* на Шарл д'Етиен, която излиза през 1564 г. – под редакцията на неговия зет Жан Лиебо, претърпява 103 издания между 1570 и 1702 г.[180] Покупките на земя, понякога дори само на малки парцели овощни и зеленчукови градини, ливади, а от време на време и на истински селски имения, са нещо обичайно около всички големи градове.

Но на алувиалното плато Бри, досами градските порти на Париж, явлението има друго значение. Още преди началото на XVIII в. там се шири *едра* градска собственост, притежание на благородници и буржоа[181]. Херцог Вияр, „който по време на Регентството живее в своя замък във Во льо Виконт, обработва лично само 50 арпана земя от всичките 220, които притежава.[...] Неместният буржоа, законен собственик на земевладение в епархия Екрен, [...] е запазил за себе си експлоатацията на само 21 от всичките си 332 арпана ливади."[182] И така, тези поземлени имоти не се управляват от своя собственик; те са наети от едри земеделци, които в повечето случаи

съсредоточават в ръцете си земите на *много* собственици – пет, шест, а понякога осем. Насред полята, които обработват, те издигат огромни ферми, които могат да се видят и до днес: „оградени с високи зидове, спомен от смутните времена. [...] Около всяка от тях са събрани по няколко къщурки, окръжени с градини и парче обработваема земя: това са „колибите", където са настанени бедните хорица, които продават труда си на фермера."[183]

По тези белези човек може да разпознае „капиталистическата организация", същата, която се установява с Английската революция: собственик, едър арендатор, изполичари. Като изключим нещо важно: по отношение на *техниката* тук нищо не се променя чак до XIX в.[184] Като изключим и това, че несъвършената организация на тези производствени единици, специализацията им в зърнопроизводството, високият процент на лично потребление и високите наеми за земята ги правят чувствителни към падането на борсовите цени на житото. Два-три пункта спад на пазара в Мьолон водят до финансови затруднения и дори до фалит, ако годините с лоша реколта или ниски цени са няколко последователни[185]. Все пак този едър земеделец си остава ново действащо лице, притежател на бавно натрупан капитал, което вече го прави предприемач.

Във всеки случай размирниците по време на хлебните бунтове не грешат: в околностите на Париж и по други места те насочват омразата си към едрите земеделци[186]. За това има поне две причини: от една страна, голямото стопанство, което е обект на завист, почти винаги е дело на някой едър фермер; от друга страна, именно той е истинският стопанин на селската вселена или е такъв поне колкото самия собственик, който живее в имотите си, но най-вероятно е имал по-голямо значение, защото е стоял по-близо до селския живот. Той едновременно складира зърното и разпределя работата, той е заемодателят или лихварят и често е натоварен от собственика „да събира поземления и натуралния данък, таксите за ползването на господарските мелници и фурни и дори десятъка... В цялата Парижка област [тези фермери] след революцията охотно изкупуват благата на бившите си господари."[187] В случая явно става дума за капитализъм, който се опитва да си пробие път нагоре. Още малко и това ще му се удаде.

Нашата оценка щеше да е по-точна, ако имахме възможност да добием по-ясна представа за тези едри земеделци, да се запознаем с начина им на живот и да преценим *de visu* отношението им към техните слуги, коняри, орачи и каруцари. Подобен случай ни предоставя (а после ни отнема) началото на *„Дневници"* (*Cahiers*) на капитан Коане[188], роден през 1776 г. в Дрюи ле Бел Фонтен, в сегашния департамент Йона. В навечерието и при започването на революцията той е на служба при някакъв едър търговец на коне от Куломие, свързан още отначало със службите за доставка на ездитни коне за революционната армия; този търговец има ливади, орна земя и фермери, но разказът не ни дава възможност да преценим действителното му положение. Дали е бил преди всичко търговец или собственик, който обработва земите си, или пък рентиер, който ги е отдал под аренда? Несъмнено е бил и трите неща едновременно. Най-вероятно е произлизал от средите на доста заможните селяни. Бащинското му и топло държание с прислугата, голямата маса, около която се събират всички начело с господаря и неговата

жена, „белият като сняг хляб“ – всичко това е доста показателно. Младият Коане посещава една от големите ферми в областта и изпада в захлас пред мандрата, „навсякъде с кранчета“, *столовата*, където всичко блести от чистота; кухненските съдове, масата и столовете, излъскани с восък. „На всеки две седмици продавам по една кола сирене: имам 80 крави...“ – казва господарката. За жалост тези образи остават откъслечни и старият войник, който пише тези редове, забързано пришпорва спомените си.

Венеция и континентът

След завладяването на континенталните територии в началото на XV в. Венеция става могъща земеделска сила. Още преди завоеванието нейните патриции притежават земи, като например онези „отвъд Брента“, в заможната падуанска низина. Ала с края на XVI и най-вече след кризата през първите десетилетия на XVII в. богатите патриции правят истински завой, изоставят търговията и с цялата си тежест се хвърлят в земеделското производство.

Патрицият често спечелва земята си за сметка на селската собственост – една дълга и повтаряща се до втръсване история, – така че още от XVI в. престъпленията срещу собственика, семейството и имота му заради земя са често явление. Освен това по време на завладяването на континента той се възползва от конфискациите, извършвани от Сеньорията и от последвалите разпродажби. Ала най-голяма полза се извлича от новите земи, отвоювани чрез отводнителни съоръжения, които посредством канали и шлюзове позволяват да се пресушат ниските участъци. Тези подобрения се извършват със сътрудничеството и под надзора на държавата, както и с далеч не символичното участие на селските общини в типично капиталистически операции[189]. Нищо чудно, че след този продължителен опит през века на Просвещението тучната Венеция е средище на несекваща аграрна революция, която недвусмислено се ориентира към животновъдството и месопроизводството[190].

Така например срещу Ровиго отвъд река Адидже, близо до село Ангиляра, старата патрицианска фамилия Трон притежава 500 хектара на едно място. През 1750 г. там работят 360 души (от които 177 постоянно, 183 наети срочно като ратаи (*salariati*) в звена от най-много 15 човека. Следователно тук става дума за капиталистическа организация на производството. По повод понятието Жан Жоржлен пише: „Няма да изпаднем в анахронизъм, тъй като думата още през XVIII в. е навлязла в разговорния език във Венеция (и Пиемонт). Полуграмотните (написаното от тях го доказва) кметове на Бергамо без колебание отговарят утвърдително на въпроса на първия магистър на Пергам: „*Vi sono capitalisti qui?*“ („Имате ли капиталисти?“) Под капиталист те разбират външен човек, който със собствени капитали създава работа за селяните[191].

Ангиляра е нещо като земеделска манифактура. Тук всичко се извършва под надзора на управителя. Надзирателите вървят по петите на наемните работници, които имат право само на един час почивка дневно: за това се сле-

ди *orologio alla mano**. Всичко се ръководи с методичност и дисциплина: поддържането на каналите, гълъбарниците, черничевите градини, дестилацията на плодовете, рибовъдството, ранното въвеждане на картофената култура (от 1765 г.), дигите за предпазване от буйните води на река Адидже и дори отвояването на нови земи по течението ѝ. „Имението е като кошер, който не престава да жужи дори зиме“[192]: земята се обработва с мотика, плуг с брана и с кирка, но се прави също и дълбока (повече от 35 см) оран; сее се пшеница (добивът е от 10 до 14 квинтала на хектар), царевица и най-вече коноп; и накрая – отглеждат се интензивно говеда и овце. Големите добиви означават и големи печалби, които несъмнено варират в различните години. През 1750 г., която е кризисна, печалбата (без да се държи сметка за амортизацията на фондовете) е 28,29%. Но през отличната 1763 г. тя е 130%! Ако може да се вярва на изчисленията, върху прекрасните почви в Бри между 1656 и 1729 г. в добра година печалбата едва надхвърля 12%[193].

Тези неотдавна установени факти ни принуждават да преосмислим начина, по който сме гледали на Венеция. Завоят на патрицианското богатство към черниците, ориза, житните и конопените поля на континента не представлява само принудително вложение на капиталите след изоставянето на търговията, която още с увеличената несигурност на плаването по Средиземно море в края на XVI в., наред с другите опасности, става трудна и рискована. Впрочем благодарение на чуждестранните кораби Венеция си остава оживено, а вероятно все още най-посещаваното пристанище в Средиземноморието през XVII в. Следователно дейността не се преустановява изведнъж. Именно покачването на цените и печалбите в земеделието са примамили венецианския капитал към сушата. Тук земята действително не дава право на благородническа титла: всичко е въпрос единствено на инвестиции, предприемачество и доходи.

Но несъмнено и на вкус: ако по времето на Голдони венецианските богаташи напускат градските си дворци заради вилите, които са същински извънградски палати, това отчасти е въпрос на мода. В началото на есента богаташка Венеция се обезлюдява, „курортните развлечения, градинските увеселения и вечерите на открито се радват на голям интерес и успех“. Има толкова описания и разкази, които го потвърждават, че трябва да им се вярва: в тези прекалено красиви къщи всичко е „изкуствено“: украсените зали, отрупаните трапези, концертите, театралните пиеси, градините, лабиринтите, подкастрените плетове, алеите, обрамчени със статуи, и свръхизобилната прислуга. Същински картини от запленяващ филм: високопоставена дама се прибира след смрачаване от гости у съседите, придружавана от кучето и прислугата, „облегната на ръката на своя абат [...], който осветява пътя с фенер“[194]. И все пак нима само това може да се види в тези помпозни домове? Те имат и хамбар, помещение за пресите за плодове, изби; освен това те са центрове на земеделско производство и средище за контролирането му. През 1651 г. във Венеция се появява книга със знаменателното заглавие *L'Economia del cittadino in villa*, което в свободен превод ще рече „икономи-

---

* *С часовник в ръка (итал.). – Бел. прев.*

ка за гражданина на село". Авторът Винченцо Танара, по професия лекар, е написал една от най-хубавите книги за селския живот, които някога са излизали. Той отправя множество разумни съвети към бъдещия собственик на извънградски имот: как да избере най-доброто изложение, климатични условия и водоизточници за своята вила. Как да си направи езеро, за да развъжда в него линове, костури и мрени: и наистина, какъв по-добър начин човек да нахрани семейството си на сметка или с малко разходи да се сдобие с необходимия *companatico* за ратаите си? Защото на село освен другото и преди всичко става дума да накараш другите да ти работят.

В интересното писмо на Андреа Трон до приятеля му Андреа Квирини (22 октомври 1743 г.) има голяма доза илюзии. Младият патриций, автор на писмото, е имал продължителни престои в Холандия и Англия. „Казвам [...], че те [управляващите кръгове във Венеция, благородници като самия него] могат да издават укази колкото си щат, без да успеят някога да постигнат нещо съществено по отношение на търговията в нашата страна. [...] Никъде по света държавата не може да печели от търговия, ако в трафика на стоки не се включат най-богатите хора. Би трябвало венецианските благородници да бъдат убедени да вложат парите си в търговията [...] – нещо, което сега е невъзможно да бъде сторено. Всички холандци са търговци и това е главната причина за процъфтяването на тяхната търговия. Ако в нашата страна съумеят да внедрят същия този дух, много скоро ще се възроди голямата търговия."[195] Ала как да се откажат патрициите от спокойното и приятно занятие, което им осигурява прилични доходи, за да се хвърлят в морски авантюри, носещи вероятно по-малко и несигурни печалби, щом най-добрите места в бранша вече бездруго са заети? И действително би им било трудно отново да си възвърнат позициите в търговията с Левант, чиито конци вече се дърпат от чужденци, еврейски търговци или от градското съсловие (*cittadini*) във Венеция? И все пак младият Андреа Трон не греши напълно: да се остави търговията и финансовото дело в ръцете на онези, които не са „най-богатите в града", означава оттегляне от голямата международна игра, където Венеция някога е играла първостепенна роля. Ако сравним *в дългосрочен план* съдбите на Венеция и Генуа, ще видим, че градът на свети Марко положително не е направил най-добрия от капиталистическа гледна точка избор.

Римските околности в началото на XIX век: изключение от правилата

С течение на вековете обширните земеделски райони около Рим многократно са променяли своя облик. Защо? Безспорно защото там се е строило върху голо поле. Шарл дьо Сисмонди[196], който отива там през 1819 г., го описва като възхитителен пример за разделение на труда.

Няколко овчари на кон, облечени в дрипи и овчи кожи, няколко стада, кобили с кончета, а на голямо разстояние една от друга, нарядко разположени самотни и просторни ферми – обикновено това са всички признаци на

живот, които човек съзира, докъдето му стига погледът, в пустото поле. Няма посеви, няма села: къпини и жълтуга, дива и уханна растителност, която неспирно завладява свободната земя и бавно, но неотстъпно задушава пасищата. За да се бори с тази растителна чума, арендаторът е принуден на равни промеждутъци да обезлесява, след което да засажда с жито. Това е средство да се възстановят пасищата за години напред. Но по какъв начин може да се свърши тежката работа от обезлесяването до жътвата през подобни изключителни години, щом в района липсват селяни?

Разрешението е да се прибегне до работна ръка от пришълци: съществуват повече от „десет различни категории наемници", чиито названия „не могат да се преведат на никой език... [За някои работи] слизат надничари от планините Сабин; [за други] идват от Марке и Тоскана, но преобладаващият брой пристига най-вече от Абруци. И накрая за... издигането на купените [за струпването на огромните покрити купи сено] използват безделниците от обществените места в Рим (*piazzaiouli di Roma*), които не стават за никаква друга работа. Това разделение на труда позволява да се въведат най-педантични земеделски процедури: житата се плевят най-малко двукратно... а понякога и по-често: тъй като всеки се е специализирал в някоя операция, той я извършва с най-голяма бързина и прецизност. За почти всички дейности се използват надничари, които работят под зоркото око на голям брой надзиратели и помощник-надзиратели, ала храната и виното винаги се доставят от фермера, защото за работника е невъзможно да се снабдява сам в тази пустош. На всеки се полага по една мяра вино, хляб на стойност 40 байоко (*baiocs*) седмично и нещо друго за ядене, като например осолено месо или сирене на стойност три ливри. По време на зимните полски работи надничарите спят в *casale* – просторна сграда без мебели, която е разположена насред обширното владение. [...] През лятото [...] те спят там, където работят, най-често под открито небе."

Картината е очевидно непълна. Това е по-скоро пътепис. Поразен от живописната гледка, Сисмонди не вижда многобройните сенки, нито дори маларията, която е силно смъртоносна в тази зле поддържана от човешка ръка област. Той не си задава въпроси по повод системата на собственост. А тя е интригуваща и проблемите, които влече след себе си, надхвърлят *agro romano*. Земите около Рим са притежание на едри земевладелци и на шейсетина религиозни институции. Често те представляват едри земевладения, като например това на княз Боргезе, херцог Сфорца или маркиз Патрици[197]. Ала нито благородните, нито благочестивите собственици се занимават пряко с управлението на имотите си. Всичко е поето от няколко крупни арендатори, наричани необяснимо защо *negozianti* (или *mercanti di campagna**). Те са повече от дузина и създават съюз, който в началото на XIX в. все още съществува. Произхождат от най-различни социални съсловия – търговци, адвокати, посредници, събирачи на данъци, управители на владения, и не приличат напълно на английските едри земевладелци, защото независимо че често запазват за себе си обработката на най-добрите земи, те по правило я

* *Търговци на едро или селски търговци (итал.) – Бел. прев.*

дават на изполица под свой надзор на множество дребни фермери или дори овчари и пришълци. Тъй като желаят да имат свобода на действие, те систематично прогонват селяните, които притежават парчета земя[198].

В случая става дума за очевидно проникване на капитализма, което добива конкретни очертания към средата на XVIII в. Римската Кампания е един от многобройните примери в цяла Италия. Явлението се среща в някои части на Тоскана, в Ломбардия и в Пиемонт, чийто облик напълно се променя през XVIII в. Тези крупни арендатори (*appaltatori**) се ползват с лошо име пред селяните, собствениците и държавата: смятат ги за алчни спекуланти, които искат да изсмучат колкото се може повече пари за по-кратко време от земята, за подобряването на чието плодородие нехаят. Но това са предвестниците на бъдещето: именно те са в основата на едрата поземлена собственост в Италия през XIX в. Пак те са задкулисните вдъхновители на аграрните, едновременно благотворни и зловредни реформи в края на XVIII в. Едничката им грижа е да се освободят от старите условия на собственост: от васално-ленния договор, от майората и от правото на менморта. По такъв начин те са въоръжени срещу привилегированите и селяните, а също и срещу държавата, която контролира изкъсо търговията. Когато настава „френският период" и благата на бившите привилегировани са хвърлени масово на пазара, едрите фермери са сред първите редици на купувачите[199].

Описанието, което Сисмонди прави на римското село, представлява интерес като показателен пример за автентично и безспорно разделение на труда, за което обикновено малко се говори. Адам Смит[200] твърде набързо решава проблема: за него разделение на труда има в промишлеността, но не и в селското стопанство, където по думите му една и съща ръка и сее, и оре. Всъщност по времето на Стария режим земеделският живот изисква изпълнението на стотици неща едновременно, затова дори в слаборазвитите райони селяните са принудени да си разделят чрез специализация всички дейности на селския живот. Безспорно има нужда от ковач, колар, сарач, дърводелец и от неизбежния и незаменим обущар. Очевидно ръката, която сее, оре, пасе стадата, реже лозята и работи в гората, не е непременно една и съща. Селянинът, който сече дървата, нарязва стволовете и връзва съчките на снопове, все по-често се занимава единствено с това. Всяка година за жътвата, вършитбата или гроздобера се притичва на помощ допълнителна специализирана в една или друга степен ръка като например „берачите, носачите и пресовачите" на грозде, които работят под ръководството на „отговорника за гроздобера". Когато се обезлесява земята в Лангедок например, пред погледа на Оливие дьо Сер[201] работниците се разделят на три групи: секачи, работници, които изгарят туфите, и орачи с рала и яки впрягове, след тях са „трошачите", които стриват на прах сбитите и много твърди буци". И накрая, най-голямото разделение на селския труд открай време е било това между животновъдство и земеделие: Авел и Каин – две вселени, два различни народа, които се ненавиждат и винаги са готови да влязат в стълкновение. Овчарите са почти винаги недосегаеми. Фолклорът и до днес е съхранил следи за това, като например в оная абруцка песен, съветваща селянка-

---

* *Фермери, които са натоварени да събират наемите в пари и натура от арендаторите на разделено феодално владение (итал.). – Бел. прев.*

та, влюбена в овчар: „*Nenna mia, muta pensiere [...]' nnanze pigghiate nu cafani ca u omni de societa*" – откажи се, моме, вземи си някой селянин от сой, да не е див като тия „проклети" овчари, които „не знаят да се хранят в чиния"[202]!

Тосканската изполица

Тосканското село се променя бавно под въздействието на богатството на флорентинските търговци. Някогашните села и раздробени нивици на ощетените от съдбата селяни остават да съществуват само във високите краища и в някои закътани райони. По ниските тераси и склоновете на хълмовете под 1400 метра се установява изполицата (така наречения[*] *podere a mezzadria*, накратко *podere*). Земята е събрана ведно, а размерът на нивите варира в зависимост от качеството на земята. По правило *podere* се обработва от арендатора и неговото семейство. В средата на имота се разполага селската къща с хамбара и обора, пещта, хармана; на хвърлей разстояние около нея започват нивите, лозята, маслиновите горички, пасищата и кориите *a pascolo* и *a bosco* – за паша и за дърва. Производството е предвидено да осигурява двойно повече от необходимото за храна на селянина и семейството му, защото едната половина от излишъка отива за *oste*, собственика, а другата за *mezzadro*, крупния арендатор. Близо до къщата на селянина понякога *oste* има вила, която не е непременно луксозна. В своите *Ricordi*[*] Джовани ди Паголо Морели[203] препоръчва на своите синове: „Запомнете добре, че трябва лично да ходите на вилата, да обикаляте имота нива по нива заедно с арендатора, да го мъмрите за лошо свършената работа, да преценявате реколтата от жито, вино, зехтин, зърно, плодове и всичко останало и да сравнявате данните от предните години с реколтата от текущата." Дали тази дребнава бдителност вече не е един вид „капиталистическо мислене"? Във всеки случай тя показва усилия да се повиши максимално производителността. От своя страна арендаторът отрупва собственика с искания и обвинения, принуждава го да инвестира, да ремонтира и при всеки сгоден случай го дърпа за нещо. Донателo отказва *podere*, който му предлага, за да преживява „удобно". Мъдрост ли е това или лудост? Не, той просто не е искал три дни седмично по петите му да се влачи някой *contadino*[**][204].

В тази система селянинът, който все пак има някаква свободна инициатива, е принуден да произвежда и да използва възможно най-добре почвите, като избира най-рентабилното производство – на зехтин и вино. Твърди се, че именно надпреварата в производството в системата на *podere* е осигурила победата му над старите форми на стопанство. Възможно е, но успехът идва и от факта, че Флоренция може да си купува необходимото жито от Сицилия, като запазва собствените си землища за по-доходоносни култури. Сицилийското жито има своя принос в буржоазния успех на *poderi*.

---

* *Спомени (итал.). – Бел. прев.*

** *Селяндур (итал.) – след XV в. това традиционно название на свободните селяни започва да се използва с пейоративен оттенък. – Бел. прев.*

Нека приемем, че в известен смисъл, по думите на Елио Конти, *podere* е „произведение на изкуството, израз на същия дух на рационализъм, който е сложил своя отпечатък върху толкова страни на икономиката, политиката и културата през епохата на общините“[205] – защо не? Тосканското село, което, уви, днес е на път да изчезне, е било едно от най-хубавите на света. Там може да се види ако не същински триумф на капитализма, което е малко попресилено да се каже, поне триумфът на парите, движени от търговци, които следят за своята печалба и знаят да боравят с термините инвестиции и рентабилност. Но срещу *oste* не стои селянин, лишен от средства за производство; арендаторът не е наемен работник. Той е в пряк контакт със земята, която познава, за която полага възхитителни грижи и която се предава от баща на син векове наред; по правило това е заможен, добре нахранен селянин, който живее в подобаваща, макар и не луксозна къща, където има в изобилие ръчно тъкани дрехи и бельо. Съществуват доста свидетелства на очевидци за това доста рядко срещано равновесие между собственик и обработващ, между пари и труд. Ала не липсват и нотки на несъгласие, което кара някои италиански историци да изтъкнат тезата, че средновековната изполица си остава форма, близка до крепостничеството[206]. В действителност, изглежда, системата се е понащърбила през първата половина на XV в. по причини от всеобщ характер, като повишаване на налозите и спекулации със зърното.

Тосканският опит привлича вниманието и върху едно очевидно явление: навсякъде, където има специализация на земеделските култури (зехтина и виното в Тоскана; ориза, напояваните ливади и черницата в Ломбардия; стафидите на венецианските острови и дори в известен смисъл житото за износ в големи количества), земеделието проявява тенденция да се развива като „капиталистическо“ предприятие, защото задължително става дума за комерсиализиране на добивите под диктата на големия пазар, било то вътрешен или външен, който ако не веднага, то твърде скоро налага повишаване на производителността. Ето и друг пример в същата посока въпреки различията, които се набиват на очи: когато през XV в. унгарските животновъди си дават сметка за ползата от износа на говеда за европейския Запад и за значението на този пазар, те се отказват да обработват интензивно своите земи и да произвеждат собствено жито[207]. По такъв начин правят избор, който е типично капиталистически. Същото е и с холандските животновъди, които малко принудително се специализират в производството на млечни продукти и масовия износ на сирене.

Напредналите области са малцинство

И така, има напреднали области, които предвещават капиталистическото бъдеще. Ала в Европа преобладават и сами по себе си са значителен брой областите, които са, така да се каже, закъснели или в застой. В по-голямата си част селският свят остава далеч от капитализма с неговите изисквания, порядък и напредничавост. Само бихме се затруднили, ако се заемем да из-

дирваме или уточняваме тези области, все още затънали в миналото, което здраво ги държи в ръце.

Ако отидем в Южна Италия след зверската разправа с въстанието на Мазаниело* през 1647 г., гледката в Неапол свидетелства за безмилостна повторна феодализация[208]. Според един очевидец от онова време през първите десетилетия на XVIII в. Паоло Матия Дория се бори не срещу феодалната система, а срещу извращенията в нея: „Баронът има властта да доведе до бедност и разорение своя васал и да го хвърли в затвора, без да допусне намесата на управляващия или съдията на селото; тъй като има право да помилва, той може да предаде на смърт когото си поиска или да помилва убиеца. [...] Той злоупотребява с властта си над благата, както и над честта на васалите. [...] Невъзможно е да бъде доказано престъплението на един барон. Дори самото правителство [...] не прави нищо друго, освен да дава индулгенции на могъщия барон. [...] Тези злоупотреби показват, че някои барони са същински суверени в своите земи."[209] Статистическите данни потвърждават това необичайно могъщество, защото дори във века на Просвещението в кралство Неапол почти навсякъде феодалната юрисдикция все още се упражнява над повече от половината население, а в някои провинции над 70, 80 и дори 88% от общото население[210].

Извън съмнение е, че в Сицилия през 1798 г., когато се появява *„Ново историческо и географско описание на Сицилия"* от Дж.М. Галанти, повторното крепостничество действително съществува. В навечерието на Френската революция реформаторски настроените вицекрале (Карачиоло и Караманико) успяват да направят само незначителни реформи[211]. Арагона е другата област на закрепостяване или мнимо крепостничество, поне допреди XVIII в. – и то в такава степен, че германските историци говорят по този повод за *Gutsherrschaft*, сиреч сеньория от същия тип, който отвъд Елба включва повторното крепостничество. Същото е и в Южна Испания, където християнските завоевания пораждат система от едра поземлена собственост, оставаща обвързана с миналото. Би следвало да отбележим и очевидното изоставане на Горна Шотландия и Ирландия.

Накратко, изоставането на Западна Европа се проявява най-отчетливо в нейната *периферия*, като изключим особеното положение на Арагона (освен това трябва да обърнем внимание, че в сложния свят на Иберийския полуостров Арагона векове наред е била маргинално и периферно явление). Във всеки случай, ако си представим карта на напредналите (само единични и доста ограничени) и на изостаналите зони, отхвърлени в покрайнините, остава само да отбележим с отделен цвят зоните на стагнация или бавна еволюция. Последните са едновременно сеньориални и феодални, изоставащи, но все пак движещи се по пътя на бавното развитие, като се вземат предвид някои промени. В Европа като цяло частта на аграрния капитализъм в крайна сметка остава незначителна.

---

* *Съкратено от Томазо Аниело – рибар, водач на въстание в Неапол през юли 1647 г., насочено предимно срещу испанското господство. – Бел. прев.*

Френският случай

Сама по себе си Франция отразява доста добре смесицата и противоречията на Европа като цяло. Обикновено всичко, което се случва по другите места, също става в една или друга нейна област. Като разглеждаме нейното положение, ние го правим същевременно и за една или друга от съседните страни. Така например Франция от XVIII в. със сигурност е засегната от капитализма в земеделието много по-слабо от Англия, но далеч по-силно, отколкото Германия между Рейн и Елба. Тя е на едно и също, но не по-високо ниво от модерните райони на италианското село, които понякога са дори понапреднали, и все пак е по-малко изостанала от иберийския свят, с изключение на Каталуния, която претърпява дълбоки промени през XVIII в., въпреки че сеньориалният режим там дълго запазва силни позиции[212].

Но ако Франция може да послужи за пример за прогресивно развитие, крайно изостряне и видоизменение на конфликтите, които се зараждат в нея, то се извършва най-вече през втората половина на XVIII в. По това време тя е със сигурност арена на демографски растеж (с близо 20 милиона французи при царуването на Луи XIV и вероятно 26 милиона при Луи XVI)[213]. Със сигурност има и нарастване на земеделските добиви. Няма нищо по-естествено от това собственикът изобщо и собственикът благородник в частност да искат да вземат своя дял. След тъй дългите години на въздържание – от 1660 до 1730 г. – поземлената аристокрация желае бързо, възможно най-бързо да компенсира предишните лишения и да забрави за „прекосяването на пустинята“*[214]. Оттук идва и несъмнено най-зрелищната реакция на сеньориалното съсловие, която съвременна Франция познава. За целта всички средства са добри: законни – да се увеличат и дори удвоят наемите за земята, и незаконни – да се изнамерят някогашните нотариални актове, да се даде ново тълкуване на двусмислените правни моменти (които са неизброими), да се преместят границите, да се опита разделянето на общинските имоти, да се умножат до такава степен неразбориите, че накрая селянинът в яда си да не вижда в това нищо друго освен „феодалните“ бариери, които укрепяват срещу него. Той все така не забелязва напредъка, който му се струва застрашителен и стои в основата на настъплението на поземлените собственици.

Всъщност тази реакция на господарското съсловие е не толкова връщане към традицията, тя е по-скоро обусловена от духа на времето, от новия климат във Франция, от игрите на аферистите и борсовите спекулации, от изумителните капиталовложения, от участието на аристокрацията в далечната търговия и в разкриването на рудници, подтиквана от онова, което аз бих нарекъл „изкушеност от капиталистическия дух“. Защото във Франция все още са рядкост истинският земеделски капитализъм, както и съвременното управление по английски маниер. Но нещата вървят натам. На земята започват да гледат като на източник на печалба и да вярват в резултатността на

---

* *Алюзия за странстването на Мойсей и евреите през пустинята. – Бел. прев.*

Богат чифликчия посреща собственика си. Ретиф, „Паметник на костюма“, гравюра по Моро льо Жьон, 1789. Тук няма нищо от отношенията сеньор – селянин. Сцената би могла да се развива в Англия (Photo Bulloz)

съвременните методи на управление. През 1762 г. се радва на успех книгата на Депомие *„Изкуството да се забогатее бързо от земеделие“*; през 1784 г. излиза *„Изкуството да увеличим и запазим богатството си, или общи правила за управление на поземлените имоти“* от Арно. Продажбите и покупките на земи сё увеличават. Поземлената собственост е обект на всеобща спекулативна треска. В една своя неотдавнашна статия Еберхард Вайс

(1970)[215] анализира положението във Франция, разглеждайки го едновременно като капиталистическа и сеньориална реакция. Чрез последователната намеса на арендаторите или на самите сеньори, на базата на *първичното феодално владение* са предприети продължителни действия за възстановяване на едрата собственост. Оттук идват бунтовете и вълненията сред селския свят. Както и напредъкът, за който Вайс съди по контраста му с положението на германския селянин между Рейн и Елба, в областите, където съществува *Grundherrschaft* – разбирайте феодално владение в класическия смисъл на думата. Германските феодали всъщност не са и правили опит да се опрат на *резервните земи,* т.е. на *близкия домен,* за да вземат пряко в свои ръце експлоатацията на земите. Те се задоволяват да живеят като поземлени рентиери и да закрепват съществуването си, служейки на княза, например на курфюрста на Бавария. Така *резервните земи* биват разделени и раздадени като ферми на селяните, които от този момент нататък не се сблъскват нито с несигурността, нито с пречките, които среща френският селянин. Впрочем лозунгите на Френската революция за премахване на привилегиите на аристокрацията не намират в Германия оня отзвук, който би изглеждал естествен.

За кой ли път трябва да се възхитим, че един чуждестранен историк, в случая германец (по примера на някогашните и по-скорошните тъй новаторски настроени руски историци Лучински и Поршнев), в даден момент разклаща устоите на френската историография.

Благодарение на няколко превъзходни монографии, между които и неговата, в неотдавнашната си статия (1974 г.) Льо Роа Ладюри[216] нюансира гледната точка на Вайс. Той се опитва да уточни в кои области на Франция реакцията на сеньорите придобива нови измерения. Това че е имало фермери завоеватели и сеньори предприемачи, за нас вече е известен факт. Прекрасната книга на Пиер дьо Сен Жакоб ни дава доказателства за същото в един на всеки десет случая за района на Горна Бургундия. Да си припомним цитирания от него малко карикатурен пример с някой си Варен дьо Лонвоа[217], който с ожесточение уедрява и прегрупира владенията си, изтиква селяните и се докопва до общински територии, но същевременно прави нововъведения, напоява земите си и развива изкуствени пасища. При все че на всеки граблив и предприемчив сеньор има по десет или двайсет спокойни и понякога дори безучастни рентиери.

Ала възможно ли е за обхвата на този скрито капиталистически възход да се преценява и съди по исканията, бунтовете и селските вълнения? Всеизвестно е, че това недоволство е практически непрестанно. Но през XVII в. то е насочено по-скоро срещу данъчните тегоби, отколкото срещу сеньорите, и се наблюдава предимно в Западна Франция. През XVIII в. бунтовете стават антифеодални и очертават нова зона на конфликти: Североизтока и Изтока на страната, което ще рече житниците на кралството – все напредничави (това е зоната на конския впряг)[218] и свръхнаселени райони. Революцията ще покаже още по-ясно, че тези земеделски зони са най-будните. Тогава не можем ли да приемем, че френският селянин прибягва до стария, вече отработен речник на антифеодализма, отчасти защото е изправен пред лицето на нова и неочаквана ситуация и все още не е открил своя език? Всъщност в

оплаквателните книги от 1789 г. откриваме именно и единствено този речник.

Остава само да се разграничат малко противоречивите гласове и да се подложи на проверка твърде опростеническото противопоставяне между XVII и XVIII в. Да се види например какво се крие под антифеодалните движения в Прованс, които в един от три случая, изглежда, да са в основата на селските бунтове[219]. Едно е сигурно: в края на Стария режим огромните френски области Аквитания, Централния масив и Арморикански масив са спокойни, тъй като там просъществуват известни свободи, все още се поддържа селската собственост или пък понеже както в Бретанския край подчинението и посредствеността са вкоренени. Очевидно можем да се запитаме какво щеше да стане с френските земи, ако не се бе състояла революцията. Пиер Шоню приема, че по време на реакционното управление в епохата на Луи XVI земята на селяните се е свела от 50 на 40% от цялата френска собственост[220]. Дали ако бе следвала този път, Франция щеше да познае бързо развитие по английски образец, благоприятно за създаването на общата рамка на аграрния капитализъм? Това е един от онези въпроси, на които е съдено да останат без отговор.

КАПИТАЛИЗЪМ И ПРЕДИНДУСТРИЯ

Думата *индустрия* трудно се отърсва от старите си значения: работа, дейност, умение – докато през XVIII в. приблизително, но не напълно, придобие смисъла, който ние влагаме в нея за означаване на една област, където дълго ще я конкурират понятията *занаят, манифактура и фабрика*[221]. В своето победоносно шествие през XIX в. терминът по правило означава тежка промишленост. Затова тук ние ще говорим за *прединдустрия* (въпреки че думата не ни довежда до възторг). Това обаче няма да ни попречи без много-много угризения в някой фразеологичен обрат да пишем *индустрия* и да споменаваме по-скоро за *индустриални*, отколкото за *прединдустриални* дейности. Не е възможно да се получи объркване, защото се намираме във времето отпреди парната машина, Нюкомен и Уат, или Кюньо, Жофроа и Фултън, доста преди XIX в., след който „голямата индустрия ни заобикаля от всички страни".

Четворният модел

Имаме късмет, че в тази област не се налага да създаваме модел за нашите встъпителни обяснения. Такъв е бил направен доста отдавна от Юбер Буржен[222] през 1924 г. и е тъй малко използван, че и до днес все още е неизтъркан от употреба. За Буржен всяка разновидност на индустриалния живот между XV и XVIII в. се вписва по принуда в една от четирите категории, които той *a priori* различава.

Първа категория: това са групираните като „мъглявини" многобройни и миниатюрни семейни работилници, било с един майстор, двама-трима съд-

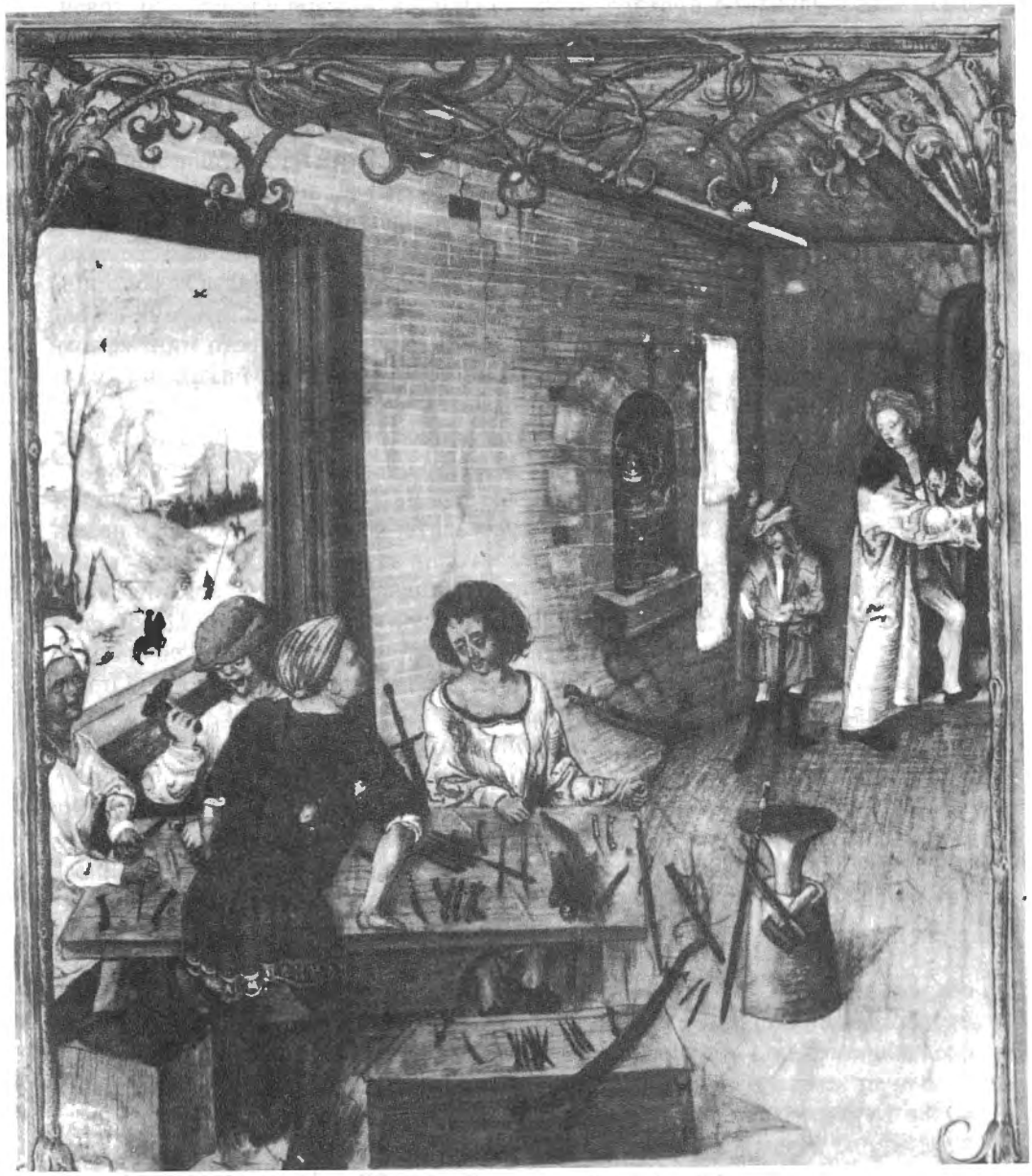

Семейна ножарска работилница, Codex de Balthasar Behem
(Photo Morch Rortwonrski)

ружници, един или двама чираци; било само от членовете на едно семейство. Такъв е случаят с производителя на гвоздеи, ножаря или селския ковач, работещ на открито с помощниците си по начина, който познаваме открай време и какъвто е до днес в Черна Африка и Индия. В тази категория влизат барачката на кърпача и обущаря, както и дюкянчето на бижутера с неговите прецизни инструменти и скъпоценни суровини, и задръстената работилничка на ключаря или стаята, в която се труди плетачката на дантели, когато не го прави пред къщните врати. Такава е и „ордата малки предприятия с ограничен, семеен или занаятчийски характер" във и извън градовете на областта Дофине през XVIII в., където след жътва или гроздобер „всички се залавят за работа" – в едно семейство предат, в друго тъкат"[223]. Във всяка от тези първични „едноклетъчни" единици „задачите са неспециализирани и продължителни" до такава степен, че разделението на труда често минава покрай тях. Тъй като са семейни, те остават полуобхванати от пазара и от обичайните закони на печалбата.

Аз бих поставил в тази категория и дейностите, които понякога малко прибързано се квалифицират като извънсекторни: работата на пекаря, който прави хляба, на мелничаря, който мели брашното, на мандраджиите, на казанджиите, които варят ракията, и на месарите, които от „суровия" в известен смисъл материал произвеждат месо, годно за консумация. Колко технологични операции тегнат на последните е изброено в някакъв английски документ от 1791 г.: „*They must not only know how to kill, cut up and dress their meat to adventage, but how to buy a bullock, sheep or calf, standing.*"[224] (Те трябва да знаят не само как да убиват, нарязват и подреждат месото за предлагане, но и постоянно да купуват говеда, овце и телета.)

Съществена черта на тази занаятчийска прединдустрия е нейното господстващо значение, както и начинът, по който неизменно се съпротивлява на капиталистическите нововъведения (от своя страна те понякога обграждат някой напълно специализиран занаят, който един прекрасен ден тупва като зряла круша в ръцете на предприемачите с големи финансови възможности). Необходимо е цяло изследване, за да се състави дългият списък на традиционните дейности и занаяти, които в много случаи просъществуват до XIX, та дори и до XX в. В генуезките села през 1838 г. все още съществува старинният занаят *telaio da velluto* – тъкане на кадифе[225]. Във Франция занаятчийската индустрия, която дълго държи първото място, изостава на второ след съвременната индустрия едва около 1860 г.[226]

Втора категория: разпръснати, но свързани помежду си работилници. Юбер Буржен ги означава с наименованието *разпръснати фабрики* (доста сполучливо название, което е заимствал от Дж. Волпе). Лично аз бих предпочел *разпръснати манифактури*, но няма значение! Независимо дали става дума за производството на сукно около Льо Ман през XVIII в. или векове по-рано, към 1350 г., или за флорентинските ателиета за вълнени тъкани (*Arte della lana*) от времето на Вилани (60 000 души в район от петдесет километра около Флоренция и в самия град)[227], ние виждаме отделни, но *свързани помежду си* обекти на доста големи територии. Координатор, посредник и движеща сила е търговецът предприемач, който обезпечава суровината, придвижва я от операция към операция – предене, тъкане, тепане, боя-

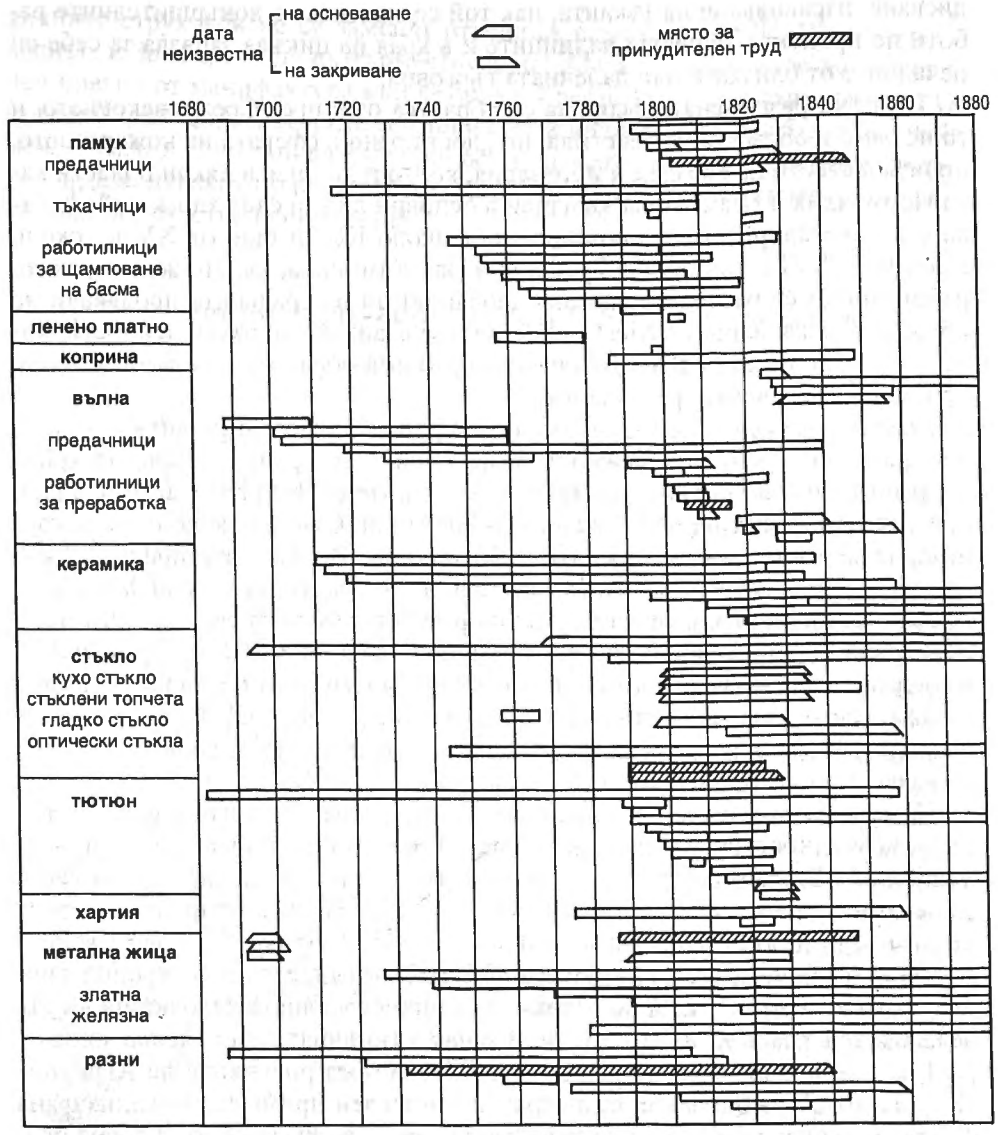

19. МАНИФАКТУРИ И ФАБРИКИ

Княжествата Ансбах и Байройт представляват нищожни по територия, но гъсто населени области от „франконска" Германия, присъединени към Бавария през 1806–1810 г. Списъкът на почти стотина манифактури има стойност на проучване и спомага да се разреши спорът Сомбарт–Маркс по повод манифактурите, които не се превръщат (според първия) или се превръщат (според втория) във фабрики, т.е. модерни производства. Двайсетина манифактури просъществуват до около 1850 г., или горе-долу – една от пет. Както най-често се оказва: истината не е нито на едната, нито на другата страна. Графика, изработена от О. Ройтер, Die Manufaktur im Fränkischen Raum, 1961, с.8

дисване, изравняване на тъканта, пак той се занимава с довършителните работи по продукта, изплаща надниците и в края на цикъла запазва за себе си печалбите от близката или далечната търговия.

Този тип разпръсната фабрика се образува още през Средновековието, и то не само в областта на текстила, но „доста рано в сферата на ножарството, производството на гвоздеи и железария, които и до днес в някои области като Нормандия и Шампан са запазили в основни линии своя характер“[228]. Така е и с металургичната промишленост около Кьолн още от XV в., около Лион през XVI в. или около Бреша при Вал Камоника, където железарските работилници се разполагат досами дюкянчетата на градските продавачи на оръжие[229]. Във всички случаи става дума за взаимно свързани дейности, които се предпоставят една друга чак до крайната обработка на произведения продукт и търговската реализация.

Трета категория: „фабричната агломерация“, която се развива по-късно и по различно време в зависимост от браншовете и страните. Железолеярните, работещи с водна енергия през XIV в., вече са фабрична агломерация: при тях са събрани на място различни операции. Същото нещо е и с пекарните, кожарските и стъкларските работилници. В тази категория още по-добре се вписват всевъзможните, но най-често текстилни *манифактури*[230], които независимо дали са частни или държавни, се умножават на територията на цяла Европа, особено през втората половина на XVIII в. Характерната им черта е концентрацията на работна ръка в повече или по-малко обширни сгради, което позволява да се осъществява контрол върху работата, по-напреднало разделение на труда и изобщо нарастване на производителността и на качеството на продукцията.

Четвърта категория: фабрики, оборудвани с машини, използващи добавъчната мощност на течаща вода и пара. В речника на Маркс това са просто „фабрики“. Всъщност през XVIII в. думите *фабрика* и *манифактура* често са взаимнозаменяеми[231]. Ала за да избегнем *за себе си* двусмислието, нищо не ни пречи да разграничаваме манифактура от фабрика. За повече яснота бихме добавили, че механизираната фабрика ни отдалечава от хронологичните рамки на този труд и по пътеките на индустриалната революция ни въвежда вече в реалностите на XIX в. Все пак в типичната *съвременна* мина от XVI в., каквато съзираме в Централна Европа чрез рисунките на Агрикола (1555 г.) от *De re metallica*, аз виждам показателен пример за механизирана фабрика, въпреки че парата се въвежда два века по-късно, и то с добре познатата ни половинчатост и мудност. Така например в Кантабрийските планини „в началото на XVI в. използването на водата като двигателна сила очертава облика на същинска индустриална революция“[232]. Ето и други примери: през XVII в. можем да посочим корабостроителницата в Саардам, близо до Амстердам, с нейните механични триони, кранове и съоръжения за издигане на мачтите; и още толкова „заводчета“, използващи хидравлични колела, мелници за хартия, тепавици, дъскорезници или онези малки фабрики за саби във Виен в областта Дофине, където воденичните камъни и колелата са механични[233].

Следователно имаме четири категории, четири типа, които, грубо казано, се появяват един по един, въпреки че „при последователната си поява раз-

личните структури не се заменят отведнъж една с друга“[234]. И най-вече – веднъж и Зомбарт[235] да възтържествува над Маркс – няма естествен и логичен преход от манифактура към фабрика. Графиката, която заимствам от О. Ройтер[236], за манифактурите и фабриките в княжествата Ансбах и Байройт между 1680 и 1880 г. показва с конкретен пример, че между едните и другите е имало някаква приемственост. Което не е равносилно на непременно и едва ли не естествено преливане .

Валидна ли е другаде освен в Европа схемата на А. Бержен?

Тази опростена схема лесно може да бъде приложена за гъстонаселените общества в света.

Извън Европа се срещат най-често първите два стадия – индивидуалните и свързаните една с друга работилници, а манифактурите остават рядкост.

Със своите ковачи, които наподобяват шамани, с примитивните си тъкачи и грънчари Черна Африка изцяло може да бъде причислена към стадий А. В този елементарен план колониална Америка е може би по-малко онеправдана. И все пак там, където е просъществувала индианската американска общност, занаятчиите – предачки, тъкачи, грънчари – запазват своята активност, както и работниците, съумели да построят църквите и манастирите – тези колосални творения, които още виждаме в Мексико и Перу. Завоевателят дори се възползва, като устройва там своите *obrajes* – ателиетата, където работната сила принудително се труди над вълната, памука, лена и коприната. В по-горния план на нашата категоризация се разполагат огромните сребърни, медни и живачни мини, а не след дълго и създадените във вътрешността на Бразилия обширни и малко разпуснати лагери на чернокожите златотърсачи. Или пък мелниците за захар, пак в Бразилия, в островните и тропически зони на испаноговореща Америка, които с концентрацията на работна ръка, хидравлична и животинска движеща сила, с производствените цехове, добиващи грубо рафинирана и други видове захар, ром и ракия от захарна тръстика, представляват, общо взето, манифактура.

Ала върху колониална Америка тегне запрещението на метрополийния монопол, тегнат още толкова ограничения и забрани! В крайна сметка там различните „индустриални“ слоеве не се развиват хармонично. В основата липсва гъмжилото и изобилието на занаятчии, както в Европа, а ведно с това и техните често внушителни постижения. В този смисъл е и казаното по своеобразен начин от някакъв пътешественик през втората половина на XVII в.[237]: „ В Западна Индия* всичко, което е свързано с войната, както и с много други неща, се прави от лоши занаятчии [бихме добавили: „и инженери“] . Например няма никой, който умее да прави качествени хирургични инструменти. Там дори са напълно непознати производствата, свързани с математиката и корабоплаването.“ Както навярно и много други, безкрайно

---

* *Става дума за Новия свят. – Бел. прев.*

по-прозаични: само като пример ще посочим, че всички медни и железни котли за захарните фабрики, както и гвоздеите, идват отвъд морето. За това, че в основата липсва европейското занаятчийско гъмжило, несъмнено е виновен броят на населението, но не по-малко и изключителната мизерия на индианците. Още към 1820 г., когато офицерът от царската флота Коцебу (той е син на поета, убит през 1819 г. от германския студент Карл Занд) пристига в Рио, самата Бразилия, която е златната и диамантената мина на Португалия, му се струва „бедна, потисната и слабо населена страна, затворена за всякаква духовна култура“[238].

Тъкмо обратното е в Китай и Индия, където в основата има изобилие на многобройно и сръчно градско и селско занаятчийско съсловие. От друга страна, текстилната индустрия в Гуджерат и Бенгалия е един вид съзвездие от „разпръснати фабрики“ и галактика от малки работилници. И промишлеността от третото ниво не липсват нито от едната, нито от другата страна. На север от Пекин каменовъглените мини показват доста отчетлива концентрация въпреки държавния контрол и незначителността на направените инвестиции[239]. В Китай обработката на памук е преди всичко селско и семейно занятие, но още от края на XVII в. манифактурите в Сундзян, на юг от Шанхай, използват постоянно повече от 200 000 работници, без да се смята работата на ишлеме[240]. В Суджоу, столица на провинция Дзянсу, могат да се наброят от 3000 до 4000 занаята, свързани с обработката на коприна[241]. Един съвременен историк твърди, че това е същински Лион, Тур или още по-точно – нещо като Лука*[242]. По същия начин „Дзин Дъджън“ през 1793 г. притежава „три хиляди пещи за порцелан [...], които горят всички едновременно. От тях нощно време градът изглежда целият обхванат от пламъци“[243].

Учудващото е, че както в Китай, така и в Индия това изключително сръчно и изобретателно занаятчийско съсловие не е произвело качествените оръдия на труда, с които сме свикнали в Европа. За Индия този факт важи с още по-голяма сила, отколкото за Китай. Някакъв пътешественик, който прекосява Индия през 1782 г., отбелязва: „Занаятите на индийците ни се струват прости, защото по правило те употребяват малко машини и си служат само с ръцете и два-три инструмента при работа, в която ние използваме повече от сто такива.“[244] У европееца може само да буди удивление китайският ковач, който „носи винаги със себе си своите съоръжения, ковачница, пещ и работи навсякъде, където го наемат. Той устройва ковачницата си пред къщата на онзи, който го повика; с утъпкана земя прави стеничка, пред която разпалва огнището; зад тази стена се разполагат два кожени мяха, които чиракът задейства, като последователно ги натиска отгоре; по този начин разпалва огъня; един камък му служи за наковалня, а единствените му инструменти са клещи, голям чук и пила.“[245] Същото учудване буди тъкачът, предполагам селският, защото има и превъзходни китайски занаятчии: „Заран той сглобява под някое дърво пред вратата си стана и го разглобява при залез. Този стан е много прост; представлява само две цилиндрични греди, подп-

---

* *Град в Италия, център на текстилна промишленост, обл.Тоскана. – Бел. прев.*

рени на четири трупчета, забити в замята. Два пръта, напречни на основата и захванати в краищата – единият с две въжета към дървото, под което е разположен станът, а другият с въжета, закачени за краката на работника, [...] му дават възможност да разтваря нишките на основата, за да прекарва оттам вътъка."[245] Това е примитивният хоризонтален стан, на който и до днес някои номади от Северна Африка тъкат шатрите си.

Защо е този несъвършен инструментариум, който е само в ущърб на труда на хората? Дали защото в Индия и Китай те са прекалено многобройни, бедни и слабо ценени? Безспорно съществува зависимост между оръдията на труда и работната ръка. Самите работници забелязват това с навлизането на машините, но доста преди „лудистките" изстъпления в началото на XIX в. ръководителите и интелектуалците вече си дават сметка за същото. Когато го уведомяват за изнамирането на някакъв изумителен механичен трион, Ги Патен съветва изобретателя да не се разкрива пред работниците, ако държи на живота си[246]. Монтескьо окайва строежа на мелници: за него всички машини намаляват броя на хората и са „пагубни"[247]. Същата идея, но с обратен знак, развива Марк Блок[248] в един любопитен пасаж от своята *„Енциклопедия"*: „Навсякъде, където работната ръка е скъпа, тя трябва да бъде допълвана с машини; само това е начинът да се остане на равна нога с онези, при които е евтина. Англичаните отдавна го доказват на Европа." След всичко казано подобна забележка не може да изненада никого. Онова, което век по-рано по-скоро изненадва, отколкото удовлетворява любопитството ни, е накратко споменатата новина в двете писма на някакъв генуезки представител в Лондон през август 1675 г.: 10 000 копринари в столицата се опълчили срещу въвеждането на френските станове, на които един работник може да тъче едновременно 10–12 ширита; новите станове са изгорени и най-лошото се случва без намесата на войниците и патрулите на градската гвардия[249].

Няма разрив между земеделието и прединдустрията

Моделът на Юбер Буржен поставя ударението върху техниката, откъдето идва неговото опростенчество. Както и несъвършенството му. Той трябва да бъде усложнен из основи.

Първата забележка се налага от само себе си: въпреки своето своеобразие прединдустрията не е някакъв сектор с ясно очертани граници. Преди XVIII в. тя се отделя още мъгляво от вездесъщото земеделие, което понякога е като затлачено русло. Може да се каже, че в точно очертаните граници на всекидневните ценности съществува един вид селска индустрия на съвсем ниско ниво, която обслужва едно-единствено семейство или село. Като дете със собствените си очи съм виждал как обковават колелата на каруца в някакво село по Мьоза: още нажеженият и разширен от топлината обръч се надява на дървеното колело, което тутакси пламва; цялото бързо се потапя във вода и охладеното желязо стяга дървото. Операцията мобилизира цялото село. До безкрайност може да се изброява всичко, което някога се е произвеждало в едно селско семейство. Дори у богатите[250], но най-често у бедните, които

изработват за собствена употреба чаршафи, ризи от грубо платно, мебели, такъми от растителни влакна, въжета от липова кора, кошници за продан, дръжки на сечива и ръкохватки за рало. В слаборазвитите страни от Източна Европа като Западна Украйна или Литва тази автаркия е още по-развита, отколкото в западната част на Европа[251]. Всъщност в Западна Европа върху индустрията за семейно ползване се наслагва друга, която е също така земеделска, *но самата тя е вече предназначена за пазара.*

Подобно занаятчийство е добре познато. Навсякъде в Европа – в градове, села и ферми – с настъпването на зимата земеделската активност се заменя от необхватна „индустриална" дейност. Дори в най-затънтените махали: например през 1723 г. трийсетина „труднодостъпни" села от нормандския Бокаж и през 1727 г. и селата от Сентонж изнасят на пазара продукти, несъответстващи на занаятчийските стандарти[252]. Трябва ли да бъдат строго наказани? Инспекторите от манифактурите смятат, че е по-добре да се отиде на място, за да разяснят на тези хора „правилата на манифактурите", които очевидно не са известни в техния отдалечен край. През 1780 г. в Оснабрюк ленената индустрия се представлява от селянина, жената, децата му и неговите аргати. Няма значение каква е производителността на този допълнителен труд! Зима е: „Слугата трябва да бъде издържан, независимо дали работи или не."[253] Тогава по-добре е да работи! В крайна сметка ритъмът на сезоните или „календарът", както казва Джузепе Паломба, управлява всички дейности. През XVI в. дори въглекопачите от каменовъгленитe мини в Лиеж излизат от галериите всяка година в края на август заради жътвата[254]. Правилото е в сила почти за всички занаяти без изключение. В някакво търговско писмо от Флоренция, с дата първи юни 1601 г., например се казва: „Продажбата на вълна е почти замразена, но няма нищо чудно: работи се малко, защото липсват работници; всички отидоха по селата."[255] В Лондон, както в Бове или Анверс, или в който и да е град с промишленост, с идването на лятото полските работи дават тон. С връщането на зимата занаятчийският труд отново става цар, работи се дори на свещ, въпреки страха от пожари.

Естествено, трябва да приведем и обратни или поне различни примери. Започва да се установява и непрекъснат работнически труд. Така е в Руан през 1723 г., където „работниците от селата, [които преди] напускаха занаятчийството, за да приберат реколтата [...] вече не [го] правят, защото им е по-изгодно да продължат да произвеждат чаршафи и други тъкани". И в резултат: има опасност житото да покълне „в нивите поради липсата на работна ръка за прибирането му". Парламентът възнамерява да забрани работата на манифактурите „по време на събиране на реколтата от жито и други зърнени храни"[256]! Непрекъснат или прекъснат производствен процес? Да не забравяме, че Вобан в изчисленията си приписва на занаятчийството 120 работни дни годишно; многобройните празници и сезонните полски дейности изяждат остатъка от годината.

И така, разделението настъпва мъчително и късно. Несъмнено Гудар[257] греши, като говори за географско разделение на индустрията и земеделието. Аз изобщо не съм убеден в съществуването на разграничителна линия, която според Роже Дион[258] разделяла „от Лавал до Руан, Камбре и Фурми" двете Франции – едната на север, типичен пример за традиционно занаятчийст-

во, а другата на юг – Франция на лозята. Нима засаденият с лози Лангедок не набroява 450 000 текстилни работници през 1680 г. по данни на интенданта Бавил[259]? А нима в една лозарска зона, каквато като цяло е орлеанската, преброяването от 1698 г. не установява едновременно 21 840 собственици на лозя и „12 171 занаятчии, пръснати по градчета и села"? Но е вярно, че надомната работа намира по-малко приложение в семействата на лозарите, които по правило са заможни. Например около винарския край Арбоа текстилната индустрия не успява да се установи поради липса на работна ръка[260]. В Лайден силно развитата през XVII в. текстилна индустрия не получава никаква помощ от близките земеделски райони, които са много богати. Когато през XVIII в. тя има неотложна нужда от тази помощ, ще ѝ се наложи да се обърне към бедните селскостопански райони, *разположени далеч от нея*. Най-любопитното е, че именно тези зони стават големите съвременни текстилни центрове на Холандия[261].

Индустрията провидение

Всъщност индустрията може да бъде обяснена само чрез множество фактори и предпоставки. В един от своите *„Парадокси"* (1543 г.) Ортенсио Ланди твърди, че копринарският град Лука още от XIII в. „поради липса на територия [собствена и в околностите]... до такава степен се индустриализира, че нарицателно го назовават Републиката на мравките"[262]. По крайбрежието на Норфък в Англия през XIV в. изведнъж се настанява промишленост за плетене на цветни чорапи. Но това не е случайно. По този бряг има низ от малки рибарски пристанища с кейове, задръстени от мрежи. Когато мъжете не стигат чак до Исландия, ловят в Северно море херинги, скумрии и норвежка аншоа. Извън риболовния сезон огромното количество женска работна ръка, използвана за осоляване на рибата в осолилните *(Salthouses)*, остава незаета. Именно тази полубезработна ръка изкушава търговците предприемачи и те установяват тук новата индустрия[263]. Може да се каже, че бедността често води промишлеността за ръка. Твърдят, че именно Колбер е накарал считаната за непокорна и неподдаваща се на дисциплина Франция да работи, но всъщност неблагоприятната конюнктура и фискалните тежести щяха да бъдат достатъчни, за да се хвърли в индустриална дейност кралството. И независимо от това колко е посредствена понякога, нима тя не се явява същинско второ „провидение" и спасителен изход? Преднамерено търсещият сентенции Савари дьо Брюлон (1760 г.) твърди: „Чудесата на индустрията [обърнете внимание, че думата е използвана без колебание] винаги избуяват в лоното на необходимостта." Последната дума трябва да се запомни. Неплодородните земи в Русия са жребий на „черното" селячество – това са свободните селяни, на които се налага да внасят жито, за да се изхранват. Тъкмо затова при тях се развива предимно занаятчийската индустрия[264]. По същия начин планинците около езерото Констанц в швабска Юра и силезийските планини обработват лен още от XV в., за да компенсират бедността на земите си[265]. Английските селяни планинци, които не могат да преживеят с оскъдната си реколта, се измъкват от положение-

Боядисване на тъкани във Венеция, XV век (Musée Correr, Collection Viollet)

то, залавяйки се за работа кой като миньор, кой като тъкач[266]. Градските пазари, където тези селяни от английския Север и Запад носят за продан домашно тъканите, още просмукани от мас и сяра парчета плат, доставят доста значителна част от продукцията, събирана от лондонските търговци, които организират нейното апретиране, преди да я продадат на борсата за платове[267].

Непостоянно установяване

Колкото по-малко е свързан със земята, в толкова по-голяма степен занаятчията е гражданин и толкова по-слабо е установен на постоянно местожиевеене. Освен селската работна ръка, която също се придвижва (особено в бедните краища), занаятчийското съсловие *stricto sensu* е най-подвижната

част от населението. Това е в самата същност на прединдустриалното производство, което непрестанно преживява внезапни възходи и сривове. Параболите от възпроизведените на с. 304 графики дават представа за явлението. Кратък период на разцвет – и после всичко се премества другаде. Схемата, илюстрираща занаятчийската имиграция, която постепенно поражда английската праиндустрия, го доказва по възхитителен начин. Ниско платените занаятчии, принудени за оцеляването си да се промушват под двурогата пазарна вилица, са чувствителни към всяко движение на надниците и всеки спад на търсенето. И тъй като никога нищо не е според исканията им, те са вечни скитници, същински „подвижен и неустановен корпус, който и най-малкото събитие може да премести“[268]. От Марсилия през 1715 г. пишат, че ако манифактурите фалират, щяло да има „преминаване на работници в чужди страни“[269]. В „Приятелят на хората“ Мирабо[270] обяснява, че крехкостта на индустрията произтича от това, че „всички нейни корени се крепят на ръцете на работниците, които са вечно готови да се преместят, за да следват течението на реалното изобилие“ и си остават „неуседнали хора“. „Можем ли да гарантираме за постоянството на нашите артисти [занаятчии], както сме сигурни в неизменността на нивите си?“ Естествено, че не – отговаря Дюпон дьо Ньомур[271], а Форбоне отива още по-далеч[272]: „Не ще и дума, че занаятите нямат постоянна местоустановеност.“

Те са такива по традиция (чиракуването), но са такива и по принуда всеки път, когато жалките им условия на живот непоносимо се влошат. „Те живеят, така да се каже, ден за ден“ – казва в своя *„Дневник“* (1658 г.) някакъв буржоа от Реймс, който ги недолюбва. Пет години по-късно, когато настават тежките времена, той установява: „Народът [...] продава своя труд, но на толкова ниска цена, че само съобразителните оцеляват“; останалите се озовават в болниците, търсят милостиня или „просячестват“ по улиците. През следващата (1664) година работниците оставят занаятчийството, „стават работници [черноработници] или се връщат по селата си“[273]. Лондон е съвсем малко по-облагодетелстван. Един френски вестник[274] от 2 януари 1730 г., известявайки, че хлябът там е поевтинял с 2 „сола“ (около 9%), добавя: „По такъв начин сега работниците могат да се изхранват със заплатите си.“ Според доклада на някакъв инспектор по манифактурите към 1773 г. много тъкачи от Лангедок, останали „без хляб и без източници на средства“ (има безработица), са принудени да „се върнат в родния си край, за да оцелеят“[275].

Само да се случи произшествие или сътресение и движението се ускорява. Така започва да става във Франция след отмяната на Нантския едикт (1685 г.). По същия начин стоят нещата в Нова Испания през 1749 г. и още повече между 1785 и 1786 г., когато след спирането на пратките царевица в мините на Севера настава глад. Втурват се към Юга и Мексико, града на всички отрепки, свърталище на гнъст и разврат, бърлога на мошеници, ад за благородниците и затвор за добрите люде, *„lupanar de infamias y disoluciones, cueva de picaros, infierno de caballeros, purgatorio de hombres de bien...“*. Някакъв добронамерен съвременник предлага през 1786 г. да зазидат градските врати, за да се предпазят от новата сган[276].

В замяна на това всяка индустрия, която се стреми да се развие, съумява

да примами нужните ѝ специализирани работници от други градове, дори отдалече и от чужбина. И никой не иска да ги изгуби. Още от XIV в. фламандските градове опитват да се противопоставят на политиката на английския крал, който привлича техните занаятчии тъкачи, като им обещава „хубава бира, хубаво говеждо, хубави легла и още по-хубави изгори, тъй като английските девойки са прочути с красотата си“[277]. През XVI, а и през XVII в. придвижването на работната ръка все още често означава запустение и пълна безсистемност в международното разделение на труда. От което понякога произтича жестоката политика за възпрепятстване емиграцията на работниците, задържането им по границите и по пътищата и насилственото им връщане. Или воденето на преговори с градовете в чужбина за репатриране на работната ръка.

През 1757 г. във Франция тази политика най-сетне престава да се прилага. От Париж до конната жандармерия в Лион, Дофине, Русийон и Бурбоне пристига заповед да се прекрати всякакво преследване срещу избягалите работници: това било разхищение на обществените средства[278]. Всъщност вече времената са други. През XVIII в. се забелязва масово разпространение, повсеместност на промишлените дейности и умножаване на връзките. Навсякъде има манифактури; на всяка крачка се среща промишлено земеделие. Няма град, градче или пък паланка (най-вече тя), нито село, което да не развива собствено тъкачество и да не притежава свои ковачници, керемидчийници, тухларни и дъскорезници. Противно на съдържанието на думата *меркантилизъм*, държавна политика е именно индустрията, която се разраства от само себе си и вече разпростира зловредните си социални последствия. Очертават се огромни струпвания на работници: 30 000 души в каменовъглените мини в Нюкясъл[279]; 450 000 заети в текстилната промишленост в Лангедок още през 1680 г., както вече споменахме; 1 500 000 текстилни работници през 1795 г. в петте провинции Ено, Фландрия, Артоа, Камбре и Пикардия според Пер, който е специално натовареният представител на народа. Което ще рече – колосална индустрия и търговия[280].

С икономическия възход през XVIII в. индустриалната дейност се разпространява навсякъде. Докато през XVI в. е локализирана в Нидерландия и Италия, сега тя се развива из цяла Европа чак до Урал. От това произтичат подеми и стремителни възходи, безброй проекти и изобретения, които невинаги се оказват откривателства, както и вече изплувалата дебела пяна на тъмните афери.

От селата към градовете и от градовете към селата

Погледнати като цяло, придвижванията на занаятчийските маси не са случайно явление: те изваждат на повърхността дълбинните движения. Да вземем например факта, че през XVII в. копринената индустрия се премества отведнъж от Южна в Северна Италия или че с края на XVI в. едрата промишленост (а оттам и търговията) се оттегля от средиземноморските страни

и открива обетованите си земи във Франция, Холандия, Англия и Германия – във всеки от тези случаи имаме махалообразно движение с огромни последствия.

Ала има и други доста закономерни обрати. Наскоро публикуваното проучване на Я. А. Ван Хаут[281] спира вниманието върху приливите и отливите на индустрията между градове, паланки и села в Нидерландия от Средновековието до XVIII, а дори и до средата на XIX в. В началото на тези десетдванайсет века история промишлените дейности са разпръснати из селата. От това произтича усещането за самобитно, спонтанно и същевременно неизкоренимо явление. Въпреки всичко през XIII и XIV в. прединдустрията масово емигрира към градовете. Градската фаза бива последвана от мощен отлив скоро след продължителната депресия между 1350 и 1450 г.: тогава селото отново е завладяно от занаятите, тъй като градският труд, стегнат в съсловния корсет, става труден за упражняване и най-вече – твърде скъп. Индустриалното възстановяване на града се извършва частично през XVI в., после през XVII в. селото се реваншира и отново започва частично да отстъпва през XVIII в.

Това опростено резюме казва най-съществено, което трябва да се знае за двойната клавиатура от села и градове, на която е свирела индустрията в Европа, а може би и в целия свят. По такъв начин в някогашната икономика навлиза алтернативност, сиреч известна гъвкавост и възможност за участие на търговците предприемачи и държавата. Има ли основание Я. А. Ван Хаут да твърди, че в зависимост от това дали обхваща само града или се разпростира също над околните селски райони, данъчното облагане от страна на владетеля допринася за създаването на различните режими и за периодичния възход и упадък? Само точно проучване може да хвърли светлина върху тези въпроси. Ала един факт остава неоспорим: цените и заплатите си казват тежката дума.

Но не е ли сходен процесът, който в края на XVI и началото на XVII в. похищава градската индустрия в Италия и я тласка към второстепенни градове, градчета, паланки и села? Индустриалната драма на Италия между 1590 и 1630 г. е драма на конкуренцията с ниските цени на северняшката промишленост. Що се отнася до Венеция, където надниците са станали много високи, Доменико Села[282] в общи линии обяснява, че пред нея са били открити три възможности: да се оттегли в селските райони, да се специализира в производството на предмети на разкоша или да се опре на механизмите с водна тяга, за да облекчи недостига на работна ръка. В тогавашното спешно положение са били използвани и трите. За нещастие първата, най-естественото завръщане към селското занаятчийство, не е и не би могла да бъде приложена с пълен успех: всъщност и самите селски райони около Венеция имат нужда от цялата си работна ръка; през XVII в. те се посвещават на отглеждането на нови култури, тъй като черницата, царевицата и земеделието са станали особено доходоносни. Венецианският износ на ориз за Балканите и Холандия постъпателно се увеличава. Между 1600 и 1800 г.[283] износът на сурова и изтеглена коприна се учетворява. Второто разрешение – предметите на разкоша, и третото – механизацията, се разраства, като се

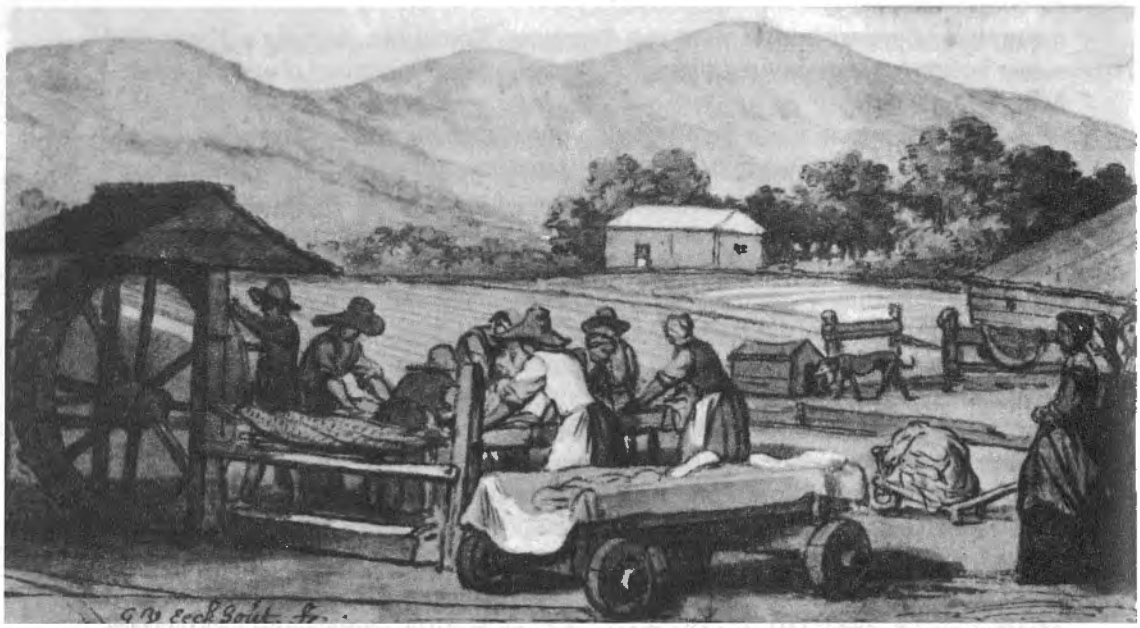

Манифактура за избелване на платно в полето край Хаарлем през XV век. Преди въвеждането на хлора парчетата платно биват подложени на последователни накисвания (в суроватка), изпирания (с черен сапун) и сушене на слънце (Copyright Rijksmuseum, Amsterdam)

има предвид недостигът на работна ръка. По отношение на механизацията в последно време Карло Пони[284] представи полезни съображения. По такъв начин Италия от XVII в. още веднъж се показва в нашите очи не толкова инертна, колкото обичайно твърди общата история.

А испанската индустрия, все още в разцвет в средата и тъй западнала в края на XVI в., не се ли е оставила да попадне в същата клопка? Когато към 1558 г. занаятчийската промишленост прелива от градовете към земеделските райони, стабилното село не може да ѝ служи за убежище. Ето кое по силата на контраста осветлява солидността на положението в Англия, където селското занаятчийство е непоклатимо и твърде отрано обвързано чрез вълната с определящата го текстилна индустрия.

Имало ли е водещи индустрии?

На този етап от разясненията започваме да съзираме неясните и сложни очертания на прединдустрията. Един смущаващ, вероятно прибързан и подмолно внушен от съвременното развитие въпрос се налага от само себе си: имало ли е по времето на Стария режим водещи индустрии или не? Това са индустриите, които днес, а може би и преди, са привличали към себе си капитали, печалби, работна ръка и чийто възход по принцип е в състояние, без да е *задължително*, да се разпростре върху страничните сектори и да ги увлече със себе си. Всъщност на някогашната икономика ѝ липсва структури-

раност, а често тя дори е разединена както в днешните слаборазвити страни. Поради тази причина онова, което се случва в някой сектор, не прелива непременно извън неговите предели. Тъй че на пръв поглед прединдустриалният свят не е имал и не би могъл да има стръмния профил на снижения и върхове, който е типичен за промишлеността в наши дни.

Нещо повече, колкото и голямо да е било относителното ѝ значение, взета в своята съвкупност, тази прединдустрия не притегля към себе си цялата икономика. Всъщност чак докъм Индустриалната революция не тя определя растежа, а по-скоро колебливото движение на растежа и цялостният ход на икономиката с нейните сривове и внезапни спирания доминира над прединдустрията. Именно на нея тя дължи колебливото си развитие и накъсаните графични изображения. В това се състои целият или почти целият проблем за матричната стойност на производството, който разглеждаме. Преценката ни може да бъде по-вярна, ако разгледаме самите „доминантни" индустрии преди XIX в., съсредоточени преди всичко в многоликата и обширна област на текстила.

В днешно време подобно съсредоточаване може само да ни изненада. Ала някогашните общества са въздигали в ценност тъканите, облеклото и официалните одежди. Интериорът на жилището също е завладян от тъкани, завеси, тапети и тапицерии, от скринове, изпълнени с чаршафи и фини платна. Суетата на обществото е в стихията си, а модата е пълновластен господар. Никълас Барбън изпада във възторг от това (1690 г.): „Модата и промяната в облеклото – пише той – е големият двигател на търговията, защото подтиква към харчене за нови дрехи, преди старите да са се износили: тя е душата и живецът на търговията; тя [...] тече из вените на търговията; тя е измислица, която кара човек да се облича, сякаш обитава вечна пролет и той никога не вижда есента на своите облекла."[285] И така, да живеят тъканите, които въплъщават в себе си толкова количество труд и които дори за търговеца имат преимуществото да бъдат пренасяни лесно и сравнително евтино спрямо стойността им!

Но ще стигнем ли дотам, че да твърдим както Жорж Марсе (1930 г.), че тъканите някога са били еквивалентни на стоманата при запазено съотношение – едно твърдение, подхванато и от Уилям Рап (1975 г.)[286]? Разликата е, че текстилът, доколкото е *индустриален*, все още е предимно продукт на разкоша. Дори когато е от средно качество, той си остава скъпа стока, която бедните често предпочитат да си произведат сами или във всеки случай купуват ограничено и не я подновяват според препоръките на Никълас Барбън. Едва при английската индустрия и по-специално с памучните тъкани в края на XVIII в. простолюдието най-сетне ще бъде завоювано като клиентела. Затова трябва да четем историята на текстила предпазливо. Впрочем последователните му възцарявания, за които се споменава, съответстват не само на промените в модата, но и на придвижванията и прегрупирането на производството под диктата на размяната. Всичко става така, сякаш някакви конкуренти не спират да си оспорват надмощието в текстила.

През XVII в. вълненият текстил – това са Нидерландия и Италия заедно[287]; през следващия век вече е предимно Италия: „Италианският Ренесанс – това е вълната!" – възкликна Джино Барбиери на един неотдавнашен ко-

локвиум. След това копринатa става почти преобладаваща и Италия дължи на нея последните си часове на индустриален разцвет през XVI в. Ала ценният текстил скоро завладява Севера, швейцарските кантони (Цюрих), Германия (Кьолн), Холандия след отмяната на Нантския едикт, Англия и особено Лион, който тогава започва кариерата си на голям копринарски център, поддържана и до днес. И все пак през XVII в. следва нова промяна: ако се вярва на френските галантеристи[288], финитe тъкани, произведени в Англия, правят победоносен пробив за сметка на копринатa към 1660 г. и славата им се простира чак до Египет[289]. И накрая, последният мохикан и нов победител – памукът. Той е познат на Европа отдавна[290]. Ала доведен до разцвет от индийците, чиито техники за щамповане и боядисване са непознати в Европа, той предизвиква невероятен прехлас[291] и ето че скоро излиза на първо място[292]. Ще залее ли Индия Европа със своите тъкани? Натрапникът помита всички прегради. Тогава на Европа не ѝ остава нищо друго, освен да започне да подражава на Индия, да тъче и щампова памук. От 1759 г. нататък пътят на Франция в производството на индийски тъкани е изцяло разчистен[293]. Суровината, която пристига в Марсилия, възлиза на 115 000 квинтала, което ще рече десетократно повече, отколкото през 1700 г.[294]

Вярно е, че общото оживление на икономиката през втората половина на XVIII в. влече след себе си широк подем на производството във всички клонове на текстилната промишленост. Старите манифактури са обхванати от истинска треска за нововъведения и технически изобретения. Всекидневно се изнамират нови процеси и нови тъкани. Да вземем дори само Франция: в тази необятна зона от работилници се появяват „финитe тъкани и дантели миньонет, гризет, ферандин и бюра, които се произвеждат в Тулуза, Ним, Кастр, по други градове и краища“ на Лангедок[295]; появяват се и „испанетките“, по всяка вероятност дошли от Шалон[296], върху които Шампан налага възбрана, защото не отговарят на нормативите за дължина и ширина; появяват се и модерните мански вълнени етамини с бяла основа и кафяв вътък[297]; ето че срещаме „въздушния газ“ – много лека коприна, върху която щамповат чрез притискане някакъв „прашец, съставен от смляна ленена нишка и скорбяла“ (възниква сериозен проблем: като за ленена или като за копринена тъкан трябва да се облага с мито, тъй като копринатa съставлява една шеста от цялото тегло?)[298]; в Кан се появява сместа от лен и памук, наречена „гренада“, която намира широк излаз на холандските пазари[299], и „римския серж“, произведен в Амиен[300], и нормандското грубо платно[301] и т. н. и т. н. Все пак това изобилие от имена има своя смисъл. Не по-малко е значението на многобройните изобретения в средите на копринарите в Лион или на новите машини, които се появяват една след друга в Англия. Обяснима е наслаждата, с която Йохан Бекман[302], един от първите историци на технологията, чете написаното от Д'Аламбер: „Има ли нещо по-хитроумно измислено в която и да е област от тъкането на кадифе на фигури?“

Това не пречи първенството на текстила в прединдустриалния живот да изглежда малко парадоксално в нашите очи. Парадоксът се изразява в „изоставащото“ първенство на тази дейност, „възлязла от дълбините на Средновековието“[303]. И все пак в негова подкрепа има доказателства. Ако се съди по обема и развитието му, текстилният сектор издържа сравнение с

осъвременената възгледобивна промишленост, а още повече с металообработването във Франция, за които проучванията през 1772 и през 1788 г. показват същото изоставане[304]. И накрая – решителен аргумент, който няма нужда от подчертаване: независимо дали е *primum mobile* или не, памукът изиграва много голяма роля в подготовката на английската индустриална революция.

Търговци и търговски задруги

Вече разгледахме индустриалните дейности в техния различен контекст. Остава да определим мястото, което заема в тях капитализмът, но това не е лесно. Капитализъм срещаме преди всичко при градските търговци. Ала тези търговци на едро, дребно или предприемачи са били въведени първоначално в създадените от градовете *гилдийни сдружения* с цел да организират цялостния си занаятчийски живот. Търговци и занаятчии са хванати в примките на една обща мрежа, от която никога не съумяват да се освободят напълно. Оттук произтичат двойственост и конфликти.

Занаятчийските задруги (известно е, че думата *корпорации*, използвана под път и над път, всъщност за първи път се появява през 1791 г. в закона „Льо Шапелие", с който се разтурват) са се развили между XII и XV в. из цяла Европа, в някои райони по-рано, а в други по-късно и най-последно в Испания (традиционните дати са: в Барселона – 1301 г.; във Валенсия – 1332 г.; в Толедо – 1426 г.). И все пак тези задруги (германските *Zünfle*, италианските *Arti*, английските *guilds*, испанските *gremios*) никъде не са имали възможността да се наложат без ограничения. Някои градове им принадлежат, други са *свободни*. Дори в рамките на самата градска агломерация – например в Париж или Лондон – между тях може да има разпределение на дяловете. На Запад епохата на голямото им развитие е XV в. Но особено в Германия те упорито просъществуват: музеите там и до днес са препълнени с реликвите на *майсторите от Zünfle*. Във Франция корпоративният подем през XVII в. не оправдава вълделенията най-вече на монархията, чиято първа грижа е да ги унифицира, контролира и преди всичко да ги обложи с данъци. Всички занаятчийски гилдии потъват в дългове, за да удовлетворят данъчните изисквания[305].

По време на тяхното възникване голяма част от размяната, труда и производството им се изплъзва. С развитието на икономическия живот и на пазара, когато разделението на труда налага нови формирования и деления, неизбежно избухват разпри за определяне на периметрите. Това не пречи броят им да расте съобразно развитието. През 1260 г. в Париж те са 101, изкъсо контролирани от търговския съдия, и тези стотина занаята свидетелстват за вече очевидна специализация. Впоследствие се създават нови разклонения. В Нюрнберг, където господства затворена и бдителна аристокрация, металургичните занаяти – *Metallgewerbe* – още от XIII в. се разделят на няколко дузини независими професии и занаяти[306]. Същият процес се забелязва и в Ганд, Страсбург, Франкфурт на Майн и Флоренция, където обработката на вълната се превръща както навсякъде в съзвездие от занаяти. Всъщ-

ност възходът на XIII в. произтича от това разделение на труда, което е на път да се установи и процъфти. Ала икономическият подем, който то влече след себе си, скоро започва да се превръща в заплаха за самата структура на занаятите, доведени до гибел от бурното развитие на търговията. От това жестоко противопоставяне логично избухва гражданска война за завземане на властта в градовете. Това е така наречената от германските историци цехова революция (*Zunftrevolution*), изправяща едни срещу други занаятчийските гилдии и съсловието на патрициите. Кой не би разпознал продължителната класова борба с нейните приливи и отливи зад тази пределно проста схема на стълкновения между търговци и занаятчии, с техните съглашателства и противопоставяне? Ала жестоките сблъсъци изживяват времето си и в последвалата тиха битка в крайна сметка търговецът печели войната. Между него и съсловните сдружения сътрудничеството не може да бъде на равна нога, защото на карта е заложено завладяването на пазара на работна ръка и икономическия приоритет на търговеца, за да не кажем – и на капитализма.

Предназначението на занаятчийските сдружения е да въдворят разбирателство между работещите една и съща професия и да ги защитят от останалите в дребнавите спорове, свързани с всекидневния живот. Съсловната бдителност се разпростира преди всичко по отношение на градския пазар, където всеки занаят иска пълния си пай. Това означава обезпечаване на работата, на печалбата и на „свободите" в смисъл на привилегиите. Но парите, монетарната икономика и далечната търговия – накратко, търговецът – се намесват в една игра, която никога не е еднозначна. Още в края на XII в. платовете от Провен, едно от градчетата, около които се въртят шампанските панаири, се изнасят в Неапол, Сицилия, Кипър, Майорка, Испания и дори в Константинопол[307]. По същото време твърде невзрачното градче Шпире, което няма дори мост на Рейн, въпреки че съвсем не е далеч от реката, произвежда доста обикновено черно, сиво и бяло (сиреч екрю) платно. При все това този продукт със средно качество се продава чак в Любек, Сен Гален, Цюрих, Виена и стига дори до Трансилвания[308]. А в същото време парите завладяват градовете. От данъчния регистър на Париж за 1292 г. може да се съди за няколко добри имотни състояния (платеният данък е над 4 ливри, като за основа се взема една петдесета [от оценката на имуществото]) и за няколко по-редки богатства над 20 ливри, като рекордът, ако може така да се каже, „в полза" на един „ломбардец", е 114 ливри. Противоречието е много отчетливо и се проявява едновременно между отделните занаяти, между богати и бедни вътре в рамките на един занаят, а също така и между бедните, дори мизерни и други, учудващо благоустроени улици. Над цялата общност се откроява богат набор миланци, венецианци, генуезки и флорентински кредитори и търговци. Трудно е да се каже дали смесеният режим на търговци и занаятчии с дюкянчета (обущари, бакали, галантеристи, сукнари, тапицери, сарачи...) вече не крепи на върха си нещо като микрокапитализъм, но това изглежда твърде правдоподобно[309].

Във всеки случай богатството е налице, вече има предпоставки за натрупването му и веднъж натрупано, да изиграе ролята си. Неравната игра е започнала: някои съсловни гилдии стават богати; другите, които са преобладаваща част, остават посредствени. Във Флоренция те ясно са разграничени:

това са старшите *Arti Maggiori* и младшите *Arti Minori* – ето ги вече охранените (*popolo grasso*) и недохранените (*popolo magro*). Навсякъде различията и неравенството се задълбочават, тъй като *Arti maggiori* престава да бъде система за доминиране на пазара на работната сила. Скритата зад маската ѝ организация е същата, която историците ще нарекат *Verlagssystem* – системата на надомния труд. Започва се нова епоха.

Надомният труд (*Verlagssystem*)

Verlagssystem, наричана още *Verlagswesen*, се установява в цяла Европа. Двата еквивалентни израза са създадени и наложени непреднамерено на всички историци от немската историография. На английски системата се нарича *putting out system* (външна работа), а на френски *travail a domicile* (надомна работа) или *a facon* (на ишлеме). Несъмнено най-доброто равностойно наименование е неотдавна предложеното от Микаел Кьол: *travail en comandite* (работа по поръчка), но думата *comandite* означава също форма на търговско дружество, а това може да доведе до объркване.

Verlagssystem е такава организация на производството, при която търговецът, *Verleger*, е възложител на работата; той предоставя на занаятчията суровините и част от стойността на труда, а остатъкът се изплаща след предаването на готовия продукт. Тази система възниква доста рано, във всеки случай по-рано, отколкото се твърди обикновено и без съмнение датира от времето на експанзията през XIII в. Как иначе бихме могли да изтълкуваме решението на онзи търговски съдия в Париж от юни 1275 г.[310], „който забранява под страх от каторга на предачките на коприна да залагат, продават или заменят копринатa, която галантеристите им дават за обработка"? С времето многозначителните текстове се умножават; с навлизането в съвременната епоха системата се разпространява: хилядите примери само ни затрудняват да изберем някой от тях. На 31 януари 1400 г. в Лука двама търговци на коприна – Паоло Балбани и Пиетро Джентили – създават фирма. В договора за съдружие се уточнява, че „*il trafficho loro sera per la maggiore parte in fare lavorare draperie di seta*", основната им дейност ще се състои във възлагане на производство на копринени тъкани[311]. „*Fare lavorare*" буквално означава „да накара да изработят", а това е именно предприемаческа дейност – *qui faciunt laborare* – според латинския израз, който също се използва. Договорите, подписани с тъкачите, често се регистрират пред нотариус и имаме на разположение много варианти. Понякога споровете възникват, след като работата е свършена: през 1582 г. някакъв генуезки работодател иска от един предач на коприна да признае задлъжнялостта си към него и се позовава на свидетел, който заявява, че е в течение на сделката, защото е приятел на Агостино Коста и е видял как в работилницата му неговият работодател, търговецът Батиста Монторио, „*quale li portava sete per manifaturar et prendeva delle manifatturrate*", му носел коприна за обработка и вземал вече обработената[312]. Представата, която получаваме, е повече от ясна. Монторио е *Verleger*. По подобен начин стоят нещата и с търговеца, който въз-

лага на работнички надомно плетене на дантели в малкото градче Пюи ен Веле през 1740 г.; той им доставя прежди от Холандия „на тегло и взема от тях равностойното тегло дантела“[313]. По приблизително същото време в градчето Юзес и съседните села 25 производители тъкат серж на 60 стана[314]. Историкът на Сеговия, Диего де Колменарес, вече споменава за „производителите на платно“ от времето на Филип II, „наричани неправилно търговци, които са същински глави на семейства, защото във и извън собствените си домове те дават прехрана на голям брой хора [мнозина измежду тях на 200, а някои и на 300 души], като с чужда работна ръка произвеждат всякакви видове чудесно платно“[315]. Други примери за *Verleger* са търговците на ножове от Солинген, наричани причудливо *Fertigmacher* (оформители) или търговците шапкари в Лондон[316].

В тази система за работа на ишлеме често самият майстор от гилдията се превръща в надничар. Той зависи от търговеца, който в повечето случаи му доставя внесените отдалече суровини, а впоследствие осигурява продажбата в чужбина на бархета, вълнените и копринените тъкани. По такъв начин се засягат всички сектори на занаятчийския живот и тогава корпоративната система се разрушава, въпреки че външно запазва своя облик. Като налага своето посредничество, търговецът подчинява на себе си дейностите, които е избрал, независимо дали става дума за металообработване, за текстил или корабостроене.

Във Венеция през XV в. в частните корабостроителници (което ще рече извън обхвата на огромния арсенал на Сеньорията) майсторите от Задругата на строителните дърводелци (*Arte dei Carpentieri*) и от Задругата на калафатарите (*Arte dei Calafati*) се наемат на работа със своите помощници (по един или двама чираци – *fanti* – на всеки) при търговците корабопритежатели, които са съсобственици на новостроящия се кораб. И ето че попадат в ролята на обикновени надничари[317]. Към 1600 г. в Бреша нещата се развиват зле. Как да се оживи производството на оръжие? Ами като се извика в града известен брой *mercanti* – търговци, които биха създали работа на майсторите и занаятчиите[318]. За кой ли път капитализмът се настанява на гости? Случва се също търговецът да преговаря с цяла занаятчийска гилдия, както е в случая с бохемското и силезийското платно: това е системата, която наричат гилдийната откупка (*Zunftkauf*)[319].

Този процес на развитие среща известни спънки вътре в самите градски съсловни сдружения. В най-честия случай се натъква на яростна съпротива. Ала системата има свободно поле за действие по селата и търговецът не се отказва от подобна изгода. Както е посредник между производителя на суровината и занаятчията, между занаятчията и купувача на крайния продукт, между близо и далеч, така става и посредник между града и селото. За да се пребори със злонамереността или високите надници на града, той може при необходимост масово да прибегне до селските индустриални дейности. Флорентинското текстилно производство представлява спрягане на усилията на селата и града. По същия начин около Льо Ман (14 000 жители през XIII в.) се разпръсква цяла индустрия за производство на етамини и леки луксозни тъкани[320]. Подобно е и с хартиената промишленост около Вир[321].

През юни 1775 г. в планината Ерц, от Фрайбург до Аугсбург наблюдателният пътешественик пресича дълга поредица от села, където предат памук и произвеждат черни, бели и „жълти" дантели, като смесват ленена, златна и копринена нишка. Лято е: всички жени са навън, под сянката на липата пред дома си, а някакъв стар гренадир е заобиколен от девойки. Всички, включително старият войник, работят с настървение. Трябва да се живее: плетачката на дантели спира играта на пръстите си единствено за да си вземе парче хляб или варен картоф, поръсен с малко солчица. В края на седмицата тя ще отнесе своето ръкоделие или на съседния пазар (по изключение), или най-често на *Spitzenherr* (можем да го преведем като господаря на дантелата), който ѝ е дал суровината, доставил ѝ е моделите от Холандия или Франция и предварително си е запазил продукцията. Тогава тя ще си купи олио, малко месо и ориз за празничната неделна трапеза[322].

По този начин надомната работа се опира на мрежа от корпоративни или семейни работилници, свързани помежду си чрез търговската организация, която ги задвижва. Съвършено правилно е отбелязал един историк: „Дълбоко по своята същност тази разпръснатост е привидна; всичко се осъществява по такъв начин, сякаш надомните занаяти са обхванати от невидима финансова паяжина, чиито нишки се дърпат от няколко едри търговци."[323]

Все пак е необходимо още нещо, за да може така наречената паяжина да обхване всичко. Съществуват обширни области, където производството остава извън прекия обсег на търговеца. Несъмнено така е при обработката на вълна в много райони на Англия; вероятно същото е и с упоритото население около Бедарийо в Лангедок, което произвежда гвоздеи; с положителност е така и в Троа, където обработката на лена през XVIII в. все още се използва от лапите на *Verleger*. Както и в много други области дори през XIX в. Свободното производство е възможно единствено на базата на лесно достъпна суровина от близкия пазар, където обикновено изтича и крайният продукт. През XVI в. по испанските панаири в края на зимата се виждат суконари, които продават платовете си досущ както през XVIII в. все още го правят много селяни на английските пазари.

В Жеводан, особено бедна област в Централния масив, около 1740 г. също няма *Verleger*. В този суров край всяка година около 5000 селяни се захващат със занаят в момента, когато „ледът и снеговете, които за повече от половин година стягат земите и махалите им, ги прогонят вкъщи". Когато завършат някое парче, „те го носят на най-близкия пазар [...], така че накрая се оказват колкото парчета, толкова и продавачи, „цената винаги се плаща в брой": не ще и дума, че именно това привлича мизерстващите селяни. Техните платове, въпреки че се произвеждат от доста качествената местна вълна, са „с посредствено качество, тъй като се продават едва от десет-единайсет до двайсет сола, като изключим сержовете, наречени еско. [...] Най-честите купувачи са търговци от провинцията Жеводан, обитаващи седем-осем градчета, където има тепавици, като Марвежол, Лангон, Ла Канург, Сен Шели, Сог и [най-вече] Мандес" (естествено става дума за Менд). Продажбите се извършват по панаири и пазари. „За два-три часа всичко е продадено, купувачът избира и определя цената [...] на сергията на магазинчето, където му показват парчетата" и където след приключването на сделката той прове-

рява дължината с кан*. Продажбите се отбелязват в регистър заедно с името на работника и платената цена[324].

По всяка вероятност в същата епоха някакъв предприемач на име Колсон се опитва да присади в примитивния Жеводан *Verlagssystem* едновременно с производството на платове, наричани в Англия „Рой", а във Франция „Малборо". В меморандума си до Щатите в Лангедок[325] той разказва за предприетите действия, успехи и необходимостта от помощ, ако искат усилията му да се увенчаят с успех. Колсон е *Verleger* и едновременно предприемач, който се мъчи да наложи своите станове, съдове и технологии (особено една изобретена от него машина „за обгаряне на косъма" на плата „или хава [хав= мъх] на пламъка на спиртна лампа"). Но най-съществено в това начинание е да се създаде ефективна мрежа за надомна работа, да се научат особено предачките „постепенно да предат чиста, тънка и непрекъсната нишка". Това струва скъпо, още повече че „в Жеводан всичко се плаща в брой: и преденето, както и тъкането, се плаща наполовина в аванс и мизерията на хората от този край още дълго няма да промени подобна практика". Не се споменава нито дума за равнището на възнаграждението, но дори и без да го знаем, можем да се закълнем, че е ниско. В противен случай защо щяха да се правят такива усилия в толкова изостанал край!

Надомният труд в Германия

Въпреки че е открита, наименована, описана и обяснена най-напред от германските историци по отношение на собствената им страна, системата на надомна работа не се е зародила първоначално в Германия и впоследствие разпространила оттам по други места. Ако трябва да се издири първоначалната ѝ родина, можем само да се колебаем между Нидерландия (Гент, Ипър) и индустриална Италия (Флоренция, Милано). Ала системата, която бързо става повсеместна в Западна Европа, пуска широки разклонения в германските княжества, които са привилегировано място на наблюдение при настоящото състояние на историческите изследвания. Една още непубликувана статия на Херман Келенбенц, която предавам накратко, представя нейния основно проучен, многолик и убедителен образ. Мрежите на системата са първите безспорни черти на търговския капитализъм, чиято цел е да доминира, а не да преобрази занаятчийското производство. Всъщност тя се интересува преди всичко от продажбата. Замислена по подобен начин, *Verlagssystem* може да се разпростре върху всякакъв вид дейност от момента, в който търговецът има изгода да я подчини на себе си. Всичко допринася за разрояването ѝ: общият технически подем, ускоряването на транспорта, увеличаването на натрупания капитал, с който боравят вещи ръце, и накрая – бурното развитие на германските мини след 1470 г.

Оживлението на германската икономика се проявява чрез многобройни белези, от които е достатъчно да споменем дори само ранното освобождава-

---

* *Стара мярка за дължина от 1,71 до 2,98 м. – Бел. прев.*

не на цените или начина, по който центърът на гравитацията му преминава от един град в друг: в началото на XV в. все още всичко се върти около Регенсбург на Дунав, после се налага Нюрнберг; часът на Аугсбург и неговите търговци финансисти ще удари по-късно, през XVI в.: всичко става така, сякаш Германия не спира да увлича във водовъртежа си Европа, която я заобикаля, и да се адаптира към нея – а същевременно да се адаптира към собствената си съдба. В Германия *Verlagssystem* се възползва от тези благоприятни условия. Ако нанесем върху карта всички връзки, които тя създава, цялото пространство между германските княжества ще бъде пресечено от тънките ѝ и многобройни разклонения. Една след друга дейностите се вплитат в нейната мрежа. Любек е показателен с рано развилите се текстилни работилници през XIV в.; Висмар – с пивоварството, което обединява пивоварните работници (*Bräuknechte*) и пивоварните работнички (*Bräumägde*), вече наемници; Рощок – с мелничарството и производството на малц. Ала през XV в. именно обширният сектор на текстила е типичното поле за действие на системата, тръгваща от Нидерландия, където гъстотата на мрежата е много по-голяма, отколкото в Германия, и стигаща до швейцарските кантони (балските и сенгаленските платове). Производството на бархети – смес от лен и памук, налагащо внос чрез Венеция на сирийски памук, по своето естество е бранш, в който търговецът, в чиито ръце е далечната суровина, се оказва принуден да играе своята роля, било в Улм, било в Аугсбург, където надомната работа благоприятства възхода на бархета (*Barchent*)[326]. По други места системата е свързана с бъчварството, с производството на хартия (първата нюрнбергска мелница за хартия през 1304 г.), с печатането и дори с изработването на броеници.

Мините и индустриалният капитализъм

С развитието на мините от Германия или по-точно от Централна Европа *lato sensu* до Полша, Унгария и скандинавските страни е направена решителна крачка към капитализма. При тях търговската система действително се вкопчва в производството и го преобразява. Нововъведенията в разглежданата област могат да се ситуират някъде към края на XV в. Вярно е, че нито мините, нито миньорският занаят са открити в тази епоха, но тя променя условията на експлоатация и на труд.

Миньорският занаят е стар. Още от XII в. из Централна Европа могат да се открояят занаятчийски групи и калфи миньори (*Gewerkschaften, Knappschaften*)[327], а правилата на организирането им се разпространяват през XIII и XIV в. ведно с многобройните придвижвания на германските миньори към страните от Изтока. За тези немногочислени общности всичко се развива добре, докато рудата може да се копае на повърхността. Но в мига, когато експлоатацията налага да се прониква в дълбочина, възникват сериозни проблеми: прокопаване и укрепване на дълги галерии, устройства за изкачване до повърхността на дълбоките кладенци, изчерпване на вечно изблъкващата вода – все пак всичко това е по-лесно за разрешение от *техническа* гледна точка (в трудовия процес новите технологии често се разработ-

ват сякаш от само себе си), отколкото от *финансова*. Оттук нататък минното дело изисква инсталиране и подновяване на относително огромни съоръжения. Промените в края на XV в. отварят вратите за богатите търговци. Отдалече и единствено чрез силата на своите капитали те ще държат мините и предприятията, с които са свързани.

Еволюцията се извършва почти навсякъде по едно и също време в края на XV в.: в сребърните мини в Харц и Бохемия; в Тиролските Алпи, които дълго са център на медодобива; в златните и сребърните мини в Долна Унгария, от Кьонигсберг до Ньосол около малката, оградена с планини долина на Гран[328]. Като последица от това свободните работници от миньорските артели (*Gewerkschaften*) навсякъде стават наемни работници, сиреч зависими. Впрочем именно тогава се появява думата *Arbeiter* – работник.

Капиталовите инвестиции намират израз в забележителния прогрес на производството не само в Германия. Във Величка, близо до Краков, селският добив на каменна сол чрез изпаряване на солена вода в плитки метални съдове вече е отживелица. Прокопават се галерии и кладенци до 300 метра дълбочина. Огромни механизми, задвижвани от конски впрягове, изкачват на повърхността солните плочи. По време на своя разцвет (XVI в.) производството достига 40 000 тона годишно, а в него са заети 3000 работници. Още от 1368 г. е въвлечена в сътрудничество полската държава[329]. Все така близо до Краков, но в Горна Силезия, оловните мини около Олкуш, които в края на XV в. произвеждат между 300 и 500 тона годишно, през XVI и XVII в. добиват от 1000 до 3000 тона. Тук трудностите идват не от дълбочината (само от 50 до 80 м), но от изобилната подпочвена вода. Трябвало е да бъдат изградени дълги укрепени наклонени галерии, които да позволяват естествения отток, да се умножат помпите, задвижвани с конска тяга, и да се увеличи работната ръка. Твърдостта на скалата е била такава, че за осемчасова работа един миньор е успявал да прокопае само 5 см галерия. Всичко това изисква капитали и автоматично поставя мините в ръцете на онези, които ги притежават: по такъв начин една пета от кладенците се връщат на полския крал рентиер Сигизмунд Август; една пета на благородническото съсловие, кралските офицери и заможните обитатели на новите градове в съседство; останалите три пети остават за краковските търговци, които държат в свои ръце полското олово, досущ както аугсбургските търговци са съумели въпреки голямото разстояние да се домогнат до златото, среброто и медта на Бохемия, Словакия, Унгария и Тирол[330].

За деловите среди е било огромно изкушение да *монополизират* тези тъй важни източници на доходи. Но това се е оказало твърде голяма лъжица за устата им: дори на могъщите Фугерови не им достига, макар и малко, за да установят монопола си над медта; Хьохштетер се разоряват през 1529 г., докато се опитват да монополизират живака. По правило размерът на инвестиционния капитал е толкова значителен, че е невъзможно само един търговец да се натовари изцяло дори с отделна мина. Вярно е, че години наред Фугерови са осъществявали цялостната експлоатация на живачните мини в Алмаден, Испания, но Фугер си е Фугер. Обикновено по подобие на собствеността върху корабите, която се разпределя на части, наречени *карати*, собствеността върху мините се разделя на дялове (*Kuxen*), които най-често са

64 на брой, но достигат дори 128 дяла[331]. Подобно разделение позволява благодарение на няколко безплатно дадени акции към предприятието да се присъедини самият владетел, който впрочем има действително право върху подземните богатства. През 1580 г. Август I Саксонски притежава 2822 *Кихен*[331]. По такъв начин държавата винаги има участие в минните предприятия.

Ала тази славна, искам да кажа, лесна фаза от историята на мините не трае кой знае колко дълго. Законът за *намаляващата доходност* безмилостно влиза в сила: минната експлоатация процъфтява, после започва да запада. Упоритите работнически стачки в Долна Унгария от 1525–1526 г. вече са несъмнен показател за прелом. Десет години по-късно белезите за прогресивен спад се умножават. Твърди се, че причина за това е конкуренцията на мините в Америка и свиването на икономиката, което за известно време прекъсва подема през XVI в. Във всеки случай търговският капитализъм, който с готовност се намесва в края на XV в., скоро започва да действа по-предпазливо и се отказва от по-недоходоносните сделки. Следователно всяка капиталистическа дейност се характеризира както с инвестирането, така и с отказа от инвестиране: конюнктурата веднъж може да я тласне напред, а друг път да я накара да се оттегли от играта. Известни мини биват изоставени в ръцете на държавата: неизгодните дела вече остават за нейна сметка. Ако Фугерови остават в Швац в Тирол, то е защото едновременното наличие на мед и сребро в местната руда все още позволява значителни печалби. В медните мини на Унгария ги заместват други фирми от Аугсбург: Лангауер, Хауг, Линк, Вайс, Палер, Щайнер и накрая Хенкел фон Донерсмарк и Релингер. Те самите пък отстъпват местата си на италианците. Тези последователни смени навеждат на мисълта за неуспехи и провали, или най-малкото за посредствени печалби, от които някой прекрасен ден предпочитат да се откажат.

Все пак, независимо че изоставят по-голямата част от мините на владетелите, търговците си запазват не толкова рискованата роля на дистрибутори на минните и металургичните продукти. Вследствие на това минната индустрия, а оттам и историята на капитализма вече не изглеждат такива, каквито ги виждаме през все пак опитния поглед на Якоб Щридер[332]. Ако може да се вярва на точността на очертаващото се обяснение – а на него може да се вярва, – свързаните или свързващите се с минната индустрия капиталисти по принцип избягват само рискованите или неособено сигурните постове на първоначалното производство; те се оттеглят към производството на полуготови продукти, доменните пещи, леярните и ковачниците или още по-често само към дистрибуцията им. Отдръпват се на разстояние.

За тези приливи и отливи има десетки и стотици свидетелства, които очевидно не са излишни. Ала за нас същността на проблема е другаде. Нима не е видно как в края на мощната минна мрежа се появява истинският пролетариат – работната сила в чисто състояние, „голият труд“ – сиреч, според класическото определение за капитализма – вторият елемент, който осигурява съществуването му? Мините предизвикват огромна концентрация на работна ръка, естествено за онова време. Към 1550 г. в мините на Шварц и Фалкенщайн (Тирол) има повече от 12 000 професионални работници, меж-

Пазар на сребърна руда в Кутна Хора (Бохемия) през XV век. Продажбата се извършва под наблюдението на отговорника за мината, който представлява краля. Купувачите са насядали около масата, върху която рудокопачите разстилат рудата. Детайл от Kuttenberger Gradual (Vienne, Österreischische Nationalbibliothek, cliché de la Bibliothèque)

ду 500 и 600 надничари се занимават само с изпомпването на водата, която заплашва галериите на мината. Вярно е, че в тази маса наемното работничество все още отстъпва пред няколко изключения: продължават да съществуват дребни предприемачи, занимаващи се с превоза, и малки бригади от независими миньори. Ала всички или почти всички по отношение на снабдяването зависят от едрите работодатели, от така наречените минни лавки (*Trucksystem*), която е система за допълнителна експлоатация на работниците, като им доставя жито, брашно, мас, дрехи и други *Pfennwert* (евтини стоки) на цени, изгодни за доставчика. Този трафик предизвиква често протести сред миньорите, които са необуздани по природа и готови всеки момент да напуснат. Въпреки всичко светът на труда се изгражда и придобива ясни очертания. През XVII в. около железолеярните в Хунсрюк се появяват работнически жилища. По правило металургичното предприятие принадлежи на капиталиста, но желязната мина е на свободно предприемачество. В крайна сметка навсякъде се установява йерархия на труда, един вид неговите рамки: на върха е *Werkmeister*, управителят, представител на търговеца; под него са *Gegenmeister*, надзирателите. Няма как в тези новопоявяващи се реалности човек да не разпознае удвоения или утроения образ на предвестниците на бъдещето?

Мините в Новия свят

Това незначително, но очевидно отстъпление на капитализма по отношение на минната индустрия от средата на XVI в. нататък си остава широкомащабен факт. Именно поради своята експанзия Европа реагира тогава така, сякаш е предпочела да се освободи от грижата за минната и металургичната си промишленост в периферните области, които са под нейна зависимост. Всъщност не само намаляващият добив тук ограничава печалбата, но „заводските пещи" унищожават запасите от гори, цената на дървата и въглищата става много висока, високите пещи са обречени на прекъснат режим на работа, като ненужно задържат постоянния капитал. От друга страна, надниците растат. Затова нищо чудно, че европейската икономика като цяло се обръща към Швеция за желязо и мед; към Норвегия за мед; скоро се насочва за желязо дори към далечната индустрия на Русия; за злато и сребро – към Америка; за калай (като се изключат английските Курилски острови) – към Сиам; за злато – към Китай; за сребро и мед – към Япония.

Все пак заместването не винаги е възможно. Така е например с живака, който е нужен на сребърните мини в Америка. Открити около 1564 г. и доста бавно въведени в експлоатация, живачните мини от Хуанкавелика[333] в Перу са недостатъчни и снабдяването от европейските мини в Алмаден и Идрия остава необходимост. Многозначителна е констатацията, че капиталът не престава да се интересува от тези рудници. Алмаден остава под изключителното управление на Фугерови чак до 1645 г.[334] Що се отнася до Идрия, чиито открити през 1497 г. мини се разработват от 1508–1510 г., търговците не престават да оспорват монопола на австрийската държава, която като цяло възстановява владението си върху тях след 1580 г.[335]

А дали в далечните мини капитализмът се ангажира напълно в производството, което лека-полека изоставя в Европа? Да, до известна степен в Швеция и в Норвегия и не по отношение на Япония, Китай, Сиам или самата Америка.

В Америка все още занаятчийското производство на злато в близост до Куито в Перу и сред обширните златоносни находища във вътрешността на Бразилия контрастира с вече съвременната техника на производство на белия метал на базата на амалгама, внесена от Европа и използвана в Нова Испания още от 1545 г. и в Перу от 1572 г. В подножието на Серо де Потоси големи хидравлични колела стриват рудата и улесняват приготвянето на амалгамата. На това място се срещат скъпоструващо оборудване и скъпи суровини. Възможно е там да се е установил някакъв капитализъм: имаме сведения както в Потоси, така и в Нова Испания за внезапно забогатяване на златотърсачи с късмет. Но те са изключение. Тук също е валидно правилото, че печалбата е за търговеца.

Най-напред за местния търговец. Миньорското население, досущ като в Европа, а дори и в по-голяма степен, се заселва сред пустош, както в Северно Мексико или в истинската пустиня в сърцето на Андите в Перу. Именно затова снабдяването остава най-важният въпрос. Той вече съществува в Европа, където предприемачът доставя необходимите провизии на миньорите и от този трафик печели солидно. В Америка снабдяването стои над всичко. Така стоят нещата в бразилските златни находища. Така е и в Мексико, където мините в северните части изискват дълги конвои с провизии, идващи от юг. През 1733 г. Сакатекас потребява повече от 85 000 фанега царевица (един фанега=15 кг); Гуанауато към 1746 г. консумира 200 000, а през 1785 г. – 350 000 фанега[336]. Следователно тук не самият *minero* (собственикът, който експлоатира мините) обезпечава снабдяването. Търговецът го кредитира с хранителни продукти, платове, сечива, живак срещу бъдещото злато или бял метал и така го впримчва в система на размяна или участие. В една или друга степен той е непряк собственик на мините. Но не и върховен господар на тази размяна, с която различните разклонения на една търговска верига се ангажират в Лима, Панама, по панаирите на Номбре де Диос или Порто Бело, в индийска Картахена и накрая в Севиля или в Кадис, където е началото на друга европейска мрежа на преразпределение. Същата такава верига съществува и в Мексико във Веракрус, в Хавана и Севиля. Богатствата заемат позиции не толкова на равнището на минното производство, а именно тук, по целия трафик и злоупотребите, които той позволява.

Сол, желязо, въглища

И все пак някои дейности си остават европейски: например производството на сол, желязо, въглища. Няма солна мина, която да е изоставена, а високата стойност на съоръженията твърде рано ги предава в ръцете на търговците. Но морските солници си остават организирани в малки предприятия; групирането между търговците се извършва само за транспортирането и продажбата както в Сетубал, Португалия, така и в Пеке, Лангедок. Големи

предприятия за продажба на сол могат да се открият по атлантическото крайбрежие и по долината на Рона.

Що се отнася до желязото, то мините, високите пещи и леярните дълго време остават ограничени производствени единици. *Търговският* капитал въобще не се намесва пряко в тях. През 1785 г. в Горна Силезия от 243 *Werke* (високи пещи) 191 принадлежат на едри поземлени собственици (*Gutsbesitzer*), 20 – на краля на Прусия, 14 – на различни княжества, 2 – на фондации, и само 2 – на търговци от Вроцлав[337]. Това е защото желязната индустрия проявява тенденция да се структурира по вертикала и защото в началото собствениците на минните терени и на горите, без които не може, играят решаваща роля. В Англия съсловието на *gentry** и на благородниците често инвестира в железните мини, високите пещи и леярните, разположени на техни земи. Но те задълго си остават индивидуални предприятия с несигурни пазари и евтино оборудване. Големите разходи са за осигуряване притока на суровини, гориво и за заплати. Именно тук кредитът намира своето място. И все пак трябва да дойде XVIII в., за да стане възможно едромащабното производство, а техническият прогрес и инвестициите да започнат да следват разширяването на пазара. Гигантската висока пещ на Емброуз Кроули през 1729 г. е всъщност с по-малко значение, отколкото коя да е огромна пивоварна от същата епоха[338].

Във въгледобива малките и средните предприятия също, и то задълго, играят първостепенна роля. През XVI в. във Франция само селяните копаят въглища от открити рудници за собствени нужди или за близка търговия, както например по поречието на Лоара или от Живор в Марсилия. По същия начин неизчерпаемото находище в Нюкясъл благоприятства задържането на непоклатимата и отколешна корпоративна система. През XVII в. в цяла Англия „на всяка дълбока галерия [със съвременно оборудване] има по дванайсет открити рудника, които се експлоатират с малко разходи [...] и някои прости сечива“[339]. Ако съществуват новости, изгода и търговски игри, то те са в областта на все по-разширяващата се дистрибуция на горивото. През 1731 г. Компанията на Южните морета (*South Sea Company*) възнамерява да изпрати своите кораби, които са се върнали от лов на китове, в Нюкясъл и в пристанищата по Тайн, за да натоварят оттам въглища[340].

Но ето че през XVIII в. всичко се променя! Дори във Франция, която изостава спрямо Англия, Търговският съвет и компетентните власти са отрупани с искания за концесии – като се има предвид, че във Франция няма област, която да не крие в почвите си залежи от въглища или поне от торф. Наистина употребата на каменни въглища нараства, независимо че това става по-бавно, отколкото в Англия. Те се използват в новите стъкларски предприятия в Лангедок, в пивоварните в северните райони, например в Арас и Бетюн[341], и дори в металолеярните в Алес. Оттук, в зависимост от обстоятелствата и районите, произтича възобновеният интерес на търговците и кредиторите, тъй като отговорните органи си дават сметка, че в тази област любителите не биха могли да имат тежест. Ето какво пише интендантът на

---

* *Дребното дворянство. – Бел. прев.*

Соасон на някакъв просител през март 1760 г.: трябва „да се прибегне до сходни компании, като например тази на Борен и на г-н дьо Рьонозан", единствените, които са в състояние „да съберат необходимите финансови средства за истинско извличане на залежи от мините, което може да бъде сторено само от специалисти"[342]. По такъв начин се организират мините в Анзен, от чиято славна история ни интересува само началото. Те много скоро заемат мястото на Сен Гобен като второ по значение френско предприятие след Индийската компания: именно те още от 1750 г. *ще притежават* „огнени помпи", сиреч машините на Нюкомен[343]. Но да не навлизаме повече в тема, която всъщност е за Индустриалната революция.

Манифактури и фабрики

Преобладаващата част от прединдустрията се проявява под формата на многобройни примитивни единици за занаятчийско производство и *Verlagssystem*. Над тези разпръснати образувания като по-очевидно капиталистически организации се извисяват *манифактурите* и *фабриките*.

Двете думи често се заменят една с друга. Именно историците под влияние на Маркс употребяват термина *манифактура* за назоваване на занаятчийския тип концентрация на работна ръка, която произвежда ръчно (обикновено тъкани), а думата *фабрика* – за оборудването и *машините*, каквито вече използват *мините*, металургичните предприятия и корабостроителниците. Но изпод перото на някакъв френски консул в Генуа можем да прочетем сведения за създаването в Тюрен на предприятие с хиляда души за тъкане на копринени тъкани със златни и сребърни нишки: тази „фабрика [...] ще нанесе след време значителна щета на манифактурите във Франция"[344]. За него двете понятия са синоними. Всъщност думата *завод*, която традиционно се свързва с XIX в., би подхождала повече на онова, което историците ще назоват *фабрика*; макар и рядко използвана, тя съществува още от XVIII в. Например в онзи случай през 1738 г., когато близо до Есон искат разрешение за създаване на *завод*, „в който да произвеждат всякакъв вид медна тел, необходима за казанджийството"[345] (вярно е, че същият завод през 1772 г. щеше да бъде наречен медникарска манифактура!); или когато през 1768 г. ковачите и точиларите от района на Седан желаят да установят близо до мелницата в Или[346] „завод за производство на ножила" (ножилата са големи ножици за подстригване на тъкани); или пък когато барон Дитрих през 1788 г. оспорва прилагането на забраната, засягаща „прекалено многото заводи", в случая „пещи, леярни, парни чукове, стъкларници" и „млатове"[347]. Следователно нищо не пречи за заводи да се говори още от XVIII в. Макар и рядко, срещал съм също употребата на думата *предприемач*[348] още от 1709 г. А според Доза понятието *„индустриалец"* в смисъл на директор на предприятие излиза през 1770 г. изпод перото на абат Галиани, но едва след 1823 г. граф Сен Симон му придава популярност[349].

След тези уговорки за удобство при изложението ще се придържаме към обичайното разграничение между манифактура и фабрика. И в единия, и в

другия случай ще се абстрахирам от *дребните* производствени единици, защото целта ми е да очертая напредването на концентрацията. Защото думата *манифактури* се употребява понякога за означаване на предприятия лилипути. Такава е например онази „манифактура за серж" в Сент Мьону към 1690 г., в която работят петима души[350], или „манифактурата за вълнен плат на памучна основа" с 12 работници[351]. Според сондажните проучвания на О. Ройтер[352] за княжествата Ансбах и Байройт първата категория манифактури не надхвърля между 12–24 работници. През 1760 г. в Марсилия всичките 38 сапунджийници наброяват общо хиляда работници. Ако тези предприятия отговарят буквално на дефиницията за „манифактура" от *„Речника"* на Савари де Брюлон (1761 г.): „място, където се събират много работници и занаятчии, за да извършват еднородна работа"[353], рискуваме да се ограничим до мащабите на занаятчийския живот.

Очевидно има манифактури от друга величина, въпреки че тези огромни единици по правило не са само концентрирани. Вярно е, че обикновено те са разположени в една централна сграда. Още през 1685 г. някаква английска книга с обещаващото заглавие *„Откритата златна мина" (The discovered Gold Mine)*[354] разказва как „манифактуристите с цената на големи разноски строят обширни сгради, в които чепкачи, даракчии, предачи, тъкачи, тепавичари и дори бояджии работят заедно". Лесно е за отгатване: „златната мина" е текстилна манифактура. Ала по правило, което почти няма изключения, манифактурата винаги притежава освен събраните заедно работници също и такива, които са разпръснати и работят по домовете си в града, където тя се намира. Тя е чисто и просто център на една *Verlagssystem*. Манифактурата за фини платове на Ванробе в Абвил използва почти 3000 работници, но не може да се каже колко от тях работят за нея надомно в околностите[355]. Подобна манифактура за чорапи в Орлеан през 1789 г. съсредоточава 800 души, но използва двойно повече външни изпълнители[356]. Манифактурата за вълнени платове, създадена в Линц от Мария Терезия, наброява 15 000 работници (26 000 през 1775 г.) – тази колосална цифра не е грешка; впрочем това е Централна Европа, където индустрията трябва да наваксва закъснението си, затова се срещат крупни предприятия. Но две трети от този брой, съставляващи предимно предачи и тъкачи, работят надомно[357]. В Централна Европа често манифактурите набират работници измежду крепостните селяни – както в Полша, така и в Бохемия, – което мимоходом идва още един път да потвърди, че техническата форма на организация се явява равнодушна към социалния контекст, с който се среща. Впрочем на Запад също се сблъскваме с подобен почти робски труд, защото някои манифактури използват работната ръка на *workhouses*, домовете, където затварят безделниците, нарушителите, престъпниците и сираците. Всъщност това не пречи да се използва надомна ръка, както в другите манифактури.

Човек би си помислил, че по такъв начин с увеличаване на размерите си манифактурата прераства отвътре навън. Ала като се замислим за самия ѝ генезис, по-скоро тъкмо обратното е вярно. В града тя често е завършек на мрежата за надомна работа; място, където в качеството на последна инстанция. Завършва процесът на производство. Даниел Дефо ни казва, че за вълната това е почти половината от цялата работа.[385] Следователно това са из-

Обработка на стъкло, илюстрация от „Пътешествията на Жан дьо Мандьовил", около 1420 г. (British Library)

вестен брой *крайни* операции, които се извършват в по-голяма сграда. Така през XIII и XIV в. вълнената индустрия в Тоскана става огромен *Verlagssystem*. *La Compagnia dell'Arte della lan*a, която Франческо Датини основава след завръщането си в Прато (февруари 1383 г.), това са десетина души, работещи в една работилница, досущ както хилядите други, разпръс-

нати на повече от 500 км^2 около Прато, са в нейна услуга. Ала полека-лека част от дейността проявява тенденция към концентриране (тъкане, кардиране); макар и изключително бавно, манифактурата приема своите очертания[359].

Защо все пак толкова много манифактури се задоволяват с довършителните работи? Защо толкова други, нагърбвайки се с почти целия цикъл на производство, оставят голям обем от дейността си на надомния труд? Преди всичко защото довършителните процеси, тепането, боядисването и др. са най-тънките от техническа гледна точка и изискват сравнително сериозно оборудване. Логично е, че то надхвърля стадия на занаятчийското производство и изисква капитали. От друга страна, осигуряването на довършителните работи за търговеца означава да държи в ръцете си онова, което най-много го интересува – комерсиализацията на продукта. Различията в цената на градския и на селския труд също има значение: например за Лондон е напълно изгодно да продължава да купува необработено платно от провинциалните пазари, където цените са ниски, като се ангажира с апретирането и боядисването, които съставляват по-голяма част от стойността на тъканите. И накрая преди всичко използването на надомния труд означава свобода да се настрои производството съобразно твърде променливото търсене, без да се обричат на безработица квалифицираните работници от манифактурата. При промяна в търсенето е достатъчно да се даде повече или по-малко работа на външните работници. Повече от очевидно е, че печалбите от една манифактура са доста ограничени, а бъдещето ѝ – несигурно, щом тя страда от липса на самодостатъчност и предпочита да плува наполовина във водите на *Verglassystem*. Естествено, не по собствен избор, а по принуда или с една дума – поради слабост.

Впрочем манифактурното производство си остава незначително. Всички изчисления го показват. Според Фридрих Лютге[360] „цялата съвкупност от манифактури е играла доста по-ограничена роля, отколкото би могло да се предположи, като се има предвид колко много внимание им се отделя". Навярно в Германия е имало около хиляда манифактури от всякакъв калибър. Ако се опитаме да пресметнем относителния им дял например за Бавария[361], той ще съставлява под 1% от целия национален продукт. Безспорно необходими са и други цифрови данни, но се обзалагаме, че те едва ли биха променили тези песимистични заключения.

Това не намалява значението на манифактурите като модел и инструмент на техническия прогрес. Макар и скромен, делът на манифактурното производство все пак доказва едно нещо: какви трудности е срещала прединдустрията в контекста, в който се е развивала. Така е било и с разкъсването на кръга, в който меркантилистката държава толкова често се е опитвала да я затвори: тя е финансирала и провеждала националната политика на индустриализация. Освен Холандия и още някои, всяка европейска държава може да ни бъде пример в това отношение, включително Англия, чиято индустрия още от самото начало се е развивала зад бариерата на силно протекционистките митнически тарифи.

Във Франция намесата на държавата датира поне от времето на Луи XI, който устройва копринарството в Тур: проблемът е вместо да се купува от чужбина, със създаването на родно производство да се намали изтичането

на ценни метали[362]. Меркантилистката и вече „националистична“ държава е по природа монетаристка. Тя спокойно би могла да заеме от „бащата“ на политическата икономия Антоан дьо Монкретиен лозунга „държавата снабдява държавата“[363]. Когато могат да си го позволят, последователите на Луи XI действат като него. Анри IV им отделя особено внимание: 40 от 47-те съществуващи манифактури са създадени през 1610, годината на неговата смърт. Колбер прави същото нещо. По мнението на Клод При[364], неговите начинания са един вид свръхотговор на желанието да се воюва с неблагоприятната икономическа конюнктура. Може би изкуственият им характер обяснява факта, че по-голямата част от тях изчезват така бързо? Просъществуват само управляваните или широко покровителствани от държавата манифактури като Бове, Обюсон, Ла Савонри, Гоблен и измежду така наречените „кралски“ – манифактурата на Ванробе в Абвил, създадена през 1665 г. и просъществувала до 1789 г.; стъкларската манифактура, създадена през същата година и частично установена в Сен Гобен през 1695 г., която и през 1979 г. все още действа; или кралската манифактура в Лангедок, както и онази във Вилньов, все още развиваща дейност през 1712 г. със своите 3000 работници като доказателство, че търговията с Левант поддържа нейните пазари[365].

Икономическият растеж през XVIII в. изважда на бял свят цяла серия от проекти за манифактури. Отговорните лица представят пред Търговския съвет своите намерения и еднообразните си искания за привилегии, които обосновават с обществените интереси. Апетитът им системно надхвърля локалните рамки. Насоките им са към националния пазар, което доказва, че последният започва да се оформя. Някаква фабрика в Бери „за желязо и ковка стомана“[366], без да се церемони, иска монопол над цяла Франция. Ала най-голямата трудност за създадените или създаващите се манифактури, изглежда, е жадуваният излаз на огромния парижки пазар, алчно отбраняван от Шестте гилдии, представляващи елита на занаятчийските сдружения и самите те изразяващи крупните капиталистически интереси.

Непълната и необработена документация на Търговския съвет за периода от 1692 до 1789 г. отразява многобройни искания било на съществуващи манифактури, които желаят да получат едно или друго благоволение или да се обновят, било за новосъздаващи се манифактури. Една примерна извадка дава представа за нарастващото разнообразие на дейностите от този сектор: в Тонер и Шастийон през 1692 г. манифактура за плетене на дантели; в Бомон ен Фериер през 1695 г. за тенекия; в Лион през 1698 г. за червен и черен левантийски марокен и английски телешки кожи; в Сен Клу през 1701 г. за порцелан и фаянс; в Антони сюр ла Биевр за избелване на фини влакна; за серж в Сен Флорентен през 1708 г.; за нишесте в Тур; през 1712 г. за английско и холандско платно в Пон дьо л'Арш; през 1715 г. за восък и свещи в Антони; килими в Абвил; катранен сапун в Живе; платове в Шалон; през 1719 г. за фаянс в Сен Никола, предградие на Монтро; тъкани в По; през 1723 г. за платове в Марсилия; захарна рафинерия и производство на сапун в Сет; през 1724 г. за фаянс и порцелан в Лил; през 1726 г. за желязо и лята стомана в Кон; восък, вощеници и свещи в Жагонвил, предградие на Хавър; през 1756 г. за коприна в Пюи ан Веле; през 1762 г. за тел и принадлежности за косене във Форж в Бургундия; през 1763 г. за светилници, наподобяващи

свещи, в Сен Маме, близо до Море; през 1772 г. мелница за мед в Жила, близо до Есон; свещи в Тур; през 1777 г. тухларо-фаянсаджийница в Жекс; през 1779 г. за производство на хартия в Сен Жерг, близо до Лангр; за бутилки и стъкла за прозорци в Лил; през 1870 г. за обработка на корали в Марсилия (три години по-късно манифактурата съобщава за 300 работници); „кръгло, квадратно желязо и чембер по германски образец" в Сарлуи; хартиени изделия в Бич; през 1782 г. за памучно кадифе и платно в Ньовил; през 1788 г. за памучен плат в Сен Верон; през 1786 г. за английски носни кърпи в Тур; през 1789 г. за топено и лято желязо в Марсилия.

Исканията на манифактурите и мотивацията на комисарите на Съвета, които обосновават решенията си, дават ценна представа за организацията на манифактурите. Така например Каркасон през 1723 г. се оказва градът, който е „най-богат на манифактури за завеси" и „манифактурният център на Лангедок". Петдесетина години преди това Колбер устройва кралските манифактури в Лангедок, за да могат марсилците подобно на англичаните да изнасят за Левант платове, а не само пари. Началото е било трудно въпреки значителната помощ на областните Щати. Ала впоследствие индустрията така успешно процъфтява, че дори непривилегированите производители се задържат или настаняват в Лангедок и по-специално в Каркасон. Те самостоятелно осигуряват четири пети от производството, затова след 1711 година дори им отпускат малко възнаграждение на парче произведено платно „за да не бъде толкова голямо неравенството между тях и предприемачите от кралските манифактури". Всъщност последните продължават да получават ежегодни субсидии, без да се смята предимството, че се измъкват от проверките на заклетите представители на занаята, които следят дали качеството на тъканите съответства на професионалните стандарти. Вярно е, че самите кралски манифактури са посещавани от време на време от инспектори по манифактурите и че всяка година са задължени да произвеждат определените договорени количества, докато другите, „ако поради високата цена на вълната нямат печалба, ако търговията прекъсне заради война или по други причини, са свободни да прекратят работа". Въпреки това „общността на производителите и обединенията на тъкачите, оформителите, пресуквачите, бояджиите" и т. н. надават протестен вой, когато някакъв производител с интриги се опитва да бъде приет в числото на кралските манифактури и за кратко успява. Окончателното решение е върнато в Търговския съвет и е в негов ущърб. Мимоходом узнаваме, че Търговският съвет не вижда смисъл „в настоящия момент да увеличава броя на кралските манифактури", и то, както парижкият опит вече е доказал, по-специално в градове, където те са източник на многобройни конфликти и злоупотреби. Какво ли би станало, ако г-н Дьо Сентен – това е името на интригата – беше успял? Щеше ли неговото предприятие да се превърне в свърталище на неквалифицирани работници, които биха могли благодарение на привилегиите да работят за своя сметка? В такъв случай би привлякъл работниците към себе си[367]. Следователно става ясно, че е съществувала борба между работилниците, подчинени на нормите, и работилниците, носещи кралското име, което поставя подобна производствена единица някак си извън общите закони. Нещо като привилегированите корабни компании, само че за тях залогът е още по-голям и извън общоприетите правила.

Манифактурите на Ванробе в Абвил[368]

Кралската текстилна манифактура в Абвил, създадена през 1665 г. по инициатива на Колбер от холандеца Йосе Ванробе, е привидно солидно предприятие: то бива ликвидирано едва през 1804 г. В началото Йосе Ванробе довежда със себе си петдесетина работници от Холандия, но извън този първи принос трудовите ресурси на манифактурата (3000 работници през 1708 г.) се набират изключително на място.

Дълго време манифактурата е била разделена на поредица от големи ателиета, разпръснати в целия град. Едва по-късно, между 1709 и 1713 г., тя се подслонява в изградената извън населеното място огромна къща, наречена „Пилоните" („пилоните" са дълги дървени колове [...], върху които платовете се простират да съхнат"). Сградата включва един корпус с жилища за майсторите и две крила за тъкачите и пресуквачите. Оградена от ровове и плетища, залепена за крепостните стени, тя представлява затворен свят: всички врати се охраняват от „швейцарци", които носят, както подобава, кралските униформи (синьо, бяло, червено). Ето кое улеснява надзора, дисциплината и съблюдаването на правилника (между другото и забрана на работниците да внасят ракия). Впрочем от своето жилище господарят „има поглед върху повечето работници". Все пак огромната постройка (стойността ѝ е 300 000 ливри) няма нито магазини, нито умивални, нито конюшни, нито ковачница или пък точилни камъни за заточване на „пособията". Предачките са разпределени в различните градски работилници. Към това се добавя и значителна по обем надомна работа, защото трябват осем предачки за всеки от стоте „ударни станове" на манифактурата. Далече от града, до кристалните води на Брел, е построена тепавица за отделяне на мазнините от плата.

Все пак доста развитата концентрация не е перфектна. Но организацията определено е съвременна. Разделението на труда е основополагащо правило: производството на фини платове, което е главна цел на предприятието, минава „през 52 различни работни ръце". Манифактурата сама осигурява снабдяването си както с хума (с малки кораби – шлепове – я докарват от Остенде), така и с фина вълна от Сеговия, най-хубавата в Испания, която товарят в Байон или Билбао на „Шарл Лотарингски" или по-късно, след корабокрушението му, на „Златното руно". Тези два кораба, изглежда, са достигали по течението на Сома до Абвил.

Всичко би трябвало да върви чудесно и всъщност в една или друга степен го прави. Да оставим настрана отвратителните разпри между членовете на семейство Ванробе. Но не можем да отминем безконечните и безпрекословни изисквания на активите и пасивите. Между 1740 и 1745 всяка година се продават средно 1272 топа плат по 500 ливри всеки, което ще рече 636 000 ливри. Тази сума е оборотният капитал (надници, суровини, различни разходи) и печалбата. Големият проблем е да се отделят от 150 до 200 000 ливри от сумата на заплатите и да се погаси капитал от порядъка на милион и повече, който изисква периодични допълвания и обновление. Има трудни моменти, напрежение и както винаги най-простото разрешение е

съкращаването на персонала. През 1686 г. възникват първите протести на персонала; по-късно, през 1716 г., избухва бурна стачка. Всъщност работниците са в състояние на постоянна полубезработица, тъй като при свиване на производството манифактурата поддържа само избран персонал – надзиратели и квалифицирани работници. Впрочем все по-разтвореното ветрило на заплащането и броя на наетия персонал е типична тенденция в развитието на новите предприятия.

Стачката през 1716 г. е потушена едва след пристигането на малко военно подразделение. Водачите, защото има такива, са задържани, а после освободени. Пълномощникът от Абвил очевидно не е на страната на непокорниците, „тези хора, които във време на благополучие се отдават на излишества, вместо да пестят за гладните времена" и „на които изобщо не им минава през ум, че не манифактурата е създадена за тях, а те за манифактурата". Редът е възстановен с твърда ръка, ако съдим по размислите на някакъв пътешественик, който няколко години по-късно, през 1728 г., минавайки през Абвил, се възхищава от всичко в манифактурата: постройките „по холандски", „3500-те работници и 400-те девойки", които работят там, „гимнастиката, която правят под звуците на барабан", момичетата, които са водени от наставнички и работят отделно". „Не съм виждал нищо по-уредено и почисто поддържано" – заключава той[369].

Всъщност без подкрепата на правителството предприятието едва ли е щяло да просъществува толкова дълго. Още повече че за свое нещастие то се настанява в индустриален, „корпоративен" град, за който е като огромен камък, хвърлен в блато. Враждебността срещу него е всеобща, изобретателна и конкурентна. На това място минало и настояще нямат мирно съвместно съществуване[370].

Капитал и счетоводна отчетност

Налага се да проследим функционирането на финансите в големите индустриални предприятия през XVII и XVIII в. Ала освен за стъкларската манифактура (в Сен Гобен) трябва да се ограничим със случайни сведения. Въпреки това нарастващото присъствие на капитала – основен и оборотен – не подлежи на никакво съмнение. Често първоначалните капиталовложения са значителни. Според Ф. Л. Нусбаум за една печатница с 40 работници в Лондон към 1700 г. те възлизат на стойност между 500 и 1000 лири стерлинги[371]; за захарна рафинерия, и то само с 10–12 работници – между 5000 и 25 000 лири[372]; за спиртоварна са нужни минимум 2000 лири, като по принцип печалбите обещават да са значителни[373]. През 1681 г. в Ню Милс, Хедингтъншир, с капитал от 5000 лири започва дейността си текстилна манифактура[374]. Пивоварните, които дълго време си остават на занаятчийско равнище, се разширяват и вече са в състояние да варят огромни количества бира, естествено с немалки средства за оборудване: 20 000 лири за фирмата „Уайтбред", която към 1740 г. снабдява 750 000 лондончани[375].

Тези скъпоструващи съоръжения изискват периодично обновление. Колко често става това? Необходимо е дълго проучване, за да се установи с точ-

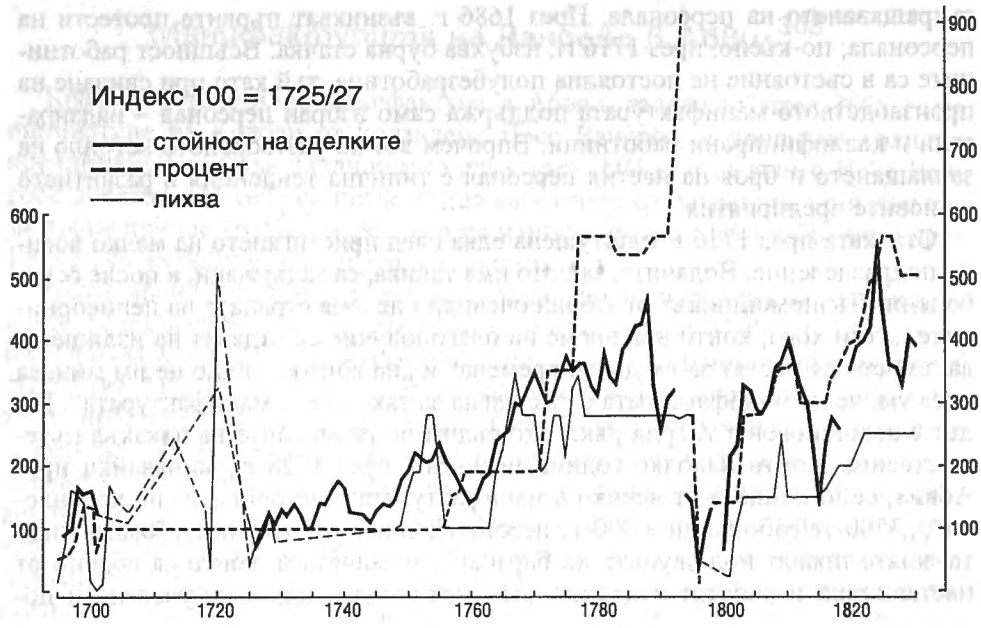

20. ПОБЕДИТЕ НА СЕН ГОБЕН

Виж обясненията в текста, особено по отношение на дяловете. Тази графика е заимствана от ръкописа на дисертацията на Клод При La Manufacture royale de Saint-Gobain, 1665–1830, 1297 страници, чието публикуване би представлявало голям интерес

ност. Впрочем в зависимост от промишлеността най-големите трудности произтичат или от основния, или от оборотния капитал. По-често от последния, отколкото от първия. Големите манифактури са постоянно в процес на търсене на средства. През януари 1712 г. създадената от Колбер кралска манифактура във Вилньов, Лангедок, която през 1709 г. получава потвърждение на привилегиите си за десет години, се оказва в затруднение[376]. За да продължи да доставя платовете от холандски и английски тип, които произвежда, тя иска аванс от 50 000 ливри (от сечените в Тур): „Тази сума ... ми е необходима за издръжка на работниците, които са повече от три хиляди на брой." По принцип това означава спиране на работата поради липса на средства[377].

През януари 1721 г. и друга кралска манифактура, тази на братята Пиер и Жофроа Дарас, се намира на прага на разорението. Установена в Шалон от трийсетина години, тя вече е искала веднъж помощ от Търговския съвет, който на 21 юли 1717 г. ѝ е отпуснал сумата от 36 000 ливри, платими в рамките на осемнайсет месеца, които трябва да бъдат върнати без лихва в десетгодишен срок от 1720 г. нататък. Въпреки че авансите не постъпват редовно, братята Дарас получават по-голямата част от отпуснатата сума до октом-

врн 1719 г. И все пак нещата при тях не се оправят. Най-напред поради „изключителната скъпотия“ на вълната. Освен това, тъй като са вложили „всичките си фондове“ в производството на платове и са „продали на детайлистите [търговците на дребно] съгласно възприетата търговска практика на отложено плащане за шест месеца или една година, тези търговци на дребно, възползвайки се от намаляването на покритието на банкнотите, се разплащат с такива платежни средства в навечерието на обезценяването им“. Следователно те стават жертва на Лоу, защото са принудени да продават банкнотите на „безценица“, за да плащат „всеки ден“ на работниците си. И тъй като злото не идва никога само, на всичко отгоре те са изхвърлени от постройката, която са наели трийсет години преди това и са вложили 50 000 ливри, за да я пригодят за нуждите на манифактурата. В новата сграда, която купуват за 10 000 ливри (от които 7000 са кредит), им се налага да изразходват още 8000 ливри, за да преинсталират становете, казаните за боядисване и другите „пособия, необходими за фабриката“. Ето защо те искат и получават отсрочка за връщане на кралския кредит[378].

Друг пример: през 1786 г., която безспорно е година на плачевна конюнктура, кралската манифактура в Седан – фирма „Вдовица Лоран Юсон и братя Каре“ – тази търговска къща с отколешна известност, принадлежаща от 90 години на същото семейство – има неплатен кредит от 60 000 ливри. Тези затруднения се дължат на някакъв пожар, на смъртта на Лоран Юсон, което принуждава манифактурата (предполагам, че вследствие подялба на наследството) да отстъпи част от помещенията си и да построи други, и накрая – на неудачни инвестиции в износ за Нова Англия, което ще рече на бъдещите въстаници (*Insurgents*) в навечерието на тяхната независимост – средства, които „още не са възвърнати“(*sic*)[379].

Тъкмо обратното е в случая с манифактурата за огледала „Сен Гобен“[380], която се развива успешно след 1725–1727 г. Създадена през 1665 г. по времето на Колбер, тя получава подновяване на привилегиите си до революцията въпреки силните протести (например през 1757 г.) на привържениците на свободното предприемачество. Независимо че през 1702 г. лошото управление я довежда до фалит, това е премеждие по пътя, което не пречи на предприятието да продължи дейността си с ново управително тяло и нови акционери. Благодарение на монопола, който дава на манифактурата изключително право за продажба на огледала във Франция и чужбина, и благодарение на общия подем през XVIII в. възходът на предприятието отчетливо се откроява след 1725–1727 г. Графиката, показана по-горе, изобразява общото развитие на дейността, кривата на дивидентите, изплатени на акционерите, и накрая нарастването на цената на „дяловете“, които не бива да се отъждествяват с обикновените акции, чийто курс се котира на борсата. Не бива да се смята също така, че фирмата има същата свобода на действие като английската *Joint Stock Company* от тази епоха или като акционерните дружества, създадени във Франция съгласно Търговския закон от 1807 г.

Изправянето на крака на манифактурата през 1702 г. се осъществява благодарение на парижките *откупвачи „traitants“* (разбирайте: банкери и финансисти), които, погълнати по онова време от задачата да търсят топло местенце за своите пари, закупуват земи или дялово участие. В случая раз-

делят основния капитал на фирмата на 24 „*су*“ *(sols)*, а всяко „су“ от своя страна се дели на 12 „*дение*“ *(deniers)*, което прави общо 288 дение, неравномерно поделени между тринайсетте акционери, които участват в стабилизирането на предприятието. Тези дялове или акции преминават в ръцете на различни притежатели в резултат на унаследяване или преотстъпване. През 1830 г. „Сен Гобен“ наброява 204 акционери, някои от които в отделни случаи притежават незначителни квоти – една осма или една шестнайсета от 1 „дение“. По тяхната стойност, оценявана като наследствен дял, можем да заключим, че с течение на времето тя е нараствала.

Няма съмнение, че капиталът силно се е увеличил. Ала не трябва ли поне отчасти да отдадем подобна промяна на поведението на акционерите? През 1702 г. те са съставени основно от делови хора, от откупвачи, но към 1720 г. чрез женитби и сродяване на техните наследници дяловете се възвръщат в ръцете на големите благороднически фамилии. Така например дъщерята на главния касиер на манифактурата – г-ца Жофрен (това е същата онази мадам Жофрен, добила известност със своя салон), се омъжва за маркиз Дьо ла Ферте-Ембо. Следователно лека-полека манифактурата преминава под контрола не на хора от деловите среди, а на рентиери благородници, които се задоволяват с редовни и умерени дивиденти, вместо да прибират целия дял от печалбите. Нима това не е начин да се увеличи и съхрани капиталът?

За производствените печалби

Не ще и дума, че би било твърде неразумно и рисковано да се прави цялостна преценка за печалбите в промишлеността. Подобно бреме би натежало като камък над нашето историческо разбиране за някогашния икономически живот и по-специално за капитализма. Ако историческите изследвания, които неотдавна ни снабдиха с графиките на цените и заплатите, бяха в състояние днес да ни представят в надлежна форма и ръста на печалбите, в резултат можехме да разполагаме с общовалидно обяснение: ние бихме проумели по-добре защо капиталът с неохота търси в земеделието нещо повече от рента, защо непостоянната вселена на прединдустрията изглежда хлъзгава почва и един вид клопка за капиталиста и защо му е по-изгодно да не се навлиза навътре в неясно очертаното поле на дейност.

Единственото сигурно нещо е, че капиталистическият избор може само да задълбочи различията между двата етажа: индустрия и търговия. Тъй като силата е на страната на търговията, която е всевластен господар на пазара, печалбите от промишлеността са постоянно изяждани от предварителните удръжки на търговците. Това е особено очевидно в местата, където безпрепятствено би могла да процъфтява съвременна индустрия: например при машинното плетене или при фабричното производство на дантела. През XVIII в. в Кан последното се ограничава до създаване на чирашки училища, предоставяне на детска работна ръка, работилници, манифактури и като логично следствие – в приучаване към групова дисциплина, без каквато Индустриалната революция не би могла така бързо да бъде „присадена“. В резултат промишленото производство в Кан напълно запада и една такава

фирма се изправя на крака едва след като някакъв млад предприемач се впуска в търговия на едро, включително и в търговия с дантели. Начинанието се оказва толкова успешно, че когато дейността отново започва да процъфтява, вече е невъзможно да се прецени доколко това се дължи на самата манифактура.

Естествено, оскъдността на нашите изчисления за необятния сектор на индустрията е лесно обяснима. Ръстът на печалбата не е величина, която с лекота може да бъде определена, най-вече защото той не притежава относителната устойчивост на лихвения процент[381], който до известна степен би могъл да се определи чрез сондаж. Той е непостоянен, измамлив и ни се изплъзва. Все пак книгата на Жан-Клод Перо, която в много отношения е новаторска, показва, че подобно изследване не е невъзможно и че портретът на нашия „герой" може да бъде очертан. Ако се наложи поради липса на данни на ниво предприятие (което все пак не винаги е така), бихме могли да изберем като единица за сравнение някой град или провинция. А какво да кажем за националната икономика? За това май е рано да се мисли.

Накратко, независимо че е изпълнено със затруднения, подобно проучване е възможно. Печалбата е колебливата пресечна точка[382] на безброй графики, които трябва да бъдат определени, начертани, възстановени и в най-честия случай – да си ги представим. И нищо че неизвестните са многобройни, в крайна сметка Жан-Клод Перо показва, че те могат да бъдат намерени и разкрити чрез относително просто съпоставяне. Съществуват и непременно трябва да се намерят приблизителни коефициенти на корелация, които да ни дадат представа за нея: нали щом знам x, бих могъл за узная величината на y... Например на всички е известно, че индустриалната печалба се намира в пресечната точка на цените на труда, суровините, капитала и накрая се разполага на входа на пазара. Това дава основание на Ж.-К. Перо да твърди, че печалбата на вездесъщия търговец непрестанно подяжда индустриалния „капитализъм".

Казано накратко: историческите изследвания в тази област се нуждаят от модел на метода или по-точно от модел на модела. Без Франсоа Семиан и най-вече без Ернест Лабрус историците не биха могли да ги предприемат с лекотата, с която преди бе направено проучването на цените и заплатите. Налага се да бъде открита нова движеща сила. И така, нека нахвърлим схема, която маркира ако не структурата на предполагаемия метод, то поне изискванията, на които той трябва да отговаря:

1. На първо място трябва *да се съберат данни* – няма значение какви (по-нататък ще имаме възможност да ги отсеем) – за известния или поне подразбиращия се ръст на печалбата, независимо че обхващат ограничени или откъслечни периоди. Така например на нас ни е известно:

– че заводът за черна металургия близо до Краков, който е феодален монопол и зависи от епископа на големия град, през 1746 г. бележи ръст на печалбата 150%, а през следващите години спада на 25%[383];

– че към 1771 г. в Мюлхаузен[384] печалбата от производството на басма възлиза на 23–25%, но през 1784 г. се установява около 8,5%;

– че относно мелницата за хартия във Видалон лез-Аноне[385] разполагаме със серия данни за периода от 1772 до 1826 г., ярко контрастиращи с перио-

да отпреди 1800 г. (ръстът на печалбата е по-нисък от 10% освен в 1772, 1793 и 1796 г., както и със сведения за последващия период, който бележи бързо покачване;

– че трябва да отбележим съществените стойности на ръста на печалбата, които знаем за Германия по времето, когато царят на памука в Аугсбург – Шюле – реализира между 1769 и 1781 г. годишна печалба от 15,4%; когато печалбите на някаква копринарска манифактура в Крефелд за петгодишен период (от 1793 до 1797) се колебаят между 2,5 и 17,25%; когато основаните през 1734 и 1735 г. във Франкфурт и в Хьохст тютюневи манифактури на братя Болонгаро през 1779 г. вече притежават два милиона талера[386]...

– че недалеч от Бейо, в Литри – Нормандия, въгледобивните мини с амортизационен капитал от 700 хиляди ливри реализират печалба от 160 до 195 хиляди ливри между 1748 и 1791 г.[387]

Ще спра с изброяването, което привеждам само за сведение. Когато по тези цифрови данни очертая съответната графика, очертавам с червено границата на десетте процента, която временно можем да използваме като указателна и разграничителна линия: видно е, че има рекорди над десетте процента, успехи непосредствено до линията и откровени провали до нулата и дори под нея. Оттук можем да направим първата си неизненадваща констатация: различията в това множество са огромни и неочаквани.

2. Да се направи систематизация по региони, по стари и нови отрасли, както и съобразно конюнктурата, като предварително се вземат мерки срещу заблужденията, в които конюнктурата може да ни въвлече: не бива да се забравя, че упадъкът и подемът на различните отрасли на промишлеността не става едновременно.

3. И накрая, на всяка цена да се направи опит за връщане колкото е възможно по-назад във времето – към XVI, XV и дори XIV в., което означава *да се избегне неестественият монопол на статистиката от края на XVIII в.* и да се пробва проблемът да бъде поставен в по-широк времеви диапазон. В крайна сметка това е същото, което по блестящ начин успя да направи историята на цените. Дали е възможно? Аз гарантирам, че печалбата за 1600 г. на венецианския предприемач фабрикант на платно може да бъде пресметната. В тиролски Швац през 1547 г. в своята *търговска дейност*, наречена *Търговия с желязо и железария (Eisen und Umschlitthandel)* (не е трудно да се отгатне, че включва производство и търговия), Фугерови отблязват печалба от 23 процента[388]. Нещо по-добро: разполагаме със сериозния анализ на занаятчийското производство в Португалия към края на XIV в., направен от историка А. Х. де Оливейра Маркес[389]. Той успява да разграничи основното съотношение между стойносттите на труда Т и суровините М за даден продукт. За обувките то е М=68 до 78%; а Т=32 до 22%; същата пропорция е валидна и за подковите; за сарашките изделия М=79 до 91% и т. н. Накрая от труда Т се изважда *излишъкът (ganho e cabedal)*, запазен за господаря, чиято квота (печалбата) варира от една втора, една четврт и една шеста до една осемнайсета от дохода, сиреч между 50 и 5,5 процента. След като в сметката се включи цената на суровините, ръстът на печалбата рискува да се сведе до нищожна величина.

Законът на Валтер Г. Хофман (1955)[390]

Накратко, трябва да тръгнем от производството. А може би с обхождането на тази необятна територия ще успеем да откроим „тенденциите правила", които в известен смисъл могат да осветят нашия път.

Преди десетина години съвместно с Франк Спунър[391] доказахме, че графиките на индустриалното производство, построени по известните ни данни за XVI в., обикновено имат форма на парабола. Примерите с американските мини, с тъкачниците за серж в Хондскът, за сукно във Венеция и текстилното производство в Лайден сами по себе си говорят красноречиво. Естествено, не се опитваме да правим обобщения въз основа на толкова оскъдни данни: разполагам с много графики на цените, но с твърде малко графики на производството. И все пак именно тази рязко издигаща се и стремително слизаща крива дава представа (с известно приближение) за епохата на прединдустриалната икономика, за мимолетния възход на някоя градска промишленост или епизодичен износ, които преминават като моден повей, за играта на конкурентните производства, където едното методично заличава другото, за несекваща миграция на промишлените дейности, които сякаш възкръсват като феникс, щом напуснат родните си места.

Неотдавнашната книга на Жан-Клод Перо за град Кан през XVIII в. продължава и потвърждава тези наблюдения по отношение на четири промишлени отрасъла, които са старателно проучени в рамките на икономическата активност на нормандския град, където последователно се сменят сукнарство (производство на луксозно и обикновено сукно), плетачество, платнарство и накрая – „образцовото" производство на дантела. В общи линии това е историята на низ мимолетни успехи или с други думи – поредица от параболи. Естествено, външните влияния също са изиграли своята роля: например възходът на льоманските муселини нанася тежки поражения на текстилната индустрия в Кан. И все пак по отношение на *местната* съдба на тези четири промишлени дейности се налага безспорната констатация, че упадъкът на едната довежда до възхода на другата и *vice versa*. Така например „машинната манифактура за плетене на чорапи [се превръща] в облагодетелстваната съперница" на вълнената индустрия, която бива на свой ред изоставена на мига, щом почва да носи нищожни печалби[392]. „В периода между 1700 и 1760 г. разцветът на плетачеството и западането на вълнения текстил ...напълно съвпадат."[393] На свой ред плетачното производство постепенно отстъпва пред памучния текстил. После и басмите залиняват под натиска на дантелата, която на свой ред се въздига, за да отстъпи, описвайки съвършена парабола, сякаш правилото не търпи изключения. Всъщност в Кан нещата се развиват така, сякаш възходът на всяка индустрия става за сметка на някоя друга. Изглежда, че свободните ресурси на града, и то не толкова капиталовите, колкото възможностите за външна реализация на крайния продукт и достъпа до суровини (и преди всичко работна ръка), са твърде ограничени, за да позволят едновременен подем на различни промишлени дейности. При тези условия изборът последователно пада върху най-рентабилното от възможните производства.

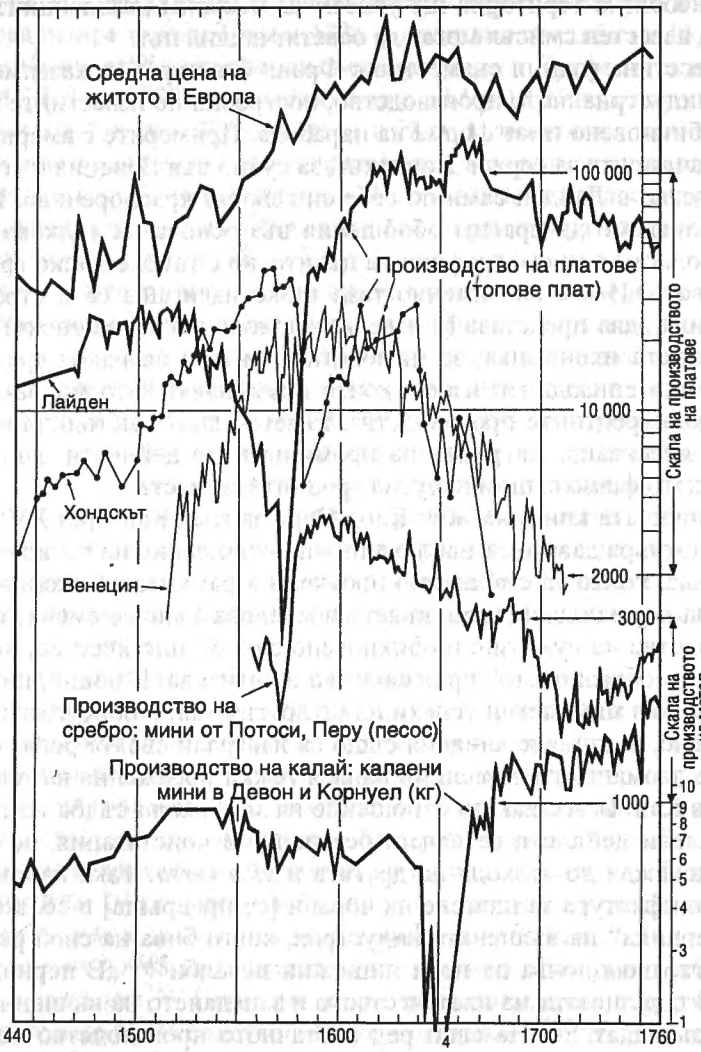

21. ИМАТ ЛИ ПАРАБОЛИЧНА ФОРМА КРИВИТЕ НА ИНДУСТРИАЛНИТЕ ПРОИЗВОДСТВА?

Още през XV в. кривите на индустриалното производство имат параболични форми, аналогични на тия, които В. Г. Хофман (British Industry 1700–1950, 1955) приписва на съвременната епоха. За отбелязване е вече отклонението на кривата на калаените рудници в Девон. В Лайден се наблюдава редуване на две криви. Графиката е изработена от Ф. К. Спунър, Cambridge Economic History of Europe, IV, с. 484

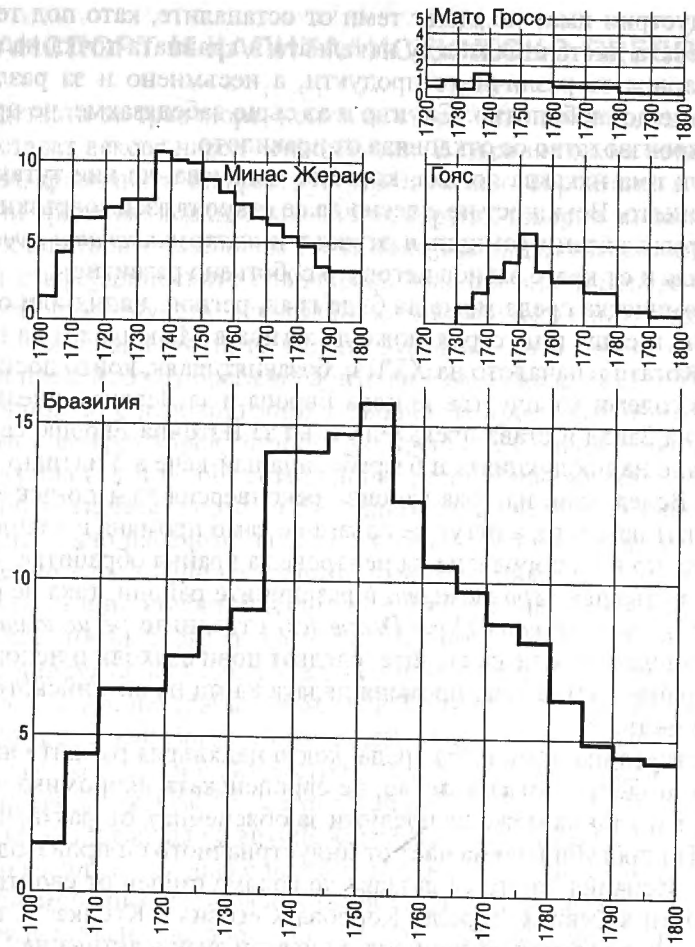

22. ПРОИЗВОДСТВО НА ЗЛАТО В БРАЗИЛИЯ ПРЕЗ XV ВЕК

В тонове. Според Virgilio Noya Pinto, O ouro brasileiro e o comercio anglo-portugues, 1972, с. 123. Там също кривите са с параболична форма

В една епоха на все още слабо свързани помежду си отраслови икономики всичко това изглежда естествено. Ала удивителното е, че в книгата на Валтер Г. Хофман откриваме, и то подкрепена с много статистически данни, същата параболична графика, представена като всеобщ „закон", приложим в свръхразвития свят на XIX и XX в. Според Хофман всяка *отделна* индустрия (изключенията потвърждават правилото) преминава през три стадия: растеж, зрялост и упадък, или по-точно „стадий на нарастване с възходящ ръст на производството, стадий на развитие с низходящ ръст и абсолютен спад на производството". Единствените изключения, с които Хофман се сблъсква за XVIII, XIX и XX в., са четирите нетипични промишлени производства: на калай, хартия, тютюн и коноп. Както самият той изтъква, веро-

ятно тези индустрии имат по дълъг темп от останалите, като под темп той разбира времевата дистанция между началната и крайната точка на параболата, която варира за различните продукти, а несъмнено и за различните епохи. И още нещо любопитно: Спунър и аз също забелязахме, че през XVI в. калаеното производство се отклонява от правилото.

Все пак тук има някаква логика, което не означава, че ние тутакси открихме обяснението. Всъщност не е лесно да се открояят взаимовръзките между отделния разглеждан промишлен отрасъл и *икономическата среда, която го заобикаля* и от която зависи неговото собствено развитие.

Тази икономическа среда може да бъде град, регион, нация или общност от нации. Една и съща индустрия може да загива в Марсилия и да процъфтява в Лион. Когато в началото на XVII в. бозавият шаяк, който доскоро Англия изнася в големи количества за цяла Европа и за Леванта, внезапно излиза от мода на Запад и става прекалено скъп за Източна Европа, се наблюдава залежаване на продукцията и безработица най-вече в Уилтшир, но и по други места. Вследствие на това започва реконверсия към по-лек текстил, който боядисват на място, а оттук се налага не само промяна в начина на тъкане по селата, но и в оборудване на центрове за крайна обработка. Тази реконверсия се извършва *неравномерно* в различните райони, така че след въвеждането на *новите тъкани (New Draperies)* отделните *регионални* производствени дейности вече не са същите: следват нови възходи и непоправими сривове. В крайна сметка това променя цялата карта на английското национално производство[394].

Ала съществува икономическа среда, която надхвърля рамките на дадена нация. Какво по-добро доказателство, че европейската икономика е единен организъм (и като такъв може да послужи за обяснение), от факта, че когато към 1600 г. Италия губи голяма част от индустриалното си производство едновременно с Испания, която се лишава до голяма степен от своите занаятчийски дейности в Севиля, Толедо, Кордова, Сеговия и Куенка[395], тези италиански и испански загуби се записват с обратен знак в актива на Обединените провинции, Франция и Англия? Нима това не доказва, че подобен порядък въплъщава циркулирането, структурирането и йерархизацията на световната икономика, където успехът и крахът са свързани в много тясна зависимост? Пиер Губер[396] мечтаеше да класифицира богатствата и личните имущества съобразно тяхната дълговечност на млади, зрели и стари. А това означава да бъдат мислени като *парабола*. Индустриите също са млади, зрели и стари: младите се въздигат вертикално нагоре, а старите се сгромолясват пак по вертикала.

И все пак досущ като при хората с течение на времето надеждата за дълголетие на индустриите се увеличава. Независимо че за периода от XV до XVIII в. разполагаме с графики, сходни с начертаните от Хофман, много е вероятно пред нас да изпъкне следната разлика: ритъмът на кривите е много по-къс и насечен, отколкото в наши дни. В епохата на някогашната икономика всяко индустриално производство рискува да бъде задушено в тясното гърло на снабдяването със суровини и работна ръка, кредити, техника, енергия, както и на вътрешния и външния пазар. С подобен опит се сблъскват всекидневно съвременните развиващи се страни.

ТРАНСПОРТ И КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ПРЕДПРИЯТИЕ

Средствата за транспорт, които са стари като света, показват тенденция да си остават векове наред непроменени. В първия том на този труд вече говорих за архаичната инфраструктура и за многобройните и посредствени превозни средства: лодки, платноходи, каруци, товарни животни, кервани от коне с хлопатари – *bellhorses* (тези коне със звънливи хлопки отнасят към Лондон стафордширските грънчарски изделия или топовете сукно от провинцията), стада мулета, навързани по сицилиански едно зад друго за опашките[397], или четиристотинте хиляди *бурлаци* – тези черноработници, които теглят и превеждат от брега корабите по Волга около 1815 г.[398]

Транспортът е необходимият завършек на производствения цикъл: той се ускорява и всичко върви от добре по-добре. За Семьон Воронцов, посланик на Екатерина II в Лондон, възходящият разцвет на Англия се изразява в движение по пътищата, което за 50 години се е увеличило поне петдесет пъти[399]. Като цяло началото на XVIII в. означава транспорт, който клони към пълноценно използване на старите превозни средства, без поява на истински революционни нововъведения. Което не означава, че липсват нови проблеми. Още преди построяването на големите кралски пътища Кантийон[400] поставя дилемата: ако движението се развива чрез увеличаване броя на конете, последните ще трябва да бъдат изхранвани за сметка на хората.

Както ни го напомнят Монкретиен, Пети, Дефо и абат Галиани, транспортът сам по себе си е „индустрия". Според абат Галиани „транспортът...е един вид манифактура"[401]. Само че архаична манифактура, в която капитализмът се въздържа да се впусне истински. И с основание, защото само превозът по главните пътища е рентабилен. Жалкото движение по второстепенните, обикновените пътища е оставено в ръцете на онези, които се задоволяват с посредствени печалби. Да преценим настъплението на капитализма в случая означава да преценим модерността, архаизма или по-точно „доходоносността" му в различните транспортни отрасли, а това се превежда като: слабо вмешателство в сухопътния транспорт, ограничено в „речните превози" и по-силно при морския транспорт. Но дори и в последния случай капиталът прави подбор и далеч не се стреми да стане вездесъщ.

Наземен транспорт

Наземният транспорт обикновено се смята за неефективен. Векове наред пътищата си остават такива или почти такива, каквито са дадени от природата. Но тяхната неефективност е *относителна*: някогашната размяна съответства на някогашната икономика. Каруци, товарни животни, пощенски коли, куриери и станции за смяна на конете играят своята роля в отговор на известно търсене. Като се вземе предвид горното, става ясно, че се пренебрегва и дори забравя някогашната доказана теза на В. Зомбарт[402], съгласно която, противно на здравия разум, по сухопътния транспорт *a priori* се пре-

возват много повече продукти, отколкото по сладководните пътища на реки и канали.

Чрез доста находчиви изчисления Зомбарт установява известни величини за Германия в края на XVIII в. Тъй като броят на използваните за превоз коне възлиза на около 40 000, годишният товаропоток може да се приеме за 500 милиона тон/километри, пренесени с каруци или товарни животни (да отбележим мимоходом, че на същата територия през 1913 г. обемът на превоза по жп транспорта ще се окаже 130 пъти по-висок, което е поразително доказателство за невероятното отприщване, предизвикано от революционното навлизане на железопътния транспорт). Що се отнася до водния превоз, броят на плавателните съдове, умножен по средната им вместимост и по броя на пътуванията в двете посоки, дава годишно между 80 и 90 милиона тон/километра. Следователно за цяла Германия в края на XVIII и началото на XIX в. съотношението между общия капацитет на сладководния и сухопътния транспорт е 5:1 в полза на последния, независимо от значителния трафик по Рейн, Елба и Одер. Всъщност бройката от 40 000 коня включва само животните за специализиран превоз, без конете във фермите, чието количество е доста голямо (по времето на Лавоазие във Франция те са 1 200 000). А тези селскостопански коне осъществяват многобройни превози, макар в една или друга степен нередовни и сезонни. Това означава, че Зомбарт по-скоро подценява сухопътния транспорт, но, от друга страна, в изчисленията за речния транспорт действително не се включва свличането на дървен материал по теченията на реките.

Можем ли, вземайки Германия за пример, да направим обобщения? По отношение на Холандия отговорът естествено е „не", защото там по-голяма част от превозите се извършват по вода. Навярно нещата стоят така и по отношение на прорязаната от множество плавателни реки и канали Англия, за която Зомбарт изчислява, че двата начина на транспорт са равнопоставени. Ала останалата част от Европа е сякаш още по-ощетена от Германия откъм речни пътища. Някакъв френски документ от 1778 г. стига дотам, че преувеличено твърди: „Почти целият превоз се извършва по суша заради трудностите по реките."[403] Любопитен е фактът, че през 1828 г. в Дютен[404] от 46 милиона тона превозен товар само 4,8 са по воден път, а останалото – по суша (на къси разстояния – 30,9, а на дълги – 10,4 млн. тона). По груби изчисления съотношението е 1: 10. Все пак между 1800 и 1840 г. броят на товарните коли се удвоява[405].

Подобен обем на наземния транспорт може да бъде обяснен, от една страна, с изобилието на превози на съвсем къси разстояния, защото при малките дистанции колата не излиза по-скъпо от лодката: например през 1708 г. за превоз на пшеница от Орман до Париж разходите по двата модерни пътя – Кралското шосе и Орманския канал, са едни и същи[406]. От друга страна, поради факта, че между водните пътища има прекъсване, което налага задължителни и понякога трудни преходи от една до друга речна система, в крайна сметка превозите стават равносилни на тези в Сибир или Северна Америка. Между Лион и Руан, т.е. между Рона и Лоара, непрекъснато снова̀т 400–500 волски впряга.

И все пак главната причина е в постоянното и свръхизобилно предлагане

от страна на селяните на транспортни услуги, които се заплащат под тяхната себестойност (както е с всички *странични* дейности). От този бездънен кладенец може да черпи всеки. Някои земеделски райони подобно на рейнски Хунсрюк, Хесен, Тюрингия[407]; подобно на села като Рамберкур о По в Бароа, чиито „талиги"през XVI в. стигат чак до Антверпен[408], и подобно на всички алпийски крайпътни села, които открай време са се специализирали в превозите като допълнителна дейност[409]. Ала редом с тези „професионалисти" стои масата селяни, извършващи случайни превози. Някакъв френски указ от 25 април 1782 г. постановява: „Упражняването на превози трябва да е абсолютно свободно, не бива да съществуват никакви ограничения, освен привилегиите за съобщенията [има се предвид редовният превоз на пътници и товари до определено тегло]...Следователно не бива да се прави нищо, което да помрачава тази толкова необходима за търговията свобода. Трябва земеделецът, който по стечение на обстоятелствата, за да използва и издържа конете си, е станал каруцар, да може да се захваща отново и да изоставя този занаят без каквито и да било формалности."[410]

Единственият недостатък в това занятие на селячеството е неговият сезонен характер. Все пак мнозина се приспособяват. Например когато разтоварят в Сесел лангедокската сол от Пеке, която извозват нагоре по Рона с цели флотилии лодки под надзора на крупни търговци, трябва да я откарат по суша до селцето Регонфл, близо до Женева, откъдето отново поема по воден път. Търговецът Никола Бурламаки пише на 10 юли 1650 г. от Женева: „...ако не започнат сеитбата, ще получим [солта] скоро"; на 14 юли: „Нашата сол напредва, всеки ден получаваме по малко и ако сеитбата не ни забави, очаквам до 15 дни да получим цялото количество. [...] В тази партида получихме около 750 коли"; 18 септември: „...остатъкът трябва да пристигне всеки момент, въпреки че сега поради сейтбата [*sic*] колите са по-нарядко. Но щом засеят, ще я получим [солта] наведнъж."[411]

Да отидем век по-късно – на 22 юли 1771 г. – в Бонвил, Фосини. Там пшеницата не достига и интендантът иска спешно да достави ръж: „Когато човек е гладен, не прави на въпрос какъв хляб ще яде." Ето какво пише той до синдика на Саланш: „ние сме в разгара на сеитбата и [...] не можем да разполагаме, както ни е угодно, със селскостопанските коли, без да причиним значителни щети"[412]. Сами преценете разсъждението, което прави управителят на някой си собственик на металолеярна (23 вантоз, година VI): „Ралата [разбирайте: оранта] изцяло спират движението на колите."[413]

Между свободната работна ръка, която спонтанно се предлага тутакси щом земеделският „календар" го позволи, и системата за пощи и съобщения с определено разписание, която доста рано се установява постепенно във всички страни, съществува известен специализиран транспорт, който прави опити да се самоорганизира, но в девет от десет случая неговата организация е примитивна. Става дума за дребните предприемачи, които разполагат с няколко коня и каруцари. Едно извлечение, отнасящо се до Хановер през 1833 г., доказва, че занаятчийският характер на сухопътния транспорт там все още е правило. Все така, както през XVI в., „свободни" или „волнонаемни" транспортни средства (в швейцарските кантони ги наричат *Strackfuhrbetrieb*) прекосяват Германия от север до юг. Движението се из-

вършва от колари, които досущ като моряците пътуват напосоки в търсене на товар и месеци наред остават далече от дома, а понякога засядат в невъзможност да продължат. Апогеят им е през XVIII в., но през XIX в. те все още се срещат. По всичко личи, че са били същевременно и предприемачи[414].

Всички превози се опират на мрежата от крайпътни станции за смяна на конете; това се забелязва във Венеция от XVI в.[415], а още по-ясно се вижда в Англия през XVII в., където странноприемницата се превръща в търговски център и няма нищо общо със съвременните им посестрими. През 1686 малкото градче Солсбъри в графство Уилтшир може да подслони в странноприемниците си 548 пътници и 865 коня[416]. Във Франция съдържателят всъщност е посредник на превозвачите. Това е толкова разпространена практика, че когато през 1705 г. правителството решава да създаде служби за „комисионери на превозвачите" и макар и за кратко успява да го стори в Париж, то оправдава действията си, като обвинява съдържателите във всички смъртни грехове: „Всички кираджии от кралството се оплакват, че от много години ханджиите и съдържателите на странноприемници както в Париж, така и в другите градове, са се превърнали в господари на всички превози и принуждават щото цялата дейност да минава през ръцете им. Така коларите вече не познават хората, които заръчват превоза, и получават за работата си само толкова, колкото благоволят да им дадат споменатите ханджии и съдържатели. А тези последните получават доходи за сметка на принудителните престои, които изяждат приходите от превоза, и кираджиите вече не могат да се прехранват."[417] Същият документ показва, че в Париж транспортът опира до петдесет-шейсет странноприемници. През 1712 г. в *„Съвършеният търговец"* Жак Савари[418] представя съдържателите на странноприемници като „посредници на превозвачите", които освен всичко друго поемат плащането на различните налози, мита и бариерни такси, получават от търговците сумата за транспорта и я изплащат на превозвачите. Картината е същата, но този път добронамерена, макар и не непременно по-достоверна.

След всичко казано може по-добре да се разбере откъде идва благосъстоянието на много провинциални странноприемници. Някакъв италианец през 1606 г. изказва възторг от изискаността на една странноприемница в Троа, чиято съдържателка и дъщерите ѝ, „прекрасни като гъркини", имат обноски на благороднички. Той намира, че сребърните съдове на трапезата са великолепни, а балдахинът на леглото е достоен за кардинал. Месото е крехко, ореховото олио към рибата е удивително вкусно, а „бялото бургундско вино [*sic*], за което го уверяват, че е неподправено, е гъсто като корсиканското и по-добро от червеното". Същият този италианец добавя мимоходом: „в конюшните има повече от четирийсет впрегатни коне", но естествено, не си дава сметка, че този факт до голяма степен обяснява гореказаното[419].

Конфликтът и съперничеството е не толкова между превозвачи и съдържатели на странноприемници, колкото между частен и обществен транспорт. Откупвачите на правата за кралските съобщения, които превозват пътници и дребни пратки, се стремят да получат *монопол* върху целия транспорт. Ала указите в тяхна полза винаги са безрезултатни, защото търговците им оказват яростен отпор. Всъщност в случая залогът е не само свобода на

превозите, но и тяхната цена. Според Савари дьо Брюлон „свободното ценообразуване на транспорта е от такова значение за търговията, че в меморандума си от 1701 г. Шестте сдружения на търговците в Париж...го наричат „дясната ръка на търговията". Без всякакви задръжки те изтъкват като аргумент, че превозът на стока, който чрез откупените Служби за дилижанси и карети им струва по 25–30 ливри, излиза само 6 ливри, когато се ползват волнонаемни превозвачи, защото откупвачите работят на твърда тарифа и никога не правят отстъпки, докато със свободните кираджии цената е по споразумение и търговците участват на равна нога в договарянето."[420] Последните редове на този текст трябва да се препрочетат внимателно, за да се усети неговият колорит и значимост и така тутакси става ясно защо толкова дълго просъществува свободният превоз, извършван от дребни и незначителни предприемачи. Ако правилно тълкувам краткия откъс от *„Мемоарите"* на Сюли, излиза, че последният се обръща към дребните превозвачи, за да докара от Лион снарядите, нужни на кралската артилерия за войната в Савоя: „Имах щастието да получа лионската доставка за шестнайсет дни, докато по каналния ред щяха да са нужни два-три месеца и превозът щеше да ни вкара в безброй разходи" – пише той[421].

Все пак по главните оси на националния и международния трафик – като например от Антверпен и от Хамбург до Северна Италия – се появяват крупни транспортни фирми като „Ледерер", „Клайнхауз"[422], „Анон" и „Цолнер"[423]. През 1665 г. се появяват кратки сведения за транспортно предприятие, извършващо превози по същия маршрут или поне по част от него – това е фирмата на господата Фиески и сие. Двайсетина години по-късно, по повод някакво искане за преференции, те сами се славословят и твърдят, че ежегодно оставят във Франция по 300 000 ливри, „които пари се изразходват и разпределят по целия трафик както сред назначените чиновници по транзита в крайпътните центрове, така и между разните съдържатели на странноприемници, налбанти, колари, сарачи и всякакви други кралски поданици"[424]. По-голямата част от тези фирми имат свои бази в швейцарските кантони или в онази част на Южна Германия, където превозите играят решаваща роля. В случая голямата задача е да се свържат помежду си страните на север и на юг от Алпите. Организацията „свиква под знамената си градове като Регенсбург, Улм, Кур* и най-вече вероятно Базел, където има всичко – коли, водите на Рейн и кервани от мулета, каквито използват в планините. Нима може да бъде подминат фактът, че само една компания притежава хиляда мулета[425]? Естествено, в Амстердам вече е налице съвременна организация: „Тук разполагаме с множество заможни и богати люде, които наричат „спедитори" и към които търговците трябва само да се обърнат, когато имат стока за изпращане [по суша]. Тези спедитори си имат определени каруцари и превозвачи, които работят само за тях" – отбелязва Рикардсин[426]. В Лондон съществуват подобни улеснения, но в останалата част на Англия специализацията на транспорта без съмнение закъснява, задръствана от гъмжилото пътуващи търговци и фабриканти, което изпълва всички

---

* *Град в Швейцария, кантона Гризон. – Бел. прев.*

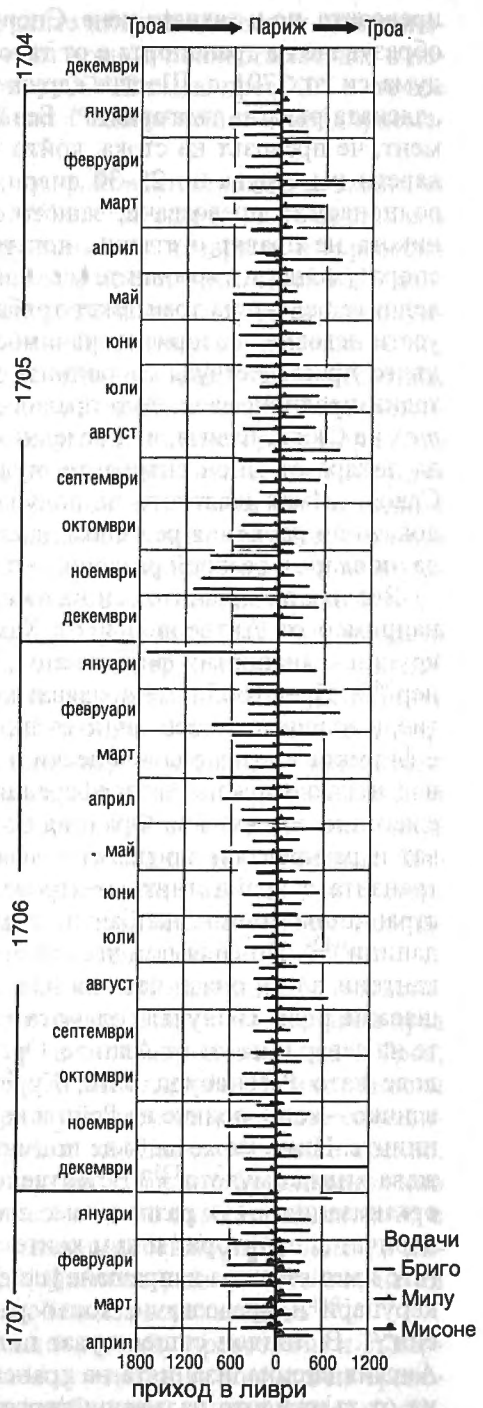

23. ОТИВАНЕ И ВРЪЩАНЕ ПАРИЖ–ТРОА–ПАРИЖ С ВОДНИТЕ ДИЛИЖАНСИ ПО СЕНА

Графиката на Жак Бертен показва, че съдейки само по приходите, движението надолу по течението е по-доходоносно от движението срещу течението. 108 пътувания надолу, 111 нагоре: забелязва се изравняване между двете течения, което месечно в двете посоки се равнява на малко по-малко от четири пътувания, в общи линии – седмичен ритъм. Пропускането на едно-две пътувания през декември 1705 г. обяснява рязкото покачване на приходите на първото януарско спускане през 1706 г. Според A.N., 2209

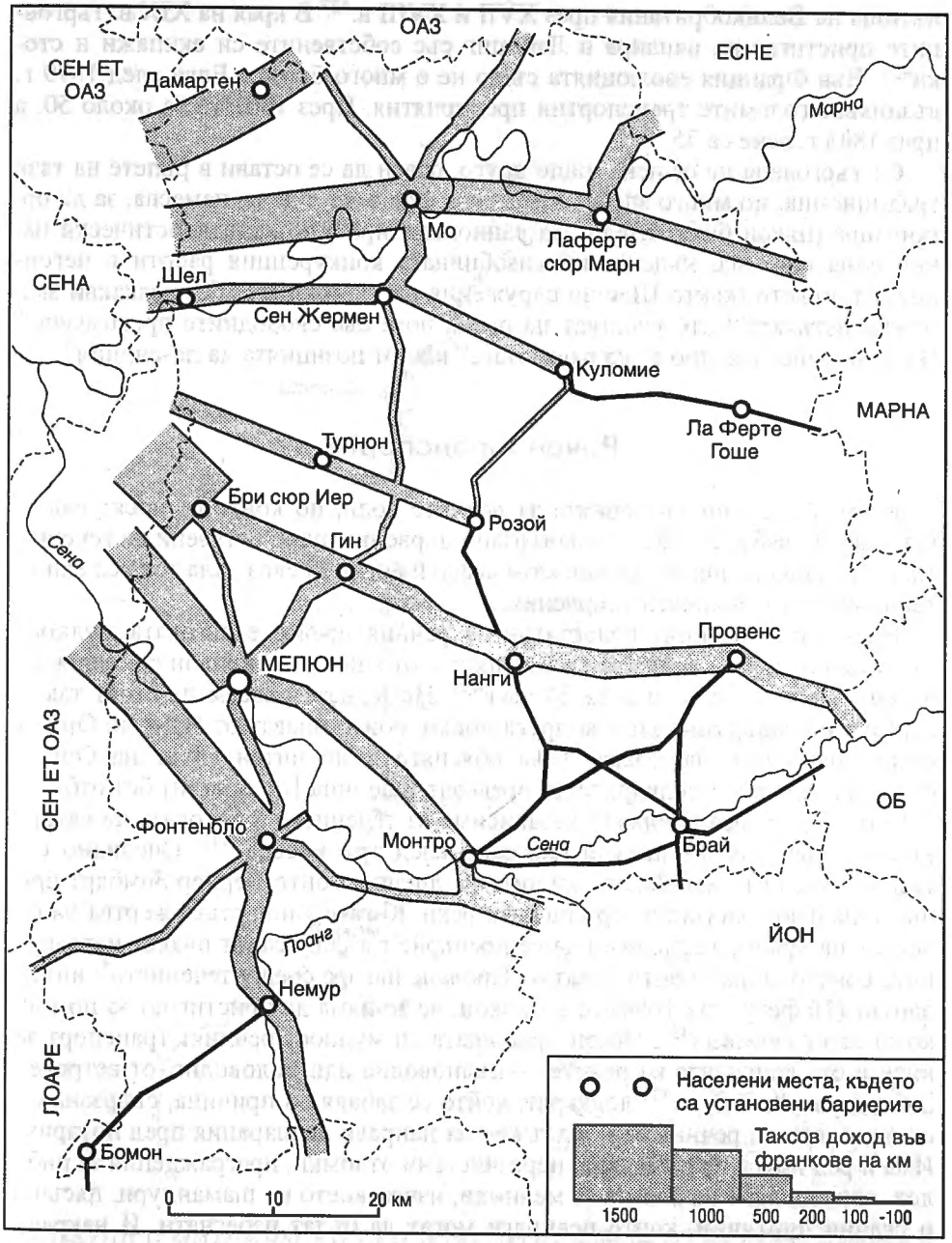

24. ПЪТНО ДВИЖЕНИЕ В СЕН Е МАРН: 1798–1799

Според доходите от налога за поддръжка на пътищата от 1 фример (трети месец от републиканския календар на Френската революция от 1789 г. – от 21. X до 20. X) до 30 преториал (девети месец от републиканския календар – от 20 май до 18 юни) на година V. Карта, изработена от Ги Арбьоло, „Les barrières de l'An VII" in Annales E.S.C., juillet-août 1975, с. 760

пътища на Великобритания през XVII и XVIII в.[427] В края на XIX в. търговците пристигат на панаира в Лайпциг със собствените си екипажи и стоки[428]. Във Франция еволюцията също не е много бърза: „Едва след 1879 г. възникват големите транспортни предприятия. През 1801 те са около 50, а през 1843 г. вече са 75."[429]

От търговеца не се иска нищо друго, освен да се остави в ръцете на тази традиционна, но много здрава структура. Защо му е да се намесва, за да организира (някои биха казали „да рационализира") по капиталистически начин една система, където свръхизобилната конкуренция работи в негова полза и където (както Шестте сдружения на търговците „без всякакви задръжки изтъкват") „те участват на равна нога със свободните превозвачи"? Но дали действително е „на равна нога" или от позицията на по-силния?

Речен транспорт

Безброй са венцехваленията за речните води, по които се носят ладии, шлепове, кораби, салове или навързани дървени трупи, оставени на течението, и за сладководните пътища като лесен и евтин превоз. Ала това са едностранчиви и половинчати твърдения.

Най-подчертаваният недостатък на речния превоз е неговата мудност. Естествено, когато се плава по течението, от Лион до Авиньон с водния дилижанс може да се отиде за 24 часа[430]. Но нещата съвсем не стоят така с кервана от навързани една за друга лодки, които плават от Нант до Орлеан срещу течението на Лоара. Това обяснява защо интендантът на Орлеан сключва „сделка с лодкарите да превозят пшеница [от Бретан] без отбивки [което ще рече без почивка], независимо от течението и посоката на вятъра, защото иначе ще се получи най-рано след три месеца"[431]. Очевидно сме твърде далеч от дванайсетте километра дневно, които Вернер Зомбарт приписва на флотилията по германските реки. Когато Лион става жертва на недостиг на храни, заплашващ да се превърне в глад, градът очаква натоварените с жито лодки, които идват от Прованс нагоре срещу течението*: интендантът (16 февруари 1694) се безпокои, че те няма да пристигнат за по-малко от шест седмици[432]. Освен присъщата си мудност речният транспорт зависи и от „капризите на реките" – пълноводие или маловодие, от ветрове и „обледяване". В Руан[433] лодкарят, който се забавя по причина, свързана със състоянието на речния път, е длъжен да направи декларация пред нотариус. Има и ред други препятствия: неразчистени отломки, прегради за риболов, отклоняване на водата за мелници, изчезването на шамандури, пясъчни и скални плитчини, които невинаги могат да бъдат избегнати. И накрая – многобройните пунктове за плащане на такси, където всеки е длъжен да спре: те са с десетки по Лоара и Рейн, сякаш целта им е да обезкуражат речния транспорт. Във Франция през XVIII в. се провежда системна политика, която се стреми да премахне поне по-новите и своеволно поставени барие-

---

* *Течението на Рона. – Бел. прев.*

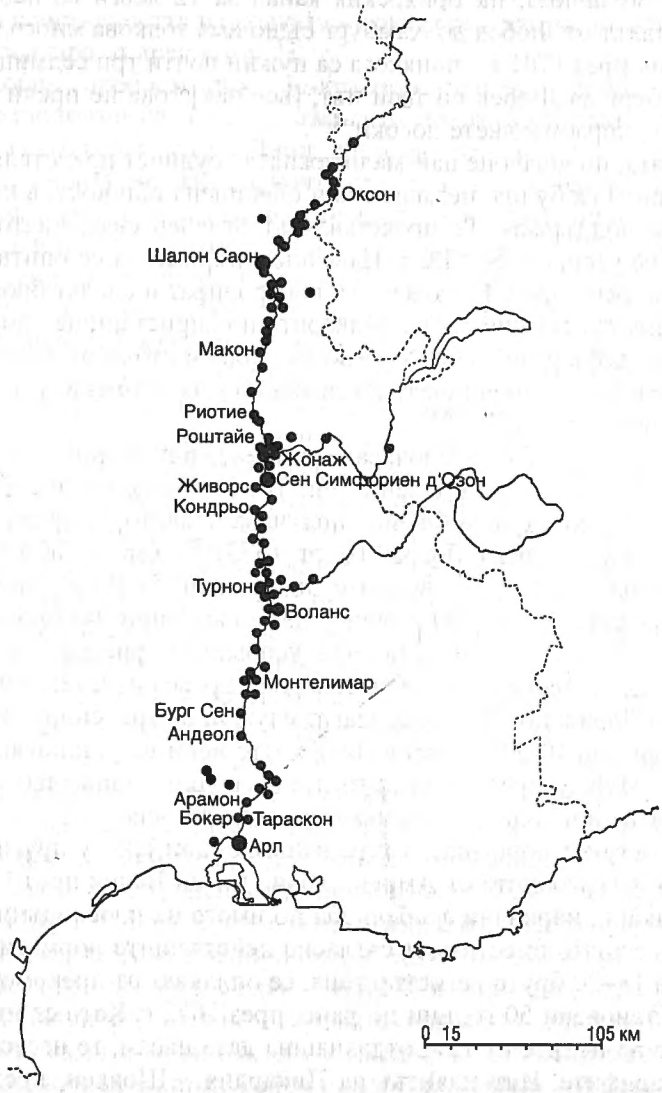

25. ПЪТНИ И МИТНИЧЕСКИ ТАКСИ ПО ПРОТЕЖЕНИЕТО НА СОНА И РОНА В СРЕДАТА НА XV ВЕК

Шарл Кариер твърди, че пътните такси по Рона (но през XV век) не са ужасната пречка, за която говорят съвременниците и историците. Все пак – колко спирания, а също и усложнения за всекидневния транспорт! Скица от книгата на Ришар Гаскон Grand Commerce et vie urbaine au XVII e siècle, Lyon et ses marchands, 1971, I, с. 152, фиг. 20–21

ри; колкото до останалите – монархията се колебае поради обезщетенията, които трябва да заплати при отстраняването им[434].

Каналите представляват модерно и рационално решение: все пак и тук шлюзовете създават основания за забавяне. На Орлеанския канал с дължина 18 левги има 30 шлюза; на Бриярския канал за 12 левги се набройват 41 шлюза[435]. Каналът от Любек до Хамбург също има толкова много, че според някакъв пътник през 1701 г. „понякога са нужни почти три седмици, за да се отиде от Хамбург да Любек по този път; [все пак] това не пречи по канала да сновят доста кораби в двете посоки“[436].

И последната, но далеч не най-маловажната трудност предствляват самите лодкари, които са будна, независима и обединена общност, в която всички взаимно се поддържат. Те представляват отделен свят, чиято самобитност все още се усеща през XIX в. Навсякъде държавата се опитва да обуздае този непокорен народ. Градовете ги контролират и следят броя им. През 1404 г. в Париж правят списък на лодкарите по „пристанища“ по бреговете на Сена. Дори „весларите“, които превозват хора и стоки от единия до другия бряг на реката, се подчиняват на правилата на споменатата общност в града, установени през 1672 г.[437]

Държавата се заема и с установяването на редовни линии от водни дилижанси, които отплават в определени дни. Това води до отдаване на концесии: например херцог Дьо ла Фьойад получава правото да уреди служба от водни дилижанси „по река Лоара“ (март 1673)[438]; херцог Жевр (1728) се сдобива с „привилегия върху водните дилижанси по Рона“, която между другото препродава за 200 000 ливри – цяло състояние по онова време[439]. Очертава се система от правила, тарифи, условия за приемане по суша и по вода както за пътническия, така и за товарния превоз и за тегленето от брега. От Руан до Париж по Сена се създават служби на транспортни предприемачи (продавани по 10 000 ливри всяка), което води до установяване на монопола им[440]. Между превозвачи и пътници, водни дилижанси и „товарни превози“, търговци и лодкари възникват хиляди спорове.

Такъв е и острият конфликт, който изправя едни срещу други превозвачите по Сома и търговците от Амиен, Абвил и Сен Валри през 1723 и 1724 г.[441] Тези лодкари, наричани *грибаниери* по името на плоскодънните им ладии – грибани, чиято вместимост съгласно действащите нормативи не бива да надвишава 18–20 бруто регистър тона, се оплакват от прекомерно ниските тарифи, установени 50 години по-рано, през 1672 г. Като се има предвид увеличението на цените от тази отдавнашна дата насам, те настояват за удвояване на тарифите. Интендантът на Пикардия – Шовлен, предпочита да премахне всички тарифи и да остави цените да се определят, както ние бихме казали, от търсенето и предлагането между лодкари и търговци, тъй като последните имат „право да пренасят стоките си с когото искат и по цени, за които се договорят с превозвачите“. При такива взаимни споразумения грибаниерите изгубват корпоративното си предимство, съгласно което всеки получава товар по реда си.

От този спор научаваме полезни сведения за правилата на занаята. Между другото за всяка злоупотреба или повреда на пренасяната стока отговор-

ният бива наказван от своята гилдия. Лодкар, който товари стока от Сен Валри за Амиен, няма право да престоява „повече от една нощ в Абвил под страх от отговорност за понесените в резултат щети и лихви, за които грибаната...ще бъде привлечена по право и предпочитание на кредиторите, независимо кои са те, *дори и да е собственикът*". Последните думи поставят въпроса за собствеността на лодката – това „средство за производство", което се експлоатира от арендатор[442].

За подобен проблем още по-красноречиво ни говори проблемът с Руан[443]. Разположен на мястото, откъдето Лоара става плавателна, Руан освен това е свързан по суша с Лион, което ще рече и с Рона. Той заема ключова позиция върху медианата, която от Лион чрез Лоара и Бриарския канал свързва столицата и Средиземноморието. Поне половината от пряката и непряката дейност на своите жители, търговци, превозвачи, дърводелци, моряци, веслари и чернoработници Руан дължи на т. нар. „елшаци" (*sapinières*)*, които пренасят стока надолу по течението (и в края на курса биват разрушавани), както и на дъбовите ладии, оборудвани с кабина за високопоставени пътници. Скоро се очертават различията между стопаните лодкари, които работят на собствен плавателен съд заедно със съдружници и чираци, и търговците превозвачи по вода, които са един вид дребни капиталисти корабособственици, управляващи своите плавателни съдове чрез посредници и наемни моряци. По такъв начин още веднъж се очертава откъсването на работника от средствата на труда. Търговците превозвачи по вода живеят в подобаващи домове, женят се из своите среди и съставляват елита, който тегне върху непосилния труд на другите. А плаването нагоре по Лоара действително е трудна работа, особено когато след 1704 г. твърде бързото течение се отваря за героичния и опасен воден превоз отвъд Руан, от Сан Рамбер, който е изходен пункт за сентетиенските каменни въглища. Трафикът по Лоара изведнъж се преобразява от превозването на въглищата, предназначени за Париж (и по-точно за стъкларските фабрики в Севър) и от пристигането по суша в Руан и в пристанищата по долното течение на бурета с божоле, все така за Париж. Търговците превозвачи, установени в Руан, Десиз и Дижоен, извличат крупни печалби от двойния трафик. Някои оглавяват вече същински транспортни предприятия. Най-голямо измежду тях е фирмата на Бери Лабар с присъединена малка корабостроителница. Върховно постижение на този предприемач е установяването на пълен монопол върху превоза на въглища. Фактът, че на 25 септември 1752 г. в Руан собствениците лодкари завземат натоварените с въглища шлепове на Бери Лабар с искането те самите да ги откарат в Париж, до известна степен е показателен за социалния конфликт, който никога не затихва напълно. Да, вярно е, че тук съзираме един вид капитализъм, но традициите и многобройните пречки от административен и съсловен характер не му оставят кой знае какво поле на действие.

Тъкмо наопаки, Англия изглежда още по-свободна, отколкото е всъщност. За съдържателите на странноприемници, търговци или за който и да е

---

* *Груби салове от чамов материал. – Бел. прев.*

посредник няма нищо по-просто от организирането на превоз. Каменните въглища, които се облагат само по море, безпрепятствено се движат по всички пътища и реки на Англия, та дори от река на река чрез морския естуар на Хъмбър. По време на този превоз въглищата увеличават цената си само вследствие на разходите за транспорт и товаро-разтоварните работи, които между другото изобщо не са ниски: в Лондон нюкясълските въглища струват поне пет пъти повече, отколкото на минната площадка. Когато отново се насочат от столицата към провинцията с различни превозни средства, на крайното местоназначение цената им вероятно достига десетократно увеличение[444]. В Холандия свободата и опростеността на предвижването по мрежата от канали са още по-очевидни. Водните дилижанси са сравнително малки корабчета (един кон, двама кормчии и до 60 пътници)[445], които отпътуват в определен час от всеки град. Те се движат дори през нощта и имат каюти на борда. Човек може да тръгне от Амстердам вечерта, да преспи и на сутринта да пристигне в Хага.

По море

По море вложенията и залозите са по-големи. Морето означава богатство. И все пак тук също превозите не са изцяло под контрола на капитала. Примитивният и несекващ морски живот кипи навсякъде: стотици малки, понякога дори безпалубни лодки пренасят какво ли не от Неапол до Ливорно, от Канарските до Антилските острови, от Бретан до Португалия или от Лондон до Дюнкерк; многобройни корабчета сновят между английските брегове или по крайбрежието на Обединените провинции; леки едномачтови гемии от генуезките или провансалските реки изкушават с бърз превоз пътниците, които не се боят от морето.

Всъщност този по-нисък етаж на морския транспорт досущ наподобява гъмжилото от превози, които селяните извършват във вътрешността на континента. Той се вписва в рамките на локалната размяна. Причината е, че излазът на море свързва селата в леснодостъпна общност. Проследете бреговата ивица на Швеция, Финландия, балтийските страни, както и на Шлезвиг, Холщайн, Дания и крайбрежието от Хамбург до залива Доларт, където в малкото пристанище Емден кипи трескава и разнообразна дейност, и най-накрая проследете многобройните разчленения на норвежките брегове поне до географската ширина на Лофотските острови – там ще видите райони, където през XVI в. все още отсъства градска структура (изключенията само потвърждават правилото). Затова тези крайбрежия гъмжат от селски, обикновено невзрачни корабчета с проста конструкция, които превозват какво ли не (*multa non multum**): жито, ръж, дървен материал (летви, талпи, дъски, покривни греди, дъги за бъчви), смола, желязо, сол, подправки, тютюн, платове. Именно такива шхуни отплуват на цели флотилии от норвежкия фиорд близо до Осло, натоварени най-често с дървен материал за Англия, Шотландия или недалечния Любек[446].

---

* *Много (по количество), не много (качествено) (лат.). – Бел. прев.*

Когато Швеция се установява на проливите след закрепването си в провинция Халанд (по силата на Брьомсеброския мирен договор от 1645 г.), тя наследява действена селска флотилия, която превозва в чужбина строителен камък и дървен материал. Нерядко на връщане донася товари тютюн, освен когато се прибира в проливите в навечерието на зимния сезон с печалбите си в наличност, след като цяло лято се е борила с вълните между норвежките и балтийските пристанища. Тези плавателни съдове – *„Schuten"* – изиграват своята роля във войната за Сконе (1675–1679) и тъкмо те през 1700 г. пренасят армията на Карл XII до съседния остров Зеланд[447].

От време на време в някои документи се срещат сведения за финландски селяни, моряци и дребни търговци, чести посетители на Ревел*, а по-късно и на Хелсингфорс** (основан през 1554 г.); също и за селяни от остров Рюген и от пристанищните села по устието на Одер, които Гданск привлича; както и за невзрачни товарни корабчета от Хобслум, намиращ се в най-вътрешната част на полуостров Ютландия, които превозват за Амстердам пшеница, сланина или местна шунка[448].

Всички тези, както и много други примери – между които несъмнено Егейското крайбрежие и острови – извикват представата за древното корабоплаване, когато едни и същи хора са строили кораби, товарели са на борда им своите стоки и са пътували с тях, като са съсредоточавали в ръцете си всички задачи и функции, налагани от морската търговия.

По отношение на средновековна Европа нещата са от ясни по-ясни. Ако се съди по Бергенските закони (1274 г.), Олеронските регистри (1152 г.) или по някогашното Олонско *обичайно право*, търговският кораб първоначално плава като *„communiter"* (което можем да преведем „за обща сметка")[449]. Той е собственост на малка група ползватели или по думите на Олеронските регистри: „Платноходът принадлежи на много съдружници." Последните имат на борда определени места, където в дадения момент натоварват своите стоки; този вид управление се нарича *per loca****. Малката съсобственическа общност взема решение за пътуването и за деня на тръгване, всеки подрежда стоките си на своето „местоползване", като оказва помощ и приема помощта на съседа. На борда всеки също върши „полагаемото му се": взема участие в маневрите, вахтите и нарядите, въпреки че по правило води със себе си наемен „слуга", който по някогашния израз „е хранен човек" на своя работодател. Този наемник замества господаря си в нарядите, но най-вече го освобождава от задължения при пристигане в местоназначението, за да му даде възможност „да си върти сделките". Съдружниците плащат съвместно на трима моряци – лоцман, кормчия и боцман, които осъществяват корабоводенето начело с капитан (*maître* или *patron*), избран измежду съсобствениците, но по всичко изглежда, че ролята му на борда едва ли е била на „втори след Бога". Като пръв измежду равни той се съветва със своите партньори, а за временните си задължения получава само почетни дарове: шапка, ботуши, кана вино. Следователно натоварeният със стока кораб е

---

* *Сега Талин, столица на Естония. – Бел. прев.*

** *Древното име на Хелзинки. – Бел. прев.*

*** *Според мястото (лат.). – Бел. прев.*

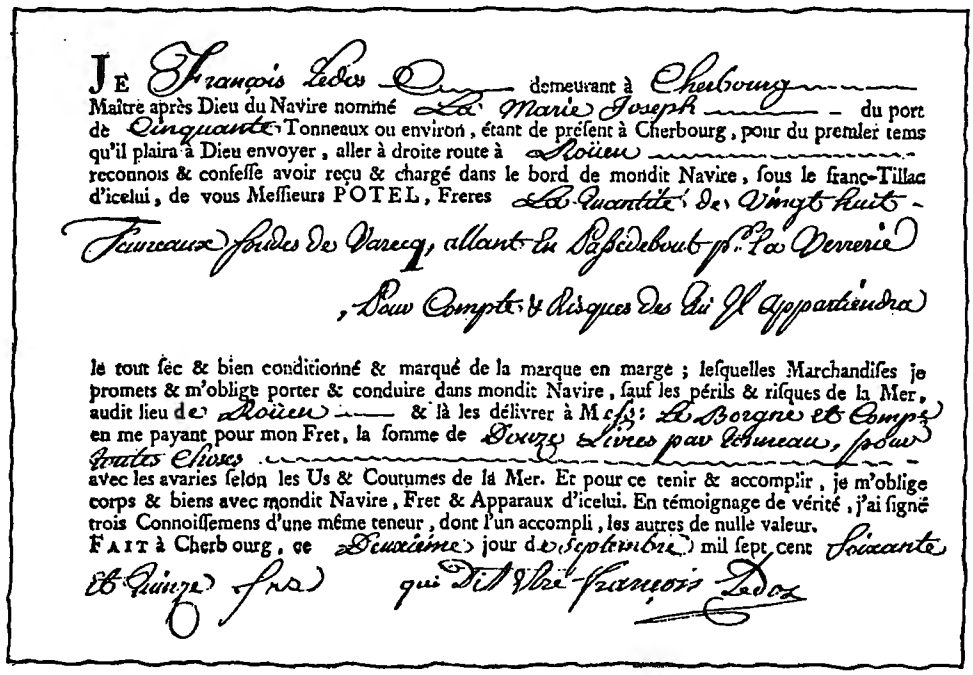

Je François Ledos ... demeurant à Cherbourg ... Maître après Dieu du Navire nommé La Marie Joseph ... du port de Cinquante Tonneaux ou environ, étant de présent à Cherbourg, pour du premier tems qu'il plaira à Dieu envoyer, aller à droite route à Roüen ... reconnois & confesse avoir reçu & chargé dans le bord de mondit Navire, sous le franc-Tillac d'icelui, de vous Messieurs POTEL, Freres La Quantité de Vingt huit Tonneaux foides de Varecq, allant la Rasedebout p.r Pas Verrerie, Pour Compte & Risques des qui il appartiendra

le tout sec & bien conditionné & marqué de la marque en marge ; lesquelles Marchandises je promets & m'oblige porter & conduire dans mondit Navire, sauf les périls & risques de la Mer, audit lieu de Roüen ... & là les délivrer à Mess.rs Le Borgne et Comp.e en me payant pour mon Fret, la somme de Douze Livres par Tonneau, pour toutes Choses ... avec les avaries selon les Us & Coutumes de la Mer. Et pour ce tenir & accomplir, je m'oblige corps & biens avec mondit Navire, Fret & Apparaux d'icelui. En témoignage de vérité, j'ai signé trois Connoissemens d'une même teneur, dont l'un accompli, les autres de nulle valeur. FAIT à Cherbourg, ce Dixième jour de Septembre mil sept cent Soixante et Quinze. Ledos qui dit être François Ledos

Товарителница или товарителна полица на корабособственик от Шербург. A.N., 62.AQ 33. За сравнение вж. Dictionnaire de Savary, II, с. 171–172

един вид съвършена или почти съвършена република, при условие че между съдружниците цари разбирателство, както повелява обичаят. Това наподобява малко на минните сдружения отпреди времето на завземането им от капитала. Нещата между тези собственици, които са едновременно търговци и мореплаватели, се уреждат без дълги сметки и делби: всеки плаща в натура или по-скоро в услуги своя дял от навлото; що се отнася до общите разходи: провизии за из път, разходите по отплаването и пр. – те се поемат от обща каса, която в Марсилия наричат „общата сметка", в Олон – „голямата кесия" и т. н. Следователно „всичко се урежда без счетоводство" – и този израз, който заимствам от книгата на Луи А. Боатьо[450], не се нуждае от коментар.

Ала още преди XV в. вместимостта на някои корабни корпуси нараства неимоверно. Техният строеж, поддръжка и управление стават технически задачи, непосилни за едновремешните съдружници. Вместо предишното разделение *per loca* големият кораб се дели на един вид акции, *per partes**, които в повечето случаи са 24 карата (*carats*), независимо че правилото не е меродавно (например съгласно един договор от 5 март 1505 г. някакъв кораб „се разделя на единайсет дяла, а всеки от тях се раздробява понякога на половини или на три четвърти от единайсет"). Собственикът на дялове – съп-

---

* *Според частите, дяловете (лат.). – Бел. прев.*

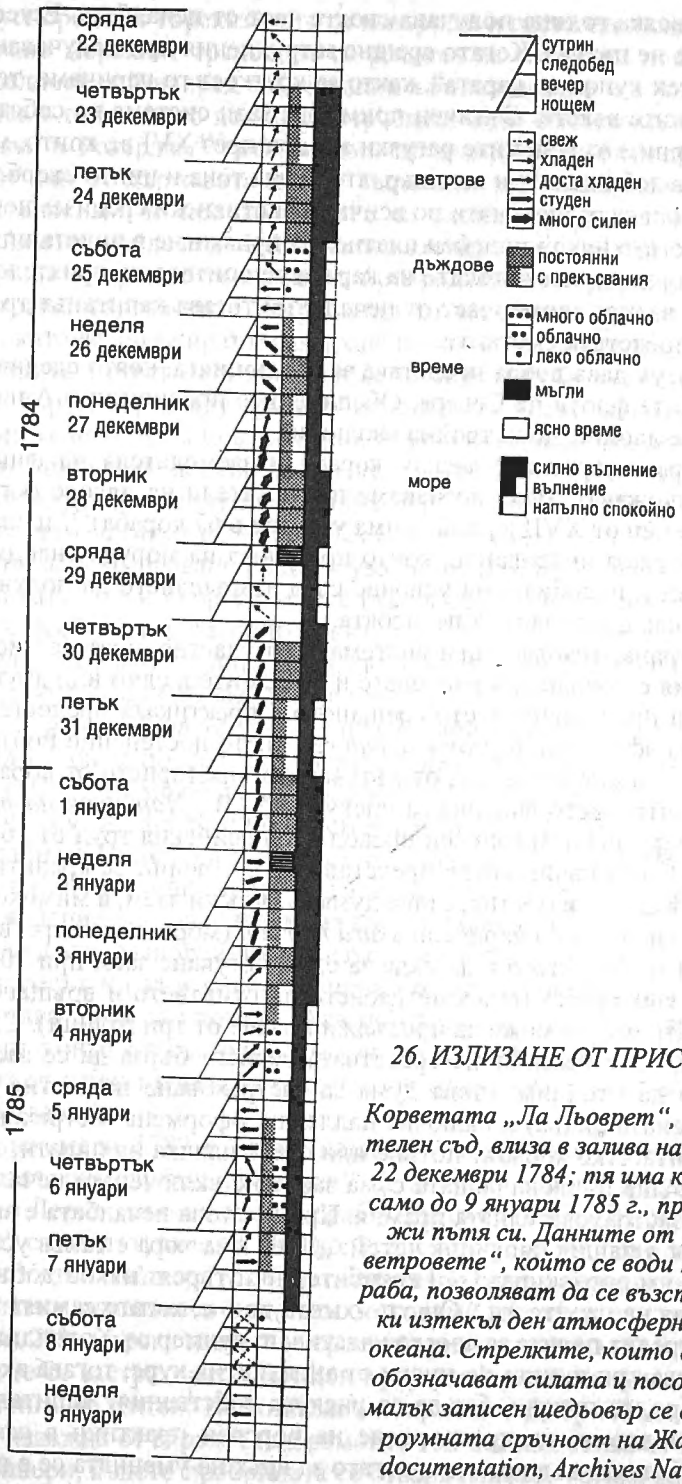

26. ИЗЛИЗАНЕ ОТ ПРИСТАНИЩЕТО

Корветата „Ла Льоврет“, френски плавателен съд, влиза в залива на Кадис в сряда, 22 декември 1784; тя има късмет да чака само до 9 януари 1785 г., преди да продължи пътя си. Данните от „дневника на ветровете“, който се води на борда на кораба, позволяват да се възстановят за всеки изтекъл ден атмосферните условия в океана. Стрелките, които сочат вятъра, обозначават силата и посоката му. Този малък записен шедьовър се дължи на остроумната сръчност на Жак Бертен. La documentation, Archives Nationales, A.N., A.E., B1, 292

ритежателят – всяка година получава своята част от печалбата. Естествено, самият той вече не пътува. Когато срещне затруднения при получаването на своя „дивидентен купон от карата", както за краткост го наричаме, той прибягва до съдебните власти. Отличен пример за тази система на собственост можем да почерпим от големите рагузки кораби през XVI в., които, макар и рядко, понякога доближават и надхвърлят хиляда тона и чиито съсобственици в някои случаи са разпръснати по всички християнски средиземноморски пристанища. Когато някой подобен платноход пристигне в пристанище като Генуа или Ливорно, притежателите на карати се опитват по приятелски или със заплахи да вземат своята част от печалбата: тогава капитанът трябва да се отчете и да представи сметките.

Казаното дотук дава добра представа за еволюцията, която следва същия път в търговските флоти на Севера, Обединените провинции и Англия. По същество това е двойна, дори тройна еволюция.

От една страна, връзките между кораба и заемодателя на финансови средства се умножават. Вече познаваме притежатели на дялове (като онзи английски богаташ от XVII в., който има участие в 67 кораба)[451] и снабдителите – онези буржоа интенданти, които при улова на моруна снабдяват кораба с провизии и пособия, при условие след завръщането да получат една трета или някаква друга част от печалбата.

От друга страна, трябва извън системата на участие, която е чисто търговска операция с подялба на рисковете и печалбите в едно или друго съотношение, да си представим често срещаното в практиката предоставяне на заем „за голяма афера" (*a la grosse aventure*), което постепенно почти се откъсва от текущата операция, т.е. от пътуването, предприето от кораба, и се превръща в почти чисто финансова спекулация. В *„Наръчник на търговеца"*[452], който е френски ръкописен превод на английския труд от 1698 г., се обяснява по забавен начин какво представлява договорът за кредитиране за голяма афера. Както е известно, става дума за морски заем, а мимоходом отбелязваме, че някога са го наричали *usura marinai* (морско лихварство). Най-добрият метод за кредитора е да даде за едно пътуване заем при 30, 40 или 50% лихва, в зависимост от времетраенето на отиването и връщането (ако става дума за Индия, то може да продължи повече от три години). След като го предостави, собственикът на средствата веднага бърза да се застрахова (но нека ясно да уточним: става дума за застраховане на заетия капитал плюс договорената лихва) и сключва надлежно оформена застраховка на 4, 5 или 6 процента. Ако корабът потъне или стане плячка на пирати, заемодателят си възвръща първоначалната сума заедно с включената печалба, като се приспадне застрахователната премия. При все това печалбата е значителна. По-нататък в нашия наръчник четем: „Днес има хора с такъв усет, че не само искат да им ипотекират [*sic*] корабите, но и търсят някой добър търговец за гаранция на парите им." Още по-хитроумно е, когато самият заемодател вземе на кредит парите за своето участие, например от Холандия, където лихвите са с два-три пункта по-ниски от английския курс; тогава ако всичко се развие добре, се печели, без да се рискува собственият капитал. В този случай сме свидетели на прехвърляне на борсови практики в сферата на морското снабдяване във времена, когато за връх на уменията се е приемало да участваш в играта дори без пукната пара в джоба.

Ала успоредно с гореказаното се извършва и друга еволюция. При своето разрастване морският транспорт се разделя на различни подотрасли. Това става реалност най-напред в Холандия, а впоследствие и в Англия. Първата му проява е отделянето на корабостроенето като самостоятелна индустрия. В Саардам и Ротердам[453] независими предприемачи получават поръчки от търговци или от държавата и са в състояние да ги изпълнят в най-кратък срок, независимо че производството си остава полузанаятчийско. А през XVII в. Амстердам вече не е само пазар за нови или строящи се кораби – той се превръща в огромно тържище за препродаване на плавателни съдове. От друга страна, търговските посредници се специализират в транспортната дейност, като се ангажират с намиране на стоки за превозвачите и на кораби за търговците. Естествено, появяват се застрахователи, които вече не са както преди търговци, между другото занимаващи се със застраховане. Застрахователното дело става повсеместно, независимо че не всички превозвачи и търговци прибягват задължително към него. Дори в Англия, където вече споменах застрахователната компания „Лойд", чиято съдба е всеизвестна.

И така, няма съмнение, че през XVII и най-вече през XVIII в. в сектора на далечното морско плаване съществува мобилизация на капитали и дейности. Заемодателите и съоръжателите (въпреки че думата се споменава доста рядко) са необходими за подготовката за отплаване и за дългите рейсове, които траят няколко години. Дори държавата настойчиво се намесва в тази дейност, което само по себе си не е нещо ново: през XV и XVI в. *търговските галери (galere de mercanto)* са плавателни съдове, които венецианската Сеньория строи и предоставя на патрициите търговци за далечни морски плавания. Същото може да се каже и за португалските караки – морските гиганти на XVI в., които принадлежат на краля в Лисабон, както и за големите кораби на Индийските компании (на тях ще се върна отново), които са в известен смисъл капиталистически, но в не по-малка степен държавни.

За съжаление все още знаем малко подробности за съоръжаването и за несъмнено доста разнородния произход на влаганите в него капитали. Оттук идва интересът ни към някои на пръв поглед неуместно подбрани случаи, защото става дума за провали. Ала историкът е свързан с документалните източници, които е в състояние да открие, а е безспорно, че неуспехът, последван от съдебен процес, оставя повече следи, отколкото което и да било успешно плаване.

През декември 1787 г. двама парижки банкери все още са в неведение как ще завърши случаят *„Карнат"*. Дванайсет години преди това – през 1776 г. – в Лориан споменатият кораб е бил съоръжен за фирмата „Братя Берар и сие" с цел пътуване до Ил дьо Франс и Бурбон, а после до Пондишери, Мадрас и Китай. Банкерите са предоставили „срещу корпуса и товара на гореспоменатия плавателен съд заем за голяма афера, възлизащ на 180 000 ливри при 28% морска лихва" за срок от трийсет месеца. Тъй като са благоразумни, те се застраховат в Лондон при свои приятели. Ала *„Карнат"* никога не стига до Китай. На минаване покрай нос Добра Надежда една пробойна го изважда от строя. След ремонта той все пак отива от Ил дьо Франс до Пондишери, където пробойната се отваря наново. Тогава напуска рейда в Пондишери, навлиза по Ганг нагоре до Чандра, там го ремонтират и изчаква

до края на зимния мусон от 25 септември до 30 декември 1777 г. След това, натоварен със стоки от Бенгалия, отново минава през Пондишери и се запътва безпрепятствено към Европа... където близо до испанското крайбрежие през октомври 1778 г. попада в ръцете на английски корсари. Би било най-удобно да се накарат английските застрахователи да платят (това често се случва), но на Кралската скамейка* техните адвокати твърдят, че след Ил дьо Франс *„Карнат"* е бил съзнателно отклонен от маршрута си и така спечелват делото. Тогава банкерите се обръщат към съоръжателите. Ако е имало отклонение от маршрута, то отговорността е тяхна. И ето че се очертава нов съдебен процес[454].

Друг случай: фалитът на търговската къща „Арело, Менкенхаузер и сие" през 1771 г.[455], чиято процедура все още не е приключена през 1788 г. Един от кредиторите е някой си Уилхелми, „чужденец" (нямам никакви други сведения за него), който има участие в размер на 9/64 (на стойност почти 61 300 ливри) в пет съоръжени кораба, които вече са на море. Според обичая кредиторите са разделени на привилегировани (приоритетни) и негарантирани с ипотека (второстепенни). Намерени са достатъчно основания, за да причислят Вилхелми към последните и това е потвърдено от Търговския съвет (25 септември 1788), който се произнася против постановлението на бретанския парламент (13 август 1783). Несъмнено Вилхелми не е възстановил своите вложения. Дали е бил застрахован? Не е известно. Във всеки случай поуката от тази история е, че човек може да загуби с всички козове в ръка, когато се изправи пред адвокати, които несмущавано развиват логиката на своите аргументи. Признавам, че много се забавлявах, докато четях.

Дори когато е налице пълно покритие от застраховка за голяма афера, има риск, макар и ограничен, но играта си заслужава, тъй като лихвата е значителна, особено когато става дума за далечна търговия с крупни капиталовложения, дълго времетраене и значителни печалби. Тогава няма нищо чудно, че заемът за голяма афера в качеството си на сложна и спекулативна операция, която всъщност е създадена да носи повече печалба на търговеца, отколкото на превозвача, представлява почти единственият начин, по който едрият капитал участва в морските превози. При обичайните превози на къси разстояния (или по маршрути, които по времето на свети Луи биха изглеждали непомерни, а в разглежданата епоха са вече нещо обикновено) едрият капитал оставя свободно пространство за дребните предприемачи „на акорд". Тук конкуренцията само допринася за снижаване на цената на транспорта в полза на търговеца. Положението е абсолютно същото като при сухопътните превози.

В този дух малките английски корабчета буквално се нахвърлят върху наличния товар за превоз до Амстердам и други пристанища на Обединените провинции[456]. Те предлагат услугите си за обиколки чак до Средиземно море на толкова по-ниски от обичайните за маршрута цени, че високотонажните морски кораби с голям екипаж и оръдие за отбрана най-често срещу варварски пирати се оказват един вид без работа. Това доказва, ако изоб-

---

* *До 1873 г. това е висш граждански и углавен съд. – Бел. прев.*

що има нужда от някакво доказателство, че големите кораби не вземат връх *ipso facto* над малките тонажи. Обратното е по-вероятно в един занаят, където границата на печалбата (в случаите, когато можем да я изчислим) е пределна. Белгийският историк Брюле ми пише по този повод: „Счетоводните данни от тринайсет пътувания (повечето между Иберийския полуостров и Балтика, както и едно пътуване от Генуа до Ливорно) през последните години на XVI в. показват обща чиста печалба от около 6%. Естествено, някои пътувания донасят по-висока печалба, но други приключват със загуби за съоръжателя, а има и такива, които само си покриват разходите." В това се корени причината за пропадането на проектите от 1629 и 1634 г. да се създаде в Амстердам компания, която да вземе монопола в морското застраховане. Търговците се противопоставят и един от аргументите им е, че стойността на застраховането надхвърля предполагаемия размер на печалбата или най-малкото я обременява непосилно. Вярно е, че това става през XVII в., но множеството малки корабчета на дребни предприемачи просъществуват, което може да се установи от факта, че принадлежат на един, а не на няколко собственика на дялове. Така е при голяма част от холандските кораби, които търгуват с Балтика, така е при участието в турове *„beurts"* (на холандски *Beurt* = тур, обиколка), т.е. в линейното плаване до Руан, Сен Вальори, Лондон, Хамбург или Бремен, в които всеки кораб потегля поред. Така е също и в повечето случаи с хамбургските кораби през XVIII в.

Измеримите дадености: капитал и труд

Точно както е при индустриалната дейност, за да се изчисли печалбата, нещата трябва да се видят отвътре и да се очертае съпоставим модел.

Ала създаването на модел означава да се отхвърли второстепенното, нетипичното и случайното. Само че когато става дума за някогашното корабоплаване, случайните и второстепенните променливи са безчет. Те натежават внушително в себестойността и обезсилват правилото (ако изобщо съществува такова). Под наименованието *fortunes de mer (морски произшествия)* се вписват необозрим брой катастрофи: война, плячкосване, репресалии, реквизиции, запори; катастрофално е и непостоянството на вятъра, който ту приковава неподвижно корабите в пристанищата и ги обрича на бездействие, ту ги запраща незнайно накъде; катастрофални са и вечните аварии (пробойни, счупени мачти, повреди в руля); такива са и корабокрушенията по крайбрежията или в открито море (със или без застраховани стоки на борда); както и бурите, които принуждават екипажа да изхвърли част от товара, за да облекчи газенето на плавателния съд; както и пожарите, при които корабът гори като факла дори под ватерлинията. Катастрофата може да се случи току пред крайното пристанище: колко кораби на *Carrera de Indias* са свършили край рифа на Санлукар де Барамеда, на няколко часа път от спокойните води на Севиля! Някой историк може да твърди, че дървените кораби имат двайсет-двайсет и пет годишен живот. Да речем, че това е предположение за максималната му продължителност, и то при условие, че има късмет.

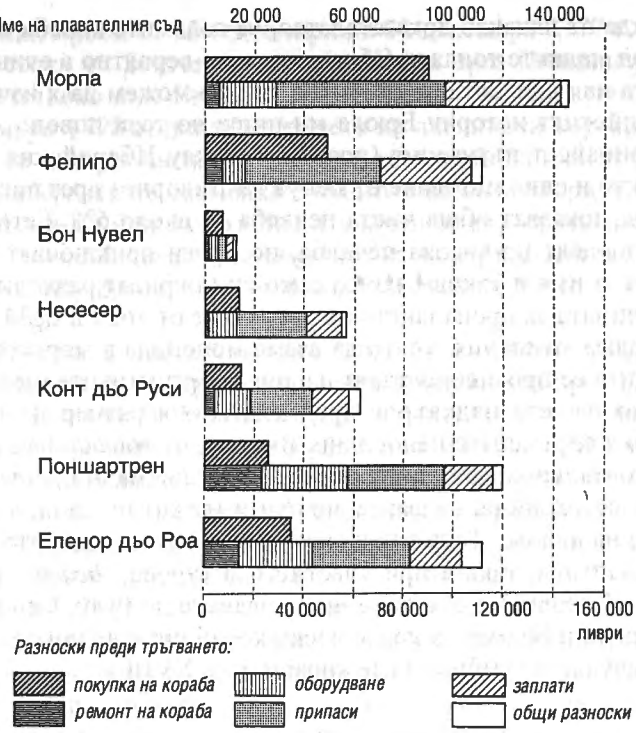

27. ОСНОВЕН КАПИТАЛ, ОБОРОТЕН КАПИТАЛ, РАЗЧЕТИ НА СЕДЕМ МАЛВИНСКИ КОРАБА

Тези кораби достигат до Южно море и на връщане във Франция си правят сметките, около 1707 г. Големият разход е продоволствието и издръжката на екипажа. Оборотният капитал играе водеща роля. Документите са от фонда на Archives Nationales, A.N. Colonies, FI A., 16. Графиката е изготовена от госпожа Жанин Филд-Рьокюра

Вместо да се опитваме да създаваме модели, по-разумно би било да се придържаме към конкретни случаи и да проследим цялата им кариера. Неудобството идва от това, че счетоводната отчетност нехае за дългосрочната доходност. Тя се представя по-скоро под формата на баланс на едно пътуване в двете посоки и не винаги има яснота по отделните разходни пера. Все пак сметките за експедицията на седем кораба от Сен Мало[457] до тихоокеанското крайбрежие през 1706 г. дават някои приемливи сведения. Да вземем например един от тях – „Морпа": в приближени стойности разходите по подготовката му за отплаване (т. нар. *„hors mise"*) възлизат на 235 315 ливри; по време на пътя са изхарчени 51 710 ливри; на връщане – 89 386, или общо 376 411 ливри. Ако групираме разходите в зависимост от това дали се отнасят към основния капитал (покупка на кораба, ремонт, оборудване, общи разходи – които са незначителни) или към оборотния капитал (провизии и възнаграждения на екипажа), получаваме следните стойности: оборотен

капитал 251 236 срещу 125 175 за основния или две към едно. Нашата графика дава цифрови данни за още шест кораба освен този: те свидетелстват в същата посока. Без да придаваме прекомерно значение на съвпадението, нека да отбележим, че старателно проучените счетоводни данни за един японски кораб, който през 1465 г.[458] се отправя на дълго търговско пътуване до Китай, удостоверяват сходно положение. Такелаж, платна и корпус: 400 *куан-мон*; храната за екипажа за дванайсетте месеца предвидено времетраене възлиза на 340, а разходите за заплати – на 490. Съотношението между основен и оборотен капитал е от порядъка на едно към две.

Следователно до XVIII в. разходите на кораба, съставляващи оборотния капитал, високо надхвърлят стойността на основния капитал, както и в повечето манифактури. Достатъчно е да помислим за времетраенето на един оборот и за това, което произтича от него: бавна циркулация на парите и на инвестирания капитал, многомесечно заплащане и издръжка на екипажа – и намираме резултата за съвсем логичен. Изглежда обаче, както и при манифактурите, през XVIII в. съотношението между основния и оборотния F: C проявява тенденция към промяна в обратна посока. Ето сметките от плаванията на три нантски кораба през втората половина на века: *„Дьо Нотон"* (1764), *„Маргьорит"* (1776 до Санто Доминго) и *„Байи дьо Сюфрен"* (1787 до Антилите). Съотношението C: F за тези три пътувания е съответно: 47 781 ливри към 111 517; 46 194 към 115 574 и 28 095 към 69 827 (трябва да отбележим, че става дума за по-краткотрайни пътувания, отколкото корабите от Сен Мало до перуанското крайбрежие)[459]. И в трите случая по най-груби изчисления 2C=F. Това означава, че съотношението на наблюдаваните стойности от 1706 г. вече напълно се е преобърнало.

Тези сондажни проучвания са твърде несъвършени и все още много ограничени, за да считаме, че сме решили проблема. Но той вече е поставен. Делът на основния капитал силно е нараснал. Човекът престава да бъде разходно перо номер едно. Начело застава машината, а корабът безспорно е машина. Ако тази все още твърде малко обоснована констатация бъде проверена, тя ще се окаже от голямо значение. Ще трябва да бъде съпоставена с наблюденията на Р. Дейвис, Дъглас Норт и Гери М. Уолтън, които установяват прогресивно нарастване на производителността на превозите в Северния Атлантически океан с около 50% (или около 8% годишно) в периода от 1675 до 1775 г.[460] Но на какво точно може да се отдаде промяната в съотношението основен/оборотен капитал? Безспорно е имало прогресивно усложняване на корабните конструкции (удвояване на медната обшивка например), както и повишаване цената на плавателните съдове. Ала за да преценим точния размер на последната, трябва да я поставим в контекста на общото увеличение на цените през XVIII век; да разберем също така дали трайността на обшивката се е повишила след нововъведението, а оттам дали се е удължил или не срокът на амортизация. От друга страна, дали не е имало относително снижаване на заплащането на екипажите и на цената и качеството на храната на борда? Дали броят на персонала не е намалял относително спрямо тонажа едновременно с вероятно по-доброто разпределение на функционалните задачи (капитан, офицери, боцман, писар и моряци, които дори в началото на XVIII в. си остават нискоквалифициран пролетариат?

И накрая, какви реалности се крият зад очевидното разпадане на системата на вербуване („*presse*"), която независимо че е свързана с насилственото набиране на военни моряци, дава сведения за света на морските люде като цяло? Всички тези въпроси все още нямат удовлетворителен отговор.

Съвсем естествено е, че производителността на труда е свързана с обема, стойността и съдбата на товарите. Ние всъщност пресметнахме само транспортните разходи. Ако собственикът на кораба беше по занятие единствено превозвач, събирането на превозните такси и управлението на печалбата в зависимост от разходите щеше да бъде само негов проблем. Тъкмо това правят през XVI в. в Средиземно море големите товарни платноходи от Рагуза, които обикновено извършват доста кратки пътувания. Същото е със стотици и хиляди други малотонажни и среднотонажни кораби в Средиземноморието и по други места. Ала това е труден и несигурен занаят, който е средно или слабо заплатен. В случаите, които използвахме за нашите изчисления, никога не става дума за навло. Всъщност именно търговците, за да натоварят стоката си, съоръжават кораба и по такъв начин го включват в търговска операция, която надхвърля рамките на превоза или по-скоро го включва в себе си. В действителност, когато става дума за далечна търговия (пак ще се върнем на нея), рисковете на пътуването и себестойността му, съпоставени със стойността на превозвания товар, са такива, че правят немислимо обособяването на превоза като чиста транспортна индустрия. Обикновено далечният транспорт се организира в рамките на търговската операция, в която се вписва като една от многото глави от епопеята на пазарните разходи и рискове.

ПО-СКОРО ОТРИЦАТЕЛЕН БАЛАНС

Тази дълга глава, която е към своя край, може да бъде резюмирана в няколко реда. Най-напред се постарахме да опишем секторите на производството, а впоследствие отбелязахме попълзновенията на капитализма в онези територии, в които той, ако въобще го прави, се настанява половинчато. Очевидно в тези области балансът на прединдустриалния капитализъм е по-скоро отрицателен.

С няколко малки изключения капиталистът, сиреч „едрият търговец" от онова време, чиито дейности са многообразни и недиференцирани, не се впуска пряко в производството. Може да се каже, че той никога не е поземлен собственик, здраво стъпил на своя земя: дори когато е поземлен рентиер, неговите истински интереси и грижи са другаде. Той не е също така и фабрикант, погълнат от задачите си, нито пък транспортен предприемач. Когато подобен делови човек притежава кораб или дял от кораб или когато ръководи пряко система за надомно производство (*Verlagssystem*), това винаги е свързано с неговата истинска същност: той си остава човек на пазара, на борсата, на търговските мрежи и дългата верига на размяната. Всичко е подчинено на сферата на разпределението, която по онова време е истинският сектор на печалбите.

Да вземем например преждеспоменатите търговци Пеле от Бордо, които

притежават кораб: те са толкова активно включени в търговията с Антилските острови, че за тях това е само второстепенно средство за икономисване от стойността на превоза. Собственият кораб означава възможност да се избере денят на тръгване, да се пристигне в изгодния момент и дори понякога това е шанс да се изпреварят другите; то означава също в лицето на капитана на кораба да се разполага с доверено лице, което да изпълни едно или друго указание или да действа съобразно местната конюнктура. Това означава да се съсредоточат в едни и същи ръце всички търговски предимства. По същия начин търговците от Сен Мало, които са закупили и съоръжили корабите, за които вече говорихме, се интересуват преди всичко от натоварените на борда стоки, предназначени за крайбрежията на Чили и Перу, и от товара на връщане. За подобна, провеждана по време на война, рискована операция, която изисква секретност и обещава доста тлъсти печалби (между другото обещанията се сбъдват), човек трябва да е собственик на кораба. И в този случай транспортът играе второстепенна роля измежду поредицата операции от по-голям мащаб. Същото се случва и непосредствено след смъртта на Колбер, когато маститите парижки галантеристи, до един много богати търговци, инвестират в сукнарските манифактури, водени преди всичко от домогването до привилегията да *продават* тъканите във Франция и извън нея. Когато тези привилегии бъдат поставени под въпрос, те решително ги защитават[460].

Казано накратко, внедряването на капитализма в области, където е „на гости", рядко е самоцелно. Той се включва в производството само при необходимост или под диктата на търговската печалба. Капитализмът ще нахлуе в сферата на производството едва с настъпването на Индустриалната революция, когато механизацията преобрази условията на производство така, че индустрията се превръща в сфера на капиталова експанзия. Тогава това ще предизвика дълбока промяна и най-вече широко разгръщане на капитализма. Все пак той няма да устои на изкушенията на конюнктурата, защото с течение на времето през XIX и XX в. ще му се предоставят и други възможности освен индустрията. Капитализмът от индустриалната епоха в никакъв случай няма да бъде свързан единствено с индустриалния начин на производство.

Глава 4

КАПИТАЛИЗМЪТ У ДОМА СИ

Независимо че капитализмът е у дома си в сферата на обръщението, той все пак не го обхваща от край до край. Обикновено неговите предпочитани посоки и места са там и само там, където размяната е оживена. Той нехае за традиционната размяна и за пазарната икономика с твърде малък обсег. Дори в най-развитите области има задачи, с които се нагърбва, други поделя, а има и такива, които изобщо не са му по сърце и затова направо ги пренебрегва. В тази игра на избор държавата е ту негов съучастник, ту противник, и то единственият противник, който може да го замести, да го изтласка или обратното – да му натрапи нежелана роля.

Едрата търговия обаче без затруднение се разтоварва ежедневно на гърба на дребните търговци и препродавачи от някои задължения, свързани със складиране, съхраняване и препродажба или от обичайното снабдяване на пазара, които за него са незначителни или прекомерно регулирани от някогашната практика и надзор, оставящи твърде малко свобода за лавиране.

По такъв начин капитализмът се ситуира във вътрешността на една „цялост", която винаги го надхвърля, носи го и го издига на гребена на вълните си. Подобна позиция на върховенство в търговската общност вероятно е най-висшата изява на капитализма, като се има предвид какво олицетворява той: монопол по право или по същество и манипулиране на цените. Във всеки случай тъкмо от тази висота трябва да се открие и наблюдава панорамата на настоящата глава, за да разберем логиката на капиталистическото развитие.

ПО ВЪРХОВЕТЕ НА ТЪРГОВСКАТА ОБЩНОСТ

Навсякъде, където се модернизира, търговският живот става плячка на стихийно разделение на труда, което не означава, че то само по себе си представлява сила. Подтикът за неговото задействане и мащабите, както още Адам Смит установява, произтичат именно от нарасналия обхват на пазара и обем на размяната. В крайна сметка негов двигател е самият подем на икономическия живот и тъкмо той издава голямото неравенство в търговската сфера, като запазва за едни най-главните, а за други – второстепенните роли в прогреса.

Търговската йерархия

Няма съмнение, че никога, в никое време и никоя страна търговците не са били на една и съща нога, равни помежду си и едва ли не взаимнозаменя-

„Едрият търговец и банкер в чуждите страни". Гравюра от 1688 г. (Photo B.N.)

еми. Още вестготският закон говори за *negociatores transmarine*[*1] и има предвид отделни търговци, които пренасят през море луксозни стоки от Левант: без съмнение това са същите *Syri*, които съществуват на Запад още от края на Римската империя.

След икономическото пробуждане през XI в. в Европа неравенството става още по-отчетливо. С повторното излизане на италианските градове на арената на левантийската търговия в тях се утвърждава класата на едрите търговци, които скоро се превръщат във върхушката на градския патрициат. Тази йерархия успешно се утвърждава през следващите векове. Но дали еволюцията се оглавява от финансовата сфера? Впрочем по времето на панаирите в Шампан голямата, чисто банкерска фирма *Magna Tavola* се управлява от сиенската фамилия Буонсиньори, която в едноименната си книга Марио Киодано[2] нарича *„Ротшилдовците на Дуочѐнто"*. И Италия се превръща в школа за Запада. Например във Франция през XIII в. в Байон, Бордо, Ла Рошел, Нант, Руан и т. н. се забелязва дейността на едри търговци. В Париж са известни имената на крупни търговци като Арод, Попен, Барбет, Пи д'О, Паси, Бурдон и дори в данъчния регистър от 1292 г. Гийом Бурдон е един от най-обложените буржоа в града[3]. Ако се вярва на Фридрих Лютге[4], в Германия още от XIV в. се очертава разделение между търговци на дребно и на едро поради удължаването на търговските маршрути, необходимостта да се борави с различни валути, разделението на функциите (търговски агенти, посредници, магазинери) и на счетоводната отчетност, която вече налага ежедневното използване на кредит. До това време търговецът на едро все още запазва своя магазин на дребно; живее на равна нога със своята прислуга и чираци, както майстор с калфите си. Ала разривът и все още несъвършеното разделение вече са започнали, независимо че още дълго и почти навсякъде, дори във Флоренция и в Кьолн, търговците на едро продължават да продават и на дребно[5]. Образът на едрата търговия се разграничава ясно от всекидневната търговия на дребно както в социален, така и в икономически план. В случая важното е тъкмо това.

Всички търговски общности, коя по-рано, коя по-късно, възпроизвеждат подобна йерархическа структура, която намира своето отражение в ежедневния език. В ислямския свят т. нар. *tayir* е крупен износител-вносител, който от дома си ръководи търговски агенти и посредници. Той няма нищо общо с *hawanti*, дюкянджията от арабската чаршия (*soukh*)[6]. В Индия и поточно в Агра, която по времето, когато Маестре Манрике я пресича през 1640 г., все още е огромен град, с името *Sodagor* назовават „онези, които ние в Испания наричаме *mercader*, но някои се труфят с особената титла *Katari*, запазена за най-маститите измежду хората, които в тези краища упражняват изкуството на търговията, и означаваща баснословно богат търговец с неограничен кредит"[7]. На Запад в езика има аналогични разграничения. „Негоциантът" е френският *Katari* – сеньорът на търговията; думата се появява през XVII в., без да измести тутакси изтърканите названия търговец на едро, търговец ангросист, продавач на едро, просто ангросист или търговец бур-

---

* *Презморски търговци (лат.). – Бел. прев.*

жоа в Лион. В Италия разликата между търговец на дребно (*mercante a taglio*) и едър търговец (*negoziante*) е огромна; в Англия такава е и разликата между *tradesman* и *merchant*, който в английските пристанища се занимава само с далечна търговия; в Германия така е между *Krämer* и *Kaufmann* или *Kaufherr*. За Котрули още преди 1456 г. вече цяла пропаст дели практикуващите търговското изкуство, *mercatura*, и упражняването на *mercanzia*, т.е. обикновената търговия[8].

В случая не става дума просто за назоваване на нещата, а за явни социални различия, които предизвикват страданията или подклаждат суетата на хората. На върха на пирамидата се настаняват високомерно онези, които *nec plus ultra** „са вещи в боравенето с менителници“[9]. Това са генуезците – мадридските кредитори на Филип II, отнасящи се с презрение към всяка стокова търговия, която според думите им е занятие за *mercanti* и незначителни люде, „*bezarioto et de gente piu bassa*“; но това са и тежките търговци, които презират дребните търговци: „аз не съм някакъв си продавач [разбирайте търговец на дребно]! Аз не съм търговец на риба, а комисионер“, сиреч получател на комисионна или, с други думи, търговец на едро[10] – провиква се едрият онфльорски търговец Шарл Лион през 1679 г. Отсрещната страна им отвръща със завист и едва ли не с гняв. Нима не крият жлъч думите на онзи вероятно непреуспяващ в сделките си венецианец от Антверпен (1539 г.), който злослови срещу „хората от големите търговски компании, силно ненавиждани от Двора и още повече от простолюдието“, които „изпитват удоволствие да демонстрират своето богатство“? Няма човек, който да не е убеден, че „големите банкери изяждат дребните и бедните“, в чието число естествено влизат и дребните търговци[11]. Но нима последните от своя страна не презират дюкянджиите занаятчии, които работят със собствени ръце?

Специализацията е само в основата

На по-ниските етажи на йерархията се подвизава гъмжило от амбулантни търговци, улични продавачи, „*traveling market folks, as we call them*“**[12], препродавачи, дюкянджии, невзрачни галантеристи, житари, дребни прекупвачи на хранителни продукти: във всеки език има множество наименования за обозначаване на този търговски пролетариат. Към него можем да добавим и всички професии, които са производни на търговията и до голяма степен се препитават от нея: касиери, писари, търговски представители, комисионери, посредници с най-различни названия, превозвачи, моряци, куриери, опаковачи, чернoработници, хамали... Когато в Париж пристигне водният дилижанс, още преди да е допрял кея на Сена, върху него от лодките на „ладиярите“ се нахвърля орляк носачи и го превзема с щурм[13]. Всичко това съставлява единната търговска вселена с нейните връзки, противоречия

---

* *Последна степен, не по-нататък (лат.). – Бел. прев.*

** *Хората от пътуващите пазари, както ги наричаме (англ.). – Бел. прев.*

и верижна зависимост, начеваща с дребния прекупвач на храни, който обхожда затънтените селца в търсене на торба жито на безценица, минаваща през собствениците на изискани магазини или окаяни дюкянчета и свършваща с притежателите на градските складове, с пристанищните буржоа, които съоръжават риболовните кораби, с парижките ангросисти и с маститите търговци от Бордо...Този свят е едно неразривно цяло. А до него неизменно стоят ненавижданите, но необходими лихвари, като се почне с онези, които обслужват висшите среди, и се стигне до долнопробните заемодатели срещу заложени вещи. Според Тюрго (1770 г.)[14] няма по-жестоко лихварство от „онова, което в Париж наричат краткосрочен заем; понякога то стига до две су седмично за заем от едно триливрово екю: за 173 ливри това прави една трета на сто. И все пак именно на това наистина жестоко лихварство се крепи търговията *на дребно* [курсивът е мой] с хранителните продукти, които се продават в парижките хали и пазари. Заемателите не се оплакват от условията на този заем, без който не биха могли да въртят търговията, с която се прехранват, а заемодателите не се обогатяват чак толкова много, защото тази чрезмерна лихва е само компенсация за рискувания капитал. Всъщност неплатежоспособността дори само на един заемател изяжда печалбата, която кредиторът натрупва от трийсетима."

И така, вътре в самото общество съществува една търговска общност. За нас е важно да я откроим в нейната цялост и да не я изпускаме от поглед. Фелипе Руис Мартин[15] с пълно основание е обсебен от тази общност и своеобразната ѝ йерархия, без която капитализмът не би могъл да бъде разбран. Непосредствено след откриването на Америка пред Испания се откриват нечувани възможности, които космополитният капитализъм скоро успешно започва да ѝ оспорва. Скоро се установява цяла пирамида от стъпаловидни дейности: в основата са селяните, овчарите, бубарите, занаятчиите и надпреварващите се праматари и дребни лихвари; над тях са кастилските търговци, които ги държат в ръцете си; накрая, на върха на цялото построение, стоят и дърпат конците посредниците на Фугерови, а не след дълго и генуезците показват своето могъщество...

Подобна търговска пирамида, подобна самостойна общност можем да открием във всички времена и из цялото общество на западния свят. Тя е подвластна на вътрешни промени. Специализацията и разделението на труда в нея обикновено се извършват от долу на горе. Ако наречем разпределението на дейностите и разделението на функциите модернизация или рационализация на труда, то тогава излиза, че модернизацията се проявява най-напред на икономическа основа. Всеки възход на размяната води до нарастваща специализация на магазините и до зараждане на специфични професии сред многобройните съпътстващи търговията дейности.

Но нима не е любопитен фактът, че правилото не се отнася до самия търговец и той се „специализира", ако може така да се каже, само в редки случаи? Дори когато собственикът на магазини се замогне и стане едър търговец, той тутакси преминава от специализация към неспециализация. В Барселона през XVIII в. всеки *botiguer*, който се изкачва в обществената стълбица, започва да търгува с какво ли не[16]. Андре, който е предприемач производител на дантели от Кан, поема през 1777 г. дейността на бащиното пред-

приятие на ръба на фалита; той го измъква от затрудненията, като разширява периметъра на покупките и продажбите си. С тази цел посещава далечните градове Рен, Лориан, Ротердам, Ню Йорк... Ето че се превръща в търговец: трябва ли да се учудваме, че от този момент нататък той започва да се занимава не само с дантели, но и с муселини, бакалски стоки и кожи[17]? Търговското правило се налага и над него. Да станеш и най-вече да бъдеш едър търговец, означава да имаш не правото, а по-скоро задължението да се занимаваш ако не с всичко, то поне с много неща. Вече казах, че за мен тази поливалентност не се обяснява с предпазливостта, която приписват на едрите търговци (а защо не и на дребните?), и стремежа им да разделят риска. Но не смятате ли, че това почти безусловно правило изисква по-мащабно обяснение? Нима съвременният едър капиталист не е също толкова поливалентен? Нима не можем с лекота да уподобим някоя от нашите големи търговски банки *mutatis mutandis* на голямата миланска фирма на Антонио Грепи в навечерието на Френската революция? По принцип тя също е банка, но се занимава с изкупуването на тютюн и сол в Ломбардия и с покупки във Виена на огромни количества идрийски живак за сметка на испанския крал. И все пак тя никога не е инвестирала нищо в промишлена дейност. Нейните многобройни филиали в Италия, Кадис, Амстердам и дори в Буенос Айрес участват в разнообразни, но само търговски сделки, като се почне от покупка на шведска мед за двойната обшивка на испанските кораби и се стигне до спекулации с пшеница в Танжер, до посредничество при доставянето на италиански платове, коприни и копринени изделия и при закупуването на многочислени стоки от тържището в Амстердам, а в търговията им с менителници не бива да пропускаме системното използване на всички връзки, които големият търговски пазар в Милано поддържа с различните пазари на ценни книжа по света. Трябва ли към това да добавим чисто контрабандната операция с американските сребърни слитъци, натоварени с измама в Кадис[18]? По същия начин голямата холандска фирма „Трип" през XVII в. не престава да измества центъра на действие и да променя спектъра на своите сделки. В известен смисъл тя се прехвърля от един монопол на друг, от едно съглашение към друго и изобщо не се поколебава да подхване борба срещу конкуренцията, която я следва по петите. Естествено, най-дълготрайното ѝ и предпочитано поле на действие е търговията с оръжие, смола, мед, барут (а следователно и със селитра от Полша, Индия или дори от Африка); тя участва на широка нога в операциите на *Oost Indische Compagnie* и е източник на множество директори за огромното предприятие; тя притежава също кораби, предоставя авансово финансиране, занимава се с ковачници, леярни и други промишлени предприятия, търгува с африканска Гвинея, Ангола и дори с двете Америки[18]. Няма съмнение, че когато през XIX в. се впуска по зрелищен начин в безбройните индустриални нововъведения, капитализмът, изглежда, се специализира и затова общата история е склонна да представя индустрията като крайна цел, която най-сетне му придава неговия „истински" облик. Но дали това е така? Струва ми се по-скоро, че след първоначалния бум на механизацията висшите сфери на капитала се връщат отново към еклектизма и неспециализираността, сякаш и в наши дни, досущ както по времето на Жак Кьор, особеното предимство да се намираш на гребена на

вълната означава да не се затваряш в ограничеността на един-единствен избор. Да бъдеш във висша степен приспособим, означава да не си тясно специализиран.

Следователно рационалното разделение на труда се извършва под нивото на едрия търговец: за такова изобилие от посредници и междинни звена в Лондон от края на XVII в. ни съобщава в своя труд Р. Б. Уестърфийлд[19] – служители, комисионери, посредници, касиери, застрахователи и превозвачи. Или да вземем „съоръжателите" от Ла Рошел, а без съмнение и другаде, които още от края на XVII в. се нагърбват с подготовката за плаване на корабите – те са ефикасно специализирани второстепенни лица, които предлагат услугите си на търговеца. Дори специализираният банкер (естествено не „финансовият") е на заповедите на едрия търговец – но когато му се предостави изгодна възможност, последният не се поколебава сам да изиграе ролята на застраховател, на съоръжател, банкер или комисионер. И винаги запазва за себе си лъвския пай. Обърнете внимание, че според Шарл Кариер в Марсилия, която през XVIII в. е един от най-големите търговски пазари[20], не банкерите са царе.

В крайна сметка можем да твърдим, че в постоянно преструктуриращата се търговска общност съществува една позиция, която дълго време остава недосегаема и която в своята недостъпност не престава да се издига и да повишава цената си, колкото повече се множат разделенията и подразделенията на по-ниските нива – това е позицията на едрия поливалентен търговец. В Англия той се издига, а още от XVII в. в Лондон и по всички оживени пристанища всъщност е единственият печеливш в доста смутните времена. Към 1720 г. Дефо отбелязва, че лондонските едри търговци имат все повече и повече слуги и дори си позволяват да държат свои *footmen** като благородниците. Оттам плъзват безбройните сини ливреи, които се срещат толкова често, че започват да ги наричат „търговски ливреи" и поради това благородниците скоро се отказват да обличат в този цвят своите слуги[21]. Всичко в живота на маститя търговец се променя – начинът му на живот, неговите развлечения. Обогатяван от всички краища на света, *merchant*, който се занимава с внос–износ, става важна особа от съвършено различна класа в сравнение с търговците *middling sort***, които се задоволяват с вътрешната търговия и които „независимо че са много полезни с дейността си, нямат право на почестите, предназначени за високопоставените" – както твърди един документ от 1763 г.[22]

Във Франция поне от 1622 г. крупните търговци също започват да се обкичват с външните белези на богатството. „Облечени в копринено сако, с кадифено палто", те карат служителите си да им вършат цялата черна работа. Сутрин ги виждаме на борсата [...], неузнаваеми за търговци, или на разходката по „Пон Ньоф", където си говорят за сделки"[23] (намираме се в Париж, разходката е по кея Орм, близо до Селестен, а „борсата" е в днешната Съдебна палата). Нищо в тези привички не напомня за търговците на дреб-

---

* *Камериери в ливреи, които следват своя господар (англ.). – Бел. прев.*

** *Средна категория (англ.). – Бел. прев.*

но. Впрочем нима с наредбата от 1629 г. не се разрешава на благородниците да извършват морска търговия, без да губят благороднические си сан? Доста по-късно наредбата от 1701 г. им позволява да упражняват търговия на едро. Това е начин да се повиши статутът на търговеца в едно общество, което все още продължава да ги гледа отвисоко. За това, че френските търговци все още не се чувстват там в свои води, съдим по любопитната петиция, която през 1702 г. те подават до Търговския съвет. Какво искат те: ни повече, ни по-малко от чистка в занаята, която би разграничила веднъж завинаги търговеца от всеки, който упражнява ръчен труд, от аптекарите, златарите, кожарите, шапкарите, винарите, занаятчиите търговци на чорапи, вехтошарите и „от хиляди други професии, които са работнически [*sic*] и които също се наричат търговски". С една дума, принадлежността към търговското съсловие да се присъжда само на онези, „които продават стока, без да влагат свой труд и без сами да добавят нещо в нея"[24].

И така XVIII век е свидетел на възхода на едрия търговец в цяла Европа. Все пак трябва да наблегнем на факта, че в основата му стои спонтанният подем на икономическия живот. Търговецът се носи на гребена на вълната. Дори и да съдържаше частица истина идеята на Й. Шумпетер за определящата роля на предприемача, наблюдаваната действителност показва, че в десет случая срещу един новаторът се издига от приливните води. Тогава каква е тайната, за да успее? Или, с други думи, как да се нареди между избраниците?

Търговският успех

Има едно условие, което е определящо спрямо останалите: да започнеш кариерата си от известно равнище. Онези, които успяват да се издигнат от нулата, по онова време се срещат толкова рядко, колкото и в наши дни. Ето рецептата, предписвана според Клод Кариер в Барселона през XV в.: „Най-добрият начин да спечелиш пари от далечна търговия [...] е да ги имаш предварително"[25], и тя е валидна за всички времена. През 1698 г., непосредствено след подписването на примирието в Рюзвик, което се оказва само кратка почивка, съвсем младият Антоан Оге, издънка на търговската фамилия Сен Гал, получава от баща си капитал от 100 000 екю, за да „докаже на какво е способен". В Бордо той сключва „толкова сполучливи сделки, че в рамките на един месец успява да утрои своя капитал". През следващите пет години натрупва значителни средства в Англия, Холандия и Испания[26]. През 1788 г. Габриел-Жюлиен Уврар, комуто предстои да стане „великия Уврар", е само на осемнайсет години; с парите, които получава от баща си (богат книжар от Антие, Вандея), той вече е натрупал солидни печалби от търговия в Нант. В началото на революцията извършва спекулации с хартия, която успява да складира в огромни количества. Това е още един успех. Впоследствие се премества в Бордо, където печели във всички сделки[27].

За начинаещия дебелата пачка пари струва повече от всякакви препоръки. Когато си избира посредник в Руан, независимо от гаранциите на трима мастити търговци, Реми Бенса от Франкфурт се колебае: „Склонен съм да се

Образът на Съвършения предприемач, от Жак Савари, 1675 (Collection Viollet)

спра на г-н Дюгар, защото е работлив младеж и е много точен в документацията. За жалост, поне доколкото ми е известно, той не притежава никакво състояние."[28]

Друг шанс за начинаещия може да бъде благоприятната икономическа среда. Въпреки че това не означава сигурен успех. Търговската конюнктура е непостоянна. Настанат ли благодатни времена, в надпреварата неизменно се включват наивните дребни предприемачи. Усетят ли, че течението и вятърът са благоприятни, те пристигат: лековерни и самонадеяни. Бурята, която се разразява, ги изненадва и поглъща безмилостно. От подобно унищожение оцеляват само най-ловките, най-големите късметлии или онези, които са си заделили някакви запаси в началото. Оттук идва и неминуемото заключение: именно едрият търговец е в състояние да преплува благополучно морето на лошата конюнктура. Когато успее, то несъмнено е благодарение на козовете, които държи в ръка и съумява да изиграе; когато нещата се развиват зле, пак той е този, който има възможност да се изплъзне и да се подслони както подобава на завет. При проучването на банковия оборот на шестте най-големи амстердамски фирми М. Дж. Буист установява, че с изключение на една-единствена, която впрочем бързо се възстановява от загубите си, те всички успяват да се измъкнат невредими от внезапната и тежка криза през 1763 г.[29] Всъщност тази капиталистическа криза от 1763 г., в самия край на Седемгодишната война, разтърсва икономическите основи на Европа и се проявява чрез серия верижни фалити и банкрути от Амстердам до Хамбург, Лондон и Париж. Само царете на търговията успяват да ѝ убягнат.

Твърдението, че капиталистическият успех се основава на парите, е изтъркана истина, ако те се схващат единствено като необходимия за всяко начинание първоначален капитал. Само че парите са нещо доста по-различно от възможностите за инвестиране. Те означават още обществено положение, от което произтичат редица гаранции, привилегии, съучастничества и протекции. Те означават възможности за избор на сделки и изгоди – и този избор е едновременно изкушение и привилегия. Те означават неволно въвличане в един подразбиращ се кръг, защита на застрашени предимства, компенсиране на загуби, отстраняване на съперници, изчакване на много бавни, но обещаващи поврати и дори получаване на княжеско благоволение и облаги. И накрая, парите означават свободата да се сдобиеш с още повече пари, защото заеми се дават само на богатите. А кредитът все повече се превръща в насъщно средство за едрия търговец. Собственият му капитал, „главницата", твърде рядко е достатъчна за неговите нужди. Тюрго пише: „Няма на земята пазар, където търговията да не се върти от заети пари, и навярно няма нито един търговец, който да не се е оказвал принуден да прибегне до чуждата касия."[30] Някакъв анонимен автор на статия в Търговски вестник (1759 г.)[31] възкликва: „Каква систематичност и каква пресметливост, каква комбинативност и каква решителност изисква дейността на онзи човек, който оглавява търговска къща и всяка година с капитал от 200–300 000 ливри върти сделки за много милиони!"

И все пак, ако се вярва на Дефо, цялата търговска йерархия от долу до горе е под общ знаменател. От дюкянджията до едрия търговец и от занаятчи-

ята до манифактуриста – всички живеят от кредит, сиреч от покупко-продажби на разсрочено плащане (*at time*) и именно това позволява с капитал примерно от 5000 ливри да се достигне годишен оборот от 30 000 ливри[32]. Разсрочването на плащанията, от което всеки на свой ред се възползва и предоставя, е един вид „заемане“[33], а сроковете са разтегливи: „В тази област улесненията между търговците са толкова големи, че само един от двайсет спазва уговореното време и обикновено никой не очаква това от другия.“[34] Освен стоковите запаси всеки търговец редовно има вписани кредити в активната част на баланса си и задължения в пасива. Най-разумно е да поддържа известно равновесие, но естествено човек не може да се откаже от тези форми на кредит, които в крайна сметка представляват огромна част от обмена и правят възможно неговото четири-петкратно увеличаване[35]. От това зависи цялата търговска система. Ако този вид кредитиране се преустанови, двигателят ще спре. Съществено е, че в случая става дума за кредитиране, което е присъщо на търговската система и се излъчва от нея; то е един вид вътрешен кредит, който не носи лихва. За Дефо тайната на английския просперитет се крие в особено силното разпространение на *overtrading**[36], което му дава възможност да се наложи и в чужбина.

Едрият търговец сам се облагодетелства, но дава възможност и на своите клиенти да се възползват от системата на вътрешни облекчения. Ала той редовно си служи и с друга форма на кредит, като прибягва до парите на кредитори и заемодатели извън системата. В случая става дума за вземане в заем на пари в брой, което неизбежно преминава през вратите на лихвата. Разликата е недвусмислена, защото търговската операция, извършвана на тази основа, трябва накрая да осигури такъв процент печалба, който определено да надхвърля лихвения процент. Дефо осъзнава, че това не може да се случи при обикновената търговия, където „заемът срещу лихва е червеят дървояд на печалбата“, който дори при „законна“ лихва от 5% изяжда изгодата[37]. Прибягването до лихварството се оказва *a fortiori* самоубийство. Следователно, щом едрият търговец може да си позволи непрекъснато да прибягва до заеми, до „чужда кесия“ или външен кредит, това положително означава, че обичайната му печалба е далеч по-висока, отколкото тази на простосмъртните търговци. Тук също се озоваваме пред разграничителна линия, която очертава особеностите на привилегирования сектор на размяната. В една книга, от която заимстваме често, К. Н. Чаудури[38] се пита защо влиятелните Индийски компании спират дейността си на прага на разпределението и защо продават стоките на търг пред прага на магазините си на предварително обявени дати. Не е ли това просто защото тези продажби се извършват срещу пари в брой? Това е начин да се избегнат правилата и обичайната практика на разсроченото плащане в търговията на едро. То е също така начин възможно най-бързо, без да се губи време, да се възвърнат и включат в обръщение капиталите в доходоносната търговия с Далечния изток.

---

* *Система на търгуване с излишъка от капитал, други платежни средства или с остатъка от пазарните потребности. – Бел. прев.*

Заемодателите

„Трупайте, трупайте – това е веруюто!“ на капиталистическата икономика[39] (К. Маркс, т.1, с.1099). С пълно основание може да се каже също: „Заемайте, заемайте – това е веруюто!“ Всяко общество натрупва и разполага с капитал, който е съставен от спестена и в този смисъл непотребна парична маса, държана в очакване и от капитал, чиято жива вода тече по каналите на активната икономика, до неотдавна отъждествявана преди всичко с търговията. Когато последната не е в състояние да отвори едновременно всички възможни шлюзи, почти насилствено се създава неподвижен, дори бихме казали противоестествен капитал. Капитализмът се установява напълно едва когато натрупаният капитал започне да се използва максимално, независимо че мечтаните 100% явно никога няма да бъдат достигнати.

Проникването на капитала в активния живот предпоставя промените на лихвения процент, който е един от най-важните показатели за здравето на икономиката и за обмена. Фактът, че между XV и XVIII в. в Европа този процент почти непрекъснато спада, че в Генуа към 1600 г. той е смешно нисък, че през XVII в. в Холандия, а оттам и в Лондон знаменателно се снижава, означава преди всичко, че натрупването е увеличило капиталовата маса, която вече изобилства и се предлага на ниска цена. Същевременно това често е знак, че независимо от растежа си търговският дебит не се развива със същия темп като капитала. То е и защото в подобни свръхнаситени центрове на международна икономика прибягването до заеми е доста оживено и често явление, в чиито рамки успешно е организирана предварителната среща между капиталиста и спестителя, и е създаден достъпен паричен пазар. В Марсилия, както и в Кадис, търговецът може по-лесно и по-изгодно да заеме пари, отколкото например в Париж[40].

Нека не пропускаме и скромните спестители, чиято маса в света на заемодателите е призвана да расте. Техните пари са парите на невинните. В пристанищата на Ханзата и в Италия е имало, а в Севиля през XVI в. все още се срещат дребни заемодатели, дребни играчи, склонни да рискуват, минипрекупвачи, които товарят някоя и друга стока на борда на потеглящи кораби. При завръщането именно с тях често се правят най-добрите сделки, тъй като те се нуждаят спешно от пари. Голямото „парти“ в Лион през 1557 г. привлича значителен брой подписници и „микрозаемодатели“. Между капиталите, събрани от Хьощетерови от Аугсбург, които фалират след загубването на живачния монопол през 1529 г., се намират и жълтите стотинки на много подобни хорица. Не е безинтересно като факт, че в началото на XVIII в. „камериерът на Ж.-Б. Брюни [едър марсилски търговец] влага 300 ливри в „Сен Жан-Батист“, а Маргьорит Трюфем, слугиня на Р. Брюни [също мастит търговец], участва със 100 ливри в оборудването на „Ла Мариан“ – и то при положение, че годишното им заплащане е 60 ливри“[41]. Или че някоя си парижка прислужница е вложила 1000 екю в Петте големи ферми, както твърди един пасквил от 1705 г., който не сме длъжни да възприемаме буквално[42].

Има дребни, но има и средни заемодатели. Така например генуезките

търговци, които организират предоставянето на краткосрочния заем за Филип II, на свой ред прибягват до испански и италиански заемодатели, които се набират от посредници. Кралят дава на генуезците испански държавни облигации (*juros*) като гаранция за сумата, която му се дава или ще му бъде отпусната. Тези анонимни облигации по-нататък се разпространяват публично: финансиращият генуезки банкер осигурява плащането на лихвите, но едва след като първоначално инкасира пълната равностойност на капитала, като сам сключва заем при ниска лихва. При разплащането с краля накрая той му връща *juros* на същата стойност и със същата лихва, както получените като гаранция. Вероятно в архивите на Симанкас все още могат да се намерят списъци на подписниците, които са се отзовали на призива на Генуа. Имах късмет да се натъкна на такъв, но тъй като тогава не оцених стойността на откритието, за нещастие не си взех бележки за квотата.

Не ще и дума, че би било интересно да се разбере какъв е бил броят на тогавашните заемодатели, чиито цели едва ли са били спекулативни, с какви суми са участвали и какъв е бил социалният им статус. Разширяването на социалните рамки на тези подписници е един от най-знаменателните факти на XIX в. Все пак може да се предположи, че през XVIII в. в Англия и Холандия броят им е бил значителен, а при равни други условия същото може да се предположи за Венеция, Генуа и Флоренция още по-рано. Един историк съобщава, че към 1789 г. половин милион подписници, повечето от които парижани, дават облигационен заем на Луи XVI[43]. Този брой не е невъзможен, стига да се докаже. Във всеки случай е очевидно, че скромните спестявания по-често се насочват към държавните ценни книжа, отколкото към света на сделките.

Дребният заемодател често проявява едни и същи рефлекси, защото е раздвоен между жаждата за печалба и грижата за сигурността – като последната най-често надделява: Не си правете илюзии, че книгата със съвети *Il dottor vulgare* (1673 г.)[44] е апология на безумната смелост и риска. Независимо от твърдението: „В наши дни никой не се хвали, че държи парите си [вкъщи] в бездействие и без полза.[...] Винаги съществуват доволно възможности за инвестиране, особено след неотдавнашното въвеждане и все почестото използване на давнината, менителниците, на рентите и облигациите[...], които в Рим наричат *luoghi de monti*"*, всъщност в нея се препоръчват разумните вложения.

Истинските, действително значимите заемодатели обикновено са хора с положение, назовавани в края на XVIII в. със специфичното име капиталисти. Те са в течение на деловия живот и понякога внимателно се намесват (защото всичко се случва), отстъпвайки на ловкия натиск на някой просител (според Дефо забогателият дребен търговец, който се е оттеглил от дейността си, често престава да бъде предпазлив), ала вероятно в повечето случаи решават след внимателна преценка. В тази категория заемодатели, ако не днес, то утре могат да попаднат всякакви богаташи: някои служители от френското юридическо съсловие, много често прикрити зад посредници[45], с

---

* *В случая банкови записи (итал.). – Бел. прев.*

чието име просто си служат; холандски магистрати и градоначалници, които са най-честите кредитори на слугите на Всевишния; венециански патриции, упоменати в една извадка от XVI в. като *piezarie*, които поръчителстват за данъците и задълженията на дребните фермери пред Сеньорията[46]. Никой не си прави илюзии, че подобно поръчителство е безкористен жест. В Ла Рошел търговците и съоръжателите имат свои „обичайни екипи от заемодатели"[47]. В Генуа цялото висше търговско съсловие, онзи тънък слой, наречен *nobili vecchi**, е съставен от заемодатели, на чиято дейност ще имаме случай да се върнем отново. Дори в Амстердам, захранвана от Амстердамската банка, още от 1614 г. съществува кредитна банка, която за известен период авансира търговски плащания. Около 1640 г. тя в известен смисъл се превръща в заложна къща и оставя предишната си роля на частните капитали[48]. Победоносното възшествие на Холандия всъщност е триумф на лесния кредит дори за чуждестранните търговци. През XVII в. в Лондон паричният пазар не е толкова безпрепятствен[49]. Ала парите в брой са такава рядкост, че кредитът по необходимост се развива в средите на *billbrokers* – специалисти по менителниците, *scriveners* – специалисти по ипотеките и покупко-продажбите на поземлена собственост, и най-вече на *goldsmiths*, които са вече същински банкери и оторизирани организатори на подписки за капиталови фондове (*funds*) и английски държавни ценни книжа. Именно последните – по убеждението на Исаак де Пинто – скоро се превръщат в същинско допълващо платежно средство[50].

Във Франция до средата на XVIII в., преди да започне да наваксва закъснението си в деловата сфера спрямо Холандия и Англия, не се забелязва нищо подобно. Тук кредитът е зле организиран и почти нелегален. Социалният климат изобщо не съдейства в тази посока. Няма вече кредитори, нито измежду служебните лица (един или друг кралски служител), нито измежду благородническото съсловие (под страх да не загубят титлата си), които да желаят да вложат дискретно парите си. А и самите потребители се въздържат от публичност, която би могла да навреди на кредитоспособността им. В някои делови среди на фирмата, която ползва кредит, се гледа с недоверие.

През 1749 г.[51] едрият руански търговец Робер Дюгар създава в близкото предградие Дарньотал текстилна манифактура и бояджийска работилница, като разчита на някои технологични тайни, придобити кога повече, кога помалко почтено. Създаването на предприятието е въпрос на пари: трябва да се търсят заеми срещу бъдещите доходи. Един от съдружниците на Дюгар, Луве льо Жьон, се нагърбва с трудната операция. И ето го в Париж как се поти като грешен дявол да предлага записи и полици срещу пари в брой. Намерението му е да ги покрие в срока на падежа и да започне отново. Благодарение на кореспонденцията можем да проследим неговите перипетии. Той обикаля, настоява, къде успява, къде се проваля, но вратите, на които не спира да чука като просител или при възможност като приятел, са все едни и същи. „Още малко – пише той на Дюгар, който губи търпение, – за всичко

---

* *Старото благородничество (итал.). – Бел. прев.*

трябва време, а особено за такова дело, в което повече благоразумие никога не е излишно...Ако беше някой по-малко срамежлив или по-напорист от мен, работата би могла да стане още от първия път, но се боя да не ми захлопнат вратите, защото сторят ли го веднъж, трябва да започвам съвсем отначало."[52] Затова той използва всякакви комбинации. Вместо да пласира записи, *някои от които непопълнени*, и вместо да издава полици, Луве съобщава: „сега измислихме да им предлагаме [на предпазливите кредитори] нещо като акции, които ще компенсираме в срок от пет години с ежегодно растящи дивиденти". Тези заемодатели са роднини на един друг съдружник – д'Аристоа, за който Луве осведомява: „Г-н д'Аристоа ходи на семейна вечеря; аз го накарах и го понатиснах да го стори"(5 декември 1749 г.). Ето и един последен пример (от 28 януари 1750 г.) за акробатичните му номера, които успяваме да проумеем едва на трето-четвърто четене: „...можете да теглите 20 х. [2000] ливри от г-н [Льо] Лиьо между 20 февруари и 2 март, и 20 х. на 1–2 декември, но да знаете, че задълженията ще бъдат изпълнени – документите, които подготвих, са напълно изрядни. Или ако предпочитате, аз ще ги изтегля от ваше име и ще ви изпратя акцептираните менителници; в крайна сметка, както решите." Това че накрая се отказва, продава изгодно своя дял от манифактурата в Дарньотал (която преустановява дейността си през 1761 г.) и през февруари 1755 намира убежище в Лондон, „*at Mrs Steel in little bell alley Coleman Street*"*, е само незначителна подробност. Какъв всъщност е бил той? Някакъв посредник с живописен език, обзет от нетърпение „да си играе [...] на послушник", да прави „едно посещение на учтивост, едно посещение за предразполагане и още едно за провеждане на операцията" с цел да измъкне малко пари, да обещава невъзможни гаранции, да не може да сконтира най-изрядната менителница в момента, когато внезапно всички борси затварят, защото в Бордо и Лондон има фалити – накратко, да се намира на място, където не съществува никаква организация за нормално търговско кредитиране. Все пак не бива да се забравя, че Робер Дюгар е солиден търговец, който има участие във всякакви предприятия, между които и търговия с Островите. Би трябвало лесно да може да реши проблема си с кредитирането. Още по-парадоксално е, че на парижкия пазар не липсват капитали. Например банка „Льо Кутьол", която има представителства в Париж, Руан и Кадис, отказва да приема парични влогове, „тъй като самите ние имаме премного" и „държим нашите неупотребени пари в касата" – и това се случва многократно: през 1734, 1754, 1758 и 1767 г.[53]

Кредит и банки

Без съмнение в рамките на средновековна и съвременна Европа банката не е възникнала *ex nihilo*. В древността банките и банкерите са нещо познато. Ислямският свят доста рано има своите лихвари евреи и много преди Запада използва кредитните инструменти, като например менителницата, из-

---

* *У мисис Стийл, на малката алея със звънците „Колман стрийт". – Бел. прев.*

вестна още от X–XI в. В християнското Средиземноморие сарафите са измежду първите банкери, независимо дали пътуват от панаир на панаир или се установяват на пазари като Барселона, Генуа и Венеция[54]. Според Федериго Мелис[55] във Флоренция, а безспорно и в други тоскански градове, банките възникват вследствие услугите, които фирмите и търговските компании взаимно си оказват. В тези операции решаваща роля играе „активната" фирма, която търси кредит и принуждава „пасивния" си партньор, заемодателя, да вземе непряко участие в сделка, която по принцип му е чужда.

Нека оставим въпроса за произхода. Да оставим настрана и общото развитие на частното банково дело преди и след решаващата поява на големите обществени банки (*Taula de Cambis* в Барселона, 1401 г.; *Casa di San Giorgio* в Генуа, 1407 г., която преустановява дейността си от 1458 до 1596 г.; *Banco di Rialto*, 1587 г.; *Banque d'Amsterdam*, 1609 г.; *Banco Giro* във Венеция, 1619 г.). Известно е, че преди създадената през 1694 г. Английска банка обществените банки се занимават само с депозити и преводи, а не със заеми и кредити, нито с управление на портфейли, както бихме се изразили в наши дни. Следователно този тип дейности доста рано са от ресора на частните банки, като например венецианските, наричани *di scritta**, или на онези неаполитански банки, чиито регистри за XVI в. са до голяма степен запазени.

Все пак тук нямаме за цел да се задълбочаваме в частните случаи; трябва само да установим кога и как кредитът се превръща в институция; кога и как банковите дейности започват да се домогват до определящите позиции в икономиката. Общо казано, на Запад с просто око на три пъти се забелязва необичайно раздуване на банковата дейност и кредитирането: веднъж във Флоренция около 1300 г.; после в Генуа през втората половина на XVI и двете първи десетилетия на XVII в. и през XVIII в. в Амстердам. Можем ли да си вадим някакви заключения от факта, че трикратно набиралата скорост еволюция, която сякаш подготвя в по-краткосрочен или по-дългосрочен план тържеството на финансовия капитализъм, се спира насред път? Трябва да дойде XIX в., за да завърши тази еволюция. И така, имаме налице три вида опит, три големи постижения и накрая три провала, или поне три очевидни отстъпления. Нашето намерение е да разгледаме в най-едър план този опит, за да очертаем преди всичко интересните съвпадения.

Във Флоренция през Дуеченто и Треченто кредитът олицетворява до голяма степен самия град, както и другите съперничещи италиански, средиземноморски и западни градове като цяло. Именно в контекста на европейския икономически подем, започнал поне от XI в., трябва да разглеждаме възникването на големите флорентински търговски и банкови компании, понесени на самия гребен на вълната, която поставя Италия за векове наред на първо място в Европа: през XIII в. генуезки кораби плават из Каспийско море; италиански пътешественици и търговци достигат до Индия и Китай; венецианци и генуезци стануват по черноморските кръстопътища; италианци търсят в северноафриканските пристанища суданско златен прах; други сноват из Франция, Испания, Португалия, Нидерландия и Англия. А фло-

---

* *За заеми (итал.). – Бел. прев.*

Италианска банка в края на XIV в. Горе – залата с ковчежето и масата, където се броят монетите; долу – даване на влог или теглене (British Museum)

рентинските търговци купуват и продават навсякъде подправки, вълна, железария, метали, сукно, копринени тъкани, но преди всичко търгуват с пари. Техните фирми, които са полутърговски, полубанкерски, намират във Флоренция налични пари в изобилие и *сравнително* евтин кредит. Откъдето произтича ефективността и могъществото на мрежите им. Обезщетения, преводи и валутен обмен се правят без спънки във филиалите от Брюге до Венеция, от Арагон до Армения и от Северно до Черно море; китайската коприна се продава в Лондон срещу бали вълна... Когато всичко се развива добре, нима кредитът и хартията не са превъзходни парични знаци? Те тичат, грабят и са неуморни.

Истинският подвиг обаче на флорентинските фирми с положителност е завладяването и поставянето под опекунство на далечното кралство Англия. За да се закрепят на острова, е трябвало да изместят лихварите евреи, търговците от Ханзата и Нидерландия, упоритите им съперници – английските търговци, както и да отстранят италианските си конкуренти. На острова Флоренция продължава пионерската дейност на лукаските търговци Рикарди, които финансират завладяването на Галия от Едуард I. Малко по-късно флорентинците Фрескобалди авансират Едуард II за войната му с Шотландия; по-нататък Барди и Перуци ще направят възможни операциите на Едуард III срещу Франция в конфликта, който слага началото на Седемгодишната война. Върховното постижение на флорентинските търговци не е само това, че държат в зависимост владетелите на острова, но и че се добират до английската вълна, необходима на континенталните работилници и на флорентиското *Arte della lana*.

Английската авантюра приключва пред 1345 г. със сгромолясването на Барди – колосът с глинени крака, както казват тогава, но положително колос. В тази драматична година Едуард III дължи на тях и на Перуци огромна сума (900 000 флорина на Барди, 600 000 на Перуци), която е несъизмерима с капиталите на двете фирми и доказва, че са въвлекли в тези гигантски заеми парите на своите вложители (съотношението може да се определи като 1: 10). Тази катастрофа, която хроникьорът Вилани нарича „най-тежката в цялата история на Флоренция", смазва тежко града и поради другите сривове, които я съпровождат. Освен Едуард III, който не е в състояние да си върне дълга, не по-малка вина има и рецесията, която минава като вододел през средата на XIV в., увенчан накрая с Черната чума.

Тогава *банкерското* богатство на Флоренция отстъпва пред *търговския* капитал на Генуа и Венеция и именно по-развитата в търговско отношение Венеция побеждава в края на войната за Киоджа през 1381 г. Флорентинският опит, който несъмнено е носител на модерно банкерско мислене, не устоява на международната икономическа криза. На Флоренция ѝ остават само търговията и промишлеността; все пак през XV в. тя съумява да възстанови банкерските си дейности, но никога повече не успява да възстанови някогашната си роля на световен хегемон. Медичите не са Барди.

Втори опит: този път на Генуа. Между 1550 и 1560 г. едновременно с известното забавяне на бурното развитие от началото на века се забелязва някакъв завой в европейската икономика. Притокът на белия метал от мините

в Америка, от една страна, поставя в неблагоприятно положение едрите германски търговци, които дотогава владеят производството на сребро в Централна Европа. От друга страна, расте цената на златото, което става все по-голяма рядкост, въпреки че си остава разплащателно средство в международните сделки и при менителниците. Генуезците първи усещат промяната на посоката. Като предлагат услугите си да заместят търговците от Горна Германия в ролята им на кредитори на католическия крал, те слагат ръка върху американските съкровища и градът им става център на цялата европейска икономика вместо Антверпен. Тогава започва развитието си един почин, още по-необичаен и по-съвременен от флорентинския през XIV в., основан върху кредитирането чрез менителници и полици, които се разнасят от панаир на панаир и от пазар на пазар. Естествено тези полици са известни и използвани в Антверпен, Лион и Аугсбург, в Медина дел Кампо и другаде и техните пазари не обезлюдяват тутакси. Ала с генуезците банковите записи придобиват все по-голямо значение. На Фугерови приписват думите, че да се търгува с генуезците означава да се търгува с хартия (*mit Papier*), докато при тях се използват добрите стари звонкови пари (*Baargeld*) – и това са думи на търговци традиционалисти, които са изпреварени от новата технология. Докато генуезците, предоставящи кредит на испанския крал, при завръщането на флотилиите от Америка получават равностойността на заема си в монети по осем реала или в сребърни слитъци и превръщат града си в най-големия пазар на белия метал. А посредством менителниците и полиците, които изкупуват срещу сребърни монети във Венеция и Флоренция, те стават господари на златното обръщение. Всъщност те успяват да извършат истински подвиг на пазара: да изплатят на католическия крал в злато (за военни нужди, тъй като на наемните войници се плаща в най-вече в златни монети) сумите, които получават от Испания в бял метал.

Генуезкият механизъм се задейства напълно ефективно през 1579 г. след организирането на големите панаири в Пиаченца, за които вече говорихме[56]. На тези панаири се съсредоточават многобройни търговски операции и международни плащания, там се сключват клирингови сделки или, както тогава са ги наричали, *scontro*. Така добре организираният механизъм се разпада още през 1622 г., като скоро слага край на абсолютната власт на генуезкия кредит. Коя е причината за това рухване? Дали е следствие от намаляването на американските товари бял метал, както дълго се е смятало? Само че революционните открития в тази посока на Мишел Морино[57] преобърнаха понятията по въпроса. Не е имало катастрофален спад на притока на американски „съкровища". Както и не е имало спиране на пристигащите в Генуа каси с осемреалови монети. Дори разполагаме с доказателства за противното. Генуа остава скачена към потока от ценни метали. При икономическия подем от края на XVII в. градът все още черпи или поне през него протичат 5–6 милиона *pezze da otto**[58], както примерно през 1687 г. При това положение проблемът за относителното отстъпление на Генуа изглежда доста неясен.

---

* *Монети от осем реала (итал.). – Бел. прев.*

Според Фелипе Руис Мартин испанските купувачи на *juros* са престанали да доставят капиталите, необходими за генуезките търговци банкери, които са били оторизирани кредитори на католическия крал. Оставени на собствените им възможности, те скоро изтеглят кредитите си от Испания. Това е възможно. Но мен ме изкушава друго обяснение: играта с книжните пари, с менителниците е възможна само ако те циркулират между места, където има разлика в котировките; необходимо е цената на пренасяната полица да се покачва. Когато се струпа *„bestial larghezza"*[*59] от пари в брой, както се изразява един съвременник, менителницата остава залепена за тавана на курса. Ако водата силно прелива, удавеното воденично колело вече няма да се върти. Следователно още в периода 1590–1595 г. пазарите се оказват задръстени от свръхизобилието на белия метал. Във всеки случай независимо дали причината е тази или друга, генуезката книжна планина се сгромолясва или най-малкото престава да играе ролята на най-важен организатор. За втори път хитроумно организираната в съвременен дух кредитна система, която е водеща в европейските сделки, успява да удържи позиции само за кратко, за по-малко от половин век, сякаш за доказателство, че новите експерименти надхвърлят възможностите на икономиките от епохата на Стария режим.

Но авантюрата продължава в Амстердам. През XVIII в. именно в четириъгълника Амстердам–Лондон–Париж–Генуа на върха на търговската дейност се възстановява банкерското надмощие. Чудото се извършва в Амстердам. Различните кредитни документи тук заемат огромно, неизползвано дотогава място. Целият европейски трафик на стоки сякаш е дистанционно управляван и влачен от буйните талази на кредита и сконтирането. Само че досущ като в Генуа стожерът не устоява до разцвета в края на века. Задръстената с пари холандска банка се оставя да бъде въвлечена в подмолните механизми на европейските държавни заеми. Фалитът на Франция през 1789 г. е катастрофален удар за точната като часовник холандска система. За сетен път царството на книжните пари свършва зле. И както всеки път провалът може да има множество обяснения. Може би все още е твърде рано за създаването на един уравновесен и самоуверен банков режим, при който тройната мрежа на стоковите потоци, на парите в обръщение и на циркулиращите кредитни писма би могла безпрепятствено да се съгласува и управлява? В такъв случай кризата, проявила се като междинен цикъл на депресията след 1778 г., е само детонаторът, който възпламенява почти неизбежната по логиката на нещата революция.

Парите се крият или циркулират

Обикновено ритмичните промени на икономическата конюнктура се измерват чрез заплатите, цените и производството. Може би не е зле да отделим внимание на още един индикатор, който досега изобщо не е бил измерим, а именно циркулацията на парите в качеството им на капитал: те пос-

---

* *Животинско гъмжило (итал.). – Бел. прев.*

ледователно се натрупват, използват и скриват. Често ги затварят в ковчези: в някогашните икономики трупането на пари е било вечната спирачка. От време на време им намират топло убежище в непреходни ценности като поземлени или недвижими имоти. Но има също така и периоди, когато тройно превъртените катинари се отключват, парите започват да циркулират и да се предлагат на който ги пожелае. Може да се каже, че в Холандия през 1750 г. е било по-лесно да се получи кредит, отколкото в наши дни през 1979 г. Но като цяло до Индустриалната революция производственото инвестиране среща многобройни спънки, които според обстоятелствата могат да се дължат както на недостига, така и на трудностите при използването на наличните капитали.

Във всеки случай е имало периоди и на безпрепятствено, и на трудно намиране на кредити. Всичко може да се окаже много просто или непосилно и привидните господари на света не успяват да упражнят кой знае какво въздействие. Карло М. Сипола[60] доказва, че за Италия като цяло всичко протича по-леко непосредствено след подписването на мирния договор в Като-Камбрези и независимо че в политически план той я осакатява, все пак ѝ обезпечава известно спокойствие и сигурност. Същото се отнася и за Европа като цяло, където последователните примирия от 1598, 1604 и 1609 г. биват последвани от периоди на „лесни" пари. Вярно, че не навсякъде ги употребяват по един и същи начин. В Холандия от началото на XVII в. търговският капитализъм бележи възход. По същото време във Венеция спечелените от търговия пари се инвестират в капиталистическо земеделие. Другаде се посвещават на културния разцвет, който е един вид отклоняване на средства от икономиката: това е епохата на испанския Златен век, на блясъка на нидерландските ерцхерцози, на Стюардите в Англия и на стила Анри IV, познат по-скоро под името стил Луи XIII, когато безспорно се използва натрупаното национално богатство. През XVIII в. луксът и търговските или финансовите спекулации вървят ръка за ръка. Исаак де Пинто[61] казва, че в Англия по негово време „никой вече не трупа пари в сандъци" и че дори скъперниците откриват, че „да пуснеш в обръщение имането си", да купуваш държавни ценни книжа, акции на големи компании или на Английската банка е по-изгодно, отколкото недвижимо имущество или земя (независимо че през XVI в. в Англия това е изгодна инвестиция). Още към 1725 г. Дефо, възхвалявайки вложенията в търговия на едро или на дребно, заявява, че поземлената собственост е блато, а търговията, тъкмо обратното, е истински извор[62].

И все пак дори през XVIII в. има още толкова много застойни води! Освен това трупането на пари понякога е основателно. В многострадална Франция през 1708 г., в разгара на война, правителството мобилизира всички сили на нацията и увеличава парите в обръщение: тогава парите без покритие изтласкват истинските, които се скриват. Дори в Бретан и най-вече в Бретан, където плодоносната морска търговия с Южно море носи значителни количества бял метал. Един от осведомителите на главния инспектор Демаре пише от Рен на 6 март 1708 г.: „Вчера бях при един от най-уважаваните жители на града, чиято дума тежи в областта на търговията, упражнявана

от него отдавна и понастоящем, както по море, така и по суша, с най-маститите провинциални търговци. Той ме увери, че знае с положителност за скрити трийсет милиона пиастри и повече от шейсет милиона в злато и сребро, които няма да видят бял свят, докато полиците [пуснати в обръщение от Луи XIV] не изчезнат напълно, докато монетите [чийто курс често се сменя] не достигнат умерено ниво и докато търговията не се възстанови поне отчасти."[63] Въпросните пиастри са същите, които моряците от Сен Мало донасят от пътуванията си по перуанското крайбрежие; що се отнася до възстановяването на търговията – сиреч до края на войната за Испанското наследство, започнала през 1701 г., – то ще настъпи едва с подписването на Утрехтския (1713 г.) и Ращатския (1714 г.) мирен договор.

Всички от деловите среди съблюдават подобна предпазливост. Утрехтският мир е подписан от много месеци вече, когато френският консул в Генуа пише: „Всеки се е свил, защото няма доверие на никого; поради това онези, които търгуват на кредит, както повечето търговци в този град, не правят голям оборот. Най-добрите борси са затворени."[64] Всъщност те ще се отворят едва когато *Carrera de Indias*, от която зависят, поеме отново в Кадис ролята си на дистрибутор на белия метал – защото без белия метал, без златото и без сигурната възвръщаемост „големите борси" нито отварят, нито се пълнят. През 1627 в Генуа е същата история. Деловите хора, които кредитират краля на Испания след испанския банкрут, чиито последствия не съумяват да смекчат с никакви особени мерки, решават да не отпускат нито стотинка на Филип IV. Независимо че губернаторът на Милано и испанският посланик ги засипват с молби, усилват натиска и дори заплашват. Всичко е напразно: всички налични пари в града сякаш са изчезнали; спрели са всички сделки; няма нито една полица за търгуване. Венецианският консул в Генуа описва в много от писмата си пазарните затруднения, но накрая започва да подозира, че това свиване (*„strettezza"*) е от дипломатически съображения и че деловите среди го поддържат изкуствено, за да мотивират своя отказ[65].Човек спокойно може да му повярва, особено като пресметне реалите, които генуезците от Испания изпращат по същото време с цели сандъци и без съмнение струпват в ковчезите из дворците на своя град.

Впрочем те успяват да се измъкнат. В търговията капиталът се натрупва само в очакване на сгодния случай. Ето какво пишат по този повод от Нант през 1726 г., когато става въпрос за премахването на привилегиите на френската Западноиндийска компания: „ Нямаше да узнаем възможностите и ресурсите на нашия град, ако не беше предложението, което търговците ни направиха, или да се включат за своя сметка в кралските дела [Компанията], или да се присъединят с тази цел към търговците от Сен Мало, които са много могъщи. Те вземат тяхна страна, за да не си пречат взаимно и да действат под името на Компанията на Сен Мало. Оказа се, че събраните с подписка пари от нашите търговци възлизат на осемнайсет милиона [ливри], а ние смятахме, че всички заедно не могат да съберат повече от четири милиона. [...] Надяваме се, че огромната сума, която предлагаме на Двора, ще допринесе за оттеглянето на привилегиите от Индийската компания, [...] която разорява кралството, и ще успее да направи навсякъде търговията сво-

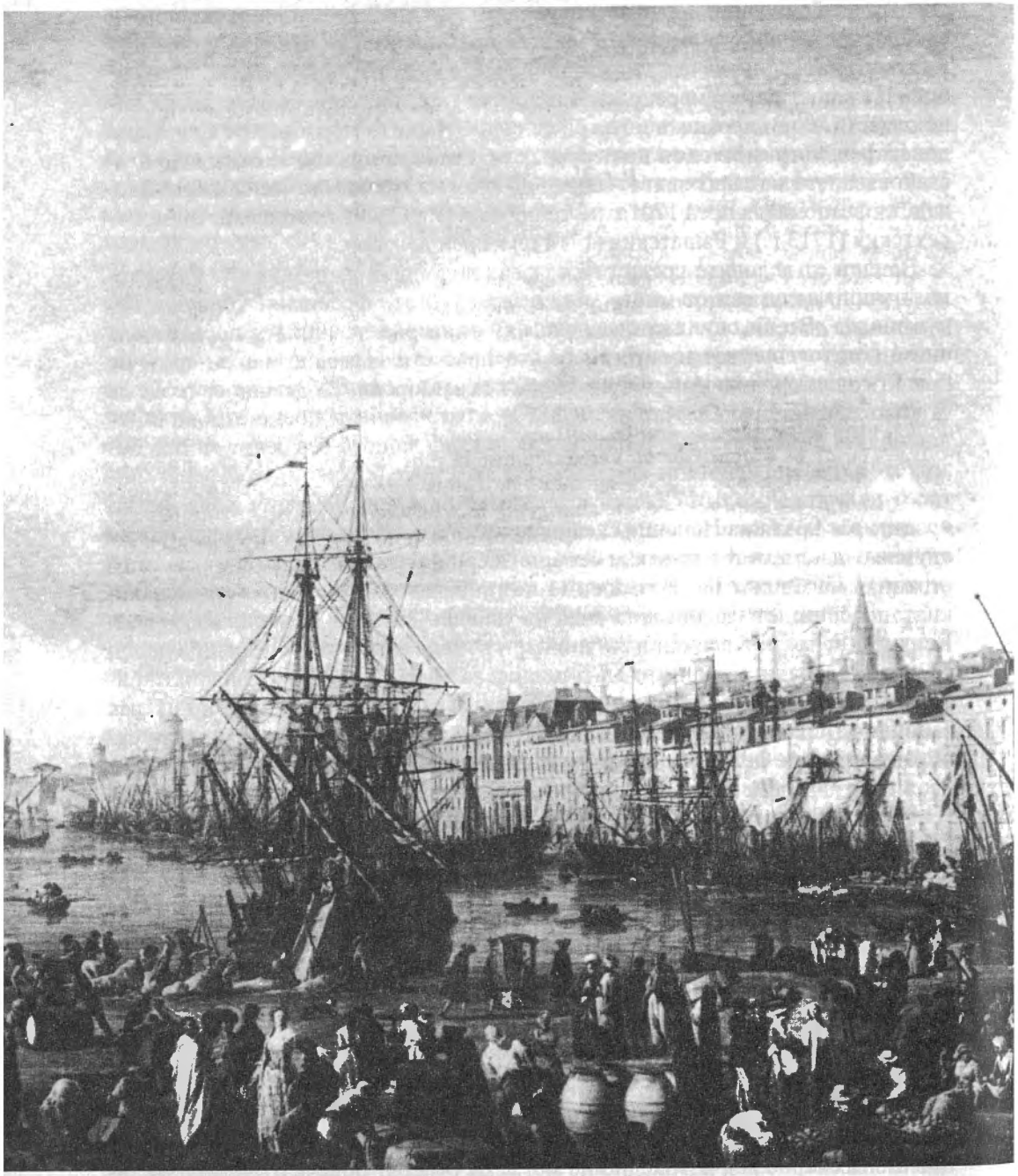

„Пристанището на Марсилия през XVIII в." (детайл) от Жозеф Верне (Photothèque Armand Colin)

бодна."[66] Всичко се оказва напразно, защото привилегиите на Компанията в крайна сметка устояват на бурите и последиците от системата на Лоу. Все пак и в случая се проявява общото правило: всъщност щом се възцари спокойствие и се появи сгоден случай, „парите, които са в Кралството, се връщат в търговията"[67].

Но дали всъщност се връщат напълно? Не можем да се отърсим от впечатлението, че дори и най-вече през XVIII в. натрупаните пари далеч надхвърлят търсенето на капитали. Както и че Англия едва ли е мобилизирала всички резерви, за да финансира Индустриалната революция, че усилията и инвестициите ѝ биха могли да са доста по-значителни, отколкото всъщност са били. Както и че по време на войната за Испанското наследство френските парични спестявания далеч надвишават осемдесетте или стотe милиона полици, издадени от правителството на Луи XIV[68]. Както и че движимото богатство на Франция силно надхвърля нуждите на индустрията преди Индустриалната революция, което обяснява появата на движения като това на Лоу, и че въглените мини през XVIII в. при желание без всякакво бавене и затруднения събират основния и оборотния капитал, необходим за експлоатацията им[69]. Търговската кореспонденция[70] между другото доказва достатъчно категорично, че по времето на Луи XVI Франция е пълна с пари в застой, които според израза на Дж. Ж. да Силва „се отегчават" и не знаят къде да се вложат. Например в Марсилия през втората половина на XVIII в. притежателите на финансови средства, които предлагат на търговците заеми при 5% лихва, рядко намират клиенти. Ако по случайност намерят някой, те му благодарят за „добрината да пази капитала им" (1763 г.). Всъщност на пазара има достатъчно пари, за да могат търговците да работят със собствени фондове и с тези на съдружниците, които споделят риска, отколкото със заеми срещу лихва. В Кадис нравите са същите. Търговците отказват предложените пари дори при 4% лихва с обяснението, че и те самите са „задръстени с пари". И всичко това през 1759 г., тоест по време на война, но и през мирната 1754 г. положението е същото.

От това не бива да правим заключение, че през втората половина на XVIII в. търговците изобщо не вземат заеми – вярно е тъкмо обратното, – както и това, че навсякъде напразно се предлагат капитали. Ходенето по мъките на Робер Дюгар обаче доказва обратното. Можем да твърдим само, че моментите на лесни и излишни пари при липсата на инвестиции са по-често явление, отколкото се смята обикновено. От тази гледна точка няма нищо по-показателно от едно пътуване до Милано в навечерието на Френската революция. По това време градът, както и цяла Ломбардия са арена на нововъведения във фискалните и финансовите механизми, защото икономическият подем успява да измъкне държавата от тресавището. В лицето на Монти, банките, известните фамилии, религиозните институции, събирачите на данъци и могъщите групировки в деловите кръгове държавата всъщност е станала достатъчно силна, за да се нагърби с реформата на системата за злоупотреби, която се е превърнала почти в структура, тъй като буржоазията и миланското и ломбардското благородническо съсловие лека-полека са разкъсали държавата и са превърнали в частни източници на доходи почти

всички постове на *regalia*, тоест на обществени постъпления. За целта има само едно средство: държавата да откупи доходите, които е отдала под различни форми, а от това произтича огромно парично обезщетяване. Провеждана със сравнително бързи темпове, тази политика удавя Ломбардия в пари в брой и поставя пред бившите рентиери проблема: какво да правят с тази внезапно изсипала се парична маса? Въпреки че не се знае с точност какво приложение са ѝ намерили, известно е, че сравнително малка част от нея е била използвана за покупка на земи, на държавни ценни книжа с 3,5% лихва, на градска недвижима собственост, както и че с посредничеството на банкери и сарафи е била включена в минаващия през Милано поток от международни сделки, пример за които е фирмата „Грепи". Най-съществено в случая е, че тази манна небесна не се използва за промишлени инвестиции, независимо че в Ломбардия съществуват текстилни манифактури и металургични предприятия. По простата причина, че кредиторите не са убедени в изгодата от подобни вложения. В това отношение те се уповават на старите предубеждения и на предишния опит. И то по времето, когато в Англия е започнала Индустриалната революция[71].

Все пак трябва да избягваме да разглеждаме спестяването и натрупването като чисто количествени явления, сякаш ръстът на спестяване и обемът на натрупване сами по себе си могат почти автоматически да отворят вратите за съзидателни инвестиции и нов темп на растеж. Нещата са по-сложни. Всяко общество има своите навици да спестява и да разходва, както и своите предразсъдъци, изкушения или задръжки в областта на инвестирането.

А политиката също играе роля при натрупването и използването на капитала. Например данъчната система по един повече или по-малко полезен и бърз начин може да спре, отклони или възвърне парите, които изземва. Във Франция данъчната система съсредоточава огромни суми в ръцете на главните бирници и финансовите служители. Според неотдавнашните проучвания[72] последните с широка ръка са преразпределяли така събраните средства за градивни вложения. Още по времето на Колбер и Луи XV голям брой от тях инвестират в търговски предприятия и дори в манифактури, а особено в привилегированите компании и манифактури. Възможно е да е било така. Но като Пиер Вилар и ние можем да допуснем, че касите за събиране на кралските и феодалните данъци в Каталуния през XVIII в. са били доста поефективни от Общата хазна на французите, защото „когато са разпръснати в ръцете на търговци и майстори занаятчии, те вкарват и техния продукт в кръгооборота на търговския и в крайна сметка на промишления капитал, та дори и в модернизацията на земеделието"[73]. Що се отнася до английската система, при която данъците стават гаранти за обслужването на консолидирания вътрешен дълг и по такъв начин придават на държавата стабилност и несравнимо могъщество, нима това не е друг, още по-ефикасен начин да се вкарат парите от данъците в общата парична циркулация? Независимо че съвременниците не винаги го съзнават.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ИЗБОР И КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ СТРАТЕГИИ

Капитализмът не възприема охотно всички възможности за инвестиране и напредък, които икономическият живот му предлага. Той непрестанно следи конюнктурата и се намесва в предпочитаните нейни направления – което още веднъж показва, че той *знае* и *умее* да избира сферите си на действие. Следователно освен самия избор – който не спира да се променя, следвайки конюнктурата през вековете – той разполага и със средствата да си изработи стратегия, както и да я променя, а в това се изразява предимството на капитализма.

Ние ще докажем, че през вековете, които са обект на нашето проучване, независимо от малкия си брой, едрите търговци са държали ключовете към далечната търговия, което е превъзходна стратегическа позиция; че са имали привилегията да разполагат с информация, която в онези времена на мудно и много скъпо придвижване на новините е несравнимо оръжие; че по правило имат съпричастието на държавата и обществото, вследствие на което те могат постоянно и най-естествено, без угризения да променят правилата на пазарната икономика. Онова, което е задължително за другите, не важи непременно за тях. Тюрго[74] намира, че търговецът не може да избегне законите на пазара и непредвидимата игра на цените: това обаче е вярно само наполовина, и то как!

Капиталистическият дух

И все пак трябва ли да приписваме на нашите герои някакъв специален „дух", който да е източник на тяхното превъзходство и еднозначно определение, включващо особена пресметливост, разум, логика и неподвластност на простосмъртни чувства, и всичко това в услуга на необузданата стръв към печалбата? Това натоварено с емоции определение на Зомбарт е загубило много от достоверността си. Както и всеизвестното определение на Шумпетер за решаващата роля на новаторството и обиграността на предприемача. Може ли личността на капиталиста да съчетава всички тези качества и дарби? Според нашето обяснение да можеш да избираш и да избираш не означава във всеки предоставил се случай да откриеш с орлов поглед правилния път и верния отговор. Да не забравяме, че нашият герой в най-честия случай се намира на известно ниво от обществената стълба и има пред погледа си решенията, съветите и благоразумието на себеподобните си. Той преценява през техните очи. Успехът му зависи колкото от него самия, толкова и от равнището, на което се намира: дали по периферията или в средоточието, където се вливат най-значителните потоци на размяната и се вземат решенията, а те във всяка една епоха могат да бъдат безспорно локализирани. Луи Дермини[75] и Кристоф Гламан[76] доста основателно поставят под съмнение гениалността на *Heeren Zeventien* – „Седемнайсетте господа", кои-

„Холандските управители на Източноиндийската компания". Гравюрата е от „Кратка история на Обединените нидерландски провинции...", Амстердам, 1701 (Cliché de la Fondation Atlas van Stolk)

то управляват холандската Западноиндийска компания. И действително, едва ли е необходимо да си гениален, за да сключваш изгодни сделки, ако през XVII в. съдбата е избрала да се родиш холандец и те е поставила между господарите на огромната машина на *Oost Indische Companie*? „Има [...] глупаци, дори бих казал тъпаци, които се устройват на високи постове и свършват живота си в благоденствие, без по никакъв начин да могат да бъдат заподозрени, че са допринесли за него с работа или с каквото и да е производство; някой ги е довел до извора на реката или случаят ги е поставил на пътя ѝ и им е казано: „Искате ли вода? Ами гребете тогава! И те са гребали." – пише Ла Брюйер[77].

Не по-вероятна изглежда и толкова разпространената теза, че гонитбата на максимална изгода и печалба обяснява напълно поведението на капиталистическите търговци. Естествено, че помним толкова често повтаряния израз на Якоб Фугер Богатия, с които отвърнал на призивите да се оттегли от активна дейност: „Докато мога да печеля пари, ще го правя!" – сиреч до смъртта си[78]. Но нима тези думи, чиято достоверност е съмнителна както на всяка крилата фраза, са достатъчни, за да характеризират една-единствена личност в даден момент от нейния живот и изказ, а камо ли цяла класа и чо-

вещка категория. Капиталистите са хора като всички останали и имат различно поведение: едни са пресметливи, други са играчи; едни са скъперници, а други разточителни; едни са гениални, а други по-скоро „късметлии". Някакъв каталунски памфлет (1809 г.)[79], който твърди, че „търговецът гледа и обръща внимание само на онова, което може да увеличи капитала му по всякакъв начин", ще съумее да открие хиляди потвърждения на своята теза в кореспонденцията на търговците, която имаме подръка: не ще и дума, че те работят, за да печелят. Но да се обясни възшествието на съвременния капитализъм единствено чрез нюха към печалбата, чрез спестовността, разума или вкуса към пресметнатия риск, е доста далеч от истината. Търговецът от Бордо Жан Пеле сякаш обрисува собствения си бурен живот на делови човек с думите: „Големите печалби в търговията се правят със спекулации."[80]

Така е, само че братът на този авантюрист е бил от най-здравомислещите и по този начин двамата заедно, неразумният и благоразумният, са създали едновременно общото богатство.

Едноименното „идеалистично" обяснение, което представя капитализма като въплъщение на някакъв манталитет, е единственият изход, който поради липса на друг Вернер Зомбарт и Макс Вебер избират, за да се отклонят от марксисткото мислене. Справедливостта не ни принуждава да ги следваме. Все пак не вярвам, че всичко в капитализма е материално или социално или пък че той е продукт само на обществени отношения. В моите очи едно е безспорно: той не е произлязъл от един-единствен и тесен корен: икономиката също е казала своята дума, политиката също е казала своята дума, обществото също е казало своята дума, културата и цивилизацията също са казали своята дума. Както и историята, която в качеството си на последна инстанция често решава със сила.

Далечната търговия, или лъвският пай

Безспорно е, че далечната търговия е изиграла най-важна роля в зараждането на търговския капитализъм и дълго време е била негова основна опора. Това е изтъркана истина, която днес трябва да се брани със зъби и нокти, защото голяма част от съвременните историци често я недолюбват. Кога с повече, кога с по-малко основание.

Нека се спрем на основателните мотиви: очевидно външната търговия (изразът се среща още у Монкретиен, който я противопоставя на вътрешната) съставлява по-малката част от този вид дейност. Това не се оспорва от никого. На хвалбите на богатия реймски търговец Жан Майофе в писмото до един от холандските му партньори през януари 1674 г.: „Дори мините в Потоси не могат да се сравнят по принос с вината от нашите планини [в околностите на Реймс] и Бургундия"[81], можем да противопоставим разумния довод на абат Мабли: „Търговията със зърно важи повече от Перу"[82] – което означава, че тя има по-голям дял в баланса и носи повече пари, отколкото ценният метал, произведен в Новия свят. За да провокира читателя, Жан-Батист Се (1828 г.) предпочита образния израз, „[че] обущарите във

Франция създават повече стойност, отколкото всички мини в Новия свят“[83].

След като веднъж са установили тази истина, историците без усилия могат да я илюстрират със свои наблюдения, но аз не винаги съм съгласен със заключенията им. По отношение на Средиземноморието през XV в. Жак Ер повтаря (1964 г.), че първенството принадлежи на трафика на жито, вълна и сол, следователно на близките дистанции, а не на търговията с подправки и пипер. Петер Матиас доказва с числови данни, че в навечерието на Индустриалната революция обемът на външната търговия на Англия е много по-малък, отколкото този на вътрешната[84]. Същото стана и по време на една „докторска“ дискусия в Сорбоната, когато на зададения от Ернест Лабрус въпрос М. Магаляс Годино с лекота отстъпи и потвърди, че поземленият продукт на Португалия надвишава стойността на далечната търговия с пипер и подправки. В подобен дух Фридрих Лютге[85], който винаги се старае да омаловажи значението в *краткосрочен план* на откриването на Америка, твърди, че междурегионалната търговия в рамките на Европа през XVI в. е в съотношение сто към едно спрямо тънката струя на обмена, започнал между Новия свят и Севиля. И той също е прав. Самият аз писах, че в Средиземноморието през XVI в. житната търговия възлиза на повече от един милион квинтала, което е по-малко от един процент от общото потребление на населението в района и означава, че в сравнение с обема на цялото зърнопроизводство и местния обмен този трафик е незначителен[86].

Сами по себе си при необходимост тези забележки биха могли да означават, че съвременната историография започва да се занимава с изследване на съдбата на *мнозинствата*, пренебрегвани от някогашната история: селяните вместо сеньорите и „двайсетте милиона французи“ вместо Луи XIV[87]. Но това не омаловажава историята на малцинствата, които често са играли порешаваща роля, отколкото огромната, но инертна маса от хора, блага или стоки. В своята обширна статия Енрике Оте[88] може да си доказва, че в нова Севиля, където започва да покълва интересът към Америка, обемът на оборота на испанските търговци надхвърля този на сделките, които вършат генуезките търговци банкери. Това не пречи именно последните да са създателите на презокеанския кредит, без който търговският поток на *Carrera de Indias* би бил напълно немислим. Те незабавно се озовават на място и стават силните на деня, които разполагат със свобода на действие и възможности да интервенират по своя воля на севилския пазар. Както в наши дни, така и някога историческите решения не се вземат съгласно разумните правила на всеобщото гласоподаване. А има и доста аргументи в защита на това, че деянията на малцинството могат да се окажат по-решаващи, отколкото тези на мнозинството.

Най-напред далечната търговия, която германските историци наричат *Fernhandel*, създава прослойката на *Fernhändler*, осъществяващи далечната търговия, които открай време са особена категория действащи лица. Градът, където живеят, е само елемент от играта, чиито правила определят. Морис Доб[89] показва убедително как те се вклиняват в потока между занаятчиите и *презморските* суровини – вълна, коприна, памук...Между другото, по същия начин те се вмъкват между крайния продукт и неговия износ. *Крупните* па-

рижки галантеристи – истински *Fernhändler*, обясняват как става това в дългото си прошение до краля през 1684 г., в което протестират срещу искането от страна на търговците на платове да им се отнеме разрешението да търгуват със сукно, получено двайсетина години по-рано в замяна на участието им в създаването на новите манифактури. Галантеристите обясняват, че именно те „поддържат и захранват не само сукнарските, но и всички останали манифактури [подразбирайте копринарските] в Тур, Лион и други градове на кралството“[90]. Освен това те обясняват как в Седан, Каркасон и Лувие благодарение на тяхната инициативност и търговия са се появили сукнарски манифактури по английски и холандски образец, чиято дейност понастоящем се поддържа пак от тях чрез износа на продукцията в чужбина и снабдяването с испанска вълна и други суровини. Как би могло по-ясно да се каже, че държат в ръцете си тази индустрия?

В ръцете на тези вносители-износители се намират и благата, пристигащи от далечни страни: китайската и персийската коприна, пиперът от Индия и Суматра, цейлонската канела, карамфилът от Молукските острови, захарта, тютюнът, кафето от Островите, златото от района на Куито или от вътрешността на Бразилия, слитъците, кюлчетата или сребърните монети от Новия свят. В тази игра далечният търговец обира каймака от „принадената стойност“ както на труда в мините и плантациите, така и от примитивния труд на селянина по крайбрежието на Малабар, Индонезия и Филипините. И както често повтарят, дори при минимални количества стоки. Но когато прочетем написаното от един историк[91], че приблизително десетте хиляди квинтала пипер и десетте хиляди квинтала други подправки, които Европа консумира преди Великите географски открития, са разменени срещу 65 000 килограма сребро (или равностойността на 300 000 тона ръж, с които могат да се изхранят един милион и половина души), е позволено да се запитаме дали не подценяваме с лека ръка икономическото влияние на търговията с предмети на лукса.

Още повече защото същият автор ни дава съвсем точна представа за печалбите от тази търговия: един килограм пипер, който по производствена цена в Индия струва 1–2 грама сребро, в Александрия достига цена 10–14 грама, във Венеция – 14–18 грама, а в европейските страни потребителки – 20–30 грама. Търговията на далечни разстояния със сигурност създава свръхпечалби: но дали в случая не се играе с цените на двата отдалечени пазара, където търсенето и предлагането не се познават и се срещат само с помощта на посредника? Трябва да се появят много, несвързани помежду си посредници, за да се задейства пазарната конкуренция. Затова, когато някой ден все пак тя влиза в действие и свръхпечалбите от това направление изчезнат, вероятно ще ги открием другаде, по други маршрути и други стоки. Щом пиперът стане общодостъпен и цената му падне, веднага чаят, кафето и индийските тъкани услужливо заместват стария властелин. Далечната търговия означава риск, но същевременно и изключителни печалби. Често, много често прилича на печалба от лотарията. Дори житото, което не е „царска“ стока, достойна за мастития търговец, при някои обстоятелства може да се превърне в такава – естествено когато настъпи глад. Гладът в Средиземноморието през 1591 г. става причина на юг да се отклонят стотици

платноходи от север, натоварени с пшеница и ръж направо в трюма. Едрите търговци, не всички от които са специалисти в търговията със зърно, заедно с великия херцог на Тоскана провеждат знаменателно операцията. Няма съмнение, че за да отклонят балтийските кораби от обичайните им маршрути, е трябвало да платят товара по най-високата тарифа. Но в гладуваща Италия те го препродават на цената на златото. Завистниците твърдят, че могъщите португалски търговци Ксименес, установили се в Антверпен, а не след дълго и в Италия, са получили 300% печалба[92].

Вече споменахме за португалските търговци, които нелегално достигат до Потоси и Лима, пресичайки необятната Бразилия или по по-удобния път през Буенос Айрес. Техните печалби са фантастични. В Сибир руските търговци реализират огромни печалби, като продават на китайски купувачи било по официален път, което ще рече на късно създадения кяткински панаир[93] на юг от Иркутск (благодарение на който за три години вложенията се учетворяват), било чрез нелегална търговия, при която печалбите са четворно по-големи[94]. Дали това са небивалици? А нима самите англичани не ринат среброто с лопата, когато се сещат за възможността по море да осъществят същата връзка между кожите от канадския Север и китайските купувачи[95]? Друга такава среща е с богатството на Япония в първите десетилетия на XVII в., която задълго остава ловно поле на португалците. Всяка година караката от Макао – *a nao do trato** – откарва до Нагасаки близо 200 търговци, които отиват за седем-осеммесечен престой в Япония, където, без да се скъпят, харчат между 250 000 – 300 000 таела**, „от което обикновеният японец добре се възползва и което е една от причините да се отнася добронамерено към тях“[96]: за него остават трохите от трапезата. Вече имахме случай да споменем за ежегодното пътуване на един галеон от Акапулко до Манила. Тук също се сблъскваме с два откъснати един от друг пазара, чиито продукти покачват фантастично цените си, докато пресекат океана в едната или другата посока, и обсипват със злато малцината, които имат възможност да се възползват от значителните разлики в цените. Един съвременник на Шоазьол, абат Белярди, твърди: „Само мексиканските търговци имат интерес да поддържат тази търговия [пътуването на галеона] със стоките от Китай, която всяка година им удвоява вложените пари... Сега тази търговия се върши [в Манила] от шепа търговци, които докарват за своя сметка стоки от Китай и бързат след това да ги препратят в Акапулко в замяна на парите, които получават оттам.“[97] По думите на някакъв пътешественик през 1695 г. са печелили по 300% от превоза на живак от Китай за Нова Испания[98].

Тези примери, чийто списък би могъл да бъде продължен при желание, показват, че когато информацията е трудностъпна и нередовна, разстоянието само по себе си създава всеизвестни и постоянни условия за свръхпечалба. Нима в онзи китайски документ от 1618 г. не се казва: „Тъй като тази

---

* *Търговски кораб (исп.). – Бел. прев.*

** *Парична единица в Китай, чиято стойност се мени в различните области, но е приблизително равна на 36 г сребро. – Бел. прев.*

страна [Суматра] е далечна, онези, които отиват дотам, добиват двойна печалба."[99] Когато по време на своята обиколка на света Джамбатиста Джемели пренася от спирка на спирка една или друга стока, всеки път грижливо подбрана така, че при пристигането на новото място цената ѝ да се повиши и да покрие разноските на пътешественика, той само подражава на срещаните по пътя търговци. Чуйте думите на един европейски пътешественик[100] през 1639 г., възмутен от начина, по който търговците от Ява разбогатяват: те „ходят за ориз в градовете Макасар и Сурабая, където го купуват по една *sata de caxas* за един *gantans* и го продават на двойна цена. В Баламбуам купуват [...] орехи [кокосови] по хиляда *caixas* стотицата и като ги продадат на дребно в Бантам, получават по двеста *caixas* за осем кокосови ореха. Купуват също и кокосово масло. Купуват сол от Йортам, Геричи, Пати и Ивама по сто и петдесет хиляди *caixas* за осемстотин *gantans*, а в Бантам три *gantans* струват хиляда *caixas*. Внасят големи количества сол в Суматра." За да схванем смисъла на текста, не е необходимо да знаем точната стойност на *gantans*, който е единица за тегло. Читателят мимоходом ще се досети, че *caixa* е един вид китайска парична единица, разпространена в Ямайка и Филипините, а *sata* вероятно е равностойността на хиляда *caixas*. По-интересно е да отбележим местонахождението на изброените снабдителни пунктове и да измерим разстоянието им до бантамския пазар. Само като пример ще посоча, че между Бантам и Макасар има повече от 1200 км. И все пак разликата между покупната и продажната цена е такава, че като се приспаднат пътните разходи, печалбата остава доста значителна. И пак между другото ще отбележим, че в случая не става дума за ценните и леки стоки, които Ж.-С. Ван Льор посочва като типични за търговията с Далечния изток. Тук става дума за хранителни продукти, от чийто внос островите на подправките се нуждаят непрестанно. Дори и отдалече.

А ето и последните ни, несъмнено най-солидни аргументи: да се твърди, че на португалския пазар житото има по-голям дял в търговията, отколкото пипера и подправките, не е съвсем точно. Защото пиперът и подправките минават изцяло през пазара, докато стойността на произведеното е величина, измислена от историците, а не *действителният обем на продажбите*. Само незначителен дял от него минава през пазара, по-голямата част служи за самозадоволяване. От друга страна, продажбата на жито носи на селяните, собствениците и прекупвачите слаби печалби, които, както самият Галиани отбелязва, още повече се стопяват при преминаването през множество ръце[101]. Следователно при движението му няма или има съвсем малка печалба. Симон Руис[102], който сам известно време внася бретанска пшеница в Португалия, си спомня за този период с горчивина. Според думите му най-големият дял от печалбата отива за превозвачите, които са същински рентиери на трафика. Да си припомним и разсъжденията на Дефо по отношение на английската вътрешна търговия, от която се възхищава, именно защото при движението си през ръцете на голям брой посредници тя им дава възможност да получат малък пай от манната небесна. Дори твърде малък, ако съдим по примерите, които самият Дефо дава за края на веригата[103]. Безспорното превъзходство на *Fernhandel*, т.е. на далечната търговия, е в *концентрацията*, която позволява и която го превръща в несравним двигател

на бързото възпроизводство и увеличаване на капитала. Накратко, съгласни сме с германските историци и с Морис Доб, според които далечната търговия е най-важното средство за създаване на търговския капитализъм. Както и на търговската буржоазия.

Образованост и осведоменост

Търговският капитализъм не може да съществува без предварително обучение и без познаването на източници, които далеч надхвърлят основното образование. Още от XIV в. във Флоренция се основават светски училища[104]. Според Вилани през 1340 г. в тамошното начално училище (*a botteghuzza*) се научават на четмо между осем и десет хиляди деца, момчета и момичета (по онова време градът има по-малко от 100 000 жители). Именно в онази *botteghuzza*, *„al piu del ponte a Santa Trinita"**, която държи учителят по граматика Матео, през май 1476 г. е бил доведен Николо Макиавели, за да го научат да чете по съкратеното ръководство на граматика Донат, наречен Донателo. От тези осем-десет хиляди деца между 1000 и 1200 след това продължават образованието си в специално създаденото училище за стажанти. Детето остава там, докато навърши петнайсет години, и се обучава в аритметика (*algorismo*) и счетоводство (*abbaco*). След като завърши този „технически курс", вече умее да води счетоводните книги, които и днес можем да прелистим и където уверено са отразени операциите по продажби на кредит, изплащане на комисионни, различни пазарни разчети и разпределяне на печалбите между съдружниците. Лека-полека стажуването в магазина допълва обучението на бъдещите търговци. Случва се някои от тях да продължат „висшето" си образование, което най-често е било следване на право в Булонския университет.

Понякога практическото обучение на търговците е свързано с придобиването на истинска култура. Във Флоренция, която не след дълго се свързва с името на Медичите, никой не намира за неестествено приятелството на хуманистите с търговците, както и че някои от тях са много добри познавачи на латинския; че пишат добре и обичат да пишат; че знаят *„Божествена комедия"* от игла до конец до такава степен, че в писмата си се увличат в неволно цитиране; че на тях се дължи успехът на *Cento Novelle* на Бокачо; че са харесвали изтънчената творба на Алберти, *Della Famiglia*; че са се борили за новото изкуство на страната на Брунелески срещу средновековния Гиберти; и в крайна сметка, че те изнасят на плещите си значителна част от новата цивилизация, която ние свързваме с думата Ренесанс. Това също е част от добродетелите на парите: една привилегия влече след себе си друга. По отношение на Рим Рихард Еренберг[105] твърди, че артистите се събират там, където живеят банкерите.

Не бива да си представяме цяла търговска Европа по подобен образец. Но практическото и техническото образование стават задължителни нався-

---

* *В края на моста „Св. Троица" (итал.). – Бел. прев.*

„Аптекарят си прави сметките". Фреска от замъка Исон, краят на XV век (Photo Scala)

къде. Жак Кьор се обучава в магазина на баща си, но още повече по време на пътешествието на борда на нарбонската галера*, с която достига през 1432 г. чак до Египет, и това вероятно предопределя съдбата му[106]. Самият Якоб Фугер (1459–1525), който по-късно получава прозвището Богатия (*der Reiche*) и е направо гений в своята област, научава във Венеция принципите на *partita doppia***, дотогава практически непознати в Германия. В Англия през XVIII в. според съществуващото статукво чиракуването в търговията трае седем години. Синовете на търговците или по-малките синове от благородническите фамилии, които поемат търговското поприще, често получават практическото си обучение в левантийска Смирна под опеката на английския консул. Още от самото начало те са заинтересувани от търговските печалби, които на този пазар основателно или не се смятат за най-високите на света[107]. Всъщност градовете от Ханзата още през XIII в. изпращат стажантите да учат занаята в далечните си кантори.

---

* *От Нарбона – град в южната част на Лангедок, възникнал на мястото на келтско селище. – Бел. прев.*

** *Двойно счетоводство (итал.). – Бел. прев.*

Накратко, не бива да подценяваме познанията, които трябва да бъдат овладени: уточняване на покупните и продажните цени, изчисляване на себестойността и на валутните курсове, съпоставяне на мерките и теглилките, пресмятане на проста и сложна лихва, умение да се подготвя „предварителен разчет" на сделката, боравене с различна валута, менителници, записи на заповед и акредитиви. Като цяло това не е лесна работа. Понякога дори опитните търговци имат потребност от „следдипломна квалификация", както бихме казали в наши дни. Впрочем, когато гледаме какви шедьоври са счетоводните книги още от XIV в. нататък, не можем да не се възхитим със задна дата. *Днес* в световен мащаб от всяко поколение историци излизат само двама-трима, умеещи да се ориентират в огромните регистри, които търговците сами са се научили да разчитат и тълкуват. За да успеят в това начинание, в помощ са им били търговските учебници от онова време, като се започне от наръчника на Пеголоти (1340 г.), който далеч не е първият, и се стигне до „Съвършеният търговец" (*Parfait négociant*) на Жак Савари (1675 г.), който не е последният. Но дори и те са недостатъчни за изучаването на тази специфична област.

По-лесно се оказва да бъде проучена търговската кореспонденция, която се среща в изобилие през последните години, откакто се потрудиха да я издирят. Като оставим настрана някои все още несръчни писма, още от венецианския XIII–XIV в. нататък търговската кореспонденция бързо достига доста високо ниво, което се запазва впоследствие, защото съхраняването на тази висота е основателно, то оправдава *скъпоструващата* размяна на подобна свръхизобилна кореспонденция. Да получиш сведения е по-ценно, отколкото да се обучиш, а писмото на първо място е източник на *информация*. Операциите, които интересуват двамата кореспонденти: изпратени и получени ордери, авиза за пратки, продажби, покупка на стоки или за преводи и др.п., са само част от текста на писмото. Задължително следва подшушването на новини: от политически и военен характер, вести за реколтата или за очакваните стоки; кореспондентът най-щателно отбелязва колебанията на цените на стоките, на наличните и кредитните пари на своя пазар; в повечето случаи той регистрира и движението на корабите. Накрая неизменно се завършва със списък на цените и котировките на менителниците, в повечето случаи изброени в послепис – имаме хиляди такива примери. Прегледайте също сборниците с известия *Fugger Zeitungen*[108], съставени от съобщенията, които фирмата от Аугсбург е получавала от редица кореспонденти в чужбина.

Основната слабост на тази информация е мудността и несигурността на пощите дори в края на XVIII в. Това е до такава степен валидно, че всеки сериозен търговец предвидливо изпраща ведно с новото и копие от предишното писмо. Когато някое писмо съдържа спешно разпореждане или важно поверително сведение, най-добре е да се „извика веднага посредникът" – *subito habi il sensale* – този съвет, който един търговец[109] дава на друг през 1360 г., е валиден за всички времена. Топката трябва да се хване в движение. И първото условие за целта е да се получават и пишат купища писма, да се участва в многобройни мрежи от осведомители, които съобщават в подходящия момент за изгодните сделки, както и за ония, от които човек

трябва да се пази като от чума. Граф д'Аво, посланик на Луи XIV в Обединените провинции, през 1688 г. много внимателно следи протестантите, които пристигат от Франция и чийто приток не спира цели три години след отмяната на Нантския едикт. По повод на някой си, наскоро пристигнал, г-н Монжино той пише, че е „същински гигант и по всяка вероятност гасконец.[...] Донесъл е около четиридесет хиляди екю. Тази сутрин разговарях с него. Този човек върти много сделки и *пише денонощно*."[110] Подчертавам последното изречение, което изглежда неочаквано, въпреки че не трябва да е така: то потвърждава познатия ни от Алберти традиционен образ на търговеца „с изцапани от мастило пръсти".

Това не прави информацията по-малко несигурна. Обстоятелствата се променят, а „медалът има и обратна страна", която може да се покаже. Някоя грешка в изчисленията или някое закъснение на куриера, и търговецът губи своя шанс. Но какъв смисъл има човек да брои „изгодните сделки, които е пропуснал" – пише Луи Грефюл на своя брат (Амстердам, 30 август 1777 г.). „В търговската кариера трябва да се гледа напред, а не назад. Ако хората, които упражняват този занаят, започнат да анализират миналото, няма да се намери нито един, който поне сто пъти да не е имал случай да забогатее или да се разори, а ако аз самият трябва да изброявам всички изгодни сделки, от които се е наложило да се откажа, ще ми дойде да се обеся."[111]

Най-ползотворна информация е тази, която не е общо достояние. През 1777 г. Луи Грефюл пише на един търговец от Бордо, който му е съдружник в някаква сделка с индиго: „Помнете, че ако тази работа се разчуе, ние сме загубени. И с тази сделка ще стане както с много други, в които щом се появи конкуренция, не остава много хляб за другите."[112] На 18 декември същата година, когато войната в Америка започва да става всеобща, той пише: „Първото и най-важното е да се стори дори невъзможното, за да се разбере със сигурност и преди всички останали как ще се развият нещата."[113] Някакъв *Trattato dei buoni costumi**, чийто автор сам е търговец, препоръчва: „Преди всичко: ако получиш куп писма, предназначени за теб и за други търговци, най-напред прочети своите. И действай незабавно. Когато уредиш сделките си, можеш вече спокойно да предадеш писмата на останалите."[114] И това е писано през 1360 г. Но ето какво писмо могат да получат през 1973 г. някои *happy few***, призовани да се включат в един доста скъп и ценен абонамент за няколко машинописни листа с ежеседмична приоритетна информация в наше време, и то в страни, където по общо мнение цари свободната конкуренция: „ Вие прекрасно знаете, че разгласената информация губи 90% от стойността си. По-добре е да научите [нещата] две-три седмици преди останалите: действията ви ще са „значително по-успешни по отношение на сигурността и ефективността." Нашите читатели „никога не забравят, че първи са били осведомени за неизбежната оставка на министър-председателя и предстоящото обезценяване на долара"!

Амстердамските спекуланти, за чиито сделки вече споменахме колко

---

* *Трактат за добрите навици (итал.). – Бел. прев.*

** *Избрани щастливци (англ.). – Бел. прев.*

силно зависят от верните или неверните новини, сами изобретяват служба за приоритетна информация. Натъкваме се случайно на тези сведения от август 1779 г. в момента на паниката, предизвикана от влизането на френската флота в Ламанш. Вместо да използват редовните пощенски служби на *пътническите кораби*, холандските спекуланти организират свърхскоростна връзка между Холандия и Англия: тръгва се от Катвик, близо до Скервенин в Холандия, и се пристига в Соулс, близо до Харуич в Англия, „където няма пристанище, а само залив, при което няма никакво бавене...". А ето и рекордното време: Лондон–Соулс – 10 часа; Соулс–Катвик – 12 часа; Катвик–Хага – 2 часа; Хага–Париж – 40 часа. Това ще рече Лондон–Париж за 72 часа[115].

Като оставим настрана спекулативните новини, някогашните търговци са искали да узнаят първи онова, което в наши дни бихме нарекли краткосрочна конюнктура, а на едновремешния език са назовавали с израза разширяване и свиване на пазара. Тези думи (които всички европейски езици заимстват от жаргона на италианските търговци: *larghezza* и *strellezza*) означават разширяване или свиване на конюнктурата. Те диктуват промените в играта, които интересите налагат в зависимост от това дали дадената стока, наличните пари или кредитът (сиреч менителниците) са или не в изобилие на пазара. На 4 юни от Антверпен търговците Буонвизи пишат: „Разширяването на наличните пари ни кара да смятаме, че трябва да се обърнем към стоките."[116] Симон Руис, както вече се убедихме, не проявява толкова благоразумие петнайсет години по-късно, когато италианските пазари внезапно се наводняват с пари в брой. Той надава вой и приема едва ли не за лична обида, че прекомерната *larghezza* във Флоренция взривява обичайния трафик на менителници.

Истината е, че той не съумява да се ориентира правилно в ситуацията. По онова време съществува вече натрупан опит от търговски наблюдения, търговецът умее да води играта в краткосрочен план и да извършва сделките всяка сама за себе си. Ала ще трябва да мине още доста време, докато елементарните правила, които са присъщи на развитата икономика, се превърнат в неразделна част от колективното знание както на търговци, така и на историци. През 1669 година Холандия и Обединените провинции се разоряват от изобилието на непродадени стоки[117]: всички цени падат, сделките са в застой, корабите не се товарят, магазините пращят от ненужни запаси. Все пак има някои едри търговци, които продължават да купуват: според тях това е единственият начин да възпрепятстват прекомерното обезценяване на складираните количества, а освен това те имат солиден гръб и могат да си позволят подобна политика на антиобезценяване. Но всички холандски търговци ведно с чуждестранните пратеници месеци наред почти безрезултатно обсъждат причините за тази прекомерно проточила се аномалия, която постепенно замразява всякаква дейност. Все пак накрая си дават сметка за ролята на лошите реколти в Полша и Германия; това отключва тази криза, която според нас е типична за Стария режим. Имало е стачка на купувачите. Но може ли да се задоволим с подобно обяснение? Холандия свири на толкова други струни освен житото и ръжта от Германия и Полша, че в случая

неминуемо става въпрос за криза от по-общ характер, безспорно от европейски мащаб, за една от онези кризи, които се разпространяват като пожар и остават загадка дори в наши дни.

Затова да не искаме прекалено много от хора, на които твърде често дори икономическото мислене на собствената епоха им остава чуждо. Когато им се случи да предприемат нещо рисковано, то е по принуда: нужни са им аргументи, за да убедят княза или министъра, за да избегнат или предизвикат отмяната на някое решение или указ, който ги застрашава, или за да защитят някой чудесен и толкова полезен за общото благо проект, че естествено се налага да бъде подкрепен с привилегии, монополни права и субсидии. В подобни случаи те пак изобщо не излизат от тесните и обичайни рамки на занаята си. Всъщност към първите икономисти на своето време те изпитват безразличие или раздразнение. Когато излиза *„Богатството на народите"* (1776 г.), сър Джон Прангъл възкликва, че в тази област от човек, който не се е занимавал с търговия, може да се очаква точно толкова, колкото от адвокат, който говори за физика[118]! В този смисъл той изразява мнението на много свои съвременници. „Икономистите" лесно са предизвиквали присмех, особено у нашите хора на перото. Към числото на присмехулниците можем да присъединим Мабли, чаровния Себастиен Мерсие и дори Волтер (*„Човекът с четирийсетте екю"*).

„Конкуренция без конкуренти"[119]

Друга пречка за търговеца и причина за мудността е точното и тромаво регламентиране на *обществения пазар* като цяло. Не само едрият търговец мечтае да се освободи от тези окови. Описаната от А. Еврит[120] система на *частния пазар* е очевидният отговор на нуждите на една пазарна икономика, която се разраства, ускорява и трансформира, която търси предприемаческия дух на всички равнища. Но доколкото тази система често е незаконна (във Франция например тя е доста по-слабо покровителствана, отколкото в Англия), тя си остава ограничена в ръцете на група активни хора, които, както заради цените, така и поради обема и скоростта на трансакциите, работят решително, за да се освободят от административните пречки и надзора, продължаващи да определят традиционните обществени пазари.

Следователно можем да разграничим два потока: на наблюдавания и на свободния (или поне на опитващия се да бъде такъв) пазар. Ако можехме да го картографираме, като обозначим единия сектор в синьо, а другия в червено, щяхме да забележим ясно, че те се разграничават, но същевременно се съпътстват и допълват. Въпросът е кой от тях е по-значим (в началото, а дори и впоследствие такъв е по-старият), кой е по-честен и по-достъпен за откритата и регулираща конкуренция и изобщо да се разбере дали единият е в състояние да завладее другия, да го обсеби и задържи като заложник. Ако се вгледаме отблизо в стария тип устройство на пазара, независимо че подробностите за него откриваме само в четива като *„Трактат за управлението"* на Деламар, ще установим стремеж да се защитят пазарният закон и интересите на градския потребител. Ако всички стоки задължително се стичат на

обществения пазар, тогава последният се превръща в инструмент на конкретния сблъсък между търсене и предлагане и променливите пазарни тарифи вече се оказват само израз на този сблъсък и начин да се предпази реалната конкуренция както между производители, така и между прекупвачи. Нарастването на обмен неизбежно обрича в по-близък или по-далечен план подобно обвързващо регламентиране на абсурд. Но преките трансакции на частния пазар не целят само ефикасността; те също се опитват да елиминират конкуренцията и да въведат в основата си един микрокапитализъм, който по същество следва същите пътища като капитализма по висшите етажи на обмена.

Най-честият похват на тези микрокапиталисти, които понякога доста бързо натрупват неголямо състояние, е да се поставят по същество извън пазарните цени, благодарение на парични аванси или чрез обикновена кредитна игра: те купуват пшеницата преди жътвата, вълната преди стригането, виното преди гроздобера и определят цените, като държат хранителните стокови запаси, а оттам в крайна сметка и потребителя в свои ръце.

Все пак в областта на снабдяването с насъщни продукти е трудно да се отиде твърде далече, без да се предизвика народното преследване и негодуване или без донесение – а във Франция такива донесения заливат градския полицейски началник, интенданта и дори Търговския съвет в Париж. Решенията на последния доказват, че се гледа доста сериозно дори на привидно дребните афери: по високите етажи е известно също така, „че е много опасно“ да се предприемат необмислени мерки, „засягащи хляба на хората“, защото така човек може да се изложи, да си направи сметката без кръчмаря и да отключи верижна реакция[121]. А когато някои дребни мошеничества или поне съмнително законни сделки все пак за известно време успяват да се изплъзнат от любопитните погледи и да установят доходоносен монопол, то е защото надхвърлят мащаба на местния пазар и се движат от добре организирани групировки, които разполагат с капитали.

Именно такава е голямата афера, организирана от група търговци и няколко крупни парижки месари, с цел да монополизират снабдяването на Париж с месо. За тях в Нормандия, Бретан, Поату, Лимузен, Бурбоне, Оверн и Шароле работят обединенията на търговците от панаирите, които се уговарят чрез повишаване на цените да отклоняват към посещаваните от тях панаири добитъка, който е предназначен за местния пазар, като разубеждават „гледачите“ (животновъдите) да отиват направо на парижкия пазар под предлог, че месарите там плащат много зле. Тогава те сами изкупуват директно от производителя и „това води до големи последствия, защото след като са изкупили масово добитъка и осъществяват повече от половината от продажбите на пазара в Поаси, те слагат цени, каквито са им угодни, защото хората се принуждават да купуват от тях“[122] – се обяснява в обстоятелствения доклад до главния финансов надзорник (юни 1724 г.). Трябвало е да изтече информация от Париж, за да бъде схванато естеството на този трафик, който съсредоточава в столицата привидно безобидните и разпръснати дейности на множество отдалечени един от друг животновъдни райони.

Друга подобна крупна афера: през 1708 г. едно донесение до Търговския съвет[123] докладва за „многочисленото [...] сдружение“ на „търговците на

Винетка, на която се вижда устройството на пазара за добитък в Хоорн, Северна Холандия през XVIII в. (Cliché Fondation Atlas van Stolk)

масло, сирене и други хранителни стоки [...] , които в Бордо грубо наричат „мазните". Всички тези търговци на едро и дребно се обединяват в „тайна общност" и при обявяването на войната през 1701 г. „вече са натрупали огромни запаси от тези стоки", които впоследствие предлагат на високи цени. За да се противопостави, независимо от военното положение, кралят дава паспорти на чужденци, които да внесат във Франция търсените провизии. В отговор „мазните" изкупуват „всички товари... от този вид, които пристигат в пристанището". И цените остават същите. В крайна сметка те спечелват много пари от „този вид монопол", който създават – се добавя в доклада, където се предлага доста сложен и необичаен начин за отнемане на част от пазара. Всичко това е точно така – четем в коментара, направен в полето на мемоара. Ала за да се предприеме атака срещу тези търговци, между които се твърди, че „има повече от шейсетима големи богаташи"[124], трябва два пъти да се мери, преди да се отреже.

Опитите от този род не са много редки, но ние узнаваме само за онези, които са свършили зле, благодарение на намесата на властите. Така например през 1723 г. в навечерието на гроздобера във Вандомоа прекупвачите на вино решават да изкупят цялата реколта. След жалбите на винарите и местните жители забраняват на комисионерите да изкупят бъчвите[125]. През 1707 или 1708 г. именно благородниците, собственици на стъкларски работилници по поречието на Бием, се изправят срещу „трима-четирима търговци, които напълно завладяват търговията с дамаджани [големи бутилки], които откарват в Париж, и тъй като са много богати, те успяват да изключат от този вид търговия дребните превозвачи и всички други, които са в по-неизгодни условия"[126]. Шейсетина години по-късно на някакъв търговец от Сент Мену и на един нотариус от Клермон ан Аргон им хрумва същата идея. Те основават фирма и цели десет месеца преговарят с „всички собственици на

стъкларници [*sic*]“ от долината на Аргона, „за да придобият изключително право върху бутилките, произведени от техните предприятия за цели девет години напред, с изричната клауза да се продава само на нея [на въпросната фирма] или за нейна сметка“. В резултат на това шампанските винари, които са обичайни клиенти на тези близки до тях стъкларници, изведнъж установяват, че цената на бутилките им се покачва тройно. Въпреки трите последователни слаби реколти и намаленото вследствие на това търсене „тази милионерска фирма, която държи в ръце цялата продукция на фабриките, не желае да снижи цените, които е решила да установи, и дори очаква година с обилна реколта, което да ѝ даде [...] възможност още да ги покачи“. През февруари 1770 г. жалбите на кмета и управниците на Еперне, подкрепени от град Реймс, успяват да надделеят над „милионерите“, които отстъпват с достойнство, ала набързо и анулират договорите си[127].

Монополите или така наречените монополи на търговците на желязо, които опитват да се докопат напълно или отчасти до продукцията на металургичните предприятия в кралството, несъмнено са по-сериозни афери. Бихме предпочели да сме по-широко осведомени, но документите, с които разполагаме, са доста лаконични. Някакви мемоари споменават около 1680 г. за „кликата на парижките търговци“, които се снабдяват с желязо от чужбина, за да поставят на колене собствениците на френските металолеярни. Подставените лица се събират всяка седмица у един от тях, на площад „Мобер“ и договарят общите покупки, като налагат на производителите все по-нищожни цени, без да променят собствената си тарифа на дребно[128]. Друг опит през 1724 г. замесва в процес „двама богати търговци“ от Лион[129]. На два пъти виновниците или поне заподозрените успяват да се измъкнат, като се кълнат във всички светии, че са обвинени несправедливо, и намират влиятелни хора, които свидетелстват в тяхна полза. Във всеки случай те избягват общественото преследване. Какво е това: доказателство за невинността или за силата им? Човек си поставя отново въпроса, когато чете написаното шейсет години по-късно, през март 1789 г., от представителите в Търговския съвет, че желязото играе много важна роля на пазара в Лион и че именно „лионските търговци“, които познават панаирите в Бокер, „са авансирали собствениците на металургичните предприятия във Франш-Конте и Бургундия“[130].

Във всеки случай съществуват дребни, непреки монополи, които се закрилят от местните нрави и се вписват толкова добре в обичаите, че не предизвикват никакви или почти никакви протести. От тази гледна точка можем да се възхитим на простата хитрина на търговците на жито в Дюнкерк. Когато някой чуждестранен кораб дойде с товар зърно в пристанището (както например оня рояк съвсем малки английски корабчета с вместимост от 15 до 30 тона , които се появяват в края на 1712 г. след подновяването на търговските отношения, малко преди да свърши войната за Испанското наследство), няма право да продава на кея количества под сто *razière**, като в слу-

---

* *Стара холандска мярка за зърно, която още се използва в някои краища на Нормандия. – Бел. прев.*

чая се подразбира мярката за течности, която е с една осма по-висока, отколкото тази за твърди тела[131]. Следователно само едрите търговци и някои благородници имат право да купуват направо от кея: за всички останали житото се продава в града, на неколкостотин метра от пристанището. Всъщност тези неколкостотин метра съответстват на твърде необичайно повишение на цените: на 3 декември 1712 г. котировките са респективно 21 от едната страна и 26–27 от другата. Когато към получените 25% печалба прибавим и бонификацията от една осма, която се получава от разликата между „течната" и обикновената мярка, ще разберете защо някой прекрасен ден скромният наблюдател, който пише тези отчети до главния надзор, изразява, макар и с половин уста, негодуванието си от монопола, запазен за големите борси: „Обикновените люде не печелят нищо от това, тъй като не могат да купуват на едро. Ако заповядат щото на всеки жител на града да се даде сгода да купи по 4–6 *razières*, това ще успокои обществото" – пише той[132].

Монополите в международен мащаб

Нека малко сменим мащаба и да минем на едрата търговия, осъществявана от специалистите по внос–износ. Предходните примери подсказват какви улеснения и каква безнаказаност може да предостави далечната търговия, която е извън всякакъв надзор, като се имат предвид разстоянията между различните места на продажба и между действащите лица, включени в тази размяна. На онзи, който иска да се разпорежда с пазара, му остава само да отстрани конкуренцията чрез юридически или фактически монопол, да раздалечи търсенето и предлагането по такъв начин, че *terms of trade** да зависят само от посредника, който единствен е в течение на пазарната ситуация в двата края на дългата верига. Условията *sine qua non*, за да се включи човек в потока на едрите печалби, са: да има достатъчно капитали, кредит на пазара, добра информация, връзки и накрая съдружници по стратегическите места на маршрутите, които са в течение на тайните му сделки. В „*Съвършения търговец*" или дори в „*Търговския речник*" на Савари де Брюлон по отношение на международната търговия ни изброяват цял куп прийоми, които изглеждат съмнителни и разочароващи за човек, който вярва в предприемаческата свобода за постигане на оптимална икономическа среда и равновесие на цени, търсене и предлагане.

Отец Матиа дьо Сен Жан (1646 г.) пламенно заклеймява чуждото потисничество, което тегне над нещастното кралство Франция. Холандците са едри купувачи на вина и ракии. Нант, където „се стичат вината от Орлеан, Божанси, Блоа, Тур, Анжу и Бретан", до такава степен се превръща в едно от средищата им на действие, че в тези краища по бреговете на Лоара лозята се умножават, а пшеницата застрашително намалява. Изобилието на вино принуждава производителите „да варят голяма част от него на ракия", но това означава да се изразходва огромно количество дърва за варенето; така запа-

---

* *Разликата в цените между две страни, участващи в търговия (англ.). – Бел. прев.*

Кантарът на Нюрнберг, скулптор Адам Крафт, 1497 (Photothèque A. Colin)

сите на близки гори намаляват, а цените на горивото се вдигат. При така създалите се трудни обстоятелства на холандските търговци им е изгодно да договарят покупките си преди прибирането на реколтата: те дават предплата на селяните, „което е един вид лихварство, против законите на съвестта дори". Но те се вместват в рамките на закона, който допуска да се „авансира", т.е. да се капарира, като се подразбира, че виното накрая ще бъде платено по пазарната цена след реколтата. Само че непосредствено след гроздобера да се подбие цената е детинска игра. „Така господа чужденците стават господари и абсолютни оценители на нашите вина" – казва нашият автор. Другото им хрумване е да докарат на лозарите бъчви „по немски образец, за да накарат хората от страните, където пренасят [нашите] вина, да ги смятат за рейнски [*sic*]", а не е трудно да се отгатне, че последните са по-скъпи[133].

Още един прийом: да се разреди умело доставянето на стоката на снабдяваните пазари – естествено, ако се разполага с необходимите пари, за да се изчака, колкото трябва. През 1718 г. Английската компания в Турция, наречена още *Левантийска компания*, решава да „разреди на десет месеца периода на пътуване на корабите си за Турция; впоследствие тя неколкократ-

но отложи този срок, без да скрива, че мотивът и намеренията ѝ са по този начин да увеличи цените на английските манифактурни произведения в Турция и на коприната в Англия“[134]. Това означава с един куршум – два заека. Това се отнася и за търговците от Бордо, които изчисляват датите на пътуванията си и обема на изпращания в Мартиника товар, така че европейските стоки да са достатъчно редки, за да могат цените да се вдигат баснословно и същевременно да могат да изкупят захарта за внос скоро след прибирането на реколтата, за да бъде още по-евтина.

Най-честото изкушение и най-простото решение всъщност е да се установи успешен монопол върху една или друга широко разпространена стока. Естествено, винаги е имало скрити или безсрамно проявени и всеизвестни злоупотреби с монопола, понякога осигурени с благословията на държавата. Според Анри Пирен[135] в началото на XIV в. в Брюге обвиняват Робер дьо Касел, че „се опитва да установи монопол (*enninghe*), за да изкупи цялата внасяна във Фландрия стипца и да определя нейната цена“. Впрочем всяка фирма се стреми да създаде свой монопол или свои монополи. Дори без да си го поставя изрично за цел, *Magna Societas*, която в края на XV в. контролира половината от външната търговия на Барселона, се стреми да монополизира ценния трафик. И нима още по онова време има някой, който да не знае какво означава монопол? Историографът на град Аугсбург, Конрад Пойтингер, който е хуманист, но и приятел на търговското съсловие (вярно, че е женен за една от дъщерите на Велзерови), казва без заобикалки, че монополизиране означава „*bona ett merces omnes in manum unam deportare*“, т.е. да се съсредоточи в едни и същи ръце богатството и всички стоки[136].

Всъщност в Германия през XVI в. думата *монопол* се превръща в същинска мания. Прилагат я безразборно по отношение на картели, синдикати, прекупвачество и дори на лихварството. Гигантските фирми като „Фугер“, „Велзер“, „Хохщетер“ и някои други поразяват общественото мнение с огромните си мрежи, които обхващат територии, по-големи от тази на цяла Германия. Средните и дребните предприятия се боят, че няма да оцелеят. Те се надигат на поход срещу монопола на гигантите, единият от които е глътнал живака, а другият – медта и среброто. Нюрнбергският Райхстаг (1522–1523) се произнася срещу тях, но ги спасяват два указа в тяхна полза, които Карл Пети издава на 10 и 13 май 1525 г.[137] При това положение е необяснимо защо Улрих ван Хутен се нахвърля в памфлетите си не срещу есплоатацията на метали, с каквито изобилстват земите на Германия и съседните страни, а срещу азиатските подправки, италианския или испанския шафран или коприна: „Долу пипера, шафрана и коприната! – провиква се той [...] Пожелавам от сърце на тези, които не могат да минат без пипер, никога да не се излекуват от подагра или сифилис.“[138] Но дали всъщност низвергването на пипера като средство за борба срещу капитализма не означава толкова да се осъди разкошът, колкото могъществото на далечната търговия?

Монополите са въпрос на сила, хитрост и интелигентност. Холандците през XVII в. са същински виртуози в това изкуство. Без да се спираме обстойно на всеизвестната история на двамата крале на оръжейната търговия, Луис де Хеер, благодарение на шведските му леярни за оръдия, и на зет му Елиас Трип, благодарение на шведската мед, върху която е сложил ръка, мо-

жем да отбележим, че цялата търговия на едро в Амстердам е доминирана от няколко тесни кръга на едри търговци, които диктуват цените на голям брой важни продукти: китова кост и китова мас, захар, италианска коприна, парфюми, мед, селитра[139]. Практическото оръжие на монополите са огромните складове, по-обширни и по-скъпоструващи от големите кораби, в които може да се струпа жито колкото десет-дванайсетгодишното потребление на Обединените провинции[140] (1671 г.), херинга и подправки, английско сукно и френско вино, полска или западноиндийска селитра, шведска мед, мерилендски тютюн, венецуелско какао, руски кожи и испанска вълна, балтийски коноп и левантийска коприна. Правилото е неизменно: да се купува евтино от производителя срещу пари в брой и по-добре в предплата, да се складират количества и да се изчака (или предизвика) покачване на цените. Още щом се зададе война, обещаваща високи цени за чуждестранната продукция, която става по-недостъпна, амстердамските търговци напълват до пръсване пет-шест етажа от магазиите си, както например в навечерието на войната за Испанското наследство корабите не са можели да разтоварят поради липса на място.

Като се възползва от превъзходството си, холандската външна търговия експлоатира дори самата Англия в началото на XVII в. по същия начин, както го прави с областите от поречието на Лоара: купува направо от производителите, *„at the first hand and at the cheapest seasons of the year"*[*141] (и това добавя известен нюанс към *private market*[**], описан от Евърит) с посредничеството на английски и холандски комисионери, които обхождат села и градове; отбив от покупните цени срещу плащане в брой или авансово заплащане на още неизтъкани платове и неуловена риба. В резултат на това френските и английските стоки се доставят в чужбина от холанци на равни или по-ниски цени от тези на стоките в самата Франция или Англия – и това положение не спира да изумява френските наблюдатели, на които не им хрумва да потърсят друго обяснение освен ниските цени на холандския превоз!

Подобна политика в Балтика осигурява задълго на холандците почти абсолютно господство на пазарите на Севера.

През 1675 г., когато се появява *„Съвършеният търговец"* на Жак Савари, англичаните са успели да се внедрят в Балтика, въпреки че разпределението на дяловете между тях и холандците е все още неравностойно. За французите, които на свой ред също търсят достъп, трудностите са изключително много. Между тях не на последно място е събирането на огромните капитали, необходими за влизане в играта. Стоките, които се докарват в Балтика, се продават на кредит и обратно, всичко оттук се купува в брой, в сребърни рексдалери[***], „които вървят навсякъде на Север". Тези рексдалери трябва да се купят от Амстердам или Хамбург, което изисква наличието на представители за пратките. Такива представители са нужни и в балтийските прис-

---

* *От първа ръка и през най-евтините сезони на годината (англ.). – Бел. прев.*

** *Частен пазар (англ.). – Бел. прев.*

*** *От хол. rijks daaler – имперски талери – стара парична единица, която се използва в Северна и Източна Европа. – Бел. прев.*

танища. Последните трудности идват от пречките, които им създават англичаните, но най-вече холандците. Последните правят „всичко възможно, за [...] да отблъснат и откажат [французите]..., като продават стоките си колкото се може по-евтино, дори на загуба, и купуват местните по-скъпо с цел да накарат французите, като видят, че не могат да спечелят, да загубят желание да идват друг път тук. Има безброй примери за френски търговци, които са имали сделки на Север и са се разорили от непочтените действия на холандците, които са ги принудили да продадат стоките си със значителна загуба, иначе щели да останат непродадени“[142]. Не ще и дума, че тази политика на холандците е съвършено съзнателна. През септември 1670 г., когато се основава Френската северна компания, Де Вит лично е изпратен в Данциг, за да получи нови привилегии от Полша и Прусия, „за да се изпревари евентуалният трафик на французите“[143].

По време на ужасната криза на застой в продажбите, за която говорихме, разсъжденията на холандците, за които ни съобщава Помпон, са не по-малко показателни. От Индия пристигат или са на път да пристигнат осемнайсет кораба. Какво да се прави с тези нови постъпления в пренаситения със стоки град? Компанията [Остиндийската] вижда само едно средство: да наводни Европа с „толкова пипер и памучни тъкани на такива ниски цени, че да отнеме на другите нации и най-вече на Англия всякаква възможна печалба. Това са оръжията, с които тези хора винаги са побеждавали съседите си по търговия. Накрая биха могли да им навредят, щом за да отнемат печалбата на другите, те са принудени сами да се лишат от нея.“[144] Всъщност холандците разполагат с достатъчно богатства, за да играят подобна или някаква друга игра. Донесеното от тази флота голямо количество стоки ще се продаде през лятото на 1669 г., след като амстердамските търговци са изкупили всичко на ниски цени, за да запазят цената на предишните си стокови запаси[145].

Ала търсенето на международен монопол е явление, познато на всички големи пазари. Така е във Венеция. Така е в Генуа. Жак Савари го разяснява надълго и нашироко по отношение на ценния пазар на сурова коприна[146], който играе съществена роля във френския индустриален живот. Именно суровата месинска копринена нишка се използва за производството на ферандините* и моаретата от Тур и Париж. Но тя е по-труднодостъпна, отколкото левантийските коприни, защото се търсят от търговците и занаятчиите във Флоренция, Лука, Ливорно и Генуа. На практика французите нямат достъп до покупки от първа ръка. Всъщност пазарът на сицилианска коприна се владее от генуезци и задължително трябва да се премине през тях. Все пак копринатa се продава от селяните производители на местните пазари при едно-единствено условие: купувачът да плаща в брой. Следователно по принцип има свобода на пазара. Всъщност когато генуезците подобно на много италиански търговци влагат парите си в земи в края на XVI в., изборът им се спира на „най-добрите и богати на коприна места“. Впоследствие им е лесно да купуват предварително от селяните производители и ако ня-

---

* *Вид копринена тъкан с вълнена основа. – Бел. прев.*

коя изобилна година заплашва да смъкне цените, достатъчно им е да купят от панаири и пазари няколко бали на висока цена, за да вдигнат курса и да възстановят цената на запасите, които предварително са натрупали. Изобщо поради правото си на гражданство в Месина те са освободени от данъци, с каквито се облагат чужденците. Това е причината за горчивото разочарование на ония двама търговци на коприна от Тур, свързани с някакъв сицилианец, които пристигат в Месина с 400 000 ливри, с които възнамеряват да разбият генуезкия монопол. Опитът им се проваля, защото ловките досущ като холандските си колеги генуезци им дават незабавен урок, като доставят в Лион коприна на цени по-ниски дори от покупната цена, която търговците от Тур са платили в Месина. Вярно, че лиончани, които често са представители на генуезките търговци от онова време, са в заговор с тях, ако се вярва на един доклад от 1701 г.[147] Те се възползват от това, за да навредят на манифактурите от Тур, Париж, Руан и Лил, които конкурират техните. За периода между 1680 и 1700 година броят на тъкачните станове в Тур намалява от 12 000 на 1200.

Естествено най-големите монополи са тези, които по право, а не само на дело притежават големите търговски компании и преди всичко индийските. Но тук става дума за малко по-различен проблем, тъй като привилегированите компании се създават с редовното участие на държавата. Ще се върнем след малко на тези монополи, яхнали едновременно стремето на икономиката и политиката.

Един неуспешен опит за монопол: пазарът на кошенила през 1787 г.

На онзи, който би сметнал, че надценяваме ролята на монополите, бихме предложили да се запознае с доста необичайната история на опита за спекулация с кошенила, направен от фирмата „Хоп" през 1787, която по това време е огромно предприятие, занимаващо се на широка нога с предоставяне на руски и други заеми на амстердамския пазар[148]. Защо тези крупни опитни банкери се впускат в подобна афера? Най-напред защото ръководството на фирмата смята, че по време на кризата, която по тяхно мнение започва поне от 1784 г., от края на „четвъртата" война срещу Англия, търговията е останала доста на заден план в сравнение със заемите и това вероятно е сгоден случай да се раздвижи стоковото обръщение. Доставяната от Нова Испания кошенила е луксозен продукт за боядисване на платове, който може да се съхранява дълго и тази подробност не е за изпускане. Освен това според информацията, с която разполага, Хенри Хоп е убеден, че се очаква слаба реколта, че съществуващите запаси в Европа са малки (1750 бали на склад в Кадис, Лондон и Амстердам) и че поради непрекъснатия и дългогодишен спад на цените купувачите са склонни да се снабдяват само с необходимото им количество. Неговият план е ни повече, ни по-малко да изкупи на ниски цени едновременно (за да не събуди подозрения на пазара) от всички пазари поне три четвърти от наличните складирани стоки. След това да вдигне це-

ните и да препродаде. Предвидените средства за инвестиции са 1,5–2 милиона гилдера, което е огромна сума. Х. Хоп счита, че не е възможна никаква загуба, дори и да не се реализират предполагаемите печалби. На всеки от пазарите той си подсигурява съучастието на някоя финансова къща, а Баринг от Лондон дори участват с една четвърт от сделката.

В крайна сметка операцията претърпява пълен провал. Най-напред защото поради скритата криза цените не се покачват достатъчно. След това и поради мудността на съобщенията, които забавят предаването на разпорежданията и тяхното изпълнение. Накрая и най-вече защото още по време на покупките се установява, че съществуващите стокови запаси са безкрайно поголеми, отколкото са споменали осведомителите. Хоп се заинатява да изкупи всичко от Марсилия, Руан, Хамбург и дори от Санкт Петербург и междувременно акцията го оставя с горчилка в устата. В крайна сметка в ръцете му се оказва количество, два пъти повече от първоначално предвиденото. И той среща хиляди трудности, докато го пласира, поради застоя в продажбите, който в Левант се дължи на Руско-турската война, а във Франция – на кризата в текстилната индустрия.

Накратко, операцията приключва със значителни загуби, които фирмата „Хоп“ понася, без окото ѝ да мигне и без да прекъсне плодотворните си спекулации с чуждестранни заеми. Но епизодът и запазената във фирмените архиви кореспонденция хвърлят светлина върху целия климат на търговския живот в тази епоха.

Във всеки случай тъкмо подобен пример ни кара да се усъмним в правилността на аргументите на П. В. Клайн, който е историкът на голямата фирма „Трип“[149]. Той нито за миг не отрича, а тъкмо напротив, че цялата едра търговия в Амстердам се основава още от XVII в. нататък на повече или помалко съвършени, но във всеки случай непрестанно възраждащи се и търсени монополи. В неговите очи оправданието за съществуването им е, че те са условие за икономически прогрес и дори растеж. Защото според обясненията му монополът е един вид застраховка срещу многобройните рискове, които дебнат търговията, той означава сигурност, а без сигурност няма възпроизводство на инвестициите, нито постоянно разширяване на пазара, нито търсене на технически нововъведения. От морална гледна точка можело да го осъждаме, но икономиката, а защо не и общото благо в крайна сметка се възползвали от монопола.

За да приеме такава теза, човек още от самото начало трябва да е убеден в изключителните качества на предприемача. Нищо чудно, че Клайн се позовава на Й. Шумпетер. Но нима икономическият прогрес, предприемаческият дух и техническите иновации винаги идват отгоре? Само едрият капитал ли е в състояние да ги подбуди? И ако се върнем на конкретния случай с Хоп, който преследва монопола на кошенила, в какво се изразява търсенето на сигурност? Не се ли впускат те по-скоро в риска на спекулациите? И накрая, в каква посока са иноватори? С какво допринасят за общия икономически интерес? Има повече от век дори, откакто без намесата на холандците кошенилата е станала царица на оцветителните материали и „кралска“ стока за всички севилски търговци. Запасите, които Хоп издирват от цяла Европа, са разпределени на територията ѝ според правилата на индустриалните пот-

ребности и именно тези потребности определят или поне би трябвало да определят играта. Какво предимство за европейската индустрия би било, ако събраните в едни ръце стокови запаси от кошенила увеличат рязко цената си, което е призната цел на операцията?

Всъщност П. В. Клайн не вижда, че именно като цяло позицията на Амстердам сама по себе си е монопол и че монополът търси не сигурност, а господство. Цялата теория би била вярна само при условие, че онова, което е добре за Амстердам, е добро и за останалия свят, ако трябва да перифразираме всеизвестната крилата фраза.

Коварството на парите

Има и други търговски предимства, друг вид монополи, които са толкова естествени, че остават скрити дори за онези, които се възползват от тях. Като се обединява около притежателите на едри капитали, висшата икономическа дейност действително образува рутинни структури, които ги облагодетелстват постоянно, без това непрестанно да се осъзнава. Особено по отношение на парите те са в изгодното положение на собственика на силна валута, който в наши дни живее в страна с подценена валута. Защото богатите са практически единствените, които боравят с размах и държат под ръка златни и сребърни монети, докато в ръцете на дребните хорица се въртят само монети от билон* и мед. И така, тези различни парични единици играят едни спрямо други същата роля, каквато в една икономика биха играли противопоставени силни и слаби валути, между които изкуствено се поддържа фиксиран паритет – което по същество е невъзможно. Флуктуациите са постоянни.

Всъщност в епохата на биметализма или по-скоро на триметализма не съществува такова нещо като парична единица, а може да се говори за парични единици. И те се отнасят враждебно една към друга и си противостоят както богатството и нищетата. Икономистът и историк Якоб ван Клаверен[150] неправилно приема, че парите са си просто пари, независимо под каква форма са представени: злато, бял метал, мед или дори хартия. Същото се отнася и за физиократа Мерсие дьо ла Ривиер, който пише в *„Енциклопедията"*: „Парите са един вид река, която превозва продаваемите неща." Това не е така или поне трябва да поставим думата река в множествено число.

Златото и среброто са в конфликт. *Курсът*, по който се обменят двата метала, влече непрестанни и бързи преливания от една в друга страна и от една икономика в друга. На 30 октомври 1785 г. във Франция с правителствено решение[151] се променя съотношението злато–сребро от 1 към 14,5 на 1 към 15,3, като това се прави с цел да се спре изтичането на злато от кралството. Вече споменах, че във Венеция, както и в Сицилия през XVI в. и покъсно надценяването на златото го прави буквално лоша валута, която изтласква добрата според псевдозакона на Грешъм. В случая добрата е сребро-

---

* *Сплав от мед и малко сребро; монета от същата сплав. – Бел. прев.*

то, белият метал, който е необходим за търговията с Левант. В Турция се досещат за тази аномалия и през 1603 г. във Венеция пристига голямо количество цехини, златни монети, които се обменят изгодно по пазарния курс. Цялата средновековна монетарна система на Запада съществува под знака на двойната игра между златото и среброто, която протича на тласъци, с обрати и изненади, каквито се случват и в наши дни, макар и в по-слаба степен.

Възможността да се възползва от тази игра, да избира металите според вида на извършваната операция и в зависимост от това дали се плаща или се получава не е дадена на всекиго, а само на привилегированите, през чиито ръце минават значителни количества пари в монети или кредитни писма. Господин Малетроа наистина може без риск да сгреши, да напише през 1567 г., че парите са „кабалистика, от която малцина разбират“[152]. Естествено от това се възползват онези, които разбират. Така към средата на XVI в., когато златото установява, и то задълго, своето първенство пред среброто вследствие непресекващия поток на белия метал от Америка, се извършва същинско преизчисляване на богатствата. Дотогава белият метал е бил (относително) рядка и следователно сигурна ценност, затова той „овещнява парите за натрупване, докато златото играе роля на разплащателно средство при големите сделки“. Между 1550 и 1560 г.[153] положението се обръща и тъкмо генуезките търговци първи на пазара в Антверпен залагат на златото срещу белия метал и извличат печалба от правилната си преценка, изпреварила всички останали.

Другата – всеобща и по-незабележима игра, която в известен смисъл просмуква ежедневието, е тази на ценните пари – от злато и сребро – срещу парите с малка стойност – грошовете от билон (мед с малко примес от сребро) или чиста мед. Именно за да илюстрира този вид отношения, Карло М. Шипола много рано въвежда термина *обмяна*, което доста дразни Раймонд де Роовер поради очевидното объркване, породено от думата[154]. Но ако използваме предложеното от последния название „вътрешна обмяна“ или пък „вертикална обмяна“, което въвежда Х. Жентил да Силва, тогава за „истинската“ обмяна, т.е. тази между пари и полици от един пазар на друг, трябва да използваме термина „хоризонтална“, което не ни улеснява кой знае колко. Наименованието обмяна се налага и в това има смисъл, понеже става дума за покупателна способност в медни, златни и сребърни монети, сиреч за едно наложено (но несъблюдавано и следователно променливо) парично съотношение, чиято реална стойност не съответства на официалните котировки. Нима не знаем, че в следвоенна Европа доларът се ползва с автоматична премия спрямо местните валути? Чрез продажбата му над официалния курс на „черния пазар“ или напълно законно, чрез 10–20% отстъпка от цените при покупка в долари. Именно това сравнение дава възможност да се разбере по-добре автоматичният пробив, който притежателите на златни и сребърни пари правят в икономиката като цяло.

От една страна, *всички* сделки в търговията на дребно, продажбата на хранителни продукти от селяните на пазара и заплащането на надничари и занаятчии действително се извършват в медни монети. Както казва Монта-

„Кантарджийката на злато“, платно от Жан Госер Мабюз, началото на XVI в. (Collection Violet)

нари (1680 г.)[155], медните пари са „*per uso della plebe che spende a minuto e vive a laboro giornaliere*“, за простолюдието, което има дребни разходи и живее от надничарство.

От друга страна, медните пари непрестанно се обезценяват спрямо парите от ценни метали. Каквато и да е паричната ситуация в национален мащаб, в течение на времето простолюдието е изложено на последствията от една непрекъсната девалвация. Например в началото на XVII в. в Милано парите с ниска стойност се представляват от *terline* и *sesine* и понеже са били изработвани от билон, те се превърнали в обикновени парчета мед; *parpagliole* са имали по-висока стойност, тъй като са съдържали известно количество сребро. Благодарение на нехайството на държавата, *terline* и *sesine* в крайна сметка се свеждат до един вид книжни пари, чийто курс непрекъснато пада[156]. Същото е положението и във Франция, когато през август 1738 г. Д'Аржансон отбелязва в своя „*Дневник*“: „Тази сутрин се забелязва обезценение на монетите от две су с два лиара, което е равно на една четвърт от стойността им, това вече е прекалено.“[157]

Всичко това води до последствия. В индустриалните градове, където има пролетариат и полупролетариат, паричните заплати изостават доста назад от цените, които растат по-бързо от тях. Това е една от причините, поради която се надигат лионските занаятчии през 1516 и 1529 г. През XVII в. тази вътрешна девалвация, която дотогава е засягала предимно големите градове, се разпространява като чума по малките градчета и паланки, където са намерили убежище индустрията и занаятчийската маса. Х. Жентил да Силва, от когото заемам тази многозначителна подробност, смята, че през XVII в. Лион улавя в мрежата на паричната експлоатация околните села[158]. Безспорно достоверността на това вероятно завладяване трябва да се докаже. Във всеки случай поне се вижда, че парите далеч не са онзи неутрален флуид, за който икономистите още говорят. Да, вярно, парите са чудото на размяната, но те са също и средство за машинации в услуга на привилегированите.

За търговците и за богатите играта е проста: още щом получат медната пара, да я пуснат в обръщение и да задържат само стойностните монети, които имат много по-висока покупателна сила, отколкото е официалният им еквивалент в „черни пари“, както са казвали по онова време. Именно такъв съвет към касиера отправя някакъв търговски наръчник (1638 г.)[159]: „Когато прави плащания, да посяга към онези пари, които в момента имат най-ниска стойност.“ И естествено, да събира възможно най-много пари от ценни метали. Такава е политиката на Венеция, която периодично се отървава от медните си пари, като ги изпраща с тонове на своите острови в Левант. Такава е детинската хитрина на онези испански търговци от XVI в., които донасят мед, за да секат от нея пари в монетния двор на Куенка, в Нова Кастилия: те дават назаем тези пари от билон на градските майстори тъкачи, които се нуждаят от тях, за да купят необходимите за работилниците си суровини, като уточняват, че връщането на сумите ще се извърши в сребърни монети в градовете или панаирите, където ще се продават тъканите им[160]. Към 1574 г. в Лион забраняват на прекупвачите да „пресрещат стоките и да ги изкупуват“, както и да „обикалят странноприемниците и частните домове, за да купуват златни и сребърни монети и да слагат каквито си искат це-

„При сарафина", гравюра върху дърво, XVI в. (Collection Viollet)

ни"[161]. През 1601 г. в Парма се опитват отведнъж да прекратят дейността на обменителите на пари, т. нар. „*bancherotti*", с обвинението, че те изкупуват ценните сребърни и златни пари и ги изнасят от града, а вместо тях вкарват пари с ниска стойност и качество[162]. Ето какво правят чуждестранните търговци във Франция, най-вече холандците (1647 г.): „...те изпращат на агентите и посредниците си монети от своите страни, които са изтъркани или с много по-ниска стойност от нашите. И като плащат с тези пари стоката, която купуват, те задържат най-добрите монети от нашите пари и ги изпращат в тяхната страна."[163]

Толкова е просто, но за да успее, човек трябва да действа от позиция на силата. Ето кое привлича вниманието ни към редовните нашествия на монети с ниска стойност, които са постоянно явление в общата история на парите. И тези действия не винаги са стихийни или безобидни. След като вече го установихме, нека видим какво действително иска да внуши на пръв поглед изненадващият, но напълно сериозен съвет, който Исаак де Пинто[164] дава на Англия, на която често липсват наличности: да се помни, че винаги „трябва да се натрупват повече медни пари, както прави Португалия". Може би им подсказва начина да разполагат с повече пари за маневриране по висшите етажи на търговията? Като португалец и същевременно банкер той несъмне-

но знае за какво става дума.

Дали сме успели да направим обзор на порочните прояви на парите? Едва ли. И нима най-вежното от играта не е инфлацията? Шарл Матон дьо ла Кур (1788 г.) го казва с изненадваща недвусмисленост. „Златото и среброто, което не престават да изтръгват от земните недра, всяка година се разпръсват из Европа и не престават да увеличават паричната маса в нея. От това нациите не стават реално по-богати, а по-скоро богатствата им стават по-огромни; цената на хранителните продукти и на всички жизнено необходими неща постъпателно се увеличава и трябва да се плаща все повече злато и сребро, за да се сдобие човек с хляб, жилище, дрехи. Преди всичко заплатите не се покачват в същата степен [ние вече знаем, че те действително изостават спрямо цените]. Състрадателните хора с мъка гледат как бедният трябва все повече да печели, за да се изхранва, а понякога дори самата тази потребност води до намаляване на заплатите или поне служи като предлог да ги поддържат дълго време на старото равнище, което вече не съответства на разходите. По такъв начин златните мини доставят оръжие за егоизма на богатите, с което да потискат и владеят все повече работническата класа."[165] Като оставим настрана чисто количественото обяснение за повишението на цените, кой днес не би признал ведно с автора, че инфлацията при капиталистическата система далеч не е в ущърб на всички?

Изключителни печалби, изключителни отсрочки

Може да се каже, че почти направихме обзор на повече или по-малко съзнателните игри на капитализма. Но най-добрият начин да разберем техните предимства е да съпоставим числовите данни за ръста на търговската печалба с тези от най-преуспяващите начинания в земеделието, транспорта и индустрията. Подобно домогване до „същността на икономическата ефективност"[166] може да се окаже единствено верният подход. Както някога, така и в наше време капитализмът пребивава там и само там, където градусът на печалбата е най-висок. Сигурно е, че през XVIII в. *почти* навсякъде в Европа *високата* търговска печалба силно надвишава *високата* индустриална или селскостопанска печалба.

За жалост проучванията в тази област изобщо не са напреднали. В нея историкът се чувства като журналист, който прониква в чужд периметър. Той отгатва приблизително какво се е случило, но рядко намира доказателства за това. Не че липсват числови данни, но те са непълни или недостоверни, а понякога и двете едновременно. Дали един съвременник от деловите среди би се ориентирал по-добре, отколкото обикновения историк? Искрено се съмнявам. Ето например годишните сводки за инвестираните капитали и печалбите на фирма „Хоп" от Амстердам за период от петдесет години (1762–1815), където се посочват и сумите, изплатени на различните им партньори. Сведенията изглеждат толкова ценни, колкото и точни, а годишните печалби разумно се движат около 10%. Ала повече от очевидно е, както отбелязва М. Дж. Буист, историк на фирмата „Хоп", че растящото фамилно богатство не е било натрупано тъкмо от тези печалби, които между другото

са били рекапитализирани почти изцяло. Всеки от партньорите всъщност е имал собствени сделки и отделни частни сметки, които не са ни известни, и именно там се е появявала истинската печалба („*the real profit*")[167].

Всеки документ трябва да се преглежда най-малко два пъти. Очевидно една сделка не може да бъде осчетоводена преди да приключи напълно, от А до Я. Как тогава трябва да разглеждаме примерно начина, по който френската Индийска компания представя сметките си, твърдейки без много коментар, че за периода от 1725 до 1736 г. разликата между покупките в Индия и продажбите ѝ във Франция възлиза средно на 96,12% в нейна полза[168]? В една верига от сделки, която се задейства като многостепенна ракета, последната поред не е равностойна на всички останали. Иска ни се да разберем какви са били непреките и транспортните разходи, колко е струвало разоборудването, на колко са възлизали стоките и наличните пари при тръгването, паралелните сделки и печалби в Далечния изток и т. н. Само тогава бихме могли да направим или поне да се опитаме да направим изчисленията.

Освен това аз се съмнявам, че някога бихме могли да хванем края на сметките на генуезците, кредитори на Филип II и наследниците му. Те заемат на католическия крал огромни суми (най-често при нищожни лихви и този първи етап е в пълно затъмнение); те печелят при обмяната от пазар на пазар по начин, който е твърде неясен; те печелят от *juros de resguardo*, както вече споменахме (но колко?); и накрая, тъй като им се плаща най-вече в бял метал, при продажбата в Генуа на същите монети или слитъци обикновено получават 10% допълнителна печалба[169]. Когато генуезките *hombres de negocios* преговарят със сановниците на католическия крал, те с основание настояват, че лихвеният процент по договора е незначителен; на което служителите възразяват, че истинските печалби всъщност възлизат на 30%, което е само наполовина преувеличено[170].

Друго правило: сам по себе си процентът на печалбата не означава нищо. Очевидно трябва да се държи сметка и за масата на включените средства. Когато тя е огромна (както е в случая с генуезците, но и с огромната фирма „Хоп" и изобщо с всички големи държавни кредитори през XVIII в.), дори при нисък лихвен процент печалбата в крайна сметка е значителна сума. Нека сравним тяхното положение с това на краткосрочния лихвар, за който говори Тюрго, или с положението на селския лихвар: вярно е, че техните лихви понякога са изключително високи, но те заемат собствените си пари на дребни длъжници; може и да натрупват парици в ковчежето или земи, които са отнели от селяните, но ще трябва да минат поколения наред, докато успеят да натрупат неголямо богатство.

И още една забележка, която не е маловажна: печалбите се внедряват по веригите, които са с различна дължина. Например някакъв кораб потегля от Нант и се връща; предварителното разплащане по разходи не се прави в налични пари (освен по изключение), а в шестмесечни или осемнайсетмесечни полици. Следователно ако съм заинтересованият от операцията търговец, ще съумея да се разплатя едва при завръщането, в момента на „разоборудването", а полиците, които съм дал, съм получил в повечето случаи от холандски кредитори, от финансистите на пазара или от други заемодатели. Ако

всичко в сметките е наред, моята спекулация се основава на разликата в лихвения процент (при който съм заел парите) и процента на реализираната печалба и съм играл наслука, без покритие. Естествено, и тук, както при борсовите операции, съществува риск. На 31 декември 1775 г. „*Сент Илер*“[171] се завръща в Нант. Бертран-син е реализирал добра печалба (150 053 ливри при 280 000 ливри зает капитал, т.е. 53%). Но завръщането често отваря място за отложени сметки, които не се изчистват веднага и „се влачат“[172]. Тези отлагания са най-досадното нещо в търговията. Бертран-син получава веднага капитала си, но печалбата ще му бъде предоставена едва двайсет години по-късно, през 1795 г.!

Естествено, това е изключителен случай. Но нещата се проточват до безкрайност, сякаш инвестициите привличат наличните пари и те вечно не достигат за уреждане на текущите разплащания. Поне във Франция. А несъмнено и другаде.

В крайна сметка секторът на едрите печалби не е нива, чиято реколта се прибира спокойно всяка година. Защото процентът на печалбата се променя и не спира да се мени. Изгодната търговия с нещо може да западне; след определено ниво на натрупване на печалбите това е честа тенденция, но едрият капитал почти винаги успява да се пренасочи в друго направление. И печалбите отново започват да процъфтяват. Търговията с тютюн между Америка и Франция, която опиращата се на привилегиите си френска Индийска компания осъществява, бележи просто баснословни, но намаляващи печалби: 500% през 1725 г. (преди разпределянето на дивидентите между акционерите); 300% за 1727 и 1728 г.; 206% за 1728–1729 г.[173] Според сметките на кораба от Сен Мало – „Асомпсион“, който се завръща от Тихия океан, заентересованите получават „2447 ливри за основния капитал и 1000 ливри печалба“, което прави печалба от 144,7%. Печалбата на „Сен Жан-Батист“ е 141%, а на някакъв друг кораб е 148%. Едно пътуване до Веракруз в Мексико донася на същата група съдружници, чиито сметки се уреждат през 1713 г., печалба от 180%[174]. В навечерието на Френската революция има намаляване на търговските печалби от Островите и Съединените щати и стагнация на търговията с Левант, а средната печалба е 10%; единствено търговията с Индийския океан и Китай бележи възход и тъкмо тук насочва предпочитанията си едрият капитал извън компаниите. Ако за този сектор изчислим на плавателен месец, тогава едно двайсетмесечно пътуване (ако е бавно) до брега на Малабар и обратно се вписва в стойността от 2 1/4%; печалбата от пътуване до Китай, която преди е виждала и по-добри времена, възлиза на 2 6/7; до Коромандел е 3 3/4; търговията от Индия с Индия 6% (което за 33-месечно пътуване прави 200%)[175]. Това е рекорд. През 1791 г. корабът „Илюстр Сюфрен“ тръгва от Нант за Френските и Бурбонските острови (разходи 160 206 ливри, печалба 204 075) и донася повече от 120% печалба, докато през 1787 г. подобен кораб със сходно име – „Байи дьо Сюфрен“, който също тръгва от Нант, но по посока Антилите (разходи 97 922, печалба 34 051) носи само 28%[176]. И така нататък. Заедно с конюнктурата се променят и участващите елементи... Навсякъде. Например в Гданск покупката на ръж от вътрешността на Полша и препродажбата ѝ на холандците

между 1606 и 1650 г. носи огромната средна печалба от 29,7%, но със смущаващи колебания: максимум 242,9% през 1623 г. и минимум под 58,2% през 1623 г.[177] Няма съмнение, че е трудно да се направят заключения.

Единственото сигурно е, че небесата на високите печалби са достижими само за капиталистите, които боравят с огромни суми пари, независимо дали са техни или чужди. Кръгооборотът на капитала, който също е закон божи на капитализма, играе решаваща роля. Пари и още пари! Те са необходими, за да посрещнат очакванията, враждебните талази, сътресенията и отсрочките, които никога не липсват. Например седемте кораба от Сен Мало, които през 1706 г. достигат Перу[178], на тръгване се нуждаят от огромната сума от 1 681 363 ливри за подготовка. На борда си те носят стока само за 306 199 ливри. Понеже на път за Перу корабите никога не носят пари в брой, тези стоки са същността на начинанието. За да се покрият приблизително разходите, те трябва да бъдат продадени в Перу и върнати във Франция под друга форма, при което стойността им да се увеличи поне пет пъти. Ако обаче печалбата в края на курса се окаже 145% (както в случая с кораба, който вече познаваме, по същото време и същия маршрут), ще трябва първоначалната цена да се умножи по 6,45 при равни други условия. Затова няма нищо чудно в думите на Томас Мън, директор на английската Западноиндийска компания, когато обяснява, че от 1625 г. нататък изпратените в Индия пари се връщат в Англия увеличени пет пъти[179]. Накратко, за да се черпи от златната река на тази размяна, трябва по един или друг начин да се разполага с паричната сума, необходима за тръгването. Ако ли не, просто не бива да се тръгва! Холандският пътешественик Ван Линдсхотен, който между другото е шпионин, достига през 1584 г. Гоа. От този далечен град той пише: „Много съм склонен да попътувам в Китай или Япония, които са на същото разстояние оттук, на каквото е Португалия, сиреч онзи, който пътува натам, ще бъде три години на път. Само да имах двеста-триста дуката, щях лесно да ги направя 600–700. Но да се впусна в такава афера с празни ръце, ми се струва истинска лудост. За да има печалба, не може да се започне от нулата."[180]

Добиваме впечатление (а то не може да е нещо повече от впечатление, защото нямаме достатъчно изчерпателна информация), че винаги е имало отделни сфери на икономическия живот, пребиваващи под знака на високата печалба, и че тези *сфери се менят*. Всеки път, когато под влияние на самата икономика пластовете се разместят, върху тях се присажда, пуска корени и процъфтява бързоподвижният капитал. Но трябва да отбележим, че по правило не *той ги създава*. Тази диференцирана география на печалбата се явява един вид ключ за разбиране на конюнктурните промени на капитализма, който се люшка между Левант, Америка, Индия и Филипините, Китай, трафика на чернокожи и т. н. – или между търговията, банките, индустрията или дори земята. Защото се случва някоя група (както например във Венеция през XVI в.) да напусне солидното положение на търговци, за да се впусне в индустриални дейности (в случая производството на вълнен текстил), а още по-често в земеделие и животновъдство, но това се случва само тогава, когато връзките ѝ с търговския живот са престанали да са извор на големи печалби. Още веднъж можем да вземем за пример Венеция през

XVIII в., когато се опитва пак да се включи в отново станалата плодоносна търговия с Левант. И ако все пак не го отстоява докрай, то вероятно е защото земеделието и животновъдството за нея все още си остават златни мини, от които се черпи веднага. Към 1775 г. при „добра година" овчарството възвръща 40% от първоначалния капитал, а този резултат със сигурност е в състояние да „събуди любов у всеки капиталист" – *da inamorare ogni capitalista*[181]. Естествено, не всички земи във венецианското княжество имат същия рандеман, защото са много различни, но като цяло, както твърди *Giornale Veneto* от 1773 година, „парите, които се влагат в тези дейности [земеделските], винаги носят повече, отколкото всякакви други инвестиции, включително и рискованата морска търговия"[182].

Видно е колко трудно може да се установи меродавна класация между индустриалната, земеделската и търговската печалба. Грубо казано, в низходящ ред тя е следната: търговия, индустрия, земеделие и това в известна степен отговаря на действителността, но с цял куп изключения, които оправдават преливането от една сфера в друга[183].

Но що се отнася до общата история на капитализма, нека наблегнем на следната му присъща черта: неговата гъвкавост при всякакви трудности, способността му да се променя и *адаптира:* И по мое мнение именно тя е онази свързваща нишка между Италия от XIII в. и съвременния Западен свят, която преди всичко трябва да бъде търсена и изучавана. И нима не бихме могли към историята на европейския капитализъм от начало до край да приложим, съвсем леко смекчена, онази мисъл на съвременния американски икономист, който казва за собствената си страна[184]: „историята на последния век доказва, че капиталистическата класа винаги е умеела да управлява и контролира промените с цел да запази своята хегемония". В рамките на глобалната икономика трябва да се пазим от опростенческия образ на капиталистическото производство, чиито етапи на растеж задължително преминават от стоката към финансите и индустрията като последователни стадии, от които единствено индустриалният, т.е. зрелият стадий, показва лицето на „истинския капитализъм". Както във фазата си, наречена „търговска", така и в „индустриалната" си фаза – термини, които включват голямо разнообразие от форми – най-съществената черта на капитализма е неговата способност в случаи на тежка криза или рязко намаляване на ръста на печалбата да се прелива почти мигновено от една форма в друга и от една сфера в друга.

ДРУЖЕСТВА И КОМПАНИИ

Дружествата и компаниите ни интересуват не толкова сами по себе си, а по-скоро като „индикатори" и като възможност да погледнем цялостния икономически живот и игрите на капитализма от позиция, надхвърляща собствените им твърдения.

Въпреки приликите и сходните им функции дружествата и компаниите трябва да се разграничават: дружествата, наречени търговски, са дълбоко присъщи на капитализма и формите им, които се различават дори в самата

си последователност, се явяват жалони по пътя му; компаниите с голямо значение (като Индийските компании) извикват представата за капитал и държава едновременно и когато последната расте, започва да налага намесата си, а на капиталистите не им остава друго, освен да се подчиняват, да протестират или в крайна сметка да се спасяват, както могат.

Дружествата: началото на еволюцията

Открай време, откакто е създадена или възобновена търговията, търговците са се сдружавали и работели съвместно. Биха ли могли да постъпват другояче? Древният Рим познава търговски дружества, чиято дейност безпрепятствено и логично се разпростира из цялото Средиземноморие. Впрочем „комерсантите" от XVIII в. все още се позовават на своите предшественици, прибягват до речника и дори до самия дух на римското право, и то без да злоупотребяват.

За да открием първите форми на подобни дружества на Запад, трябва да се върнем много назад във времето, едва ли не в римската епоха или поне до пробуждането на средиземноморския живот през IX и X в. Той се подема от Амалфи, Венеция и други все още малки като тях градове. Парите се появяват отново. Възобновените трафици към Византия и големите градове на ислямския свят предполагат наличие на транспортни и финансови средства, необходими за продължителни операции, а следователно и устойчиви търговски единици.

Едно от ранните решения е *societas maris*, морско дружество (наречено още *societas vera*, истинско дружество, „което навежда на мисълта, че тази дружествена форма първоначално е била единствената, която е съществувала")[185]. С известни вариации я наричат също *collegantia* или *commenda*. По принцип в случая става дума за двустранно сътрудничество между *socius stans*, съдружника, който остава в постоянното местоживеене, и *socius tractator*, който тръгва с кораба на път. Това би представлявало един вид ранно разделение на капитала и труда, както смятат Марк Блок и някои преди него, ако *tractator* – т.е. преносвачът или както сега бихме го превели пътуващият търговец, нямаше, макар понякога и скромно, участие във финансирането на операцията. Възможни са най-невероятни комбинации. Но нека да оставим тази подновена дискусия за по-нататък[186]. Обикновено *societas maris* се създава само за едно пътуване; то има краткосрочно действие, без да забравяме, че пътуванията из Средиземно море по онова време са траели месеци наред. Такива дружества откриваме както в *Notularium* на генуезкия нотариус Джовани Скриба (1155–1164 г.) (повече от 400 вписвания), така и в регистъра на марсилския нотариус от XIII в. Алмарик (360 вписвания)[187]. Същото е и в градовете на Ханзата. Тази примитивна дружествена форма просъществува дълго поради своята простота. През XIV в. все още се среща в Марсилия, както и в Рагуза. Естествено и във Венеция. Както и другаде. В Португалия едва през 1578 г. в някакъв *tractado* се прави разграничение между двата типа договори за създаване на компании (=дружества), вторият от които тутакси разпознаваме: между две лица „*quando hum põe o dinheiro e*

outro o trabalho", когато приносът на единия е в пари, а на другия – в труд[188]. Намирам, че в следния сложен израз на един търговец от Реймс (1655 г.) има един вид отглас от подобно единение между труд и капитал: „...сигурно е, че не можете да основете дружество с хора, които нямат средства, защото ще делите печалбите, а загубите ще се стоварят върху вас. Това се прави доста често, но аз никога не го препоръчвам" – пише той в своя дневник[189].

Но да се върнем на *societas maris*. В очите на Федериго Мелис тяхното съществуване е свързано с постоянното пътуване на корабите. Корабът отплава и после се връща. Именно той е повод за възникване на задълженията. За градовете от вътрешността положението е различно. Впрочем те доста късно заемат място в трафика на Италия и Средиземноморието. Налагало се е да преодолеят доста трудности и особени противоречия, за да успеят да се внедрят в мрежата на размяната.

Компанията (*compagnia*) се появява именно в резултат на тези противоречия. По същество тя е семейна фирма – баща, син, братя и други роднини, и както самото име показва („*cum*" – със; „*panis*" – хляб), олицетворява тясно съдружие, където всичко се поделя – хлябът и ежедневните рискове, капиталът и трудът. По-късно този вид дружества се наричат събирателни и всички членове в тях носят солидарна отговорност, която по принцип е *ad infinitum*, което ще рече не само в рамките на дяловото участие, а с цялото имущество. По това, че компаниите скоро приемат чуждестранни съдружници (които дават своя принос от капитал и труд), както и пари на вложители (които често десетократно надхвърлят главницата, т.е. собствения капитал на компанията, ако съдим по случаите с флорентинските колоси), установяваме, че тези предприятия са капиталистически формации с чрезмерна тежест. Установилата се в Левант и Англия компания „Барди", известно време държи в своята мрежа целия християнски свят. Подобни могъщи компании са учудващо дълговечни. При смъртта на *maggiore*, главата на компанията, тя се преобразува и продължава дейността си с незначителни изменения. Запазените договори, до които ние като историци имаме достъп, са в по-голямата част автоматично подновени, а не сключени отново[190]. Ето защо, когато говорим за тези компании, за краткост ги назоваваме „Барди", „Перуци" и т. н.

В крайна сметка, взети поотделно, големите дружества от италианските градове във вътрешността са много по-могъщи, отколкото тези от морските градове, където дружествата са многобройни, но по-дребни и мимолетни. Далече от морето съществуват условия за необходимата концентрация. Така например Федериго Мелис сравнява 12-те отделни предприятия „Спинола" от Генуа към 1250 г. с 20-те дружествени и 40-те *dipendenti** на единственото дружество на Черки във Флоренция[191].

Всъщност тези мащабни формации са едновременно средство и следствие от нахлуването на градове като Лука, Пистоя, Сиена и затварящата пазарния пръстен Флоренция в икономическото единогласие на големите тър-

---

* *Зависими, дъщерни (итал.). – Бел. прев.*

IN-LADINGE

In een extraordinair wel-bezeylt FLUYT-SCHIP OP CADIX

MEn laet een ieghelijck weten, dat tot OOSTENDE par CADIX een Ladinghe leght voor de tweede mael op die Vaiagie, het extraordinair wel bezeylt Fluyt-Schip ghenaemt de *Jeff. Mary*, over dry weken ghearriveert van Cadix, Carragena, Trypoly, en Trepana, daer voor Meester blyft op Cammanderen den Capiteyn ofte Schipper *Pieter Rooland* van Amsterdam, voorsien met sijn Turckse Passen, de Vrachten zyn gereguleert de Canten tot Twee Realen de hondert guldens waerde, de Rauwe Lynwaten tot Twee Ducaten par Ballot van 12. tot 16. Stucken, en grooter naer advenante gelijck oock de Garens en ander Manufacturen, alles out gelt als voor de prematica: en dito Schip sal met Godt, weder ende wint dienende, zeylen op den 16. a 17. Mey 1715. goet ofte geen: die daer in gelieven te Laden sullen hun addresseren aen d'Heer *Thomas Roy*, of den boven-genoemden Capiteyn tot OOSTENDE.

Elck zegt'het den anderen voorts.

Рекламна листовка, обявяваща търгването от Остенде за Кадис на „извънредно добре плуващия" военен кораб „Джефроу Мери" и сочеща тарифата за изпращане на товари: „за дантелите – два реала за стойност от сто флорина; за небеленото платно – два дуката за денк от дванайсет до шестнайсет топа" (A.N., G7 1704, 67)

говски отношения, където не са били приети от самото начало. Налагало се е вратата леко или недотам леко да бъде насилена и превъзходството на тези градове се е проявило особено ярко в онези „сектори", които са им били достъпни: вторичния – индустрията, и третичния – услугите, търговията и банковото дело. В заключение можем да кажем, че компанията не е случайно откритие на градовете от вътрешността, а средство за действие, изработено благодарение на нуждата.

В предходните няколко реда само преповтарям мислите на Андре-Е. Сейу[192]. Изхождайки от примера със Сиена, последният изучава само градовете от вътрешността на Италия. Намирам, че правилото е валидно и за други места, за търговските дружества, намерили почва извън полуострова във вътрешността на континента. Например в средните райони на Германия. Такъв е случаят с *„Голямото дружество"* от швабското градче Равенсбург, разположено на стръмнините по крайбрежието на езерото Констанц, където се отглежда и обработва лен. *Magna Societas* или на немски *Grosse Ravensburger Gesellschaft*, което представлява сдружение на три семейни дружества[193] просъществува век и половина, от 1380 до 1530 г. И все пак, изглежда, на всеки шест години договорът е бил подновяван. В края на XV в. благодарение на 80-те съдружници, капиталът му възлиза на 132 000 флорина – тази огромна сума е нещо средно между капитала, който по същото време обединяват „Велзер" (66 000) и „Фугер" (213 000)[194]. Освен Равенсбург то има връзки в Меминген, Констанц, Нюрнберг, Линдау, Сен Гал; филиалите му са разположени в Генуа, Милано, Берн, Женева, Лион, Брюге (впоследствие Антверпен), Барселона, Кьолн, Виена и Париж. Неговите представители – безчет съдружници, посредници, служители и стажанти – снават из големите европейски панаири, най-вече във Франкфурт на Майн, като често и едните, и другите пътуват пеша. Групираните около дружеството търговци са ангросисти, чиято дейност се ограничава до стоките (платове, сукно, подправки, шафран и т. н.). Те почти не се занимават с финансови сделки, практически не предоставят кредит и притежават магазини за продажба на дребно само в Сарагоса и Генуа – двете редки изключения в гъстата мрежа, която обхваща както сухопътната търговия по долината на Рона, така и морската търговия от Генуа, Венеция и Барселона. Случайно намерената през 1909 г. документация на дружеството дава възможност на Алоис Шулте[195] да напише фундаментална книга за европейския трафик на границата на XV и XVI в., защото зад широкия обхват на дейност на тези германски търговци прозира съвкупният търговски живот на почти целия християнски свят.

Фактът, че *Magna Societas* не следва новаторските пътища, които се налагат с Великите географски открития, че не се установява в Лисабон и Севиля, се утвърждава като характерна черта. Трябва ли да си вадим заключение, че то е затънало в старата система и поради това не е в състояние да си пробие път до новия и оживен поток от сделки, който бележи началото на модерната епоха? Или е било невъзможно да се преобразува една мрежа, която просъществува в непроменен вид до 1530 г.? Старите методи са си казали думата. Броят на съдружниците намалява; главите на дружеството (*Regierer*) един след друг купуват земя и се оттеглят от дейността[196]. Все пак големите

и дълговечни компании от флорентински тип не изчезват заедно с *Magna Societas*. Те продължават да се срещат до XVIII в. и дори след това. Съсредоточено в едни ръце и оформено като семейна собственост, то съхранява фамилното наследство и обезпечава вековечността на клана: ето кое осигурява неговото запазване. С преминаването в наследство семейното дружество не спира да се разформирова и самообновява. Установеното в Лион от Лука семейство търговци Буонвизи непрекъснато променят дружеството си: от 1575 до 1577 г. търговската къща се нарича „Наследници Леон Буонвизи и сие"; от 1578 до 1584 г. името е „Беноа, Бернарден Буонвизи и сие"; от 1584 до 1587 г. – „Беноа, Бернарден, Етиен, Антоан Буонавизи и сие"; от 1588 до 1597 г. – „Бернарден, Етиен, Антоан Буонвизи и сие"; от 1600 до 1607 г. – „Пол, Етиен, Антоан Буонвизи и сие"... По такъв начин компанията никога не е и заедно с това винаги е същата[197].

Подобни дружества, наречени съгласно закона от 1673 г. *общи*, постепенно започват да се обозначават с името *свободно* или *колективно дружество*. Нека подчертаем, че семейният или почти семейният им характер дори тогава, когато не принадлежат към една и съща фамилия, се запазва до късно. Ето текста на един дружествен договор, съставен в Нант (23 април 1719 г.) [договарящите се страни нямат роднински връзки помежду си]: „От дружествените средства всеки ще взема само толкова, колкото да живее и издържа домакинството си, за да не се намали капиталът, а не поради друго; когато някой вземе пари, веднага трябва да предупреди другия, който също да вземе толкова и да не се прави вписване в сметките..."[198]. С това „смесване на частното и дружественото все още се злоупотребява в малките търговски и манифактурни дружества"[199].

Командитните дружества

Всяко колективно дружество страда от трудното разграничаване на отговорността – била тя пълна или ограничена. Доста късно се очертава едно разрешение – формата на *командитното* дружество, – което разграничава отговорността на тези, които управляват дружеството, от отговорността на онези, които се задоволяват да предоставят своя финансов принос и подразбират отговорността си само в рамките на своето финансово участие и не повече. Този вид ограничаване на отговорността се разпространява във Франция по-бързо, отколкото в Англия, където командитното дружество дълго време разполага с правото да иска от своите *socii* нови вноски[200]. Според Федериго Мелис[201] системата на командитното дружество (*accomandita*) придобива ясни форми във Флоренция (но не преди XVI в.; първият известен договор е от 8 май 1532 г.), което дава възможност на флорентинския капитал, склонен към широка експанзия, да се включи в поредица операции, които наподобяват съвременните холдинги. Благодарение на регистрацията на *accomandite* можем да проследим стабилността, обема и разпространението им.

Макар и бавно, командитното дружество започва из цяла Европа да измества дружеството на семейна основа. Всъщност то процъфтява истински

само дотолкова, доколкото преодолявайки новите препятствия, съумява да отговори на все по-нарастващото разнообразие на сделките и на все по-често срещаната практика на съдружията от далечни разстояния. И доколкото се отваря за участници, които желаят да останат в сянка. Командитното дружество за един ирландски търговец от Нант означава възможност да се сдружи (1732 г.) с друг ирландски търговец от Корк[202] и да „заобиколи... разпорежданията на френското законодателство, в сила до революцията, които забраняват на неместни граждани да участват в [национални] предприятия за корабоплаване". То дава възможност на един френски търговец да се сдуши с комендантите на португалските гарнизони по африканското крайбрежие или с испанските „функционери" в Америка[202], или дори с някои корабни капитани, които повече или по-малко въртят далавери; да разполага с командитен съдружник, когото може да държи изкъсо в Санто Доминго, Месина или където и да е. Изглежда, не всички участници в дружествата, регистрирани в Париж, са парижани, въпреки че живеят в столицата. Например на 12 юни 1720 г. се учредява просъществувалото само една година дружество „с цел финансиране и покупко-продажба на стоки между Жозеф Суис, бивш съдия-консул в Бордо, живущ в Париж на улица „Сент Оноре"; Жан и Пиер Никола, улица „Булоа"; Франсоа Ембер, Гран Рю дю Фобур Сен Дени и Жак Рансон, търговец от Билбао"[203]. В решението за прекратяване на дружествената дейност споменатият Жак Рансон се представя като френски депутат и банкер в Билбао.

И все пак как в лаконичните документи, които не го упоменават изрично, да разграничаваме командитното дружество (или както го наричат още „зависимо" или „облекчено" дружество)[204] от събирателното дружество? Според нас по това, че винаги има ограничаване на отговорността на един или друг съдружник. Наредбата от 1673 г. го споменава категорично: „Съдружниците при командита са отговорни само в размера на своя дял."[205] Ето пример за едно дружествено вписване (*scripte*), направено в Марсилия на 29 март 1786 г.: командитката (защото в случая става дума за жена) „не може да бъде подвеждана в никакъв случай и под никакъв предлог под отговорност заради дългове и задължения на горепосоченото дружество, надвишаващи размера на собственото ѝ участие в него"[206]. Ясно и недвусмислено. Но невинаги е така. Други командитори избират тази форма на сдружаване, защото така могат да останат в сянка, независимо че влагат значителни капитали и поделят риска. Всъщност тъй като в наредбата от 1673 г. (която изисква нотариално вписване на командитните дружества с подписи на заинтересованите лица) се говори само за „дружества между търговци на едро и дребно", приетото тълкование е, че всяко друго лице, „което изобщо не е свързано с търговска професия", се освобождава от задължението да фигурира в списъка на съдружниците в регистрационния акт на консулския съд[207]. По такъв начин благородниците избягват заплахата да изгубят титлата си поради упражняване на неподобаваща дейност, а кралските сановници прикриват интересите си в едно или друго предприятие. Това несъмнено обяснява подчертания интерес към командитното дружество във Франция, където обикновеният търговец все още е държан настрани от големите дружества, дори когато започва деловият кипеж през XVIII в.

Акционерните дружества

Както казахме, командитните дружества са едновременно обединения на хора и капитали. Акционерното дружество, което възниква последно, представлява обединение само на капитали. Дружественият капитал образува единно цяло, което е неразделно от самото дружество. Съдружниците, партньорите притежават отделни части от този капитал, наречени дялове или акции. Англичаните наричат тези фирми *Joint Stock Companies*, но в случая думата *Stock* се използва само в смисъл на капитал или фондове.

За историците в областта на правото същински акционерни дружества има едва тогава, когато гореспоменатите акции могат да бъдат не само преотстъпвани, но и *продавани на пазара*. При условие че не се съблюдава строго последното условие, би могло да се каже, че в Европа акционерните дружества са известни доста рано, много преди учредяването на *Moscovy Companie** през 1553–1555 г., която е първото *известно* английско акционерно дружество, вероятно изпреварено от други с няколко години. Още преди XV в. средиземноморските кораби често представляват собственост, разделена на акции, наричани във Венеция *partes*, в Генуа – *luoghi, caratti* в по-голямата част от италианските градове и *quiratz* или *carats* в Марсилия. И тези части се продават. По същия начин в цяла Европа мините са разделена на части собственост: още през XIII в. такава е сребърната мина близо до Сиена, доста рано така е със солниците за морска и каменна сол, с металургичното предприятие на Леобен в Щирия, с онази медна мина във Франция, в която Жак Кьор има дялове. С подема от XV в. мините в Централна Европа преминават в ръцете на търговци и князе, собствеността се разделя на части, наречени *Kuxen* и тези *Kuxen*, които могат да бъдат преотстъпвани, са обект на спекулации[208]. В Дуе, Кьолн и Тулуза мелниците на места също са дружествени. Например в Тулуза[209] още от XIII в. те са разделени на дялове, *„uchau"*, които могат да бъдат продавани от собствениците, „ортаците", както всяко друго недвижимо имущество. Впрочем структурата на тулузките мелничарски дружества остава непроменена от края на Средновековието до XIX в., като в навечерието на революцията „ортаците" дори в самите документи на дружеството започват да се назовават напълно естествено „господа акционерите"[210].

Колкото и интересно да е мястото, което традиционно се отрежда на Генуа в това издирване на предшествениците, може би изглежда преувеличено. Вследствие на политическите си потребности и слабости републиката на свети Георги** дава възможност в нея да се създават различни дружества като компере (*compere*) и маоне (*maone*). Маоне са дружества, разделени на дялове, които се занимават с дела от държавен характер: военните действия срещу Сабта (и това е първото сдружение *„maone"* от 1234 г.); или колонизацията на Кио през 1346 г.: операцията е доведена до успешен край от фамилията Джустиниани и островът остава под техен контрол до 1556 г., кога-

---

* *Московската компания (англ.). – Бел. прев.*

** *Алюзия за компанията „Сан Джорджо", където са събрани капиталите на най-богатите генуезци. – Бел. прев.*

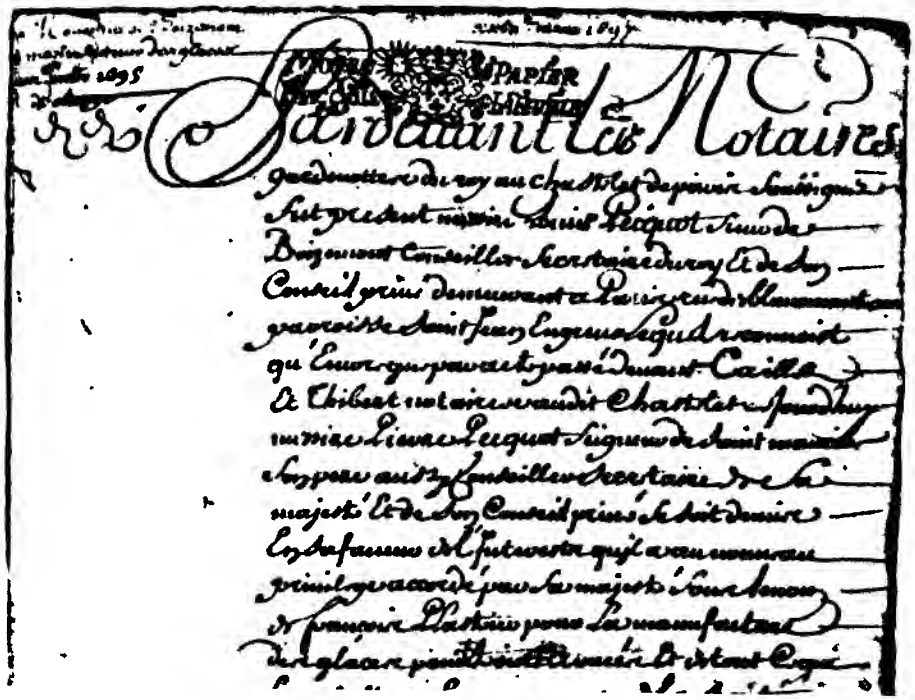

Първата известна продажба на дял от манифактурата за огледала през 1695 г. (Photo Saint-Gobain)

то турците го завладяват. Компере са държавни заеми, разделени на части, наречени *loca* или *luoghi*, обезпечени с доходите на държавата (*Dominante*). През 1407 г. *compere* и *maone* се обединяват в *Casa di San Giorgio*, която е същинска държава в държавата, един от ключовете на забулената в тайни и парадокси история на Републиката. Но дали всъщност тези *compere*, *maone* и *Casa* са истински акционерни дружества? Споровете накланят везните ту в едната, ту в другата посока[211].

Във всеки случай, като оставим настрана големите привилегировани търговски компании, акционерните дружества не намират бързо разпространение. Франция е добър пример за мудност в това отношение. В нея самата дума *акция* късно намира почва, а дори когато я прочетем черно на бяло, виждаме, че не винаги става дума непременно за акции, които се продават. Често думата е налице, но не и самото явление. По същия начин и в същото двойствено значение се употребяват термините: *дялове на участие*, „*су*“ и дори „*су на участие*“. На 22 февруари 1765 г. при продажбата и прехвърлянето на акциите от някакво „дружество за рентни постъпления“ става дума за „две су и 6 дение участие, които... принадлежат [на продавачите] в рамките на всичките 21 су, които съставляват фирмата“[212]. Пак в Париж, две години по-късно, през 1767 г. компанията „Борен“ използва думата *акции*, но представя по следния начин учредителния си капитал от 4 милиона ливри: 4000 облигации с просто участие по 500 ливри; 10 000 пети дяла с просто

участие по 100 ливри; 1200 [облигации] с рентно участие по 500 ливри; 4000 пети дяла с рентно участие по 100 ливри. Дяловете с просто участие са акции, които споделят печалбите и рисковете, а дяловете с рентни участия бихме могли да определим като облигации с 6% лихва[213].

Самата дума *акционер* също трудно си пробива път. Поне във Франция – досущ като думата *банкер* и тя е съпроводена с предубеждения. Дванайсетина години след Системата (1734 г.) Мьолон[214], който е един от секретарите на Джон Лоу, пише: „Не считаме, че акционерът е по-полезен за държавата от рентиера. Ние сме далеч от подобни безобразни пристрастия. И акционерът получава доход, както рентиера; не може да се каже, че единият работи повече от другия, а парите, които са дали и двамата, за да придобият една акция или договор [рента], са и в двата случая в обръщение и еднакво употребими в търговията или земеделието. Ала продуктивността на тези средства е различна. Тъй като акцията на акционера не е възпрепятствана от никакви формалности, тя циркулира по-лесно и поради това произвежда по-голямо количество стойност и сигурен доход за ежедневните и непредвидени нужди." Докато продажбата на „договора" изисква много предварителни постъпки пред нотариуса, то е от типично семейно вложение, когато човек иска да се преосигури срещу „малолетни, често разхитителни наследници".

Въпреки тези предимства на акциите новият тип фирма се разпространява изключително бавно или поне това е така за местата, където са правени проучвания, както в Нант и Марсилия. Обикновено тя се появява в модерната или модернизиращата се област на застраховането. Понякога и при съоръжаването на корсарските кораби: същото, което става в елизабетинска Англия, се случва към 1730 г. в Сен Мало. „На всички е известно, че съобразно дълготрайно възприетия обичай за съоръжаване на корсарски кораби нито в Сен Мало, нито в кое да е пристанище на кралството подобно начинание не се предприема другояче, освен с подписки, в които *дребната капиталова стойност на акциите* отблъсква интересите на корсарите извън пределите на кралството" – се пише по онова време в някакво прошение до краля[215].

Текстът е многозначителен. Акционерното дружество е начин да се достигне до по-голям кръг заемодатели, то е средство да се разшири в географски и социален план зоната за набиране на пари. Напрмер компанията „Борен" (1767 г.) има отношения и очертаващо се сътрудничество и участие в Руан, Хавър, Морле, Онфльор, Диеп, Лориан, Нант, Пезна, Ивто, Столбер (близо до Екс ло Шапел), Лил и Бург ан Брес[216]. Ако късметът беше на нейна страна, цяла Франция щеше да е обхваната от мрежите ѝ. Ала именно в Париж, в онзи Париж на аферите и бурния живот по времето на Луи XVI, нещата започват да се ускоряват. Тук през 1750 г. се основава Компанията за морски застраховки, която през 1753 г. се преименува във Всеобща, Минната компания от Анзин, от Кармоо, Компанията за канала Жизор, Компанията за канала Бриар, Акциите за Общите ферми, Компанията по водите. Естествено, техните акции се котират, продават и циркулират в Париж. Вследствие на едно „непредвидено сътресение" акциите на Компанията по водите през април 1784 се повишават от 2100 на 3200 и 3300 ливри[217].

Ако разглеждахме Холандия *latu sensu* или Англия, нашите списъци щяха да са доста по-дълги.

Бавна еволюция

И така, според историците на търговското право са известни три поколения дружества: общите, командитните и акционерните дружества. Еволюцията е очевидна. Поне на теория. Всъщност, ако се абстрахираме от някои изключения, дружествата запазват отживелия си и несъвършен характер, който се дължи преди всичко на посредствения им размер. Всяко сондажно проучване, например в остатъка от архивите на консулския съд в Париж, улавя в мрежите си дружества с неясна или напълно липсваща определеност. Преобладават дребните, които сякаш се обединяват, за да не бъдат изядени от големите акули[218]. На десет договора, обединяващи нищожни капитали, се среща по един за захарна фабрика, а едва на двайсет може да намерим сведения за някоя банка. Но не бива да смятаме, че богатите не се сдружават. Тъкмо напротив. Даниел Дефо[219], който има наблюдения върху Англия по свое време (около 1720 г.), не се заблуждава в това отношение. Ала кои по правило най-често се съюзяват? Както той твърди, това са галантеристите, търговците на текстил, *banking goldsmiths**, *considerable traders*** и някои *merchants*, които търгуват с чужбина.

Но тези крупни търговци са малцинство. Преди всичко, като отстраним от картината образа на привилегированите компании и едрите манифактуристи, дълго време в нашите очи дружествата, търговските единици, „предприятията“[220], остават незначителни по обем дори само в собствената си дейност. В Амстердам един „консорциум“ наброява най-много двайсет-трийсет души[221]; банката на Луи Грефюл, която е най-голямата в Париж в навечерието на революцията, има трийсетина служители[222]. Дружеството, независимо от големината си, спокойно се помещава в една къща, обикновено тази на собственика, на „главния“. Ето на кое се дължи дълговечността на неговия семеен, дори бихме казали патриархален характер. Според Дефо *servants* живеят в дома на едрия търговец, хранят се на трапезата му и си позволяват да излизат само с негово разрешение. За нощуване извън къщи не може и да става дума! През 1731 г. в лондонския театър някакъв търговец хока своя служител: „Барнуел, не биваше да отсъствате от дома тази нощ без предупреждение.“[223] Атмосферата, която през 1850 г. Густав Фрайтаг ни описва в романа си *Soll und Haben*, чието действие се развива в една германска къща за търговия на едро, все още е подобна. В Англия по времето на кралица Виктория в големите търговски къщи собствениците и персоналът продължават да съжителстват в един вид семейна общност: „*In many business establishments the Day's work was begun by family prayers, in wich the apprentices and assistants joined.*“***[224] И така, нито нещата, нито социалната действителност, нито манталитетът се развиват в галоп. Многочислените малки дружества си остават правило. Значително уедряване на предприяти-

---

* *Златари, които се занимават и с банково дело. – Бел. прев.*

** *Важни търговци. – Бел. прев.*

*** *Във всяка кантора работният ден започва със семейна молитва, в която участват всички чираци и служители (англ.) – Бел. прев.*

ята има само тогава, когато се влезе във връзка с държавата – държавата, която е най-колосалното предприятие, което, окрупнявайки себе си, се ползва с привилегията да окрупнява и другите.

Големите търговски компании имат предшественици

Големите търговски компании се раждат от търговските монополи. В най-общи линии те съществуват от XVII в. и са наследство от европейския Северозапад. Ето какво основателно се приема и повтаря като истина. Досущ градовете от вътрешността на Италия, които създават (под името „компания") дружества по флорентински образец и благодарение на това свое оръжие се отварят за търговските потоци из Средиземноморието и Европа, така и Обединените провинции и Англия си служат със своите компании, за да завладеят света.

Все пак макар и вярно, това твърдение не показва точното място на подобно удивително явление от гледна точка на историческата перспектива. Всъщност монополите на големите компании имат две или три отличителни черти: те налагат капиталистическата игра на високи обороти; те са немислими без привилегиите, които държавата им предоставя; те обсебват цели зони от далечната търговия. Една от всички „компании", които предшестват *Oost Indische Companie*, носи типичното име *Companie Van Varre*, за далечни страни. Това показва, че нито далечната търговия, нито привилегиите на държавните концесии, нито използването на капитал датират от началото на XVII в. Капитализъм и държава са действащи лица във *Fernhandel* още преди основаването на английската *Moscovy Companie* през 1553–1555 г. Още от началото на XIV в. Венеция осъществява голяма търговия с цялото Средиземноморие и цяла Европа, до която намира достъп, включително и със Севера: през 1314 г. венециански галери достигат до Брюге. През XIV в., изправена пред повсеместното разпространение на икономическия спад, Сеньорията организира системата на *galere de mercato*. Нейният арсенал строи огромните си кораби и ги съоръжава (това означава, че поема разноските по отплаването), отдава ги под наем и благоприятства трафика на патрицианските стоки. Тук става дума за мощен *dumping*, който не убягва от проницателния поглед на Джино Лудзато. *Galere da mercato* имат своето място до първите десетилетия на XVI в. като оръжие на Венеция в борбата ѝ за хегемония.

След откриването на Америка и обиколката на Вашку да Гама се открива още по-обширно пространство за създаване на подобни системи. Независимо че открива нови и неизчерпаеми облаги, европейският капитализъм не успява още тогава да направи изключителни пробиви. То е защото испанската държава налага компаниите *Consejo de Indias, Casa de la Contratation* и *Carrera de Indias*. Как биха могли да прескочат стълпотворението от препятствия и надзорници? В Лисабон стои царят на търговията, сполучливо наречен от Нунеш Диас[225] „монархическият капитализъм" на *Casa de India* с нейната флота, фактории и държавен монопол. Деловите среди трябва да се приспособят към тези условия.

Този вид системи имат дълъг живот: португалската до към 1615–1620 г., а испанската до 1784 г. Тъй че, ако иберийските страни дълго време се колебаят да основат големи търговски компании, то е защото държавата, като се почне от Лисабон, Севиля, а после и Кадис, предоставя на търговците свобода на действие. Машината е в ход. А и кой ли би могъл да я спре, щом веднъж е задвижена? Често казват, че със своята *Carrera de Indias* Испания подражава на Венеция, и това е вярно. Твърдят също, че Лисабон подражава на Генуа, но сравнението не е чак толкова правилно[226]. Във Венеция всичко се прави за държавата, а в Генуа всичко се прави за капитала. Затова в Лисабон, където модерната държава е заела именно това място, може да се каже, че е налице всичко друго, но не и генуезката свобода на действие.

Държавата и капиталът са две повече или по-малко родствено свързани сили. Как се осъществява тяхното съгласие в Обединените провинции и в Англия? Това е най-съществения въпрос от историята на големите компании.

Просто тройно правило

Монополът на всяка компания зависи от взаимното влияние на три дадености: най-напред – държава, която неизменно присъства и е в една или друга степен ефективна; търговският свят, което ще рече капиталите, банковото дело, кредитът, клиентите – един свят, който може да бъде враждебно или приятелски настроен или и двете наведнъж; и накрая подлежащата на експлоатация зона за далечна търговия, която сама по себе си определя много неща.

Държавата неизменно присъства, тъкмо тя разпределя и гарантира привилегиите на националния пазар, който е изходна база. Ала тези привилегии не са безплатни дарове. Всяка компания се появява в отговор на някоя фискална операция, свързана с финансовите затруднения, които са вечен залог на съвременнните държави. Компаниите не престават да плащат отново и отново своите привилегии, които всеки път се подновяват след дълги дискусии. Дори привидно неоднородна държава като Обединените провинции се договаря да облага доходоносната *Oost Indishe Compagnie*, принуждава я да влага средства, да плаща налози, да допусне акционерите ѝ да плащат данък върху капитала, което не е маловажна подробност, като се има предвид реалната стойност на акциите по курса на борсата. Както казва адвокатът Петер ван Дам, човекът, който най-добре познава *Oost Indishe Compagnie* (а разсъждението му може да бъде разпростряно върху съперничещите компании): „Държавата може само да се радва от съществуването на дружество, което всяка година внася в хазната толкова огромни суми, че страната извлича от търговията и корабоплаването до Индия три пъти повече печалба, отколкото акционерите.“[227]

Няма смисъл да се задълбочаваме в тази глава, свързана с всеизвестни истини. Все пак всяка държава чрез начина си на действие придава особености в облика на своите компании. В Англия след революцията от 1688 г. те са по-свободни, отколкото в Холандия, където се усеща тежестта на няко-

Корабостроителница и хангар на Източноиндийската компания в Амстердам. Щампа от Я. Мулдер, около 1700 г. (Cliché Fondation Atlas van Stolk)

гашната слава. Ако продължим все така с Индийската компания, можем да кажем, че във Франция тя се основава и разтурва по волята на кралското правителство, което я държи под своя опека като нещо извън живота на страната, висящо във въздуха и непрекъснато управлявано от хора с малка или никаква компетентност. Кой французин не вижда тези разлики? През юли 1713 г. едно писмо от Лондон известява учредяването на компанията *Asiento* (това е бъдещата Южноморска компания, удостоена още от основаването си с държаната доскоро от французите привилегия да снабдяват испанска Америка с чернокожи роби). „ [Това] е една компания от частни лица – се казва във въпросното писмо, – на която е била възложена тази доставка; и тук заповедите на Двора нямат никакво влияние върху интересите на частните лица..."[228] Това е повече от красноречиво. Но още от 1713 г. разликата в деловите сфери между двата бряга на Ламанша е вече голяма.

Накратко, трябва да сме в състояние да отбележим до какво равнище и по какъв начин се развиват отношенията между държавата и компаниите. Последните се развиват само когато държавата се въздържа от намеса по френски образец. И напротив, когато по правило се ползват с известна икономическа свобода, капитализмът излиза на пазара и се приспособява към всички трудности или административни прищевки. Трябва да признаем, че *Oost Indishe Compagnie* – с няколко месеца по-млада от английската *East India Company*, но всъщност първият импозантен и стимулиращ успех на го-

лемите компании – има сложна и причудлива структура. Всъщност тя е разделена на шест независими камари (Холандия, Зеланд, Делфт, Ротердам, Хоорн, Енкхузен), под общото управление на XVII господа (*Heeren Zeventien*), осем от които са от холандската камара. С посредничеството на камарите буржоазията от средите на градските управляващи има достъп до крупни и доходоносни начинания. Директорите на местните камари (*Gewindhebbers*, които избират Heeren XVII) на свой ред имат достъп до общото управление на компанията. Трябва мимоходом да отбележим как специфичното раздробяване подпомага изплуването на местните икономики от привидно общите води на единната икономика на холандските провинции. Което изобщо не възпрепятства доминирането на Амстердам. И постоянното присъствие на семейни династии в лабиринта на *Oost Indishe Compagnie*. В списъците на *Heeren XVII* и *Heeren XIX* (директорите на Западноиндийската компания, създадена през 1621 г.) са увековечени няколко могъщи фамилии като Бикерс от Амстердам и Лампзинс от Зеланд. Те не са наложени от държавата, а от парите и обществото. Същите наблюдения могат да се направят и по отношение на английската *East India Company*, на *South Sea Company* или на Английската банка, или ако вземем един по-ограничен, но съвсем недвусмислен пример с Английската компания от Хюстънския залив. Всички тези компании опират до малки, жилави, вкопчени в привилегиите си господстващи групировки, които са невероятно консервативни и бягат от търсенето на промени и нововъведения като дявол от тамян. Те са прекалено добре осигурени, за да питаят вкус към риска. Дори ни минава през ум непочтителната мисъл, че не олицетворяват търговската интелигентност. Твърде често казват, че *Oost Indishe Compagnie* е прогнила в основите си, но тя също така е прогнила и по върховете. Всъщност онова, което ѝ позволява да се задържи толкова дълго, е фактът, че тя се е вкопчила в най-плодотворната размяна за ония времена.

В действителност съдбата на компаниите се определя в зависимост от територията на нейния монопол. География преди всичко! С практиката се оказва, че търговията с Азия е най-солидната база за тези мащабни експерименти. Нито Атлантикът – африканският трафик и търговията с двете Америки, нито европейските морета – Балтийско, Бяло и огромното Средиземно море, предлагат поле за действие с толкова продължителна ползотворност. Погледнете в рамките на английската история каква е съдбата на Московската компания, на Левантийската компания, на Африканската компания или в рамките на нидерландската история, където е още по-забележим крайният упадък на Западноиндийската компания. Географията на успеха на големите търговски компании съвсем не е случайна. Дали е така, защото търговията с Азия е изключително под знака на лукса? Пипер, изтънчени подправки, коприна, фина басма, китайско злато, японско сребро, а скоро и чай, кафе, лакови изделия и порцелан? Европа, която също е жертва на изобилието, увеличава апетита си за предмети на разкоша. А рухването на империята на Великия Могол в началото на XVIII в. оставя Индия на жадните западни търговци. Но е безспорно, че отдалечеността, трудностите и витиеватостта на азиатската търговия я правят ловно поле, запазено само за едрия капитал, който единствен е в състояние да поддържа циркулирането на огромна маса пари в

брой. Тези мащаби в началото отстраняват конкуренцията или поне я затрудняват: летвата е високо вдигната. През 1645 г. някакъв англичанин пише: „*Private men cannot extend to making such long, adventurous and costly voyages.*“*[229] Наистина пристрастно разсъждение, многократно повтаряна в Англия и извън нея защитна реч, която все пак не е съвсем вярна: много *private men* биха могли да съберат необходимите капитали, както по-нататък ще видим. И последният подарък от Азия: тя храни на място европееца, който е на служба там. Търговията от Индия с Индия, която е изключително доходна, издържа португалската империя в продължение на цял век и изхранва холандската империя два поредни века, преди накрая Англия да я задуши в прегръдките си.

Но дали наистина я е задушила? Тези местни трафици, основани на европейския успех, който се гради върху регулярността им, са доказателство за силата на една местна икономика, създадена да просъществува. След изминалите векове експлоатация Европа има преимуществото да се озове пред гъсто населени и развити цивилизации, с вече организирани за износ земеделско и занаятчийско производство, с повсеместни търговски вериги и дейни посредници. В Ява например холандците се осланят на китайския опит при прибирането на продукцията и натрупването на храни. Вместо да създава, както прави в Америка, Европа само експлоатира и заграбва онова, което вече е солидно изградено в Далечния изток. Благодарение на своя бял метал тя си позволява да насили портите на дома. Едва в края на надпреварата военният и политическият успех, който поставя Англия в господстващо положение, ще разлюлее из основи старото равновесие.

Английските компании

Английското богатство не се създава рано. Към 1500 г. Англия е „изостанала“ страна без могъща флота, с предимно земеделско население и само две богатства: огромно производство на вълна и силна сукнарска индустрия (като втората се развива до такава степен, че лека-полека всмуква първата). Тази промишленост, стъпила здраво на селскостопанска основа, произвежда в английския Югозапад и Изток здрав шаяк (*broad cloth*), а в Уест Райдинг тънко и рехаво сукно (*kersies*). Тази Англия, със столица, наброяваща 75 000 жители, която все още не е, но скоро ще се превърне в чудовище с укрепнала след войната на Двете рози монархия, със своите мощни съсловни сдружения и оживени панаири, си остава страна с традиционна икономика. Но търговският живот започва да се отделя от занаятчийството; разделението е, грубо казано, аналогично на онова, което се установява в италианските предренесансови градове.

Естествено е първите големи английски дружества да възникнат в рамките на външнотърговската размяна. Двете по-големи от тях, върху които има-

---

* *Частните лица не могат да си позволят да направят такова продължително, опасно и скъпо пътешествие (англ.). – Бел. прев.*

ме наблюдения – на износителите на вълна, на Търговците от тържището (*Merchants of the Staple*), като въпросното етапно тържище е в Кале*, и на търговците на сукно, участващи в *Merchants adventurers* – имат все още примитивна организация. Тъй като *Staplers* представляват английската вълна, която скоро престава да е обект на износ, ще ги оставим настрана. Другото дружество, *Merchant adventurers*[230], което хитроумно използва в наименованието си нашумялата дума *adventurers* (употребявана всъщност за назоваване на всички търговски предприемачи, които осъществяват външна търговия), обединява износители на небоядисано сукно за Нидерландия, с които има подписани редица договори (например през 1493–1494 и през 1505 г.). Постепенно лондонските галантеристи (*mercers*) и ангросисти (*grocers*), които в по-голямата си част са предприемачи (*adventurers*), заемат първите места и се опитват да изтласкат провинциалистите, които образуват съперничещата група на търговците, идващи северно от Туин. Още от 1475 г. лондонските търговци действат с обединени усилия, наемат общи кораби за пратките си, организират се при плащането на мита и получаването на привилегии под бързо проявилия се диктат на *mercers*. През 1497 г. кралската власт се намесва, за да принуди съсредоточената на лондонска територия компания да приеме извънстолични търговци. Въпреки всичко последните биват приети като по-нископоставени.

Първата организационна особеност, която се набива на очи при *Merchant Adventurers*, е, че истинската централа се намира извън Англия, като дълго остава в Антверпен и Берг оп Зоом, чиито панаири си оспорват клиентелата им. Установяването в Нидерландия означава за компанията възможност да лавира между споменатите два града и по-добре да охранява привилегиите си. Но най-главното е, че именно на тези пазари на континента се извършват най-значимите сделки – продажба на сукно, покупка на подправки и връщането на направените разходи в пари в брой. Именно тук човек може да влезе във връзка с най-оживената световна икономика. В Лондон властват по-възрастните търговци, които се боят от пътуването и оживените пазари. Младите са в Антверпен. През 1542 г. „маститите" от Лондон се оплакват пред *Privy Counsil*, че „младите от Антверпен" изобщо не зачитат мнението на своите „учители и господари" от Лондон[231].

Но в случая онова, което ни интересува, е, че *Merchant Adventurers Company* представлява един вид „корпорация". Дисциплината, която е наложена на търговците, е сходна с онази, която гилдиите налагат на своите членове в тесните рамки на даден град. Нейните признати от държавата правилници, като например Кралския сборник закони от 1608 г.[232], го доказват много изразително. Членовете на компанията са „братя" помежду си, а же-

---

* *Английската вълна е една от най-важните стоки, които се доставят на континента чрез посредничеството на задължително тържище, наречено „етапно", организирано с цел да се контролира пазарът. Правото да се организира етапен пазар се предоставя от краля на Англия срещу заплащане. С течение на времето различни градове са се ползвали с това право, което им носи икономическа изгода. В различни години такива етапни средища са били Сент Омер, Амиен, Брюге и накрая Кале, за който става дума в случая. – Бел. прев.*

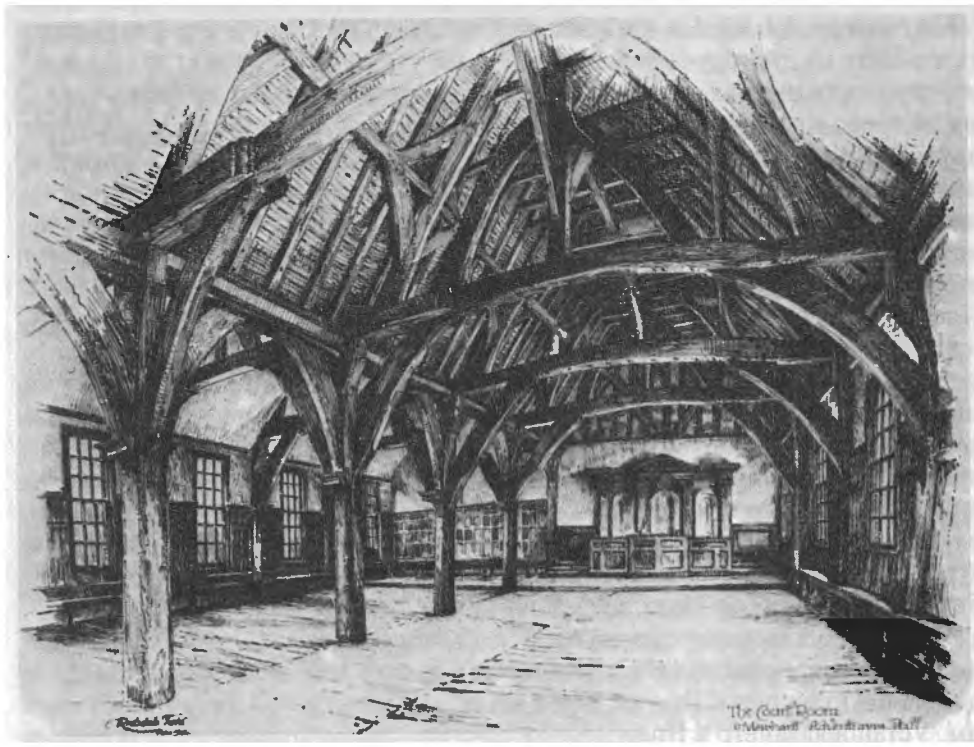

Залата на съда в йоркския дворец Merchant Adventurers (Photo Country Life)

ните им са „сестри". Братята трябва да ходят заедно на църковна служба и на погребения. Забранява им се да се държат неприлично, да употребяват обидни думи, да се напиват, да се излагат с лоши обноски – като например да изтичат да вземат пощата си, вместо да изчакат да им я донесат в кантората, или да носят сами стоките си, превили тръб под тежки денкове; забранени са им също споровете, оскърбленията и дуелите. Компанията е нравствена общност, която е юридическо лице. Тя има свое управление (управител, представители, съдии, секретари). Разполага с търговски монопол и с наследствени привилегии за вечни времена (правото да си го предава в наследство). Всички тези особености могат да се наподобят (несъмнено според по-късното определение на Джошая Чайлд) на *regulated company*, т.е. на сдружение с регламент или *mutatis mutandis* на нещо като гилдиите и ханзите, известни в страните по крайбрежието на Северно море.

И така, никаква новост и никаква оригиналност. Дружеството *Merchant Adventurers*, чието основаване без съмнение може да бъде отнесено към времето отпреди XV в., едва ли е чакало благоволението на английските кралски власти. Появата на компанията, както предполага Майкъл Постън[233], без съмнение е следствие от спада на продажбите на сукно, откъдето идва необ-

ходимостта от тясно сплотяване, за да се реагира. Но тук не става дума за акционерно дружество. Членовете (които заплащат вноска при постъпването, освен в случаите, когато получават правото по наследство или в края на стажа при някой участник в компанията) търгуват на своя отговорност. Като цяло това е образувание от стар тип, облечено във функции, които еволюцията на английската икономика – преминаването от сурова към обработено вълна – му е подготвила и то играе ролята си възхитително, като ефикасно обединение на индивидуални, съгласувани помежду си, но обособени дейности. За такава организация би било лесно да се превърне в огромно обединение с общ капитал, в *Joint Stock Company*. И така *Merchants Adventurers*, които действително са в упадък, запазват старата си организация до 1809 г., когато Наполеон завладява Хамбург (където компанията се настанява за постоянно след 1611 г.[234]) и слага край на нейната история.

Тези подробности за *Merchant Adventurers* са достатъчни, за да може читателят да си създаде представа как вероятно е изглеждало дружеството с регламент (*regulated company*). Всъщност първите акционерни дружества, които се умножават в Англия с подема ѝ в края на XVI и началото на XVII в.[235], не стават тутакси мнозинство, трябва им още време. Дружествата с регламент се промъкват сред фирмите от друг тип, които извършват сходни дейности; понякога дори имат вид на някаква по-висша форма, защото акционерните дружества, като например Московското, създадено през 1555, или Левантийското, учредено през 1581 г., впоследствие биват трансформирани в дружество с регламент: първото през 1622 и после през 1669 г., второто през 1605 г., а Африканската компания през 1750 г. Дори създадената през 1599 г. и привилегирована през 1600 г. Западноиндийска английска компания, когато в периода 1698–1708 г. преживява небезинтересна криза, отново бива отчасти превърната в дружество с регламент.

Впрочем на учредената с много по-малко капитал, отколкото холандската, Западноиндийска английска компания, през първия век съществование нещо не ѝ достига, за да бъде истинско акционерно дружество. Нейният капитал е събран само за едно пътуване, като търговците при завръщането на кораба си възстановяват вложения капитал и печалбата. Дълго време всеки акционер има право да оттегли участието си. Лека-полека нещата се променят. След 1612 г. сметките се правят не за едно, а за цяла поредица предстоящи пътувания. И едва след 1658 г. фирменият капитал става неприкосновен. Към 1688 г. акциите се търгуват на Лондонската борса, както тези на Холандската компания – на борсата в Амстердам. Така постепенно се достига до акционерно дружество от холандски тип. Необходим е бил почти цял век.

Компании и конюнктура

Повсеместният успех на компаниите от европейския Северозапад освен всичко друго е и въпрос на конюнктура и хронология. Начало на разцвета на Амстердам се слага някъде около 1580–1585 г. Повторното завладяване на Антверпен от Александър Фарнезе дамгосва завинаги съдбата на града на

Шелда. Търговската му разруха, макар и непълна, обезпечава триумфа на града съперник. Следователно през 1585 г. ни делят близо двайсет години от основаването (през 1602 г.) на *Oost Indishe*. Което ще рече, че тя възниква след разцвета на Амстердам. Или най-малкото не тя го създава, а по-скоро се дължи отчасти на него. Във всеки случай успехът ѝ е почти незабавен. Както и на създадената малко преди това Английска компания.

Крахът на французите в опитите им да създадат търговски компании се проточва от 1664 до 1682 г.: Западноиндийската компания, учредена през 1664 г., „много бързо се сблъсква с финансови затруднения" и привилегиите ѝ биват оттеглени през 1682 г.; основаната през 1670 г. Левантийска компания запада през 1672 г.; създадената през юли 1669 г.[236] Северна компания е истинско „фиаско"; съществуването на формираната през 1664 г. Западноиндийска компания[236] е прекратено през 1674 г. Следователно цяла поредица провали, нищожно компенсирани от полууспеха на Западноиндийската компания. И на фона на тези несполуки – успехът на англичаните и холандците. Такъв контраст изисква обяснение. В пасива на френските предприятия не бива да пропуснем да впишем недоверието на нашите търговци към кралското правителство, относителната финансова немощ и незрялостта на подобието на френски капитализъм. Но естествено не е за пренебрегване и трудността да се проникне във вече организирани мрежи: добрите места са вече заети и всеки ги брани със зъби и нокти. Жан Мьоврe пише[237]: „Освен това чуждестранните компании, основани в първата половина на века, са имали забележителни печалби, които вследствие промените на конюнктурата повече не се срещат." Французите зле подбират момента. Колбер идва твърде късно. Толкова късно, че безпрецедентният подем дава на северните страни и най-вече на Нидерландия преимущество, което ги прави способни да устоят на всяко евентуално съперничество и дори на спънките от неблагоприятната конюнктура.

В действителност една и съща конюнктура в зависимост от мястото може да предизвика различни последствия. Например преходът между двата века (1680–1720 г.) е труден период за цяла Европа, но в Англия той е белязан от превратности и кризи, които създават впечатление за всеобщ подем. Дали това е защото в периоди на отлив или стагнация някои икономики остават някак си заслонени и по-незасегнати от останалите? Във всеки случай след революцията от 1688 г. в Англия всичко се активизира: установява се мощна система на обществен кредит „по холандски", а през 1694 г. дръзко и успешно се създава Английската банка, която стабилизира пазара на държавни ценни книжа и дава допълнителен тласък на деловите дейности. Последните се развиват по блестящ начин: менителниците и чековете заемат все по-голямо място на вътрешния пазар[238]. Външната търговия се развива и разнообразява: според Грегъри Кинг и Давнан това е секторът, който се развива най-бързо[239]. Появява се увлечение по инвестиции в *Joint Stock Company*: през 1688 г. те са 24 на брой (включително Шотландската), от 1692 до 1695 г. се създават 150 акционерни дружества, но не всички от тях оцеляват[240]. Претопяването на парите по време на кризата през 1696 г. е жестоко предупреждение, и то не само за мошеническите сделки. Все пак от него пострадват хиляди акционери. Това става причина с указа от 1697 г.

броят на борсовите посредници (*stock jobbers*) да се намали на 100 души и да се сложи край на облекченията за търговските агенти[241]. Което не пречи на бума на инвестициите да продължи до 1720 г., годината на скандала със *Sea Bubble*. Безспорно това е бурен, но плодотворен период въпреки огромните парични удръжки от правителството на Уилям III и кралица Ана.

В така създадения климат на изправените пред частната инициатива компании им е трудно да запазят привилегиите си. Монополите на Руската и Левантийската компания са прекратени. Дали и Източноиндийската компания ще претърпи крушение, независимо че капиталът ѝ е значително нараснал? В създадените либерални условия възниква втора компания и борсовата битка между старата и новата, продължила до 1708 г., е напрегната като криминален роман.

Без да се опитваме да сгъстим черните краски по отношение на агресивния капитализъм, който се установява през тези години, ще посочим един любопитен случай. През август 1698 г. търговците от старата компания възнамеряват да преотстъпят някои от своите предприятия в Индия било то на новите, било то (ако може да им се вярва) на Западноиндийската френска компания. На 6 август 1698 г. Поншартрен* пише на Талар**[242]: „*Директорите на Френската индийска компания са били известени, че онези от старата Английска компания възнамерявали да продадат своите предприятия в Масулипатам на брега на Коромандел и че можели да преговарят с тях по въпроса.* Намеренията на Негово величество са да се опитате без много шум *да разберете дали тези намерения са действителни, а ако се окаже така, да се узнае дали те имат право да продават и каква цена ще искат.*" Думите в курсив са шифрирани в текста. Талар, който още е в Утрехт, отговаря на министъра на 21 август[242]: „Сигурно е, че *директорите на старата английска Западноиндийска кантора искат да продават предприятията си там, а тези от новата, за да ги получат на по-ниска цена, се преструват, че не ги желаят и могат да минат без тях, но аз се съмнявам, че първите, които са богати лондонски търговци и имат какво да губят, ще се решат да правят сделки с чужденци.*" Десет години по-късно всичко си отива на място чрез сливането на двете английски компании.

Всичко това обяснява поведението на холандците, които, разгневени от забраняващите им да търгуват с Далечния изток трайни монополи в родината, предизвикват или се опитват да предизвикат създаването на индийски компании във Франция, Дания, Швеция и Тоскана, като им доставят капитали. То обяснява също климата, който цари в края на XVIII и началото на XIX в. в английска Индия, където натискът на английските търговци срещу привилегиите на *East India* (които ще бъдат премахнати едва през 1865 г.) се опира на съучастничеството не само на местните представители на компанията, но и на рояк европейски търговци от всякакви националности, които са включени активно в контрабандна търговия най-вече с Китай, Индонезия и Филипините и в доходоносния трафик на мръсни пари в Европа.

---

* *Луи Фелипо, граф дьо Поншартрен (1643–1727) – френски политик, главен финансов надзорник през 1689 г., канцлер на Франция от 1699 до 1714 г. – Бел. прев.*

** *Камий д'Остен, граф дьо Талар (1652–1728) – маршал на Франция. – Бел. прев.*

Компаниите и свободата на търговията

Питър Ласлет[243] се опитва да ни убеди, че Западноиндийската английска компания и Английската банка, „вече представляващи модел на институциите, които в крайна сметка оформят „деловия живот" така, както ние го разбираме", „преди началото на XVIII в. са имали нищожно влияние върху цялостната търговска и индустриална дейност" на Англия. Чарлс Боксър е още по-категоричен, без да подкрепя твърденията си с нещо по-конкретно[244]. За него големите търговски компании не са най-съществено. У. Р. Скот е поточен: за 1703 г. (след очевиден подем) той оценява масата на събраните акционерни капитали на 8 милиона лири стерлинги, докато според Кинг още през 1688 г. националният доход достига 45 милиона, а съвкупният обществен продукт на повече от 600 милиона[245].

Но тази песен ни е позната: всеки път, когато някоя напреднала дейност се съпоставя по обем с икономиката като цяло, голямата маса до такава степен надделява над изключението, че го заличава. Не съм убеден, че нещата стоят така. Значими факти са онези, които носят последствия, а когато последствията са модернизирането на икономиката, „модела" на бъдещия „делови живот", ускореното натрупване на капитала и зората на колонизацията, те трябва два пъти да бъдат сложени на кантара. Впрочем нима бурята от протести срещу монопола на компаниите не показва, че залогът си струва усилията?

Още преди 1700 г. търговският свят не престава да роптае срещу монополите. Молбите, гневът, надеждите и компромисите вече са нещо познато. Но дори и да не пресилваме свидетелствата, очевидно е, че монополът на една или друга компания, който сравнително безропотно е бил понасян през XVII в., през следващия век вече изглежда непоносим и скандален. Нантският търговски представител Деказо го посочва без заобикалки в един от докладите си (1701 г.)[246]: „Привилегиите на лишаващите [разбирайте изключителните] компании са вредни за търговията", защото в наши дни „поданиците имат толкова способности и хъс, колкото незаинтересованост и некадърност има в учреждения като компаниите". Търговците вече могат сами да пътуват до Западна Индия, Китай, в Гвинея за търговията с чернокожи, в Сенегал за златен прах, кожи, слонова кост и гума. Същото твърди и Никола Менаже, когато е представител на пазара в Руан (3 юни 1704 г.)[247]: „...Безспорен принцип по отношение на търговията е, че всички компании с изключителни права са създадени по-скоро за да я свиват [*sic*], отколкото да я разширяват, и че за държавата е много по-изгодно търговията ѝ да е в ръцете на всички поданици, отколкото да е съсредоточена в ръцете на малък брой хора." В някакъв официален доклад от 1699 г.[248] дори привържениците на компаниите приемат, че все пак не бива „ правото на свободна търговия да се отнема на частните лица и че държавата не бива да притежава изключителни права в тази сфера". В Англия „контрабандисти [*interlopers*] или авантюристи търгуват по същите места, където това може да се върши от английските компании"[248]. Всъщност през 1661 г. компанията оставя в ръцете на частни лица вътрешноиндийския трафик. След революцията от 1688 г., която всъщност е революция на търговците, градусът на общественото мнение е толкова висок, че привилегиите на *East India* са иззети и е обявена свобода на търговията с Индия. Ала през 1698 г. или по-скоро през 1708 г.

всичко отново ще бъде вкарано в релсите и „изключителните права“ отново стават правило.

Франция също е свидетел на подобни приливи и отливи. През 1681 г. (на 20 декември) и през 1682 г. (на 20 януари) Колбер прокламира свобода на търговията с Индия, като в ръцете на компанията остава само транспортът и складирането на стоки[249]. Впрочем компанията сама предава срещу заплащане своите привилегии на някаква компания от Сен Мало[250]. Но дали след това Индийската компания все още продължава да съществува? „Нашата Западноиндийска френска компания [*sic*], чиято разруха е срам и позор за кралския флаг и за нацията“ – пише Анисон от Лондон на 20 май 1713 г.[251] Ала умиращите институции имат тежък живот. Компанията наистина оцелява през смутните години на системата на Лоу и е възстановена през 1722–1723 г. с фонд от материални активи, но без достатъчно дотации в налични средства. Битките и печалбите траят до около 1760 г. През 1769 г. мощната кампания, ръководена от икономистите, слага край на монопола и отваря френската търговия към свободните пътища до Индия и Китай[252]. През 1785 г. Калон или по-скоро групата, която гравитира около него, измъква от плитчините Индийската компания, която всъщност е засенчена от Английската компания, но след няколко нашумели спекулации революцията слага край на дейността ѝ през 1790 г.[253]

ОТНОВО ТРИЕДИНСТВО

И така, капитализмът може да се разглежда, от една страна, по отношение на различните сфери на икономиката, а от друга – по отношение на търговската йерархия, чийто връх заема. Ето кое ни връща към схемата, която още от първите страници ни предлага настоящият труд[254]: в основата е многоликият, самодостатъчен и рутинен „материален живот“; над него е животът с по-ясни икономически очертания, който по нашите обяснения се стреми да придобие облика на конкурентна пазарна икономика; и накрая е капиталистическата дейност. Всичко щеше да е пределно ясно, ако това работно разделение се проявяваше на място с ярки, недвусмислени и разпознаваеми от пръв поглед черти. Ала очевидно действителността не е толкова проста.

Особено трудно е да се очертае линията, която материализира решаващото според нас противоречие между капитализъм и икономика. В смисъла, който влагаме в думата, икономиката е онази вселена на *прозрачност* и *повтаряемост*, където всеки, благодарение на колективния опит, предварително е наясно как ще се развие процесът на размяна. Така стоят винаги нещата с градските пазари, където се осъществява покупко-продажбата на стоки за всекидневно потребление и размяната на пари срещу стока или стока срещу пари се извършва веднага, в момента на сключването на сделката. Така е със складовете за продажба на едро. Така е, дори когато имат широк обхват, с всички *редовни* трафици, чийто произход, условия, пътища и крайно назначение са всеизвестни, например със сицилианското жито, вината и стафидите от левантийските острови, солта (когато държавата не се намесва), апулийския зехтин, ръжта, дървения материал и смолата от Балтийско море и пр. Като цяло в случая имаме предвид многобройни, обикновено древни маршрути, чието трасе, график и разлики в цените са всеизвестни, а това оз-

начава, че те са постоянно отворени за конкуренцията. Вярно е, че всичко се усложнява, ако определена стока по една или друга причина предизвика спекулативен интерес; в такива случаи тя се натрупва в някой склад, а после се извършва преразпределението ѝ, обикновено на далечни разстояния и в големи количества. Например житните храни от Балтика зависят от редовната търговия на пазарната икономика: кривата на покупните цени в Данциг редовно следва кривата на продажните цени в Амстердам[255]. Ала щом веднъж бъде натрупано в градските складове, житото преминава на друго ниво: то вече започва да зависи от игрите на привилегированите, където тежката дума принадлежи само на едрите търговци, които го изпращат в най-различни краища, там, където настъпващият глад покачва цената му без никаква връзка с покупната, или там, където може да бъде разменено за търсени стоки. Вярно е, че в национален мащаб, и то особено спрямо житото, съществуват възможности за дребни спекулации, за един вид микрокапитализъм, но те потъват в цялостната икономика. Големите капиталистически игри се подслоняват в ненасъщното, в необикновеното и в далечните връзки, намиращи се на месеци или дори години разстояние.

Можем ли при тези условия да поставим от едната страна пазарната икономика или прозрачността – нека за последен път я наречем така, а от другата – капитализма, т.е. спекулацията? И дали наистина в случая става дума само за понятия? Или сме изправени пред конкретна граница, за която дори действащите лице си дават известна сметка? Когато князът електор на Саксония изявява желание да възнагради Лутер с четири *Kuxen* минни акции, равностойни на 300 гулдена, последният възразява[256]: „*Ich will kein Kuks haben! Es ist Spielgeld und will nicht wuddeln dasselbig Geld.*" „Не искам акции! Това са спекулантски пари, а аз не желая да съдействам за възхода на такива пари." Многозначителен, дори твърде многозначителен израз, вероятно защото бащата и братът на Лутер са били дребни предприемачи в мансфелдските медни мини – т.е. от страната на лошите на капиталистическата барикада. Но подобен отглас за многоликата спекулация срещаме и у Ж.-П. Рикар, който иначе е безстрастен наблюдател на амстердамския живот: „Търговският дух така е завладял Амстердам, че тук всичко е подчинено на търгуването и никой не подбира начините."[257] Това със сигурност е друг свят. За Йохан Георг Бюх, автор на една история на търговията в Хамбург, борсовите витиеватости в Амстердам и по другите големи пазари[258] „не са дела за разумен човек, а за някой любител на хазарта". Още веднъж, но вече от другата страна на границата, съзираме същата разделителна линия в думите, които Емил Зола (1891 г.)[259] изказва с устата на своя герой, делови мъж, който се кани да лансира нова банкерска фирма: „Със своите законни и посредствени печалби, с разумния баланс на всекидневните сделки съществуването е същинска безкрайно монотонна пустиня, истинско блато, в което всички жизнени сили дремят и застояват[...] Докато спекулацията е стръвта на живота, тя е вечното желание, което те тласка да се бориш и живееш [...] Без спекулации няма търговия."

Съзнанието за различията между двете икономически вселени и двата начина на живот тук е изразено без преструвки. Ще кажете, че е литература? Да, без съмнение. Но цял век преди това, със съвсем друг изказ абат Галиани (1728–1787 г.) изразява същата идея за разделение, която е колкото икономическа, толкова и човешка. В своите *„Диалози за зърнената търго-*

вия"[260] (1770 г.) той лансира срещу физиократите скандалната мисъл, че търговията със зърно не е в състояние да създаде богатството на една страна. Ето и доказателствата му: не само че житото е хранителен продукт, „който има твърде малка стойност спрямо теглото и мястото, което заема", следователно пренасянето му е скъпо; не само че е лесно унищожимо от насекоми и плъхове и трудно за съхранение; не само че „се сеща да се появи на бял свят в средата на лятото", а трябва да се търгува „през точно противоположния сезон", сезона на бурните морета и непроходимите през зимата пътища, но на всичко отгоре „жито има навсякъде. Няма страна без жито." Никоя страна не е привилегирована в тази култура. Сравнете го със зехтина и виното, които са продукти на топлия климат: „Тяхната продажба [е] сигурна, постоянна, регламентирана. Прованс винаги ще продава зехтина си на Нормандия [...] Всяка година от едната страна ще има търсене, а от другата – продажби; и ще бъде така во веки веков [...] Истинските съкровища на Франция, като се има предвид плодородието на почвите ѝ, са вината и зехтинът. Целият Север се нуждае от тях и целият Север изобщо не ги произвежда. Така се установява търговия, която си създава свои канали, *престава да бъде спекулация* и се превръща в нещо обичайно." Когато става дума за жито, не може да се очаква никаква ритмичност; никога не се знае кога ще се появи търсене, нито кой би могъл да се запаси, нито дали няма да пристигне прекалено късно, след като някой друг вече е задоволил нуждите. Рисковете са много големи. Ето защо „дребни търговци с незначителни средства" могат да търгуват със зехтин или вино и да печелят от това; „дори печалбата е по-добра, когато се търгува в малки количества. Икономиката и честността правят разцвета ѝ [...] Но за търговията [на едро] на зърно трябва да се търсят най-могъщите и най-дългите ръце в цялото търговско съсловие." Само тези „могъщи ръце" са осведомени; само те могат да поемат риска и „тъй като рискът окастря излишния наплив", ето че те стават „монополисти", получаващи „печалби, пропорционални на риска". Такова е положението при „*външната* търговия със зърно". В национални рамки, например между различните области на Франция, неравностойността на реколтата в различните места също позволява известна спекулация, но не със същите печалби. „Тя е оставена в ръцете на превозвачите, мелничарите и хлебарите, които търгуват на дребно за своя сметка. Така [докато] външната търговия [...] на зърно е необятна и толкова [...] рискована и трудна, че самата ѝ природа поражда монопол, а вътрешната, на близки разстояния, тъкмо обратното, се прави твърде на дребно." Тя преминава през множество ръце и печалбата, която получава всеки, е незначителна.

Ето че дори и житото, което е вездесъща стока в Европа, безпогрешно може да бъде разграничено по схемата, на която сме се спрели: първоначално то е предназначено за самозадоволяване и заема най-долния етаж на материалния живот; то е обект на редовна търговия на малки разстояния, от обичайните житни райони до близкия град, който е „в по-благоприятно местоположение" спрямо тях; то е предмет на нередовна и понякога спекулативна търговия между провинциите; и накрая го срещаме на далечни разстояния, по време на силните и повтарящи се гладни кризи, когато става обект на оживени спекулации на най-едрата търговия. И всеки път това води до смяна на етажа на търговската общност: актьорите са други и се намесват други икономически фактори.

Глава 5

ОБЩЕСТВОТО, ИЛИ „СЪВКУПНОСТ ОТ СЪВКУПНОСТИ“

Включването на социалното измерение в дебата означава връщане към всички поставени и повече или по-малко успешно разрешени в хода на предходните глави въпроси. Както и добавянето към тях на трудностите и неяснотите, които само по себе си предполага едно общество.

Обществото ни обгръща, изпълва и ръководи целия ни живот посредством своята всепроникваща и вездесъща действителност, която понякога дори и не усещаме, подобно на въздуха, който дишаме. На младини Маркс пише: „Обществото е това, което мисли в мен.“[1] В такъв случай историкът не се ли доверява прекалено често на привидности, когато смята, че има пред себе си – в исторически план – само индивиди, чиито отговорности може да преценява по свое усмотрение? В действителност задачата му не се състои само в това да открие „човека“ – формула, с която се злоупотребява, – а да открие различни по значимост социални групи, които до една са взаимообвързани. Люсиен Февр[2] съжалява, че създавайки думата *социология*, философите похищават едничкото название, което според него приляга на историята. Няма никакво съмнение, че за обществените науки като цяло появата на социологията в лицето на Емил Дюркейм (1896)[3] се явява своеобразна революция от коперникански или галилеев характер, смяна на парадигмата, чиито последици се усещат и до ден днешен. Анри Бер начаса я приветства като завръщане след годините на потискащ позитивизъм към „общите идеи“[4]: „Тя отново внася философия в историята.“ Днес като историци поскоро бихме рекли, че социологията прекалява с пристрастието си към общите идеи и най-много ѝ липсва именно историзъм. Ако съществува историческа икономика, то все още няма историческа социология[5]. И причините за подобна липса са прекалено очевидни.

Преди всичко социологията, обратно на икономиката, която в известен смисъл е наука, не успява да определи предмета си. Какво представлява обществото? Никой дори не си поставя повече въпроса след кончината на Жорж Гурвич (1965), макар и неговите определения да не бяха в състояние да задоволят напълно един историк. Неговото „глобално общество“ се явява своеобразна обща обвивка на социалното, тънка като прозрачен и крехък стъклен похлупак. За историка, който е тясно свързан с конкретното, глобалното общество не може да бъде друго освен сбор от взаимообвързани – или не – живи реалности. Не съдържател, ами съдържатели и съдържания.

Именно в този смисъл възприех, по липса на нещо по-добро, да говоря за обществото като за *съвкупност от съвкупности*, като за пълен сбор от фактите, с които в качеството ни на историци боравим в различните клонове на

изследователската ни дейност. Това означава да се заимства от математиците едно толкова удобно понятие, от което самите те се боят. И може би да се употреби доста силен израз, за да се изтъкне една банална истина, а именно: че *всичко* е и не може да не бъде социално. Но целта на една дефиниция е предварително да набележи проблематиката и правилата за първично наблюдение. Ако подобно наблюдение по този начин бъде улеснено в началото и в по-нататъшния си ход, ако след това е налице приемливо подреждане на фактите и логическо заключение, то дефиницията е полезна и оправдана. Всъщност нима терминът *съвкупност от съвкупности* не припомня точно на място, че всяка социална реалност сама по себе си е част от по-висша съвкупност; че като сноп от променливи величини тя изисква и налага други, още по-обширни снопове? Секретарят на Лоу, Жан-Франсоа Мьолон, още през 1734 г. казва: „Съществува толкова тясна връзка между различните части на обществото, че е невъзможно да се нанесе удар по една, който да не рикошира в останалите.“[6] Което е равносилно днес да се каже: „обществеият процес е неделимо цяло“[7], или „историята бива единствено всеобща“[8], за да не изброяваме стотиците формулировки[9].

Разбира се, на практика подобна глобалност трябва да се разчлени на по-ограничени, по-достъпни за наблюдение съвкупности. Как другояче да се борави с подобна огромна маса? „С класифициращата си ръка, пише Й. Шумпетер[7], изследователят *изкуствено* отделя икономическите данни от могъщото [единно] течение на обществото.“ Друг изследовател по свое усмотрение ще отдели било политическата, било културната реалност... В своята блестяща „*Социална история на Англия*“ Дж. М. Тривилиън[10] разбира под това заглавие „историята на един народ, разграничена от политиката“, като че ли подобно разграничение е възможно да отдели тази преди всичко обществена реалност – държавата, от останалите съпътстващи я реалности. Ала няма историк, икономист или социолог, които да не прибягват до разделения от подобен род, макар всички те да са поначало изкуствени – както това на Маркс (база, надстройка), така и моето тричленно деление, върху което почива същината на предходните ми обяснения. Неизменно става въпрос само за обяснителни подходи, като всичко опира до това да се разбере дали те позволяват или не резултатното изчерпване на важната проблематика.

Всъщност нима всяка обществена наука не постъпва по този начин, като очертава и разграничава своята област? Тя разчленява действителността в името на систематичността, но и по необходимост: кой от нас не е специализиран, така да се каже, по рождение, по силата на способностите или склонностите си в овладяването на този или онзи сектор на познанието, а не на някой друг? Двете обобщаващи по принцип социални науки – социология и история – се подразделят на множество специализации: социология на труда, икономическа, политическа социология, социология на познанието и т. н. – политическа, икономическа, обществена история, история на изкуството, на идеите, на науката, на техниката и т. н.

Следователно най-обикновено деление е това, което правим, като разграничаваме в голямата съвкупност, наречена общество, множество съвкупнос-

ти, и то от най-известните: очевидно икономиката заема подобаващо място, обществената йерархия или рамка (за да не кажа обществото, което за мене представлява *съвкупност от съвкупности*); политиката; културата – всяка от тези съвкупности на свой ред се подразделя на съвкупности, и прочие. В тази схема глобалната (или по-точно глобализиращата, сиреч с претенции да бъде всеобща, стремяща се към това, без да е в състояние някога да го постигне напълно) история се явява изучаване на най-малко четири „системи" сами по себе си, сетне в техните обвързаности помежду им, взаимозависимости и пресечни точки, тъй като корелациите са многобройни и присъщите на всяка група променливи не трябва *a priori* да се жертват в името на *взаимопроменливите*, и обратно[11].

Непостижимият идеал – това е да се представи всичко в едно движение на една плоскост. Препоръчителният метод – разделяйки, да се съхрани в съзнанието идея за глобалност: тя непременно ще си пробие път в обяснението, ще се опитва да възстанови единството, ще съветва да не се вярва в мнимата простота на обществото, да не се използват изтъркани формулировки като общество на реда, класово или потребителско общество, без да се има предвид съждението за цяло. Следователно да не се вярва на удобни равенства: търговци = буржоа; или търговци = капиталисти; или аристократи = земеделски собственици[12]; да не се говори за буржоазия или благородници така, сякаш тия думи безпогрешно означават ясно очертани съвкупности, сякаш лесно забележими граници разделят било категориите, било класите, докато подобни разделения „текат и изтичат като вода"[13].

Нещо повече, важно е да не се храни априорна представа, че един или друг сектор може веднъж завинаги да има предимство пред друг или пред всички други. Не вярвам например в неоспоримото и постоянно превъзходство на политическата история, в свещения приоритет на държавата. Според обстоятелствата държавата е в състояние да определи почти всичко или да не доведе почти до никакви последици. Пол Адам в ръкописа на своята *„История на Франция"*, която предстои да излезе, твърди, че от моята книга за Средиземноморието произтича смазващото превъзходство на политическата роля на Филип II. Не налага ли той своя поглед върху една сложна картина? В действителност секторите, групите, съвкупностите непрестанно разкриват сложна игра помежду си в рамките на една йерархия, която си остава подвижна вътре в глобалното общество, което ги обгръща повече или по-малко плътно, но никога не ги оставя напълно свободни.

В Европа, където нещата се виждат по-добре, отколкото другаде, в изпреварващата света Европа бързо развиващата се икономика доста често бележи превъзходство над останалите сектори още от XI или XII, а най-несъмнено от XVI в.; тя ги принуждава да се определят спрямо нея и тази доминация, която се утвърждава, без никакво съмнение представлява един от корените на ранната модерност на тесния континент. Но погрешно би било да смятаме, че преди тези столетия на разгръщаща се икономика тя няма никакво значение и никой не би могъл да напише като онзи френски памфлетист от 1622 г.[14], че „всеки град, република или кралство преживяват главно от зърно, вино, месо и дърва". Погрешно би било да се смята също, че спрямо нарастващата сила на икономиката, носеща бремето на множество рево-

люционни промени, останалите сектори и цялото общество не играят своята роля – (по-рядко) на ускорител, по-често на преграда, противодействие и спирачка, и така в продължение на столетия. Всяко общество се пресича от течения и прилича на таралеж от препятствия, от упорити отживелици, които прегражда пътищата, и от дълготрайни структури, чието постоянство е красноречива характеристика в очите на историка. Тези *исторически* структури са видими, доловими и в известна степен измерими: тяхната трайност е мярка.

Като си служи с други изразни средства, в една полемична и конструктивна малка книга Франсоа Фуке[15] свежда подобни сблъсъци до конфликт между „желанието" и властта: от една страна, индивидът, воден не от нуждите си, а зареден с желания, както движеща се маса може да бъде заредена с електричество; от друга – репресивният апарат на властта, каквато и да е тя, който поддържа реда в името на общественото равновесие и продуктивност. Наред с Маркс смятам, че нуждата е възможно обяснение, с Фуке – че желанията са не по-малко изчерпателно обяснение (но могат ли желанията да не включват нуждите?), че апаратът на политическата и в не по-малка степен на икономическата власт също е обяснение. Ала това не са единствените социални константи – съществуват и други.

И именно в тази съвкупност от противоборстващи си сили се гради икономическият възход от Средновековието до XVIII в., увличайки след себе си капитализма, чийто напредък е повече или по-малко бавен в зависимост от доста различните страни. Тъкмо съпротивата и препятствията по пътя му ще стоят на преден план в обяснението на следващите страници.

СОЦИАЛНИТЕ ЙЕРАРХИИ

Независимо дали в единствено или множествено число, *социална йерархия* неизменно обозначава баналното, но същностно съдържание на думата *общество*, произведена тук за по-голямо удобство на изложението ни в повисш ранг. Предпочитам да говоря за йерархии, а не за страти или категории, или дори за социални класи. Въпреки че всяко общество си има страти, категории, че и касти[16] и класи – обективирани или не, т.е. съзнателно възприемани или не, с вечните им класови борби. С *всички* общества е така[17]. Така че този път не съм съгласен с Жорж Гурвич, когато твърди, че класовата борба *непременно* предполага ясното осъзнаване на подобни борби и противоречия, което пък осъзнаване, по неговите думи, не се наблюдава преди индустриалното общество[18]. Но доказателствата за противното са в изобилие. И няма съмнение, че Ален Турен има право, като пише: „Всяко общество, част от чийто продукт е извадена от потреблението и натрупана", таи *класов конфликт*[19]. Иначе казано – това е валидно за всички общества.

Но нека се върнем на предпочитаната от нас дума – *йерархия*. Сама по себе си и без особени трудности тя е приложима за цялата история на обществата с висока гъстота на населението: никое от тези общества не се развива в хоризонтално направление, върху принципа на равнопоставеността. Всички са открито йерархизирани. Оттам и изненадата на португалските

първооткриватели, когато около 1446 г. влизат в съприкосновение с миниатюрните берберски племена, продаващи в случая чернокожи роби и златен пясък по атлантическото крайбрежие на Сахара, на ширината на Кабу ду Рескати и другаде: „Те изобщо нямат крал!“[20] Все пак, ако се взрем по-отблизо, те образуват кланове, а пък тези кланове си имат предводители. Първобитните народи на Формоза* удивляват не по-малко холандците около 1630 г.: „Те нямат ни крал, ни господар. Вечно воюват, сиреч – село срещу село.“[21] Но нали едно село е групировка, корпорация. Дори утопичните общества, измислени в противовес на действителните, обикновено си остават йерархизирани. Даже обществото на древногръцките богове от Олимп си има йерархия. Извод: не съществува общество без скелет, без структура.

Нашите днешни общества, независимо от политическата система, в никакъв случай не са по-егалитарни от едновремешните. Но поне яростно оспорваните привилегии са позагубили от наивитета на чистата си съвест. Обратно, до вчера в съсловните общества запазването на ранга е израз на достойнство, своего рода добродетел. Смешен и достоен за порицание е единствено онзи, който се перчи със знаците на несвойнствен за него обществен ранг. Вижте какво предлага някакъв съчинител на проекти през началните години на XVIII в. срещу пакостите на съсловните недоразумения и лукса – враг на спестовността[22]: кралят на Франция да дари принцове, херцози и титулувани хора и съпругите им със синя лента, „каквато носят командорите на Малтийския орден и на ордена „Св. Лазар“, а другите благородници – с червена; всички офицери, сержанти, войници да носят винаги униформа; за прислужниците, включително за камердинера и за метр-д'отела, ливреята да бъде задължителна, „без да влизат обшивки със златни или сребърни галони по периферията на шапките“. Не е ли това идеалното разрешение, което хем премахва разхищението, хем „отнема възможността на обикновените люде да се мерят с големците“?

Обикновено онова, което пречи на подобни стремежи със своето попросто разделение, е богатството: разкош на една страна, мизерия – на друга, както и властта: от една страна, заповеди, от друга – подчинение. „Една част от човечеството, гласи италиански текст от 1776 г.[22], се изтезава до смърт, за да се тъпче другата до пръсване.“

Плурализмът на обществото

Йерархичният порядък никога не е прост, всяко общество е разнообразие, многообразие; то се дели в противовес на самото себе си и вероятно това деление е самата му същност.

Да вземем един пример: обществото, наречено „феодално“, чийто изначален плурализъм марксистките или псевдомарксистките историци и икономисти бяха принудени да приемат и обяснят в усилията си да дефинират самото общество[23]. Нека ми бъде позволено да вметна, преди да продължа по-

---

* *Тайван. – Бел. прев.*

нататък, че и аз като Марк Блок или Люсиен Февр силно се дразня от толкова често употребяваната дума *феодализъм*. Този неологизъм[24], производен от късния латински (*feodum*: феод, ленно владение), за тях, както и за мене, се отнася единствено до феода или ленното владение и всичко, свързано с него – и нищо повече. Да се поставя под тази шапка цялото европейско общество между XI и XV в. не е по-логично, отколкото под названието *капитализъм* да се подвежда съвкупността на същото това общество между XVI и XX в. Но да оставим тази препирня. Да приемем дори, че така нареченото феодално общество – друга обичайна формулировка – обозначава значим етап в европейската социална история и че е напълно основателно да използваме израза като удобен етикет там, където в крайна сметка със същия успех бихме могли да говорим за Европа А, назовавайки Европа Б следващия етап. Във всеки случай връзката между А и Б се очертава още с онова, което прочути историци[25] наричат истинското Възраждане между X и XIII в.

От моя гледна точка най-доброто представяне на така нареченото феодално общество си остава доста прибързаното и категорично, разбира се, обобщение на Жорж Гурвич[26], което след като бива породено от внимателния прочит на прекрасната книга на Марк Блок[27], доразвива по своеобразен начин изводите в нея. Това „феодално" общество, извайвано от векове на утаяване, рушене и кълнеж, представлява съжителство на поне пет „общества", на пет различни йерархии. Най-старото, лежащо в основата, в състояние на разпад, е сеньориалното общество, което тъне в мрака на миналото и обединява в ограничените си подразделения сеньори и свързаните с тях селяни. Не така старо, но все пак пуснало корени доста надълбоко, чак до Римската империя, а духовни корени – още по-надалеч, е теократичното общество, градено със сила и постоянство от Римската църква, защото ѝ се налага не само да завоюва, ами и да задържа и следователно непрестанно да властва над верующите си. Значителна част от остатъчния продукт на ранна Европа поддържа това огромно и необгледно предприятие: катедрали, църкви, манастири, издръжка на духовенството – инвестиция ли е това или прахосничество на капитали? На трето място, по-младо общество, което расте между другите и търси опора в тях, се оформя около териториалната държава. Последната претърпява крушение с последните Каролинги, ала както често се случва, крушението не е пълно. Четвърти подсектор: феодалността в тесен смисъл, упорита надстройка, която пълзи към върха в оставените от безсилието на държавата празноти и свързва сеньорите в дълга йерархична верига и чрез тази йерархия се опитва да държи всичко, да движи всичко. Но църквата никога няма да стане изцяло брънка от системата; държавата ще разкъса някой ден мрежите ѝ; а що се отнася до селянина, той често ще живее встрани от суетнята по върховете. Накрая, петата и последна система, от наша гледна точка – най-важната от всички: градовете. Появяват се или възникват отново през X и XI в. – необичайни държави, общества, цивилизации и икономики. Синове на далечно минало: Рим оживява често в тях. Но и синове на настояще, което им осигурява разцвет; те са и нови създания: преди всичко плод на колосално разделение на труда – от една страна, селата, от друга – градовете, на неизменно благоприятна конюнктура, на възраждаща

се търговия и нов приток на пари. Благодарение на парите, този велик умножител, като че ли електричество протича от Византия и ислямския свят към Западна Европа през необгледните средиземноморски пространства. Когато впоследствие морето изцяло става християнско, се наблюдава подем и раздвижване на предишната Европа.

Значи най-общо казано – множество общества, които си съжителстват и добре или зле се крепят едно върху друго. Не система, а системи, не йерархия, а йерархии, не социален ред, а социални редове, не начин, а начини на производство, не култура, а култури, самосъзнания, езици и начин на живот. Всичко – в множествено число.

Жорж Гурвич не пропуска да се изкаже и малко прибързано твърди, че въпросните пет общества, които споделят пространството на феодалното общество, са взаимоизключващи се, чужди помежду си; че излизането от едното означава изправяне пред пустота и безнадеждност. Всъщност тези общества са живели съвместно, смесвали са се – те предполагат известна взаимообвързаност. Градовете държави вземат хората си от заобикалящите ги сеньорийски поля и села, присвоявайки не само селяни, ами и сеньори, поточно групи от сеньори, родом от дълбоката провинция, които установят ли се в града, образуват сплотени кланове с безупречни взаимоотношения[28]. В самото сърце на църквата папите още през XIII в. възлагат на банкерите от Сиена да събират налозите, с които облагат християните. Английската кралска власт в лицето на Едуард I се обръща към кредиторите от Лука, а после и от Флоренция. Сеньорите доста отрано са продавачи на зърно и добитък: няма как, трябва търговците да ги купуват. Колкото до градовете, известно е, че са прототипи на новото време и служат за образец при раждането на съвременната държава и националната икономика и че в ущърб на останалите общества остават във висша степен места за натрупване на богатство.

И така, всяко общество или подобщество, или социална група, като се почне от семейството, си има своя собствена йерархия: както църквата, така и териториалната държава, както търговският град с първенците си, така и феодалното общество, което, общо взето, е въплъщение на йерархията, тъй както и сеньориалният режим със сеньора, от една страна, и със селянина – от друга. Дали едно взаимно обвързано глобално общество не представлява йерархия, успяла да се наложи на цялото, без непременно да е разрушила останалите?

Въпреки че сред всичките общества, участващи в глобалното, все се намира някое или някои, които в стремежа си да вземат връх над останалите подготвят промяна на цялото – промяна, която се очертава винаги много бавно, после се затвърждава в очакване нова промяна да се извърши по-късно, този път срещу едното или няколкото победили. Подобна множественост се оказва главен фактор за движението напред, както и за съпротивата на подобно движение. Всяка еволюционна схема, дори тази на Маркс, се изяснява след тази констатация.

Наблюдение по вертикала: ограничен брой привилегировани

Все пак, ако погледнем отгоре обществото в неговата съвкупност, то най-напред бият на очи не споменатите подкатегории, ами изначалното неравенство, което разделя масата от върха до основите според мащабите на богатството и властта. Всяко наблюдение разкрива това вътрешно неравенство, което е неотменен закон на човешките общества. Както признават и социолозите, това във всички случаи без изключение е структурен закон. Но с какво да се обясни подобен закон?

Онова, което веднага се забелязва на върха на пирамидата, е шепа привилегировани. Обикновено всичко се полага на това миниатюрно общество: власт, богатство, значителна част от излишъка; те управляват, разпореждат, ръководят, вземат решения, обезпечават капиталовложенията, сиреч – производството; държат в ръцете си обръщението на блага и услуги и паричния поток. Под тях се разполага стъпаловидно множеството на икономическите *агенти*, на тружениците от всякакъв ранг, масата на управляваните. А най-отдолу под всичко – огромна обществена фира: светът на безработните.

Разбира се, картите от обществената колода не се раздават веднъж завинаги, но повторното раздаване е рядкост, винаги се прави много скъпернически. Хората напразно се блъскат да се издигнат в обществената йерархия, за това често са нужни няколко поколения, а веднъж успеят ли, задържането там не става без борба. Тази социална война продължава, откак съществуват живи общества с техните почетни стълбици и ограничен достъп до властта. Следователно на нас предварително ни е известно, че по същество нищо няма значение – държава, благородници, буржоазия, капитализъм или култура, – ако по един или по друг начин не овладее обществените върхове. Именно на тая висота се управлява, администрира, правораздава, наставлява, забогатява и дори мисли; там именно се създава и пресъздава блестящата култура.

Учудващото е, че привилегированите *винаги* са толкова малобройни. Понеже съществува социално издигане, понеже това миниатюрно общество зависи от излишъка, който трудът на непривилигерованите му предоставя, и с нарастването на този излишък би трябвало тънката прослойка на върха да набъбне. Но почти нищо такова не се наблюдава – и *днес*, както и вчера. Както гласи лозунгът на Народния фронт*, Франция през 1936 г. изцяло зависи от „200 семейства", сравнително незабележими, но всемогъщи – политически лозунг, който навремето често предизвиква усмивка. Но едно столетие преди това Адолф Тиер пише без особено вълнение: „... в държава като Франция, [на] дванайсет милиона семейства, [...] знаем, че се падат [...] най-много двеста или триста, които живеят в охолство."[29] А още един век преди това убеденият като Тиер привърженик на обществения ред Жан-Франсоа

---

* *Коалиция на френски леви партии, която идва на власт през 1936 г. с правителството на Леон Блум и осъществява множество социални реформи. – Бел. прев.*

Мьолон[30] обяснява, че „луксът в една нация е запазен за хиляда души спрямо двайсет милиона други, не по-малко щастливи от тях, когато – добавя той – една добра полиция ги кара да се наслаждават кротко на плодовете на труда си".

Нашите съвременни демокрации по-различни ли са? Известна е поне книгата на Ч. Р. Милс[31] *„Властващият елит"*, която набляга върху учудващата ограниченост на групата, от която зависи всяко важно решение за съвременните Съединени щати като цяло. Там също националният елит се състои от няколко влиятелни семейства и тези династии малко се променят с годините. *Mutatis mutandis*, това вече е езикът на Клаудио Толомеи, сиенски писател, в писмо от 21 януари 1531 г. до Габриеле Чезано[32]: „Във всяка република, даже да е велика – пише той, – във всяка държава, даже да е народна, рядко се случва повече от петдесет граждани да се издигнат на ръководни постове. Нито в Атина или Рим, нито във Венеция или Лука са много гражданите, които управляват държавата, *benché si reggano queste terre sotto nome di republica*, макар да се управляват тези земи под името република." В крайна сметка, дали не съществува някакъв неписан закон за извънредно малкия брой – което и да е разглежданото общество или епоха, в една или друга област на света? Закон, смущаващ наистина, защото не долавяме ясно причините. Само че това е действителност, която не престава дръзко да ни се изпречва. Безполезно е да се спори: всички свидетелства съвпадат.

Във Венеция преди чумата от 1575 г. *nobili* (мъже, жени и деца) са най-много 10 000 души, най-високият брой във венецианската история. Това прави 5% от цялото население (на Венеция заедно с прилежащите земи на републиката, или *Dogado*), което се колебае около цифрата 200 000 жители[33]. При това от малкия брой трябва да се извадят обеднелите, често доведени до своеобразна официална просия благородници, които, бидейки изтласкани към скромния квартал „Сан Барнаба", са назовавани с подиграващото прозвище *Barnabotti*. И дори след подобно изваждане остатъкът от първенците не включва само заможни търговци. След чумата от 1630 г. броят на последните намалява дотолкова, че не се срещат повече от 14–15 души, способни да изпълняват най-високите държавни длъжности[34]. В Генуа, град тъй типично капиталистически, според едно изложение от 1684 г. благородническото съсловие, което държи в ръцете си републиката (по силата на своята знатност и в не по-малка степен – на парите си), наброява най-много 700 души (без да се броят семействата) от може би 80 000 жители[35].

И тези венециански и генуезки проценти са сред най-високите. В Нюрнберг[36] още от XIV в. властта се намира в ръцете на малобройна аристокрация (43 патрициански семейства *според закона*), което възлиза на 150–200 души от 20 000 градски жители, плюс още 20 000 от прилежащите територии. Тези семейства имат изключителното право да назначават представители във Вътрешния съвет, а последният избира седмината старейшини (които всъщност решават всичко, управляват, разпореждат, съдят и не дават сметка никому) от средите на няколкото старинни и често доста богати родове, водещи началото си от XIII в. Подобна привилегия обяснява защо едни и същи имена непрестанно се повтарят в нюрнбергските годишници. Градът прежи-

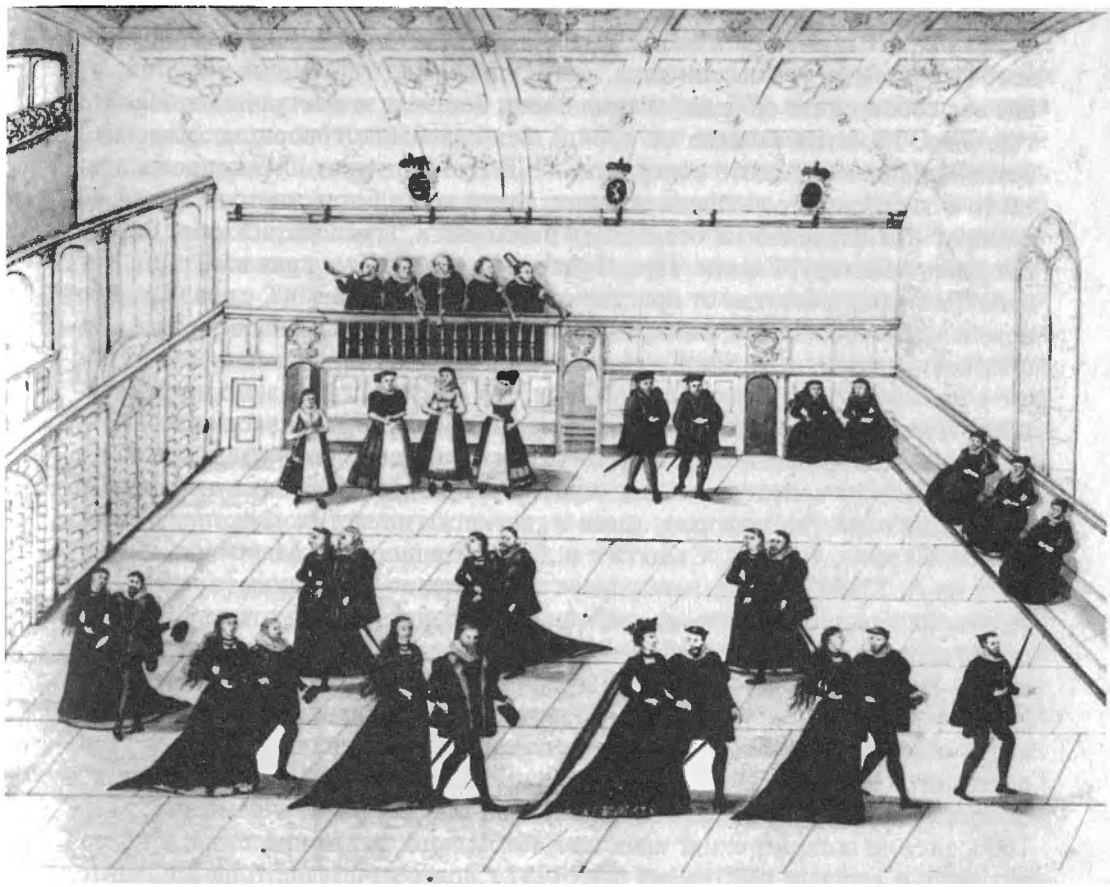

Нюрнбергските патриции танцуват в голямата зала на Кметството. Няма навалица! (Stadtbibliothek Nürnberg, cliché A. Schmidt)

вява, оцелявайки по чудо, непрекъснатите смутове в Германия през XIV и XV в. През 1525 г. *Herren Älteren** решително вземат курс към Реформацията. Без повече приказки. През 1603 г., в края на царуването на Елизабет, в Лондон всички дела са под опеката на по-малко от 200 едри търговци[37]. В Нидерландия през XVII в. управляващата аристокрация – на градските регенти и провинциалната администрация – наброява 10 000 души върху население от два милиона[38]. В Лион, град независим поради свободолюбието и богатството си, ироничните забележки на духовенството към градските съветници (8 ноември 1558 г.) са недвусмислени: „Вие, господа съветници [фактически господари на градското управление], които сте почти до един търговци. [...] Няма и трийсет души в града, които биха могли да се надяват, че могат да станат съветници..."[39] Същата ограничена група в Антверпен

---

* *Господа старейшините (нем.). – Бел. прев.*

през XVI в. са градските „сенатори", а англичаните ги наричат „лордове"[40]. В Севиля, по думите на някакъв френски търговец, през 1702 г. „консулството се състои от 4–5 частни лица, които управляват търговията в съответствие със собствените си цели" и единствени богатеят за сметка на останалите търговци. Паметна записка от 1704 г. без колебание говори за „ужасните беззакония на севилското консулство"[41]. В Льо Ман през 1749 г. производството и търговията с вълнени етамини, които носят богатството на града, се намират във владение на осем-девет негоциянти, „господата Кюро, Верон, Дегранж, Монтару, Гарние, Нуе, Фреар и Бодие"[42]. Към края на Стария режим Дюнкерк, забогатял от пристанищната си безмитна зона, е град с малко повече от 20 000 жители, намиращ се в ръцете на една финансова аристокрация, която никак не се блазни от мисълта да се изгуби, вливайки се в редиците на благороднического съсловие, което от своя страна не е представително *intra muros*. Каква полза действително от благороднически сан в открит град, където всеки се ползва от огромната привилегия да не плаща ни пряк данък, ни солен данък, ни гербов налог? Малобройната дюнкеркска буржоазия образува затворена каста с „истински династии: Фоконие, Трека, Кофен, Лермит, Спен"[43]. Същата е и действителността в Марсилия. По думите на А. Шабо[44], „градската управа за период от 150 години [преди 1789] се намира в ръцете на няколко, най-много десетина фамилии, чиито многобройни взаимообвързаности, бракове и сватовства скоро ги превръщат в едно цяло". Нека преброим заедно с Ш. Кариер[45] марсилските негоциянти през XVIII в.: „Даже нямат и 1% [от населението]; ... незначително малцинство, което обаче държи богатството и господства над дейността на целия град, доколкото е запазило за себе си управлението му." Във Флоренция *benefiziati** са 3000 или повече през XV в.; около 1760 г. – само от 800 до 1000, така че лотарингският клон на Хабсбургите, чиито представители стават велики херцози на Тоскана през 1737 г., след изчезването на Медичите, бива принуден да създава нови благородници[46]. В средата на XVIII в. такова обикновено градче като Пиаченца (30 000 жители) наброява 250 до 300 благороднически фамилии, което прави 1250–1500 привилегировани (мъже, жени и деца) или 4–5% от населението. Ала този относително висок процент включва благородници от всякакъв род и имотно състояние. А тъй като градските благородници са единствената богата класа в тази селскостопанска област, би трябвало към населението на Пиаченца да се прибавят 170 000 селяни от прилежащите ѝ земи. При подобна обща численост от 200 000 души процентът пада под 1%[47].

Не бива да смятаме, че в дадения случай резултатът се отклонява от нормите: една оценка за XVIII в. определя на 1% съотношението на благородниците към общото население в селата и градовете на Ломбардия и този незначителен брой привилегировани държи в ръцете си почти половината от поземлената собственост[48]. В по-ограничения по територия случай с Кремона около 1626 г., от 1 600 000 *pertiche* земя, „18 феодални фамилии притежават сами 833 000", или повече от половината[49].

---

* *Привилегировани. – Бел. прев.*

Изчисленията в мащабите на териториалната държава говорят за сходно положение. В своите оценки, които историческите изследвания потвърждават в *общи линии*, Грегъри Кинг (1688)[50] сочи за Англия приблизително 36 000 семейства, чийто годишен доход надхвърля 200 лири, докато Англия наброява около 1 400 000 семейства (цифрата е закръглена от мен), или процентно изражение в границите на 2,6. А за да се стигне до подобно равнище, налага се в един кюп да се сложат лордове, баронети, ескуайъри, джентълмени, кралски „офицери“*, значими търговци плюс повече от 10 000 правници, които между другото по онова време са на голяма почит. Може би и критерият – над 200 лири – прекалено разширява този челен отряд, където съществуват ярко изразени неравенства, понеже най-значителните доходи – на едрите земевладелци, се оценяват *средно* на 2800 лири годишно. Цифрите, предоставени от Меси[51] през 1760 г. при възкачването на трона на Джордж III, сочат ново преразпределение на богатството, когато търговската класа бива облагодетелствана спрямо земевладелците. Ала ако искаме да преброим истински богатите, истински могъщите – в политически и социален смисъл – в цялото кралство, то тогава по думите на сведущи едвам биха се събрали 150 семейства, или 600–700 души[52]. Горе-долу по същото време във Франция старото благородническо съсловие наброява 80 000 души, а благородничеството като цяло – 300 000, „което прави 1–1,5%“ от французите[53]. Що се отнася до буржоазията – как да я отличи човек? За нея се знае повече какво не е, отколкото какво е, и липсват данни. Пиер Леон рискува да предположи, че като цяло те представляват 8,4% от съвкупното население, ала от този процент колко се пада на едрата буржоазия? Единственото заслужаващо доверие процентно изражение се отнася до бретонското благородничество (2%), но Бретан със своите 40 000 благородници, както е известно, надвишава много средните стойности за кралството[54].

За да се открие по-висок, и то що-годе достоверен процент, трябва да се разгледа случаят с Полша[55], където числото на благородниците представлява от 8 до 10% от населението, „като този процент е най-високият в Европа“. Но не всички от тези полски благородници са магнати, сред тях има даже много бедни, някои пък са просто бродяги, „чието жизнено равнище не се различава никак от това на селяните“. А богатата търговска класа е незначителна. Следователно и там, както и другаде, привилегированата прослойка с истинска тежест представлява нищожна част от числеността на населението.

Относително още по-малочислени са безспорно някои ограничени малцинства: дворяните на служба при Петър Велики, китайските мандарини, японските даймьо, раджите и емирите в Индия при Великия Могол[56], или шепата войници и моряци авантюристи, които владеят и тероризират примитивното население на Алжирското наместничество, или пък тънката прослойка от не винаги богати собственици, която с цената на огромни усилия се утвърждава в огромната испаноезична Америка. Значението на едрите търговци в различните страни е съвършено различно, но числото им си

---

* *Чиновници. – Бел. прев.*

28. БЛАГОРОДНИЦИТЕ ВЪВ ВЕНЕЦИЯ

Характерен пример: всяко благородническо съсловие, което практически е затворено, намалява по численост. Приемането във Венеция на нови родове не е достатъчно. Дали лекото повишение след 1680 г. говори за подобрение на условията за живот? Според таблицата на Жан Жоржлен, „Венеция през Просвещението", 1978, с. 653, която заимства цифрите на Джеймс Дейвис, The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class, 1962, с. 137

остава незначително. Да се присъединим към заключението на Волтер: малкото число в добре организирана страна „кара да работи голямото число, прехранва се от него и го управлява".

Но заключение ли е това наистина? Това по-скоро е поредната констатация, без да е налице пълно разбиране. Обсъждането на последиците от „концентрацията", толкова очевидни в икономическата област и другаде, означава разширяване и изместване на проблема. Всъщност какво е обяснението на самата концентрация? При това историците съсредоточиха върху тези обществени върхове цялото си знание. И по този начин „избраха най-лесния път", както казва Шарл Кариер[57]. Това не е чак толкова сигурно в края на краищата, защото малкият брой на привилегированите се налага като проблем, който не се поддава на повърхностни решения. Как оцелява той даже през революционни времена? Как държи в подчинение огромната маса, която се разгръща в подножието му? Защо в битката, която държавата понякога води срещу привилегированите, те никога не се оказват изцяло или окончателно губещи? В крайна сметка може би Макс Вебер не греши, когато отказва да се прехласва по социалните *недра* и подчертава значението на „политическата квалификация на господстващите и издигащите се класи"[58]. Та нима характерът на елита (по кръвна връзка или по размер на богатството) не определя което и да било старо общество още от самото начало?

Социалната мобилност

Издигащите се класи, смените на върха, социалната мобилност – тези проблеми на *буржоазията* или *буржоазиите* и на така наречените средни класи, колкото и да са класически, не са много по-ясни от предходните. Преобразуването и възпроизвеждането на елитите обикновено се извършват по пътя на толкова бавни и неуловими движения и разместванията, че не подлежат на измерване и дори на точно наблюдение. А още повече – на всякакво категорично обяснение. Лорънс Стоун[59] смята, че конюнктури, които бележат възходящо движение, ускоряват социалния възход, и вероятно е така. В същия смисъл и още по-обобщено Херман Келенбенц[60] отбелязва, че в търговските градове по морското крайбрежие, където икономическият живот протича и напредва по-бързо от другаде, социалната мобилност се проявява по-лесно, отколкото в градовете от вътрешността. Така отново е налице почти класическото противопоставяне между крайморските ивици и континенталната плътност. Социалните различия са по-малки в Любек, Бремен или Хамбург, отколкото в реакционния град Нюрнберг. Но не се ли среща подобна размитост в Марсилия и даже в Бордо? Обратно, икономическият упадък затваря вратите на издигането, укрепва социалното статукво. От своя страна Питър Ласлет[61] охотно заявява, че социалният упадък, обратната мобилност, непрестанно взема връх в прединдустриална Англия – и погледнато така общо, той не е единствен привърженик на такова мнение[62]. Тогава, ако можеше да се направи равносметка на пребиваванията и напусканията на върха във всяко общество, дали модерността нямаше да се тълкува по-скоро като концентрация на богатство и власт, отколкото като разширяване? Във Флоренция, Венеция или Генуа доста точни данни показват, че привилегированите фамилии там постоянно намаляват на брой, а някои изчезват. По същия начин в графство Олденбург от 200 признати в края на Средновековието благороднически фамилии около 1600 г. остават само 30[63]. Поради биологическия спад, който води до съкращение числеността на върхушката, се наблюдава концентрация на наследства и власт в ръцете на неколцина, при наличието все пак на критични прагове, които понякога се достигат – като във Флоренция през 1737 г., във Венеция през 1685, 1716 и 1775 г.[64] Тогава се налага на всяка цена да се отворят вратите и да се допусне „прием“ на нови фамилии „per denaro“, срещу заплащане, както се казва във Венеция[65]. Подобни обстоятелства, ускорявайки процеса на отслабване, ускоряват и необходимото запълване – сякаш обществото си възвръща способността да лекува раните си и да попълва празнотите.

При определени обстоятелства наблюдението бива улеснено. Например когато Петър Велики преустройва руското общество. Или още по-добре, в Англия по време на развихрилата се вследствие войната на Двете рози криза. Когато тази касапница завършва, Хенри VII (1485–1509), а след него и синът му Хенри VIII (1509–1547) имат пред себе си само отломки от старата аристокрация, съпротивлявала се ожесточено на монархията. Гражданската война я поглъща: през 1485 г. от 50 лордове са останали 29. Времето на *warlords*, на военновременните господари, е отминало. В бурята са изчезна-

ли знатните фамилии – противници на Тюдорите: Ла Пули, Статфорд, Коуртне... Тогава благородници от по-дребен мащаб, буржоа, придобили земя и дори хора със скромен или неясен произход, покровителствани от двора, запълват социалната празнота на върха благодарение на дълбоката промяна в „политическата геология“ на английска почва, така да се каже. Явлението само по себе си не е ново, новото е в размаха. Около 1540 г. е налице нова аристокрация – все още нова, но вече респектираща.

Впрочем още преди смъртта на Хенри VIII и после при бурните и нестабилни царувания на Едуард VI (1547–1553) и на Мария Тюдор (1553–1558) тази аристокрация постепенно се настанява удобно и скоро се опълчва срещу управлението. Реформацията, разпродажбата на църковните имоти и на имуществото на короната, разширяващата се дейност на Парламента – всичко я облагодетелства. Независимо от блясъка, колкото и ярък да е на пръв поглед, на елизабетинската епоха (1558–1603) аристокрацията затвърждава и разширява предимствата и привилегиите си. Не е ли времеви знак това, че кралската власт, която до 1540 г. множи пищните постройки, свидетелстващи за жизнеността ѝ, спира да го прави след тази дата? Фактът няма нищо общо с конюнктурата, защото ролята на строител чисто и просто се поема от аристокрацията. С края на столетието навред из английската провинция се множат кралските резиденции: Лонглит, Уолатън, Уърксоп, Бърли хаус, Олдънби[66]... Домогванията до властта на тази аристокрация съвпада с изгряващото морско величие на острова, увеличаването на селскостопанските приходи и подема, който Дж. Ю. Неф напълно основателно нарича първа индустриална революция. Оттам насетне, за да увеличи или утвърди богатството си, аристокрацията няма вече кой знае каква нужда от кралската власт. И когато през 1640 г. последната се опитва да възстанови неограниченото си господство, вече е твърде късно. Аристокрацията и едрата буржоазия – която скоро почти се изравнява с нея – преживяват трудните години на гражданската война и преживяват разцвет с реставрацията на Чарлс II (1660–1685). „След новия хаос през 1688–1689 г., [...] може да се смята, че Английската революция (започнала през 1640 г., а от определена гледна точка дори и по-рано) завършва своя цикъл...“[67] Образувала се е нова английска господстваща класа.

Красноречивият пример с Англия е ясен, което не му пречи да предизвиква доста спорове между историците[68]. И другаде, из цяла Европа буржоата придобиват благороднически титли или задомяват дъщерите си в средите на аристокрацията. Но за да се проследят колебанията на подобен процес, са нужни допълнителни изследвания, както е нужно и да се приеме от самото начало, че основната задача на всяко общество е да се *възпроизвежда* във върхушката си, т.е. да се признае със задна дата войнствената социология на Пиер Бурдийо[69]; да се приеме също от самото начало, в съответствие с гледната точка на историци като Дюпакие, Шосинан-Ногаре, Жан Никола и безспорно неколцина други, че съществуват решаващи социални конюнктури: йерархията и редът, които са налице, непрестанно се износват и някой прекрасен ден поддават; тогава нови личности се изкачват на върха, и то – в девет десети от случаите – за да възпроизведат, изцяло или почти, предишното състояние на нещата. Според Жан Никола в Савоя при управлението на

Карл-Емануил I (1580–1630), посред нескончаеми бедствия, чумни епидемии, глад, слаби реколти, войни, „благодарение на нарушената конюнктура... нова аристокрация от средите на деловите люде, на съдийството и чиновничеството се стреми да измести старото феодално благородничество“[70]. Ето как нови богаташи, нови привилегировани неусетно заемат мястото на старите, въпреки че силният трус, който поваля някои предишни привилегии и позволява подобен нов възход, води след себе си до сериозно, фундаментално влошаване на положението на селяните. Защото всичко се плаща.

Как се долавя промяната?

Просто, без съмнение прекалено просто. И бавно, по-бавно, отколкото обикновено си представя човек. Разбира се, социално движение от подобен характер изобщо не е измеримо, но някаква градация на величините може би може да се долови, ако се направи опит да се определи в общи линии, спрямо наличното благородничество или патрицианство, броят на сериозните кандидати за социален възход, сиреч – най-богатата част от буржоазията. Историците имат навика да разграничават малко схематично висша, средна и дребна буржоазия. Нека поне веднъж да се хванем за думите им. Действително в сметките ни би трябвало да влезе единствено най-висшата прослойка, за която може да се приеме, че не достига една трета част от цялата буржоазия. Когато се казва например, че френската буржоазия през XVIII в. представлява приблизително 8% от цялото население на страната, висшата прослойка в никакъв случай не може да надвишава 2%, т.е. тя има, все така най-общо погледнато, горе-долу същия обем като благородническото съсловие. Това равенство е *чисто предположение*, но в случая с Венеция, където *cittadini** се явяват ясно изразена висша буржоазна прослойка, често богата или най-малкото заможна, доставяща кадри за правителствените канцелярии на Сеньорията (защото низшите длъжности се купуват), заемаща от 1586 г. дори толкова високи постове като тези на венецианските консули в чужбина, занимаваща се също с търговия и индустриално производство – та тези *cittadini* са равни по брой с *nobili*[71]. Подобно равенство се наблюдава в доста добре изучения и документиран случай с високопоставената средна класа в Нюрнберг около 1500 г.: патриции и богати търговци са в числено равновесие[72].

Очевидно обществената издигане се извършва именно между патрицианството (или благородничеството) и прослойката непосредствено под него – на богатите търговци. В какво съотношение? Тъкмо това е трудно да се определи, с изключение на няколко специални случая. Тъй като властващата прослойка намалява едва в дългосрочен план и следователно остава дълго на едно и също равнище, обществената издигане би трябвало най-много само да запълва празнотите. Според Херман Келенбенц[73] точно това се случва в Любек през XVI в. Патрицианството, класата на едрите търговци, която

---

* *Пълноправни граждани (итал.). – Бел. прев.*

наброява между 150 и 200 фамилии, с всяко поколение губи една пета от състава си, който бива заместен от приблизително равен брой новодошли. Ако се приеме, че едно поколение се измерва с двайсетина години и че за улеснение се избере цифрата 200 фамилии, то в този град с 25 000 жители се срещат най-много две нови фамилии, които всяка година прекрачват прага на господстващата класа, за да се впишат в една стократно по-висшестояща група. Тъй като самата група съдържа стъпала (на върха 12 фамилии реално държат властта в ръце), как може да допусне човек, че новодошлият ще наруши правилата на средата, където прониква? Бидейки изолиран, той по-бързо или по-бавно влиза в крак, подчинява се на традицията и обичаите, променя живота си, облеклото си даже, ако е необходимо, променя и убежденията си.

Независимо от гореказаното, понеже всичко е много сложно, случва се и самата господстваща класа също да си промени убежденията, манталитета, да приеме или да се престори, че приема тези на новодошлите или по-точно – тези, които социо-икономическата среда ѝ предлага, да отрече сама себе си поне привидно. Ала подобно самоотрицание никога не е просто или пълно, нито неизбежно катастрофално за господстващата класа. Всъщност икономическият подем, който носи на крилете си новопостъпващите, никога не оставя безразлични заварените хора. Те също са под влиянието му. Алфонс Допш[74] привлича вниманието върху ранните сатири на малкия „Луцидариус“*, който се подиграва със сеньорите от края на XIII в., неспособни да си говорят за друго в двора на принца, освен за цени на зърно, сирене, яйца, прасенца сукалчета, за млеконадоя от кравите си, за резултатите от реколтата. В такъв случай не е ли обуржоазено подобно благородничество още през XIII в.? Впоследствие аристокрацията тръгва още по-решително по пътя на предприемачеството. Още от края на XVI в. в Англия аристокрация и *gentry*** открито участват в новите акционерни дружества, породени от нуждите на външната търговия[75]. Започналото движение вече няма спиране. През XVIII в. благороднические съсловия в Унгария, Германия, Дания, Полша и Италия се „меркантилизират“[76]. По време на царуването на Луи XVI френското благородничество дори е обзето от истинска страст към сделките. Именно то, по думите на историците, най-много рискува и спекулира; в сравнение с него буржоазията изглежда направо жалка – една болезнено предпазлива рентиерка[77]. Може би няма място за чудене, защото ако френското благородничество започва едва тогава да се хвърля в частното предприемачество, то то отдавна спекулира смело в друга област на „крупните сделки“ – кралските финансии и „рентиерски“ кредит.

Общо взето, ако тук-там манталитетът на върха на йерархията се „обуржоазява“, както често се твърди, то причината за това не са новите членове, които се нареждат в редиците му, дори към края на XVIII в. да са малко по-

---

* *Сборник с нравоучителни разкази, приближаващ се до латинско апокрифно съчинение на богословски теми и играещ ролята на народна книга през Средновековието. – Бел. прев.*

** *Джентри, обуржоазяващото се ново дворянство в Англия през XV–XVII в.; дребна буржоазия. – Бел. прев.*

многобройни от обичайното, ами по-скоро епохата, очертаващата се във Франция индустриална революция. Всъщност именно тогава висшето благородническо съсловие, „военно и цивилно от кралските и княжеските канцеларии", взема участие „във всякакъв род големи доходоносни предприятия, щом става въпрос за трансатлантическа търговия, колониално *предприемачество* и рудодобив"[77]. Това делово благородничество присъства занапред във всички големи средища на новата икономика: мините в Анзен и Кармо, металургичните предприятия в Нидерброн и Льо Крьозо, едрите капиталистически дружества, които се роят по онова време и тласкат напред презморската търговия. Тогава изобщо не е изненада, че това съсловие, чието богатство си остава огромно, променя мисленето си, става различно, обуржоазява се, като че ли се самоотрича, либерализира се, желае ограничаване на кралската власт, подготвя революция без материални загуби и вълнения, подобна на английския прелом от 1688 г. Разбира се, бъдещето му готви горчиви изпитания. Но да оставим това бъдеще. През годините, предхождащи 1789, тъкмо икономиката е тази, която с промените в себе си променя структурите и мисленето на френското общество, както го прави много преди това в Англия или Холандия, а още по-преди – в рамките на италианските търговски градове.

Синхрон в европейските социални конюнктури

Кого би учудил фактът, че икономиката има дял в социалното издигане? По-изненадващото е, че въпреки очевидните различия между страните социалните конюнктури, подобно на обикновените икономически конюнктури, чието движение възприемат или изразяват, бележат тенденция към синхронизация из цяла Европа.

Така например в моите очи XVI в. в своя разцвет, да кажем дори от 1470 до около 1580 г., навред в Европа е период на ускорено социално издигане, едва ли не на биологичен растеж, ако се съди по стихийността му. Произлизащата от търговията буржоазия от само себе си се озовава на върха на тогавашното общество. Икономическото оживление понякога много бързо създава огромни търговски състояния, а вратите на социалното издигане до една са широко разтворени. Обратно, през последните години от столетието, с обрата в дълготрайната тенденция (или най-малкото в продължителното междуциклие), обществата от европейския континент отново се затварят. Във Франция, Италия и Испания всичко става така, сякаш след период на широко обновление на личностите на върха на сеньориалното общество, след редица компенсационни производства в благородническо звание дверите или стълбата на социалния възход се затварят отново, и то доста плътно. Това е факт за Бургундия[78]. Факт е за Рим[78]. Факт е за Испания, където в зейналите празноти се втурват градските *regidores**. Факт е и за Неапол, където „произведоха няколко херцози и принцове, които можеха да ни спестят"[79].

---

* *Съветници (исп.). – Бел. прев.*

Следователно процесът е всеобщ. И двойствен: в течение на това дълго столетие част от благородническото съсловие изчезва и тутакси бива заместено, но щом мястото бива заето, вратите се затварят след новопристигналите. Тогава как да не прояви човек скептицизъм, когато Пиер Губер обяснява с Лигата и нейните ожесточени борби очевидния упадък на френското благородничество, поради което „влиянието на икономическите условия и особено това на конюнктурата... [трябва] да се отхвърли“[80]? Разбира се, аз не оневинявам самата Лига и свързаните с нея катастрофи, които, между другото, в известен смисъл се вписват в конюнктурния спад от края на столетието и представляват проява на този спад. Напълно нормално е дори подобна конюнктура да се проявява в различни форми в различните европейски общества. Обяснението на Жорж Юпер, на което пак ще се върна, е специфично за Франция, но от това не е по-малко валидно за икономическия възход на новата класа, произхождаща непосредствено от търговското богатство. И този процес е всеобщ. Обществената и икономическата конюнктура навсякъде е една и съща през XVI в., тя е господар на положението. Така е и през XVIII в., когато социалният възход отново се развихря с пълна сила из цяла Европа. В Испания сатирата осмива новоизпечените благородници, които са толкова многобройни, че няма река, село или нива, към които да не е прикачена благородническа титла[81].

Теорията на Анри Пирен

Теорията на Анри Пирен за *Периодите в обществената история на капитализма*[82], която е валидна и до днес, излиза извън рамките на конюнктурното обяснение. Тя предлага свое тълкуване под формата на *регулярен* обществен механизъм, който би могъл да бъде подложен на проверка в сферата на индивидуалните или по-скоро на семейните дейности.

Прочутият белгийски историк, който спира вниманието си върху прединдустриалния капитализъм, признавайки съществуването му в Европа още отпреди Възраждането, отбелязва, че търговските фамилии не просъществуват дълго: две, най-много три поколения. След което изоставят занаята, за да заемат, ако всичко е наред, по-малко рисковано и по-почетно положение, да си купят длъжност или още по-често – сеньориално владение, или и двете наведнъж. Следователно не съществуват капиталистически династии, заключава Пирен: една епоха си има своите капиталисти, следващата вече не разполага със същите. Щом приберат плодовете от благоприятната за тях реколта, деловите люде бързат да дезертират и да се наредят по възможност в редиците на благородническото съсловие – и то не само водени от обществена амбиция, ами защото духът, осигурил успеха на предците им, би ги направил непригодни за начинанията на новите времена.

Тази гледна точка става общоприета, защото доста факти се явяват в нейна подкрепа. Позовавайки се на градовете в Северна Германия, Херман Келенбенц[83] вижда как, веднъж изчерпили съзидателната си мощ в разстояние на две-три поколения, търговските фамилии се домогват до спокойния живот на рентиери, предпочитайки занапред пред канторите си поземлената

собственост, която им позволява по-лесно да получат благородническа титла. Точно така е, особено през разглежданата епоха – XVI и XVII в. Бих възразил единствено на израза „съзидателна мощ" и извикваната от него представа за предприемача.

Във всеки случай, независимо дали имаме съзидателна мощ или не, подобни отстъпления и прехвърляния се наблюдават през всяка епоха. Още през XV в. в Барселона членовете на стари търговски династии някой ден „преминават в *estament** на *honrats***", докато вкусът към рентиерски живот в никакъв случай не преобладава в барселонското общество[84]. Още по-впечатляваща е относителната бързина, с която в Южна Германия изчезват сякаш вдън земя „знатните имена на XVI в.: аугсбургските Фугер, Велзер, Хьохщетер, Паумгартнер, Манлих, Хауг, Херварт; или нюрнбергските Тухер и Имхоф, и толкова други!"[85]. По повод на това, което нарича „митът за средната класа в Англия при Тюдорите", Дж. Хекстер[86] показва, че всеки историк разглежда прехода на търговската буржоазия към т. нар. джентри и към благородническото съсловие като явление, характерно за „своята" епоха – предмет на неговите проучвания, – докато въпросното явление важи за всяко време. И Дж. Хекстер го доказва без затруднения за самата Англия. Във Франция „Колбер и Некер, след промеждутък от едно столетие, нима не се оплакват от постоянното изтичане на хората с пари по посока на спокойното положение на земевладелеца и благородника"[87]? През XVIII в. в Руан изчезват търговски фамилии – било защото чисто и просто се стопяват, било защото изоставят търговията заради съдийски длъжности, като Льо Жандр (които се ползват с местната репутация на най-богатата търговска фамилия в Европа), като Плантьороз[88]... Същото е и в Амстердам: „Ако се преброят – казва през 1778 г. някакъв коментатор – надеждните търговски къщи [в града], ще се намерят много малко такива, чиито предци да са били негоцианти по време на революцията [1566–1648]. Старите къщи вече не съществуват: тези, които понастоящем извършват най-голяма търговия, са нови, създадени и утвърдени съвсем неотдавна; и именно по този начин търговията непрестанно преминава от една къща в друга, защото естествено се стреми към по-дейния и по-пресметливия от онези, които са свързани с нея."[89] Това са само няколко примера от многото. Но доколко се решава проблемът?

Ако подобни редовни заличавания на търговски фирми до известна степен се дължат на залиняване на предприемаческия дух, от това следва ли изводът, че конюнктурата няма пръст в това? Нещо повече, да се вижда в това явление преди всичко социалният аспект на капитализма, който представлява само някаква мимолетност в живота на фамилното родословие, означава да се смесват търговец и капиталист. Прочее, ако всеки едър търговец е капиталист, то обратното не е непременно вярно. Капиталистът може да бъде кредитор, манифактурист, финансист, банкер, арендатор, разпоредител с обществени фондове... Оттам и възможността за вътрешни етапи: сиреч търговецът може да стане банкер, банкерът да израсне до финансист, едните и

---

* *Съсловие (исп.). – Бел. прев.*

** *Благородници (исп.). – Бел. прев.*

другите – да се превърнат в рентиери на капитала и така да преживяват в *качеството си на капиталисти* поколения наред. Генуезките търговци, които стават банкери и финансисти още отпреди XVI в., оцеляват невредими през следващите столетия. Така е и в Амстердам: за фамилиите, които вече не са търговски, по думите на нашия свидетел от 1778 г., би следвало да се разбере какво е станало с тях и дали не са преминали в друг бранш на капиталистическа дейност, което е твърде възможно, имайки предвид условията в Холандия през XVIII в. И дори когато даден капитал изоставя наистина стоката заради земя или длъжност, ако може да се проследи достатъчно дълго придвижването му през обществото тяло, би се забелязало, че той не е *ipso facto* окончателно извън капиталистическия кръгооборот, че има завръщания към търговията, банките, участията, инвестициите в движима и недвижима собственост, дори и в индустрия или рудодобив, странни приключения понякога, ако ще и само посредством браковете и зестрите, „които пускат капиталите в обръщение“[90]. Не е ли странно да се види – един век след колосалния фалит на Барди – някои от преките им наследници да се нареждат сред съдружниците в банка „Медичи“[91]?

Друг проблем: от гледище на *капиталистическите етапи*, където застава Анри Пирен, по-голямо значение от търговската фамилия има (и до ден днешен) групата, към която тя принадлежи, която я подкрепя и в крайна сметка я храни. Ако разглеждаме не фамилията Фугер, а всички едри аугсбургски търговци, техните съвременници, не богатството на Телюсон и Некер, ами това на протестантската банка, то става видно, че периодически се извършва смяна на една група от друга група, но продължителността на всеки епизод доста надхвърля две-три поколения, което според Пирен се явява нормата, и най-вече, че причината за изоставянето и смяната този път са напълно конюнктурни.

Единственото доказателство за това (но то е важно) е писаното от Г. Шосинан-Ногаре по повод на финансистите от Лангедок[92] – хора, които едновременно са предприемачи, банкери, собственици на кораби, негоциянти, манифактуристи и на всичко отгоре – финансисти и финансови служители. С малки изключения те до един тръгват от търговията, която дълго са упражнявали предпазливо и успешно. И всички се вписват в местната система на делови връзки и сродени семейства, които здраво се държат едно за друго. Ако ги наблюдаваме в някой от диоцезите (административна единица) в Лангедок, виждаме да се сменят последователно три различни формации в техния състав, в деловите им връзки и семейни съюзи. В интервала помежду им настъпва разрив и смяна, *обновяване на хората*. Първата формация, която се откроява между 1520 и 1600 г., не надживява конюнктурния обрат от края на XVI в.; втората, от 1600 до 1670 г., просъществува до повратните години 1660–1680; накрая третата се установява за продължителен период от 1670 до 1789 г., т.е. за повече от едно столетие. Следователно, общо взето, се потвърждават догадките на Анри Пирен, но е ясно, че става въпрос за *колективни* движения, а не за индивидуални съдби, както и за доста дълготрайни движения.

И накрая, социални етапи на капитала съществуват само ако обществото

предлага избор: дюкян, кантора, служба, земя или някакво друго решение. А едно общество може чисто и просто да каже „не“ и да прекъсне пътищата. Погледнете смущаващия, но показателен случай с еврейските търговци и капиталисти: в Западна Европа те нямат право на избор между пари, земя и служба. Естествено, не сме длъжни да вярваме сляпо в шествековното съществуване на еврейската банка „Норса“[93], но има голям шанс тя да е установила абсолютен рекорд по дълголетие. Индийските търговци банкери се намират в подобно положение, обречени от кастовата си принадлежност да боравят изключително само с пари. Както и за богатите японски търговци от Осака достъпът до благородническото съсловие е от най-ограничените. Вследствие на което те затъват в професията си. Затова пък според последната книга на Андре Раймон[94], търговските фамилии в Кайро съществуват още по-кратко от времето на посочените от Анри Пирен етапи: изглежда, мюсюлманското общество изяжда капиталистите си още в детска възраст. Нима не се случва същото по време на първата фаза – между XVI и XVII в. – на търговския разцвет в Лайпциг? Богатите му люде не винаги остават такива през целия си живот, а наследниците им се спасяват буквално през глава в сеньориалните имения и спокойния живот, който те предоставят. Но дали там, в началото на един подем, отговорността не се носи по-скоро от неравномерното развитие на неумолимата икономика, а не толкова от обществото?

Във Франция: джентри или благородничество на тогата

По правило всяко общество в своята съвкупност дължи комплексността си на собствената си дълголетност. Разбира се, то се мени, може дори да се промени изцяло в някой от секторите си, ала упорито съхранява опциите си и най-важните си структури и всъщност се развива, оставайки доста вярно на себе си. Следователно, ако някой се опита да вникне в него, то е едновременно това, което е било, е и ще бъде, разгръщайки се като натрупване в хода на продължителното си съществуване на редуващи се постоянства и отклонения. В тази връзка усложненият до краен предел пример с френското висше общество през XVI и XVII в. се явява напълно подходящ тест. Това е своеобразен случай, говорещ сам по себе си за особена съдба, който обаче по своеобразен начин свидетелства и за останалите европейски общества. Освен това се ползва с предимството да бъде осветляван от множество разработки, които успешно интерпретира превъзходната книга на Жорж Юпер *The French Gentry*[95].

Думата джентри, с която се обозначава най-висшата прослойка от френската буржоазия, забогатяла от търговия, но от едно-две поколения излязла от дюкяна или кантората и, общо взето, отхвърлила дамгата на стоката, опираща се в богатството и охолния си живот върху експлоатация на обширна поземлена собственост, постоянна парична търговия, покупка на кралски

длъжности, включени в патримониума на благоразумни, пестеливи и консервативни фамилии – та очевидно непривичната дума *джентри* ще шокира всички историци, специализирани по въпросите на френската действителност през споменатите столетия. Ала подетата по този повод дискусия скоро се оказва благотворна; тя създава действително една необходима предпоставка: определението на класата, групата или категорията, запътила се бавно към благородническото съсловие и традиционния му обществен успех, класа незабележима и сложна, нямаща нищо общо нито с бляскавото придворно благородничество, нито с потискащата бедност на „селските благородници", класа, която в крайна сметка се издига към собствената си идея за благородническо съсловие и към изкуството да се живее, присъщо само нему. Тази класа или категория изисква в речника на историците да се намерят дума или израз, които лесно да я открояват в потока от обществени форми между епохата на Франсоа I и началото на царуването на Луи XIV. Ако не желаете да кажете *джентри*, то няма да можете да кажете и висша буржоазия.

Думата *буржоазия* споделя съдбата на думата *буржоа*, като и едната, и другата несъмнено се употребяват още през XII в. Буржоата е привилегированият гражданин на един град. Но според данните от разглежданите френски области и градове думата се разпространява едва към края на XVI или XVII в., а XVIII в. определено налага всеобщата ѝ употреба, като революцията осигурява успеха ѝ. Вместо думата *буржоа* там, където се очаква и където понякога тя се появява, разговорният израз дълго време си остава *човек на почит*. Израз със стойността на тест: той означава безпогрешно първото стъпало в общественото издигане, трудната за преодоляване пропаст между „ралото на селянина" и така наречените либерални професии. Тези професии са предимно длъжностите на съдии, адвокати, прокурори, нотариуси. И сред едните и другите много от практикуващите биват подготвени от някой по-възрастен събрат, без да минават през университет, а от числото на онези, които получават университетско образование, мнозина следват само от прищявка. Към тези почетни професии спадат също лекари и хирурзи бръснари, а между тях са рядкост „хирурзите на св. Козма* или на тогата", сиреч – дипломираните[96]. Прибавете аптекарите, които като останалите често си предават занаята „по семейна линия"[97]. Но към „хората на почит", макар и не упражнявайки така наречените либерални професии, с пълно право спадат още търговците, като под това се разбират преди всичко (но не изключително) негоциантите. В Шатодьон поне привидно разликата между търговец буржоа (негоциант) и търговец занаятчия (дюкянджия) е подчертана[98].

Ала само професията едва ли е достатъчна, за да осигури почетно положение, трябва привилегированият да притежава и известно богатство, да е сравнително заможен, да живее достойно, да е закупил земя около града, както и задължително да има „къща на кьоше". Обърнете внимание как тези три думи и досега още звучат в ушите ни. „Кьошето" изгражда облика на

---

* *Св. Козма и Дамян се считат за покровители на хирургическото съсловие. – Бел. прев.*

дома, утвърждавайки напълно законно заеманото положение...

Такава е из цяла Франция, където и да попадне на нея историкът (дори в градчета, които ако обърнем поглед назад, ни се струват незначителни), шепичката достопочтени люде, издигнали се над масата от занаятчии, дребни търговци, „важни клечки" и селяни от околностите. По нотариалните архиви може да се установи съдбата на подобни първоразредни привилегировани. Очевидно те нямат нищо общо в случая с *джентри*. За да стигнат това равнище или поне то да им се провиди, трябва да изкачат едно допълнително стъпало и да достигнат равнището на „благородните люде". Нека уточним, че „благородният човек" юридически не е благородник – това название е породено от тщеславието и обществената действителност. Дори благородният човек да притежава сеньории, дори да „живее благородно, сиреч да не се занимава ни със занаят, ни с търговия", той не принадлежи към „истинското благородничество", ами към „едно почетно, мъгляво и несъвършено благородничество, което презрително наричат градско благородничество и което всъщност е по-скоро буржоазия"[99]. Обратно, ако в някой нотариален акт нашият „благороден човек" освен това е наречен и *оръженосец*, той има всички шансове да бъде признат за принадлежащ към благородническото съсловие.

Ала тази принадлежност е по-скоро социален, т.е. спонтанно възникнал от текущата действителност, отколкото юридически факт. Нека наблегнем върху обикновените условия за преминаване в редиците на благородничеството. След 1520 г. все по-очевидно и по-широко от преди тези преходи се множат безпрепятствено. Няма да се спираме на извънредно редките благороднически грамоти, продавани от краля, на купуването на даващи благороднически статут служби или на упражняването на функции на градски съветник, които предполагат благородническо звание (така наречената *благородничество на звънеца*). Границата на благородническото съсловие се прекрачва главно посредством съдебно разследване след просто изслушване на свидетели, които гарантират, че въпросният човек „живее благородно" (т.е. от собствените си доходи, без да упражнява физически труд) и че неговите родители и родителите на родителите му също са живели, както е всеизвестно, благородно. Подобни преходи са лесни само в случай, че растящото богатство на привилегированите позволява да се живее на благородническа нога, че издигащите се класи имат за съучастници съдиите, с които често ги свързват роднински връзки, най-сетне в случай, че през XVI в., както казахме, наличното благородничество не е затворило достъпа до редиците си. Във Франция от онова време нищо не напомня формулата на Питър Ласлет[100], според която разделителната линия между благородници и неблагородници е толкова рязка, колкото и между християни и неверници. Би трябвало да се говори по-скоро за зони на гранично проникване, за нелегалност, за *no man's land*.

И това, което усложнява всичко, е, че новото благородничество дори не винаги има желание да се претопи в редиците на традиционното. Ако Жорж Юпер е прав, а повече от вероятно е той да има право, то „благородните люде" от висок ранг очевидно не носят чертите на „*буржоата благородник*".

Датата на първото представление на тази пиеса от Молиер е късна (1670), тъй че сме далеч от пролетта на XVI в. и карикатурата е направена, за да се хареса на придворните благородници. Разбира се, господин Журден не е чиста измислица, ала образът му съответства на една доста средна буржоазия и би било погрешно да виждаме нашите почти благородници – или вече благородници – от XVI в. да преследват с неподражаема страст приобщаването към благородническото съсловие, „като че ли то е еликсирът на живота“[101]. Че общественото тщеславие не им е чуждо – в това няма никакво съмнение. Ала не то ги тласка да споделят вкусовете или предразсъдъците на благородничеството на шпагата – никакъв възторг не будят у тях занятието на военните, ловът, дуелите; обратно – начинът на живот на хора, които по тяхна преценка са лишени от здрав разум и култура, буди презрение и те не се колебаят да го изразяват, дори в писмена форма.

Всъщност в това отношение се наблюдава единомислие в цялата буржоазия – висша и средна. Да дадем думата на един по-късен свидетел, Удар Коко[102] – обикновен буржоа от Реймс, но доста богат търговец. На датата 31 август 1650 г. той е записал в спомените си: „Ето състоянието, живота и положението на господата благородници, които се имат за най-горни; а голям брой благородници не живеят ни най-малко по-добре и са годни само да хокат и подяждат селянина в своето село. И сравнение не може да става – почитаемите градски буржоа и добри търговци са по-благородни от всички тях: понеже са по-снизходителни, водят по-добър живот и дават по-добър пример, семействата и домовете им са по-уредни, всеки според възможностите си не предизвиква никого да роптае, плаща всекиму, който работи за него, а главното – никога не ще извърши подло деяние; а мнозинството от ония жалки шпагоносци правят тъкмо обратното. Ако става въпрос да сравняваме, те смятат, че са всичко и че буржоата трябва да гледа на тях с очите на техните селяни [...] Никои порядъчни люде не им обръщат внимание. Такова е настоящото положение и няма смисъл вече да се търсят добродетели у благородничеството.“

След като станат благородници, нашите едри буржоа всъщност продължават предишния си живот – уравновесен, благоразумен, поделен между прекрасните им градски къщи и замъците или селските им резиденции. Тяхната наслада от живота и гордостта им са израз на хуманитарната им култура; радостта им са техните библиотеки, където минава по-голяма част от свободното им време; културната граница, която ги определя и характеризира най-добре, е страстта им към латинския, старогръцкия, правото, древната и родната история. Те са първосъздателите на безброй *светски* училища в градовете и даже в по-големите села. Единствените сродни черти с истинското благородническо съсловие се заключават в отчуждението им от труда и търговията и във вкуса към бездействие, т.е. към развлечения, които за тях са синоним на четене и научни спорове със себеподобните им. Този начин на живот изисква най-малкото заможност и, общо взето, новите благородници са повече от заможни, притежавайки солидно богатство, чийто източник е троен: методично обработваната земя, лихварството, упражнявано главно в ущърб на селяните и благородниците, и накрая – съдебните и финансовите

длъжности, станали предаваеми и наследствени още отпреди установяването на *полета** през 1604 г. Все пак става въпрос не толкова за придобити, колкото за наследени състояния. Разбира се, затвърдени, дори разширени – пари при пари отиват, осигуряващи успех и обществен пробив. Ала в самото начало изстрелването в орбита неизменно е едно и също: джентри произлизат от търговията, но се стремят да го скрият от любопитни погледи и старателно го държат в сянка.

Не че някой се заблуждава! *„Дневникът"* на Л'Етоал[103] ни съобщава – но кой ли не говори за това по негово време, – че Никола дьо Ньовил, сеньор Дьо Вилроа (1542–1617), държавен секретар, който държи юздите на управлението почти през целия си живот, сражавайки се „с купища хартия [...] пергаменти... ръкописи"[104], е внук на търговец на риба, купил три сеньории през 1500 г., след това и длъжности, получавайки в зестра сеньорията на Вилроа, недалеч от Корбей. Жорж Юпер привежда купища подобни примери. Та никой не се заблуждава, но за пореден път през XVI в. обществото не издига преграда пред социалния възход, а по-скоро му съдейства. И точно в този климат единствено може да се разбере израстването на истинска *класа* от нови благородници, които не се вписват или се вписват зле в наличното благородническо съсловие, опирайки се на собствената си политическа мощ и на собствената си мрежа от връзки тъкмо вътре в групата. Явление необичайно, което между другото няма да се повтори.

Защото през XVII в. всичко се променя. Дотук псевдоблагородничеството преживява трудни, драматични изпитания: Реформацията, религиозните войни, но ги преживява, без да стане нито протестантско, нито легитимистко, а оставайки „галиканско" и „политическо", избирайки среден път, където се получават удари и от двете страни, но възможността за маневриране е в правата си. След 1600 г. всичко претърпява развитие – социалната среда, икономиката, политиката, културата. Вече не се става благородник с показанията на неколцина свидетели пред някой снизходителен съдия – трябва да предоставиш родословното си дърво и да се подложиш на вдъхващи опасения разследвания, а придобитото вече благородническо звание не е застраховано от проверки. Социалната мобилност, която подхранва редиците на френските *джентри* с хора, става все по-малко естествена и главно – по-малко широка. Дали защото икономиката не е толкова оживена, колкото през предходното столетие? Реставрираната от Анри IV, Ришельо и Луи XIV монархия става потискаща, очаква покорство от служителите си, воглаве със самите парламентаристи. Нещо повече, кралят издига придворни, позволява им да живеят, да просперират, да излязат на преден план около Краля Слънце – „кралят театър", както се изразява един от приближените му[105], ала не е за подценяване театър, който събира ведно на показ всички възможности и улеснения на властта. Тези придворни се надигат срещу „тогата". И тя се сблъсква не само с това препятствие, ами и с монархията, която хем ѝ придава от своето могъщество, хем я ограничава. И ето че цялата

---

* *Годишна вноска за правото да се предаде по наследство заеманата длъжност. – Бел. прев.*

група на нашите квазиблагородници се оказва в двусмислено положение – и в политически, и в обществен план. Накрая и Конрареформацията се обръща отчасти срещу нея, срещу нейните идеи и интелектуални позиции. Новото благородничество отрано е на страната на Просвещението, покорено в известна степен от рационализма, готов да пристъпи към „научен" прочит на историята[106]. Но всичко се преобръща, всичко тръгва „с краката нагоре" и ето че то става любим прицел за атаките на йезуитите... Така че е разбираемо да играе сложна и двойствена роля при избухването на янсенизма и по време на Фрондата. В началото на 1649 г. и до примирието в Рюйой (11 март)* парламентаристите са господари на Париж, „без да посмеят да се възползват от завоеванието си"[107].

Именно в обстановката на подобни трудности и следващи една подир друга кризи лека-полека *джентри* се превръщат в онова, което по-късно ще бъде наречено благородничество на тогата, вторично благородничество, непрестанно отричано от първичното и разграничаващо се от него. Занапред е налице строга йерархия между двете благороднически съсловия, с които монархическата власт си играе да противопоставя едно на друго, за да властва по-пълно. Без съмнение не е случайно, че изразът *благородничество на тогата* се появява едва в началото на XVII в., по наши съвременни изчисления – най-рано през 1603 г.[108] Не бива да се смята за маловажно подобно езиково свидетелство. Тогава приключва една фаза от съдбата на тогата. Сега тя е по-точно определена, по-неспокойна и несъмнено не така блестяща, както през предходното столетие, но продължава да тежи с много голяма сила в жизнения път на Франция. За да се съхрани, тя прибягва до всякакъв род йерархии: земевладелска (сеньориална), парична, църковна, държавна (съдилища, парламенти, кралски съвети), плюс печелившите в дългосрочен план йерархии в културата.

Всичко това е сложно и протича под знака на мъдността, на известна тежкоподвижност и на постигнат с упорито постоянство успех. За Жорж Юпер благороднического съсловие на тогата още от зараждането си през XVI в., та до революцията е в самото сърце на съдбата на Франция, „твори културата ѝ, управлява богатството ѝ и придава облика едновременно на нацията и на Просвещението, придава облика на Франция". Толкова прочути имена прииждат в съзнанието, че е доста съблазнително да се присъединиш към подобна оценка. Обаче с една важна уговорка: тази плодовита класа, въплъщение на определена френска цивилизация, бива носена на ръце от цяла Франция, която заплаща цената на нейното благосъстояние и устойчивост, а ще ни стигне ли смелостта да кажем – и на нейната начетеност? С подобен материален и културен капитал благородничеството на тогата се разпорежда за собствена изгода. Колкото до благото на страната – това все пак е друг въпрос.

Без съмнение няма европейска страна, която да не познава в един или

---

* *С това примирие завършва първият етап на Фрондата – Старата, или Парламентарна Фронда, в която главна сила в настъплението срещу кралската власт се явява парижкият Парламент (1648–1649). – Бел. прев.*

друг вид подобни раздвоения на върха на йерархията и подобни скрити или открити конфликти между успялата и стремящата се към успеха класа. Книгата на Жорж Юпер притежава все пак предимството, че описва подробно френските особености и изтъква самобитността на благородничеството на тогата – в неговия генезис и в политическите му роли. С това тя успешно привлича вниманието върху уникалния характер на всяка обществена еволюция. Причините навред са много сходни, ала решенията са различни.

От градовете до държавите: обикновен и показен разкош

Следователно няма никакви особени правила, що се отнася до социалната мобилност и поведението спрямо престижа на парите, родословието, титлата или властта. От тази гледна точка обществата не притежават нито еднаква зрялост, нито еднакви йерархии, нито – отгоре на всичко – еднакво мислене.

Колкото до Европа, все пак се забелязва видима разлика между двете големи категории: от една страна, урбанизираните общества, като под това разбираме обществата на отрано забогателите търговски градове в Италия, Нидерландия и дори Германия, а от друга – обществата на териториалните държави в широк радиус, които мъчително се отърсват (и то не винаги) от средновековното минало и понякога носят белези от него и до наши дни. Само преди малко повече от век Прудон пише: в „икономическия организъм, както и в реалната политика, в управлението на правосъдието и в общественото образование феодализмът все още ни задушава“[109].

Многократно сме казвали, че доста съществени отлики разделят тези два свята. Биха могли да се приведат стотина стари или съвременни версии на тази бележка от една френска паметна записка, писана около 1702 г.: „В монархическите държави търговците не могат да постигнат същото високо признание като в републиканските държави, където е обичайно да управляват негоцианти.“[110] Но да не се спираме на тази очевидна истина, която не е изненада за никого. Нека само съсредоточим вниманието си върху поведението на елитите съобразно това дали са свързани с някой отдавна подвластен на търговията и парите град или с обширни териториални държави, където дворът (на Англия или на Франция например) дава тон на цялото общество. „Градът [разбирай Париж], казват, подражава на двора.“[111] С една дума, град, управляван от търговци, живее по различен начин от управлявания от някой принц град. Луис Ортис, испански *arbitrista* (сиреч съветник, склонен често да морализаторства), съвременник на Филип II, ни го казва без заобикалки. Годината е 1558, Испания е много неспокойна; кралят, Филип II, отсъства от кралството и се намира в Нидерландия, където го задържат военните задължения и изискванията на международната политика. Във Валядолид, на който му остава още съвсем малко да бъде столица на Испания, разкошът, показността, кожите, копринатa, скъпите парфюми са правило въпреки трудния момент и драматичността на скъпия живот. При това,

установява нашият испанец, подобен разкош не се наблюдава нито във Флоренция, нито в Генуа, нито в Нидерландия, нито дори в съседна търговска Португалия: „В Португалия *ningun viste seda*“, никой, казва той, не се облича в коприна[112]. Но Лисабон е търговски град, той дава пример на Португалия.

В италианските градове държави, отрано попаднали в ръцете на търговците (Милано през 1229, Флоренция през 1289, Венеция най-малко през 1297 г.), парите са надеждната невидима спойка на социалния ред, „туткалът“, както казват парижките печатари през XVIII в.[113] Патрицианството няма кой знае каква нужда да заслепява и очарова, за да управлява. То държи в ръце нишките на парите и това му стига. Не че му е чужд разкошът, но той се старае да остане незабелязан, даже таен. Във Венеция благородникът е облечен в дълга черна роба, която даже не говори за ранга му, понеже, както обяснява Чезаре Вечелио в коментариите към сборника си за „*habiti antichi et moderni di diverse parti del mundo*“* (в края на XVI в.), тогата служи за облекло и на „*cittadini, dottori, mercanti et altri*“**. Младите благородници, добавя той, на драго сърце носят под черната тога копринени дрехи с нежни цветове, но прикриват, доколкото е възможно, подобни цветни петна „*per una certa modestia propria di quella Republica*“***... Следователно липсата на показност в облеклото на венецианския патриций не е неволна. Същото е и с носенето на маска, което не се ограничава единствено в рамките на Карнавала и обществените празници: то е начин да потънеш в анонимност, да се смесиш с тълпата, да се отдадеш на удоволствия, без да се излагаш на показ. Венецианските благороднички го прилагат, когато ходят в кафенета, тъй като обществените места по правило са забранени за дами от техния ранг. „Какво удобство е маската!“, казва Голдони. „Под маската всички са равни и висшите сановници могат катадневно [...] сами да научават всички подробности, които занимават народа. [...] Под маската може да се окаже дожът, който често се разхожда така.“ Във Венеция разкошът е отреден за държавния апарат, който често бива грандиозен, или за строго частния живот. В Генуа *nobili* се обличат до известна степен строго. Празниците се честват уединено в извънградските къщи или във вътрешността на градските дворци, не из улиците или по площадите. Известно ми е, че във Флоренция с настъпването на XVII в. навлиза разкошът да се ползват каляски, немислим за Венеция по обясними причини, невъзможен в Генуа с тесните ѝ улички, но републиканска Флоренция е мъртва със завръщането на Алесандро Медичи през 1530 и създаването на великото херцогство на Тоскана през 1569 г. При все това обаче дори през тази епоха Флоренция живее просто, почти по буржоазному от гледна точка на някой испанец. Както и това, което прави от Амстердам последен европейски полис, е наред с останалото, и съзнателната скромност на богатите му люде, която поразява дори венецианските посетители. Кой би различил на някоя амстердамска улица Великия пансио-

---

* *Древните и новите облекла от различните части на света (итал.). – Бел. прев.*

** *Буржоа, лекари, търговци и прочие (итал.). – Бел. прев.*

*** *От известна скромност, присъща на цялата република (итал.). – Бел. прев.*

нарий на Холандия* от останалите буржоа, с които се разминава[114]?

Преминаването от Амстердам или някой от италианските градове със старо богатство към столицата на нова държава или княжески двор означава абсолютна смяна на атмосферата. Тук скромността или сдържаността вече е напълно недопустима. Благородничеството, което е в предните редици на обществото, се оставя да бъде заслепено от княжеското великолепие и иска на свой ред да заслепява. То се перчи, заставено е да се излага на показ. Да блестиш, значи да наложиш превъзходството си, да се отделиш от простосмъртните, да отбележиш почти ритуално, че си от друга порода, да държиш останалите на разстояние. Обратно на превъзходството на парите, което се разбира от само себе си и което държиш в ръцете си, превъзходството на родословието и ранга струва нещо само ако е признато от другите. Ако в Полша през Просвещението княз Радзивил, способен сам (както през 1750 г.) да събере войска и да я снабди с артилерия, почне някой ден да лее реки от вино в родното си градче Несвиже, „привидно безразличен към количеството, което се разлива и изтича в канавката", това е, както отбелязва В. Кула, начин да се привлече вниманието на зрителите (виното е много скъп вносен артикул в Полша), да „ги накара да повярват в неограничените му възможности, да спечели покорството им [...] Следователно подобно разхищение е обмислена постъпка в рамките на дадена социална структура."[115] Същата показност се наблюдава и в Неапол: по времето на Томазо Кампанела, революционерът с озарено от *Citta del sole*** сърце (1602), за Фабрицио Карафа, принц делла Рочела, имат обичай да говорят, че харчи парите си *„alla napoletana"*, по неаполитански, *„cioè in vanita"****. Докато поданиците им буквално умират от глад, неаполитанските сеньори прахосват състояния за „кучета, коне, шутове, златовезани тъкани е *puttane che u peggio*"*****[116]. С което тези прахосници (разполагащи с доход от 100 000 екю, докато не всеки от поданиците им има и три екю в кесията си) утоляват жаждата си за удоволствия, разбира се, но в още по-голяма степен – нуждата да заслепяват: те играят ролята си, правят онова, което всеки очаква от тях, което народът е готов да приеме колкото с възхита, толкова и със завист и накрая да възненавиди. Нека повторим, че предлаганото зрелище е средство да се властва. Една необходимост. На тези неаполитански благородници им се налага да посещават двора на испанския вицекрал, да печелят благоразположението му, та ако ще да се разорят и да се завърнат без пари в земите си. А освен това на тях им се услажда животът в голямата столица – една от най-големите в Европа, което неминуемо предполага големи разходи. Именно така през 1547 г. семейство Бизиняно издига в града големия си дворец „Кийайя". Изоставяйки калабрийските си домове, те заживяват там като останалите видни сеньори, заобиколени от малък двор, където на разноски на до-

---

* *Глава на изпълнителната власт в Обединените провинции (XVI–XVIII в.), който е едновременно гуверньор (пансионарий) на провинция Холандия. – Бел. прев.*

** *„Градът на слънцето" (итал.). – Бел. прев.*

*** *Сиреч, от суета (итал.). – Бел. прев.*

**** *И проститутки, което е най-лошото (итал.). – Бел. прев.*

макина се тълпят придворни, художници, литератори[117].

Колкото „печеливша", а значи и разумна, да е подобна показна суета, тя често стига до мания, за да не кажем до психоза. Фенелон твърди, че Ришельо „не е оставил в Сорбоната врата или прозорче, където да не е поставил герба си"[118]. Във всеки случай в селцето на Ришельо, което носи неговото име, „където се издига бащиният чифлик и което може и днес още да се види между Тур и Лудьон", кардиналът издига град, който остава наполовина празен[119]. Това досущ напомня княжеската приумица на Веспасиано Гонзага (умрял през 1591 г.), от рода на херцозите на Мантуа, който отчаяно се стреми да стане независим владетел и по липса на нещо по-добро съгражда великолепния градец Сабионета[120] с разкошния му дворец, с изложбата на антични паметници, с казиното и театъра (все още истинска рядкост през XVI в.), с църквата, построена така, че да дава възможност за хорови и инструментални концерти, със съвременните укрепления, с една дума – всичко необходимо за истинска столица, докато въпросното градче на брега на По не играе никаква икономическа или административна и играе съвсем незначителна военна роля: навремето там бил издигнат укрепен замък. Веспасиано Гонзага живее в Сабионета като истински принц, със собствен малък двор, ала след смъртта му градът бива изоставен и забравен. Днес той се издига като красив театрален декор сред полето.

Накратко, съществуват два начина на живот и на държание: показност или сдържаност. Там, където основаващото се върху парите общество още не се е установило, господстващата класа прибягва до старата политика на показен разкош, защото не може твърде да разчита на мълчаливата подкрепа на парите. Естествено, показността може да проникне навред. Тя никога не липсва напълно там, където хората имат време и желание да се погледнат, да се преценят, да се сравнят, да определят взаимните си позиции по някоя подробност, начин на обличане, хранене, дори на представяне или говорене. Даже търговските градове не ѝ затварят много здраво вратите си. Отворят ли ги прекалено широко обаче, това е знак за дезорганизацията им, за това, че са засегнати от икономически и обществен недъг. След 1550 г. Венеция е твърде богата, за да прецени добре истинското си положение, което по това време е съмнително. И разкошът в нея с всеки изминал ден става все по-натрапчив, по-разнообразен, по-видим отпреди. Законите срещу лукса и свързаните с него разходи се множат и както винаги отбелязват, но не прекратяват разточителните разходи: великолепни сватби и кръщенета, така наречени изкуствени перли, с които се отрупват жените, а също и привичка да носят върху роклите си *„zuboni et altre veste da homo de seda"**. Поради което и толкова заплахи срещу нарушителите и „шивачите, бродирачите и рисувачите", които подхранват злото. „Сватбата [в богатите семейства] безспорно е своеобразен обществен празник... В мемоарите от онова време се говори единствено за празници, турнири, балове и сватбени украси. [...]", доказателство, че Сеньорията не слага точка на това. А преминаването на частното

---

* *Кафтани и други мъжки дрехи от коприна (итал.). – Бел. прев.*

в публично е знак, който трябва да се запомни[121].

Да не прибързваме с твърдението, че в Англия еволюцията протича в обратна посока. Нещата са по-сложни. През XVII в. всичко там тъне в разкош: и дворът, и цветът на благородническото съсловие. Когато Хенри Бъркли, лорд-лейтенант Глостършир, „отива в Лондон на кратко посещение, води със себе си 150 прислужници“[122]. Разбира се, през XVIII в. и особено по време на дългото царуване на Джордж III (1760–1820) английските богаташи и силните на деня скоро предпочитат лукса на удобството пред блясъка. Семьон Воронцов, посланикът на Екатерина II[123], привикнал със скования блясък на двора в Санкт Петербург, се опиянява от свободата на тоя свят, „където човек живее както си иска и където в деловите отношения няма етикетни формалности“. Но това не значи, че английският обществен порядък се определя изчерпателно от подобни бележки. Всъщност това е порядък сложен и разнолик, ако човек се задълбочи в наблюдението. Благородническото съсловие или по-точно – английската аристокрация, достигнала върха на обществената йерархия горе-долу от Реформацията насетне, е със скорошно потекло. Но поради хиляди причини, включително и користни интереси, тя се държи като земевладелска аристокрация. Знатната английска фамилия се крепи преди всичко на обширна поземлена собственост, а в центъра ѝ – като символ на успеха – се издига често кралска резиденция. Тази аристокрация е едновременно, както я наричат, „плутократска и феодална“. Феодална, защото си придава необходим и донейде театрален блясък. През 1766 г. в Ебингдън се настаняват нови господари, които „дават пиршество за неколкостотин джентълмени, арендатори и съседи. Камбаните бият с всичка сила.“ Преминава конно шествие начело с фанфари, а вечерта се устройват илюминации...[124] Нищо „буржоазно“ няма в подобна олелия – олелия безспорно необходима от социална гледна точка, ако ще и само за да се утвърди нужната местна власт на аристокрацията. Ала подобна игра на разточителство не изключва пристрастието към сделките и практическото им осъществяване. Още от времето на Елизабет именно висшето благородническо съсловие на перовете с най-голямо желание инвестира във външната търговия[125].

В Холандия нещата се развиват различно: там на върха на йерархията застават градските регенти, които във Франция биха се наричали „благородници на звънеца“. Там те представляват буржоазна аристокрация.

Във Франция, както и в Англия, картината е доста сложна: там различно се развиват столицата, над която господства дворът, и големите търговски градове, които осъзнават растящата си мощ и своята незаменимост. Богатите негоцианти от Тулуза, Лион или Бордо не афишират много-много разкоша си. Пазят го за вътрешността на красивите си градски домове, а още повече „за извънградските си резиденции, в къщите за отмора, които обкръжават градовете в радиус един ден езда на кон“[126]. В Париж, обратно, на свръхбогатите финансисти през XVIII в. явно много им е по сърце да подражават и да прекаляват с обграждащия ги разкош и да заимстват начина си на живот от най-висшата благородническа прослойка.

Нискостоящата маса на обществото бива държана в мрежата на установения порядък. Размърда ли се прекалено, брънките се стягат или подсилват, или пък се измислят други начини да се държи мрежата. Държавата е на мястото си, за да спасява неравенството – средищен камък на обществения ред. Културата и представителите ѝ са на мястото си, много често за да проповядват примирение, покорство, благоразумие, необходимост да се отдаде кесаревото кесарю. Най-добре е, когато „органичната" маса на обществото все още спокойно еволюира от само себе си, в граници, които не заплашват общото равновесие. Не е забранено да се премине от едно ниско стъпало в йерархията на ниското стъпало непосредствено над него. Социалната мобилност не се проявява единствено в най-високия стадий на възхода, тя важи и за прехода от селянин до търговец труженик, до селски първенец; или от селски първенец до скромен местен сеньор, до „лица, на които се възлага публичен търг за феодални права, арендатори по английски образец, [сиреч] все плодоносни буржоазни семена"[127], или за достъпа на дребния буржоа до длъжност, до рента. Във Венеция[128] „на този, чието име не фигурира в регистрите на някоя задруга [*Scuola*], се гледа като на последния човек от простолюдието". Ала нищо не му пречи – на него или на някое от децата му – да влезе поне в *Arte*, в занаятчийски цех, и да преодолее началния етап.

Всички тези дребни драми на обществения „етап", тези борби „*el ser quien soy*", да бъда това, което съм (както казва един герой от плутовски роман, 1624)[129], могат да се тълкуват като белези на своеобразно класово съзнание. Впрочем бунтовете[130] срещу установения ред го доказват, а те са безчет. Ив-Мари Берсе изброява само в пределите на Аквитания, за годините от 1590 до 1715, петстотин селски въстания или псевдовъстания. В извадка, отнасяща се до стотина германски градове, от 1301 до 1550 г. се отбелязват двеста често водещи до кръвопролития сблъсъка. В Лион за 357 години, от 1173 до 1530 г., размиричите възлизат на 126 (малко повече от една на три години). Както и да наречем тези сблъсъци или размирици: бунтове, въстания, брожения, класови борби, инциденти, произшествия – във всеки случай някои от тях притежават такъв неудържим размах, че им подхожда единствено думата *революция*. В европейски мащаб, в продължение на петте столетия, които са обект на настоящата книга, става въпрос за десетки хиляди факти, от които все още не всички носят полагаемия им се етикет, все още не всички са извадени от архивите, където дремят. Извършените досега проучвания обаче позволяват да се направят няколко извода, за които съществува голяма вероятност да са точни по отношение на селските размирици, но за сметка на това има голяма вероятност да подвеждат по отношение на всичко, свързано с работническите, главно градски брожения.

Що се отнася до селските размирици във Франция, извършена е огромна работа с появата на революционния труд на Борис Поршнев[131]. Ала очевидно въпросът не опира единствено до Франция, макар и благодарение на историците тя да се е превърнала за момента в пример. При всяко положение никаква грешка по отношение съвкупността на познатите факти не е въз-

можна: селският свят не престава да се бори срещу всичко, което го потиска – държава, сеньори, външни обстоятелства, неблагоприятна конюнктура, войска, срещу всичко, което го заплашва или най-малко притеснява селските общини – залог за неговата свобода. И всичко това обикновено се слива ведно в представите му. Само някой сеньор около 1530 г. да натири свинете си в общинската гора, и някое селце от неаполитанското графство Нолизе се вдига да брани правото на паша с викове: „*Viva il popolo e mora il signore!*“*[132] Оттам и цял низ инциденти, свидетелстващи за традиционния начин на мислене, за специфичните условия на селяшкия живот – и всичко това продължава чак до средата на XIX в. Ако се търси илюстрация на това, какво би могъл да представлява „дългият период“ с неговите повторения, тъпкане на място и монотонност, както предлага Ингомар Бог, то предлаганите от историята на селячеството великолепни примери с лопата да ги ринеш[133].

Първият прочит на тази твърде пространна история оставя впечатление, че цялото това нестихващо брожение никога не успява да се увенчае с успех. Да се разбунтуваш е все едно „да плюеш срещу вятъра“[134]: Жакерията в Ил дьо Франс през 1358 г.; въстанието на английските работници през 1381; *Bauernkrieg*** през 1525 г.; бунтът на общините в Гюйен*** срещу солния данък през 1548; метежът на Болотников в Русия от началото на XVII в.; въстанието на Дожа в Унгария (1614); огромната по размах селска война, която разтърсва Неаполитанското кралство през 1647 г. – всички тия яростни напъни систематично се провалят. Както и по-малките бунтове, които неизменно ги следват. Общо взето, установеният порядък не може да търпи селския безпорядък, който предвид преобладаващия във висша степен дял на селото би сринал със земята цялото здание на обществото и на икономиката. Срещу селячеството съществува почти постоянна коалиция от страна на държавата, благородниците, буржоата земевладелци, даже църквата и очевидно градовете. Но това не пречи въглените да тлеят под пепелта.

И все пак поражението не е толкова пълно, колкото изглежда. Да, вярно е, че селячеството винаги бива връщано сурово към подчинението, но и неведнъж се постига напредък с приключването на подобни недоволства. Нима през 1358 г. жаковците**** не обезпечават свободата на селяните около Париж? Обезлюдяването и последвалото повторно населване на тази ключова област сякаш не са достатъчни да обяснят напълно еволюцията на тази навремето постигната, а сетне възвърната и съхранена свобода. *Bauernkrieg* от 1525 г. да е пълен провал? Хайде де! Разбунтуваното селячество между Елба и Рейн не бива закрепостено отново като селяните отвъд Елба – то опазва свободите и старите си права. През 1548 г.[135] Гюйен наистина е сма-

---

* *Да живее народът, смърт на сеньора! (итал.) – Бел. прев.*

** *Селската война в Германия. – Бел. прев.*

*** *Название, дадено на провинция Аквитания по времето, когато е английско притежание (1259–1453). – Бел. прев.*

**** *Жак Глупака: това било подигравателното прозвище на френския селянин; то дава и названието на селското въстание, известно като Жакерия, през 1358 г. – Бел. прев.*

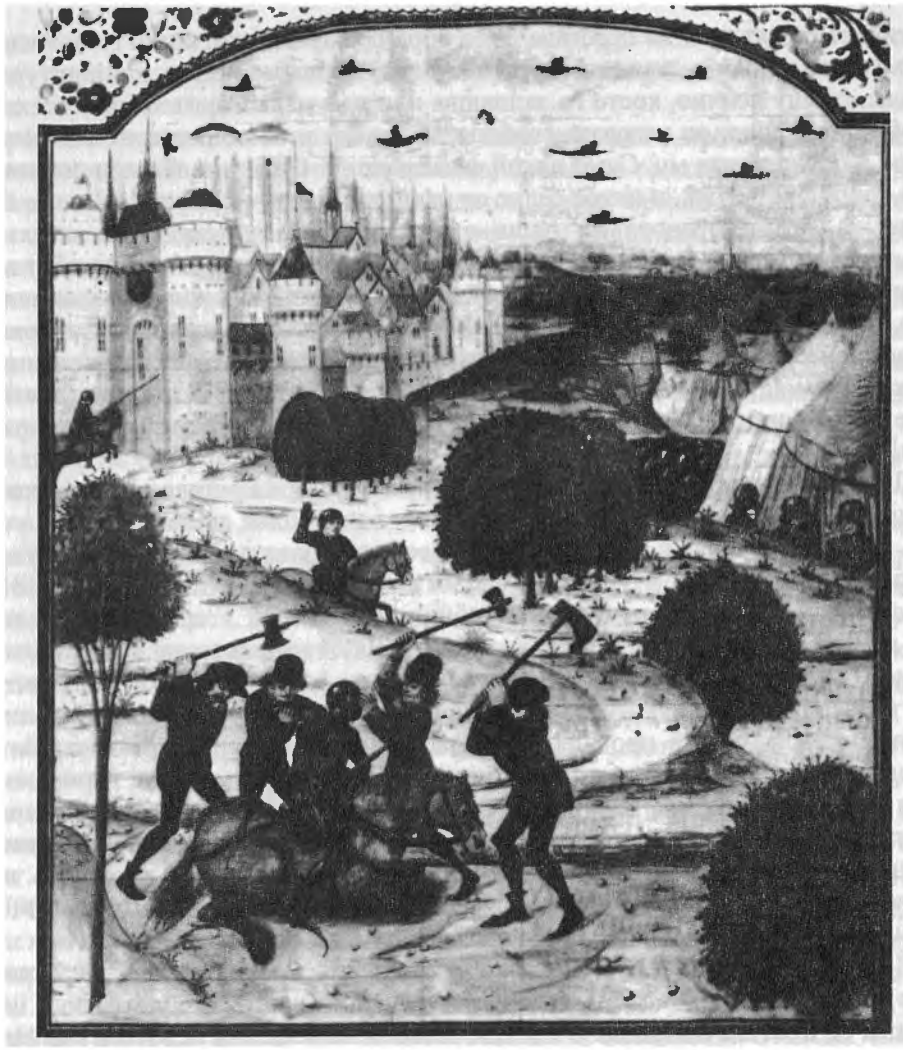

Селяни нападат самотен въоръжен мъж, Жан дьо Ваврен. Английски хроники, XV век (Cliché B.N.)

зана, но солният данък е отменен. Впрочем чрез данъка върху солта монархията руши и насилствено отваря селската икономика към външния свят. Ще речете също, че мащабната селска революция през есента и зимата на 1789 г. търпи провал в известен смисъл: кой слага ръка на националните блага? Но все пак отмяната на феодалните права не е дар за пренебрегване.

Що се отнася до работническите вълнения, ние сме още по-зле осведомени поради това, че фактите са много разпокъсани, предвид изначалната нестабилност на заетостта и постоянния срив на „индустриалните" дейности. Работническият свят непрестанно ту се концентрира, ту след това се разсейва, подгонен към други места за работа, понякога и към други занимания, а

това лишава работническото недоволство от устойчива солидарност, която е условие за успех. Така например първоначалното развитие на лионското бархетно производство, по подражание на тъкачниците в Миланска област и Пиемонт, е много бързо и в него са заети до 2000 майстори и работници. После настъпва спад, даже крах, при това във време на изключителна скъпотия. „Работниците от този занаят, които печелят малко, не са в състояние да живеят в града; някои [...] се оттеглят във Форес [Форез] и Божоле и работят там", но при толкова лоши условия, че продукцията им „вече не се ползва с никакъв успех"[136]. Производството на бархет действително се премества и намира нови полета за дейност в Марсилия и Фландрия. „Крахът на това производство, заключава паметната записка от 1698 г., на която се позоваваме, е загуба за Лион толкова по-осезаема, доколкото там все още се виждат част от работниците, до един почти никому ненужни бедняци, живеещи за сметка на обществото." Ако съществуваше – нещо, което не ни е известно – някакво протестно движение сред тези 2000 лионски бархетници, то би угаснало от само себе си.

Друга слабост е това, че концентрацията на работническия труд си остава непълна, доколкото работната ръка най-често се оказва раздробена на отделни единици (даже в един индустриален град), доколкото освен това работникът (калфата) доброволно пътува или е раздвоен между селото и града, бидейки едновременно селянин и надничар. Колкото до градския свят на труда, противно на волята си, той навред е разделен и прикован частично към старите занаятчийски задруги и тясната и дребнава власт на майсторите. Свободният труд се очертава на хоризонта почти навред, но и той не се характеризира с еднородност: на върха – относително привилегировани, „работодателстващи" занаятчии, които работят за някой господар, но самите те наемат повече или по-малко калфи и чираци (в крайна сметка това са подпредприемачи); под тях са онези, които, намирайки се в същото положение, могат да разчитат единствено на семейната работна ръка; накрая се нарежда обширният свят на наемните работници, а още по-надолу – надничарите без специална подготовка, хамали, товарачи, чернoработници „за грош", най-къcметлиите от които биват заплащани поденно, а най-ощетените – за свършена работа.

При тези условия е естествено историята на работническите искания и движения да представлява верига от кратки епизоди, които почти не са свързани помежду си и последователността им на редуване е слаба. Това е пунктирообразна история. Но ако се съди по епизодите, които познаваме по-отблизо, вероятно е погрешно да се заключава, както доста често се прави, че липсва всякакво класово съзнание. Истината е, че работническият свят като цяло е притиснат между нищожното заплащане на труда и заплахата от безизходна безработица. Той би могъл да се отскубне единствено по пътя на насилието, но се оказва всъщност толкова безпомощен, колкото и всеки днешен работник в период на тежка безработица. Насилие, ярост, озлобление, но тъй или иначе истината е, че на един успех или полууспех, като толкова необичайната победа на работниците от хартиеното производство[137] във Франция в навечерието на революцията, се падат сто провала. Подобни стени не се пробиват лесно.

Няколко примера

В Лион[138] първата печатарска преса заработва, да кажем, през 1473 г. През 1539 г., в навечерието на първата голяма стачка (но не първото недоволство), в действие са стотина преси, което предполага не по-малко от хиляда работници, в това число чираци, калфи (словослагатели, печатари, коректори) и майстори, в по-голямата си част идващи или от други френски области, или от Германия, Италия и швейцарските кантони, следователно всички са пришълци в лионската градска общност. Става въпрос за малки работилници. Обикновено майсторите притежават две преси, някои от преуспелите притежават до шест. Оборудването на инвентара винаги е скъпо, освен това трябва да се разполага с оборотен капитал за изплащане на заплати и за купуване на хартия и шрифтове. Все пак (и за това работниците не си дават сметка) майсторите не са истински представители на капитала: от своя страна и те са в ръцете на търговци, „издатели" и доста важни личности – че дали и някои сред тях не влизат в *Консулството*, сиреч в градската управа? Излишно е да добавяме, че властите са на страната на издателите и че майсторите, волю-неволю, са внимателни със силните на деня, от които зависят. За тях единственият начин да живеят и да увеличават печалбите си остава в крайна сметка орязването на надниците и увеличението на работния ден, а за подобна политика подкрепата на лионските власти е безценна и необходима.

Що се отнася до средствата за осъществяването ѝ, то съществуват не едно и две. Най-напред, промяна на начина на заплащане: храните работниците си, а хранителните продукти непрестанно поскъпват; тогава отстранявате „тези лакомници" от трапезата си и им заплащате единствено с пари, принуждавайки ги, за тяхно неудоволствие, да се хранят по кръчмите. И ето ги ужасно обидени от това, че са ги прогонили от господарската трапеза. Друго радикално решение: да се прибегне до чираци, на които не се плаща, и при необходимост да се пуснат да работят на печатарската преса, нещо, което им е забранено по принцип. Още по-категорично: да се диференцират фиксираните ставки на заплатите, като се отвори колкото е възможно по-ниско ножицата на възнагражденията: осем су дневно за словослагателя, от две су и половина до четири су за помощника. Накрая, да им се наложи безкрайно дълъг работен ден, от два часа сутрин до десет вечерта с четиричасово прекъсване за хранене (дали е за вярване?), като всеки от тях е задължен да отпечата повече от 3000 листа дневно! Разбираемо е младите да протестират, да искат по-добри условия на труд и да разобличават безогледното печалбарство на майстора. И да прибягват до оръжието на стачката. Стачкуваш ли, трябва да правиш „трик"[139]: калфите произнасят тази вълшебна дума, докато напускат работилницата, когато например по заповед на майстора някой чирак почва да работи на пресата или в друг случай. И това не е всичко: стачниците натупват „жълтите", онези, които наричат *fourfants* (от италианската дума *furfante* – нехранимайко, мошеник), разпространяват листовки, предприемат съдебни действия. Нещо повече, напускайки старата печатарска задруга, която в началото на XVI в. обединява майстори и работници,

те учредяват собствено общество, наречено „Грифарен“ (от една старинна френска дума, която означава *лакомник*), и с пропагандна цел създават за редовните празненства и карнавални шествия в добрия стар Лион смешния герой, който обаче всеки познава и поздравява мимоходом – сеньор Ла Кокий*. Това че в крайна сметка губят и че губят повторно през 1572 г., след като са спечелили донейде, не ни изненадва кой знае колко.

За сметка на това поразителното е, че всичко в този нищожен конфликт говори за явна модерност. Наистина печатарството е модерен капиталистически занаят и навсякъде – в Париж през същите тия 1539 и 1572 г., в Женева около 1560 и вече във Венеция, у Алдо Мануцио, през 1504 г., – след като едни и същи причини водят до еднакви резултати, избухват красноречиви стачки и вълнения[140].

Подобни свидетелства, подобни прецеденти не са изключение. Нима Трудът не се чувства – и то много по-рано, отколкото се твърди, почти от самото начало – напълно различен по природа от Капитала? Рано развилото се текстилно производство със своите работодатели и ненормална концентрация на работна ръка е най-подходящата почва за подобно ранно и постоянно класово осъзнаване. Ето защо го срещаме в Лейден, град с могъщо манифактурно производство през XVII в. Срещаме го и косвено през 1738 г. в Сарам, в сърцето на старото уилтширско вълнопроизводство около Бристол.

Характеристиката на Лейден[141] не се изчерпва само с това, че през XVII в. е най-големият производител на сукно сред европейските градове (около 1670 г. може би 70 000 жители, от които 45 000 работници; през рекордната 1664 г. – почти 150 000 произведени артикула), че привлича към себе си за своето производство хиляди работници от южните части на Нидерландия и от Северна Франция – характеризира се с това, че се нагърбва сам с многобройните задачи, които поставя за разрешаване производството на сукно, бархет и вълнен серж с копринен примес. Не бива да си го представяме като Норидж или средновековна Флоренция – почти изцяло опиращ се на тъкачеството или даже само на предачеството от близките села. Последните са извънредно богати: те изнасят плодовете на земята си на изгодния и ненаситен амстердамски пазар. А както е известно, с надомна работа в големи мащаби се занимават единствено бедните села. И ето как в средата на XVII в., по времето на най-голямата си слава, един предприемчив град бива обречен да прави всичко и го прави сам – като се почне от прането, чепкането и преденето на вълната, та до тъкането, тепането, стрижбата и апретурата на сукното си. Това му се удава единствено чрез наемането на многобройна работна ръка. Най-трудното е да ѝ се осигури задоволителен подслон: работниците не се побират изцяло в построените за тях истински работнически селища. Мнозина са тези, които се свират в стаи с месечен или седмичен наем. Жените и децата представляват огромна част от нужната работна ръка. И тъй като всичко това не е достатъчно, появяват се машините: тепавици с конска или вятърна тяга, машини, неизбежно необходими в големите рабо-

---

* *В дадения случай – лоша отпечатка. – Бел. прев.*

тилници „за изцеждане, каландриране и сушене“ на сукното. За тази относителна механизация на едно чисто градско производство говорят красноречиво картините, запазени в градския музей, които навремето красяли Лакенхал – Сукнените хали.

И всичко това – под знака на един очевиден императив: докато Амстердам произвежда луксозни тъкани, а Харлем се стреми силно да следва модата, Лейден се специализира в евтиния текстил, като се почне от не особено качествените вълнени платове. Разходите постоянно трябва да се свиват. Освен това, цехово-занаятчийският строй, който се запазва, дава възможност успоредно да се развиват нови предприятия, работилници, вече и манифактури, а надомният труд в условията на безмилостна експлоатация разширява периметъра си. Тъй като градът расте бързо (през 1581 г. той наброява едва 12 000 жители), той не изгражда кадри за собствения си капитализъм въпреки богатството на неколцина от предприемачите си. Цялата дейност на Лейден отива у амстердамските търговци, които здраво я държат в ръцете си.

Подобно работническо стълпотворение само благоприятства срещата и сблъсъка между Капитала и Труда. Работническото население в Лейден е твърде многобройно, за да не бъде неспокойно и разбунено, още повече че градските предприемачи нямат възможност в случай на нужда да прибягнат до по-сговорчива работна ръка от селата. Френските агенти, като се почне с посланика, който пребивава в Хага, или консула в Амстердам, се вслушват в това хроническо недоволство с не винаги напразна надежда да привлекат някои и други работници, за да подсилят френските манифактури[142]. С една дума, ако в Европа съществува истински „индустриален“ град и наистина градска концентрация на работници, то това е именно Лейден.

Нищо по-естествено от това там да избухват стачки. При все това обаче чака ни тройна изненада: тези стачки са извънредно малко на брой според точната извадка на Постумус (1619, 1637, 1644, 1648, 1700, 1701); те са епизодични и засягат само определена работническа категория, например – тъкачи, тепавичари, с изключение на движенията от 1644 и 1701 г., които носят масов характер; и накрая най-важното – историческите изследвания хвърлят изключително слаба светлина върху тях, безусловно поради липса на документация.

Следователно трябва да признаем очевидното: лейденският работнически пролетариат е разделен на професионални категории – тепавичарят не е предач или тъкач. Отчасти той е зает в не особено надеждните занаятчийски цехове, а отчасти се изявява в рамките на свободните занаяти (които в действителност се намират под строго наблюдение и контрол). При тези условия пролетариатът не успява да създаде за собствена изгода такава спойка, която да представлява опасност за управляващите и експлоататорите, за майсторите манифактуристи и, отвъд непосредствените господари – за търговците, които направляват цялата игра. Само че съществуват редовни работнически събрания и своего рода членски внос, който пълни взаимоспомагателната каса.

Но най-ярката черта на организацията на текстилното производство в Лейден е чисто и просто неумолимата сила на наличните средства за прину-

да: надзор, разправа, затвор и смъртно наказание са постоянна заплаха. Градските регенти с цялата си мощ са на страната на привилегированите. Нещо повече, манифактуристите са обединени в своеобразен картел, който обхваща изцяло Холандия и дори целите Обединени провинции. Та не се ли събират те през година на общ „синод", за да отстранят вредната конкуренция, да фиксират цените и заплатите, а при необходимост да решат и какви мерки да вземат срещу действителни или възможни работнически вълнения? Тази модерна организация навежда Постумус на заключението, че на равнището на работодателите класовата борба е едновременно по-съзнателна и по-бойка, отколкото на равнището на работниците. Но не е ли това впечатление на историк, повлиян от документацията си? Ако работниците не са ни оставили много доказателства за борбите и чувствата си, то не са ли го направили, защото ситуацията им го е налагала? Забранена е всяка работническа организация, официално предназначена да брани интересите на работната ръка. Следователно на провежданите редовни събрания работниците не могат нито да действат, нито да говорят открито. Ала самата господарска реакция доказва, че мълчанието им в никакъв случай не означава безразличие, незнание или примирение[143].

Последният епизод, на който бихме искали да се спрем, е доста различен. Става въпрос за по-скромно и организационно много по-съответстващо на изискванията на времето производство. Следователно в известен смисъл и по-представително, отколкото чудовищният лейденски вариант.

Пренасяме се в Сарам, Уилтшир, недалеч от Бристол, през 1738 г. Сарам е център на стара вълнопроизводителна зона, контролирана от фабрикантите на сукно, които са повече търговци, отколкото манифактуристи, известни като *clothiers*. Избухва кратък бунт. Част от имуществото на въпросните *clothiers* понася щети. Следва светкавична разправа, трима бунтари са обесени и редът е възстановен. Но не става дума за незначителен инцидент.

Преди всичко в този английски югозапад, който става арена на вълненията през 1738 г., общественото напрежение е често явление най-малко от 1720 г. нататък. И именно там се ражда популярната песничка *The Clothiers Delight* *, която Пол Манту прославя в класическия си труд[144]. Тя несъмнено води началото си от царуването на Уилям III Орански (1688–1702). Значи това е сравнително стара песен, която с години се пее из кръчмите. В нея уж производителите на вълнени тъкани разказват на ухо какво правят и как постъпват, споделят задоволствата и тревогите си. „Трупаме съкровища, пеят те, печелим огромни богатства, като ограбваме и потискаме бедните. [...] Само благодарение на техния труд си пълним кесията." За този труд не е трудно да се плаща по-малко или да се открият в свършената работа недостатъци дори ако не съществуват, да се намалят надниците, „давайки си вид, че търговията върви зле. [...] И да се оправи, [работниците] никога няма да го забележат." Не отиват ли предаваните от тях артикули в далечни презморски страни, извън полезрението им? Могат ли да хвърлят око там тези

---

* *Радостта на сукнарите (англ.). – Бел. прев.*

клетници, които работят денем и нощем? А освен това техният избор е единствено „между този труд или никакъв труд".

Друг многозначителен дребен факт: инцидентът от 1738 г. води до публикуването през 1739 и 1740 г. на памфлети, които не носят работнически почерк, а са дело на хитри радетели за възстановяването на хармонията. Ако всичко в занаята върви зле, то не се ли дължи това на външната конкуренция и по-специално на Франция? Разбира се, че работодателите би трябвало да променят поведението си, но в крайна сметка никой не може „да ги задължи да се разорят, както имат злощастието мнозина сред тях през последните години". В края на краищата всичко е напълно ясно. Позициите от двете страни на барикадата са точно обозначени. А барикадата е налице. Тя само ще се утвърждава с растящите вълнения през XVIII в.

Порядък и безпорядък

Все пак подобни вълнения са местни явления, ограничени в тесни пространства. Навремето – в Гент още от 1280 г. или във Флоренция по време на въстанието на чомпите* през 1378 г. – работническите протести също са ограничени, ала градът, където избухват, сам по себе си представлява самостоятелна вселена. Целта е лесно постижима. Обратно, оплакванията на лионските печатарски работници през 1539 г. стигат до Парламента в Париж. Трябва ли да се смята, че оттогава насетне териториалната държава със своите мащаби и произтичащата от тях инертност предварително изолира и ограничава, дори възпрепятства подобни въстания и движения в определена точка? Във всеки случай фактическата разпръснатост едновременно в пространството и във времето усложнява анализирането на тези многобройни събитийни „семейства". Не е лесно да се вкарат в рамките на общите обяснения, чиято картина е по-скоро въображаема, отколкото установена.

Въображаема, защото безпорядък и установен порядък се отнасят до една и съща проблематика, и изведнъж дебатът се разширява от само себе си. Установеният порядък това са едновременно държавата, основите на обществото, културните рефлексии и икономическите структури, плюс бремето на многообразното развитие на съвкупността. Питър Ласлет смята, че общество в период на бързо развитие изисква по-строг ред от обикновено; А. Фиркант твърди, че разнородното общество предоставя на личността повече свобода на действие, следователно благоприятства възможни искания[145]. Подобни общи твърдения ни изпълват със скептицизъм: общество, на което стягат юздите, не се развива свободно; разнородното общество притиска личността от десет страни едновременно; едно препятствие може да се отстрани, но другите си остават непоклатими.

Безспорно е обаче, че всяка слабост на държавата – каквато и да е причината за нея – отваря вратата за вълнения. Сами по себе си последните свидетелстват доста нагледно за отслабването на властта. Както във Франция из-

---

* *Даракчии. – Бел. прев.*

вънредно размирни са годините 1687–1689, а не по-малко и 1696–1699[146]. При Луи XV и Луи XVI, когато „властта започва да се изплъзва от ръцете на правителството", всички френски градове, колкото и незначителни да са, преживяват собствени „метежи" и „крамоли", воглаве с Париж с неговите повече от шейсет бунта. В Лион през 1744 и 1786 г. протестното движение избухва със страшна сила[147]. Нека признаем обаче, че както в този, така и в други случаи политическата или дори икономическата рамка най-много да дава само зачатък на обяснение. За да се превърнат в действие емоцията и общественото напрежение, трябва да има идеологическа рамка, изразни средства, лозунги, идейна обществена съпричастност, каквато липсва обикновено.

Цялата революционна мисъл на Просвещението например е насочена срещу привилегированото положение на лентяйстващата сеньориална класа и в името на прогреса защитава деятелното население, сред което са търговците, манифактуристите и напредничавите земевладелци. В цялата тази полемика привилегията на капитала като че ли изчезва. Във Франция онова, което лежи в основата на политическата мисъл и общественото поведение от XVI до XVIII в., е властовият сблъсък между монархия, благородничество на шпагата и парламентаристи. То се открива в такива различни и противоречиви идеи, като тези на Паските, Лоазо, Дюбо, Буленвилие, Фонтенел, Монтескьо и останалите философи на Просвещението. Но паричната буржоазия – сила във възход през тия столетия – някак си се забравя в дебата. Не е ли любопитно да се види как се изразява в книгите за оплаквания и жалби от 1789 г.*, представляващи моментна снимка на колективния начин на мислене, неприкритата ненавист срещу привилегиите на благородническото съсловие, докато за сметка на това по отношение на кралската власт и капитала се пази почти пълно мълчание?

Ако привилегията на капитала – факт напълно установен за всеки, който преглежда историческите документи от съвременна гледна точка – изисква толкова време, за да бъде призната за привилегия (общо взето, трябва да се изчака до Индустриалната революция), то това не е само защото „революционерите" от XVIII в. самите са „буржоа". Работата е и в това, че капиталистическата привилегия през XVIII в. извлича изгода от други осъзнавания, от революционното разобличаване на други привилегии. Разрушава се митът, който забулва благородническото съсловие (фантазиите на Буленвилие относно „естествената власт" на благородничеството на шпагата, потомък на „новата, чиста кръв" на франкските воини, „властващи над покорената страна"), разрушава се митът за съсловното общество. Изведнъж паричната йерархия – в противовес на родословната – не се схваща вече като автономно и вредно съсловие. На лентяйството и безполезността на силните на деня се

---

* *Свикването на Генералните щати през 1788 г. предизвиква тиражирането във френската преса от онова време на памфлети и пасквили, както и списването на „книги за оплаквания", където намират израз цяла серия желания и изисквания. На 5 май 1789 г., след проведените през март избори за депутати, кралят свиква Генералните щати във Версай; всяка община и всяка занаятчийска задруга са призовани да съставят „книги за оплаквания и жалби", които в обобщен вид трябва да се представят от депутатите във Версай. – Бел. прев.*

противопоставя трудът и обществената полезност на дейната класа. Няма съмнение, че именно от този източник черпи невъзмутимото съзнание за собствената си правота капитализмът на XIX в., постигнал пълна власт. Там се ражда предварителната представа за примерния предприемач – ковач на общественото благо, въплъщение на здравите буржоазни нрави, на труда и спестовността, а скоро и носител на цивилизация и благосъстояние за колонизираните народи, както и представата за икономическите добродетели на политиката на *laissez-faire*, пораждаща автоматично обществено равновесие и щастие. И до ден днешен тези митове все още са живи, макар и всекидневно опровергавани от фактите. А самият Маркс нима не отъждествява капитализма с икономическия прогрес – в очакване да се проявят вътрешните противоречия?

Под нулевото равнище

Съществуването във всички отколешни общества – включително и европейските – на огромна маса лумпенпролетариат също затормозява обществеността недоволство. В Китай и Индия този лумпенпролетариат е доведен до хронично робство на кръстопътя между мизерията и живота от подаяния. Робството залива огромния по мащаби ислямски свят, среща се в Русия, съставлява неразделна част от Южна Италия; то се наблюдава още в Испания и Португалия и процъфтява отвъд Атлантика в Новия свят.

В по-голямата си част Европа е защитена от тази чума, но върху доста обширни територии все още отстъпва пред крепостничеството, макар да прави живота му почти невъзможен. Нека не се заблуждаваме, че в привилегирования все пак Западен свят всичко е на добро в най-добрия от „свободните" светове. С изключение на богатите и властимащите хората там са сурово приковани към трудовите условия. Нима винаги съществува особена разлика между крепостника от Полша и Русия и изполичаря от толкова западноевропейски области[148]? В Шотландия до закона от 1775 и особено до Акта от 1779 г. множество рудокопачи, обвързани с пожизнен договор, са „същински крепостници"[149]. Така че западноевропейските общества никога не проявяват особена нежност към простолюдието, измета, „нищожествата"[150]. Там постоянно живее огромен лумпенпролетариат от останали без работа и вечно безработни и това е много старо проклятие.

В Западна Европа всичко се случва така, сякаш дълбокото разделение на труда през XI–XII в. – на една страна градовете, на друга – селата – оставя встрани, и то необратимо, огромно множество от клетници, които излизат от употреба. Отговорността за това пада върху обществото с обичайната му несправедливост, но и още – и то в много по-голяма степен – върху икономиката поради безсилието ѝ да създаде цялостна заетост. Мнозина от бездействащите живуркат, намират тук-там по няколко часа работа, временен подслон... Останалите – немощните, старците, родените и израсли по пътищата, изпитват огромни трудности да се включат в активния живот. Този ад си има своите степени на падение, намерили отражение в езика на съвременниците: бедняци, просяци, скитници.

Скитник из фламандските села. „Блудният син“ от Й. Босх, началото на XV век (Musée Boymans-van Beuningen de Rotterdam)

Потенциално беден е всеки индивид, който живее само от труда си. Загуби ли физическата си сила, смърт ли порази някого от съпрузите, прекалено многобройни ли са децата, а хлябът прекалено скъп и зимата по-сурова от обикновено, отказват ли работа работодателите, падат ли надниците – все едно, жертвата трябва да намери помощ отнейде, за да доживее по-добри времена. Ако градската благотворителност поеме човека, той е кажи-речи спасен: бедността е и обществено състояние. Всеки град си има бедняци. Във Венеция щом броят им започне да нараства прекалено, прилагат подбор, за да прогонят всички онези, които не са родом от града, а на останалите се връчва във вид на грамота или медал *знакът на Сан Марко*, с който биват отличавани[151].

Още една стъпка по пътя на нещастието – и се отварят вратите към просията и скитничеството, тези най-нисши състояния, когато, противно на твърденията на лицемерите, в никакъв случай не се живее „безгрижно на гърба на другите". Нека се спрем по-обстойно на това толкова често срещано в текстовете от онова време различие между бедняка – притеснен, но не презрян – и просяка или скитника, безделничещ и неприемлив от гледище на почтените люде. Реймският търговец и буржоа Удар Коко говори през февруари 1652 г. за голям брой бедни голтаци, нахлули в града – „не такива, които търсят живот [т. е. да заработят прехраната си, благоразумни бедняци, достойни за подпомагане], ами бедни срамотници, които просят, ядат тричав хляб, треви, зелеви кочани, охлюви, кучета и котки; а за да си посолят чорбицата, използват изхвърлената саламура"[152]. Ето какво различава безапелационно добрия, „истинския бедняк"[153] от лошия, от „просяка". Добрият бедняк е приетият бедняк – зачислен, записан във всички списъци на службата за бедни, имащ право на обществена благотворителност, комуто позволяват дори да я изпросва след черковната служба в богатите квартали или по пазарите, като онази беднячка от Лил (1788), която измислила ненатрапчив начин за просия, предлагайки на продавачите по сергиите въгленче да си палят лулите. Един от събратята ѝ по бедност предпочитал да бие барабан пред лилските домове, от които бил свикнал да събира приходи[154].

Следователно онова, върху което хвърлят светлина обикновено градските архиви, е добрият бедняк, долната граница на един суров, но все още приемлив живот. В Лион[155], където огромната документация позволява да се правят оценки и пресмятания за XVI в., въпросната долна граница, „прагът на бедността", се установява в зависимост от съотношението между реалната заплата и цената на живота, сиреч на хляба. Основно правило: дневният приход за осигуряване на прехраната съставлява половината от общия приход. Значи е необходимо тази половина да надвишава цената на семейното потребление от хляб. Прочее, ножицата на заплатите е извънредно широко разтворена: ако се определи на 100 заплатата на майстора, тази на калфата се установява на 75, на общия работник, „момче за всичко" – на 50, а на черноработника – на 25. Тъкмо последните две категории се приближават плътно до долната черта и много лесно се озовават под нея. От 1475 до 1599 г. лионските майстори и калфи се държат стабилно над пропастта, общите работници изпитват затруднения между 1525 и 1574 г. и преживяват извън-

редно суров край на столетието (1575–1599); черноработниците изпадат в затруднение още преди началото на века и положението им оттам насетне само се влошава, за да стане катастрофално след 1550 г. Долната таблица ясно обобщава тези данни. Ето че се потвърждава упадъкът на пазара на труда през този XVI в., през който безусловно всичко прогресира, включително и цените, но прогресът, както винаги, се заплаща с лихвите от трудещите се.

Прагът на бедността в Лион
(Брой на годините, през които прагът на бедността е преминат)

	Калфи	Общи работници	Черноработници
1475–1499	0	1	5
1500–1524	0	0	12
525–1549	0	3	12
1550–1574	0	4	20
1575–1599	1	17	25

Според Richard GASCON, „Economie et pauvreté aux XVIe et XVIIe siècles: Lyon, ville exemplaire“, in: Michel MOLLAT, Etudes sur l'histoire de la pauvreté, II, 1974, с. 751, прагът на бедността е достигнат, когато „дневният приход е равен на разноските за хляб. Преминат е, когато е по-нисък от тях.“

Документацията не успява да осветли добре пъкъла на „скитниците“ и „просяците“ под този „праг на бедността“. Когато се твърди, че в Англия на Стюартите една четвърт или половината от населението живее под или около долната граница[156], пак става въпрос за тъй или иначе подпомагани бедняци. Същото е и когато през XVIII в. се твърди, че в Кьолн[157] мизерстващите са между 12 000 и 20 000 от 50 000 жители или че съставляват 30% от населението на Краков[158]; че в Лил около 1740 г. „повече от 20 000 души биват постоянно подпомагани от Общинския фонд за бедни и от милосърдието на енориашите и че в данъчните списъци повече от половината глави на семейства са освободени от тежести поради неплатежоспособност“[159]. В малките селища във Фосини положението е същото[160]. Но всичко това се отнася още към историята за градските и „селските бедняци“[161].

Колкото до просяците и скитниците, това е съвсем друга работа и други зрелища: тълпи, сборища, шествия, процесии, понякога масови придвижвания „по дългите селски друмища и по улиците на градове и паланки“, на „просяци, прогонени от дома си от глада и нищетата“, както отбелязва Вобан[162]. Често избухват свади, постоянно се чуват заплахи, от време на време възникват пожари, изстъпления, престъпления. Градовете се боят от подобни необичайни посетители. Гонят ги само при вестта за тях. Ала те излизат от едната врата и влизат от другата[163], дрипави и покрити с паразити.

Едно време потропалият на богатската порта просяк бил божий пратеник, чийто облик може да е приел Христос. Ала това чувство на почит и състрадание лека-полека изчезва. Мързеливи, опасни, ненавистни – това е

образът на онеправдания в представите на обществото, наплашено от растящия прилив на несретници. Постоянно се вземат мерки срещу просията на обществени места[164] и скитничеството, което накрая започва от само себе си да се смята за престъпление. Заловеният скитник бива налаган с тояги „на опашката на каруцата от палача“[165], обръсват му главата, жигосват го с нажежено желязо; заплашват го, че ако го заловят повторно, ще го обесят „без съд и присъда“ или ще го пратят на каторга – и чисто и просто го изпращат[166]. От време на време някоя хайка въдворява на работа трудоспособните просяци: отварят работилници за тях, но най-често чистят канавките, поправят градските стени, освен ако не ги депортират в колониите[167]. През 1547 г. английският Парламент решава скитниците да бъдат ни повече ни по-малко произведени в роби[168]. Две години по-късно тази мярка бива отменена: не се постига решение кой всъщност да поеме тези роби и да се натовари да ги устрои на работа – частни лица или държавата! Във всеки случай идеята витае във въздуха. Ожие Жислен дьо Бюбек (1522–1572), превъзходен хуманист, представител на Карл V в двора на Сюлейман Великолепни, смята, че „ако... [робството] се прилага справедливо или се смекчи според изискванията на римското законодателство, няма да се налага да се бесят или наказват всички онези, които, като не разполагат с нищо, освен с живота и свободата си, често са тласкани от нуждата да стават престъпници“[169].

И в крайна сметка през XVII в. се налага именно това решение, защото какво друго са затворът и каторгата, ако не робски изход? Навред скитниците са сложени под ключ, в Италия – в *alberghi dei poveri**, в Англия – в *workhouses***, в Женева – в *Discipline****, в Германия – в *Zuchthäuser*****, в Париж – в места за принудително задържане като „Гранд Опитал“, създаден за целите на „отстраняването“ на бедните през 1662 г., Бастилията, замъкът Венсен, „Сен Лазар“, Бисетр, Шарантон, „Мадлената“, „Сент Пелажи“[170]. Болестите и смъртта също се притичат на помощ на властите. Щом студът се засили и се усети недостиг на продоволствие – и в болниците, дори и да няма никаква епидемия, се отбелязва много висока смъртност. През април 1710 г. в Генуа се налага да се затвори задръстеният от трупове приют; оцелелите се прехвърлят в Лазарет, където, слава Богу, няма ни един чумав под карантина. „Лекарите говорят... че тези болести се дължат само на нищетата, изстрадана от бедняците през отминалата зима, и на лошата храна.“[171] Отминалата зима е тази на 1709 г.

И все пак нито смъртта – неуморна труженица, нито жестоките затвори изкореняват злото. Непрекъснато възстановяващата се численост на дрипльовците ги прави вечни. През март 1545 г. те изневиделица се оказват повече от 6000 във Венеция; по средата на юли 1587 г. 17 000 се явяват в подножието на стените на Париж[172]. В средата на XVIII в. в Лисабон постоянно обитават „10 000 скитници... [които] спят където им падне, мародерстващи

---

* *Приюти за бедни (итал.). – Бел. прев.*
** *Трудово-възпитателни домове (англ.). – Бел. прев.*
*** *Изправителен затвор (нем.). – Бел. прев.*
**** *Поправителни домове (нем.). – Бел. прев.*

моряци, дезертьори, цигани, праматари, чергари, шарлатани, недъгави", всевъзможни просяци и мошеници[173]. Градът, който в покрайнините си постепенно преминава в градини, празни места и това, което бихме нарекли бидонвили, всяка нощ е жертва на покъртителна несигурност. Периодически полицейски хайки изпращат безразборно престъпници и бедняци да служат като войници в Гоа – огромната и далечна португалска каторга. В Париж по същото време, през пролетта на 1776 г., по думите на Малзерб „има около деветдесет и една хиляди души без постоянен покрив над главата си, които вечер се прибират в своеобразните си домове или пригодени за целта дупки, а на сутринта стават, без да знаят какво ще ядат през деня"[174].

Полицията в действителност е безсилна срещу тази променлива маса, която навред намира съучастници, понякога даже (но рядко) сред истинските „голтаци", сред нехранимайковците, настанили се в сърцето на големите градове, където образуват малки затворени светове със собствена йерархия, „просяшки квартали", нови попълнения, жаргон и „дворове на чудесата"*. Сан Лукар де Барамеда, недалеч от Севиля, сборище на тъмни личности от цяла Испания, е недосегаема крепост, обхващаща в мрежите на престъпните си връзки дори и най-страшните разбойници, *alguazil*, от съседния голям град. Литературата в Испания, а после и извън нея раздува ролята им, прави от *picaro*, върховния бандит, свой любим герой, способен сам, като на шега, да подпали чергата на едно солидно установено общество като брандер**, хвърлен срещу нагъл кораб. Все пак тази славна, „левичарска" роля не бива да създава прекалени илюзии. *Picaro* не е истински несретник.

Въпреки икономическия подем масовото обедняване се задълбочава през XVIII в. поради обратното действие на демографския растеж. Притокът на клетници набъбва още повече. Дали, както смята Ж.-П. Гютон[175], причината за това във Франция е кризата в селското стопанство, чиито наченки се наблюдават още в края на XVII в. с редуващите се периоди на оскъдица, глад и допълнителни трудности, създавани от концентрацията на собствеността в съответствие със своего рода латентна модернизация на този стар сектор? Хиляди селяни са изхвърлени на пътищата по подобие на случилото се много преди това в Англия с началото на *enclosures****.

През XVIII в. всичко затъва в това човешко тресавище, от което никой не успява да се измъкне: вдовици, сираци, сакати (като онзи, изгубил и двата си крака, който се излага гол по парижките улици през 1724 г.[176]), скъсали със занаята калфи, работници, които не намират вече работа, свещеници без доход и покрив над главата си, старци, пострадали от пожари (застраховките едва-що се въвеждат), жертви на войни, дезертьори, уволнени от служба войници и дори офицери (последните със своята надменност кажи-речи изискват подаяние), така наречени продавачи на дреболии, скитащи протестантски проповедници със или без пълномощия, „заченали слугини, самот-

---

* *Съмнителни, опасни места, свърталища на професионални бедняци и престъпници, описани в романа на Юго „Парижката света Богородица". – Бел. прев.*

** *Кораб подпалвач. – Бел. прев.*

*** *Ограждения, прегради (англ.). – Бел. прев.*

ни майки отвред прогонвани“ и деца, натирени да просят „за хляба или да крадат“. Без да се броят пътуващите музиканти, за които музиката е алиби, „свирачи с усти, големи като старинните им гъдулки и със стомах, който тътне като басите им“[177]. Често към мародерите и разбойниците се присъединяват екипажите на „бракуваните“ кораби[178] и непрекъснато – войници от разформированите армии. Такъв е случаят с малкия отряд, разпуснат през 1615 г. от херцога на Савоя. В навечерието на това те са грабили по селата. И ето че сега просят „любовта [милостинята] на селяните, чиито кокошки през отминалата зима с удоволствие са оскубали [...] Но сега са войници с олекнали кесии, та са станали музиканти, пеещи пред портите: *Тръбачи, уви! Тръбачи с олекнали кесии?*“[179] За лумпенпролетариата армията е убежище и отдушник: несгодите на 1709 г. даряват Луи XIV с армия, която през 1712 г. при Денен спасява страната. Но войната е временна, а дезертьорството е потенциално зло, което непрестанно задръства пътищата. През юни 1757 г., в началото на онова, което ще се превърне в Седемгодишната война, според едно донесение „количеството на дезертьорите, които дневно минават [през Регенсбург] е невероятно; тези хора от всевъзможни националности в по-голямата си част се оплакват единствено от твърде суровата дисциплина или от това, че са ги взели насила във войската“[180]. Преминаването от армия в армия е банално явление. През същия юни 1757 г. зле платените от императрицата австрийски войници, „за да се избавят от нищетата, постъпват на служба при прусаците“[181]. Взети при Росбах френски пленници се сражават във войските на Фридрих II и граф Дьо Ла Меслиер бива поразен, като ги вижда да се появяват от някаква горичка на границата с Моравия (1758) в „униформи на поатуския* полк“ посред двайсетина руски, шведски и австрийски униформи – все дезертьори[182]. През 1720 г., почти четирийсет години по-рано, господин Дьо Ла Мот бил упълномощен от краля да набере в Рим полк от френски дезертьори[183].

Прекъсването на социалните корени в подобен мащаб представлява най-тежкият проблем на тези стари общества. Опитният социолог Нина Асодоробрай[184] се занимава с него в рамките на Полша от края на XVIII в., чието „текучествено“ население – бягащи крепостни, разорени благородници, онеправдани евреи, градска бедност от всякакъв сорт – привлича първите манифактуристи на кралството, които търсят работна ръка. Но наемането ѝ не е достатъчно, за да намери занимание на толкова натрапници, а на това отгоре последните не позволяват лесно да бъдат впримчени и опитомени. Ето удобен случай да се направи заключение, че те образуват своего рода не-общество. „Индивид, който веднъж е скъсал със средата, откъдето произхожда, се превръща в елемент във висша степен неустойчив, по никакъв начин несвързан с определен труд, дом или господар. Може дори смело да се твърди, че съзнателно отбягва всичко, което би могло да създаде нови връзки на солидна лична зависимост на мястото на прекъснатите.“ Подобни забележки отиват твърде далеч. Действително, априори би могло да се смята,

---

* *От Поату, Франция. – Бел. прев.*

че подобна маса незаети хора обременява непрестанно пазара на труда – и тя определено го обременява, поне що се отнася до неотложните сезонни земеделски работи, където всеки се хвърля, или до многобройните видове неквалифициран труд в градовете. Но тя влияе сравнително слабо върху обикновения пазар на труда и по всяка вероятност върху заплащането, доколкото не е на постоянно разположение. През 1781 г. Кондорсе сравнява мързеливците с „един вид сакати“[185], негодни за работа. Интендантът на Лангедок през 1775 г. отива още по-далеч с думите си: „Този значителен дял излишни поданици [...] води до *оскъпяване* на работната ръка, както по селата, тъй и в градовете, поради отклоняването на толкова работници, и се превръща в допълнителна тежест за народа в данъчно отношение и в обществените дела.“[186] По-късно, с появата на модерното производство, се наблюдава директен, при всяко положение бърз преход от селото или занаятчийството към завода. Желанието за труд или примирението с труда нямат време да се загубят по такъв кратък път.

Онова, което обезоръжава скитническия лумпенпролетариат въпреки вдъхвания от него страх, е липсата му на еднородност: внезапните му изблици на насилие остават без последствие. Това не е класа, а тълпа. Няколко стрелкови засади и конната жандармерия по селските пътища са достатъчни да ги обезвредят. Ако има дребни кражби и някой и друг удар с тояга при пристигането на селскостопанските работници или няколко умишлени палежа, това са инциденти, които потъват в обичайното изобилие на произшествията. „Лентяите и скитниците“ са изтласкани настрани и почтените люде се опитват да забравят тази „утайка на обществото, градска измет, републиканска чума, материал да краси бесилките [...] има ги толкова, накъдето и да се обърнеш, че ще да е трудно да се преброят, и не заслужават друго [...] освен каторга или бесило, та да служат за пример“. Да будят жал? Откъде-накъде? „Чух да се говори за тях и научих, че който е привикнал на такъв живот, не може да се откаже; те нямат грижа за нищо, не плащат ни аренда, ни солен данък, не треперят над нищо, независими, греят се на слънце, спят, смеят се до пръсване, навред са си у дома, небето им е завивка, земята – постеля, прелетни птички – летят подир лятото и хубавото време, ходят само в богати краища, където им се дава и си намират какво да вземат [...] свободни са навред [...] и най-сетне не се тревожат за нищо.“[187] Така някакъв реймски буржоа търговец обяснява на децата си обществените проблеми на своето време.

Да излезеш от ада

Може ли да се излезе от ада? Понякога – да, но никога сам и без веднага да се признае тясната зависимост на човек от човека. Необходимо е връщане на брега на обществената организация, каквато и да е тя, или цялостно изграждане на нова организация със собствени закони във вътрешността на някое контраобщество. Организираните банди на всякакви контрабандисти,

включително и солни*, на фалшификатори, разбойници, пирати, или различни особени групировки и категории, каквито са армията и многочислената прислуга – ето горе-долу единствените убежища за спасилите се, които отказват да живеят в ада. Заради собственото си оцеляване измамата и контрабандата пресъздават някакъв ред, дисциплина и разнообразна солидарност. Бандитизмът си има свои водачи, правила, а доста често и господарска рамка[188]. Колкото до морското разбойничество и пиратството, те предполагат поне един град, който да стои зад гърба им. На Алжир, Триполи, Пиза, Ла Валета или Сеня се крепят устоите на варварското корсарство, рицарите на св. Стефан, малтийските рицари и ускоките** – врагове на Венеция[189]. А армията, която непрестанно се попълва въпреки безмилостната си дисциплина и безогледност[190], предлага оазис на редовен живот: тя тъкмо чрез дезертьорството се доближава до ада.

Накрая „ливреята", огромното слугинско царство е едничкият постоянно отворен пазар на труда. Всеки демографски ръст, всяка икономическа криза умножават попълненията в него. В Лион през XVI в., в зависимост от квартала, прислужниците представляват от 19 до 26% от населението[191]. В Париж или по-скоро в цялата парижка агломерация, както се говори в един „пътеводител" от 1754 г., „...има около 12 000 каляски и почти милион люде, сред които сигурно се наброяват горе-долу 200 000 прислужници"[192]. Всъщност, щом някое макар и скромно семейство не е принудено да се свира в една стая, то може да даде подслон на слугини и прислужници. Самият селянин си има слуги. И целият този нискостоящ свят трябва да се покорява дори когато господарят е мерзавец. Според едно постановление на парижкия Парламент от 1751 г. слуга, нанесъл обида на господаря си, се осъжда на изправяне на позорния стълб и на заточение[193]. Но нали този господар не се избира – избира той, и всеки прислужник, който напусне мястото си или бъде освободен, ако не си намери бързо друг господар, се приема за скитник: заловените на улицата ненаети моми биват бичувани, остригвани, а мъжете – изпращани на каторга[194]. Една кражба или подозрение в кражба – и въже. Малуе[195], бъдещият учредител, разказва, че след като бил ограбен от някакъв прислужник, с ужас научил, че същият, заловен и осъден, ще бъде надлежно обесен пред вратата му. Той едва го спасява. При това положение какво чудно има, че „ливреята" понякога помага на тъмни личности, като стане въпрос да се натупа някой часовой? Както и че безчестният служител доста зле се отблагодарил на горкия Малуе, задето го отървал от бесилката!

Разглеждам тук само френското общество, но то не представлява изключение. Навсякъде кралят, държавата, йерархизираното общество изискват подчинение. Онеправданият, увиснал на ръба на просията, може да избира или да бъде държан изкъсо, или да бъде пуснат. Когато Жан-Пол Сартр през април 1974 г. пише, че трябва да се разруши йерархията и да се предотврати зависимостта на човек от човека, то той според мен казва най-съществено.

---

* *При Стария режим търговията със сол е държавен монопол. – Бел. прев.*

** *Славянски бежанци от турското робство по адриатическото крайбрежие, които през XVI–XVII в. активно се борят срещу турци и венецианци. – Бел. прев.*

Но възможно ли е това? Като че ли под общество винаги се разбира йерархия[196]. Робството, крепостничеството и работничеството – всички различия, които не са измислени от Маркс – непрестанно напомнят окови. Това, че оковите са различни, не променя кой знае колко нещата. Отмени ли се едно робство, възниква друго. Ето че довчерашните колонии са свободни. За това се говори във всички речи, ала оковите на Третия свят дрънчат неистово. Галениците и обезпечените приемат всичко това с лекота или поне се примиряват лесно: „Ако бедните нямаха деца, пише дълбокомислено отец Клод Фльори през 1688 г., откъде щяха да се вземат работници, войници и слуги за богатите?“[197] „Използването на роби в нашите колонии, пише Мьолон, ни учи, че робството не противоречи нито на религията, нито на морала.“[198] Почтеният търговец от Онфльор Шарл Лион набира „доброволци“, свободни работници за Санто Доминго (1674–1680). Поверява ги на някакъв корабен капитан в замяна на тютюневи бали. Но какви неприятности струва това на горкия търговец: подходящите младежи са голяма рядкост „и което е най-жалко, след като си хранил толкова време тези голтачета, в деня на тръгването те вземат, че повечето изчезнат“[199].

ВЕЗДЕСЪЩАТА ДЪРЖАВА

Държавата – това е обединение, висше представителство. Извън Европа столетия наред тя налага непоносимото си бреме. С настъпването на XV в. в Европа започва решително да укрепва. Основателите на модерността ѝ са „тримата влъхви“, както ги нарича Франсис Бейкън: Хенри VII Ланкастърски, Луи XI и Фердинанд Католически. Тяхната модерна държава е обновление наравно със съвременната армия, Възраждането, капитализма и научния разум. Огромно движение, започнало всъщност доста преди Влъхвите. Има по единодушното мнение на историците първата модерна държава не е кралството на Двете Сицилии на Фридрих II (1194–1250)? Ернст Курциус[200] се шегува дори, че Карл Велики в това отношение е великият инициатор.

Задачите на държавата V

Каквото и да е, модерната държава видоизменя или унищожава предходните учреждения и институции: провинциални щати, свободни градове, сеньории, прекалено незначителни държавици. През септември 1499 г. арагонският крал на Неапол осъзнава, вижда, че го застрашава поражение: Милано току-що е превзето от войските на Луи XII и идва неговият ред. Той се кълне, „че ако се наложи, ще стане евреин, но не иска да загуби по такъв жалък начин кралството си. И дори май заплашва с турците.“*[201] Заплахи на обречен човек – а такива по онова време има безчет: губещи или пред прага на загубата. Те подхранват новата държава, понесена на крилата на иконо-

---

* *Т.е. заплашва да се обърне за помощ към султана. – Бел. прев.*

мическия подем, който ѝ дава огромно преимущество. Развитието обаче не стига до края си: нито Испания на Карл V, нито тази на Филип II, нито Франция на Луи XIV с имперските ѝ претенции не успяват да пресъздадат и да се възползват от предишното единство на християнския свят. За него „световната монархия" се явява шапка, която решително не му подхожда. Един подир друг всички опити претърпяват провал. Може би подобна политика на фалшив показен блясък е прекалено остаряла игра? Настъпва часът на икономическите приоритети, чиято ненатрапчива реалност все още убягва от погледа на съвременниците. Онова, което не се удава на Карл V – да завладее Европа, – Антверпен го постига по най-естествен начин. Където Луи XIV търпи неуспех, миниатюрната Холандия тържествува: тя се оказва център на света. Принудена да избира между старата и новата игра, Европа се спира на втората или по-точно – принудена е да се спре на нея. Обратно, останалата част от света разиграва все още старите си карти: Турската империя на османлиите, идваща от глъбините на историята, повтаря тази на селджуките; Великият Могол се разполага в обстановката на Делхийския султанат; Китай на манджурите се явява продължение на Китай от династията на Мин, която сам свирепо е разбил. Единствена Европа се обновява политически (и не само политически).

Преобразуваната или даже направо новата държава си остава каквато винаги си е била – сноп от функции и различни видове власти. Нейните главни задачи изобщо не се променят, макар средствата, с които разполага, непрестанно да се менят.

Първата ѝ задача е да установи подчинение, да монополизира в своя полза насилническия потенциал на дадено общество, да го очисти от всевъзможни изстъпления и да ги замени с това, което Макс Вебер нарича „легитимно насилие"[202].

Втората ѝ задача е да контролира непосредствено или отстрани икономическия живот, да организира – разумно или не – обръщението на благата и най-вече да присвоява значителна част от националния доход, за да обезпечава собствените си разходи, разкош, „администрация" или воденето на война. В случай на необходимост господарят замразява за свои нужди твърде голяма част от общественото богатство: спомнете си съкровищата на Великия Могол, огромния дворец склад на китайския император в Пекин или онези 34 милиона дуката в златни и сребърни монети, открити през ноември 1730 г. в покоите на току-що издъхналия в Истанбул султан[203].

И последната ѝ задача: да участва в духовния живот, без който никое общество не може да устои. Ако е възможно, да извлече допълнителна сила от могъщите религиозни ценности, избирайки между тях или предавайки се във властта им. Също така да бди непрекъснато за стремителните културни потоци, които често отхвърлят традицията. И особено – да не се оставя да бъде залята от обезпокоителните им нововъведения: като тези на хуманистите по времето на Лоренцо Великолепни или пък на „философите" от навечерието на Френската революция.

Поддържане на реда

Да се поддържа редът, но кой ред? Всъщност, колкото обществата са по-размирни и разединени, толкова по-силно трябва да удря държавата – изконен арбитър, добър или лош жандарм.

Разбира се, за държавата редът е компромис между силите *за* и силите *против*. В случая *за* най-често става въпрос да се окаже помощ на обществената йерархия: как биха устояли на ударите онези малобройни прослойки от върха, ако редом с тях нямаше жандарми? Но и обратното, няма държава, чиито господстващи класи да не са ѝ съучастници: не виждам как Филип II би могъл да владее Испания и огромната испанска империя без грандовете на кралството си. *Против* неизменно са многобройните, за които е важно да бъдат удържани и връщани в правия път, сиреч – към труда.

Следователно държавата си върши работата, когато удря и заплашва, за да ѝ се подчиняват. Тя има „право да премахва лица в името на общественото благо“[204]. Тя е професионален палач, който на всичко отгоре е невинен. Ако нанася зрелищни удари, то е напълно законно. И тълпата, която с болезнено любопитство се трупа край ешафодите и бесилките, никога не е на страната на наказания. В Палермо (8 август 1613) на „Пиаца Марина“ се осъществява поредната екзекуция с шествие на *Bianchi*, на каещите се грешници в бели одежди. След това главата на екзекутирания бива излагана на показ, обградена с 12 черни сламени снопа. „Всички карети на Палермо, по думите на летописеца, присъстват на тази екзекуция и толкова народ се стича, че уличната настилка не се вижда“, *che il piano non pareva*[205]. През 1633 г. в Толедо трупащата се да присъства на някое аутодафе тълпа пребива с камъни осъдените, докато стигнат до кладата, ако не са заобиколени от войници[206]. На 12 септември 1642 г. на площад „Теро“ в Лион „са обезглавени двама знатни люде, господин Дьо Сенк Марс и господин Дьо Ту; през същия ден прозорец от околните къщи може да се наеме на цена до около дублон“*[207].

В Париж обичайното място за екзекуции е Гревският площад. Без да се отдаваме на мрачни фантазии, нека си представим (след като един режисьор неотдавна, през 1974 г., пусна филм за *площад „Република“*, смятан сам по себе си за представителен за строежа на Париж), та нека си представим какво би изобразявал един документален филм, сниман през XVIII в., в епохата на Просвещението, на Гревския площад, където безспир се редуват наказателни обреди и зловеща подготовка за такива. През 1766 г. народът се тълпи да гледа екзекуцията на Лали-Толендал. Дали иска да проговори на ешафода? Запушват му устата[208]. През 1780 г. зрелището се състои на площад „Дофин“. Някакъв отцеубиец разиграва високомерно безразличие. И излъганата в очакванията си тълпа посреща с овации неговия първи вик от болка[209].

---

* *Чужденците по онова време обикновено наричат „дублон“ португалската златна монета dobra с тегло 28,5 г. – Бел. прев.*

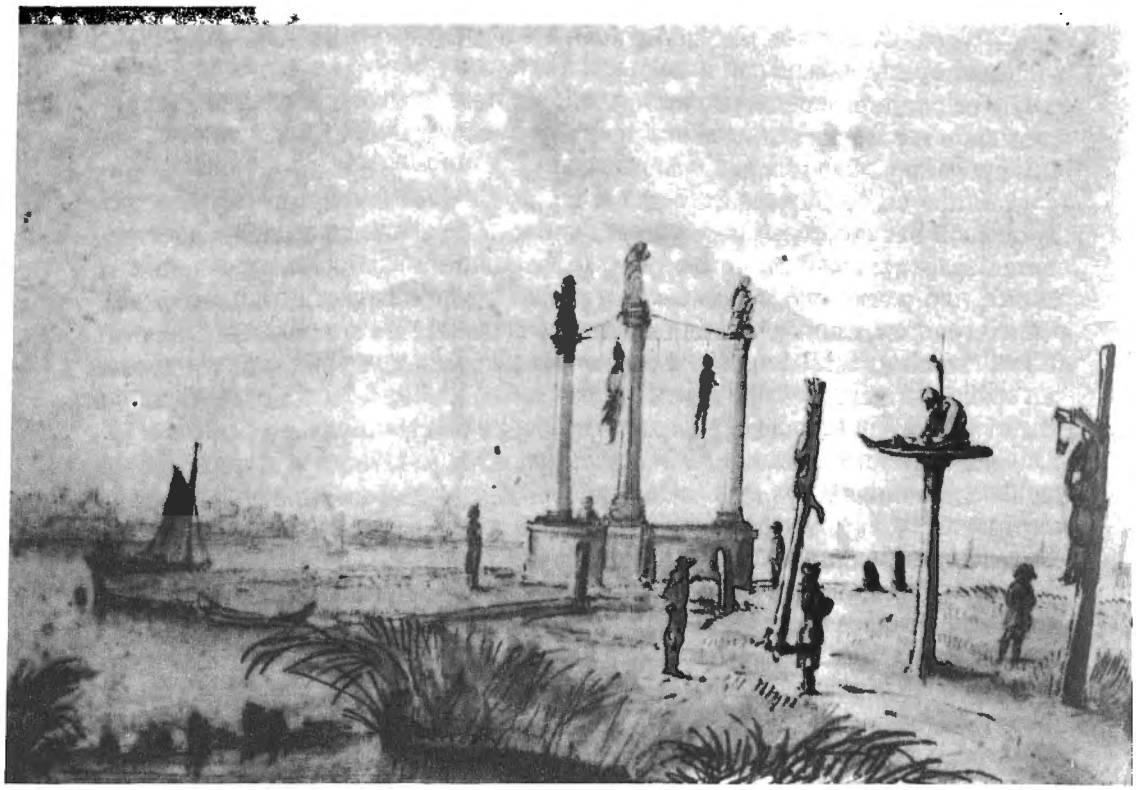

Холандски бесилки, гравюра от Борсум (Rikjsmuseum, Amsterdam)

Несъмнено чувствителността е притъпена от повторяемостта на наказанията, налагани прекалено често за неща, които ние бихме нарекли незначителни провинения. През 1586 г. в навечерието на сватбата си някакъв сицилианец бива съблазнен от великолепна наметка, която откраднва от знатна дама. Изправен да отговаря пред вицекраля, той бива обесен през следващите два часа[210]. По думите на някакъв мемоарист, който сякаш прави списък на всички видове мъчения, в Каор „през постите на въпросната 1559 г. бива изгорен руергиецът* Карпю, бит Рамон, горен с нажежено желязо Арно, Бурке бива разсечен на шест части, Флоримон обесен, Льо Негю увисва край Валандърския мост пред градината на Фурие, бива изгорен Пурио недалеч от Рок дез-Арк [на 4 км от днешния град]. В годината 1559, през постите, метр Етиен Ригал бива обезглавен на площад „Конк" в Каор..."[211] Следователно всички тия бесилки и гроздове от обесени по клоните на дърветата, чиито сгърчени силуети се открояват на небесния фон в толкова много стари картини, не са нищо друго освен реалистична подробност: те съставляват част от пейзажа.

---

* *Родом от Руерг, старинна област в Южна Франция, съответстваща приблизително на днешния Авейрон. – Бел. прев.*

Дори Англия познава подобни жестокости. В Лондон смъртните наказания се изпълняват осем пъти годишно и обесванията се извършват серийно в Тайбърн, зад стените на Хайд парк, извън града. Така някакъв френски пътешественик през 1728 г. става свидетел на деветнайсет едновременни обесвания. Присъстват лекари, очакващи труповете, които са откупили от самите осъденици, „пропили предварително парите". Близките на осъдените присъстват на екзекуцията и понеже бесилките са ниски, дърпат жертвите за краката, за да съкратят агонията им. И все пак според нашия французин Англия като че ли не е толкова безмилостна като Франция. Всъщност той намира, че „правосъдието в Англия не е достатъчно сурово. Смятам, пише той, че съществува политика да се осъждат крадците по пътищата само на обесване, за да им се попречи да стигат до убийство, до каквото рядко стигат." За сметка на това кражбите са често явление, дори – или особено – по пътя на бързите превозни средства – на „летящите карети" от Дувър за Лондон. В такъв случай не би ли трябвало да се наказва и клейми низостта на подобни крадци като във Франция? Те отведнъж „биха станали по-редки"[212].

Извън Европа лицето на държавата е същото, че и още по-ужасно; в Китай, Япония, Сиам и Индия смъртното наказание просто е част от всекидневието, и този път – пред лицето на общественото безразличие. В ислямския свят правосъдието е бързо и експедитивно. На един пътешественик през 1807 г. му се налага да прескача труповете на екзекутираните, за да влезе в царския дворец в Техеран. През същата година в Смирна същият пътешественик, който е брат на генерал Гардан, отивайки на посещение при местния паша, попада на „един обесен и един обезглавен, простреми пред прага му"[213]. На 24 февруари 1772 г. някаква газета съобщава: „Новият солунски паша със своята суровост възстанови реда в целия град. Още с идването си той разпореди да пречупят врата на неколцина размирници, които смущаваха общественото спокойствие, тъй че търговията, която беше преустановена, поднови дейността си."[214]

Но не е ли важен преди всичко резултатът? Насилието и твърдата ръка на държавата са гаранция за вътрешния порядък, сигурността на пътищата, надеждното продоволствие на пазарите и градовете, отбраната от външни врагове, успешния ход на войните, които се редуват безспир. Вътрешният мир – несравнимо с никое друго благо! Около 1440 г., към края на Стогодишната война, Жан Жювенал дез-Юрсен пише: „че ако се появи крал, способен да им го осигури [на французите], ако ще да е сарацин, те биха му се покорили"[215]. Доста по-късно, ако Луи XII става „баща на народа", то това е защото му провървява по стечение на обстоятелствата да възстанови спокойствието в кралството и да съхрани „времената на евтиния хляб". Благодарение на него, пише Клод Сесел (1519), дисциплината „толкова сурово се спазва, наказвайки незначително число от най-виновните, грабежите [...] така се преследват, че военните не смеят да вземат едно яйце от селяка, без да си платят"[216]. А нима кралската власт във Франция след религиозните войни и сериозния смут на Фрондата не се възстановява толкова бързо и не става „абсолютна" именно защото запазва тези безценни и уязвими блага – мир, дисциплина, ред?

Разходите надвишават приходите: прибягване към заем

За всички свои задачи, едновременно с увеличаването и разнообразяването на властта ѝ, държавата има нужда от все повече пари. Тя вече не може, както преди, да живее от личната собственост на владетеля. Трябва да се постави ръка върху богатството, което е в обръщение.

Следователно в рамките на пазарната икономика в известна степен се образуват капитализмът и модерната държава. Между тези две еволюции има не едно съвпадение. Основната аналогия е, че и в двата случая става въпрос за утвърждаване на йерархия. В единия тя е дискретна, във втория, при държавата, тя е показна и импозантна. Другият аналог е, че модерната държава, както капитализмът, за да се обогати, прибягва до монополите: „Португалците – върху пипера; испанците – върху среброто; французите – върху солта; шведите – върху медта; папата – върху стипцата."[217] Към това за Испания трябва да се прибави *Mesta*, монополът върху планинската паша на овцете, и *Casa de la Contratación*, монополът за връзката с Новия свят.

Но както капитализмът, развивайки се, не премахва традиционните дейности, върху които понякога се подпира „като на патерици"[218], така и държавата приспособява предишните политически конструкции. Тя прониква между тях, за да им наложи, както може, властта си, паричната си единица, данъка си, правосъдието си, заповедния си език. Напълно едновременно съществуват проникване и наслагване, завоевания и приспособявания. Филип Август, след като става господар на Турен, въвежда в кралството през 1262 г. туренската монета, която оттогава циркулира заедно с парижката и тази *парижка* система изчезва късно при Луи XIV[219]. Именно Луи IX Свети с ордонанс от 1262 г.[220] налага в цялото кралство кралската монета, но започнатото завоевание завършва едва през XVI в.,тоест триста години по-късно. Що се отнася до данъка, скоростта е същата. Филип Хубави, който първи въвежда кралския данък в сеньориалните земи, прави това хитро и внимателно. През 1302 г. той съветва своите агенти: „Против волята на бароните не събирайте пари от земите им"; или още: „И събирайте данъците с възможно най-малко скандали и принуда на простия народ, и съглеждайте сержантите под ваше разпореждане да бъдат снизходителни и сговорчиви."[201] И трябва почти един век, за да бъде спечелена играта при Шарл V; компрометирана през управлението на Шарл VI, тя отново е спечелена при Шарл VII: ордонансът от 2 ноември 1439 г. предава определянето на размера на данъка на усмотрението на краля[222].

Поради бавния прогрес на данъчната система и поради несъвършената организация на финансите си държавата изпада в трудно, даже абсурдно положение. Разходите ѝ непрекъснато надвишават приходите и докато първите са необходими и неизбежни ден за ден, то вторите са това, което трябва да се получи и не винаги е сигурно, че ще се получи. Така най-общо владетелят не разбира съществуването на държавата според буржоазната мъдрост, която изисква разходите да се вписват в приходите, а не първо да се

„Събирачът на данъци", рисунка от френската школа, краят на XV век
(Paris, Musée du Louvre, Photo Larousse)

харчи, с надеждата после да се намерят необходимите ресурси. Разходите бягат напред и за настигането им се мисли, но, общо взето, на никого (изключението потвърждава правилото) това не му се отдава.

Обръщането към данъкоплатците, преследването им, измислянето на нови налози, създаването на лотарии – нищо не помага. Дефицитът се увеличава като пропаст. Невъзможно е да се преминат известни граници, да се накара цялата наличност от монети в кралството да влезе в държавната хазна. Хитростта на данъкоплатеца е ефикасна, а в случай на нужда и гневът му. Един флорентинец от XIV в., Джовани ди Паголо Морели, давайки делови съвети на потомците си, пише: „Пази се като от огън от изричането на лъжа" с изключение на касаещото данъците, за което това е позволено, защото „ти не го правиш, за да вземеш чуждо благо, а за да попречиш да ти вземат твоето по неподходящ начин"[223]. По времето на Луи XIII и Луи XIV бунтовете във Франция са породени от тежкото данъчно бреме.

И тогава за държавата остава едно решение – заемът. Още повече, че трябва да се знае как да се прави. С кредит не се борави лесно и държавният дълг става всеобщ късно на Запад: през XIII в. във Франция при Филип Хубави (1285–1314), несъмнено по-рано в Италия, където началото на венецианското *Monte Vecchio* се губи в мрака на времето[224]. Закъснение, но нововъведение: „Държавният дълг, пише Ърл Дж. Хамилтън, е един от редките феномени, чиито корени не стигат до гръко-римската Античност."[225]

За да отговори на формите и изискванията на финансирането, държавата е длъжна да изработи цяла една политика, която е трудно да се разбере отведнъж и още по-трудно да се следва. Ако Венеция не бе избрала решението на принудителния заем, ако не заставяла богатите да го подписват и в крайна сметка нямала затруднения с изплащането на заемите заради войните, тя би могла да мине за ранен модел на капиталистическа мъдрост. В действителност от XIII в. тя измисля решение, което става решение и за триумфираща Англия от XVIII в. На венецианския заем, както и на английския заем, винаги отговаря освобождаване на определена група приходи, за чиято сметка се изплащат лихвите и покриването на заема. И както в Англия, облигациите по дълга се продават на пазара, понякога над, но най-често под номиналната им стойност. Отделна институция е натоварена да контролира управлението на заема и да осигурява двугодишното плащане на лихви в размер на 5% (докато по същото време при частните заеми е 20%). Тази институция носи във Венеция, както и в други италиански градове, името *Monte*. След *Monte Vecchio*, което слабо познаваме, през 1482 г. последвало *Monte Nuovo*; по-късно ще бъде създадено *Monte Nuovissimo*. В Генуа подобна ситуация довежда до различно решение. Докато във Венеция държавата остава господар на източниците на приходи, които гарантират заема, генуезките кредитори си присвояват всички приходи на републиката и създават, за да ги управляват за собствена печалба, една истинска държава в държавата, известната *Casa di San Giorgio* (1407 г.).

Не всички държави в Европа познават в самото начало на играта тези изработени финансови техники, но коя от тях не заема пари, при това съвсем рано[226]? Кралете на Англия още преди XIV в. се обръщат към жителите на Лука, после дълго време към флорентинците. Бургундските Валоа – към

своите добри градове, Шарл VII – към своя ковчежник Жак Кьор, Луи XI – към Медичите, настанили се в Лион. Франсоа I създава през 1522 г. рентите на Парижкото кметство: един вид *Monte*, тъй като кралят остъпва на кметството приходи, които гарантират плащането на лихвите. Папата твърде рано се обръща към кредитите, за да балансира папските финансии, които не могат да съществуват единствено от доходите на Светия престол, в момент, в който намаляват или изчезват приходите от християнския свят. Карл V трябва да взема заеми в съответствие с грандиозната си политика: изведнъж той надминава всичките си съвременници. Синът му Филип II не му остава длъжен. Като следствие на държавния дълг не му остава нищо друго, освен да расте. Много от капиталите, натрупани в Амстердам, потъват в хазните на европейските владетели през XVIII в. Но преди да се заемем с международния кредит, на който пак ще се спрем по-подробно и който е царството на кредиторите и длъжниците, ще разгледаме по-отблизо държавния механизъм за търсене на пари според малко известния пример на Кастилия и класическия пример на Англия.

Кастилските *asientos* и *juros*[227]

През XV в. кралете на Кастилия учредяват ренти (*juros*), обезпечаващи отчуждаваните за това доходи. Мястото на получаване на прихода дава своето име на *juros*, които в зависимост от случая впоследствие ще бъдат наречени *Casa de Contracion**, *Maestrazgos***, *Puertos Secos****, *Almojorizfazgo de Indias***** и т. н. Един от героите на Сервантес казва: да вложиш парите си[228], *„como quien tiene un juro sobre las yerbas de Extramadura"******.

Голямото разпространение на рентите датира от управлението на Карл V и на Филип II. Тогава *juro* съществува в различни форми: постоянна рента (*juro perpetuo*), пожизнена (*de por vida*), изплатими (*al quitar*). В зависимост от това дали кралските приходи, които ги гарантират, са повече или по-малко сигурни, *juros* са добри или по-малко добри. Друга причина за разнообразието е процентът на лихвата, който може да варира от 5% до 14% и повече. Въпреки че не съществува организиран пазар на ценни книжа, такъв какъвто ще видим да функционира по-късно в Амстердам или Лондон, *juros* се продават и разменят и курсът им се променя, но обикновенно е под номинала. Наистина на 18 март 1577 г. в разгара на финансовата криза *juros* се предлагат на 55% от стойността им. Ще добавим, че по едно време съществуват *juros de caucion* (гарантиращи), които се дават в залог на деловите хора, финансиращи по договор (*asientos*) Филип II с огромни суми. Тези *asientos*, които приемат най-вече генуезките търговци от 1552 г.–1557 г.,

---

* *Монопол за връзките с Идиите (исп.). – Бел. прев.*

** *Монопол върху пасищата (исп.). – Бел. прев.*

*** *Пограничните търговски компании (исп.). – Бел. прев.*

**** *Участието в доходите от Индиите (исп.). – Бел. прев.*

***** *Както някой, които притежава juro от тревите на Екстрамадура (пасищата на Maestrazgos) (исп.). – Бел. прев.*

Яков Фугер и счетоводителят му, немска щампа от XV в., по времето, когато Аугсбургската кантора, на челни позиции в света, заема огромни суми на Карл Велики. Върху чекмеджетата на картотеката фигурират имената на големите търговски центрове в Европа (Photothèque A. Colin)

скоро представляват един твърде голям висящ дълг и правителството на Кастилия по време на своите последователни банкрути (1557 г., 1560 г., 1576 г., 1596 г., 1606 г., 1627 г.) всеки път действа по един и същ начин. То превръща в консолидиран дълг част от висящия дълг – от наша гледна точка една неизненадваща операция. Наистина междувременно, от 1560 г. до 1575 г., то ще се съгласи с това, *juros*, поверени на кредиторите, вече да не са просто залог (*caucion*), *a juros de resguardo* (гарантирани), които деловите хора да имат правото да продават сами на публиката, ако осигурят плащането на облигациите и ако възстановят на краля други *juros* (носещи същата лихва) в момента на изплащането.

Тези практики показват, че генуезките *hombres de negocios** държат в ръцете си пазара на *juros*. Те купуват при понижение и продават при повишение на курса, разменяйки „лошо поставените" за „добре поставените". В качеството си на господари на пазара те могат да играят почти на сигурно. Въпреки това най-известният от тях, Николао Грималди, принц на Салерно (той купува срещу пари тази престижна неаполитанска титла), обявява фалит през 1575 г. вследствие на твърде рисковани спекулации точно с *juros*.

---

* *Деловите хора (исп.). – Бел. прев.*

Впрочем с течение на времето испанското правителство съобразява, че банкрутът, тази драстична мярка, не е единственото възможно нещо по силите му. То може да спре плащането на лихвите по *juros*, да намали ставката им, да промени рентите. През февруари 1582 г. предлагат на Филип II промяна на лихвите по *juros*, обезпечени от севилските *alcabalas* (търговски мита), които са на ниво 6–7 %. Притежателите на ренти имат избора или да запазят ценните си книжа при новия процент (който документът не уточнява), или да поискат да им се издължат. За това е определен един „милион в злато" при първото завръщане на флота от Индиите. Но венецианецът, който ни съобщава това, смята, че поради бавното изплащане притежателите на ренти ще предпочетат да препродадат техните ценни книжа на трети лица, които ще се задоволят с новия процент на лихвата. В края на краищата тази операция не се осъществява.

Драмата на испанските финансии се състои в това, че постоянно им се налага да прибягват към нови *asientos*. По времето на Карл V главните роли за тези аванси, искани често неочаквано, били в ръцете на банкерите от Горна Германия – Валзерите, и най-вече – Фугерите. Да не съжаляваме тези принцове на парите. Но понякога те имат право да са обезпокоени. Те виждат доста монети да напускат хазните им. За да си ги върнат отново, трябвало винаги да се чака и тъй като съществува заплаха, те взимат залози. Така Фугер ще станат господари на *Maestrasgos* (пасищата на ордените Сантяго, Калатрава и Алкантра) и ще разработват мините за меркурий в Алмаден. Още по-лошо, за да си възвърнат дадените на заем пари, трябва отново да се авансира. Практически вън от играта с *asientos* след банкрута от 1557 г., Фугер отново се връщат в края на века, с надеждата да си възвърнат невъзвратимото.

Към 1557 г. започва царуването на генуезките банкери: Грималди, Пинели, Ломелини, Спинола, Дориа, всички те принадлежащи към *nobili vecchi* на републиката на св. Георги. За своите все по-големи операции те организират тържища, наречени безансонски, които дълго време след 1579 г. се провеждат в Пиаченца. Оттогава те са едновременно господари на богатството на Испания, частно или държавно (кои в Испания, благородниците, служителите на църквата или най-вече „чиновниците", не им поверяват парите си?), и косвено на цялото богатство на Европа или поне на това, което може да се мобилизира. В Италия всеки ще играе на безансонските тържища и ще заема пари на генуезците, без дори да знае за това, докато не се окаже изненадан, подобно на венецианците, от испанския банкрут от 1596 г., който им струва доста скъпо. Генуезките търговци са необходими на католическия крал, защото превръщат в *постоянен* периодичния поток, който доставя в Севиля американския бял метал. От 1567 г. трябва да се плаща редовно на испанските войски, сражаващи се в Нидерландия. Те изискват да им се плаща в злато и изискванията им се удовлетворяват до края на царуването на Филип II (1598 г.). Необходимо било освен това генуезките търговци да обменят американското сребро за злато. Те ще преуспеят в тази двойна задача и ще продължат да служат на католическия крал до банкрута от 1627 г.

Тогава те напускат авансцената. След немските банкери това е второто ездитно животно, което испанският ездач преуморява. През 1620–1630 г. новите португалски християни поемат щафетата. Граф, а след това херцог Оливарес ги въвежда съзнателно: фактически те са подставени лица, марионетки на големите протестантски търговци от Нидерландия. Чрез тях Испания се ползва от оборота на холандския кредит дори тогава, когато през 1621 г. се възобновява войната срещу Обединените провинции.

Без съмнение в епохата на своето величие Испания не умее да взима заеми и се оставя да бъде ограбена от своите кредитори. Понякога господарите ѝ се опитват да реагират, даже да си отмъстят: Филип II организира банкрута през 1575 г., за да се оттърве от генуезците. Напразно. През 1627 г. те самите се отказват по собствено желание или по-скоро не приемат да подновят *asientos*. В световен мащаб капитализмът вече може да действа като господар на света.

Английската финансова революция: 1688–1756

През XVIII в. Англия успява в своята кредитна политика, нещо повече – П. Дж. М. Диксън[229] нарича това „финансова революция". Изразът е точен, доколкото се използва за очевидна новост, но спорен, ако си спомним забавеността на процеса, започнал най-рано през 1660 г. и достигнал разцвета си след 1688 г., за да завърши едва в началото на Седемгодишната война (1756–1763). Следователно му трябва време да узрее (почти един век), благоприятни обстоятелства плюс неотслабващ икономически подем.

Тази финансова революция, която завършва с преобразуване на държавния кредит, е възможна само благодарение на дълбока предварителна реорганизация на английските финанси, общият смисъл на която е ясен. Най-общо казано, през 1640 и даже през 1660 г. английските финанси по своята структура са доста сходни с финансите на Франция от това време. Нито от едната, нито от другата страна на Ламанша няма държавни финанси, централизирани и зависещи единствено от държавата. Прекалено много неща са оставени на частната инициатива на събиращите данъци, които в същото време са и признати заемодатели на краля. Това са финансисти, имащи собствени сделки, и чиновници, независещи от държавата, тъй като купуват своите длъжности. Без да броим постоянното прибягване към лондонското Сити, така както кралят на Франция прибягва към своя добър град Париж. Английската реформа, състояща се в премахването на посредниците, паразитиращи върху държавата, се извършва незабележимо и последователно, без обаче да може да се различи някаква водеща нишка. Първите ѝ мерки са поемането на управлението на митниците (1671 г.) и събирането на акциза (1683 г.), данъка върху потреблението по примера на Холандия. Една от последните е създаването през 1714 г. на длъжността *Lord Treasurer**, което води до създаването на *Board of Treasury*, на Финансов съвет, който съблю-

---

* *Държавен ковчежник (англ.). – Бел. прев.*

дава постъпленията на приходите към *Exchequer**. На нашия съвременен език бихме казали, че се осъществява национализация на финансите, включвайки в този бавен процес и контрола над Английската банка (контрол, който се осъществява едва към средата на XVIII в., въпреки че банката е основана през 1694 г.), плюс, след 1660 г., решителната намеса на Парламента в гласуването на кредитите и новите данъци.

Това, че тази административна реформа е дълбока, че променя всички социални и институционни отношения на държавните агенти, може да се съди по случайно и за съжаление твърде кратко размишление на двама френски наблюдатели. Правителството на Луи XIV на два пъти изпраща в Англия Анисон и Фенелон, депутати от Лион и Бордо в Търговския съвет, за да подпишат търговски договор, който впрочем така и не се сключва. Ето какво пишат на 24 януари 1713 г. от Лондон на Демаре, генерален финансов контрольор: „... Тъй като служителите тук, както впрочем навсякъде, са користолюбиви, смятаме да постигнем целта си с пари, още повече че подаръците, които им предложихме, съвсем не миришат на корупция, защото всичко тук е под държавно управление."[230] Дали корупцията на чиновника е по-малко забележима, защото по принцип той представлява държавата – трябва да разгледаме това. Това, което е сигурно, е, че в очите на френските наблюдатели английската организация, достатъчно близка до бюрокрацията в съвременния смисъл на думата, е оригинална и различна от това, което те познават: „Всичко тук е под държавно управление."

Във всеки случай без това взимане в ръце на финансовия апарат на държавата Англия нямаше да може да развие, както го е направила, ефикасна кредитна система въпреки злословенето на съвременниците ѝ. Няма да приписваме прекалено голямо влияние в установяването на тази система на Вилхелм III, холандският статхаудер, станал крал на Англия. Със сигурност той влиза в играта с големи заеми по „холандски маниер", за да присъедини към каузата си голям брой още несигурни притежатели на държавни ренти. Но английското правителство все още заема пари по традиционни, дори остарели начини, за да справи с трудностите на войната с Аугсбургската лига (1689–1697) и по-късно на войната за Испанското наследство (1701–1713). Решаващата новост – дългосрочният заем – пуска корени бавно. Управляващите малко по малко научават, че има възможен пазар за дългосрочни заеми с нисък процент. Съществува сякаш предварително съотношение между реалната сума на данъците и възможния обем на заемите (той може да се увеличава без щети до една трета от общата сума на данъка), между масата на краткосрочния и дългосрочния дълг. И наистина единствената опасност е да се определят за плащане лихви върху несигурни или първоначално лошо оценени ресурси. Тези правила, дълго време оспорвани, се разгръщат едва в деня, когато играта започва да се води с яснота и в голям мащаб. Малко по малко диалектиката краткосрочен–дългосрочен заем ще бъде осъзната, какъвто още не е случаят през 1713 г., годината на Утрехтския мир, когато

---

* *Държавната хазна (англ.). – Бел. прев.*

дългосрочните заеми се наричат още „*repayable or self liquidating*“*. Сякаш от само себе си дългосрочният заем се превърща във вечен заем. Оттогава държавата не трябва да го изплаща и може, превръщайки висящия си дълг в срочни вноски, да не изчерпва кредитните си ресурси или наличните си средства. Колкото до кредитора, той може да прехвърля паричното си вземане на трето лице (това било разрешено от 1693 г. нататък) и значи всеки път, когато пожелае да върне аванса си. Ето чудото: държавата не връща дълга, а кредиторът получава обратно парите си по собствено желание.

Чудото не било безплатно. Трябвало противниците на дълга, станал скоро чудовищен, да не удържат победа в започналия широк дебат. Една такава система почива на държавния „кредит“, на доверието на публиката. Следователно дългът може да съществува само благодарение на създадените от Парламента нови приходи, предназначени всеки път за регулярното плащане на лихвите. В тази игра определени слоеве от населението – земевладелците (които изплащат на държавата *land tax*** 1/5 от приходите си), потребителите или търговците на този или онзи облагаем продукт – имат чувството, че операцията се осъществява за тяхна сметка в полза на една паразитна класа: рентиери, заемодатели, търговци на едро (чиито доходи не се облагат), тези *moneyed men****, които се надуват и презират работещата нация. Нима тези използвачи нямат интерес от подклаждането на война, тъй като те могат само да спечелят от една нова война, която повлича държавата в нови заеми и повишаване на лихвения процент? Войната срещу Испания (1739 г.), първият голям политически прелом на века, ще бъде до голяма степен тяхно дело. Поради това е естествено системата на срочни вноски, в която днес можем да видим най-важната основа на английската стабилност, да е рязко атакувана от съвременниците си в името на добрите принципи на здравата икономика. Фактически тя е само прагматичен плод на обстоятелствата.

Именно големите търговци, бижутери, банковите къщи, специализирани в отпускането на заеми, с една дума, деловият свят на Лондон, решаващото и изключително сърце на нацията, осигурява успеха на политиката на заемите. В това своя роля изиграват и чуждите страни. Около 1720 г. на прага на периода „Уолпол“ и по време на целия този период холандският капитализъм се проявява като решаващ участник в тази операция. На 19 декември 1719 г. от Лондон се съобщава за „ново отпускане на заем за повече от 100 хиляди лири стерлинги, с намерение да се употребят в нашите фондове“[231]. *Funds* е английска дума, обозначаваща английските държавни ценни книжа. Понякога ще ги наричат *securities, annuities*.

Как да се обяснят масовите покупки на английски ценни книжа от холандци? Лихвеният процент в Англия е често (но не винаги) по-висок от процента, практикуван в Обединените провинции. И английските фондове, за разлика от холандските анюитети, са освободени от данъци, което е предимство. От друга страна, Холандия разполага в Англия с положително търгов-

---

* *Подлежащ на изплащане или самоликвидиращ се (англ.). – Бел. прев.*

** *Поземлен данък (англ.). – Бел. прев.*

*** *Паралии (англ.). – Бел. прев.*

ско салдо: за холандските търговски къщи, намиращи се в Лондон, английските фондове представляват леко и удобно вложение на печалбите. Някои дори реинвестират приходите от ценните си книжа. По такъв начин от средата на века амстердамският пазар образува единно цяло с лондонския. Спекулацията с английските фондове, с изплащане в брой или в определен срок и на двете места, е много по-активна и разнообразна, отколкото с акциите на нидерландските компании. Най-общо казано, въпреки че тези процеси не могат да се сведат до проста схема, Амстердам си служи с паралелния пазар на английските фондове, за да балансира операциите си по краткосрочния кредит. Дори се твърди, че холандците в един момент са притежавали 1/4 или 1/5 от английските фондове. Това е доста силно казано. „Аз знам от всички банкери в Лондон – пише Исаак де Пинто през 1771 г., – че в чужбина притежават не повече от 1/8 от националния дълг."[232]

Впрочем това не е важно. Не е учудващо, че английското величие се осъществява в ущърб на холандските заемодатели, но също така и на заемодатели от Франция, швейцарските кантони или от Германия. През XVI и XVII в. рентите от Флоренция, Неапол или Генуа не са толкова надежни без чуждестранен подпис. Към 1600 г. рагузците владеят 300 000 дуката от тези ренти[233]. Капиталите се присмиват на границите. Те се насочват натам, където е сигурно. И все пак дали самата система, дали финансовата революция са тези, които осигуряват английското величие? В края на краищата англичаните са убедени в това. През 1769 г. в седмото издание на „*Every man his broker*"* Томас Мортимър говори за държавния кредит като за „*standing miracle in politics, which at once astonishes and over-awes the states of Europe*"**[234]. През 1771 г. трактатът на Де Пинто, който често цитирахме, го възнася до небесата[235]. През 1786 г. Пит твърди, че е „убеден, че на въпроса за държавния дълг почива мощта и даже независимостта на нацията"[236].

Все пак Симолин, руският посланик в Лондон, който също е убеден в предимствата на английския консолидиран дълг, вижда в него една от причините за увеличаващата се скъпотия в Лондон след 1781 г., „огромна и надминаваща всяко въображение"[237]. Не можем да не си помислим, че този ръст на дълга и на цените можеше да има съвсем различни последици, ако в същото време Англия не беше завзела господството над света. Например ако тя не беше се наложила над Франция в Северна Америка и Индия, в тези два региона, станали опорни пунктове на нейния подем.

Бюджети, конюнктури и национален продукт

Държавните финанси могат да бъдат разбрани само в рамките на целокупния икономически живот на страната. Но на нас са ни необходими точни цифри, ясни финанси, контролирани икономики. Ние нямаме нищо от това. Все пак разполагаме с бюджети или, казано по-точно (тъй като тази дума

---

* *Всеки сам си е брокер (англ.) – Бел. прев.*

** *Вечното чудо в политиката, което едновременно изумява държавите в Европа и им внушава страх (англ.). – Бел. прев.*

получава сегашния си смисъл едва през XIX в.), извадки от правителствените приходи и разходи. Бихме били наивни да ги приемаме за налични пари, но лекомислени да не ги взимаме под внимание.

Така ние притежаваме венецианските *Bilanci** от XIII в. до 1797 г.[238] и сметките на бургундските Валоа от 1416 до 1477 г.[239] Можем да възстановим числата, отнасящи се до Кастилия, като цяло най-активната част на Испания, от XVI–XVII в.[240]: документите се намират в Симанкас. Имаме достатъчно пълни данни за Англия, но следва да им бъде направен внимателен критически анализ. За Франция няма нищо освен внушителни платежни нареждания[241]. Провеждат се изследвания и за Османската империя[242]. Имаме цифри дори за Китай, макар и доста съмнителни[243]. От случайно запазени спомени или пътни записки разполагаме с някакви цифри за доходите на Великия Могол[244] или тези на „царя“**[245].

Отговорните лица обаче имат само мъглява идея за това, което става в собствените им домове. Може да се каже, че понятие за бюджетен план не съществува. Общият отчет на финансите, съставен от френското правителство на 1 май 1523 г., и който е с известно закъснение списък с приходите и разходите за 1523 г., представлява рядкост[246]. Така както и заповедта на католическия крал до *Sommaria*[247], неаполитанската сметна палата, да изпрати бюджетния план едновременно с общия бюджет в края на годината. Тази рационалност на мадридските канцеларии се обяснява с желанието да се използват докрай всички ресурси на Неаполитанското кралство. Дори се стига до това да заплашват съветниците от *Sommaria* със спиране изцяло или наполовина на заплатите им в случай на неизпълнение на получените заповеди. Те обясняват, че данъчната година не съвпада с годишния бюджет на Неапол: събирането на данъка върху солта в Абруцо започва от 1 януари, в пристанищните складове на Калабрия – от 15 ноември, данъкът върху коприната се събира от 1 юни и т. н. Накрая данъкът варира локално от една точка в кралството до друга. Работата, която Мадрид изисква, могла да се извършва само с неизбежни закъснения. Фактически общият баланс за 1622 г. е в Мадрид на 23 януари 1625 г., балансът за 1626 г. – през юни 1632 г.; този за 1673 г. – през декември 1676 г. Сред заключенията се появява предупреждение: не се препоръчва отстраняването на откупвачите на данъци и взимането на последните под управлението на държавата, тъй като това било равно на предоставянето им *in mano del demonio*, в ръцете на дявола!

Същото е и положението във Франция. Едва с указа от юни 1716 г. в държавните финанси била въведена проверка „чрез подчинението им... на двойно счетоводство“[248]. Но тук става въпрос за контрол на разходите, а не за предварителното им ориентиране. Всъщност това, което липсва при воденето на тези бюджети, е изчислението на предполагаемите разходи. За ритъма на разходите се следи само чрез наблюдаване на наличните средства. Състоянието на касите, сигнализирайки за критичните граници, създава истинския календар на финасовата дейност. Когато при известни драматични обс-

---

* *Баланси (ит.). – Бел. прев.*

** *Тоест руският цар. – Бел. прев.*

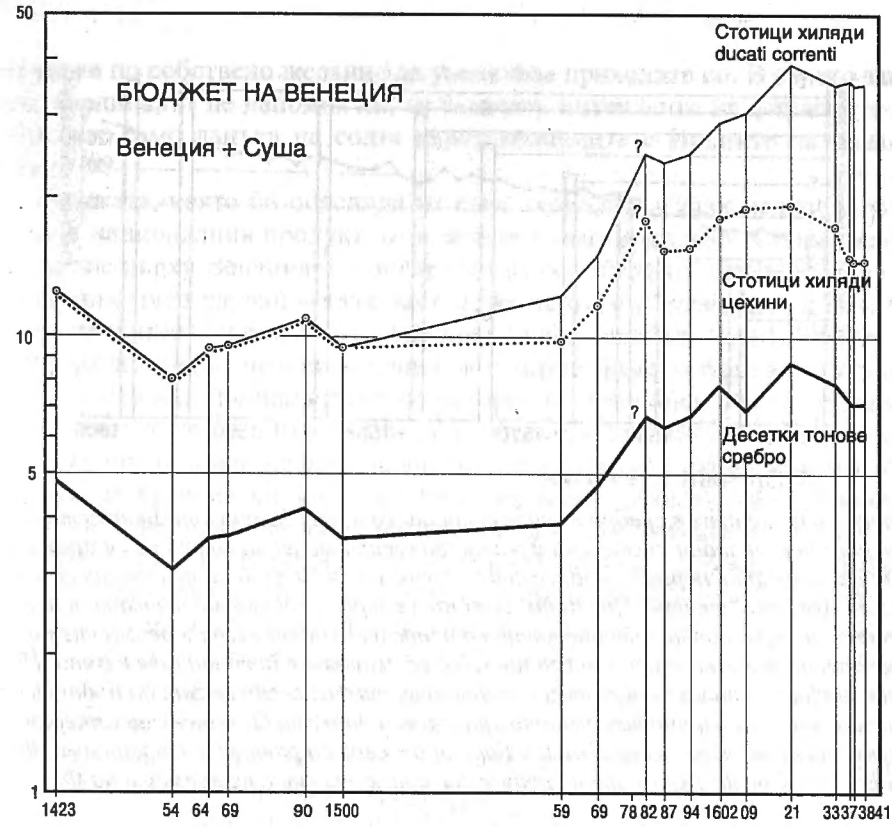

1. Случаят с Венеция

2. Случаят с Франция

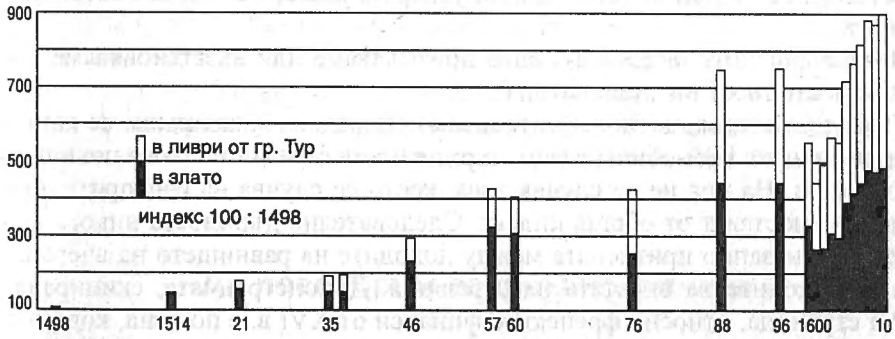

29. БЮДЖЕТИТЕ СЛЕДВАТ КОНЮНКТУРАТА

Венецианският бюджет е троен: Градът, Сушата, Империята. Оставяме настрана Империята, за която цифрите често са спорни. Графиката е съставена от госпожица Джема Миани, позовавайки се главно на Bilanci generali. Трите криви съответстват на общата стойност на приходите на Венеция и на Сушата: номинални стойности (в ducati correnti), златно изражение (изчислено в секвини), сребърно изражение (в десетки тонове сребро). Цифрите за Франция, установени от Ф.К. Спунър, имат доста приблизителна стойност. Номинали в турски лири и в златно изражение. Колкото и несъвършени да са тези криви, те сочат, че съществуват бюджетни конюнктури, свързани с ценовите. Фернан Бродел, Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II, II, 1966, с. 31

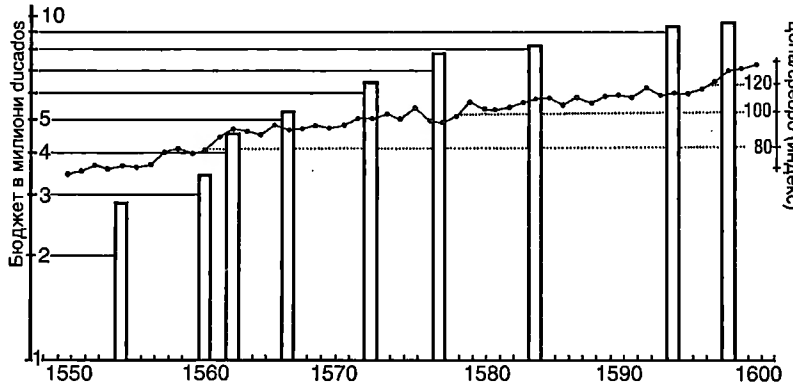

3. Случаят с Испания

Индексът на цените в сребро е заимстван от Ърл Дж. Хамилтън. Бюджетите са изчислени в милиони кастилски дукати, разменна монета, която не се променя през разглеждания период. Бюджетните изчисления са плод на неизвестен все още труд на Алваро Кастильо Пинтадо. Този път въпреки несъвършенствата в пресмятането на приходите съвпадението на ценовата конюнктура и движението на фискалните постъпления е много по-ясно, отколкото в предишните случаи. Примерни графики, аналогични на тези, които очертахме, лесно могат да бъдат изчислени за Сицилия и Неаполитанското кралство и даже за Османската империя, нещо, което екипът на Омер Лютфи Баркан от своя страна вече е предприел. Фернан Бродел, Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II, II, 1966, с. 33

тоятелства Колон идва като генерален контрольор на финансите на 3 ноември 1783 г., ще минат месеци, докато успее да разбере точното състояние на хазната.

Несъвършените бюджети, които притежаваме или възстановяваме, имат най-вече стойност на „индикатори".

Това ни показва, че бюджетите плават според *повишаващата* се конюнктура на цените. Най-общо казано, държавата не страда от такова повишение, а го следва. На нея не се случва това, което се случва на сеньорите, чиито приходи изостават от общия индекс. Следователно държавата никога не ще се окаже внезапно притисната между доходите на равнището на вчерашния ден и разходите на височината на утрешния. Демонстрацията, скицирана на 479-а страница, относно френските финанси от XVI в. е по-ясна, когато става въпрос за испанските или венецианските финанси от същия период. Е. Льо Роа Ладюри[249] обаче, изхождайки от примера на Лангедок, смята, че през XVI в. се наблюдавало известно забавяне на ръста на приходите на държавата спрямо стремителното покачване на цените, забавяне наваксано от 1585 г. нататък. Но това, което не подлежи на съмнение, е покачването на приходите на френската държава през XVII в. Ако играта се водеше от конюнктурата, тези приходи трябваше да се понижат със спадането на цените. Но при Ришельо (1626–1642) те се удвояват или утрояват, като че ли държавата през този мрачен период е „единственото защитено предприятие", кое-

то може по собствено желание да увеличава приходите си. В своето завещание кардиналът не напомня ли, че главните интенданти на финансите „приравняват само данъка на солта върху солниците с Индиите на испанския крал“[250]?

Връзката, която би обяснила не една аномалия, е тази между данъчната маса и националния продукт, от която тя е само една част. Според едно изчисление върху Венеция[251] – но трябва да се отбележи, че Венеция е особено специфичен случай – тази част може да бъде в порядъка на 10–15% от брутния национален продукт. Ако през 1600 г. Венеция има 1 200 000 дуката приходи, мисля, че националният ѝ продукт може да бъде в порядъка от 8 до 12 милиона. Специалистите по история на Венеция, с които съм разговарял, намират последните цифри за занижени, в противен случай данъчното напрежение би било прекалено високо. Във всеки случай е очевидно (без да искаме да вкараме читателя в прекалено много изчисления и спорове), че данъчното напрежение на по-обширна и по-малко урбанизирана територия, отколкото тази на Венеция, е значително по-ниско – някъде в порядъка на 5%[252]. Териториалното разширение на държавата не било ли благоприятствано от по-малките данъчни изисквания, отколкото тези на градовете държави с прекалено малки пространства? Това е доста смело предположение.

Но ако историците опитват същото изчисление спрямо няколко страни, може би ще може да се провери в случай на успех на някои съпоставяния дали е възможно или не да се проследи движението на националния продукт. Без тях всяко пренасяне в миналото на обяснения и догадки, взети от настоящи изследвания върху икономическия ръст, ще бъде илюзорно. Защото всичко трябва да се сравнява и измерва именно по отношение цялата маса на националния доход. Например, когато неотдавна един историк твърдеше по отношение на Западна Европа от XV в., че военните разходи се колебаели между 5 и 15 % от националния доход, дори тези проценти да са само предположени, а не точно измерени, то това хвърля светлина върху тези много стари проблеми[253]. Защото долната граница от 5 % , грубо казано, представлява през тези далечни времена процент от нормален бюджет; 15 % е превишаване, което не би просъществувало дълго време без катастрофални последствия.

Да поговорим за финансистите

Двойното несъвършенство както на данъчната система, така и на административната организация на държавата, постоянното прибягване до заеми обясняват преобладаващото място, което преждевременно заемат финансистите. Те образуват отделен сектор от капитализма, тясно и здраво свързан с държавата, поради което не ги засегнахме в предишната глава. В началото трябваше да представим държавата.

Самата дума не е лишена от двусмисленост. Известно е, че в тогавашния език *финансист* не означава *банкер*. По принцип той се занимава с държавните средства, докато банкерът се занимава със собствените си и най-вече с

тези на клиентите си. Но такова разграничение се оказва доста безплодно. Както впрочем и късното разграничение между *държавния* и *частния* финансист[254]. В действителност никой финансист не се ограничавал само в областта на финансите. Той се занимава винаги и с друго нещо – предимно с банката – и това нещо се включва в глобалната игра, която често е много обширна и разнообразна.

И така е от край време. Жак Кьор е ковчежникът на Шарл VII, едновременно той е търговец, минен предприемач, наемател на кораби. В това си качество той вдъхновява левантийската търговия през Ег Морт, която се стреми да бъде независима от венецианския монопол. Документите от процеса му ни предават безкрайния списък на многобройните му сделки и предприятия[255]. Впоследствие „посредниците", „притежателите на дялове", „деловите хора", които са толкова многобройни във финансовата история на френската монархия, ще са едва наполовина ангажирани в държавните финанси. Често те са, без да преувеличаваме, банкери на служба на краля, но преди всичко на служба на самите себе си. Парите, които дават на заем, трябвало да бъдат заемани и финансистите неизбежно се замесват в сложните игри на кредита. Това, което правят например италианските финансисти в служба на Мазарини: Сератоне, Ченами, Контарини, Айроли, Валенти, които напълно разумно кардиналът разполага в Генуа или в Лион, му позволява една непрекъсната и доходоносна игра с полиците, макар и често рискована[256]. Дори когато финансистът е „чиновник във финансовото ведомство", както това често се случва във Франция, така че заема пари на краля, събирани от данъкоплатеца, той не се задоволява с професията си на данъчен агент или заемодател. Да вземем например могъщата фамилия от Лангедок Кастание от епохата на Луи XV[257]. Възходът им започва с войната за Испанското наследство. Едните са събирачи на данъци в Каркасон, другите – директори на Индийската компания. Техните синове и племенници преди да станат държавни министри, заседават в парламента на Тулуза. В Каркасон работят манифактурите „Кастание". В Париж има банка „Кастание". Корабните агенции в Кадис и Байон са финансирани от Кастание. По времето на системата „Лоу" в Амстердам се намира банка „Кастание". По-късно за провеждането на индийската си политика Дюплекс заема пари от Кастание. Друг пример за това, което Шосинан-Ногаре нарича „търговец – банкер – предприемач – корабонаемател – финансист" от първата половина на XVIII в., са семействата Жили и Кроза. Антоан Кроза е един от основните заемодатели на краля, който се опитва да възроди Индийската компания (заедно със Самюел Бернар). Той участва в образуването на компанията „Кап-Негър", в Гвинейската компания, в сключването на договора за *asiento* (превозването на негри в испанска Америка), в Компанията на южните морета. Накратко, в цялата голяма международна търговия на Франция. През 1712 г. той получава монопола за търговия с Луизиана.

Но ситуацията е различна, когато финансистът, вместо да заема пари на държавата, чийто поданик е, продава услугите си в чужбина, на други владетели или на други държави. Дали става дума за различен, по-висш занаят? Във всеки случай това твърди един свидетел, който през 1778 г. предлага гледната точка на Холандия: „Не трябва да се смесва, казва той, изкуството

на финансиста с това разрушително изкуство, което Италия някога поднесла като зловещ подарък на Франция. Изкуството, което създава *притежатели на дялове, откупвачи на данъци и кралски посредници*, известни в Англия под името *ловки хора*, чиято ловкост понякога глупаво възхваляват и чиято употреба всяко просветено правителство би трябвало да забрани."[258] Този тип на „висш" финансист от международен мащаб получава широко разпространение през XVIII в. в Генуа, Женева и най-вече в Амстердам.

В последния град[259] разликата между търговците на едро и банкерите финансисти се задълбочава в края на XVII в. и отворилата се пропаст бързо се разширява. Отговорността за това пада върху големия брой заемодатели, които се тълпят на площада в Амстердам. Първият от големите държавни заеми с емитиране на облигации е „австрийският заем от един милион и половина флорина на къщата „Дойтц" през 1695 г."[260]. Ще видим този делови отрасъл да се развива бързо покрай „канторите", занимаващи се със заеми на едро, с цяла тълпа агенти и посредници, които разпределят ценни книжа и облигации сред публиката, получавайки за това комисионни. Когато заемът бива „закрит", полиците постъпват на борсата. Тогава обичайната игра е да се изчака повишението им и ценните книжа, които често са получени при особени и изгодни обстоятелства. Да се ликвидират на цена над номинала, а после да се започне аналогична операция, но при условие, че не са „още обременени с част от последния заем". По такъв начин колосалната банка на Хенри Холп, наследник на фирмата на Де Смет като кредитор на Екатерина II, успява да пусне в обръщение между 1787 и 1793 г. деветнадесет руски заема, всеки от по три милиона флорина, т.е. на обща стойност 57 милиона[261]. И така с помощта на холандските пари, пише Я. Г. Ван Дилен, Русия успява да отвоюва от Турция огромна територия до бреговете на Черно море. Други фирми – „Хогер", „Хорнека и сие", „Вербруге и Гол", „Физо", „Гран и сие" и „Де Смет" участват в пласирането на тези заеми, които интересуват цяла или почти цяла политическа Европа. Тези лесни игри понякога са съпътствани и от катастрофи (но това са рисковете на професията). Един австрийски заем, сключен през 1736 г., който е обезпечен с доходите от Силезия, претърпява крах през 1763 г. със завладяването на Силезия от Фридрих II. По-късно ще преживеят катастрофа и френските заеми, представени след 1780 г.

Това влияние на амстердамските финанси само по себе си не е новост. От времето на Средновековието в една или друга страна винаги има господстваща финансова група, която налага услугите си в цяла Европа. Аз доста дълго показвах Испания на Хабсбургите, подчинена на властта на търговците от Горна Германия по времето на Фугерите, после, след 1552–1557 г., на генуезките *hombres de negocios*. В продължение на векове Франция е плячка на ловкостта на италианските търговци. Англия от XIV в. е редовно обирана от банкерите кредитори от Лука и Флоренция. През XVIII в. Франция окончателно се подчинява на интернационала на протестантските банкери. Това е моментът, в който в Германия триумфират *Hofjuden*, придворните евреи, помагащи за развитието и функционирането на кралските финанси, понякога трудна задача дори и за Фридрих II.

Англия, както често се случва, се оказа особен случай. Взимайки в ръце своите финанси, тя отстранява вмешателството на заемодателите, които, както във Франция, господстват над кредита. По такъв начин една част от националния капитал е насочен към деловата сфера, преди всичко към търговията и банките. Но в крайна сметка държавният кредит не оставя извън играта финансовите сили от миналото. Без съмнение системата на *funds*, станала рано всеобща както за дългосрочните, така и за краткосрочните кредити, е ориентирана към широката публика. Великолепното изследване на П. Дж. М. Диксън дава списък на категориите участници в заемните подписки: те са разположени на всички етажи на социалната стълбица от горе до долу. Но авторът не си дава труд да докаже, че под така изглеждащата откритост една тясна група от търговци и финансисти, опитни в спекулативните игри, господстват над операциите с държавни заеми, реванширайки се изцяло[262]. Най-напред, защото дялът на многобройните *дребни* участници в заемните подписки представлява само малка част от общата сума подписани заеми. После, както в Амстердам не се задоволяват да разпределят подписките. Те купуват за тяхна сметка огромни пакети ценни книжа, които веднага използват (даже преди затварянето на регистрите) за спекулации, ползвайки нов заем, за да играят с предишния. Като разобличава в Парламента монопола, който си присвояват в държавните финанси тези, които презрително нарича *undertakers**, сър Джон Бърнард в края на краищата постига това, че заемите от 1747–1748 г. се отварят директно към обществото без посредничеството на финансистите. Но спекулацията без трудности преодолява новата система на подписките и обществото още един път забелязва, че правителството не може да мине без тези професионалисти, ако иска успешен заем[263]. Така че, заключва П. Дж. М. Диксън, трябва да се признае, че воплите на торите срещу света на парите имат солидни основания и не трябва да се вижда в тях само невежество и предубеждения на изключени от играта[264].

От откупвачите до Главното управление на данъчната администрация

Монархична Франция не успява да „национализира" финансите си. Може би тя не се опитва сериозно да го направи, въпреки усилията на абат Тере, на Тюрго и най-вече на Некер. Но в края на краищата монархията умира от това. Ако революцията успява от самото начало да проведе финансовата реформа, това е защото трудността е преди всичко от социален и институционен характер[265]. Дж. Ф. Бошер има право да каже (1970 г.), че това, което е важно в дългата история на монархическите финанси, е не толкова балансът на приходите и разходите, които, разбира се, играят своята роля, колкото структурата на една система, където в продължение на векове триумфират частните интереси.

---

* *Думата означава две неща: „предприемач" и „собственик на погребално бюро". В случая вероятно се играе и с двата смисъла (англ.). – Бел. прев.*

Фактически Франция няма държавни финанси, няма централизирана система, следователно не са възможни нито ред, нито предвиждане. Всички механизми са извън един истински контрол на правителството. Всъщност финансите зависят от посредниците, които осигуряват постъпленията на данъци, задължения и заети суми. Тези посредници са градовете, преди всичко Париж (рентите на кметството) и Лион, провинциалните щати, асамблеята на духовенството, откупвачите, които събират косвените данъци, финансовите чиновници, които управляват преките данъци. Може да си представите какво би се случило с хазната на френската държава *днес*, ако до нея не беше Френската национална банка без нейните мерки и разпоредби, събирачи на данъци, контрольори и цялата администрация от улица „Риволи", без съмнение тромава и истинска крепост на бюрокрацията? Ако цялата машина се намираше в ръцете на частни и получастни предприемачи? Монархията пребивава точно в такава ситуация. Фактически тя използва цяла поредица от каси, поне стотина. В касата на кралската съкровищница, която по принцип е централна, се събират не повече от половината приходи на краля[266]. Когато кралят има нужда от пари, той определя този и този разход за тази и тази каса, но както казва поговорката „Там, където няма нищо, кралят губи правата си". Бирниците и главните бирници, които всъщност контролират ключовите постове на прекия данък, са чиновниците, купуващи постовете си и които авансират краля върху сумите от *taille**, двадесетъка или поголовния данък, които ще влязат в касите им. Те имат независимост и собствени сделки.

И ето, френската монархия до последния ден на съществуването си е отдадена на експлоатиращите я лични интереси. Да съжалим преследваните без милост финансисти от Жак Кьор до Санблансе, Никола Фуке и дори Джон Лоу. Но как да не признаем кратковременната ефикасност на съдебните палати, създадени за разследването и частичното възвръщане на злоупотребите на тези или тези разпоредители на държавните средства? Общо са учредени четиринадесет такива съдебни палати – осем през XVI в., пет през XVII в. и една, последната, през 1716–1717 г., в навечерието на смъртта на Луи XIV[266]. Запазилата се документация понякога позволява да се проследи състоянието на държавните финанси и личностите на тези посредници, откупвачите („които откупват някакъв налог, някакъв данък"), притежателите на дялове („които взимат *част* от данъка и го събират за собствена изгода, след като предварително изплащат определена сума на хазната")[267].

Съдебната палата от 1661 г.[268], която отговаря за процеса срещу суперинтенданта Фуке, предлага случай да видим на живо и механизмите, и обширните разклонения на системата. Пред нас са 230 откупвачи: те са ако не всички, то поне почти всички обвиняеми. Следователно финансите на Луи XIV, точно в началото на царуването му, са тези 200–300 души, от които 74, най-богатите, водят играта. Както винаги, могат да се видят различни малцинства и клики. Тези лица са обединени, свързани със съглашения, брако-

---

* *Данък, плащан от простолюдието (фр.). – Бел. прев.*

ве, съюзи – истински *лобита*. Скоро ще видим как ще триумфира чрез отстраняване на съперниците си лобито на Колбер[269], който (тази подробност ни кара да се замислим) ще елиминира групата на Мазарини, от която сам произлиза. Тези откупвачи въпреки това, което разказва обществото, желаещо да види в тях хора, тръгнали от нищо, са всичките от знатен произход. От 230 установени откупвачи 176 са благородници (т.е. 76,5% от всички). От 74 заемащи главните места в данъчните учреждения (от които трима неидентифицирани) 65 са „кралски секретари".

Следователно ето и първата изненада: тези така наречени тръгнали от нищото хора от дълго време се намират в редовете на аристокрацията, от дълго време се подвизават в служба на краля. Те се формират именно тук, а не в търговията. За тях службата на краля е начинът да преуспеят. Разбира се, ако те не бяха информирани от вътре, то как биха могли да управляват своята лодка? Втора изненада: парите, с които откупвачите авансират краля, са предоставени от големите собственици на аристокрацията в кралството. Ако процесът срещу Фуке толкова силно обезпокоява доброто общество, то е защото се опасява от разобличаване на суперинтенданта, който впрочем ще запази мълчание. Но ние достатъчно познаваме тези най-богати кредитори въпреки предписанията за дискретност и мълчание. Самият Мазарини не препоръчваше ли в завещанието си да не се търси произходът на богатствата му, да не се показват на бял свят сметките и машинациите на служителите му, защото, казва той, тук става въпрос за благото на държавата? Виждаме, че *ragione di stato** може да бъде добро алиби. Но вярно е, че цялата аристокрация е замесена в скандала с кралските финанси. Избухването на скандал би я опръскало с кал, би я компрометирало.

В такъв случай, ако тази аристокрация се свързва със семействата на откупвачите, причината за това е социалните им отношения. Богатството на тези кредитори „е сравнимо или даже превишава това на много откупвачи, чието богатство всеобщата мълва обича да преувеличава не без известен морализаторски оттенък". „Бракът, заключва Даниел Десер, не се представя вече като търговска сделка, в която се заменят пари срещу древно име, а по-скоро като обединение на капитала." По такъв начин аристокрацията от началото на самостоятелното царуване на Луи XIV не е извън деловата игра. Тя дори си присвоява най-изгодните сделки, кралските финанси, които ще останат до края на Стария режим най-доходоносния сектор, *par excellence*, в който се разполага силният капитализъм, дори и в нашите очи той да изглежда нискокачествен.

Така системата, която наблюдаваме през 1661 г., без съмнение съществува от дълго време. Защото идва от много далече[270]. Миналото я бута напред. Как да се промени тогава, когато е в центъра на привилегированото общество? Ако поземлената рента, която храни господстващата класа, слиза от висотите, за да се инвестира отново в живота на страната, то в голяма степен става чрез авансите на откупвачите за краля. С течение на годините системата само се укрепва, в известен смисъл се институционализира. След 1669

---

* *Държавно съображение (ит.). – Бел. прев.*

„Финансист на село в сутрешно облекло", френска карикатура от XV век (Collection Viollet)

г. заедно с Колбер видимо се появява това, което ние бихме нарекли синдикати (в борсовия смисъл на думата – обединения на капиталисти), упълномощени със събирането на различни групи данъци. „При все това общите заеми започват да съществуват истински едва с наемния договор „Фоконе" през 1680 г., който обединява налога върху солта, върху продажбата на вино, върху имуществото, върху вътрешната и външната търговия"[271], с реална сума, превишаваща 63 милиона ливри. В окончателната си форма кралският откуп се налага още по-късно след 1726 г. Той е късен плод, който узрява напълно през 1730 г., когато в предишната огромна сфера на откупа се присъединява и доходният монопол върху тютюна. На всеки шест години откупването на данъка върху солта с търг се отдава на подставено лице, обикновено на камериер на главния контрольор. Четиридесетте главни откупвачи са гаранти за изпълнението на договора. Те внасят огромни суми залог (до 1 500 000 ливри на човек), за които получават лихви. Тези суми осигуряват първите предварителни изплащания към хазната, но огромният им размер прави главните откупвачи несменяеми или почти несменяеми. За да бъдат отстранени – защото и това се случва, – трябва да бъде изплатена вноската им, и друга трудност – да им се намери също толкова осигурен заместник.

Според условията на договора за откупуването на краля предварително се изплаща сумата, определена в договора за арендата: фактически само една малка част от годишния доход от многобройните данъци, които откупвачите събират за себе си. При завършването на операцията една фантастична част от богатството на страната, получена от солта, тютюна, житото, всякакъв вид внос и износ, остава в ръцете на откупвачите на данъци. Разбира се, държавата увеличава претенциите си от контракт на контракт: през 1726 г. – 80 милиона, през 1738 г. – 91 милиона, през 1755 г. – 110 милиона, през 1773 г. -138 милиона. Размерът на печалбата обаче остава огромен.

Естествено, не всеки, който иска, може да влезе в този клуб на най-богатите финансисти. Нужно е самият ти да си от най-богатите и да имаш одобрението на главния контрольор, да притежаваш външни признаци на голяма почтеност, да си направил кариера във финансовите служби, да си заемал пост на интендант или акционер в Индийската компания. И най-вече, да бъдеш приет от самия клуб. Главните откупвачи, назначавайки хора пряко или косвено на редица решаващи постове, имат средствата да контролират встъпванията на нови лица, да ги подготвят предварително или да ги възпрепятстват. Ако проследим от начало до край кариерата на който и да е успешен кандидат, ще открием ходатайства, очаквания, протекции, компромиси и подкупи. Фактически кралският откуп е един вид семеен план, в който се пресичат нишките на бракове, стари и нови роднинства. Ако се заемем с внимателно генеалогично изследване на тези четиридесетина властелини (през 1789 г. те са точно 44), предвид многобройните им съюзи, „не е изключено едно такова съпоставяне... да завърши с обединяването на всички в две или три, дори в едно-единствено семейство“[272]. Аз виждам тук още едно доказателство на това натрапващо се правило за малкия брой на тази структурна централизация на капиталистическата дейност. Заставаме пред аристокрацията на парите, която съвсем естествено престъпва прага, отделящ я от висшето благородничество.

Най-общо, големият разцвет на кралския откуп е в продължение на половин век, от 1726 до 1776 г. Тези дати имат своето значение. Кралският откуп е завършекът на финансовата система, изграждана парче по парче от монархията. Създавайки своите „чиновнически“ кадри, тя дава на финансите база за развитие. Създават се и се утвърждават могъщи и здрави системи със семеен произход, но със системата на Лоу за финансите започва нова ера на нечуван просперитет. Основната част от забогателите „хора от Мисисипи“* не са късметлиите спекуланти, а именно действащите финансисти. В същото време икономическият център на френския живот се премества от Лион в Париж. Провинциалистите се насочват към столицата, умножават полезните си връзки, разширяват хоризонта на своите интереси и дейности. От тази гледна точка няма нищо по-характерно от дадения пример с гражданите от Лангедок. Тяхната провинция е една десета от населението на Франция, но те създават в Париж най-многочислената група във финансовите кръгове,

---

* *Тоест свързаните с експлоатацията на американските колонии, най-вече Луизиана. – Бел. прев.*

разбирани в широкия смисъл на думата (чак до военните доставки). Успехът им в национален мащаб е значителен. Но сякаш историята на Франция във всички области (война, литература, политика...) не е успех на провинциите ѝ, които една след друга, сякаш поред, излизат на сцената?

Разбира се, не случайността извежда Лангедок на първо място във френските финанси. Износът му на сол (солниците на Пеке), пшеница, вино, сукно, коприна естествено го ориентира навън. Друго предимство: фактът, че деловият свят там е в еднаква степен протестантски и католически. Отмяната на Нантския едикт променя нещата само външно. Протестантската част извършва връзката с външния свят – едновременно с Генуа, където протестантите имат опорен пункт, с Женева, Франкфурт, Амстердам и Лондон. Нищо учудващо няма в това, че деловите хора католици оставят настрана религиозната си чувствителност: спойката между католици и протестанти е необходимата спойка между вътрешната и външната икономика. И тя се налага във всички търговски събрания на кралството. Но в тази игра в края на краищата протестантските банки колонизират Франция. Те се представят като по-висш капитализъм, с много по-широк обхват на сделки от френските финанси. Идването на Некер през 1776 г. в генералния контрол на финансите (въпреки че тогава не му признават званието генерален контрольор) е повратният момент на цялата финансова система на Франция. Некер е враг на откупите; чужденецът се изправя срещу местните банкери.

Нещастието на френските финанси се заключава в това, че по едно и също време те се отклоняват от старите си навици на активно инвестиране. Те се свиват в собствените си дейности и видимо губят терен, дори в очите на *средния* парижанин като Себастиен Мерсие. „Странно е, пише той, че искат да оправдаят финансовия свят за това, че днес печели по-малко отколкото преди, но вярно е, че печалбите все още са огромни, щом толкова здраво се сражава за запазването на операциите си.“[273]

Кралският откуп ще просъществува до революцията, която ще удостои членовете му с трагичен край: 34 екзекуции през флореал, прериал и термидор през II година (май–юли 1794 г.). Техните очевидни богатства, техните връзки с висшата аристокрация, огромните финансови трудности на държавата в навечерието на революцията им отреждат общественото преследване. Те нямат късмета на толкова търговци и банкери от Париж или провинцията, които успяват да скрият капиталите си до удобния момент, в който стават военни доставчици и кредитори на новите режими.

Икономическата политика на държавите: меркантилизъм[274]

Можем ли да говорим за една икономическа политика на европейските държави, винаги една и съща, въпреки че дейността им е неминуемо различна и толкова подчинена на различни, даже противоречиви обстоятелства? Да си представим тази дейност като единна, прекалено ясно дефинирана, ще означава без съмнение да ѝ приписваме системност, каквато тя не може да

притежава. Това е, което прави Зомбарт в опита си да реши невъзможното уравнение на меркантилизма.

Т. У. Хътчисън[275] без съмнение е прав да предлага на историците и икономистите да премахнат самото име „меркантилизъм", „един от най-досадните и неясни „-изми" в нашия речник", създадено късно по подобие на *mercantile system*, срещу която Адам Смит воюва в класическия си труд от 1776 г. Колкото и порочен да е, този етикет удобно групира цяла серия от действия, поведения, проекти, идеи, които бележат между XV и XVIII в. първоначалното утвърждаване на съвременната държава пред лицето на конкретни проблеми, срещу които тя трябва да се изправи. Най-общо, според формулата на Х. Каленбенц[276] (1965 г.) „меркантилизмът е основно направление на икономическата политика (включително и на идеите) във времето на абсолютните владетели в Европа". Може би вместо абсолютни владетели (терминът е неправилен) е по-добре да се каже териториални държави или *модерни* държави, с цел да поставим акцент върху еволюцията, която ги тласка към модерността им. Но по различни пътища и през различни етапи. Така че един историк може да каже (1966 г.), без да рискува, че ще сгреши: „имало толкова меркантилизми, колкото меркантилисти"[277]. Леко очертан през XIV в., а може би още през XIII в., при будещия удивление крал на Сицилия Фридрих II[278] и още съществуващ през XVIII в., този твърде дълготраен меркантилизъм не е „система", която лесно може да се дефинира веднъж завинаги със свързаността, която ѝ приписва Адам Смит, за да я лиши по-лесно от оправдание[279].

Едно точно изследване трябва да прави разлики според мястото и според епохата. Рихард Хепке ще говори вече за съществуването от XIII до XVIII в. на *Früh**, на *Hoch*** (в епохата Колбер), а след смъртта на последния (1683 г.) на *Spätmerkantilismus****[280]. Анри Озе, напротив, отбелязва съществуването на „колбертизъм преди Колбер"[281]. Фактически меркантилизмът е настойчив, егоистичен, скоро и буен напор на модерната държава. „Именно меркантилистите, уверява Даниел Виле, изобретяват нацията"[282], ако именно нацията или псевдонацията при своето зараждане, изобретявайки самата себе си, не изобретява и меркантилизма. Във всеки случай последният лесно придобива вид на държавна религия. За да се присмее на всички официални икономисти, принц Фон Кауниц, един от главните служители на Мария Терезия, не се поколебава да се нарече „икономически атеист"[283].

Във всеки случай в момента, в който започва подемът на национализма, когато се засилва защитата по протежение на границите чрез митническите права, „жестоки" в случай на нужда[284], в момента, в който започва да се усеща някаква форма на национален егоизъм, меркантилизмът може да претендира за ролята си. Кастилия забранява износа си на пшеница и добитък през 1307, 1312, 1351, 1371, 1377, 1390 г.[285] По същия начин и Франция при Филип Хубави блокира износа на зърно през 1305 и 1307 г.[285] Освен това през

---

* *Ранен (нем.). – Бел. прев.*

** *Висок (нем.). – Бел. прев.*

*** *Късен меркантилизъм (нем.). – Бел. прев.*

XIII в. съществува арагонският *Навигационен акт*, предшественик на английския. След 1355 г. в Англия[286] е забранен вносът на желязо от чужбина. След 1390 г. *Statute of Employment** отказва на чужденците правото да изнасят злато или сребро, те трябва да обърнат печалбите си в английски стоки[287]. И ако внимателно се вгледаме в търговската история на италианските градове, няма никакво съмнение, че там ще намерим куп сходни мерки. Следователно няма нищо ново във великите решения на класическия меркантилизъм: английският Навигационен акт от 1651 г., таксите, с които Колбер облага тонажа на чуждите кораби (1664, 1667 г.) или *Produktplakat***, който утвърждава през 1724 г. правата на шведския национален флаг[288], като се изключват холандските кораби, които до този момент доставят солта от Атлантика. Количеството внесена сол намалява, цената се увеличава, но ударът, нанесен на конкурента, благоприятства за развитието на шведския флот, който скоро ще може да се види из всички световни морета. Така че е вярно, че меркантилизмът в крайна сметка е само политика на всеки за себе си. Монтен и Волтер казват, първият без много да мисли за това, говорейки общо: „Изгодата за едни е само вреда за други", а вторият откровено заявява: „Ясно е, че една страна не може да спечели без друга да загуби" (1764 г.). И така според меркантилистките държави най-добрият начин да спечелиш е да привлечеш към себе си възможно най-голямата част от световния запас ценни метали и да възпрепятстваш след това изтичането им от кралството. Тази аксиома, че богатството на една държава се състои в натрупването на ценни метали, определя цяла една политика с многобройни икономически последствия и противоречия. Да пазиш за себе си суровините си, да ги обработваш, да изнасяш произведените продукти, да ограничаваш чрез протекционистични тарифи чуждия внос – тази политика ни изглежда като политика на растеж чрез индустриализация, но всъщност е движена от съвсем други мотиви. Вече един указ на Анри IV (от преди 1603 г.) предлага развитието на манифактурното производство, „бидейки единственото средство да не допускаме изнасянето извън кралството на злато и сребро, за да се обогатяват нашите съседи"[289]. Ф. С. Маливски, адвокат от околностите на Бърно, изпраща на император Леополд I през 1663 г. обемист доклад, в който посочва, че „Хабсбургската монархия ежегодно плаща на чужденците милиони за чужди стоки, които е възможно да бъдат произведени в страната"[290]. За Льо Потие дьо Ла Естроа (септември 1704 г.) проблемът е пределно прост: ако превишаването на баланса се изразява с пристигането на стоки, „тези стоки могат да послужат само за разкоша и удоволствието [на жителите] и по никакъв начин не обогатяват кралството, защото, в крайна сметка, стоките се унищожават чрез употребата. Напротив, ако обменът се прави в пари, които не се унищожават чрез употреба, парите трябва да остават в кралството и увеличавайки се всеки ден все повече и повече, трябва да направят държавата богата и могъща."[291] Следвайки стъпките му, Вернер Зомбарт твърди, че „от кръстоносните походи до Френската революция" има

---

* *Статут за използване (англ.). – Бел. прев.*

** *Заявление за продукта (швед.). – Бел. прев.*

тясна връзка между държавата и сребърните или златните мини. „С други думи, колкото повече сребро имало (а по-късно злато), толкова по-силна била държавата“ (*so viel Silber (später Gold), so viel Staat*)[292]!

Следователно идеята да не се пилеят наличните пари обсебва държавите. Златото и среброто са „тирани“, казва Ришельо[293]. В едно писмо от първи юли 1669 г.[294] Колбер, братовчед на великия Колбер, бивш интендант на Елзас, посланик на Луи XIV в Лондон, коментира решението на английското правителство, забраняващо на Ирландия износа на говеда. То лишава Франция и нейната флота от снабдяването на добра цена със осолено говеждо в бъчви. Какво да се прави? Да се внасят говеда от Швейцария или Германия, „както действително видях да правят [месарите], докато бях в Елзас“? Може би. Но „по-добре е да се купува по-скъпо говеждо от поданиците на краля, било за корабите, било за лични нужди, отколкото да се взима на по-ниска цена от чужденците. Парите, които се харчат при първия случай, ще остават в кралството и ще дават възможност на бедните поданици на Негово величество да плащат повинностите си, така че те ще се завръщат в кралската хазна, вместо, както при втория случай, да излизат от кралството.“ Съвсем очевидно е, че това са банални истини, така както и думите на другия, истинския Колбер, който смята, че „всички са съгласни да признаят, че величието и мощта на една държава се измерват единствено с количеството пари, които тя притежава“[295]. Петдесет години по-рано, на четвърти август 1616 г., дон Ернандо де Карийо напомня на Филип III, че „всичко се поддържа само със силата на парите... и силата на Ваше Величество се състои най-вече в парите; денят, в които те изчезнат, войната ще бъде загубена“[296]. Думи, които съвсем естествено звучат от устата на президента на Финансовия съвет на Кастилия. Но ние отново ще срещнем подобни твърдения, излизащи под перото на съвременници на Ришельо или Мазарини. „Вие знаете, Монсеньор, пише на канцлера Сегие на 26 октомври 1644 г. майсторът по молбите Балтасар, когото той изпраща на мисия в Монпелие, че по начина, по който се води войната сега, за победата ще са нужни последното зърно пшеница, последното екю и последният човек.“[297] Със сигурност войната, все по-скъпо струваща, играе роля в развитието на меркантилизма. С развитието на артилерията, арсеналите, военния флот, постоянните армии, фортификационното изкуство разходите на модерните държави стремително нарастват. Войната означава пари и още веднъж пари. А парите, натрупване на ценни метали, става идея фикс, висш смисъл на мъдростите и съжденията.

Нужно ли е да осъдим тази фикс идея, наричайки я детинска? Да смятаме от сегашна позиция, че е абсурдно, дори вредно, да се препречва и да се надзирава потокът на ценни метали? Или пък меркантилизмът е израз на основна истина, а именно, че ценните метали служат векове наред като гаранция и двигател на икономиката на Стария режим? Само доминиращите икономики позволяват свободното циркулиране на наличните средства: Холандия през XVII в., Англия през XVIII в., търговските градове на Италия векове по-рано (във Венеция среброто и златото влизат без трудности и излизат при условие, че са пренасечени в монетния двор на Синьорията). Ще заключим ли, че свободната циркулация на ценни метали, биваща винаги изклю-

чително явление, е интелигентен избор на доминиращата икономика, една от тайните на нейното величие? Или напротив, че *само доминиращата икономика може да си позволи лукса на подобна свобода, без опасност единствено за нея?*

По думите на един историк, Холандия не познава никаква форма на меркантилизъм[298]. Възможно е, въпреки че е силно казано. Възможно е, защото тя има такава свобода на действие, каквато ѝ дава могъществото. С открити врати, без да се страхува от никого, не изпитваща нужда прекалено да се замисля за своите действия, тя бива предмет за размисъл, по-скоро за другите, отколкото за самата себе си. Но това е силно казано, защото примерът на другите политики е заразителен, а духът на репресиите – естествен. Холандската сила не изключва тревогите, нито известни неуспехи, нито известни напрежения. И тогава меркантилизмът започва да я съблазнява: така внезапно я обезпокояват новите и модерни пътища, построени през 1768 г. през австрийските Нидерландии[299]. Още повече, приемайки заедно с френските хугеноти техните производства на луксозни стоки, тя се старае да ги защити[300]. Дали това е разумна сметка в контекста на холандската делова активност? Исаак де Пинто подчертава, че би било по-добре да се остане верен на една „търговска икономика", на един режим на открити врати и да се приемат без прекалени ограничения индустриалните продукти и от Европа, и от Индия[301].

В действителност Холандия не може да избяга от духа на своето време. Нейните търговски свободи са само външен израз. Цялата ѝ дейност завършва с *фактически* монополи, които тя зорко следи. Впрочем в колониалната си империя тя се държи като другите, даже по-лошо от другите. А всички колонии на Европа са смятани за запазена територия, подчинена на режима на *изключителността*. Ако правилото не бива нарушавано в испанска Америка например, нито един гвоздей не би могъл да бъде изкован, нито едно парче плат не би могло да бъде направено без разрешението на метрополията. За тяхно щастие колониите са на месеци, даже на години плаване от Европа. Само по себе си това разстояние е създател на свобода, поне за някои: законите на Индиите, казват в испанска Америка, са като паяжини: хващат се малките, а не големите.

Но да се върнем на въпроса: бил ли е меркантилизмът просто грешно мнение, фикс идея на невежи, които не разбират, че ценните метали не са стойностната субстанция, че стойностната субстанция е трудът? Това не е толкова сигурно, защото икономическият живот се развива в два плана: циркулацията на средства, циркулацията на хартия, ако можем да обединим под тази удобна дума (както правят французите през XVIII в. по време на големия скандал с Исаак де Пинто) всички „изкуствени" кредитни ценни книжа. От тези две циркулации едната е над другата. Целият горен етаж принадлежи на хартията. Операциите на откупвачите, банкерите, търговците се изразяват главно на този по-висш език. Но на нивото на всекидневния живот вие ще използвате само звонкови монети, добри или лоши. На този първи етаж хартията се приема лошо, лошо циркулира. Вие няма да трогнете с хартия малките превозвачи, които през 1601 г. ще доставят френската

„Изплащане на надниците на войниците от армията", от Кало (Photo Bulloz)

артилерия в Савоя[302]. С хартия няма да наберете нито един войник, нито един моряк. Вече през 1567 г., когато херцог Алба пристига с армията си в Холандия, заплатите и разходите се изплащат в злато, задължително злато, така както свидетелства Фелипе Руис Мартин преди време[303]. Едва след 1598 г., поради липса на друго, войникът ще приема и белия метал. Но при първа възможност той го обменя за злато. За войника е предимство, необходимост да носи богатството си със себе си под формата на няколко малки монети, които може да пъхне в кесията си или в колана си. Войната – това са златни или сребърни монети, толкова необходими, колкото и хлябът.

Когато хартията насилствено попада в ръцете на простите хора, каквито и да са те, тя трябва на каквато и да е цена да бъде превърната в златни, сребърни или даже в билонови монети. Преписката на лейтенанта от полицията Д'Аржансон, частично запазена между 1706 и 1715 г., монотонно и настойчиво ни осведомява за малките хитреци, „долните лихвари, които купуват кредитни банкноти [емитирани от кралското правителство] на половин цена"[304]. Тези посредствени трафиканти никога не остават без работа при бедняците или при богатите. За да се убедим, че такава практика е обичайна

(въпреки разликите в курса, които тя впрочем се опитва да увеличи), стига да прочетем търговската преписка от това време. В регистрите на корабите от Сен Мало, за които стана въпрос по-горе, можем да прочетем за 1709 г. черно на бяло: „за 1200 ливри в кредитни банкноти... при 40% загуби върху споменатите банкноти... ви изпращаме само 720 ливри". И още веднъж същата година: „за 16 800 ливри в кредитни банкноти... при 40% ажио... остават чисто 10 080 ливри"[305].

Можем да помислим, че това е вярно за Франция, една изостанала страна в областта на икономическите техники, тъй като в началото на XIX в. парижкото общество все още приема банкнотите на френската банка с недоверие. Но същото е и в Англия през XVIII в., хартията понякога се приема зле. Например моряците от *Royal Navy**, които получават до 4 лири на месец, платени в банкноти при завръщането им на сушата. Че тези банкноти въобще не им харесват, е факт, от който един хитър сарафин, Томас Гай, се досеща да се възползва. Той обикаля моряшките кръчми в Родърхит, предградие на Лондон, изкупува им банкнотите срещу пари в брой и става един от най-богатите хора в Лондон[306].

Следователно съществуват много хора, за които, както казва Д. Десер, „металната монета [е] единственото истинско мерило на всички неща"[307]. В тези условия можем да кажем, че меркантилизмът заимства от начините на действие на създаващите се и укрепващи се държави. Икономическите необходимости в тяхната всекидневна и постоянна действителност заставят тези държави да играят, да завишават стойността на ценния метал. Без него твърде често би настъпила парализа.

Незавършената държава пред лицето на обществото и културата

В момента на завършването на тези обяснения е нужно читателят да осъзнае залога и да избере една от двете изложени по-долу позиции.

Или всичко зависи от държавата – съвременният облик на Европа и косвено този на света, включвайки в тази съвременност капитализма, който е неин продукт и действаща причина. Това означава да се присъединим към тезата на Вернер Зомбарт в двете му книги *Luxus und Kapitalismus*** (1912 г.) и *Krieg und Kapitalismus**** (1913 г.), които упорито извеждат генезиса на капитализма от могъществото на държавата, защото в продължение на векове луксът преди всичко е лукс на владетелския двор, следователно на самата държава в нейния център. А войната, която непрестанно увеличава числеността на армията и разширението на средствата ѝ, бива мерило на мощния и бърз ръст на модерните държави. Това означава да се присъединим също към общото мнение на историците – изключенията потвърждават правило-

---

* *Кралския флот (англ.). – Бел. прев.*

** *Лукс и капитализъм (нем.). – Бел. прев.*

*** *Война и капитализъм (нем.). – Бел. прев.*

то[308], – които сравняват съвременната държава с лакомник от приказките: с Гаргантюа, Молох, Левиатан...

Или бихме могли да пледираме, и без съмнение с повече основание, за обратната теза за незавършената държава, която се допълва, както може. Самата тя не може да упражнява всичките си права, нито да изпълни всичките си задачи. Фактически е принудена да се обърне към услугите на други и да води жалко съществуване.

Ако държавата се оказва в такова принудително положение във всички области, то е преди всичко защото тя не разполага с достатъчен административен апарат. Монархическа Франция е само един пример сред *всички* останали. Ако се доверим на по-скоро оптимистичната оценка на един историк[309], към 1500 г. тя разполага с 12 000 души на нейна служба за население от 15 до 20 милиона жители. И тази цифра от 12 000 рискува да се окаже таван: изглежда, тя не е била премината и при Луи XIV. Към 1624 г. един добър, но малко разочарован наблюдател, Родриго Виверо[310], посочва, че католическият крал раздава „*70 000 plazas, oficios y dignidades*"* за една Испания с по-малко население от Франция, но притежаваща огромна империя. Съвременната бюрокрация, толкова скъпа на Макс Вебер, е следователно тази тясна прослойка. А дали става въпрос за една бюрокрация в съвременния смисъл на думата[311]?

Никой не гарантира истинността на тези цифри от 12 000 или 70 000 души в служба на най-християнския или на католическия крал. Вярно е също така, че модерната държава, като се опира на тази база, не спира да увеличава кръга на своята дейност, но впрочем без да успее никога да включи в него цялата нация. Но това и много други подобни усилия са предварително загубени битки. Във Франция интендантът, който във всеки данъчен окръг е непосредственият представител на централното правителство, почти няма сътрудници и преупълномощени. Откъдето и необходимостта кралският човек да повишава глас, за да го чуят и да му се подчинят, а и толкова често да наказва за назидание. Армията е недостатъчна дори по време на война, а какво остава в мирно време. През 1720 г., за да се разгърне санитарният кордон, който да защити страната от чумата в Марсилия, бива използвана цялата конна стража и цялата редовна войска. Страната и нейните граници биват изоставени[312]. Сякаш всички тези действия не се губят в едно пространство, относително сто пъти по-обширно от днес? В него всичко се разтваря и губи силата си.

Френската монархия спасява лицето си само като използва на своя служба обществото или обществата, и още по-важно – културата. Обществото, тоест класите, които господстват чрез престижа си, функциите си, богатството си; културата, тоест милионите гласове, милионите уши, всичко, което се казва, което се мисли или повтаря от единия до другия край на кралството.

Социалните структури се променят толкова бавно, че схемата на Жорж Гурвич, изработена за XIII в., може още да послужи като действащо ръко-

---

* *70 000 места, длъжности и чинове (исп.). – Бел. прев.*

Младият крал Шарл X (Photo N.D. Roger-Viollet)

водство. Даже през 1789 г. във висшите нива на йерархията се вписват пет общества: кралските хора, аристокрацията с феодален характер, класата на сеньорите, градовете (привилегированите градове) и накрая, църквата. С всяко от тях монархията намира компромис, един вид *modus vivendi*. Църквата е държана в ръце – можем ли да кажем, че тя е купувана поне два пъти, при това на висока цена? Първо – чрез Конкордата от 1516 г., който предоставя назначението на висшия клир на кралската власт (но тогава монархията прави избор между Рим и Реформацията, избор драматичен, може би неиз-

бежен, но с огромни последствия). И отново през 1685 г., когато бива отменен Нантският едикт, което струва на кралството голяма част от неговия просперитет. За сеньориалната и висшата аристокрация военното поприще предлага все още достатъчно широка кариера в една епоха на постоянни войни. А Дворът и притокът на богатство до пенсия са постоянна примамка. Впрочем трудно можем да кажем до каква степен монархията се слива със своята аристокрация. Социологът Норбърт Елиас смята, че обществото винаги е белязано, определено от своите предишни стадии, в не по-малка степен от първоначалния си произход. Или монархията произлиза от магмата на феодализма. Кралят на Франция е сеньор като другите, който впоследствие се отличава, издигайки се над тях, служейки си с техния език, техните принципи, за да ги изпревари. Така кралската власт е маркирана от произхода си, „аристокрацията е еднаква с нея по същността си". Кралската власт се бори против нея, но не къса с нея. Тя я затваря във великолепието на Двора, но се затваря заедно с нея. Монархията лишава аристокрацията от корени, като не прави нищо (даже напротив), за да ѝ отвори широко вратите на търговията. Но веднага поема грижата за нея.

По отношение на градовете монархията увеличава своите милости, привилегии, но за това пък ги отрупва с налози, за да сложи ръка върху част от доходите им. Но градовете се възползват от създаващия се малко по малко национален пазар. Градският патрициат и буржоазия държат монопола върху търговията, това малко ли е? И накрая, кралят продава като стока една част от властта си. Кралските чиновници излизат от привилегированите градове. Те купуват своите длъжности, могат да ги продават или да ги предават на наследниците си. Продажбата на постове довежда до феодализация[313] на една част от буржоазията. Длъжността бива част от държавната власт, отчуждена от държавата, както някога се дава земята като феодално имение. Продажбата на длъжностите означава създаване на монархическо общество, което се изгражда и издига като пирамида. На най-горните ѝ етажи се намира благородничеството на мантията, важно и двусмислено, създадено не по каприз на краля, а просто от развитието, бавно наистина, на административното ядро и нуждите на страната.

Тъй като продажбата на длъжности придобива всеобщ характер, цялата буржоазна класа, най-вече във Франция, се намества удобно. За нея държавата е машина за забогатяване. Една значителна част от френското богатство излиза от там. Впрочем същото може да се каже и за по-голяма част от страните, без значение дали длъжностите в тях се продават – за Англия, Обединените провинции, католическите Нидерландии. В Испания се продават само нисшите длъжности в градската администрация, тези на *regidores**. Но точно тези чиновници, благородници или станали благородници „на камбаната", както казват във Франция, се подготвят на границата между XVI и XVII в. да разкъсат утвърдилата се аристокрация, за да завладеят земите ѝ и да прогресират към върха на обществото. А впрочем кой заема пари на чуждите *hombres de negocios*, ако не тези новобогаташи? И кой през

---

* *Общински съветници (исп.). – Бел. прев.*

XVII в. рефеодализира и наполовина опразва кастилското село, ако не пак те? По същия начин в град като Венеция продажбата на длъжности съществува само на ниските етажи, за употреба на *cittadini*, тези „буржоа". Магистратурите, упражнявани от благородниците, са обикновено краткосрочни и се сменят една след друга, както при *cursus honorum** през Античността. Това не пречи на благородниците да се занимават косвено със събирането на данъците за Сеньорията, да се занимават с търговия, да управляват обширните си имения.

Тази твърде тясна част от обществото, която се настанява в рамките на държавния апарат, намира във функциите си допълнителна сила. Длъжността е за буржоазията това, което е Дворът за висшата аристокрация: способ да се удовлетвори самолюбието и начин да се преуспее. Този успех принадлежи на крайно устойчивите семейни династии. По такъв начин групи от семейства успяват да заменят държавата. Ако биват силни, изпитанието протичало без й нанесе много вреди. Точно това подсказва уместната мисъл на Я. ван Клаверен[314], а именно, че продажбата на длъжности дори във Франция, където тя е по-разпространена от другаде, не влече *ipso facto* нито корупцията, нито катастрофалното отслабване на държавната власт. Не че длъжността, предавана по наследство, се упражнява с мъдростта на баща на семейство, внимаващ да запази всичко. Но такъв монарх като Луи XIV удържа чрез чиновническите длъжности част от собствеността на буржоата – това е един вид ефикасен данък. От друга страна, той защитава нисшите класи от евентуално грабителство. Чиновниците са достатъчно здраво държани в ръце. След авторитарното царуване на Луи XIV обаче нещата доста бързо ще тръгнат в лоша посока. От средата на XVIII в. просветеното обществено мнение ще се обяви против продажбата на длъжности. Самата тя, известно време изгодна за монархическия режим, вече престава да бъде такава[315]. Въпреки това през 1746 г. в Холандия се говори, че за да се преборят с олигархията на градовете и тяхната корупция, трябва да се установи режим, подобен на френския[316]. Така следователно монархията във Франция и в цяла модерна Европа е обществото в цялост. Може би трябва да се каже преди всичко висшето общество. Но именно чрез него се държи масата от поданици.

Цялото общество, а така също цялата или почти цялата култура. Културата, от гледна точка на държавата, е показният език, който носи, който трябва да носи определен смисъл. Коронацията в Реймс, изцерението на скрофулозните, великолепните дворци[317] – това са великолепни козове, гаранции за успех. Да се показва кралят, това е друга печеливша формула на демонстративната политика. От 1563 до 1565 г., в продължение на две години, Катерина Медичи настойчиво представя младия Шарл IX на поданиците му из цялото кралство[318]. Какво може да желае Каталуния през 1575 г.[319]? Да види лицето на своя крал, *„ver el rostro a su rey"*. Един испански нравоучителен сборник, датиращ от 1345 г., вече твърди, че „кралят е за народа това, което е дъждът за земята"[320]. И пропагандата рано предлага своите услу-

---

* *Път на честта (лат.). – Бел. прев.*

ги: тя е също толкова стара, колкото и цивилизованият свят. В това отношение във Франция имаме голям избор. „Ние сме, казва през 1619 г. един писач на пасквили[321], малки комари пред този кралски орел. Нека удря, нека убива, нека разкъсва на парчета тези, които се противят на заповедите му! Даже и това да са нашите жени, нашите деца и близките ни роднини." Кой ще го каже, кой може да го каже по-добре? И все пак е радостно, че от време на време се срещат нехармонизиращи нотки. „Не чувате ли, любезни мой читателю, тромпетите, обоите и маршовата мелодия на нашия велик монарх, тра-та-та , тра-та-та, тра-та-та? Да, ето го несравнимия, ето го непобедимия, който идва да се коронова" в Реймс, където живее и пише нашият буржоа търговец Майфер[322] (3 юни 1654 г.). Трябва ли да видим в него типичния буржоа, който Ернст Лабрус описва като социален отцепник[323]? Буржоата, който последователно бил легист, янсенист[324], фрондьор. Но до великото движение на века – Просвещението, той по-често ще роптае при закрити врати.

Прекалено много неща следва да се кажат за това оперативно поле на културата и пропагандата. Също както и за формата, която приема просветената опозиция: парламентарна, враждебна на кралския абсолютизъм или на благороднические привилегии, но не и на привилегиите на капитала. Ние ще се върнем пак към това. Повече няма да обсъждаме патриотизма и национализма. Те са все още нови неща, все още са в ранното си детство. Те не отсъстват по никакъв начин между XV и XVIII в., още повече че войните не спират да усилват подема им и да подхранват огъня им. Но в края на краищата да не избързваме. Няма също да приписваме нацията към активите на държавата. Както винаги реалността е неоднозначна: държавата създава нацията, дава ѝ рамка, битие. Но е вярно и обратното, чрез хиляди канали нацията създава държавата, подхранвайки я с живителните си сили и бурните си страсти.

Държава, икономика, капитализъм

В хода на изложението оставихме настрана цяла серия интересни проблеми, но трябваше ли да спрем по-дълго на тях? Не трябва ли всеки път, когато на преден план са ценните метали, да говорим за *булиънизъм*, а не за меркантилизъм? Дори когато последният задължително съдържа в себе си първия, който, както и да изглежда на външен вид, е смисълът на съществуването му. Трябва ли да казваме *фискализъм* всеки път, когато става въпрос за данъка? Но *фискализмът* не съпровожда ли държавата, без никога да напуска компанията ѝ? Държавата, както казва Макс Вебер[325], не е ли такова предприятие, каквото е и една фабрика, и поради този факт е задължена да мисли безспирно за своите парични постъпления, които, както видяхме, никога не са достатъчни?

Накрая и най-вече, трябваше ли да оставяме зад нас без определен отговор въпроса, задаван десетки пъти: държавата произвежда ли капитализма или не, подтиква ли го напред? Дори когато се отнасяме с резерви към зре-

лостта на модерната държава, даже по силата на съвременната картина изцяло да се дистанцираме от нея, трябва да констатираме, че между XV–XVIII в. тя засяга всичко и всички, че е една от новите сили в Европа. Но всичко ли обяснява тя, всичко ли подчинява на реда си? Не, хиляди пъти не. Впрочем не играе ли своята роля и обратимостта на перспективите? Държавата благоприятства капитализма и му идва на помощ – това е без съмнение. Но да преобърнем твърдението: държавата не благоприятства развитието на капитализма, който на свой ред е способен да я притесни. Последователно или едновременно и двете неща са верни, тъй като реалността е винаги усложнение, поддаващо се или не на предвиждане. Благоприятстваща или неблагоприятстваща, съвременната държава е една от реалностите, сред които капитализмът прокарва пътя си – понякога възпрепятстван, понякога благоприятстван, а най-често развиващ се на неутрален терен. А и как би могло да бъде по друг начин? Ако интересът на държавата и този на националната икономика в нейната цялост често съвпадат, то е защото просперитетът на нейните поданици е по принцип условие за печалбите на държавата предприятие. Тъй като капитализмът винаги се намира в този сектор на икономиката, който се опитва да се включи в най-жизнените, най-печелившите течения на международните дела. По такъв начин той играе на поле, доста по-обширно от това на обикновената пазарна икономика и това на държавата с нейните специфични грижи. Естествено е, че по силата на този факт капиталистическите интереси в миналото, както и днес, излизат от ограниченото национално пространство. Това изопачава или в по-малка степен усложнява диалога между капитала и държавата. В Лисабон, когото избрах за пример, предпочитайки го пред десетина други градове, никой не вижда капитализма на търговците, на деловите хора, на могъщите да действа, да демонстрира съществуването си. Така е, защото за него главното се случва в Макао, тайната врата, отворена към Китай, в Гоа в Индия, в Лондон, който налага разпорежданията и изискванията си, в далечната Русия, когато ставало въпрос за продажбата на диамант с изключителни размери[326] и в обширната робовладелческа Бразилия на плантаторите, златотърсачите и *garimpeiros* (търсачите на диаманти). Капитализмът е винаги обут в седеммилни ботуши или ако предпочитате, има безкрайните крака на Микромегас. Именно с тези измерения преди всичко ще се заеме третата и последна част на този труд.

Изводът, който трябва да запомним в този момент, е, че *апаратът на властта*, мощта, която пронизва и обгражда всички структури, е много повече от държавата. Това е сборът от йерархиите – политически, икономически, социални, културни. Една съвкупност от средства за принуда, където държавата винаги може да ни накара да усетим присъствието ѝ, където тя е поддържащ камък на цялото и където тя почти никога не е единствен господар[327]. На нея може дори да ѝ се случи да изчезне, да се пречупи, но трябва винаги да се възстанови и неизбежно се възстановява, сякаш е биологична необходимост на обществото.

ЦИВИЛИЗАЦИИТЕ НЕ ВИНАГИ КАЗВАТ „НЕ"

Цивилизациите или културите – тук двете думи са взаимнозаменяеми, без ущърб за смисъла – са океани от навици, ограничения, одобрения, съвети, твърдения, всички реалности, които на всеки от нас изглеждат лични и спонтанни, докато те идват от далечното минало. Те са наследство, също както езика, който говорим. Всеки път, когато в обществото се забележи тенденция за поява на пукнатини или пропасти, вездесъщата култура ги запълва или най-малко ги прикрива, успявяйки да ни затвори във всекидневните ни задължения. Това, което Некер казва за религията (самото сърце на цивилизацията): за бедните тя е „мощна верига и всекидневно утешение"[328], можем да кажем за цивилизацията и за всички хора.

В Европа, когато животът се възражда, с настъпването на XI в. пазарната икономика и усложняването на паричната система са като „скандални" новости. По принцип цивилизацията, стара персона, е враждебна на нововъведенията. Следователно тя ще каже не на пазара, не на капитала, не на печалбата. Най-малко тя ще бъде подозрителна, сдържана. Минават години, изискванията и натискът на всекидневния живот се подновяват. Европейската цивилизация се оказва въвлечена в един постоянен конфликт, който я разкъсва. И тогава ѝ се налага, без особено желание, да даде зелена светлина на новото. И този опит не принадлежи само на Запада.

Всеки със своето участие в културната дифузия: ислямският модел

Цивилизацията е едновременно постоянство и движение. Представена в определено пространство, тя се задържа и закрепва там в продължение на векове. В същото време тя приема някои ценности, които ѝ предлагат съседните или далечните цивилизации, и разпространява собствените си ценности отвъд пределите си. Имитацията и заразителността играят наравно с някои вътрешни съблазни срещу навика, вече направеното, вече познатото.

Капитализмът не избягва тези правила. Във всеки момент от историята си той е сбор от средства, инструменти, практики, навици на мисленето, които са безспорно културни ценности и като такива пътуват и се обменят. Когато Лука Пачоли публикува във Венеция своя труд *De Arithmetica* 1495 г., той обобщава в какво се състои двойното счетоводство, решения, отдавна известни във Флоренция откъм края на XIII в.[329] Когато Якоб Фугер *der Reiche** пребивава във Венеция, той изучава двойното счетоводство, което пренася със себе си в Аугсбург. По един или друг начин то в края на краищата завоюва търговска Европа.

Полицата също се налага от място на място чрез дифузия, започваща от италианските градове. Но не идва ли тя от по-далечни времена? Според Е.

---

* *Богаташът (нем.). – Бел. прев.*

Търговия в условията на Леванта, според миниатюра от „Пътешествия" на Марко Поло (Collection Viollet)

Ещор[330], ислямската *сутфая* няма нищо общо с полицата на западния свят. Тя дълбоко се различава от нея по своята юридическа същност. Така да е. Без съмнение тя съществува много преди европейската полица. Как да предположим, че италианските търговци, отдавна посещаващи ислямските пристанища и пазари, не обръщат внимание на това средство, което осигурява само с един подпис трансфера на далечно разстояние на дадена сума пари? Полицата (на която италианците се наричат откриватели) решава в Европа същия проблем, макар и наистина да трябва да се приспособи към условия, различни от тези на ислямския свят. Най-вече към предписанията на църквата, забраняваща вземането на лихва. Все пак заимстването от Изтока ми изглежда вероятно.

По същия начин може би е с търговското обединение от типа *commenda*, което е познато още от древния ислямски свят (Пророкът и жена му, богата вдовица, образуват такава комендa[331]) и представлява обичайна форма на търговия на далечно разстояние, простираща се чак до Индия, Индонезия и Китай. Сигурно е това, че възникваща спонтанно или заимствана, комендата се появява в Италия едва през XI–XII в. Тогава тя се отправя на път от град на град и без учудване ще я намерим в градовете на Ханзата през XIV в., този път видоизменена, защото местните условия изиграват своята роля. Често в Италия служителят – този от съдружниците, който дава труда си и пътува

със стоката – участва в печалбата от операцията. Докато в Ханзата *Diener** обикновено получава фиксирана сума от този, който предоставя капитала. Така той придобива вид на наемен работник[332]. Но се срещат и случаи на участие.

Следователно понякога има изменения на модела, а в определени случаи съществува възможността тук и там да се наложи едно и също решение, без задължително да бъде заимствано. В този случай тъмните векове на западното ранно Средновековие ни лишават от всякаква сигурност. Но имайки предвид навиците на средновековните търговци да пътуват и познатите пътища на търговията им, трябва да има най-малко заимстване на определен брой форми на търговия. Именно на това навежда речникът, който Западът заема от ислямския свят: митница (*douane*), магазин, мауна, фондук, мохара (продажба на почек с незабавна препродажба, която латинските текстове от XIV в. относно лихварството наричат *contractus mohatrae*). Други признаци са даровете от Изтока за Европа: копринатa, ориза, захарната тръстика, хартията, арабските цифри, системата на изчисление със сметало, гръцката наука, преоткрита чрез исляма, барута, компаса – толкова скъпоценни и препредадени блага.

Да се съгласим с реалността на тези заимствания означава да се откажем от традиционните представи на много историци за Запада, като за гениално създаващ се и движещ се самостоятелно напред по пътищата на техническата и научната рационалност. Това означава да лишим италианците от средновековните градове, от заслугата за откритието на инструментите на съвременната търговия. Дори означава, следвайки пътя на дедукцията, да заемем позиция против ролята на матрица на Римската империя. Защото тази толкова възхвалявана империя, пъпът на света и на нашата собствена история, разпростряна по всички брегове на Средиземно море, оттук-оттам с няколко континентални „израстъка", е само една част от античната *световна икономика*, много по-обширна от самата империя, и на която е съдено да я надживее в продължение на векове. Римската империя бива свързана с обширна зона на движение и обмен от Гибралтар до Китай, с *Weltwirtshaft***, където в продъжение на векове хората ще циркулират по безкрайни пътища, пренасяйки във вързопите си скъпоценни стоки, кюлчета, монети, златни или сребърни предмети, пипер, карамфил, джинджифил, лустро, мускус, сив янтар, брокат, памук, муселин, коприна, златотъкан атлаз, обагрено и благоуханно дърво, лак, нефрити, скъпоценни камъни, перли, китайски порцелан – защото те пътуват далеч преди славните Индийски компании.

Именно от тази търговия от единия край на света до другия живеят още в блясък Византия и ислямският свят. Византия, въпреки внезапните си пристъпи на енергия, е реликвен свят, обзет от тежката си пищност, която трябва да очарова варварските владетели, да доминира над народите на нейна служба, като не остъпва нищо, освен срещу злато. Ислямският свят, напротив, е жизнен, присаден върху Близкия изток и лежащите на неговите осно-

---

* *Слуга (нем.). – Бел. прев.*

** *Световно стопанство (нем.). – Бел. прев.*

ви реалности, а не върху стария гръко-римски свят. Подчинените от мюсюлманското завоевание страни имат активна роля в търговския трафик на Ориента и Средиземноморието още *преди* идването на пришълците. Те отново ще я поемат, като след моментното разклащане на навиците ще възвърнат правата си. Двата основни инструмента на мюсюлманската икономика – златната монета, динар, и сребърната монета, дирхем – са единият с византийски произход (динар = *denarius*), другият със сасанидски произход. Ислямът наследява страни, едните верни на златото (Арабия, Северна Африка), а другите – на среброто (Персия, Хорасан, Испания), и които му остават верни, защото този „териториално разпределен" биметализъм се променя тук-там, но се среща векове по-късно. Това, което наричаме мюсюлманска икономика, е следователно прилагането на практика на една наследена система, на една щафета с участието на търговците от Испания, Магреба, Египет, Сирия, Месопотамия, Иран, Абисиния, Гуджарат, Малабарския бряг, Китай, Индонезия... Мюсюлманският живот сам намира там своите центрове на тежестта, своите последователни „полюси": Мека, Дамаск, Багдад, Кайро. Изборът между Багдад и Кайро зависи от избора на път към Далечния изток – през Персийския залив, от Басра и Сараф или през Червено море, от Суец и Джеда, пристанището на Мека.

Взимайки под внимание полученото наследство, ислямът още преди да се появи е търговска цивилизация. Мюсюлманските търговци отдавна се радват на уважение от политическите си господари; нещо, на което Европа ще бъде доста скъпа. Дори самият Пророк казва: „Търговецът се радва на блаженство и на този, и на онзи свят", „Този, който печели пари, е угоден на Аллаха". И това почти стига да си представим климата на уважение, който съпътства търговския живот и за което имаме ясни примери. През май 1288 г. мамелюкското правителство се опитва да привлече в Сирия и Египет търговците от Синд, Индия, Китай и Йемен. Можем ли да си представим на Запад подобен правителствен декрет, в който да се заявява както следва: „Отправяме покана към известните личности, големи търговци, търсещи печалба, както и към търговците на дребно... Всеки, който пристигне в нашата страна, ще може да пребивава тук, да идва и да заминава по свое желание... наистина тя е Райска градина за тези, които живеят в нея... Благословението на Аллаха да бъде над всеки, който подбуди към добро деяние посредством заем и извърши добро дело чрез заем." Ето традиционните съвети, давани на владетеля на Османската империя два века по-късно (втората половина на XV в.): „Отнасяй се благосклонно към търговците в страната. Грижи се винаги за тях. Не позволявай на никого да ги безпокои, да им нарежда. Защото чрез търговията им страната ще просперира и благодарение на стоките им навсякъде царуват добрите цени."[333]

В сравнение с такава тежест на търговските икономики какво са религиозните скрупули или притеснения? Ислямът обаче, както и християнството, е измъчван от някакъв вид ужас относно лихварството – гангрена, която се възражда и разпространява чрез циркулацията на монетите. Имащи благосклонността на владетелите, търговците възбуждат враждебността на простолюдието, най-вече на занаятчийските цехове, братства и религиозни власти.

Първоначално неутрални думи „като базингун и матрабаз, с които официалните текстове означават търговците, в народния език получават отрицателен смисъл на използвач и мошеник“[334]. Но тази народна ненавист е също и знак за голямото богатство и гордост на търговците. Без да се опитваме да извлечем прекалено много от сравнението, ще се учудим от думите, които ислямът приписва на Мохамед: „Ако Аллах позволяваше на жителите на Рая да търгуват, те биха търгували с платове и подправки.“[335] Докато в християнския свят е известна поговорката: „Търговията трябва да бъде свободна, без ограничения, чак до Ада.“

Тази картина на исляма е предварителна картина на предстоящата еволюция в търговска Европа. Търговията на далечно разстояние на ранния европейски капитализъм започва в италианските градове и не води началото си от Римската империя. Той получава щафетата от достигналата блестящ разцвет мюсюлманска търговия през XI–XII в... От този ислям, който бива свидетел на раждането на толкова индустрии и производства за износ, на толкова икономики с широк радиус на действие. Дългите плавания, постоянните кервани предполагат един активен и ефикасен капитализъм. Навсякъде в ислямския свят съществуват занаятчийски корпорации и изменията, които претърпяват (увеличение на майсторите, работа в домашни условия, занаяти извън градовете), прекалено напомнят на ситуациите, които ще познае Европа, за да не бъдат следствие на някаква икономическа логика. Други прилики: градските икономики се изплъзват от традиционните власти – така е в Ормуз, така е на Малабарския бряг, така е на Африканския бряг в късния случай със Сеута, така е дори в Испания в случая с Гранада. Такъв е случаят с градовете държави. Накрая, ислямският свят понася дефицити в бюджетния баланс, той плаща в злато покупките си в Москва, Прибалтика, Индийския океан, дори в италианските градове, които са на услугите му отрано – Алмафи, Венеция. Тук отново се предизвестява бъдещето на търговска Европа, също опираща се на паричното превъзходство.

При тези условия, ако се налагаше да се избира дата, с която да се отбележи краят на обучението на търговска Европа в училището на мюсюлманските градове и Византия, то 1252 г. – завръщането на Запада към сеченето на златни монети[336] – изглежда достатъчно обоснована, доколкото една дата може да бъде предложена за обозначаване на процес с толкова бавна еволюция. Във всеки случай това, което в западния капитализъм може да бъде заимствана ценност, то без съмнение е от ислямски произход.

Християнският свят и търговските стоки: раздорът заради лихварството

Западната цивилизация не познава първоначалните и сякаш безплатни възможности на ислямския свят. Диалогът между религиите (приоритет на тази цивилизация) и икономиката се завързва още с първите стъпки. Но постепенно с удължаването на пътя един от събеседниците, икономиката, ускорява крачка, предявявайки нови изисквания. Това е труден диалог между

два малко примирими свята: земния и отвъдния. Даже в протестантските страни Холандските щати едва през 1658 г. ще обяват, че финансовите практики, иначе казано – заемът с лихва, касаят само гражданската власт[337]. В християнския свят, верен на Рим, бурна реакция ще застави папа Бенедикт XIV да потвърди в булата *Vix perventit*[338] от ноември 1745 г. старите забрани по повод заема с лихва. И през 1769 г. съдебният процес на банкерите от Ангулем срещу недобросъвестни длъжници е отхвърлен под претекст, „че са [им] отпуснали заем с лихва"[339]. През 1777 г. постановление на парижкия Парламент забранява „всяка форма на лихварство [разбирай заем под лихва], осъдено от светите канони"[340]. Френското законодателство непрестанно ще го забранява официално като престъпление чак до 12 октомври 1789 г., но спорът ще продължи. Законът от 1807 г. фиксира размера на лихвата на 5% в гражданските и 6% в търговските дела, всичко над това е лихварство. Точно както декрета – закон от 8 август 1935 г., – таксуващ като лихварство, преследвано от закона, прекалено високия размер на лихвата[341].

Следователно драмата ще продължи дълго. Ако в края на краищата не пречи на нищо, тя най-малко е свързана с дълбоки кризи на съзнанието по същото време, в което менталностите еволюират според изискванията на капитализма.

В своята оригинална книга Бенджамин Нелсън[342] предлага една проста схема. В сърцето на западната култура препирните за лихварството са постоянни в продължение на 25 века поради едно древно предписание от Второзаконието: „Всеки, който дава назаем на ближния си, да опрости дълга и да не го дири от ближния си или от брата си... от чужденеца дири, а каквото имаш твое у брат си, опрости му го." Прекрасен пример за дълголетието на културните реалности, този далечен извор, губещ се в дълбочината на епохите, дава началото на непресъхваща река. Различието между заема на брат и заема на чужденец не може да удовлетвори християнската църква с универсалните ѝ претенции. Това, което е валидно за малкия еврейски народ, обграден от опасни врагове, вече не е такова за християнския свят: с новия закон всички хора са братя. Тоест лихварският заем е забранен за който и да е. Именно така обяснява това свети Йероним (340–420 г.). Неговият съвременник свети Амвросий Медиоландски (340–397 г.) допуска обаче лихварството по отношение на *справедливата* война (*ubi jus belli, ubi jus usurae*). По такъв начин предварително отваря вратите за лихвения заем в търговията с ислямския свят – въпрос, който ще се постави по-късно по време на кръстоносните походи.

Битката, водена от папството и църквата, запазва цялата си суровост, още повече че лихварството не е въображаемо зло. Вторият Латерански събор (1139 г.) решава, че неразкаялият се лихвар ще бъде лишен от тайнствата на църквата и не ще може да бъде погребван на свещена земя. И раздорът се възобновява, увличайки един след друг учените: свети Тома Аквински (1225–1274), свети Бернардин от Сиена (1380–1444), свети Антонин от Флоренция (1389–1459). Църквата се бори яростно, но задачата неизменно трябва да бъде започната отново[343].

„Предупреждение към лихварите". Гравюра върху дърво от XV век. Бог осъжда злодеянията им (Library of Congress)

Но през XIII в. тя *сякаш* получава учудваща подкрепа. Мисълта на Аристотел докосва християнския свят към 1240 г. и получава отражение в труда на свети Тома Аквински. А позицията на Аристотел бива изразена категорично: „Хората са съвършено прави да ненавиждат заема срещу лихва. По такъв начин фактически парите стават производителни сами по себе си и се отклоняват от целта си, която е била да улесни обмена. И така лихвата умножава парите. Точно от там произлиза името, което получила в гръцкия език, където я наричат издънка [*tokos*]. По същия начин, както в природата децата са подобни на своите родители, така и тези пари са деца на пари."[344] Накратко, „парите не раждат деца" или поне не трябва да го правят – формула, която ще бъде толкова пъти повтаряна от Фра Бернардино и от Трентския събор през 1563 г.: *precunia pecuniam non parit**.

Показателно е, че намираме същата враждебност в други общества като еврейското, елинското, западното или мюсюлманското. В действителност

---

* *Парите не пораждат пари (лат.). – Бел. прев.*

аналогични факти се намират в Индия, както и в Китай. Макс Вебер, който обикновено заема релативистка позиция, не се поколебава да напише: „...Каноническата забрана на лихвата... намира еквивалент в почти всички световни етики."[345] Дали тези реакции не идват от натрапването на парите – инструменти на безличната обмяна – в цикъла на старите аграрни икономики? Оттук е и реакцията срещу тази странна власт. Но монетите, инструмент на прогреса, не могат да изчезнат. А кредитът е необходимост за старинните земеделски икономики, изложени на постоянните случайности на календара, на катастрофите, на които той не се скъпи, на очакванията: да орат, за да сеят, да сеят, за да съберат реколтата и веригата започва отново. С ускоряването на паричната икономика, на която никога не стигат златни или сребърни монети в обръщение, е неизбежно да се признае на „непорочното" лихварство правото да действа открито.

За това трябва време и огромни усилия, за да се свикне. Първата решителна крачка е направена от свети Тома Аквински, когото Шумпетер разглежда „ като може би първия човек, който има цялостна визия за икономическия процес"[346]. Карл Полани шеговито, но точно казва, че икономическата мисъл на схоластите е сравнима с тази на Адам Смит или на Рикардо през XIX в.[347] Основните принципи (опиращи се на Аристотел) ще останат обаче неизменни. Лихварството, ще продължават да твърдят, се определя не от големината на лихвата (това, което бихме си помислили днес) или от това, че заемате на бедняк, намиращ се изцяло във властта ви. Лихварството съществува всеки път, когато заемът (*mutuum*) ви носи печалба. Единственият нелихварски заем е този, при който не се очаква нищо освен връщането в определения срок на авансираната сума, следвайки съвета: *mutuum date inde nil sperantes**. Иначе би означавало да се продава времето, за което са отстъпени парите, а времето е само на Бог. Къщата да носи наем, полето да носи плодове и храна – добре; но парите са безплодни и трябва да останат безплодни. Впрочем такива безплодни аванси сигурно са практикувани: благотворителността, приятелството, безкористността, желанието за богоугодност – всички тези чувства означават нещо. Във Валядолид през XVI в. са ни известни заеми „заради чест и добри дела" (*para hacer honra y buena obra*)[348].

Но схоластичната мисъл отваря процеп. В какво отстъпва тя? Лихвата става законна, когато за собственика има или риск (*damnum emergens*), или при невъзможност за печалба (*lacrum cessans*). Тези тънкости отварят много врати. Така *cambium*, обмяната, представлява трансфер на парй. Полицата, която бива конкретната му форма, може спокойно да се премества от място на място, тъй като печалбата, която обикновено носи, не е предварително осигурена и носи риск. Само „сухата обмяна" с фиктивни полици, без преместването на полицата от едно място в друго, е смятана за лихварство, не без основание, защото *cambio seco* в действителност служи да прикрие заема срещу лихва. По същия начин църквата разрешава заемите за владетеля и държавата, както и печалбите на търговските дружества (генуезката *comenda*, венецианската *colleganza*, флорентинската *societas*). Дори парите,

---

* *Заемът е даден, след това не разчитай на нищо (лат.). – Бел. прев.*

вложени при банкера (*depositi a discrezione*), които църквата осъжда, ще станат разрешени, тъй като се прикриват под названието: участие в предприятие[349].

Така че в епохата на стремително развитие на икономическия живот да забраниш парите да носят печалба е голям залог. Земеделието току-що заема с посевите си повече земи, отколкото заема от времето на неолита[350]. Градовете растат както никога. Търговията набира сила и енергия. Как кредитът да не се разпространи из оживените региони на Европа: Фландрия, Брабант, Ено, Артоа, Ил дьо Франс, Лотарингия, Шампан, Бургундия, Франш-Компте, Дофине, Прованс, Англия, Каталуния, Италия? Това че лихварството рано или късно бива оставено по принцип в ръцете на евреите, разпръснати из Европа и на които оставят да се издържат само от тази дейност, търговията с пари, било *едно* от решенията, а не решението *изобщо*. Или по-скоро това е един вид изпълнение на предписанията на Второзаконието за правото на евреите да се занимават с лихварство спрямо чужденците, тоест християните. Но всеки път, когато лихварската дейност на евреите ни е известна, както при *banchi**, които те държат в Италия, след XV в. дейността им е преплетена с тази на християнските кредитори.

Фактически лихварството е практикувано от цялото общество: владетелите, богатите, търговците, смирените, към тях се прибавя и църквата. Общество, което се опитва да скрие забранената си дейност, осъжда я, но прибягва към нея, отвръща се от участниците в нея, но ги търпи. „При заемодателя ходят така, сякаш отиват при публично момиче“[351], но отиват. „И ако аз, Марио Сегудо, бях в състава на *Pregadi*** както миналата година, щях да взема думата, за да докажа, че евреите са също толкова необходими, колкото и хлебарите.“[352] Това заявява през 1519 г. един венециански благородник. Впрочем в дадения случай евреите биват добро прикритие, тъй като ломбардците, тосканците и каорсците, каквито и християни да били, открито се занимават с парични заеми срещу залог и други заеми с лихва. Но тук-там еврейските заемодатели успяват да завладеят лихварския пазар, в частност след XIV в., северно от Рим. Във Флоренция са държани дълго време на разстояние. Проникват там през 1396 г., настаняват се най-вече след завръщането от изгнание на Козимо де Медичи (1434 г.), три години по-късно една еврейска група получава монопола върху заемите в града. Характерен детайл: те се настаняват „в същите банки и под същите фирми [както и предшествениците им – християнските заемодатели], *Banco della Vacca, Banco dei quarto Pavoni*...“[353].

Във всеки случай евреи или християни (когато не става въпрос за служители на църквата) използват едни и същи средства: лъжливи продажби, фалшиви панаирни полици, фиктивни цифри в нотариалните актове. Тези приеми стават част от нравите. Във Флоренция, град на ранния капитализъм, това се чувства след XIV в. дори по тона на случайното наблюдение на Паоло Сасети, доверен човек и съдружник на Медичите. През 1384 г. той пише

---

* *Банките (ит.). – Бел. прев.*

** *Сената (ит.). – Бел. прев.*

по повод на една сделка, печалбата от която бива „*piu di f[iorini] quatrocento cinquanta d'interesse o uxura si voglia chiamare*", повече от 450 флорина дивидент или лихва, ако предпочитате. Не е ли любопитна появата на думата *дивидент* в контекст, който го освобождава от негативния смисъл на думата *лихва*[354]? Вижте също с каква естественост Филип де Комин се жалва от това, че след като влага пари в клона на банката „Медичи" в Лион, получава прекалено ниска лихва: „Споменатата добавка е прекалено малка за мен" (ноември 1489 г.)[355]. Стъпвайки на този път, деловият свят скоро вече няма да се страхува (или ще го прави съвсем малко) от мерките на църквата. Сякаш един флорентински сарафин не заема пари с лихва около 20% и често дори над това[356]? Църквата става също толкова милостива за злоупотребите на търговците, колкото и за греховете на владетелите.

Това не пречи за появата на скрупули. В последния си час, преди явяването пред Бога, угризенията водят до възстановяване на лихви: само при един пиаченцки лихвар, установен в Ница, има 200 такива случая[357]. Според Б. Нелсън след 1330 г. тези разкаяния и възмездявания, с които са изпълнени нотариалните актове и завещания, вече не се срещат[358]. Но по-късно Якоб Велзер старши се отказва поради угризения на съвестта да участва в монополите, които измъчват ренесансова Германия. Съвременникът му, Якоб Фугер Богатия, обезпокоен иска съвет от Йохан Ек, бъдещия съперник на Лутер, и финансира пътуването му за информация до Болоня[359]. Два пъти (вторият през 1532 г.) испанските търговци от Антверпен молят за мнението на теолозите от Сорбоната по същите теми[360]. През 1577 г. Лацаро Дориа, генуезки търговец, живеещ в Испания, поради угризения се оттегля от сделките и всички одумват това[361]. Накратко, начинът на мислене не винаги се променя толкова бързо, колкото икономическите практики. Като доказателство служат слуховете, предизвикани от булата *In eam*, която папа Пий V обнародва през 1571 г., за да регулира спорната материя за курса на полиците и тяхната обмяна. Без да желае това специално, булата се връща към строгата нравственост. Тя чисто и просто забранява *deposio*, тоест заема от един панаир до следващия, обикновено със ставка от 2,5%, обичаен прийом за търговците, които продават и купуват на кредит. Семейство Булонвизи , които биват затруднени, както много други търговци, пишат от Лион на Симон Руис на 21 април 1571 г: „Трябва да знаете, че Негово светейшество е забранил депозита, който е нещо много удобно за сделките, но ще трябва да потърпим. На този панаир размерът на споменатия депозит не е фиксиран, така че ще трябва да обслужваме приятелите с големи трудности и ще се наложи да се прикриваме. Направихме всичко възможно, но занапред, защото всички трябва да се подчинят, ние желаем да направим същото, обмяната на полиците трябва да вършим на италианските, фландърските и бургундските пазари."[362] Депозитът е забранен, да се върнем към простото *cambio*, което е позволено – такъв е следователно изводът на нашите жители от Лука. След като едната врата е затворена, да проникнем през другата. За това можем да повярваме на отец Лайнес, който сменя Игнатий Лойола като генерал на йезуитите: „хитростта на търговците изобретила толкова лукави понятия, че едва можем да забележим същността на нещата"[363]. XVII в. не измисля до-

говора за *ricorsa*, разбирай, за дългосрочния заем чрез системата на „ажио и камбио", този обичай да се пуска в обръщение за дълго време една полица от един пазар на друг, за да се надува от година на година сумата, принадлежаща на изплащане. Когато тази практика е изобличена като чисто лихварство, се намесва Генуезката република и накрая успява да издейства от папа Урбан VIII, на 27 септември 1631 г., признаването ѝ за законна[364].

Ще ни учуди ли примирителната позиция на църквата? Но как може тя да се бори срещу обединените сили на всекидневния живот? Последните схоласти, испанците, сред тях великият Луис де Молина, дават пример за либерализъм[365]. „Как биха зарадвали Маркс, ако можеше да ги знае, фразите на испанските теолози, яростно оправдаващи печалбата от полиците!" – възкликва Пиер Вилар[366]. Разбира се, но могат ли тези теолози да принесат в жертва на икономиката или Севиля, или Лисабон (последният временно е присъединен към първата след 1580 г.)?

Църквата впрочем не е единствената, която капитулира. Държавата я следва или изпреварва, в зависимост от случая. В 1601 г. по условията на Лионския договор Анри IV присъединява към Френското кралство областите Бюже, Брес и Жекс, взети със сила от херцога на Савоя. Тези малки страни разполагат със собствени привилегии и обичаи, в частност в областта на рентите, дивидентите и лихвите. Правителството на монархията, което присъединява тези области към компетенцияна на Дижонския парламент, се стреми да въведе там своите собствени правила. Откъдето още от самото начало смъкването от 1/16 (denier 16) на ставката на рентата до 1/12 (тоест 8,3%). След това, през 1629 г., започват преследвания срещу лихварите, които завършват с издаването на присъди. „Това разследване предизвиква страх и хората не смеят да сключват договори за ренти." Но на 22 март 1642 г. едно постановление на краля в Кралския съвет възстановява стария обичай от времето на савойските херцози, а именно правото „да уговарят изискваните лихви", както в съседните чуждестранни провинции, „където имат обръщение на облигациите с такива уговорки"[367].

С течение на времето възраженията изчезват. През 1771 г. един добър наблюдател искрено се пита „не са ли заложната банка и ломбардът много полезни за Франция и най-ефикасният начин да се предотврати крещящото лихварство, което разорява толкова частни лица"[368]. В навечерието на революцията Себастиян Мерсие алармира в Париж за лихварството на нотариусите, които се обогатяват особено бързо, и за ролята на „заемодателите", тези кредитори, даващи пари със седмична лихва, които в крайна сметка са покровители на бедните, тъй като държавата с многобройните си заеми мобилизира в своя полза възможностите на кредита[368]. В Англия на 30 май 1786 г. Камарата на лордовете отхвърля *bill**, който все пак е предложен и „чиято цел е да разреши предоставянето на кредит под лихва до 25% на хора, които дават заем срещу залог в голям ущърб на народа"[369].

Но през тази епоха, във втората половина на XVIII в., страницата е обър-

---

* *Законопроект (англ.). – Бел. прев.*

ната окончателно. Закъснелите теолози още могат да крещят с негодувание, но разликата между лихварство и даване пари на заем е направена. Жан-Батист Ру, богат и почтен търговец от Марсилия, пише на 29 декември 1798 г. на своя син: „Аз смятам като вас, че законът за безлихвения заем засяга само този, който взима на заем от нужда, и не може да бъде прилаган към търговците, които заемат, за да правят печеливши предприятия и доходни спекулации."[370] Но още четвърт век по-рано португалският финансист Исаак де Пинто заявява без заобикалки (1771 г.): „Лихвеният процент от парите е полезен и необходим за всички; лихварството е разрушително и опасно. Да смесваш тези две неща е все едно някой да иска да забрани полезното използване на огъня, защото пари и изгаря тези, които се приближат прекалено близо до него."[371]

Равнозначни ли са пуританството и капитализмът?

Отношението на църквата към лихварството заема своето място в бавната еволюция на религиозното мислене. Това, което се извършва, е в крайна сметка разрив – един разрив, каквито има много. Със сигурност *aggiornamento** на Втория ватикански събор не е първото от една дълга история. За Огюстен Реноде[372] самата *Summa theologiae* на свети Тома Аквински е първият „модернизъм" – при това успешен. Хуманизмът също по своему е *aggiornamento*, ни повече, ни по-малко от глобалното систематическо оживление в сърцето на западната цивилизация, на цялото гръко-латинско наследство. Ние още живеем в него.

Какво да кажем накрая за пробива, свързан с Реформацията? Благоприятства ли тя подема на капитализма, освободен от неговите тревоги, от неговите разкаяния, дори от неговата гузна съвест? Най-общо това е тезата на Макс Вебер в една малка книжка, *Протестанската етика и духът на капитализма*, публикувана през 1904 г. Вярно е, че след XVI в. се отбелязва явна корелация между страните, които засяга Реформацията, и зоните, където търговският капитализъм, а по-късно и индустриалният, ще разцъфти със славата на Амстердам, която ще засенчи славата на Лондон. Това не може да бъде просто съвпадение. Прав ли е тогава Макс Вебер?

Доказателството му е доста объркващо. То се губи в сложни размишления. Ето го в търсене на протестантско малцинство като носител на особена менталност – *идеалният* тип „капиталистически дух". Всичко това изисква поредица от предпоставки. Допълнително затруднение: доказателството се разгръща в обратен ход на времето, от настоящето към миналото.

В началото сме в Германия към 1900 г. Една статистическа анкета в Баден през 1895 г. установява превъзходството на протестантите над католиците по отношение на богатство и икономическа активност. Да приемем този резултат за валиден. Какво ли означава той в един по-голям мащаб? Ръководителят на анкетата Мартин Офенбахер, ученик на Вебер, твърди без

---

* *Приспособяване на църквата към съвременността (ит.). – Бел. прев.*

задръжки: „Католикът е ... по-спокоен, демонстриращ по-малка жажда за печалба. Той предпочита сигурен живот, бил той с доста малък доход, пред рискования и неспокоен живот, който би му донесъл богатство и чест. Народната мъдрост шеговито казва: или добре ще ядеш, или добре ще спиш. В дадения случай протестантът предпочита да яде добре, докато католикът предпочита да спи спокойно." И с такива доста комични средства – с протестантите от добрата страна, с католиците от лошата страна на масата и с капитализма – Макс Вебер се отправя към миналото. Ето го без предупреждение наред с Бенджамин Франклин. Какъв прекрасен свидетел! Още през 1748 г. той ще каже: „Помни, че времето е пари... Помни, че кредитът е пари. Помни, че парите са по природа създаващи и бързо умножаващи се."

За Макс Вебер в лицето на Бенджамин Франклин имаме брънка от привилегированата верига, тази на неговите предци и предшественици пуритани. Задълбавайки се отново с решителна крачка в миналото, Макс Вебер ни запознава с Ричард Бакстър – пастор, съвременник на Кромуел. Да резюмираме дърдоренето на този достоен човек: да не пропиляваме напразно ни един миг от нашето кратко земно съществуване. Да намерим нашата награда в упражняването на професията ни там, където Бог ни поставя. Да работим там, където той желае да бъдем. Бог знае предварително кой ще бъде избран или проклет, но успехът в професията е знак, че сме между избраните (начин, общо взето, да четем мислите на Бог!). Търговецът, натрупващ състояние, ще види в успеха си доказателство, че изборът на Бог пада върху неговата личност. Но внимание, продължава Бакстър, не използвайте вашите богатства за наслада, това означава да тръгнете право към проклятието. С тези богатства служете на благото на обществото, станете полезен. Изведнъж човекът за пореден път е жертва на действията си (и Макс Вебер се радва на това); той създава аскетичен капитализъм, благочестиво осъден на максимализиране на печалбата, но ревниво ще се старае да обуздае духа на алчност. Капитализмът, рационален в последствията си, ирационален в корените си, сякаш възниква от тази неочаквана среща на модерния живот с духа на пуританството.

Всичко това прекалено набързо и лошо резюмира една богата на тънкости мисъл, опростявайки прекалено изкусния и усложнен начин на разсъждение, към който, признавам си, съм толкова алергичен, колкото е самият Люсиен Февр. Но това не е причина да приписваме на Макс Вебер това, което не казва. Там, където той вижда само съвпадение, случайна среща, го обвиняват, че твърди, че протестантизмът е самият генезис на капитализма. В. Зомбарт е един от първите, които огрубяват по такъв начин Веберовите аргументи, за да ги оборят по-лесно. Протестантството в своето начало, твърди той с ирония, е все пак опит за завръщане към евангелистката бедност, която общо представлява истинска опасност за икономическия живот в неговите структури и аванси. Колкото до правилата на аскетичния живот, ние ги намираме още при свети Тома и схоластиците! Пуританството е най-вече училище по крайно скъперничество по шотландски маниер, обучение за малки дюкянджии[373]. Всичко това е откровено смехотворно, признаваме, както и много от аргументите в полемиката. Толкова смехотворно, колкото

е и желанието му да извлече аргументи срещу Макс Вебер, изхождайки от противоположното: от безкрайния лукс на холандците в Батавия през XVIII в. или от празниците, които организират един век по-рано в Дешима, за да разсеят скуката от затвора им на островчето, където старателно ги заточват японците.

Всичко би било по-просто, ако капиталистическият напредък откровено се свързваше с писмото на Калвин върху лихварството, което трябва да се датира от 1545 г. Тук бихме имали *turning point**. Това експозе, тълкуващо проблемите на лихварството с остър ум, информиран за икономическите реалности, е едно от най-ясните. Според него трябва да се отдаде дължимото на теологията, един вид неприкосновена морална инфраструктура и на човешките закони, на съдията, на юриста, на закона. Съществува разрешено от закона лихварство сред търговците (при условие, че лихвата е умерена, в порядъка на 5%) и неразрешено лихварство, когато това противоречи на милосърдието. „Господ съвсем не забранява всяка печалба, от която човек може да извлече полза за себе си. Защото какво би станало? Ще трябва да оставим всяка търговия..." Разбира се, Аристотеловият завет остава верен: „Признавам това, което и децата виждат, а именно, че ако затворите парите в сандък, те ще бъдат безплодни." Но за пари „се купува поле...[този път] не ще кажем, че парите не пораждат пари". Безполезно е „да се спираме на думите", трябва „да гледаме на нещата". Анри Озе[374], от когото взимам тези удачно избрани цитати, смята в заключение, че икономическият подем на протестантските страни произтича от по-леките условия за получаване на заем и следователно от по-евтините пари. „Именно това обяснява развитието на кредита в страни като Холандия или Женева. Именно Калвин, без да го знае, прави този подем възможен." Това е начин като всеки друг да се присъединим към Макс Вебер.

Да, но през 1600 г. в Женева, един католически град, живото сърце на капитализма, вече в световен мащаб лихвата при заем е 1,2%[375]. Може ли да бъде по-добре? Ниската лихва е може би създадена от разширяващия се капитализъм в същата степен, в която той е създаден от нея. При това в тези области на лихварството Калвин не трябва да разбива нито една врата. От дълго време вратата е отворена.

Ретроспективната география обяснява много неща

За да се измъкнем от този спор, в който е безполезно да задълбаваме (иначе би трябвало да засегнем ред симпатични участници от Р. Х. Тоней до Х. Люти), имаме на разположение *общи* обяснения, по-прости, по-малко изтънчени и неустойчиви, отколкото тази доста объркана ретроспективна социология. Именно това се опитваше да каже Курт Самуелсон[376] през 1957–1971 г., а аз предлагах през 1963 г.[377] Но аргументите ни не са едни и същи.

---

* *Повратна точка(англ.). – Бел. прев.*

Северняците надвиват. Огромен португалски кораб, нападнат край брегoвете на полуостров Малака от малки английски и холандски платноходи на 16 октомври 1602 г. J. Th. De Bry, India orientalis, pars septima (Photo B.N.)

По мое мнение не може да се отрече, че Европа на Реформацията, разглеждана като цяло, е взела връх над блестящата средиземноморска икономика, обзета в продължение на векове от капитализма – имам предвид в частност Италия. Такова преместване е нещо обикновено в историята. Византия отстъпва пред исляма, ислямът отстъпва място на християнска Европа, средиземноморското християнство печели първото състезание през Седемте морета на света, но към 1590 г. цяла Европа клони към протестантския Север, който тогава се оказва привилегирован. Дотогава или може би до 1610–1620 г. можем да запазим думата *„капитализъм"* за Юга въпреки Рим и църквата. Амстердам едва започва да се проявява. Да отбележим впрочем, че Северът не открива нищо, нито Америка, нито пътя около нос Добра Надежда, нито обширните световни пътища. Именно португалците достигат първи до Индонезия, Китай, Япония, тези огромни постижения трябва да се впишат в активите на така наречената мързелива средиземноморска Европа. Северът не изобретява нищо, дори инструментите на капитализма: всички те идват от Юга; дори Амстердамската банка възпроизвежда модела на венецианската банка „Риалто". И именно в борбата срещу държавната мощ на Юга – Пор-

тугалия и Испания – се коват големите търговски компании на Севера.

Това показва, че ако погледнем внимателно картата на Европа с течения-та на Рейн и Дунав и ако забравим епизодичното римско присъствие в Англия, тесният континент се разделя на две. От една страна е древната област, обхванатата от историята и хората, обогатена от труда им, а от другата – една нова Европа, дълго време останала дива. Победа на епохата на Средновековието е колонизацията, просвещаването, оценяването, строителството на градове из тази дива Европа, до Елба, Одер и Висла, до Англия, Ирландия, Шотландия, скандинавските страни. Думите *„колония"* или *„колониализъм"* извикват определени нюанси, но най-общо става въпрос за една колониална Европа, която старият латински свят, църквата, Рим мъмрят, поучават, експлоатират. Така както Обществото на Исус ще се разпорежда, ще моделира, без в края на краищата да успее, резерватите си в Парагвай. За земите, долепени до Северно и Балтийско море, Реформацията означава също и края на колонизацията.

За тези бедни страни, въпреки подвизите на ханзейците и моряците от Северно море, остава черната работа: доставката на суровини, английска вълна, норвежка дървесина, балтийска ръж. В Брюж, в Антверпен се разпореждат търговецът и банкерът от Южна Европа, те дават тон, ядосват малки и големи. Да отбележим, че реформистката революция е по-заразна по вода, отколкото по твърда земя: Атлантикът, едва завоюван за Европа, ще стане голямото пространство, често забравяно от историците, на тези религиозни и материални битки. Това, че съдбата се решава в полза на Севера с по-ниските му надници, със станалата скоро непобедима икономика, с по-евтиния му транспорт, с множеството й каботажни кораби и търговски ветроходи, които плават при евтин фрахт, се обяснява първо с материалните причини, свързани с дебита и кредита, с конкурентните цени. На Север всичко се произвежда по-евтино: пшеницата, плата, сукното, корабите, дървесината и т. н. Победата на Севера без съмнение е победа на пролетария, на нископлатения работник, на този, който яде по-зле, ако не по-малко от другия. Към което се прибавя около 1590 г. изменението на конюнктурата, кризата, която в миналото, както и сега, удря първо развитите страни с по-сложни механизми. За Севера става въпрос за серия от шансове, осъзнати, разпознати като такива от деловите хора, дошли в Холандия от Германия, от Франция и в не по-малка степен от Антверпен. Това води до голям тласък за Амстердам, който повлича със себе си общото добро здраве за протестантските страни. Победата на Севера е победа на конкуренти с по-малко изисквания – до деня, в който според класическата схема, премахвайки съперниците си, на свой ред не възприемат всички изисквания на богатите. Където техните делови мрежи се разпростират широко, почти навсякъде, най-вече в Германия, разбира се, но и в Бордо и другаде, ще се създадат протестантски групи – по-богати, по-смели, по-опитни от местните хора. Съвсем както някога италианците се представят за непобедими майстори на търговията и банкерството в страните от Севера – в Шампания, Лион, Брюж, Антверпен.

Смятам това обяснение за неопровержимо. Духът не е единственото нещо на света. И същата тази история, толкова често разиграваща се в минало-

то, се очертава отново през XVIII в. Ако за Англия при Хановерската династия Индустриалната революция не беше *new deal**, светът тогава би се движил или към бързо развиващата се Русия, или, което е по-сигурно, към Съединените щати, конституирали се не без затруднение в своего рода република на Обединените провинции, с пролетарски кораби, аналогични, при това при равни условия, на гезовете от XVI в. Но избликваща от техническите и политическите случайности и благоприятните икономически условия, се извършва машинна революция и Атлантическият океан отново е завладян от англичаните благодарение на *steamer***, железен кораб, задвижван от парата. Тогава изчезват изящните бостънски *клипери*: железният корпус побеждава дървения. Това е моментът, в който Америка изоставя морето, за да се завърне към завладяването на обширните територии на запад от континента.

Означава ли това, че Реформацията не повлиява на поведението, начина на мислене на деловите хора, с очевидни последствия за целия материален живот. Абсурдно е да се отрича. Преди всичко Реформацията сплотява страните на Севера. Тя ги противопоставя, обединени, на конкурентите им от Юга. Това не е малка услуга. Впоследствие религиозните войни оставят след себе си една изхождаща от общността на вярващите протестанти солидарност, която изиграва своята роля известно време, докато националните раздори не надделяват над всички други съображения.

Освен това, ако не се заблуждавам, църквата устоява и даже укрепва в католическа Европа, служи като цимент за старото общество. Различните етажи в църквата, синекурите ѝ, които са един вид социална монета, поддържат традиционната архитектура и всички останали йерархични структури. Те консолидират един обществен ред, който в протестантските страни ще е по-гъвкав, по-малко сигурен. И тъй, капитализмът изисква в известен смисъл еволюция за обществото, благоприятна за експанзията му. Следователно досието на Реформацията като фактор на капиталистическото развитие не трябва просто така да се затвори.

Равнозначни ли са разумът и капитализмът?

Друго по-общо обяснение е прогресът на научната мисъл и рационалността в сърцето на Запада. Те осигуряват общия икономически подем на Европа, изнасяйки напред чрез собственото си движение капитализма или по-точно капиталистическия разум и конструктивния му порив. Тук трябва да се отдаде лъвският пай на „духа", на нововъведенията на предприемачите, на оправданието на капитализма като острие на икономиката. Спорна теза дори ако не се придържаме към аргументите на М. Доб[378]. А именно, ако капиталистическият дух поражда капитализма, остава да обясним произхода на споменатия дух. Което не е съвсем очевидно, тъй като можем да си представим постоянна реципрочност между масата средства и духа, който ги наблюдава и манипулира.

---

* *Нова сделка, нов курс (англ.). – Бел. прев.*

** *Параход (англ.). – Бел. прев.*

Един от най-шумните защитници на тази теза е Вернер Зомбарт, който вижда в нея допълнителна възможност да преувеличи значението на всички духовни фактори, взети заедно, в ущърб на другите. Но на предложените аргументи определено липсва тежест. Какво точно иска да каже с театралното си твърдение, че рационалността (но коя рационалност?) се оказва дълбокият смисъл на многовековната *trend**, както казваме днес, на западната еволюция? Нейната историческа съдба, както предпочита да казва Ото Брунер[379], е, че тази рационалност понася с движението си едновременно модерната държава, модерния град, науката, буржоазията и най-накрая капитализма. Накратко, капиталистически дух и разум са едно и също.

За Зомбарт разумът, за който става въпрос, е рационалността на оръдията и средствата за размяна. Това през 1202 г. е вече *Liber Abaci*, книга за абака** на Леонардо Фибоначи от Пиза. Първият жалон е избран доста неудачно, тъй като абакът е от арабски произход. Фибоначи се научава да го използва именно в Бужи, Северна Африка, където баща му се установява като търговец. По същото време научава и арабските цифри, начина за оценяване ценността на една монета според съдържанието на чистия метал, да изчислява ширините, дължините и т. н.[380] Следователно Фибоначи свидетелства по-скоро за научната рационалност на арабите! Друг предварителен жалон: счетоводните книги, първата, която ни е позната, е флорентинска (1211 г). Ако съдим по написаната на латински *Handlungsbuch**** на Холцшуерови (1304–1307)[381], необходимостта да се води регистър на продадените на кредит стоки, а не абстрактното желание за ред, може да вдъхнови създаването на това първо счетоводство. Във всеки случай ще мине много време преди счетоводните книги да станат съвършено хранилище на паметта. Често търговците се задоволяват „да отбелязват сметките си върху парчета хартия, които залепят на стената", напомня Матеус Шварц, крайно осведоменият счетоводител на фирмата на Фугерови[382]. По това време обаче отдавна Фра Лука ди Борго, с истинско име Лука Пачоли, е дал в глава XI на книгата си *Suma di arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita* (1494 г.) завършения модел на двойното счетоводство. От двете най-важни счетоводни книги – *Manuale* или *Giornale*, където се разглеждат операциите в техния последователен ред, и главната книга *Quaderno*, където всяка операция се записва два пъти – новост бива именно последната, отнасяща се до двойното счетоводство. То позволява във всеки един момент да се получи пълен баланс между дебита и кредита. Ако балансът не е нула, е направена грешка, която трябва веднага да бъде намерена[383].

Полезността на *partita doppia***** се обяснява от само себе си. Зомбарт говори за него с лиризъм: „Просто е невъзможно, пише той, да си представим капитализма без двойното счетоводство. Те се съотнасят един с друг, както формата със съдържанието", *wie Form und Inhalt*. „Двойното счетоводство е родено от същия *дух* [курсивът мой – Ф.Б.], от който и системите на Гали-

---

* *Тенденция (англ.). – Бел. прев.*

** *Особен чертеж с цифри за извършване на изчисления. – Бел. прев.*

*** *Книга за търговските дела (нем.). – Бел. прев.*

**** *Двойно счетоводство (ит.). – Бел. прев.*

лей и Нютон, и ученията на съвременната физика и химия. Без да се вглеждаме прекалено отблизо [*ohne viel Scharfsinn*, странен увод] в двойното счетоводство, вече може да се видят идеите за гравитацията, кръвообращението, запазването на енергията."[384] Можем да си спомним думите на Киркегор: „Всяка истина е такава до определена точка. Когато тази точка се премине, тя се превръща в неистина." Зомбарт преминава тази точка и други, следващи порива му, също ще преувеличат. Шпенглер поставя Лука Пачоли наред с Христофор Колумб и Коперник[385]. Кук (1950 г.) твърди, че „значението на двойното считоводство се състои не в неговата аритметика, а в неговата метафизика"[386]. Валтер Ойкен, отличен икономист, не се поколебава все пак да заяви (1950 г.), че ако Германия от времето на ханзейските градове не постигнала напредък през XVI в., то е защото не възприема *doppelte Buchhaltung**, което заедно с просперитета се настанява в счетоводните книги на търговците от Аугсбург[387].

Колко възражения срещу тези виждания! Първо по-малките. Без да желаем да детрониграме Лука Пачоли, трябва да отбележим, че той има предшественици. Самият Зомбарт отбелязва ръководството по търговия на рагузеца Котрули *Della Mercatura***, познато с второто си издание от 1573 г., но датиращо от 1458 г.[388] Забележете, че това преиздание без промяна повече от век показва, че стилът на сделките почти не еволюира за тези години въпреки оживения икономически подем. Във всеки случай в книга първа, глава XIII, на този учебник няколко страници са посветени на предимствата на подреденото счетоводство, позволяващо да се балансират кредитът и дебитът. А Федериго Мелис, който прочита стотици търговски регистри, вижда появата на *partita doppia* във Флоренция много по-рано – в края на XIII в., в книгите на *Compagnia dei Fini* и *Compagnia Farolfi*[389].

Но да преминем към сериозните възражения. Първо, преди всичко чудодейното двойно счетоводство не се разпространява бързо и не възтържествува навсякъде. И в продължение на трите века, които следват след появата на книгата на Лука Пачоли, то не изглежда като победоносна революция. Ръководството за търговци го познава, но търговците не винаги го практикуват. Множество предприятия дълго време ще минат без услугите му, при това не най-малките: например холандската Остиндийска компания, създадена през 1602 г., или лондонската *Sun Fire Insurance Office*, която го приема едва през 1890 г. (подчертавам именно през 1890 г.)[390]. Историците, запознати с древното счетоводство, Р. де Роувер, Безил С. Йеми, Федериго Мелис не виждат в двойното счетоводство необходимата замяна на предишните счетоводства, които се оказват неефикасни. Във времето на простите счетоводства, пише Р. де Роувер[391], „средновековните търговци успяват да адаптират този несъвършен инструмент към потребностите на своите сделки и да достигнат целта дори по заобиколни пътища... Те намират решения, които ни учудват с гъвкавостта си и изключителното си разнообразие. Следователно нищо не е по-грешно от тезата на... Зомбарт, който твърди, че счето-

---

* *Двойното счетоводство (нем.). – Бел. прев.*

** *За търговията (ит.). – Бел. прев.*

водството на средновековните търговци е такъв хаос [*Wirwarr*], че в него е невъзможно да се оправиш."

Според Безил Йеми (1962 г.) Зомбарт преувеличава значението на самото счетоводство. Тази абстрактна машина за количествено определяне играе важна роля във всяка сделка, но тя не определя решенията на шефа на предприятието. Дори ведомостите, балансите (които двойното счетоводство не прави по-лесни, отколкото простото, и които са рядкост в деловия свят) не са в центъра на решенията, за чиито взимания ставаше въпрос, следователно в центъра на капиталистическата игра. Балансите съпътстват ликвидацията на една сделка по-често, отколкото воденето ѝ. Те били трудни за водене: какво да се прави с ненадеждните кредити? Как да се оценят запасите? Как да се въведе в баланса, тъй като се работи с една разчетна монета, разликата между участващите в играта монети, разлика, която понякога има голямо значение? Балансите за фалита от XVIII в. показват, че дори и в тази епоха трудностите не са лесно преодолими. Колкото до ведомостите, винаги много непостоянни, те имат смисъл само съотнесени с предишните ведомости. Така Фугерови през 1527 г. успяват да изчислят капитала и печалбите на фирмата си чрез ведомостта от 1511 г. Между тези две дати те сигурно не са водили дейноста си като функция на ведомостта от 1511 г.

Накрая, не трябва ли в списъка на рационалните средства на капитализма да отворим място за други инструменти, ефикасни по по-различен начин от двойното счетоводство: полицата, банката, пазара, джиросването, сконтирането и т. н.? Сякаш тези средства се намират извън западния свят и свещената му рационалност. Не говорим за това, че те са наследство, бавно натрупване на практически навици и че именно обикновеният икономически живот със своята дейност ги опростява и изглажда. Нарасналият мащаб на обмяната, прекалено честият недостиг на парична маса и т. н. имат по-голямо значение от новаторския дух на предприемачите.

Но във всеки случай не поражда ли наистина лекотата, с която се поставя знак за равенство между капитализма и рационалността, възхищение пред модерните техники на размяна? Не произлиза ли по-скоро тя от общото чувство (не говорим за обяснение), смесващо капитализъм и икономически ръст, което прави от капитализма не *един* от стимулаторите, а *главния* стимулатор, двигател, ускорител, отговорник за прогреса? Още повече, това означава да слеем в едно пазарната икономика и капитализма, твърдение по мое мнение спорно и аз вече обясних това, но понятно, тъй като единият, и другият съществуват и се развиват едновременно и в рамките на едно движение, едното поради другото и обратно. От това до приписването в актива на капитализма на общопризнатата „рационалност" на равновесието на пазара, на системата сама по себе си, крачката се прави лесно. Няма ли в това нещо противоречиво? Защото пазарната рационалност, за която ни проглушават ушите, е рационалност на *спонтанната* размяна, най-вече неуправлявана, свободна, конкурентна, под знака на невидимата ръка на Смит или на естествения компютър на Ланг. Следователно раждаща се от „природата на нещата", от сблъсъка между *колективното* търсене и предлагане, от преодоляването на индивидуалните сметки. Тук не става въпрос *a priori* за рацио-

Тезгяхът на генуезки сарафин. Миниатюра от ръкопис от края на XIV век (Photothèque A.Colin)

налността на самия предприемач, който в зависимост от обстоятелствата търси най-добрия път за действията си, максимума на печалбата си. Според Смит предприемачът не повече от държавата е загрижен за разумния ход на цялото, който по принцип е автоматичен. Защото „никаква мъдрост, никое човешко знание" не могат успешно да изпълнят подобна задача. Че не може да има капитализъм без рационализъм, тоест без постоянно приспособяване на средствата към целите, без интелигентно изчисление на вероятностите – нека бъде това! Но ето че се връщаме към относителните определения на рационалното, които варират не само от култура до култура, но и от конюнктура до конюнктура и от социална група до социална група и в съответствие с техните цели и средства. Съществуват *много* рационалности дори вътре в една икономика. Тази на свободната конкуренция е една от тях. Тази на монопола, спекулациите и могъществото – друга.

Дали Зомбарт в края на живота си (1934 г.) осъзнава известното противоречие между икономическото правило и играта на капитализма? Във всеки случай той описва странно предприемача в плен на една борба между ико-

номическата равносметка и спекулацията, между рационалността и ирационалността. Ето на кого е нужно съвсем малко, според моите собствени обяснения, за да върне чисто и просто капитализма към „ирационализма" на спекулациите[392]! Но говорейки сериозно, мисля, че различието между пазарна икономика и капитализъм е най-важното тук. Става въпрос да не се приписват на капитализма добродетелите и „рационалностите" на пазарната икономика сама по себе си, а това имплицитно или експлицитно правят дори Маркс и Ленин, приписвайки развитието на монопола на неизбежната, но закъсняла еволюция на капитализма. За Маркс системата на капитала, когато наследява феодалната система, е „цивилизатор". В смисъл, че е „по-благоприятна за развитието на производителните сили и обществените отношения". Тя поражда прогрес и „води до степен на развитие, при която отпадат принудата и *монополизирането на социалния прогрес (включвайки в това материалните и духовните му изгоди) в полза на една социална класа за сметка на друга*"[393]. Когато Маркс изобличава другаде „илюзиите на конкуренцията", това е при анализа на самата система на производство през XIX в., а не критикувайки поведението на действащите лица на капиталистическото производство. Тъй като последните извличат своята „строга регулираща власт" единствено по силата на своята обществена функция като производители, а не както в миналото по силата на една йерархия, която може да ги направи „политически или теократически господари"[394]. Именно „социалната връзка на производството се утвърждава като всемогъщ естествен закон срещу индивидуалния произвол". Колкото до мен, аз защитавам „екстериорността" на капитализма преди и след XIX в.

За Ленин в един добре известен пасаж (1916 г.)[395] капитализмът става „империализъм" в началото на XX в. Той променя смисъла си „едва на определена, много висока степен на своето развитие, когато някои основни свойства на капитализма започват да се превръщат в своята противоположност... Основното от икономическа гледна точка в този процес е смяната на свободната конкуренция с капиталистическите монополи... Свободната конкуренция е основната черта на капитализма и по-общо на търговското производство." Безполезно е да казвам, че не съм съгласен в този пункт. Но, добавя Ленин, „в действителност монополите не елиминират изцяло свободната конкуренция на пазарната икономика, от която произлизат, а съществуват над и редом с нея". Тук аз съм абсолютно съгласен с него. С мои думи аз бих казал така: „Капитализмът (от вчера и днес, разбира се, с фази на повече или по-малко силен монополизъм) не елиминира изцяло свободната икономика на пазарната икономика, от която произлиза (и от която се храни). Той съществува над нея и наред с нея." Понеже твърдя, че икономиката на XV–XVIII в., която е преди всичко, изхождайки от известни предварително развити „ядра", завоюване на пространство посредством триумфираща пазарна и разменна икономика, на свой ред съдържа два етажа според същото разделение по вертикала, което Ленин приписва на „империализма" от края на XIX в.: монополите, де факто или де юре, и конкуренцията; с други думи, капитализмът такъв, какъвто се опитах да го дефинирам, и пазарната икономика в развитие.

Ако имах вкуса на Зомбарт към систематични и дадени веднъж завинаги обяснения, бих изтъкнал играта, спекулацията в качеството им на главен елемент на капиталистическото развитие. Видяхме неведнъж в тази книга да се появява подхвърлената идея за риска, играта, мошеничеството, с основното правило – да се създаде контраигра.[396] Като се използват обичайните механизми и инструменти на пазара, да се накара тази последната да функционира *по друг начин*, даже на обратно. Можем да се позабавляваме, като създадем история на капитализма като своего рода особено проявление на теорията за играта. Но това би означавало да намерим отново под прозрачната простота на думата *игра* различни и противоречиви конкретни реалности – прогнозируема игра, правилна игра, законна игра, игра на обратно, мошеническа игра... Нищо, което би могло да влезе лесно в една теория!

Един нов начин на живот: Флоренция на Quattrocento

Днес при ретроспективен поглед не бива да отричаме, че западният капитализъм в края на краищата създава нов начин на живот, нови начини на мислене, които го съпътстват и са съпътствани от него. Нова цивилизация? Силно казано. Цивилизацията е натрупване в продължение на доста по-дълго време.

Но все пак ако има изменение, откога датира то? Макс Вебер твърди, че е от протестантството, следователно не по-рано от XVI в.; Вернер Зомбарт – от Флоренция на XV в. Ото Хинце[396] твърди, че единият се изказва в полза на Реформацията, а другият – на Ренесанса.

Според мен няма съмнение: в този пункт Зомбарт е прав. Флоренция след XIII в. и най-вече през XV в. е капиталистически град, какъвто и смисъл да влагаме в тази дума[397]. Преждевременността, аномалността на такова зрелище поразяват Зомбарт и това е естествено. Това, което е по-малко естествено, е, че построява целия си анализ върху един-единствен град – Флоренция (Оливър Кокс също толкова убедително се изказва в полза на Венеция от XI в. и ние ще се върнем към това), и върху едно-единствено свидетелство, принадлежащо безспорно на славен човек – Леон Батиста Алберти (1404–1472), архитект, скулптор, хуманист, наследник на семейство с бурна съдба, могъщо от дълго време. Алберти икономически колонизират Англия през XIV в., впрочем те са толкова многобройни, че английските документи говорят често за *Albertynes*, сякаш подобно на жителите на Ханзата или Лука, или дори флорентиците, сами по себе си формират нация! Самият Леон Батиста дълго време живее в изгнание и за да избяга от суетността на земния живот, встъпва в монашески орден. В Рим към 1433–1434 г. той написва първите три *Libri della Famiglia**. Четвъртата е завършена във Флоренция през 1441 г. Зомбарт разкрива в тях един нов климат: възхвала на парите, разбиране за ценността на времето, необходимостта да се живее пестеливо – всички буржоазни принципи в ранната им младост. А това, че този църков-

* *Книги за семейството (ит.). – Бел. прев.*

ник принадлижи към стария род на потомствени търговци, уважавани за тяхната добросъвестност, усилва значението на речта му. Парите са „коренът на всяко нещо"; „с пари [предпочитам да преведа: *con denarii* като „*с пари*"] можем да имаме градска къща или вила и всички професии, всички занаятчии се трудят като слуги за този, който има пари. Този, който ги няма, е излишен, за всяко нещо са необходими пари." Ето едно ново отношение към богатството; някога са го разглеждали като препятствие по пътя към спасението. Същото е и по отношение на времето: преди то било смятано за принадлежащо само на Бога. Да се продава (под формата на лихва), означава да се продава *non suum*, нещо, което не ти принадлежи. И така времето отново става едно от измеренията на живота, човешко богатство, което е по-добре да не се губи. Същото е по отношение на лукса: „Добре запомнете това, синове мои, пише Алберти, нека вашите разходи никога да не превишават вашите приходи." Това ново правило осъжда парадирането на благородниците. Както казва Зомбарт, „става въпрос да се въведе духът на спестовност не в мизерните домашни стопанства на простолюдието, които едва засищат глада си, а в къщите на богатите"[398]. Следователно сякаш капиталистическият дух вече присъства тук.

Не, отговаря Макс Вебер в една интелигентна и точна критическа бележка[399]. Не, Алберти само повтаря уроците на античната мъдрост; някои от фразите, подчертани от Зомбарт, се намират почти непроменени у Цицерон. И освен това какво изкушение е да се каже, че се касае само за едното управление на дома, за икономиката в етимологическия смисъл на думата, а не в хрематистката, тоест в смисъла на потока на богатства чрез пазара. Това означава с един удар да изпратим Алберти в тази обширна *Hausvaterliteratur*, литература за доброто управление на дома за главите на семейство, от която толкова германски съветници ще се ползват до XVIII в., за да не се скъпят на препоръки, често добри, но само косвено отнасящи се до търговията.

И все пак Макс Вебер е този, който греши. За да се убеди в това, на него му стига да прочете *Libri della Famiglia*, за които цитатите на Зомбарт дават прекалено тясна представа. На него му стига да се позове на други свидетели на флорентинския живот. Нека да дадем думата на Паоло Черталдо и да изслушаме показанията му[400]. „Ако имаш пари, не спирай, не ги пази мъртви при себе си, защото по-добре залудо работи, залудо не стой, тъй като дори и да не спечелиш нищо, работейки, най-малко няма да загубиш чувството си за сделките." Или: „Труди се непрестанно и се старай да печелиш." Или още: „Прекрасно нещо и велика наука е да умееш да печелиш пари, но още по-красиво и голямо качество е да умееш да ги харчиш с мярка и там, където трябва." Да си спомним, че един от персонажите в диалозите на Алберти казва почти същото: „Времето е пари." Ако капитализмът се познава по „духа" и се определя по тежестта на думите, тогава Макс Вебер греши. Можем обаче да си представим неговия отговор: в края на краищата тук няма нищо друго освен алчност. А капитализмът е също и друго нещо, даже противоположно. Той е вътрешно самообладание, „задръжка, умереност или най-малко сякаш рационално сдържане на ирационалния импулс към алчността".

И ето ни отново в началната ни точка! Днешният историк ще помисли, че тези изследвания на квинтесенцията имат своята ценност, своята привлекателност, но в никакъв случай не могат да бъдат достатъчни и че ако искаме да обхванем произхода на капиталистическите начини на мислене, ще трябва да преодолеем омагьосания свят на буквите. Нужно е да видим реалностите, а за това да се отправим в средновековните италиански градове и да се спрем на тях. Съветът на Маркс.

Друго време, друг светоглед

Впрочем никой днес не може да избяга от чувството на известна ирационалност, следейки дебата между Зомбарт и Вебер, от чувството, че дискусията е напразна, че е почти безсмислена. Може би това, което най-много ни пречи в дадения случай и ни „дистанцира", е нашият собствен житейски опит. Няма нищо по-естествено от това, че Макс Вебер през 1904 г. и Вернер Зомбарт през 1912 г. имат чувството, че бидейки в Европа, са в най-важния център на света, на науката, на разума, на логиката. Но ние загубихме тази увереност, този комплекс на превъзходство. Защо една цивилизация да е *in aeternum** по-интелигентна, по-рационална от някоя друга?

Макс Вебер си задава този въпрос, но след известни колебания се връща на мнението си. За него, както и за Зомбарт, всяко обяснение на капитализма се свежда до някакво структурно и необходимо превъзходство на западния „дух". Докато това превъзходство е породено също от случайностите, насилията на историята, от една грешка при раздаването на картите в световната игра. Безсмислено е да преправяме световната история заради нуждите на някаква причина, още по-малко заради някакво обяснение. Но да предположим за един момент, че китайските джонки достигат нос Добра Надежда през 1419 г., в разгара на европейската рецесия, която ние нарича-ме Стогодишната война. И че господството на света се обръща в полза на огромната далечна страна, на този друг полюс на гъсто населените пространства?

И друга перспектива, носеща отпечатъка на своята епоха: капитализмът изглежда за Макс Вебер като завършек, откриването на обетованата земя за икономиката – завършващият етап на прогреса. И никога (може би моят прочит не е достатъчно внимателен) като крехък порядък и може би преходен. Днес в смъртта или най-малко в промените във веригата на капитализма няма нищо невероятно. Те се случват пред очите ни. Във всеки случай капитализмът „вече не ни изглежда като последната дума на историческата еволюция"[401].

---

* *За вечни времена (лат.). – Бел. прев.*

КАПИТАЛИЗМЪТ ИЗВЪН ЕВРОПА

Подобно на Европа, останалата част от света в продължение на векове има нужда от производство, обмен, увеличаване на паричното обръщение. Абсурдно ли е да търсим сред тези съчетания знаците, които предвещават или олицетворяват определен капитализъм? С готовност бих казал като Дельоз и Гатари[402], че „в известен смисъл капитализмът обхваща всички форми на обществото", най-малко капитализмът такъв, какъвто аз го познавам. Да признаем направо, че изграждането му успява в Европа, загатнато е в Япония и претърпява неуспех (изключенията потвърждават правилото) почти навсякъде другаде – по-точно казано, там то не завършва.

За това има две главни обяснения: едното – икономическо и пространствено, другото – политическо и социално. Обяснения, които можем само да скицираме. Но колкото и несъвършено и като цяло отрицателно да ни изглежда изследване от такъв порядък, на основание на данни, зле проучени и събрани от европейски и неевропейски историци, тези очевидни неуспехи и полууспехи свидетелстват за капитализма като общ проблем и в същото време като частен проблем на Европа.

Чудесата на търговията на далечно разстояние

Предварителните условия на всеки капитализъм зависят от обръщението, даже може от пръв поглед да се каже, че зависят единствено от него. И колкото по-голямо пространство обхваща това обръщение, толкова то е по-плодоносно. Този елементарен детерминизъм действа навсякъде. Така неотдавнашният труд на Евелин Сакакида Павски показва, че във Фудзиен през XVI в. и в Хунан през XVIII в. крайбрежните части на тези две китайски провинции, облагодетелствани от морето, открити за търговията, са гъсто населени, напредничави, със селячество, което изглежда доволно, докато вътрешните райони със същите оризища и същите хора, затворени в себе си, са по-скоро мизерни. Оживление от едната страна, неподвижност от другата: правилото действа във всички мащаби и за всички региони на света.

И ако този фундаментален контраст ни поразява особено в Китай и в Азия от тези далечни векове, то е защото там съществува огромно пространство, увеличаващо безгранично земите и морските пространства, които трябва да се преодоляват, и полумъртвите зони с ниско равнище на развитие. Тази разлика вече не е с европейски мащаби. В сравнение с тази необятност оживените зони изглеждат още по-тесни, разтеглени по протежение на направленията, по които се движат корабите, стоките и хората. Така че ако Япония се оказва изключение за Източна Азия като цяло, то е защото морето, което я обгръща, улеснява всичките ѝ комуникации, защото Сето но Уши е японското Средиземно море, малко и много оживено. Представете си едно вътрешно море във Франция, простиращо се от Лион до Париж! Разбира се, цяла Япония не се обяснява единствено чрез достойнствата на солената вода, но без нея връзките и процесите на тази своеобразна история са

почти немислими. Не е ли така и по цялото южно крайбрежие на Китай, насечено от устия на реки, където морето прорязва брега, проникващи дълбоко в него – от Фуджоу и Амой до Кантон? Тук пътешествията, морските приключения благоприятстват особен род китайски капитализъм, който не може да придобие истинските си размери, освен измъквайки се от контролирания и пълен с ограничения Китай. Този оживен вътрешен Китай е същият, който дори след 1638 г. и полузатварянето на Япония за външната търговия запазва достъп до пазара на мед и сребро на японския архипелаг в същия размер, а без съмнение, и с по-голям успех от холандците. Същият, който прибира в Манила белия метал, доставен с галиони, идващи от Акапулко. Същият, който от край време изпраща своите хора, своите различни стоки, своите занаятчии и търговци, които нямат равни във всички райони на Индонезия. По-късно настървената „китайска" европейска търговия ще направи от Кантон блестящ, взискателен пазар, раздвижващ китайска икономика като цяло и на по-високо равнище – ловкостта на неговите банкери, финансисти и заемодатели. Кохонг, групата търговци, на които пекинското правителство поверява противостоенето на европейците в Кантон, основана през 1720 г. и просъществувала до 1771 г., е един вид контракомпания на Източноиндийската, оръдие на огромните китайски богатства.

Нашите забележки биха били аналогични, ако се заемем с други свръхактивни търговски градове като Малака преди 1510 г., годината на завоюването му от португалците, или Ачем на остров Суматра около 1600 г.[403], или Бантам, Венеция или Брюш на тропиците, преди разрушителното настаняване на холандците през 1683 г., или отколешните търговски градове на Индия или ислямския свят. В дадения случай ние наистина сме затруднени в избора си. И така, предположете, че избираме Сурат на Камбайския залив в Индия. Англичаните разполагат там своята фактория през 1609 г., холандците през 1616 г., французите доста по-късно, но затова пък с блясък – през 1665 г.[404] Близко до тази последна дата Сурат достига пълния си разцвет. Големите кораби разтоварват в аванпорта Суали в устието на Тапта, малка крайбрежна река, стигаща до Сурат, но достъпна само за леки кораби. В Суали има селища от покрити с тръстика колиби за европейските и неевропейските екипажи. Но големите кораби почти не се задържат там, защото лошото време бива извънредно опасно и не е добре да се остава там през дъждовния сезон. На място остават само търговците, които се отправят към суратските фактории.

По думите на един французин[405], през 1672 г. Сурат се равнява по големина на Лион, там щедро се набройват един милион жители, оценка, предизвикваща скептично отношение. На пазара царуват банкери, търговци и комисионери бания, всеки от които с пълно право се хвали с честност, ловкост и богатство. „Можем да преброим сред тях до 30 такива, които притежават богатство от 200 000 екю и над една трета от това число, които разполагат със суми от два или три милиона". Рекордите по богатство принадлежат на един откупвач на данъци(30 милиона) и на един търговец, „който дава пари с лихва на мавърските и европейските търговци"(25 милиона). Сурат по това време е един от големите междинни пунктове на Индийския океан между Червено море, Персия и Индонезия. Той е входното и изходното пристани-

Търговец бания от Камбая и жена му, акварел от някакъв португалец, живял в Гоа и Индия през XV век. Bibliothèque Casanatense à Rome (Photo F. Quilici)

ще на Империята на Моголите, тоест място на стичане на цяла Индия, предпочитано място за среща на корабонаематели и на заемодатели. Там навлизат полиците; който се качва на кораб, е сигурен, че тук ще намери пари, твърди Таверние[406]. Именно там холандците се запасяват със сребърни рупии, необходими за търговията им в Бенгалия[407]. Друг признак за развита търговия е пълният етнически и религиозен космополитизъм. Наред с бания (заемащи първо място като посредници) и многочислените занаятчии „езичници", в града и околностите му трябва да поставим на равни или почти на равни права с тези на индусите мюсюлманската търговска общност, чиито делови връзки се простират от Червено море до Суматра и останалата част на Индонезия плюс активната колония от арменци. С изключение на китайците и японците, казва един пътешественик – Готие Шотен[408], там са представени пътешественици от цял свят и „търговци от всички нации на Индия". „Там се прави огромна търговия."

Очевидно е, че богатството на Сурат познава висоти и падения, но през 1758 г., в навечерието на установяването на английско владичество над Бенгалия, англичанинът Хенри Гроуз е в еднаква степен изненадан и впечатлен от зрелището на Сурат. Без съмнение, мимоходом той оспорва преувеличените слухове, приписващи „на големия търговец Абдургафур... търговски оборот, сравним с този на английската Остиндийска компания", но показва,

че този последният все пак „ежегодно изпраща в морето 20 търговски кораба от триста до осемстотин тона, натоварени със стоки за най-малко 20 000 лири стерлинги и няколко за 25 000 лири стерлинги". Той е малко озадачен от тези комисионери бания, които са на всичко отгоре и честни и които „за половин час с малко думи сключват сделка за 30 000 лири стерлинги". Въпреки че техните дюкяни са неугледни на външен вид, „няма такава стока, която не може да бъде намерена там" и „търговците имат навика да държат стоките си в други складове, в дюкяните си имат само мостри на стоките, които продават". Индийските тъкани, особено някои цветни мотиви и някои червени фонове, не се харесват на нашия англичанин, но вземете в ръце, казва той, един шал от кашмир и ще бъдете във възторг от материята му „мека... и толкова поразително тънка, че може да се прекара през пръстен"[409].

Да си представим по бреговете на Индия и Индонезия десетки градове, почти толкова оживени, колкото Сурат, хиляди търговци, предприемачи, превозвачи, посредници, банкери, манифактуристи. Няма ли тогава капиталисти, няма ли капитализъм? Ще се поколебаем да кажем не. Всички характерни елементи на Европа от това време са налице: капиталите, стоките, посредниците, търговците, банката, инструментите на търговията, дори пролетариатът, занаятчиите, дори ателиета с вид на манифактури в големите текстилни центрове като Ахмадабад, дори надомната работа, организирана от търговците и осигурена от специализирани посредници (механизмът ѝ е добре описан в различни статии за английската търговия в Бенгалия). И накрая дори най-важното: търговията на далечно разстояние. Но вярно е, че тази високоактивна търговска реалност присъства само в някои точки и отсъства на огромни пространства. Дали това е така в Европа от XIII и XIV в.?

Няколко довода и догадки на Норман Джейкъбс

Преди да стигнем до второто споменато обяснение – политическо и социално, – ще отворим едни дълги и полезни скоби, вдъхновени от книгата на Норман Джейкъбс *The Origin of modern capitalism and Eastern Asia*, появила се в Хонконг през 1958 г.

Мнението на Н. Джейкъбс изглежда ясно. В Далечния изток, констатира той, само Япония *днес* е капиталистическа. Да се каже, че индустриалният капитализъм там е просто подражание на европейската индустриализация, не е достатъчно обяснение. Тъй като в такъв случай защо другите страни от Далечния изток са били и са неспособни да възпроизведат модела сами? Вероятно отговорни за тази способност или неспособност да се възприеме капитализмът са *старите* структури. Така предкапитализмът ще трябва да даде отговора, а миналото – да обясни принципите на процеса. С тази цел ще съпоставим древна Япония с: 1) Китай, близък културно, но все пак много различен; 2) Европа, която културно е много далече от Япония, но може би има известни сходства с нея. И ако именно обществото, социалната организация, политическият апарат, а не културата представляват разликата между Япония и Китай, то приликата между Япония и Европа ще придобие значи-

телни размери. Предоставя ни се възможност с един замах да получим достатъчно ново обяснение на капитализма в цялост и на социалния му произход.

Всъщност книгата на Н. Джейкъбс греши, като предполага за предварително известни основните черти на европейския предкапитализъм. Впоследствие тя ще се задоволи с педантично сравнение, стъпка по стъпка, между Япония и Китай, приемайки, че случаят на Китай, който не е случай на капитализъм, е приложим *mutatis mutandis* за Индия (което, разбира се, е спорно). Не се споменава също и ислямът, което определено е значителен пропуск. Но най-голямото неудобство идва от свеждането до две противоположни категории, които ни предлагат, и това е без съмнение, прекалено подчертаване на контрастите между Китай и Япония. Достига се до диптих: това, което е черно от едната страна, е бяло от другата, с резки преходи между светлина и тъмнина, като в картина на Жорж де Ла Тур. Оттук идва рискът от произволно опростяване. Все пак е интересно и поучително да се проследи сравнението от началото до края.

Без колебание Н. Джейкъбс поставя от двете страни на везната *цялото* минало на Китай и Япония. Нещо, което одобрявам, макар и да съм доста пристрастен съдия. Не правих ли и аз същото нещо, когато ставаше въпрос за Европа, често стигайки даже до изкривяване на представата за XI в., а и по-рано от този решителен период. В произведението на Джейкъбс се дава аналогично правило за подобно решение като това на династията Хан (III в. пр. Хр.) относно наредбата за индивидуалната поземлена собственост или японският едикт от VII в., освобождаващ от данъци земите, отстъпени на определени социални категории – първооснова на японския феодализъм. Дават се и многозначителни подробности от епохата на Ашикага, които предвещават морската ориентация на Япония и бурния разцвет на пиратството ѝ из всички морета на Далечния изток, едновременно с успехите на икономика, търсеща своята или по-точно своите свободи. Под свободи разбираме нещо сравнимо със „свободите" на средновековна Европа, тоест привилегиите и препятствията срещу дейността на другите. Следователно Норман Джейкъбс имплицитно и експлицитно свежда предпоставките на капитализма до многовековна еволюция с много дълга продължителност и предоставя решението на поставения проблем на натрупването на исторически доказателства. От страна на един социолог това означава да се прояви доста рядко доверие към историята.

Следователно той ще засегне различни *функционални* дейности на обществата, икономиките, правителствените политики, религиозните организации в продължение на много векове. Всичко ще бъде разгледано: обмените, собствеността, политическата власт, разделението на труда, социалната стратификация и мобилност, родствените отношения, системите за наследяване, мястото на религиозния живот – проблемът всеки път ще е в това да се провери кое в своята неизменност най-много прилича на европейското минало и следователно се оказва носител на капиталистическо бъдеще. Резултатът е една оригинална и пространна книга, която ще резюмираме малко по нашему, добавяйки попътно нашите читателски забележки и интерпретации.

В Китай препятствието е държавата, кохерентността на бюрокрацията ѝ, към което добавям дълговечността на тази държава, която през дълги интервали прекъсва, но се възстановява винаги подобна на себе си. Тя е централизатор, в не по-малка степен морализатор, действаща в духа на конфуцианския морал, често преразглеждан, но в цялост оставащ верен на основните си принципи, които поставят културата, идеологията и религията в нейна служба, а самата държава, тоест мандарините от всички рангове – в служба на общото благо. Обществените работи, преграждането на реките, строителството на пътища, канали, сигурността и управлението на градовете, защитата на границите от чужди заплахи – всичко това е в компетенциите на държавата. Така както и борбата с глада, тоест едновременно защитата и осигуряването на селскостопанското производство, основа на всяка икономика. Това означава да се отпускат в случай на нужда парични заеми за селяните, производителите на коприна, предприемачите. Да се напълнят държавните зърнохранилища, за да се натрупат запаси в случай на бедствие. И накрая, необходимата част от тази вездесъща интервенция – да се признае само на държавата правото да облага с данъци поданиците си. Разбира се, ако императорът престане да бъде морален, небето би го изоставило. Владетелят би загубил всякакъв авторитет. Но обикновено властта му е пълна и неограничена, теоретически осигурена с всички права. Индивидуалната поземлена собственост датира от династията Хан, това е вярно, но правителството по принцип остава собственик на земята. Селяните и дори големите земеделски собственици могат да бъдат премествани авторитарно от единия в другия край на империята, също в името на общото благо и нуждите на земеделската колонизация. Така правителството като огромен предприемач си запазва правото на всички селски трудови повинности. Вярно е, че поземлената аристокрация се установява на гърба на селяните и им взема от труда, но без никакво законно право и само в случая, когато се съгласява в селата, където никой чиновник не упражнява пряко наблюдение, да представлява държавата, особено при събирането на данъци в нейна полза. Следователно самата аристокрация зависи от благоволението на държавата.

Същото е и с търговците и манифактуристите, които всевиждащата администрация винаги може да призове към ред, да държи на верига и ограничава в дейността им. В пристанищата местните мандарини контролират корабите при пристигането и заминаването им. Някои историци дори предполагат, че широкомащабните морски операции от началото на XV в. са начин за държавата да контролира печалбите от частната външна търговия. Това е възможно, но не и сигурно. Всички градове по подобен начин са наблюдавани, контролирани, разделени на квартали, на различни улици, които всяка вечер са затваряни с бариери. В такива условия нито търговците, нито лихварите, нито сарафите, нито манифактуристите, които държавата понякога субсидира, за да действат по един или друг начин, не заемат добро положение в градовете. Държавата има право да наказва и да налага с данъци когото си пожелае в името на всеобщото благо, което осъжда прекомерното богатство на индивидите като неморално и несправедливо неравенство. Престъпилият нормата, въведен отново в нея, не може да се оплаче: наказва го именно обществения морал. Само чиновникът, мандаринът или индивидът,

когото тези всемогъщи покровителстват, са изключения от правилото, но привилегиите им никога не са гарантирани. Без да искам да преувеличавам значението на един отделен случай, на Хъшън, любимия министър на император Циенлун, който след смъртта на последния през 1799 г. е убит от наследника си и богатството му е конфискувано. Това е един алчен, корумпиран, омразен човек, но най-вече собственик на много неща: колекция от картини на стари майстори, множество заложни къщи, огромен запас от злато и бижута – накратко, той е прекалено богат и още един недостатък – вече не е на служба.

Други прерогативи на държавата: неограниченото право да сече лоши монети (тежките *caixas* от сплав от мед и сребро), често фалшиви (което не им пречи да са в обръщение) и които се обезценяват, когато надписите им се изтрият или са изтрити. Неограниченото право също така да печата книжни пари, чиито притежатели не винаги били уверени, че някога ще им бъдат изплатени в звонкови монети. Търговците, многобройните лихвари, банкерите сарафи, които често работят, колкото да си осигурят оскъдния живот, събирайки повинностите за държавата, живеят в страх да не бъдат подложени на конфискация при първия признак на богатство или да не се окажат жертва на донос на съперник, желаещ да насочи срещу тях уравняващата мощ на държавата.

В подобна система натрупването е възможно само за държавата и за държавния апарат. В края на краищата Китай ще живее при своеобразен „тоталитарен" режим (ако премахнем от думата този неприятен оттенък, с който е натоварена отскоро). И в определен смисъл примерът с Китай подкрепя стремежа ни решително да разграничим *икономиката* от *капитализма*. Тъй като (противно на това, което иска да вярва Джейкъбс, изхождайки *a priori* от довода: няма капитализъм – няма пазарна икономика) Китай има солидна пазарна икономика, която нееднократно описвахме, с верига от местни пазари, гъмжащи от занятчии и пътуващи търговци, от дюкяни и места за делови срещи. Следователно като цяло са оживени и добре подхранени размените, благоприятствани от правителството, за което най-важни са постиженията в земеделието. Но на *по-високо равнище* присъства вездесъщата опека на държавния апарат и откритата му враждебност към всеки обогатил се „анормално" индивид. Така че близките до градовете терени (в Европа източник на значителни доходи и на ренти за градските жители, купуващи ги на висока цена) в Китай са обложени с тежки данъци, за да се компенсира предимството, което им дава пред по-отдалечените полета близостта на градските пазари. Така капитализъм съществува само в определени групи, поддържани от държавата, надзиравани от нея и винаги повече или по-малко зависещи от милостта ѝ, такива са търговците на сол от XIII в. или кантонския Кохонг. По времето на династията Мин може да се говори най-много за наличието на определена буржоазия. И за един вид колониален капитализъм, който се съхранява и до наши дни сред китайските емигранти, особено в Индонезия.

Без да преувеличаваме обясненията на Н. Джейкъбс, в Япония жребият на капитализма е хвърлен в епохата Ашикага (1368–1573 г.) с утвърждаването на икономическите и социалните сили като независими от държавата

(става въпрос за занаятчийските корпорации, далечната търговия, свободните градове, обединените в групи търговци, които често не са длъжни да дават отчет никому). Първите признаци на такова относително отсъствие на държавната власт се появява дори още по-рано, по времето, когато се утвърждава феодалната система so'ide. Но тази начална дата е проблемна: да се каже, че феодалната система изпъква отчетливо през 1270 г., е прекалено точно за една област, в която точността рискува да се окаже погрешна и да остави в сянка предварителните условия на това зараждане, на изграждането за сметка на императорския домен на големи индивидуални поземлени собствености, които дори преди да станат наследствени по закон, ще наберат армии, за да се увековечат и защитят автономията си. Всичко това довежда до фактическото създаване за по-къс или по-дълъг срок на могъщи, почти независими провинции, защитаващи своите градове, търговци, занаяти и личните си интереси.

Това, което може би спасява Китай от феодален режим през периода на династията Мин (1368–1680 г.) и дори след това, въпреки катастрофата от монголското завоевание (1644–1680 г.), е постоянното наличие на голяма човешка маса, която предполага приемственост, възможност за завръщане към равновесие. В действителност в произхода на феодалната система съм склонен да поставя едно нулево положение и слаба заселеност, разултат или от бедствия, или от катастрофи, или от силно обезлюдяване, но в случай на нужда и изходна точка за усвояване на относително нова област. Първоначално 75% от Японския архипелаг е незаселен. „Определящ факт според Мишел Вие[410] е неговото изоставане по отношение на континента", от Корея и особено от Китай. През тези далечни векове Япония преследва отражението на китайската цивилизация, но ѝ липсва плътност на населението. Поредицата от нейните безкрайни и жестоки войни, в които малобройни части трудно успяват да подчинят противника или противниците, я обрича на хронична недоразвитост и архипелагът остава разделен на самостоятелни единици, обединението на които трудно може да се съхрани със сила и които при първа възможност се връщат към своето свободно съществуване. Така образуваните японски общества са хаотични, неравни, разделени. Наред с тяхната раздробеност съществува властта на Тенно (императорът, който се намира в Киото) – повече теократична и сакрална, отколкото светска. А също така насилствената и оспорвана власт на шогуна, един вид майордом от меровингската епоха, опиращ се на последователно сменящите се една друга повече или по-малко дълготрайни столици. В крайна сметка именно шогунатът създава правителството – *bakufu*, и разпространява неговата власт над цяла Япония при управлението на Иеясу, основателя на династията Токугава (1601–1869), която управлява до самата революция Мейджи.

Опростявайки нещата, може да се каже, че заедно с анархията, която напомня тази на европейското Средновековие, на разнообразната японска сцена, бавно формирана в продължение на векове, едновременно ще израснат: централното правителство, феодалите, градовете, селяните, занаятчиите, търговците. Японското общество настръхнало от свободи, аналогични на тези в средновековна Европа, свободи, които всъщност са привилегии, зад които можеш да се барикадираш, защитиш, да оцелееш и нищо не е определе-

но веднъж завинаги, нищо не приема едностранно решение. Дали в това има нещо от плурализма на „феодалните“ общества на Европа, създател на конфликти и движения? При Токугава, които накрая идват на власт, трябва да си представим едно равновесие, възстановяващо се безкрайно, чиито елементи са длъжни да се приспособяват едни към други, а не тоталитарно организиран режим по китайски. Победата на Токугава, която историците са склонни да преувеличават, може да бъде само една полупобеда – реална, но непълна, като тази на европейските монархии.

Разбира се, тази победа е победа на пехотинците и огнестрелните оръжия, дошли от Европа (най-вече аркебузи, тъй като японската артилерия вдига повече шум, отколкото да нанася поражения). Малко по-рано или малко по-късно даймьо трябвало да отстъпят, да приемат властта на едно ловко правителство, опиращо се на солидна армия, разполагащо с големи пътища с организирани станции за смяна на коне, които улесняват надзора и ефикасните интервенции. Те трябвало да приемат да прекарват всяка втора година в Едо (Токио), новата и отдалечена от центъра столица на шогуна, и да стоят там под един вид домашен арест. Това е задължението санкин. Когато се прибират във владенията си, те оставят жените и децата си като заложници. Един роднина на Тенно живее също в Едо и служи за заложник. За сравнение златните окови на френската аристокрация в Лувъра и Версай изглеждат като необикновена свобода. Следователно съотношението на силите се накланя в полза на шогуна. Въпреки това напрежението е очевидно и насилието остава на дневен ред. Ето като доказателство постановката, която шогунът Йемицу, един съвсем млад човек, намира за необходимо да организира, когато наследява своя баща през 1632 г., за да убеди всеки и всички в своята суверенна власт. Той свиква всички даймьо. Когато последните пристигат в двореца и се събират както обикновено в последното преддверие, те са сами. Те чакат; страдат от силния студ; не им се предлага никаква храна; над тях се спускат тишината и нощта. Изведнъж завесите се вдигат и шогунът се появява в светлината на факлите. Той говори като господар: „Смятам да третирам всички даймьо, дори и най-големите, като свои поданици. Ако сред вас има такива, на които такава покорност не им се нрави, нека си заминат, нека се върнат във владенията си и да се подготвят за война между тях и мен, нека оръжията решат.“[411] Това е същият шогун, който през 1635 г. ще учреди санкин и малко след това ще затвори Япония за чуждестранната търговия, с изключение на няколко холандски кораба и няколко китайски джонки. Това е начин да държи под контрол търговците, както държи аристокрацията.

Следователно феодалните синьори са укротени, но владенията им остават недокоснати. Шогунът извършва конфискации, но също и преразпределение на владенията. И по такъв начин феодалните фамилии ще се размножават до нашата епоха – добър тест за дълговечност. Впрочем всичко благоприятства дълговечността на феодалните родове, особено правото на старшинство, докато в Китай наследството на родителите се разделя между всички деца от мъжки пол. В сянката на тези могъщи фамилии (от които някои победоносно ще минат границата на промишления капитализъм) дълго време се съхранява клиентелата от дребни благородници – самураите. Те съ-

що ще изиграят своята роля в промишлената революция, която ще последва след Мейджи.

Но най-важното от наша гледна точка е късното, но много ефикасно установяване на свободни пазари, на свободни градове, първият от които през 1573 г. е пристанището Сакай. Могъщите занаятчийски корпорации разширяват от град на град своите мрежи и монополи, а търговските сдружения, организирани като занаятчийските корпорации, основани към края на XVII в., признати официално през 1721 г., тук-там придобиват вид на привилегировани търговски компании, аналогични с тези на Запада. Накрая, последната ярка черта: утвърждават се търговски династии, които въпреки катастрофите просъществуват отвъд всички срокове, фиксирани от Анри Пирен, понякога в продължение на векове: Коноике, Сумитоно, Мицуи. Основателят на тази последна група, свръхмощна и *днес*, е „фабрикант на саке, настанил се през 1620 г. в провинцията Исе" и чийто син щял да стане през 1690 г. в Едо (Токио) „финансов агент едновременно на шогуна и на императорския дом"[412].

И така търговците, които съхраняват предприятията си дълго време, които експлоатират даймьо, бакуфу, дори Тенно; опитни търговци, които много рано ще успеят да извлекат изгода от манипулациите с пари – пари умножаващи се, необходим инструмент за съвременното натрупване. Когато правителството се сеща да манипулира парите за собствена изгода, обезценявайки ги в края на XVII в., то ще срещне толкова силна опозиция, че няколко години по-късно ще даде заден ход. И всеки път търговците ще се измъкват невредими за сметка на останалото население.

Обществото обаче не поощрява систематично търговците; то не им предоставя никакъв социален престиж, даже напротив. Първият японски икономист Кумадзава Банзан (1619–1691)[413] съвсем не ги обича и което е показателно, издига на преден план идеала на китайското общество. Ранният японски капитализъм по всяка очевидност е ендогенен, автохтонен, израснал от само себе си. Чрез покупката на ориз, който им се доставя или от даймьо, или от слугите на даймьо, търговците се оказват в централната точка на японската икономика, на тази решителна линия, където оризът (древната монета) се превръща наистина в пари. По такъв начин цената на ориза зависи, разбира се, от реколтата, но в еднаква степен и от търговците, които се разпореждат с основния излишък на производството. Те са също и господари на главната ос, разположена между Осака, центъра на производство, и Едо, центъра на консумация, огромната столица паразит с над 1 милион жители. Накрая, те са посредници между полюса на среброто (Осака) и полюса на златото (Едо), двата метала играят един срещу друг, издигайки се над старото обръщение на медната монета, учредена през 1636 г., която е монетата на бедните на първия етаж на обмените. Към този троен поток на монети се добавят и полиците, чековете, банкнотите, следствия на една истинска фондова борса. И накрая, от необятното традиционно занаятчийство се появяват манифактурите. Така всичко се слива в посока към ранния капитализъм, който не произлиза нито от имитация на чуждите страни, нито от някакви религиозни рамки. Ролята на търговците често се състои в това да елиминират конкуренцията на първоначално силно оживените будистки ма-

настири, които впрочем самият шогун се стреми да унищожи.

Накратко, всичко е резултат на първи ред от натиска на пазарната икономика, древна, оживена, разрастваща се: пазарите, панаирите, корабоплаванията, обмените (дори да е само разпределението на рибата във вътрешността на страната). Затова пък далечната търговия, също развита от рано, особено с Китай, носи фантастични печалби (1100% при първите пътувания през XV век)[414]. Търговците са впрочем доста щедри към шогуна си през 50-те години на XVIII в., надявайки се на завладяването на Филипините. За тяхно нещастие външната търговия – този необходим и решаващ съставен елемент на капиталистическата структура – скоро ще липсва на Япония. След затварянето на страната през 1638 г. чуждестранната търговия е силно ограничена, ако не и премахната от шогуна. Историците твърдят, че контрабандата смекчила последствията от тази мярка, особено контрабандата през най-южния остров Кюшю и през пустинното островче, наречено Островът на мълчанието в Корея. Това е прекалено силно казано, дори и да има доказателства за активна контрабанда, каквато между другото се извършва от търговците от Нагасаки или от владетеля на Сацуми от могъщия род Симадзу, който през 1691 г. има кореспонденти в Китай, за да организира по-добре незаконния си трафик[415]. Не може да се отрече, че пречките и ограниченията, наложени в продължение на два века, от 1638 до 1868 г., забавят предвиждания икономически разцвет. Впоследствие Япония наваксва много бързо закъснението си. И това става по няколко причини, от които някои са конюнктурни. Но преди всичко без съмнение защото в индустриалния си подем, имитиращ Запада, тя се опира на стария търговски капитализъм, който успява отдавна търпеливо да конструира сама. Дълго време „пшеницата ще расте под снега". Заимствах този образ от старата (1930 г.) книга на Такекоши[416], който също намира невероятно икономическо и социално сходство между Европа и Япония, развиващи се самостоятелно, при аналогични процеси, дори резултатите да не са абсолютно еднакви.

Политика и най-вече общество

Да затворим тази дълга скоба и да се върнем към проблема в неговата цялост. Ще навлезем в тема, добре позната, банална, събуждаща страсти. Говорейки с марксистки категории, феодализмът подготвя пътя за капитализма – теза, на която, както е известно, Маркс не набляга в анализа си. А Джейкъбс от своя страна само го засяга, първо, колкото да отрече, че феодализмът е за капитализма необходим предварителен стадий, и, второ, да внуши, че „в исторически план... елементите, които трябва да развият капитализма" в „определени ценности, засягащи правата и привилегиите, установени през времето на феодализма *с други цели*", намират благоприятен климат за „институционализиране на собствените си позиции". Ето как аз лично бих разгледал нещата. *С изключение на градовете, рано започнали да се развиват самостоятелно*, независими градове като Венеция, Генуа или Аугсбург, където патрициатът, произхождащ от търговското съсловие, заема най-високия етаж на обществото, високопоставените търговски семейст-

ва на Запад или в Япония, когато модерността на икономиката и държавата ги тласка напред, остават на второ място. Те стигат до някакъв предел, подобно на растение, достигнало стена. Такава е съдбата на буржоазиите. В деня, в който бариерата е преодоляна, за победното семейство настъпва промяна на статуса. В друга книга написах, че тогава буржоазията изменя на себе си. Това е прекалено силно казано. В действителност тя никога не изменя на себе си в цялост; тя се реформира, борейки се с препятствията. Тези въздържани, обградени с препятствия и стремящи се към светлината, към социалния успех семейства се оказват, докато пречките продължават, осъдени на пестеливост, пресметливост, благоразумие, на добродетелите на натрупването. Още повече, че аристокрацията над нея е прахосническа, парадираща, икономически слаба – това, което аристокрацията изоставя или позволява да ѝ се вземе, е завладяно от съседната класа. В качеството на пример, бегъл, но убеждаващ, вземете лихварската дейност или по-точно лихварската политика на френската фамилия Сегие. Вече през XVI в. богатството на буржоазията и аристокрацията на мантията се увеличава не само от покупката на длъжности, земи, недвижими имоти или пенсиите, получени от краля, или от редовно получените зестри, или от разумното ръководене на стопанството от главите на семейства, а от цяла серия услуги (лихварство и др., но най-вече лихварство), предоставяни на силните на деня. Президентът* Пиер Сегие (1504–1580) приема депозити, дава заеми, приема и връща залози, получава лихви. Сключва печеливши сделки с Мари Д'Албре, дукеса на Невер: веднъж при разплащането тя продава на Сегие „сеньорията Сорел, близо до Дрьо, за 9000 екю, от които получава едва 3600, останалото отива за плащането на дълга"[417]. И това е една от десетките сделки. По същия начин президентът като лихвар ще влезе в отношения с фамилията Монморанси за отпускане на заем, които ще се справят по-добре с него, както и с различни членове на семейство Сили. В резултат на тези сделки се споменават като принадлежащи на Пиер Сегие една „висока гора" близо до Мельон, една ферма в Ескюри, близо до Оно, и т. н.[418] Тук имаме налице паразитизъм, експлоатация, фагоцитизъм. Висшата класа, бавно съзряващ плод на земните богатства и на традиционната власт, се оказва приятна храна, погълната с известен риск, но наистина с голяма печалба. Процесът е същият и в Япония, където търговецът от Осака се възползва от нещастието и прахосничеството на даймьо. По думите на Маркс там съществува централизация в ущърб на една класа и в полза на друга. Господстващата класа в един или друг момент става плячка за преследвачите си, както евпатридите** в Атина и на други места са погълнати от градовете, полисите. Разбира се, ако тази класа има сила да се защити и да реагира, възходът на другите към богатството и властта ще е труден или на моменти невъзможен. Такива конюнктури съществували дори в Европа. Но във всеки случай социалната мобилност не е достатъчна. Накратко, за да бъде една класа ефикасно погълната от друга, тоест за дълъг срок, за постоянно, трябва още и едната, и другата да имат

---

* *На парижкия Парламент. – Бел. прев.*

** *Родовата поземлена аристокрация в Древна Гърция. – Бел. прев.*

възможност да натрупват и да предават натрупаното от поколение на поколение, увеличавайки го като снежна топка.

В Китай бюрократичното общество покрива китайското общество с един практически неразкъсваем висш слой, който в случай на необходимост се възстановява сякаш от само себе си. Никоя група, никоя класа не може да се приближи до огромния престиж на образованите мандарини. Не всички измежду тези представители на реда и обществения морал са съвършени. Много мандарини, особено в пристанищата, влагат пари при търговците, които охотно купуват тяхната благосклонност. Записките на един европейски пътешественик в Кантон ни показват местните мандарини, практикуващи почти естествена корупция, обогатяващи се без угризения на съвестта. Но какъв е смисълът от натрупването на богатство, ако то принадлежи само на един човек? От пожизненото натрупване, произтичащо от длъжността, която е плод на висше образование и на конкурс, открит по-скоро за демократично попълнение[419]? Престижът на мандарините често кара заможните търговски семейства да тласкат синовете си към тези блестящи и будещи завист постове, това е техният начин „да изменят на себе си". Но синът на мандарина често не става мандарин. Семейният възход рискува да се прекъсне в един миг. Нито богатството, нито мощта на мандарините се увековечава без пречки в потомствата на господстващите семейства.

В ислямските страни в корените си ситуацията е различна, но резултатите са учудващо еднакви. Различните ситуации: висшата класа не спира не да се променя, а да бъде променяна. Османският султан в Истанбул е типичен пример: той сменя висшето общество във всеки един момент като ризата си. Спомнете си за рекрутирането на еничари сред християнските деца. Османският феодализъм, за който често се говори, е само предфеодализъм на бенефициянти; тимарите, спахийствата са пожизнени притежания. Едва в края на XVI в. се набелязва истинският османски феодализъм в капиталистическата линия на бонификациите и въвеждането на нови култури[420]. Получилата владения аристокрация се настанява особено на Балканския полуостров и успява за дълго време да задържи земите и сеньориите си за своите семейства. За историка Николай Тодоров[421] борбата за притежание на поземлената рента ще завърши с пълна победа на господстващата прослойка, която вече заема всички високи административни длъжности в държавата. Пълна победа? Би трябвало да погледнем по-отблизо. Сигурно е, че такова социално преобръщане е причина и следствие на едно мащабно преобръщане на историята, на разпадане на старата военна държава, войнствена и ориентирана към завладяване, която вече е „болен човек". Обикновена и нормална за мюсюлманска страна е картината на общество държано, в ръце и в случай на нужда тласкано от държавата, отделяно веднъж завинаги от земята, която го храни. Навсякъде гледката е една и съща, дори в Персия, където хановете са пожизнени сеньори, както и в Индия на Великите Моголи във времето на величието ѝ.

В действителност в Делхи няма „велики фамилии", които да остават такива в продължение на поколения. Франсоа Берние, доктор по медицина в университета в Монпелие и съвременник на Колбер, чувстващ се чужд във военното общество, което обкръжава Великия Могол, ни позволява да си

Моголският император Акбар (1542–1605) по пътя на войната
(Cliché B.N., Estampes)

дадем сметка прекрасно какво го обърква в това общество. Накратко, омерите и раджите са само наемници, пожизнени сеньори. Великият Могол ги назначава, но не гарантира наследяване от децата им. Разбира се, че не: той има нужда от голяма армия и плаща на хората си с това, което ние бихме нарекли бенефиций или спахийство, ако използваме турския термин, имущество, което суверенът, на който *принадлежи всичката земя по право*, дава и отнема след смъртта на титуляра. Следователно никаква аристокрация не може да израсне в земя, която постоянно ѝ е отнемана. „Всички земи в кралството, обяснява Берние, са лична собственост на него [Великия Могол]; следва, че не съществуват нито херцогства, нито маркграфства, нито фамилии, богати на земи, които съществуват за сметка на приходи и наследствени имоти." Това означава да се живее при един постоянен „*New Deal*", с постоянно и автоматично прераздаване на картите. Така тези воини са без фамилни имена, сравними с тези на Запада. „Те носят само имена достойни за воини: гръмовержец, хвърлящият мълнии, верен сеньор, съвършен, мъдър и т. н."[422] Следователно няма както на Запад звучни имена по топоними, по имена на села или региони. На върха на йерархията са само фаворитите на владетеля, авантюристи, случайни хора, чужденци, „нищожни хора", дори бивши роби. Тази странна, временна въздушна върхушка, която се разпада с английското завоевание, е нещо нормално, тъй като зависи от могъществото на владетеля и рухва заедно с него. Това, което е по-малко нормално, е, че английското присъствие успява да създаде от всички парчета големи фамилии с наследствени владения. Без да иска, англичанинът носи в Индия своите представи, европейските навици. Той ги проектира извън себе си и те му пречат да разбира и да взема на сериозно непозната социална структура, която толкова силно пленява Берние. Грешката на англичаните, основана едновременно на незнание и на корупция, се състои в това, че те вземат заминдарите (които събират данъците в села, лишени от определен притежател) за истински собственици и веднага построяват йерархия по западен образец, предана на новия господар, семейства, които се съхранили и до днес.

Единствената класа господстващи семейства, която познава Индия, е тази на търговците, манифактуристите и банкерите, които традиционно, от баща на син, управляват едновременно икономиката и администрацията в търговските градове, било то големи пристанища или оживени текстилни центрове като Ахмадабад. Тя ще се защитава по-добре и по-дълго с оръжието, което познава най-добре: парите. Тя ще корумпира нашественика, оставяйки се в същото време да бъде корумпирана от него.

Вижте какво казва лорд Клайв[423] в драматичната си реч в Камарата на общините на 30 март 1772 г., защитавайки честта и живота си от повдигнатите срещу него обвинения в злоупотреби, които няколко дни по-късно ще го накарат да се самоубие. Той привежда като пример случая с младия англичанин, пристигащ в Бенгали като писар (ние бяхме казали като дребен бюрократ). „Един от тези новаци се разхожда пеша из Калкута, защото доходите му не позволяват все още да се движи с файтон. Но той вижда писари, някои от които не са много по-старши от него по служба, и ги вижда, казвам, да се придвижват във великолепни екипажи, впрегнати с превъзходни коне с разкошни хамути или с всички удобства да се придвижват на но-

силки. Той се връща в жилището си и разказва на бенджана [бениана], при когото живее, какъв вид има колегата му. „И какво ви пречи да се сравнявате с него по великолепие“, казва бенджамът. „Аз имам достатъчно пари, трябва само да ги вземеш и дори не е необходимо да си даваш труд да ме молиш за това“... Младият човек се хваща на въдицата: той има своите коне, своята карета, своята носилка, своя харем; в стремежа си да натрупа едно състояние той изхарчва три. Но как през това време бенджамът си връща разходите? Под прикритието на авторитета на господин писаря, който през цялото време расте в службата и с бързи крачки напредва към заемането на място в съвета, по същия начин расте и бенджамът и извършва множество ненаказани беззакония. Тази практика е толкова разпространена, че осигурява на бенджама отлична сигурност. Мога да ви уверя, че британците съвсем не са непосредствените притеснители, а индийците, които се прикриват зад авторитета им и които посредством парични задължения успяват да си осигурят освобождение от всякакво подчинение [...]. Учудващо ли е, че хората се поддават на различните изкушения, на които са подложени? [...] При вас се явява един индиец и ви показва чувал със сребро. Моли ви да го приемете като подарък. Ако добродетелта ви устои на такова изкушение, той идва на следващия ден със същия чувал, но пълен със злато. Ако вашият стоицизъм продължи, той идва трети път с чувал, пълен с диаманти. Ако от страх да не бъдете разкрити откажете дори тази оферта, той разтваря вързопите си със стоки – клопка, в която човек, занимаващ се с търговия, не може да не попадне. Чиновникът взема тези стоки на ниска цена и ги изпраща на някой отдалечен пазар [забележете мимоходом уважението, предоставено на далечната търговия], където изкарва 300% печалба. Ето, следователно е пуснат новият грабител на обществото.“ Тази реч, която цитирам по френския превод в това интересно време, е лична пледоария, но нарисуваният образ не е неточен. Индийският капитализъм, старинен и жизнеспособен, се бори срещу „подчинеността“ на новия господар, прониква през новата кожа на английското господство.

Всички тези примери, макар и твърде схематизирани и разгледани прекалено бързо, не набелязват ли едно общо обяснение, което рискува да се окаже достатъчно точно в степента, в която различните случаи се съпоставят и съпоставяйки се, ни предлагат удовлетворяваща проблематика? В Европа съществува най-малко едно двойно висше общество, което въпреки превратностите на историята успява да развие родовете си без непреодолими трудности, нямайки пред себе си нито тоталната тирания, нито тиранията на своеволния владетел. По такъв начин Европа благоприятства търпеливото натрупване на богатства и развитието в едно разнообразно общество на многобройни сили и йерархии, чиито съперничества могат да се разгърнат в множество различни направления. Що се касае до европейския капитализъм, то социалният ред, основан на мощта на икономиката, несъмнено се възползва от второстепенната си позиция. Контрастирайки на социалния ред, основан единствено на привилегията по рождение, той трябва да се възприеме като ред, отбелязан с умереност, мъдрост, труд, като ред в известна степен оправдан. Политически господстващата класа привлича вниманието както върховете, които привличат мълнии. Така привилегията на сеньора неведнъж кара да се забрави привилегията на търговеца.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В края на тази втора книга – „*Игрите на размяната*“ – ни изглежда, че процесът на капиталистическото развитие, разгледан в неговата цялост, е могъл да протече само на основата на определени икономически и социални реалности, които му откриват или най-малко облекчават пътя:

1. Първото очевидно условие: жизнеспособна и прогресираща икономика. За това способстват серия фактори – географски, демографски, селскостопански, индустриални, търговски. Ясно е, че такова развитие произтича в световен мащаб, в какъвто и населението нараства навсякъде – в Европа и извън Европа, из целия ислямски свят, в Индия, Китай, Япония, до определена степен в Африка и вече из Америка, където Европа започва отново своята съдба. И навсякъде се наблюдава едно и също последователно развитие на явленията, една и съща съзидаваща еволюция: градове крепости, градове манастири, административни градове, кръстопътни градове на брега на реки и морета. Такава всеобхватност е доказателство за това, че пазарната икономика, навсякъде една и съща с известни нюанси, е необходимата банална и спонтанна основа на всяко общество, преминаващо определен праг. При достигането на прага разрастването на видовете размяна, пазарите и броя на търговците става от само себе си. Но такава базова пазарна икономика е *необходимо*, а не *достатъчно* условие за формирането на капиталистическия процес. Да повторим: Китай е отличното доказателство, че капиталистическата надстройка не се утвърждава *ipso facto* от една икономика с оживена структура и от всичко, което тя предполага. Изискват се и други фактори.

2. В действителност нужно е още обществото да съдейства, да даде за дълго зелена светлина, впрочем без и за миг да знае в какъв процес се ангажира или за какъв процес открива път за векове напред. От познатите ни примери е видно, че обществото приема предшествениците на капитализма, когато, йерархизирано по един или друг начин, то благоприятства дълговечността на родовете и това продължително натрупване, без което нищо не би било възможно. Трябва наследствата да се предават, наследствените имущества да се увеличават, свободно да се сключват печеливши съюзи; трябва обществото да се раздели на групи, някои от които господстващи или потенциално господстващи. Трябва то да бъде на стъпала, ако не с лесно, то поне с възможно социално изкачване. Всичко това предполага едно дълго, едно много дълго предварително узряване. Фактически трябва да се намесят хиляди фактори – политически и „исторически“, ако можем да се изразим така, а също и специфични икономически и социални. Става въпрос за многовековно съвкупно движение на обществото. Япония и Европа го доказват всяка по свой начин.

3. Но в крайна сметка нищо не би било възможно без своеобразната дейност на световния пазар като освобождаващо от задължения. Далечната търговия не е всичко, но е необходим преход към по-високо ниво на печалбата. Ще се върнем в цялата трета и последна книга от този труд към ролята на икономиките светове, на тези *затворени* пространства, които са конституи-

рани като особени светове, като самостоятелни парчета от планетата. Те имат собствена история, тъй като с течение на времето техните граници се изменят, те се увеличават в същото време, когато Европа се впуска в завладяването на света. С икономиките светове ние достигаме до друго ниво на конкуренцията, до друг мащаб на господството. И до често повтарящи се закономерности, които този път можем безгрешно да проследим през хронологичната история на Европа и света, през последователността на световните системи, които са наистина цялата хроника на капитализма. В миналото се казваше, но формулировката остава основателна и изразява добре това, което иска да изрази: международното разделение на труда и, разбира се, произтичащите от него печалби.

БЕЛЕЖКИ

Бележки към предговора

1. Jacques Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe développés relativement au commerce,* 1766, 1, и по-специално с. 270.

2. *Frédéric W. Maitland, Domesdaybook and Beyond*, 2-ро изд. 1921, с. 9. *«Simplicity is the outcome of technical subtlety; it is the goal, not starting point.»*

Бележки към глава 1

1. *Œuvres,* изд. La Pléiade, 1965, I, с. 1066.

2. *Ibid.,* I, с. 420.

3. Jean Romeuf, *Dictionnaire des sciences économiques,* 1956-1958, до думата : „Обръщение".

4. *Œuvres de Turgot,* G. Schelle изд., 1913-1923, с. 29.

5. Вж. „покачването" на обръщението в труда на Guillaume de Greef, *Introduction à la sociologie,* 2 том. 1886-1889.

6. Gabriel Ardant, *Théorie, sociologique de l'impôt,* 1965, с. 363. „Едно производство е много трудно за определяне като такова. "

7. P. Molmenti, *La Vie privée à Venise,* 1896, II, с. 47.

8. Julien Freund, доклад на: C. B. MacPherson, *La Théorie politique de l'individualisme possessif de Hobbes à Lockes, in: Critique,* юни 1972, с. 556.

9. Преди всичко в книгата, издадена със съдействието на C. M. Arensberg et H. W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires, Economics in History and Theory,* 1957; превод на френски: *Les Systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie,* 1975.

10. Gaston Imbert, *Des Mouvements de longue durée Kondratieff,* 1959.

11. Случайно има запазени картини от пазара в провансалското селце Пюилубие, в годините 1438-1439, 1459-1464. Там се е продавала пшеница, овес, вино, овни, козли (скопени пръчове), обработени и необработени кожи, мулета, магарета, жребчета, прасета, риба, зеленчуци, растително масло, чували с вар. Noël Coulet, «Commerce et marchands dans un village provençal du XVIe siècle. La leyde de Puyloubier», *in: Études rurales,* n°s 22, 23, 24, юли-декември 1966, с. 99-118; Alan Everitt, «*The Marketing of Agricultural Produce*» в: *The Agrarian History of England and Wales,* с. M. P. R. Finberg, IV, *1500-1640,* 1967, с. 478.

12. Paul-Louis Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires,* 1897, с. 240.

13. В Лука, 144 номерирани строителни петна на площад „Сан Микеле". A. d. S. Lucca, Officio sopra la Grascia, 196 (1705).

14. Élie Brackenhoffer, *Voyage en France, 1643-1644,* 1927, с. 47.

15. B. N., Ms. Fr., 21633, 133, относно пазара при гробището „Сен Жан".

16. Édouard Fournier, *Variétés historiques et littéraires,* 1855-1863, V, 249 (1724).

17. B. N., Ms. Fr., 21633, 153.

18. *Variétés..., op. cit.,* II, с. 124

(1735).
19. G. von Below, *Probleme der Wirtschaftsgeschichte,* 1926, с. 373.
20. Étienne Boileau, *Livre des métiers, изд.* Depping, 1837, с. 34-35, цитирано от Paul Claval, *Géoqraphie générale des marchés,* 1962, с. 115, бележки 9 и 10; с. 125.
21. Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus,* 15 изд. 1928, II, с. 482.
22. Ferdo Gestrin, *Le Trafic commercial entre les contrées des Slovènes de l'intérieur et les villes du littoral de l'Adriatique du XIIIe au XVIe siècle,* 1965, Резюме на френски език, с. 265.
23. P.-L. Huvelin, *op. cit.*, с. 18.
24. P. Chalmetta Gendron, «*El Señor del Zoco» en España,* 1973, предговор от Maxime Rodinson, с. XXXI, бележка 46; сведение на H. Bernal Diaz del Castillo, *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España.*
25. P. Jean-Baptiste Labat, *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale,* 1778, II, с. 47.
26. Simon D.Messing, в: *Markets in Afrika,* p. p. Paul Bohannan и Georges Dallon, 3-то изд. 1968, с. 384 *sq.*
27. Jacques Savary des Bruslons, *Dictionnaire universel du commerce,* 1761, III. col. 778.
28. *Diarii della cittá di Palermo, dal secolo XVI al XIX,* 2, с. 61, в: *Biblioteca storica e letteraria di Sicilia* p.p. G. di Marzo.
29. Marcel Couturier, *Recherches sur les structures sociales de Châteaudun, 1525-1789,* 1969, с. 191.
30. По сведения на Жан Нагл, който подготвя труд върху предградието Сен Жермен през XVII век.
31. A. Everitt, art. cit., с. 488, бележка 4.
32. Alberto Grohmann, *Le Fiere del regno di Napoli in eià aragonese,* 1969, с. 28.
33. *The Autobiography of William Stout of Lancaster,* с. 162, цитирано от T. S. Willan, *Abraham Dent of Kirkby Stephen, 1970, c. 12.*
34. Henri Pigeonneau, *Histoire du commerce de la France,* 1889, I, с. 197.
35. Joseph Aquilina, *A Comparative Dictionary of Maltese Proverbs,* 1972.
36. Roger Bastide, Pierre Verger, «Contribution sociologique des marchés Nagô du Bas-Dahomey», в: *Cahiers de l'Institut de science économique appliquée,* n° 95, ноември 1959, с. 33-65, и по-специално с. 53.
37. B. N., Ms. Fr., 21633, 49, октомври 1660.
38. *Ibid.* 20 септември 1667.
39. B. N., Ms. Fr., 21782, 191.
40. *Ibid.* 21633, 43, 19 септември 1678.
41. *Ibid.* 21633, 44, 28 юни 1714.
42. *Ibid.* 21782, 210, 5 април 1719.
43. *Ibid.* 21633, 46 и 67.
44. Ambroise Contarini, *Voiage de* Perse... en l'année 1473, col. 53, в: *Voyages faits principalement en Asie dans les années XIIe-XIIIe-XIVe et XVe siècle,* II, 1785.
45. Atkinson et Walker, *Manners and Customs of the Rissians,* 1803, с. 10.
46. A. N., A. E., G. P. Angleterre, 122, f° 52, Лондон, 14 януари 1677.
47. Лондон, 28 януари-7 февруари 1684, A.d.S., Florence, Mediceo 4213.
48. Edward Robinson, *The early english Coffee Houses,* 1-во изд. 1893, 2-ро изд. 1972, с. 176-177.
49. Jean Martineau, *Les Halles de*

Paris, des origines à 1789, 1960.
50. Robert Caillet, *Foires et marchés de Carpentras, du Moyen Age au début du XIXe siècle*, Carpentras, 1953, c. 11.
51. Claude Carrère, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés*, 1380-1462, 1967, c. 498.
52. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus, op. cit.*, II, c. 484-485.
53. G. D. Ramsay, *The City of London*, 1975, c. 37.
54. Georges et Geneviève Frêche, *Le Prix des grains, des vins et des légumes à Toulouse (1486-1868)*, 1967, c. 28.
55. W. Sombart, *op. cit.*, I, c. 231.
56. A. Everitt, art. cit., c. 478 и 482.
57. Pierre Deyon, *Amiens, capitale provinciale. Étude sur la sociologie urbaine au XVIIe siècle*, 1967, c. 181.
58. Marcel Baudot, «Halles, marchés et foires d'Évreux», в: *Annuaire du département de l'Eure*, 1935, c. 3.
59. Albert Babeau, *Les Artisans et les domestiques d'autrefois*, 1886, c. 97.
60. Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane*, 4-то изд. 1887, с. 75-76.
61. B. N., Ms. Fr., 21557, f° 4 (1188).
62. J. Martineau, *op. cit.*, c. 23.
63. *Ibid.*, c. 150.
64. «Économie et architecture médiévales. Cela aurait-il tué ceci», в: *Annales E. S. C.*, 1952, c. 433-438.
65. J. Martineau, *op. cit.*, c. 150. La réfection des Halles de 1543 à 1572. според Léon Biollay, «Les anciennes halles de Paris», в: *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France*, 1877, c. 293-355.
66. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, III, col. 261.
67. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais* (MM. de Villers) *à Paris en 1656-1658*, c. A.-P.Faugère, 1899, c. 87.
68. J. A. Piganiol de La Force, *Description de Paris*, 1742, III, c. 124.
69. Louis Batiffol, *La Vie de Paris sous Louis XIII*, 1932, c. 75.
70. Dorothy Davis, *A History of Shopping*, 1966, c. 74-79 и 89-90.
71. *Voyage en Angleterre*, 1728, Victoria and Albert Museum, 86 NN 2, f° 5.
72. J. Savary des Bruslons, III, col. 779. За масло, яйца, сирена, Abraham du Pradel, *Le Livre commode des adresses de Paris pour 1692*, c. E. Fournier, 1878, I, c. 296 *sq.*
73. J. Martineau, *op. cit.*, c. 204.
74. J. Savary des Bruslons, IV, col. 1146.
75. J. Babelon, *Demeures parisiennes sous Henri IV et Louis XIII*, 1965, c. 15-18.
76. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais, op. cit.*, c. *98. «Le marché aux chevaux au bout du faubourg Saint-Victor»*, A. du Pradel, *op. cit.*, I, c. 264.
77. *Journal du citoyen*, 1754, c. 306-307.
78. A. N., G^7, 1511.
79. A. N., G^7, 1668-1670, 1707-1709, *Cf. Annales*, I, c. 304.
80. A. N., G^7, 1511.
81. Jean Meuvret, в : *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1956.
82. A. N., G^7, 1701, 222. Paris, 4 декември 1713. „... откакто морето е свободно, всички стоки пристигат през Руан и разтоварват в Париж на пристана „Сен Никола"..."
83. P. de Crousaz Cretet, *Paris sous Louis XIV*, 1922, c. 29-31, 47-48.
84. *Voyage en Angleterre*, 1728, f° 36.
85. David R. Ringrose,

«Transportation and economic Stagnation in eighteenth Century Castile», в: *The Journal of Economic History*, март 1968.
86. Tirso de Molina (Gabriel Tellez dit), *El Burlador de Sevilla* в: *Théâtre de Tirso de Molina*, «Le Séducteur de Séville», 1863, с. 54.
87. Въпреки че понякога „турските пирати ги залавят досами Лисабон", British Museum, Sloane, 1572.
88. Многобройни сведения. Например *A. d. S.* Venise, Senato Terra 12, март 1494.
89. W. Hahn, *Die Verpflegung Konstantinopels durch staalliche Zwangswirtschaft nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert*, 1926. По същата тема: Dersca-Bulgaru, «Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle », в: *Congrès d'études balkaniques*, Sofia, 1966.
90. Ingomar Bog, «Das Konsumzentrum London und seine Versorgung», в: *Munich* 1965, с. 109-118. А още по-добре: от същия автор, под същото заглавие, в: *Mélanges Lütge*, 1966, с. 141-182.
91. *The Evolution of the english Corn Market*, 1915.
92. *Ibid.*, с. 122. A. S. Usher, *The History of the Grain Trade in France, 1400-1710*, 1913, с. 82, 84, 87.
93. Dorothy Davis, *A History of Shopping* 3-то изд. 1967, с. 56.
94. I. Bog, в: *Mélanges Lütge, op. cit.*, с. 150.
95. *Ibid.*, с. 147. Най-високи стойности привежда L. Stone.
96. Alan Everitt, «The Food Market of the english Town», в: *Munich 1965*, с. 60.
97. *Voyage en Angleterre*, 1728, f°s 14 и 161.
98. Относно Уелс и Шотландия вж. справките на Michael Hechter, *International Colonialism,* 1975, с. 82-83.
99. Daniel Defoe, *En explorant l'île de Grande-Bretagne,* изд. 1974, с. 103.
100. A. Everitt, в: *The Agrarian Hist., op. cit.*, с. 468, 470, 473.
101. Eckart Schremmer, *Die Wirtschaft Bayerns,* с. 613-616.
102. *Ibid.*, с. 608.
103. A.Everitt, в: *The Agrarian Hist.*, с. 469.
104. *Ibid,* с. 532 *sq.*
105. *Ibid.*, с. 563.
106. G. von Below, *op. cit.*, с. 353.
107. N. Delamare, *Traité de police,* 1705, II, с. 654.
108. *Ibid.*, 1710, II, с. 1059, 16 януари 1699. Всред прекупвачите на жито има и сукнар, препродавач на вълна, аптекар, търговец, лекар, изкупвач на митнически такси, хлебар, земеделец...
109. M. Baudot, art. cit., с. 2.
110. R. Caillet, *op. cit.*, с. 23-24.
111. Същото нещо е и при Сен Жан де Лон през 1712 и 1713, Henri Jacquin, «Le ravitaillement de Saint-Jean-de-Losne au XVIII[e]», в: *Annales de Bourgogne,* 1974, с. 131-132.
112. Moscou, A. E. A., 50/6, 474, f[os] 60 и 61, 13/24 април 1764.
113. A. N., Ms. Fr. 12 683.
114. Saint-Malo, 29 юни 1713, A. N., G^7, 1701, f° 120.
115. R. L. Reynolds, «In Search of a Business Class in thirteenth Century Genoa », в: *J. of Economic History,* 1945.
116. Franck Szenura, *L'Espansione urbana di Firenze nel Dugento,* 1975.

117. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Territoire de l'historien,* 1973, «Le mouvement des loyers parisiens de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle», с. 116 *sq.*
118. Cesena, Bib. Malatestiana, Cassetta XVI, 165, 39.
119. *Variétés,* IV, с. 105 et *sq.*
120. J. Babelon, *op. cit.,* с. 15-18.
121. Съгласно неиздадения труд на Jean Nagle.
122. Museo Correr, P. D., C. 903, f° 12, Andrea Dolfin, венециански пратеник в Париж, до Andréa Tron, 13 август 1781.
123. G. Huppert, труд, чието издаване е предстоящо, вероятно заглавие: *Vivre noblement,* ръкопис, с. 127.
124. Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* 2 изд. 1966, с. 124 *sq.*
125. Eugenio Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI,* 1839-1863, VIII, с. 257.
126. Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle,* 1966, II, с. 897.
127. A. du Pradel, *op. cit.,* I, с. XXVI, II, с. 333 *sq.*
128. Yvonne Bezart, *La Vie rurale dans le Sud de la région parisienne, 1450-1560,* 1929, с. 68 *sq.*
129. E. Schremmer, *op. cit., passim* et notamment с. 219, 685.
130. *Le Capital,* Éd. sociales, II, с. 352: „пазарът на труда, който трябва да бъде разграничаван от пазара на роби". Между другите примери можем да посочим и търговията с роби от Истрия и Далмация към Флоренция, Сиена и Болоня, A. d. S. Venise, Senato Mar, 6, f° 136 v°, 17 август 1459.
131. J. Freund, доклад на: Bernhard Willms, *Die Antwort des Leviathan, Th. Hobbes politische Theorie,* в: *Critique,* 1972, с. 563.
132. A. N., A. E., B^1^, 598, Gênes, 31 март 1783; David Ricardo, *Principes de l'économie politique,* изд. от 1970, с. 67.
133. Eric Maschke, «Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters», в: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters,* pp. W. Rausch, отделен тираж, с. 20.
134. *Acta hungarica,* XXIV, с. 30.
135. Marcel Poète, *Une Vie de cité, Paris de sa naissance à nos jours,* 1924, с. 301.
136. Robert-Henri. Bautier «A propos d'une société lucquoise à Lyon au XIIIe siècle. Les contrats de travail au Moyen Age», в: *Bulletin philologique et historique (avant 1610),* 1964, с. 162-164.
137. Antonio H. de Oliveira Marques, *Daily Life in Portugal in the late Middie Ages,* 1971, с. 186-188.
138. Marcel Delafosse, «Les vignerons d'Auxerrois (XIVe-XVIe siècles)», в: *Annales de Bourgogne,* t. 20, n° 77, януари-март 1948, с. 22 *sq.*
139. Ernst Pitz, в: *Wirtschaftliche und soziale Probleme der gewerblichen Entwicklung im 15.-16. Jahrhunderten nach Ansich-Nieder Deutschen Quellen,* publié par F. Lütge, 1968, с. 35. Brigit Fiedler, *Die gewerblichen Eigenbetriebe der Stadt Hamburg im Spätmittelalter,* 1974.
140. A. Babeau, *Les Artisans et les domestiques d'autrefois, op. cit.,* с. 273, бележка 1, Tallemant des Réaux (1619-1692).
141. Gustave Fagniez, *L'Économie rurale de la France sous Henri IV,* 1897, с. 55.

142. *Le Journal du sire de Gouberville,* 1892, с. 400, *Cf.* сборникът на A. Tollemer *Un Sire de Gouberville,* с. 27 *sq.*
143. E. Le Roy Ladurie, *op. cit.,* с. 202.
144. M. Baudot, art. cit., с. 8.
145. Вж. *infra* с. 220 относно орлеанската общност.
146. Според статията на René Gauchet.
147. B. N., Ms. Fr., 21672, f° 16 v°.
148. Rolf Engelsing «Der Arbeitsmarkt der Dienstboten im 17., 18. und 19. Jahrhundert», в: *Wirtschaftspolitik und Arbeitsmarkt,* p.p. Hermann Kellenbenz, 1974, с. 174.
149. *Op. cit.,* II, с. 49.
150. Peter Laslett, *Un Monde que nous avons perdu,* 1969, с. 60. E. H. Phelps-Brown и S. V. Hopkins споменават, че само една трета от населението се състои от наемни работници, цитирано от Immanuel Wallerstein, *The Modern World System,* 1974, с. 82.
151. Herbert Langer, «Zur Rolle der Lohnarbeit im spätmittelalterlichen Zunfthandwerk der Hansestädte. Dargestellt hauptsächlich am Beispiel der Hansestadt Stralsund», в: *Jb. f. Regionalgeschichte,* 3, 1968.
152. Jeffry Kaplow, *Les Noms des rois,* 1974, с. 47-48.
153. *Op. cit.,* I, с. 448.
154. Вж. *infra,* с. 444-448.
155. Цитирано от A. Babeau, *op. cit.,* с. 40.
156. Lorenzo Lotto, *Libro di spese diverse (1538-1556),* p.p. Pietro Zambelli; *Paolo Farinati, Giornale 1573-1606,* p.p. Lionello Puppi, 1968, с. XL.
157. P. Farinati, *ibid.,* с. XLIII, бележка 116.
158. Палермо 10 декември 1704. D. Francisco de Arana au Cardinal Judice. Biblioteca Comunale, Palerme, hQq 66, f°s 452 *sq.* и f° 476.
159. Benedetto Coturgli, *Della mercatura e del mercante perfetto,* Brescia, 1602, с. 50 (тази книга е написана през 1458).
160. *Vida y hechos de Estebanillo González,* в: *La Novela picaresca española,* 1966, с. 1830.
161. 12 април 1679, A. N., G^7^, 491, 505.
162. Yves-Marie Bercé, *Histoire des croquants. Étude des soulèvements populaires au XVIIe siècle dans le Sud-Ouest de la France,* 1974, I, с. 41.
163. Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris* VIII, 1783, с. 343-345.
164. Y.-M. Bercé, *op. cit.,* I, с. 242.
165. Aldo de Maddalena, Semaine de Prato, април 1975.
166. Bistra A.Cvetkova, «Vie économique des villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles», в: *Revue des études islamiques,* 1970, с. 277-278, 280-281.
167. Stefan Olteanu, «Les métiers en Moldavie et en Valachie (Xe-XVIIe siècles)», в: *Revue roumaine d'histoire,* VII, 1968, с. 180. В случая очевидно панаир=пазар.
168. *Young's Travels in France during the Years 1787, 1788, 1879,* изд. Betham-Edwards, 1913, с. 112.
169. Lazslo Makkai, Semaine de Prato, април 1975.
170. Мишле също потвърждава: при извършването на покупка на земя, „ако не се яви никакъв купувач, селянинът може да я придобие, като

заплати в златни монети", *Le Peuple,* изд. 1899, с. 45.
171. Maurice Aymard, Semaine de Prato, април 1975, относно Сицилия.
172. Emiliano Fernández de Pinedo, *Crecimiento económico y transformaciones sociales del pais vasco 1100-1850,* 1974, вж. най-вече с. 233 *sq.*
173. F. Sebastián Manrique, *Itinerario de las Missiones,* 1649, с. 59.
174. Michel Morineau, «A la halle de Charleville: fourniture et prix des grains, ou les mécanismes du marché (1647-1821)», в: *95e Congrès national des sociétés savantes,* 1970, II, с. 159-222.
175. Marco Cattini, «Produzione, auto-consumo e mercato dei grani a San Felice sul Panaro, 1590-1637», в: *Rivista storica italiana,* 1973, с. 698-755.
176. Вж. *supra,* бележка 162.
177. *Variétés,* I, 369, бележка 1.
178. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais à Paris en 1656-1658, op. cit.,* с. 30.
179. E. Brackenhoffer, *op. cit.,* с. 116.
180. Ignace-François Limojon de Saint-Didier, *La Ville et la république de Venise,* 1680, с. 68.
181. Charles Carrière, *Négociants marseillais au XVIIIe siècle,* 1973, I, с. 165.
182. G. William Skinner, «Marketing and social structure in rural China», в: *Journal of Asian Studies,* novembre 1964, с. 6. По-късните пазари в Сечуан *infra,* с. 96-97.
183. Abbé Prévost, *Histoire générale des voyages...* (1750), VIII, с. 533.
184. Marcel Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles,* с. 195, статията «Échoppe».
185. A. Everitt, в: *The Agrarian History..., op. cit.,* с. 484.
186. Robert Marquant, *La Vie économique à Lille sous Philippe le Bon,* 1940, с. 82.
187. Сравнение на К. Маркс, *Œuvres,* I, с. 902.
188. R. Marquant, *op. cit.,* с. 82.
189. A. H. de Oliveira Marques, *op. cit.,* с. 201.
190. E. Brackenhoffer, *op. cit.* с. 97.
191. B. N., Ms. Fr., 21633, f°s 1, 14, 18, 134.
192. A. d. S. Florence, Mediceo 4709, Paris, 27 юни 1718.
193. Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1966, *passim* и с. 143 *sq.*
194. A. N., G^7, 1686, 156. Mémoire sur la décoration des commerçants.
195. A. N., F^{12}, 724, 11 април 1788.
196. Общественото презрение в Италия, например в Лука, е насочено към дребния продавач, а не към истинския търговец, Marino Berengo, *Nobili e mercanti nella Lucca del Cinquecento,* 1963, с. 65.
197. Alfred Franklin, *La Vie privée d'autrefois au temps de Louis XIII,* I. *Les Magasins de nouveautés,* 1894, с. 22 *sq.*
198. P. Boissonnade, *Essai sur l'organisation du travail en Poitou,* I, с. 287.
199. Archives de Cracovie, кореспонденцията на Federigo Aurelio (3 септември 1680-20 март 1683), фондове Италия. 3206.
200. W. Sombart, *op. cit.,* магазинът на един еврейски галантерист, II, с. 455 и следващите върху проблема като цяло.
201. T.S. Willan, *Abraham Dent of*

Kirkby Stephen, op. cit.
202. Според T. S. Willan, *op. cit.*
203. E. Schremmer, *op. cit.*, с. 173-175.
204. A. N., F^{12}, 116, f^0 58 *sq.*, 28 май 1716.
205. A. N. G^7, 1686, 156 - към 1702.
206. *Journal de voyage de deux jeunes Hollandais, op. cit.*, с. 76.
207. E. Brackenhoffer, *op. cit.*, с. 117.
208. *Journal de voyage de deux jeunes Hollandais, op. cit.*, с. 50.
209. Tirso de Molina *op. cit.*, с. 107.
210. Y.-M. Bercé, *op. cit.*, с. 222 и 297 и до справките от думата „кабаре" до показалеца.
211. Miguel Capella и Antonio Matilla Tascón, *Los Cinco Gremios mayores de Madrid,* 1957, с. 13 и бележка 23. *Cf.* Lope de Vega, *La Nueva Victoria de Don Gónzalo de Córdoba.*
212. E. Schremmer, *op. cit.*, с. 595.
213. A. N., A. E., C. P. Angleterre, 108, f° 28.
214. *The Complete English Tradesman,* Londres, 1745, II, с. 332 и 335.
215. *Voyage en Angleterre, op. cit.*, f° 29.
216. L. Batiffol, *op. cit.*, с. 25-26.
217. Вж. първия том на настоящия труд, изд. 1967, с. 193-194.
218. W. Sombart, *op. cit.*, II, с. 465; *Mémoires de la baronne d'Oberkirch,* 1970, с. 348 и бележка 1, с. 534.
219. A. Franklin, *La Vie privée d'autrefois au temps de Louis XIII,* I, *Les Magasins de nouveautés, op. cit., passim,* с. 20 и 40.
220. A. de Malte, 6405, началото на XVIIIe век.
221. Jean-Baptiste Say, *De l'Angleterre et des Anglais,* 1815, с. 23.
222. Все още не е направено проучване. Ето някои ориентири. Във Валядолид през 1570 г. на всеки 40 000 жители се падат 1870 занаятчийски и търговски дюкяна, тоест, грубо пресметнато, по един на всеки 20 жители. (Bartolomé Bennassar, *Valladolid au siècle d'or,* 1967, с. 168). В Рим през 1622 г. съотношението е същото: 5578 дюкяна на 114 000 жители (Jean Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle,* 1957-1959, I, с. 377 и 379). Относно Венеция вж. също, Daniele Beltrami, *Storia della popolazione di Venezia dalle fine del secolo XVI alla caduta dalta Republica,* 1954, с. 219, и относно Сиена вж. списъка на всички занаяти в града през 1762 г. (A. d. S. Sienne, Archivio Spannochi B 59). Относно Гренобъл през 1723 г. вж. E. Esmonin, *Études sur la France des XVIIe et XVIIIe siècles,* 1964, с. 461 и бележка 80.
223. W. Sombart, *op. cit.*, II, с. 454.
224. *Wirtschafts-und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Slädte in neuerer Zeit,* 1963, с. 183 *sq.* В Базел от XVI до края на XVIII век галантеристите и търговците на дребно увеличават броя си с 40%, докато съвкупността от занаяти остава същата или клони към намаление.
225. Дължа на Клод Ларкие наследническия опис от магазина на един *aguardientero* от „Пласа Майор", Archivo de los Protocolos, n^0 10598, *f^os^* 372-516, 1667.
226. Проучвания на Maurice Aymard: 1548, Tribunale del Real Patrimonio 137, Livelli f°s 3561 и

1584; *ibid.,* Privilegiati, f° 8.
227. Москва, A. E. A., 35/6, 390, 84, Лондон, 7 март 1788.
228. Albert Soboul, *Les Sans-Culottes parisiens en l'an II,* 1958, *passim* и най-вече с. 163, 267, 443, 445.
229. A. N., F[12], 724.
230. Chanoine François Pedoue, *Le Bourgeois poli,* 1631.
231. Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations,* изд. от 1966, I, с. 18.
232. *Médit...,* I, с. 293.
233. Jean-Jacques Hémardinquer, «La taille, impôt marqué sur un bâton (Landes, Pyrénées, Bourgogne)», в: *Bulletin philologique et historique* (до 1610), 1972, с. 507-512.
234. Lucien Gerschel, «L'Ogam et le nom», в: *Études celtiques,* 1963, с. 531-532; *supra,* I, изд. от 1967, с. 357-358.
235. D. Defoe, *op. cit.,* с. 356.
236. A. du Pradel, *op. cit.,* II, с. 60.
237. A. de Paris, 3 B 6 27, 26 февруари 1720.
238. *Variétés,* II, с. 136.
239. *Variétés,* VI, с. 163.
240. A. D. Isère, II E, 621 и 622.
241. *Les Mémoires de Jean Maillefer, marchand bourgeois de Reims (1611-1684),* 1890, с. 16.
242. A. N., F[12], 863-7, 7 октомври 1728.
243. По сведения на Траян Стоянович.
244. Georges LIVET, «Les Savoyards à Strasbourg au début du XVIIIe siècle», в: *Cahiers d'histoire,* IV, 2, 1959, с. 132.
245. José Luis Martin Galindo, «Arrieros maragatos en el siglo XVIII» в: *Estudios y Documentos,* n° 9, 1956; *Médit...,* I, с. 408.
246. M. Capella, A. Matilla Tascón, *op. cit.,* с. 14 и 22.
247. Marius Kulczykowski, «En Pologne au XVIIIe siècle: industrie paysanne et formation du marché national», в: *Annales* E. S. C., 1969, с. 61-69.
248. D. Defoe, *op. cit.,* II, с. 300.
249. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* думата: «Forain», col. 707.
250. Maurice Lombard, «L'évolution urbaine pendant le Haut Moyen Age», в: *Annales E. S. C.,* XII-1957; Édouard Perroy, *Histoire du Moyen Age,* „Сири на гръцки език означава евреи и християни", с. 20.
251. *Variétés,* III, с. 36.
252. E. Schremmer, *op. cit.,* с. 604.
253. Robert Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. La Bibliothèque bleue de Troyes,* 1964, с. 56.
254. W. Sombart, *op. cit.,* II, с. 446.
255. Claude Nordmann, *Grandeur et liberté de la Suède (1660-1792),* 1971, с. 36.
256. По сведения на Анджей Вичански.
257. Москва, A. E. A. 84/2, 420, f°s 10-11, Leipzig, 6/17 октомври 1798; и 84/2, 421, f° 3 v°, Leipzig, 8-19 януари 1799.
258. A. N. G[7], 1695, f° 202. Доклад на Амло, Париж, 20 септември 1710. Амбулантни търговци евреи в Тулуза (1695) по сведения на Жермен Мартен и Марсел Безансон, *L'Histoire du crédit en France sous le règne de Louis XIV,* 1913, с. 189; във Валон (злодеянията им), архиви на Калвадос, C 1419 (1741-1788).
259. E. Fournier, *Le Théâtre français aux XVIe et XVIIe siècles,* 1874, II, с. 288.

260. *The Scandinavian Economic History Review,* 1966, n° 2, с. 193.
261. A. d. S. Bologne, II-C, 148-150, 1595.
262. Heinrich Bechtel, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands,* II, с. 392, бележка 286.
263. E. Brackenhoffer, *op. cil.,* с. 115 и 144. Грозде, стафиди, вж. Littré до думата „Грозде".
264. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières,* предстоящо издание, ръкопис, с. 213, по сведения от Граденига.
265. Guy Patin, *Lettres,* III, с. 246.
266. Jacques Accarias de Sérionne, *La Richesse de la Hollande,* 1778, II, с. 173.
267. B. N., Ms. Fr., 14667, 131.
268. *La Response de Jean Bodin à M. de Malestroit,* 1568, p.p. Henri Hauser, 1932, с. XXXVIII.
269. Архивен фонд на доктор Моран, Бон сюр Менож (Горна Савоя).
270. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 679; V, col. 915-916.
271. Архиви Моран, Жозеф Перола до своя баща, Люцерн, 13 май 1819.
272. *Gazette de France,* Madrid, 24 май 1783, с. 219.
273. Вж. *Il Libro dei vagabondi,* p.p. Piero Camporesi, 1973, въведение, множество сведения в европейски литературни източници.
274. Ernst Schulin, *Handelsstaat England,* 1969, с. 117 и 195. Португалски амбулантни търговци в Нидерландия в началото на XVI век. J. A. Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales... à Anvers 1488-1567,* 1925, с. 25-27.
275. David Alexander, *Retailing in England during the Industrial Revolution,* 1970, с. 63 *sq.* През 1780 г. в Лондон законопроектът за премахване на амбулантната търговия среща силна съпротива от страна на английските манифактуристи (на вълна и лен), които в своите петиции до общините привеждат данни за огромната маса от стоки, продавана по този начин, D. Davis. op. cit., с. 245-246.
276. Jean Drouillet, *Folklore du Nivernais et du Morvan,* 1959; Suzanne Tardieu, *La Vie domestique dans le Mâconnais rural et pré-industriel* 1964, с. 190-193.
277. Архиви Моран, Ж. К. Перола до жена си, Женева, 5 август 1834.
278. A. N., F^{12}, 2175, Metz, 6 февруари 1813.
279. A. N., F^{12}, 2175, Paris, 21 август 1813.
280. Basile H. Kerblay, *Les Marchés paysans en U. R. S. S.,* 1968, с. 100 *sq.*
281. Jean-Paul Poisson, «De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVIIe-XXe siècles)», в: *Revue historique,* n° 505, 1973, с. 5-22.
282. Вж. infra с. 331 *sq.*
283. A. N. F^{12}, 149, 77.
284. A. N. F^{12}, 721, Périgueux, 11 юни 1783.
285. W. Sombart, op. *cit.,* II, с. 566, Безспорното първенство е на *Hamburger Kommerzdeputation,* създадено през 1663.
286. J. Georgelin *op. cit.,* с. 86.
287. Piero Bargellini, *Il Bicentenario della Camera di commercio fiorentina 1770-1970,* 1970.
288. A. N., G^{7}. 1965, 12.
289. A. N., F^{12}, 151, 195.
290. A. N. F^{12}, 683, 23 декември 1728.
291. Michael Mitterauer, «Jahrmärkte

in Nachfolge antiker Zentralorte», в: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung,* 1967, с. 237 *sq.*

292. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* до думата «Landi», col. 508.

293. Félix Bourquelot, *Études sur les foires de Champagne,* 1865, с. 10.

294. E. Brackenhoffer, *op cit.,* с. 105, научава това при минаването си през Лион; той цитира Eusèbe, IV гл. 3.

295. A. N., F^{12}, 1259 D, Livry-sur-Meuse, Вандемиер, година VIII.

296. Littré, до думата «Marché». Пазарите и панаирите могат да се учредяват само с разрешение на краля. Ferret, *Traité de l'abus*, I, 9.

297. A. N., K 1252.

298. Gérard Bouchard, *Un Village immobile, Sennely-en-Sologne au XVIIIe siècle,* 1972, с. 200.

299. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 668.

300. *Ibid.,* col. 663.

301. *Ibid.,* col. 668.

302. *Ibid.,* col. 671.

303. Jean Merley, *La Haute-Loire de la fin de l'Ancien Régime aux débuts de la Troisième République, 1776-1886,* 1974, I, с. 146-147.

304. Вж. карта *supra,* с. 30.

305. Farnesiane, 668, 17. Valentano, 14 май 1652.

306. R. Gascon, *op. cit.,* 4, I, с. 241-242.

307. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 676.

308. Ernst Kroker, *Handelsgeschichte der Stadt Leipzig,* 1925, с. 85.

309. Cristobal Espejo, Las *Antiguas Ferias de Medina del Campo,* Valladolid, 1908.

310. Jean Baruzi, *Saint Jean de la Croix et le problème de l'expérience mystique,* 1931. с. 73.

311. H. Mauersberg, *Wirtschafts-und Sozialgeschichte zentral-europäischer Slädte in neuerer Zeit, op. cit.,* с. 184.

312. E. Kroker, op. *cit.,* с. 113-114.

313. Friedrich Lütge, «Der Untergang der Nürnberger Heiltumsmesse», в: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* Band 178, Heft 1/3, 1965, с. 133.

314. Ruggiero Nuti, *La Fiera di Prato attraverso i tempi,* 1939.

315. R. Caillet, *op. cit.,* с. 155 *sq.*

316. *Variétés,* IV, 327 et I, 318, бележка 2.

317. Москва; A. E. A. 84/12, 420, 7. Лайпциг, 18/29 септември 1798.

318. Francisque Michel, Édouard Fournier, *Le Livre d'or des métiers. Histoire des hôtelleries, cabarets, hôtels garnis et cafés...* Париж, 1851, 2, 10 (1511).

319. R. Caillet, *op. cit.,* с. 156 и 159.

320. *Ibid.,* с. 156.

321. A. d. S. Napoli, Affari Esteri, 801, Хага, 17 май 1768 и 8 май 1769.

322. *Gazette de France*, с. 513, Флоренция , 4 октомври 1720.

323. A. d. S. Флоренция , Fondo Riccardi 309. Лайпциг, 18 октомври 1685, Gio. Baldi до Francesco Riccardi.

324. *Médit.*, I, 347, и бележка 6.

325. P. Molmenti, *op. cit.,* II, с. 67, бележка 1.

326. *Insignia Bologne,* X-8, 1676.

327. Henry Morley, *Memoirs of Bartholomew Fair,* Londres, 1859; J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* II, col. 679, думата „панаир".

328. Цитирано от P.-L. Huvelin, *op cit.*, с. 30, бележка 1; сведение на Leroux de Linci, *Proverbes,* II, p. 338.

329. J. Savary des Bruslons, *op. cit.*, II, col. 656; B. N., Ms. Fr., 21783, 170.
330. *Voyage de deux jeunes Hollandais..., op, cit.*, с. 75.
331. A. Grohmann, *op. cit.*, с. 31.
332. R. Gascon, *op. cit.*, I, с. 169.
333. Y.-M. Bercé, *op. cit.*, с. 206.
334. E. Kroker, *op. cit.*, с. 132.
335. Lodovico Guicciardini, *Description de tout le Pays-Bas (1568)*, 3-то изд. 1625, с. 108.
336. *Gazette de France*, април 1634.
337. Oliver C. Cox, *The Foundation of Capitalism*, 1959, с. 27. В обратния смисъл, P. Chalmetta Gendron, *op. cit.*, с. 105.
338. Alfred Hoffmann, *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich*, 1952, с. 139.
339. E. Kroker, *op. cit.*, с. 83.
340. Corrado Marciani, *Lettres de change aux foires de Lanciano au XVIe siècle*, Paris, 1962.
341. Louis Dermigny, «Les foires de Pézenas et de Montagnac au XVIIIe siècle», в: *Actes du congrès régional des fédérations historiques de Languedoc*, Carcassonne, май 1952, и особено с. 18-19.
342. Robert-Henri Bautier, «Les foires de Champagne», в: *Recueils de la Société Jean Bodin*, V: *La foire*, с. 1-51.
343. F. Bourquelot, *Études sur les foires. de Champagne*, II, *op. cit.*, с. 301-320.
344. *Médit. ...*, I, с. 458 и бележка 3.
345. *Ibid.*, I, 314.
346. José Gentil da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*. 1969, с. 55.
347. *Ibid.* Вж. в показалеца «*Mercanti di conto*».
348. Domenico Peri, *Il Negotiante*, Gênes, 1638; *Médit. ...* I, с. 461.
349. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, с. 55.
350. Giuseppe Mira, «L'organizzazione fieristica nel quadro dell'economia della „Bassa" Lombardia alla fine del medioevo e nell'età moderna», в: *Archivio storico lombardo*, том 8, 1958, с. 289-300.
351. A. Grohmann, *op. cit.*, с. 62.
352. A. Hoffmann, *op. cit.*, с. 142-143.
353. Henri Laurent, *Un Grand Commerce d'exportation au Moyen Age: la draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens, XIIe-XVe siècles*, 1935, с. 37-41.
354. A. Grohmann, *op. cit.*, с. 20.
355. F. Borel, *Les Foires de Genève au XVe siècle*, 1892 и документите към тях; Jean-François Bergier, *Les Foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance*, 1963.
356. R. Gascon, *op. cit.*, I, с. 49.
357. A. N., F[12], 149, f° 59, 27 септември 1756.
358. Turgot, глава „Панаир" в „Енциклопедия", 1757 ; J. Savary des Bruslon, *op. cit.*, думата „Панаир", col. 647.
359. W. Sombart, *op. cil.*, II, с. 472 и 479.
360. A. Hoffmann, *op. cit.*, с. 143; E. Kroker, *op. cit.*, с. 163.
Трябва да отбележим, че думата *Messe* (панаир), която употребяват във Франкфурт, се възприема в Лайпциг едва през втората половина на XVII век и измества думите *Jahrmärkte* и *Märkte, ibid.*, с. 71.
361. *Médit., ...* I, 479.
362. W. Sombart, *op. cil.*, II, с. 473.

363. B. H. Kerblay, *op. cit.*, с. 85 *sq.*
364. Alice Piffer Canabrava, *O Comércio português no Rio da Prala (1580-1640),* 1944, с. 21 *sq.* J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* V, col.; 1367 *sq.*, вж. също статията, посветена на Веракрус и Картаген.
365. Nicolás Sánchez Albornoz, «Un testigo del comercio indiano: Tomás de Mercado y Nueva Espana», в: *Revista de historia de America,* 1959, с. 113.
366. Цитирано от E. W. Dahlgren, *Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique,* 1909, с. 21.
367. José Gentil da Silva, «Trafic du Nord, marchés du „Mezzogiorno", finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVIe siècle», в: *Revue du Nord,* XLI, n° 162, април-юни 1959, с. 129-152, notamment с. 132.
368. Louis Dermigny, в: *Histoire du Languedoc,* 1967, с. 414.
369. A. N. F^{12}, 1266. Проектът не се приема. Площадът на Революцията е сегашният площад „Конкорд".
370. Werner Sombart, *Apoqée du capitalisme,* 1932, изд. André E. Sayous, с. XXV.
371. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus,* II, *op. cit.,* с. 488 *sq.*
372. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* III, думата „Търговец" col. 765. *sq.*
373. Littré, *op. cit.,* думата „Corde ", с. 808.
374. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus,* II, с. 489.
375. Jean-Pierre Ricard, *Le Négoce d'Amsterdam contenant tout ce que doivent savoir les marchands et banquiers, tant ceux qui sont établis à Amsterdam que ceux des pays étrangers,* Amsterdam, 1722, с. 5-7.
376. Moscou, A. Cent. 1261-1. 774, f° 18.
377. W. Sombart, *op. cit.,* II, с. 490.
378. *Histoire du commerce de Marseille,* II. с. 466; IV, с. 92 *sq.:* V., с. 510 *sq.*
379. W. Sombart, *op. cit.,* II, с. 490.
380. A. N., F^{12}, 116, 36.
381. Raymond Oberlé, «L'évolution des finances à Mulhouse et le financement de l'industrialisation au XVIIIe siècle», в: *Comité des travaux historiques. Bulletin de la section d'histoire moderne et contemporaine,* n° 8, 1971, с.- 93-94.
382. Cardinal François-Désiré Mathieu, *L'Ancien Régime en Lorraine et Barrois... (1658-1789), Paris,* 1878, с. 35.
383. Jacqueline Kauffmann-Rochard, *Origines d'une bourgeoisie russe, XVIe et XVIIe siècles,* 1969, с. 45.
384. J. Savary des Bruslons, *op. cit.* II; думата „Склад", col. 329-330.
385. A. N., F^{12}, 70, f° 102, 13 август 1722.
386. R. Cascon, *op. cit.,* t. I, с. 158.
387. *Médit.,...* I, 525.
388. C. Carrère, *op. cit.,* с. 9.
389. Roberto Cessi et Annibale Alberti. *Rialto,* 1934, с. 79.
390. Maurice Lévy-Leboyer, *Les Banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle,* 1964, с. 254 *sq.*
391. Mateo Alemán, *Guzmán de Alfarache,* в: *La Novela picaresca española, op. cit.*,с. 551.
392. Viera da Silva, *Dispersos,* III. 340 IX, 807. *Real Plaça do Comercio* ще бъде построена едва след 1760 г. Тези данни са ми предоставени от J.

Gentil da Silva.
393. Raimundo de Lantery, *Memorias,* p.p. Alvaro Picardo y Gomez, Cadix, 1949. в: *Mélanges Braudel,* статия от Pierre Ponsot, с. 151-185.
394. R. Cessi и A. Alberti, *op. cit.,* с. 66.
395. Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter des Fugger,* 3 изд. 1922, I, с. 70.
396. Според информацията от Guido Pampaloni.
397. La loggia dei Mercanti ai Banchi се намира на 400 м от Strada Nuova, по сведения на Джузепе Фелони (писмо от 4 септември 1975).
398. R. Ehrenberg, *op. cit.,* I, с. 70.
399. R. Marquant, *op. cit.,* с. 61.
400. Jean Lejeune, *La Formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle,* 1939, с. 27.
401. Claude Laveau, *Le Monde rochelais de l'Ancien Régime au Consulat. Essai d'histoire économique et sociale (1744-1800)* ръкопис на дисертация, 1972, с. 146.
402. *Scripta mercaturae,* I, 1967, между с. 38 и с. 39, медна гравюра на Gaspar Merian, 1658.
403. E. Kroker, *op. cit.,* с. 138.
404. A.N., G^7, 698, 24.
405. *Darii di Palermo, op. cit.,* II, с. 59.
406. A. d. S. Gênes, Lettere Consoli-1/26-28.
407. Charles Carrière, *op. cit.,* I, с. 234.
408. Moscou, A. E. A., 35/6, 744, 9 *sq.*
409. C. Carrère, *op. cit.,* с. 50.
410. *Ibid.,* с. 51.
411. R. Ehrenberg, *op. cit.,* I, с. 70.
412. Raymond Bloch. Jean Cousin, *Rome et son destin,* 1960, с. 126.
413. Ch. Carrière, *op. cit.,* I, с. 232-233.
414. L.-A. Boiteux, *La Fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime,* 1968, с. 165.
415. D. Defoe, *op. cit.,* I, 108.
416. J.-P. Ricard, *Le Négoce d'Amsterdam...., op. cit.,* с. 6-7.
417. *Ibid.,* с. 6
418. F. Braudel, *supra,* I, изд. 1967, с. 360; Gino Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo,* Venise. 1961, с. 147 *sq.*
419. Federigo Melis, *Tracce di una storia economica di Firenze e della Toscana in generale dal 1252 al 1550,* записки от лекции, 1966-1967; Alfred Doren, *Storia economica dell'Italia net Medio Evo,* 1936, с. 559.
420. Adam Wiszniewski, *Histoire de la Banque de Saint-Georges de Gênes,* Paris, 1865.
421. E. Maschke, art. cit., tiré à part, с. 8.
422. *Médit. ...,* II, с. 44-45.
423. Bernard Schnapper, *Les Rentes au XVIe siècle. Histoire d'un instrument de crédit,* Paris, 1957; *Registres de l'Hôtel de Ville pendant la Fronde,* p.p. Leroux de Lincy et Douet d'Arcq, 1846-1847, t. II, с. 426.
424. R. Sprandel, *Der städtische Renten-markt in Nordwestdeutschland im Spätmittelalter,* 1971, с. 14-23.
425. Armando Sapori, *Una Compagnia di Calimalo ai primi del Trecento,* 1932, с. 185.
426. Heinrich Johann Sieveking, *Wirtschaftsgeschichte,* 1935, с. 87.
427. John Francis, *La Bourse de Londres,* 1854, p. 13; N. W. Posthumus, «The tulipomania in Holland in the years 1636 and 1637», в: *Journal of Economic and Business*

history, I, 1928-1929, с. 434-466.
428. Amsterdam 1688, réédition Madrid 1958.
429. J. G. Van Dillen, «Isaac le Maire et le commerce des actions de la Compagnie des Indes orientales», в: *Revue d'histoire moderne,* януари-февруари и март-май 1935, и най-вече с. 24 и 36.
430. J. G. Van Dillen, art. cit., с. 15, 19, 21.
431. A. N., K 1349, 132, f° 82.
432. A. N. A. E., B^1, 757.
433. A. N., K 1349, 132, f° 81.
434. Isaac de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit,* 1771. с. 311.
435. C. R. Boxer, *The Dutch Seaborn Empire 1600-1800,* 1965, с. 19.
436. Pierre Jeannin, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles,* 1969, с. 73.
437. J. de La Vega, *op. cit.,* с. 322.
438. *Le Guide d'Amsterdam* 1701, с. 65, отбелязва «Café françois». Други са посочени от Joseph de La Vega, *Die Verwirrung der Verwirrungen,* изд. Otto Pringsheim, 1919, с. 192, бележка 2, според Berg, *Réfugiés,* p. 328.
439. Michele Torcia, *Sbozzo del commercio di Amsterdam,* 1782.
440. A. N., 61 AQ 4.
441. Herbert Lüthy, *La Banque protestante en France de la Révocation de l'Édit de Nantes à la Révolution,* 1959-1961, II. с. 515.
442. A. N., 61 AQ 4, Париж 2 март 1780.
443. H. Lüthy , *op. cit.,* II, за справки: към показалеца.
444. A. N., 61 AQ 4. „Под сметка 3/3" да се разбира: на три трети между Marcet, Pictet et Cramer.
445. A. N., 61 AQ, 77 и 88.
446. J. Francis *op. cit.,* с. 23 и 87.
447. *Ibid.,* с. 27.
448. A. N., G^7, 1699, Лондон 29 май 1713.
449. J. Francis, *op. cit.,* с. 32.
450. Jean Savant, *Tel fut Ouvrard,* 1954, с. 55.
451. *Cf.* P. G. M. Dickson, *The financial Révolution in England,* 1967, с. 505-510; E. V. Morgan et W. A. Thomas, *The Stock Exchange,* 1962, с. 60-61.
452. *Ibid.* с. 65.
453. E. Schulin, *op. cit.,* с. 249 и 295.
454. P. G. M. Dickson, *op. cit.,* с. 504.
455. E. V. Morgan et W. A. Thomas, *op. cit.,* с. 17.
456. P. P. M. Dickson, *op. cit.,* с. 506.
457. Jakob van Klaveren, «Rue de Quincampoix and Exchange Alley. Die Spekulationjahre 1719 und 1720 in Frankreich und England», в: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte.* 1963, 48, 3, с. 331-359.
458. Robert Bigo, «Une grammaire de la Bourse en 1789», в: *Annales d'histoire économique et sociale.* II, 1930, с. 500 и 507.
459. Marie-Joseph Désiré Martin, *Les Étrennes financières,* 1789, с. 97 *sq.*
460. *Ibid.,* ch. VI, «Bourse», с. 68.
461. Robert Bigo, *La Caisse d'Escompte (1776-1793) et les origines de la Banque de France,* Paris, 1927, и най-вече с. 95-116.
462. *Mémoires du comte de Tilly,* 1965, с. 242.
463. Moscou. A. E. A., 93/6, 428, с. 40, Paris, 15 август 1785.
464. A. N., AQ 4.
465. Roland de La Platière, *Encyclopédie méthodique,* II, с. 2,

според C. Carrière, *op. cit.*, I, с. 244, бележка.
466. Maurice Lévy-Leboyer, *op. cit.*, с. 420, бележка 17.
467. Jacques Gernet, *Le Monde chinois,* Paris, 1972, с. 231.
468. Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730,* Paris, 1960, с. 142.
469. I. de Pinto, *op. cit.*, с. 69.
470. C'est le chiffre avancé pour la Hollande lors de la crise de 1763., A. E., Hollande, 513, с. 64.
471. M. Lévy-Leboyer, *op. cit.*, с. 709; Guy Thuillier, «Le stock monétaire de la France en l'an X», в: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1974, с. 253. В един анонимен английски текст от около 1700 г. се разграничават трийсет различни вида хартия, E. Schulin. *op cit.*, с. 287, бележка 191.
472. A. N., G^7, 1622.
473. M. Torcia, *Sbozzo del commercio di Amsterdam, op. cit.*, с. 41.
474. *Op. cit.*, I, с. 266.
475. E. Martinez Estrada, *Muerte y transfiguración de Martin Fierro,* 1948, *passim* и най-вече, I, с. 134-135.
476. Roger Letourneau, *Fès avant le protectorat,* Casablanca, 1949, cité par P. Chalmetta, *op. cit.*, с. 128.
477. P. Chalmetta, *op cit.*, с. 133-134, сведенията са на al-Maqrizi, *Kitab az-Jitat.*
478. S. Y. Labib, *Handelsqeschichte Äqyptens im Spätmittelalter 1171-1517,* 1965, с. 277, 290 и 323.
479. Nikita Elisseeff, *Nur-ad-Din,* III, p. 856, цитирано от P. Chalmetta, с. 176.
480. Carlo A. Pinelli, Folco Quilici, *L'Alba dell'uomo,* 1974, с. 219.
481. Pierre Gourou, *Leçons de géographie tropicale,* 1971, с. 106; *Pour une géographie humaine* 1973, с. 105. Най-съществената част от информацията е в колективното издание *Mount Everest,* Лондон 1963.
482. G. W. Skinner, цитирана статия.
483. Richard Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général.* INED, 1952, с. 5 *sq.*
484. J. C. Van Leur, *Indonesian Trade and Society,* 1955, с. 53, 60, 63, и т. н., и най-вече с. 135-137, 197, 200. Позицията на Van Leur се споделя от Niels Steensgaard, *The Asian Trade Révolution of the seventeenth cent.,* 1973. С противоположна позиция беше изпратената ми бележка от Daniel Thorner и трудът на M. A. P. Meilink-Roelsfesz, *Asian trade and European influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630.* 1962. Този дебат е в самата сърцевина на световната история. Ще се върна на него в том III, глава 5 на настоящия труд.
485. J.-C. Van Leur, *op. cit.*, с. 3 *sq.*
486. A. N., Marine B^7, 46, с. 256 *sq.*
487. B. N. de Lisbonne, F. G 7970; превод на Ievon Khachikian, «Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)», в: *Annales E. S. C.,* март-април 1967.
488. Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle,* 1962.
489. *Roussko-indiickie otnochenia v XVIII veke* (Руско-индийските отношения през XVIII век). Сборник документи, с. 29 *sq,* 56-65, 74, 82, 95 *sq.*
490. *Ibid.*, с. 32, 51-55, 67.
491. *Médit.* ..., I, с. 263; II, с. 577-

578.
492. Luigi Celli, *Introduction à Due Trattati inediti di Silvestro Gozzolini da Osimo, economista e finanziere del sec. XVI,* Turin, 1892, c. 2-6.
493. *Médit. ...,* II, c. 142 *sq.*
494. Jacques de Villamont, *Les Voyages du Seigneur de Villamont,* 1600, c. 102 лицева и задна страница.
495. Irfan M. Habib, «Banking in Mughol India», в: *Contribution to Indian economic history, I,* Calcutta. 1960, c. 1-20.
496. C. R. Boxer, «Macao as religions and commercial entrepot in the 16th and 17th centuries», в: *Acta asiatica,* 1974, c. 71.
497. *Voiage de Henri Hagenaar aux Indes orientales,* в: R.-A. Constantin de Renneville *Recueil des voiages qui ont servi à l'établissement et au progrès de la Compagnie des Indes orientales,* V, 1706. c. 294 и 296-297.
498. *Médit.* „... II, c. 149.
499. Abbé Prévost, *op. cit.,* VIII, 629; W. H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb,* 1923, c. 153-158.
500. Jean-Henri Crose, *Voyage aux Indes orientales,* 1758, c. 155 *sq.* „Крупният търговец Абдугафур, за който се говори, че собствената му търговия е толкова голяма, колкото тази на английската компания..."
501. Jean-Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier... qu'il a faits en Turquie, en Perse et aux Indes...,* Париж, 1676, I, c. 192, 193.
502. Louis Dermigny, *Les Mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine,* 1964, c. 76 и 189-190.
503. Dominique и Janine Sourdel, *La Civilisation de l'Islam classique,* 1968, c. 584.
504. Robert Brunschvig, «Coup d'œil sur l'histoire des foires à travers l'Islam », в: *Recueils de la Société Jean Bodin,* t. V: *La Foire,* 1953, c. 44 и бележка 1.
505. J. C. Van Leur, *op. cit.,* c. 76.
506. R. Brunschvig, art. cit., c. 52-53.
507. Ludovico de Varthema, *Les Voyages de Ludovico di Varthema ou le viateur en la plus grande partie d'Orient,* Paris, 1888, c. 21. „Ние поехме по своя път и след три дни се озовахме на едно място, наречено Мезерибе. Там останахме три дни, докато търговците си доставят и купят камили и всичко необходимо. Владетелят на споменатия Мезерибе, на име Замбе, е господар на полето, сиреч на арабите..., той има четирийсет хиляди коня, а за своя двор разполага с десет хиляди кобили и триста хиляди камили."
508. S. Y. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter ..., op. cit.,* c. 193-194.
509. *Ibid.,* c. 194.
510. R. Brunschvig, art. cit., c. 56-57.
511. S.Y. Labib, *op. cit.,* c. 197.
512. *Médit.* ... I. 190; сведения на Henry Simonsfeld, *Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-venetianischen Handels-beziehungen,* 1887; Hans Hausherr. *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. bis zur Höhe des 19. J.,* 3-то изд. 1954, c. 28.
513. William Crooke, *Things Indian,* 1906, c. 195 *sq.*
514. За подробностите, които следват, *cf.* Abbé Prévost, *op. cit.,* I, c. 414 и VIII, c. 139 *sq.*
515. W. Heyd, *Histoire du commerce*

du Levant au Moyen Age, 1936, с. 662-663.
516. Denys Lombard, *Le sultanat d'Atjéh au temps d'Iskandar Muda, 1607-1636,1967,* с. 46; сведения на John Davis. *A briefe relation of Master John Davis, chiefe pilote to the Zelanders in their East India Voyage.., 1598,* , Лондон 1625.
517. François Martin, *Description du premier voyage faict aux Indes Orientales par les Français de Saint-Malo,* 1604, цитирано от D. Lombard, *op. cit.*, с. 25, бележка 4.
518. D. Lombard, *op. cit.,* с. 113-114; сведения на Guillaume Dampier, *Supplément du voyage autour du monde...,* 1723.
519. Според данните, които ми предоставиха Michel Cartier, Denys Lombard и Étienne Balazs.
520. Étienne Balazs, «Les foires en Chine», в: *Recueils de la Société Jean Bodin,* V: *La Foire,* 1953, с. 77-89.
521. *Encyclopedia britannica,* 1969, XIII, с. 124.
522. Louis Dermigny, *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle,* 1964, I, с. 295, III, с. 1151.
523. *La Tradition scientifique chinoise,* 1974.
524. «Le marché monétaire au Moyen Age et au début des Temps modernes», в: *Revue historique,* 1970, с. 28.
525. C. Verlinden, J. Craeybeckx, E. Schol-Liers, «Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle», в: *Annales E. S. C.,* 1955, n° 2, с. 187, бележка 1: „На сегашния етап от изследванията човек може дори да се запита дали XVI век не се характеризира с концентрацията на едрата търговия в ръцете на шепа хора..."
526. «Rue de Quincampoix und Exchange Alley», в: *Vierteljahrschrift...,* art. cit. 1963.

Бележки към глава 2
1. За да не кажа *закон*, както съветва Georges Gurvitch.
2. Имам предвид най-вече Архивите на Симон Руис във Валядолид и на Франческо Датини в Прато.
3. Maillefer, *op. cit.,* с. 102.
4. F. Braudel et A. Tenenti, «Michiel da Lezze, венециански търговец (1497-1514)», в: *Mélanges Friedrich Lütge,* 1956, с. 48.
5. *Ibid.,* с. 64.
6. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident...,* II, с. 703 и бележка 5.
7. A. N. 62 AQ 44, Хавър, 26 март 1743.
8. F. Braudel и A. Tenenti, *art. cit.,* с. 57.
9. *Médit.* ... I, с. 560 *sq.*
10. *Ibid.* I, с. 285.
11. Целият пасаж по-долу е според дългия отчет на Dabiel Braems (1687) при завръщането му от Индия, където продължително е заемал главен пост в компанията. A. N., B^7, 463, f°s 235-236, 253, 284.
12. *Ibid.,* f° 125.
13. Supra, I, изд. 1967, с. 366.
14. Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Médina del Campo,* Париж, 1965, с. 307.
15. A. N., 62 AQ 33, 12 май 1784.
16. A. N., 62 AQ 33, 29 ноември 1773. Този Дюгар е син на Робер Дюгар, създателя на голямата бояджийска фабрика „Дарнтал", която фалира през 1763.

17. *Ibid.,* 34, 31 октомври 1775.
18. Смисълът на това прилагателно трябва да се разбира по смисъла на думата *погасяване*: „Действие, с което се прекратява задължение" (Littré).
19. A. N., 62 AQ 34, 14 март 1793.
20. A. N., 94 AQ1, досие n° 6.
21. A. N., 94 AQ 1, досие n° 6, f° 35.
22. Jean Cavignac, *Jean Pellet, commerçant de gros, 1694-1772,* 1967, c. 37.
23. A. N., F^{12}, 721, 25 февруари 1783.
24. A. N., 61 AQ 1, f° 28 v°, 4 април 1776.
25. A. N. 94 AQ 1, досие, 11, писмо от Пондишери на 1-ви октомври 1729.
26. Pierre Blancard, *Manuel de commerce des Indes orientales et de la Chine,* 1806, c. 40-41.
27. Ferdinand Tremel, *Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körber, 1526-1548,* 1960.
28. J. Cavignac, *op. cit.,* c. 152.
29. *Ibid.,* c. 153.
30. *Ibid.,* c. 154.
31. *Ibid.,* c. 37.
32. Romuald Szramkiewicz, *Les Régents et censeurs de la Banque de France nommés, sous le Consulat et l'Empire,* 1974.
33. Clemens Bauer, *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit,* 1936, c. 45.
34. Raymond de Roover, *Il Banco Medici dalle oriqini al declino (1397-1494) (éd.* anglaise, 1963), 1970, c. 127 *sq.*
35. A. N., 62 AQ 33.
36. Очевидно за тази сделка те са се сдружили с Дюгар при два равни дяла участие, което се описва в кореспонденцията като 2/2. Аналогично 3/3 означава съдружие с три равни дяла между три лица.
37. Fernand Braudel, «Réalités économiques et prises de conscience : quelques témoignages sur le XVIe siècle», в: *Annales E. S. C.,* 1959, c. 735.
38. A. N., G^{7}, 1698, 132, 12 април 1713.
39. Sur les *metedores,* E. W. Dahlgren, *Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique, op. cit.,* I, c. 42. Sur les *cargadoves,* John Everaert, *De internationale en coloniale handel der vlaamse Firma's te Cadiz, 1670-1740,* 1973, c. 899.
40. R. Gascon, *op. cit.,* c. 204-205.
41. Armando Sapori, *Sutdi di storia economica,* 3-то изд. 1955, II, c. 933.
42. Jean-Baptiste Tavernier, *Voyage en Perse,* изд. Pascal Pia, 1930, c. 69.
43. P. D. de Passenans, *La Russie et l'esclavage,* 1822, I, c. 129, бележка 1.
44. L. Brentano, *Le Origini del capitalismo,* 1954, немско изд., 1916, c 9.
45. Hektor Amman, «Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet», в: *Studi in onore di Armando Sapori,* 1957, I, c. 276.
46. H. Pigeonneau, *op. cit.,* I, c. 253.
47. *Médit...,* I, c. 458.
48. Формулировката е на Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. J.,* 1896.
49. Pierre Vilar, *La Catalogue dans l'Espagne moderne,* 1962, III, c. 484.
50. Mesroub J. Seth, *Armenians in*

India from the earliest times to the present day, 1937.
51. L. Dermigny, *Mémoires de Charles de Constant..., op. cit.,* с. 150, бележка 5.
52. L. Khachikian, art. cit. с. 239 *sq.*
53. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident..., op. cit.,* I, с. 35.
54. Pierre Chaunu, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques,* 1960, с. 23.
55. V. A. Parsamiana, *Relations russo-arméniennes,* Erivan, 1953, док. n°s 44 и 48-50.
56. F. Lütge, *op. cit.,* с. 253.
57. *Médit....,* I, с. 264.
58. Архиви на Малта. Liber Bullarum, 423, f° 230, 1 март и 1 април 1553.
59. *Gazette de France,* 30 януари 1649, с. 108, P. Joseph Bougerel, *Mémoires pour servir à l'histoire de plusieurs hommes illustres de Provence,* 1752 с. 144-173.
60. Louis Bergasse et Gaston Rambert, *Histoire du commerce de Marseille,* IV. 1954, с. 65.
61. Simancas, Estado Napoles, 1097, f° 107.
62. Превод на заглавието: Съкровищница на мерките, теглилките, бройките и монетите от цял свят; или познания за всички видове теглилки, мерки и монети, които уреждат търговията в целия свят, събрани благодарение на скромния клисар Люка дьо Ванан, на разноските и по молба на уважаемия господин Пиер, син на Ксакатур от Джулфа. Отпечатана благодарение и със съгласието на превеликия и възвишен лекар и свети епископ Тома дьо Ванан от църквата на Голт. Лето Господне 1600, 16 януари. Амстердам.
63. Alexandre Wolowski, *La Vie quotidienne en Pologne au XVIIe siècle,* 1972, с. 179-180.
64. L. Dermigny, La Chine et l'Occident. I, с. 297.
65. Paul Shaked, *A tentative Bibliography of Geniza Documents,* 1964; S. D. Goitein, «The Cairo Geniza as a source for the history of Mulsim civilisation», в: *Studia islamica,* III, с. 75-91.
66. S. Y. Labib, в: *Journal of Economic History,* 1969, с. 84.
67. H. Pigeonneau, *op. cit.,* I, с. 242-245.
68. *Médit. ...,* II, с. 151; Attilio Milano, *Storia degli Ebrei in Italia,* 1963, с. 218-220.
69. H. Inalcik, в: *Journal of Economic History,* 1969, с. 121 *sq.*
70. *Sephardim an der unteren Elbe,* 1958.
71. F. Lütge, *op. cit.,* с. 379-380, и най-вече H. Schnee, *Die Hoffinanz und der moderne Staat,* 3 том, 1953-1955.
72. Pierre Saville, *Le Juif de Cour, histoire du Résident royal Berend Lehman (1661-1730),* 1970.
73. Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben,* 1922.
74. H. Inalcik, art. cit., с. 101-102.
75. Lewis Hanke, «The Portuguese in Spanish America», в: *Rev. de Hist. de America,* юни1961, с. 1-48; Gonzalo de Reparaz hijo, «Os Portugueses no Peru nos seculos XVI e XVII», в: *Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa,* януари-март 1967, с. 39-55.
76. Pabio Vila, «Margarita en la colonia 1550 a 1600», в: *Revista nacional de cultura,* Caracas, octobre 1955, с. 62.
77. A. P. Canabrava, *O Comércio*

português no Rio da Prata, op. cit., с. 36-38, и, в забележка, сведения на L. Hanke и други.
78. *Ibid.*, с. 116 *sq.;* L. Hanke, art. cit., с. 15.
79. L. Hanke, *ibid.*, с. 27.
80. A. P. Canabrava, *op. cit.*, с. 143 *sq.;* Emanuel Soares da Veiga Garcia, «Buenos Aires e Cadiz. Contribuiçâo ao estudo do comercio livre (1789-1791)», в: *Revista de historia,* 1970, с. 377.
81. L. Hanke, *art. cit.*, с. 7.
82. *Ibid.*, с. 14. Citation de José Toribio Medina, *Historia del Tribunal del Santo Oficio de la Inquisición de Cartagena de las Indias,* Santiago de Chile, 1899, с. 221.
83. Gonzalo de Reparaz, «Los Caminos del contrabando», в: *El Comercio,* Lima, 18 февруари 1968.
84. Бележка по сведения на Alvaro Jara според сметките на Себастиан Дуарте, запазени в Националния архив на Сантяго.
85. Jakob van Klaveren, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. J.,* 1960, с. 151, бел. 123.
86. Genaro Garcia, *Autos de Fe de la Inquisición de México con extrados de sus causas,* 1910; Guijo, *Diario, 1648-1664,* Mexico, 2 том, 1952, ежедневна хроника, която отразява *auto de fe* на 11 април 1649, I, с. 39-47, 92-93.
87. В смисъла, който влага Lucio de Azevedo, *Epocas do Portugal económico, esboços de historia,* 1929; авторът подразбира последователните периоди, в които доминира един вид производство – захар, кафе и т. н.
88. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident..., op. cit.*, I, с. 77.
89. Johann Albrecht Mandelslo, *Voyage aux Indes orientales,* 1659, II, с. 197.
90. Balthasar Suárez до Simon Ruiz, 15 януари 1590; Simon Ruiz до Juan de Lago, 26 август 1584; S. Ruiz до Buonvisi de Lyon, 14 юли 1569, Архиви Руиз, Archive historico provincial, Валядолид.
91. Вж. *infra,* III, гл. 4.
92. M. Capella et A. Matilla Tascón, op. *cit.*, с. 181 *sq.*
93. *Médit. ...,* I, 195.
94. G. Aubin, «Bartolomäus Viatis. Ein nürnberger Grosskaufmann vor dem dreissigjährigen Kriege», в: *Viertelj. für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte,* 1940, и Werner Schultheiss, «Der Vertrag der nürnberger Handelsgesellschaft Bartholomäus Viatis und Martin Peller von 1609-15», в: *Scripta mercaturae,* I, 1968.
95. Архиви на Краков, Ital. 382.
96. *La Novela picaresca, op. cit.,* Estebanillo Gonzalez, с. 1812, 1817, 1818. Италиански търговци в Мюнхен, Виена, Лайпциг, E. Kroker, *op. cit.*, с. 86.
97. *Op. cit.*, с. 361.
98. *Europe in the Russian mirror,* 1970, с. 21 *sq.*
99. *Diarii,* 9 ноември 1519.
100. H. Sieveking, *op. cit.*, с. 76.
101. Francesco Carletti, *Ragionamenti sopra le cose da lui vedute ne' suoi viaggi* 1701, с. 283.
102. François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine (1650-1815),* 1955, с. 83.
103. F. Lütge, *op. cil.*, с. 235.
104. G. Lohmann Villena, *Las Minas de Huancavelica en los siglos XVI y XVII,* 1949, с. 159.

105. Gérard Sivery, «Les orientations actuelles de l'histoire économique du Moyen Age, dans l'Europe du Nord-Ouest», в: *Revue du Nord,* 1973, с. 213.
106. Jacques Schwartz, «L'Empire romain, l'Égypte et le commerce oriental», в: *Annales E. S. C.,* XV (1960), с. 25.
107. A. Sapori, *Una Compagnia di Calimala ai primi del Trecento, op. cit.,* с. 99.
108. Federigo Melis, «La civiltà economica nelle sue esplicazioni dalla Versilia alla Maremma (secoli X-XVIII)», в: *Atti del 60° Congresso internazionale della «Dante Alighieri»*, с. 26.
109. Pierre et Huguette Chaunu, *Séville et l'Atlantique de 1504 à 1650,* 1959, VIII-1, с. 717.
110. R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général, op. cit.,* с. 41.
111. F. Melis, art. cit., с. 26-27, и «Werner Sombart e i problemi della navigazione nel medio evo», в: *L'opéra di Werner Sombart nel centenario della nascita,* с. 124.
112. R. Gascon, *op. cit.*, с. 183.
113. G. F. Gemelli Carreri, *Voyage autour du monde,* 1727, II, с. 4.
114. *Ibid.,* IV, с. 4.
115. F. Carletti, *op. cit.,* с. 17-32.
116. Condillac, *Le Commerce et le gouvernement,* изд. E. Daire, 1847, с. 262.
117. Мишел Морино беше така добър да ми изпрати микрофилм на кореспонденцията на търговска къща „Сарди" в Ливорно с Бенджамин Бурламаки, запазена в общинските архиви на Амстердам. (Familie-papieren 1. Archief Burlamachi).
118. A. N., 62 AQ 33, Amsterdam, 27 март 1766.
119. Архиви на Париж, D^5B^6 4433, f° 48.
120. Архиви на Воронцов, Москва, 1876, том 9, с. 1-2. Венеция, 30 декември 1783, Симон до Александър Воронцов: „Тук, освен копринените тъкани, които са изключително скъпи, може да се намери всичко."
121. Claude Manceron, *Les Vingt Ans du roi,* 1972, с. 471.
122. *Médit...,* I, с. 471.
123. Barthélémy Joly, *Voyage en Espagne, 1603-1604,* p.p. L. Barrau Dihigo, 1909, с. 17.
124. Bohrepans, Лондон, 7 август 1686 (A. N., A. E., B^1, 757); Anisson, Лондон, 7 март 1714 (A. N., G 7, 1699); Carlo Ottone, декември 1670 (A. d. S. Gênes, Lettere Consoli, 1-2628); Simolin, Лондон 23 март/ 3 април 1781 (Moscou, A.E.A. 35/6, 320, f° 167); Hermann, 1791 (A. N., A. E., B^1, 762, f° 461 v°).
125. Fynes Moryson, *An Itinerary containing his ten yeeres travell,* 1908, VI, с. 70, цитиран от Антоан Мачак, «Progress and underdevelopment in the ages of Renaissance and Baroque Man», в: *Studia Historiae Oeconomicae* IX, 1974, с. 92).
126. I. de Pinto, *op. cit.*, с. 167: „Там, където има повече богатство, всичко е по-скъпо... Именно това ме кара да заключавам, че Англия е по-богата от Франция"; *François Quesnay et la physiocrafie,* изд. l'INED, 1966, II, с. 954.
127. *Voyages en France,* 1931, I, с. 137.
128. *De la monnaie,* tr. fr. de G. M. Bousquet и J. Crisafulli, 1955, с. 89.

129. Léon H. Dupriez, «Principes et problèmes d'interprétation», в: *Diffusion du progrès et convergence des prix. Ètudes internationales,* 1966, с. 7.
130. Вж. *infra,* III, глава 1. Et J. Accarias de Sérionne, *op. cit.,* 1766, 1, с. 270 *sq.*
131. Turgot, *Œuvres,* I, *op. cit.,* с. 378-379.
132. Pierre Des Mazis, *Le Vocabulaire de l'économie politique* 1965, p. 62.
133. H. и P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique de 1504 à 1650, op. cit.,* 12 том.
134. *Ibid.,* VIII-1, с. 260, бележка 2, с. 293, бележка 1.
135. Felipe Ruiz Martin, *El Siglo de los Genoveses,* предстоящо издание, Ruth Pike, *Enterprise and Adventure. The Genoese in Seville,* 1966.
136. *Gazette de France,* 14 февруари 1730, от Мадрид, с. 102.
137. Дължа тази важна подробност на J.-P. Berthe.
138. D. Defoe, *op. cit.,* I, с. 354.
139. Thomas Gage, *Nouvelle Relation conle nant les voyages de Thomas Gage dans la Nouvelle-Espagne,* 1676, 4 част, с. 90.
140. A. F., F^2, A, 21.
141. W. L. Schurz, *The Manila Galleon,* 1959, с. 363.
142. Ragnar Nurkse, *Problems of capital formation in underdeveloped countries,* 1958.
143. *François Quesnay... op. cit.,* II, с. 756.
144. *Pierre de Boisguilbert ou la naissance de l'économie politique,* éd. de l'INED, 1966, II, с. 606.
145. *François Quesnay... op. cit.,* II, с. 664 и 954-955.
146. В смисъла, в който Пиер Гуру използва израза.
147. *Médit. ...,* I, с. 409.
148. *Ibid.,* I, с. 233.
149. H. и P. Chaunu, *op. cit.,* VIII-1, с. 445.
150. A. N., G^7, 1695, 252.
151. *Ibid.*
152. J. Savary des Bruslons, *op. cit.,* IV, 1762, col. 1023, указ от 5 септември 1759 и от 28 октомври същата година, col. 1022 и 1024.
153. Paul Bairoch, *Révolution industrielle et sous-développement,* Paris, 1963 с. 201.
154. R. M. Hartwell, *The Industrial Revolution and economic Growth,* 1971, с. 181-182.
155. Cf. *infra,* III, глава 4.
156. Thomas Sowell, *The Say's Laws,* 1972; Ch. E. L. Meunier, *Essai sur la théorie des débouchés de J.-B. Say,* 1942.
157. *Œuvres, op. cit.,* I, с. 452.
158. Цитирано от R. Nurkse, *op. cit.,* с. 16.
159. Според J. Romeuf, *op. cit.,* I, с. 372.
160. Henri Guitton, *Les Fluctuations économiques,* 1952, с. 173.
161. I. de Pinto, *op. cit.,* с. 184.
162. Eli F. Heckscher, *La Epoca mercantilista,* 1943. с. 653.
163. D. Ricardo, op. *cit.,* 1970, с. 66.
164. *Ibid.,* главата за печалбите и по-специално с. 88-89.
165. «Tawney's Century», в: *Essays in Economic and social History of Tudor and Stuart England,* 1961.
166. Michelet, *Le Peuple,* 1899, с. 73-74.
167. Sur les Gianfigliazzi, Armand Sapori, *Sludi di storia economica,* 3-то изд. 1955. II, с. 933 *sq.* Армандо Са-

пори беше така добър да ми изпрати микрофилм на притежавания от него регистър на фирма „Копони".
168. Архиви, запазени в университета Bocconi в Милано.
169. B. Cotrugli, *op. cit.*, с. 145.
170. B: *Mélanges Hermann Aubin,* 1965, I, с. 235 *sq.*
171. Ernst Hering, *Die Fugger,* 1940, с. 23 и 27.
172. F. Melis, «La civiltá economica nelle sue explicazione dalla Versilia alla Maremma», art. cit., с. 21 и 35.
173. F. Lütge. *op. cit.*, с. 288.
174. F. Gestrin, *op. cit.*, с. 116.
175. Hermann Kellenbenz, «Le front hispano-portugais contre l'Inde et le rôle d'une agence de renseignements au service des marchands allemands et flamands», в: *Estudia,* XI, 1963; C. R. Boxer, «Uma raridade bibliografica sobre Fernâo Cron», в: *Boletim internacional de bibliografia luso-brasiliana,* 1971.
176. *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nacfträge* 1974.
177. Johannes Müller. «Der Umfang und die Hauptrouten des nürnbergischen Handelsgebietes im Mittelalter», в: *V. Jahrschrift für S.- und W. Geschichte,* 1908, с. 1-38.
178. E. Krober, *op. cit.*, с. 71, 163 и *passim.*
179. J.-C. Perrot, *op. cit.*, с. 181 *sq.*
180. F. Maurette, *Les Grands Marchés des matières premières,* 1922.
181. R. Gascon, *op. cit.*, I, с. 37.
182. Cf. *supra,* I, с. 187-190.
183. Вж. supra, I, изд. 1967. с. 162.
184. *Ibid.*, с. 165.
185. Jacob Baxa et Guntwin Bruhns, *Zucker im Leben der Völker,* 1967, с. 24-25.
186. *Ibid.*, с. 27.
187. *Ibid.*, с. 32.
188. Supra, I, изд. 1967, с. 166.
189. J. Savary des Bruslons, IV, col. 827.
190. J. Baxa et G. Bruhns, op. *cit.*, с. 27.
191. *Ibid.*, с. 40-41 et *passim.*
192. 1759, с. 97.
193. *Pierre de Boisguilbert..., op. cit.*, II, с. 621.
194. R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général, op. cit.*, с. 150.
195. Joseph Schumpeter, *History of économic analysis,* 1954, италианско изд. 1959, с. 268.
196. L. Dermigny, *op. cit.*, I, с. 376.
197. B. E. Supple, «Currency and commerce in the early seventeenth century», в: *The Economic Historical Review,* януари 1957, с. 239-264.
198. G. de Manteyer, *Le Livre-journal tenu par Fazy de Rame,* 1932, с. 166-167.
199. Léon Costelcade, *Mentalité gévaudanaise au Moyen Age,* 1925, compte rendu par Marc Bloch, в: *Annales d'histoire économique et sociale,* I, 1929, с. 463.
200. Public Record Office, 30/25, Portfoglio 1, 2 ноември - 2 декември 1742.
201. A. d. S. Naples, Affari Esteri, 796, Хага, 28 май 1756.
202. Москва A. E. A. 50/6, 470.
203. *Ibid.*, 84/2, 421, f° 9 v°, писмо на Facius.
204. Abbé Prevost. *Histoire générale des voyages..., op. cit.*, III, с. 641. Пътешествие като придружител, през 1716.
205. A. P. Canabrava, *O Comércio portugués..., op. cit.*, с. 13; Lewis Hanke, *La Villa impérial de Potosi.*

Un capitulo inédito en la listoria del Nuevo Mundo, 1954.

206. P. V. Cañete y Dominguez, *Guia histórica,* с. 57, цитирано от Tibor Wittman, «La riqueza empobrece; problemas de crisis del Alto Peru colonial en la Guia de P. V. Cañete y Dominguez», в: *Acta historica,* Szeged, 1967, XXIV, с. 17.

207. Sergio Buarque de Holanda, *Monções.* 1945.

208. J.-B. Tavernier, op. *cit.,* II, с. 293.

209. Pedro Calmon, създател на какаовата зона на Илеорите през 1844, *Historia social do brasil,* 1937, с. 190.

210. Aziza Hazan, «En Inde aux XVIe et XVIIe siècles: trésors américains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol», в: *Annales E. S. C.,* юли-август 1969, с. 835-859.

211. C. R. Boxer, *The Great Ship from Amacom. Annals of Macao and the old Japan Trade, 1555-1640,* Lisbonne, 1959, с. 6, бележка 1, 12 септември 1633, писмо на Manuel da Câmara de Noronha.

212. Antonio de Ulloa, *Mémoires philosophiques, historiques, physiques, concernant la découverte de l'Amérique,* 1787, I, с. 270.

213. J. Gernet, *Le Monde chinois, op. cit.,* с. 423.

214. P. Chaunu, *Les Philippines, op. cit.,* с. 268-269.

215. Например към 1570 година в Китай дневната дажба е 6 срещу 12 в Кастилия; към 1630 съответно 8 срещу 13. Pierre Chaunu, «Manille et Macao», в: *Annales E. S. C.,* 1962, с. 568.

216. W. L. Schurz, *op. cit.,* с. 25-27.

217. *Ibid.,* с. 60.

218. George Macartney, *Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie fait dans les années 1792, 1793 et 1794....* Paris, 1798, I, с. 431.

219. *Médit. ...,* I, с. 299. Да се прочете още статията на Ömer L. Barkan, «Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655», в: *Mélanges Braudel,* 1973, I, pp. 65-81.

220. A. N., 94 AQ 1, досие 11, Пондишери, 1 октомври 1729.

221. M. Cherif, «Introduction de la piastre espagnole (ryâl) dans la régence de Tunis au début du XVIIe siècle», в: *Les Cahiers de Tunisie,* 1968, n°s 61-64, с. 45-55.

222. J. Eon, (en religion P. Matthias de Saint-Jean), *Le Commerce honorable,* 1646, с. 99.

223. A. d. S. Venise, Senato Misti, reg. 43, f° 162.

224. *Ibid.,* reg. 47, f° 175 v°. Дължа тези сведения на R. C. Mueller.

225. Museo Correr, Donà delle Rose, 26 f° 2.

226. A. N. A. E., B^111^, 235, и Ch. Carrière, *op. cit.,* II, с. 805 *sq.*

227. E. F. Heckscher, op. *cit.,* с. 695.

228. *State Papers Domestic, 1660-1661,* с. 411, цитирано от E. Lipson, *The Economic History of England,* 1948, III, с 73.

229. *Gazette de France,* 16 януари, с. 52; 6 март, с. 135; 20 март 1721, с. 139. Подобни обяви: 6 март 1730, с. 131; 16 септември 1751, с. 464.

230. Москва А. Е. А., 50/6, 472, с. 26-27.

231. Емигрантският дневник на граф Д'Епеншал е публикуван от Ернест д'Отрив, 1912 г. Цитираният неиздаден пасаж е от ръкописа, Университетска библиотека в Клермон Феран, f° 297.

232. F. C. Spooner, *L'Économie mondiale et les frappes monétaires en*

France, 1493-1680, 1956, английско издание, допълнено през 1972.
233. M. Marion, *Dictionnaire..., op. cit.,* с. 384.
234. Jean-François de Bourgoing, *Nouveau Voyage en Espagne, ou Tableau de l'état actuel de cette monarchie.* Париж, 1788, II, с. 87.
235. E. F. Heckscher, *op. cit.,* с. 466, приписва труда на John Hales, според проучванията на Edward Hughes (1937) и Mary Dewar (1964), последният трябва да бъде приписан на сър Томас Смит. Вж. E. Schulin, *op. cit.*, с. 24.
236. E. Schulin, *op. cit.,* с. 94.
237. M.-J. D. Martin, *op. cit.,* с. 105-106.
238. A. d. S., Венеция, Inghilterra, 76 и Лондон, 13/34, август 1703.
239. B. N., Париж Ms. 21779, 176 v° (1713).
240. René Candilhon, *Politique économique de Louis XI,* 1941, с. 416-417.
241. N. Sanchez Albounoz, «Un testigo del comercio indiano : Tomás de Mercado y Nueva Espana», в: *Revista de historia de América,* art. cit., с. 122.
242. Turgot, *op. cit.*, I, с. 378.
243. Москва, A. E. A., 35/6, 765.
244. Thomas Mun, *A Discourse of trade from England unto the East Indies,* 1621, с. 26.
245. A. N., G^7, 1686, с. 53.
246. René Bouvier, *Quevedo, «homme du diable, homme de Dieu»*, 1929, с. 305-306.
247. France-Piémont, A. N., G^7, 1685, 108. Sicile-République de Gênes, Geronimo de Uztariz, *Théorie et pratique du commerce et de la marine,* 1753, с. 52-53. Perse-Indes, *Voyage de Gardane,* ръкопис от библиотека „Ленин", Москва, с. 55.
248. A. d. S. Gênes, *Lettere Consoli*, I, с. 26-29.
249. Margaret Priestley, «Anglo-French Trade and the Unfavoarable Controversy, 1660-1685, в: *The Economic History Review,* 1951, с. 37 *sq.*
250. A. E., C. P. Angleterre, с. 208-209.
251. A. N., G^7, 1699.
252. Moscou A. E. A., 35/6, с. 381.
253. E. Schulin, *op. cit.,* с. 308 *sq* и най-вече 319-320.
254. Използвана е цялата кореспонденция на руския консул в Лисабон, J. A. Borchers, от 1770 до 1794, Москва, A. E. A., à partir de 72/5, 217, 58. Договорът от Метюън трае до 1836, E. Schulin, *op. cit.,* с. 290.
255. Москва A. E. A. 725, 226, 73 v°, 10 ноември 1772; 273, 25 v°.
256. H. E. S. Fischer, *The Portugal Trade,* 1971, с. 38 и 35.
257. Pierre-Victor Malouet, *Mémoires,* 1874, t. I, с. 10-11.
258. Москва, A. E. A., 72/5, 226, f° 59, Лисабон, 6 октомври 1772, Borchers до Ostermann.
259. *Ibid.,* 72/5, 270, f° 52 et v°, 23 април 1782.
260. *Ibid.,* 72/5, 297, f° 22, 13 декември 1791.
261. H. E. S. Fischer, *op. cit.*, с. 136.
262. Москва, *ibid.,* 72/5, 297, f° 25, 20 декември 1791.
263. По целия въпрос Ingomar Bog, *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650,* 1971.
264. S. A. Nilsson, *Den ryska marknaden,* cité par M. Hroch, «Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz

zwischen Ost und Westeuropa, 1550-1650», в: Ingomar Bog, *op. cit.*, с. 5, бележка 1: Arthur Attmann, *The Russian and Polish markets in international Trade, 1500-1600,* 1973.
265. M. Hroch, art. cit., с. 1-27.
266. L. Makkai, semaine de Prato, април 1975.
267. Ernst Kroker, *op. cit.*, с. 87. е категоричен по този въпрос.
268. Архиви на Краков, Ital, с. 382.
269. Вж. *infra*, III, гл. 3.
270. Да се отбележи присъствието на полски монети в Грузия (R. Kiersnowski, Semaine de Prato, април 1975). През 1590 с полски превози в Истанбул се пренасят испански реали (Tommaso Alberti, *Viaggio a Constantinopoli, 1609-1621,* Болоня 1889; *Méditerranée,* I, с. 183 *sq.*) Полски и московски търговци стигат до Индия с рексдалери от Германия (*Tavernier, op. cit.*, II, с. 14).
271. Вж. *infra*, III, гл. 5.
272. A. N., G^7, 1686, 99, 31 август 1701.
273. E. Schulin, *op. cit.*, с. 220.
274. R. Gascon, *op. cit.*, с. 48.
275. Albert Chamberland, «Le commerce d'importation en France au milieu du XVIe siècle», в*: Revue de géographe,* 1892-1893, с. 1-32.
276. Boisguilbert, *op. cit.*, II, с. 586, J. J. Clamageran, *Histoire de l'impôt en France,* II, 1868, с. 147.
277. Henryk Samsonowicz, *Untersuchungen über das danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts,* Weimar, 1969.
278. Anders Chydenius, «Le Bénéfice national (1765)», trad. du suédois, introd. dé Philippe Couty, в: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1966, с. 439.
279. За съжаление справката е изгубена, фишът беше от Москва, A. E. A.
280. A. N., A. E., B^1, 762, f° 401, писмо на Hermann, френски консул в Лондон, 7 април 1791.
281. S. Van Rechteren, *Voiaqe aux Indes Orientales,* 1706, V, с. 124.
282. K. M. Panikkar, *L'Asie et la domination occidentale du XVe siècle à nos jours,* с. 68-72.
283. *Ibid.*
284. *Ibid.*, с. 95-96.
285. Frédéric Mauro, *L'Expansion européenne,* 1964, с. 141.
286. William Bolts, *État civil, politique et commercial du Bengale, ou Histoire des conquêtes et de l'administration de la Compagnie anglaise de ce pays,* 1775, I, с. XVII.
287. G. Unwin, «Indian factories in the 18th century», в: *Studies in economic history,* 1958, с. 352-373, цитирано от F. Mauro; *op. cit.*, с. 141.
288. *Gazette de France,* 13 март 1763, от Лондон, с. 104.
289. A. E., Asie, 12, f° 6.
290. Москва, A. E. A., 50/6, 474, f° 23, Амстердам, 12/33 март 1764.
291. *Gazette de France,* април 1777.
292. Panikkar, op. *cit.*, с. 120-121.
293. G. d'Avenel, *Découvertes d'histoire sociale,* 1920, с. 13.
294. B: *Finanzarchiv*, I, 1933, с. 46.
295. A. Hanoteau и A. Letourneux, *La Kabylie et les coutumes kabyles,* 1893; и най-вече прекрасната книга на Pedro Chalmetta, *op. cit.*, с. 75 *sq.*
296. Roger Bastide и Pierre Verger, art. cit.
297. Pierre Gourou, *Les Paysans du delta tonkinois,* 2 изд. 1965, с. 540 *sq.*
298. Лични пътувания през 1935.

299. Bronislaw Malinowski, *Les Argonautes du Pacifique occidental,* 1963, с. 117.
300. Karl Polanyi, цялата книга и особено, K. Polanyi и C. Arensberg, *Les Systèmes économiques,* 1975.
301. Вж. *infra,* с. 409.
302. Walter C. Neale, в: K. Polanyi и C. Arensberg, *op. cit.,* с. 342.
303. *Ibid.,* с. 336 *sq.*
304. *Ibid.,* с. 341.
305. «Markets and Other Allocation Systems in History: the Challenge of K. Polanyi», в: *The Journal of European Economic History,* 6, зимата на 1977
306. W. C. Neale, *op. cit.,* с. 343.
307. Maxime Rodinson, в: Pedro Chalmetta, *op. cit.,* с. LIII *sq.*
308. *Ibid.,* pp. LV *sq.*
309. В: *Annales E. S. C.,* 1974, с. 1311-1312.
310. Френски превод, 1974.
311. *Ibid.,* с. 22.
312. *Œuvres,* t. XXII, 1960, с. 237, 286 *sq.* 322. *sq.*

Бележки към глава 3

1. François Perroux, *Le Capitalisme,* 1962, с. 5.
2. Herbert Heaton, «Criteria of periodization in économic history», в: *The Journal of Economic History,* 1955, с. 267 *sq.*
3. Най-вече Lucien Febvre, «Les mots et les choses en histoire économique», в: *Annales d'histoire économique et sociale,* II, 1930, с. 231 *sq.* 1930, с. 231 *sq.*
4. За по-обстойни обяснения вж. разбираемата и прецизна, но за съжаление трудно откриваема книга на Edwin Deschepper, *L'Histoire du mot capital et dérivés,* thèse dactylographiée, Брюкселски свободен университет, 1964. В следващите пасажи широко съм се позовавал на нея.
5. Archives de Prato, n° 700, *Lettere Prato-Firenze,* document communiqué par F. Melis.
6. Edgar Salin, «Kapitalbegriff und Kapitallehre von der Antike zu den Physiokraten», в: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 23, 1930, с. 424, бележка 2.
7. R. Gascon, *Grand Commerce et vie urbaine. Lyon au XVIe,* 1971, с. 238.
8. E. Deschepper, *op. cit.,* с. 22 *sq.*
9. François Rabelais, *Pantagruel,* изд. Плеяда, с. 383.
10. A. N., A. E. B^1^ 531, 22 юли 1713.
11. J. Cavignac, op. *cit.,* с. 158 (писмо на Пиер Пеле от Мартиника, 26 юли 1726).
12. François Véron de Forbonnais, *Principes économiques* (1767), изд. Daire, 1847, с. 174.
13. A. E. Mémoires et Documents, Англия, 35, f° 43, 4 май 1696.
14. Turgot, *op. cit.,* II, с. 575.
15. J. Savary des Bruslons, *Dictionnaire,* II, 1760, col. 136.
16. A. N., G 7, 1705, 121, след 1724.
17. A. N., G 7, 1706, 1, писмо от 6 декември 1722.
18. Condillac, *op. cit.* с. 247.
19. J.-B. Say, *Cours complet d'économie politique,* I, 1828, с. 93.
20. Sismondi, *De la richesse commerciale,* 1803.
21. *Op. cit.,* с. 176.
22. Du Pont de Nemours, *Maximes du docteur Quesnay,* изд. 1846, с. 391, цитирано от Jean Romeuf, *Dictionnaire des sciences économiques,* до думата „капитал", с. 199.

23. C. Manceron, *op. cit.*, с. 589.
24. Morellet, *Prospectus d'un nouveau dictionnaire de commerce,* Париж 1764, цитирано от E. Deschepper, *op. cit.*, с. 106-107.
25. E. Deschepper, *op. cit.*, с.109.
26. *Ibid.*, с. 124.
27. A. N., K 1349, 132, f° 214 v°.
28. E. Deschepper, *op. cit.*, с. 125.
29. Lucien Febvre, «Pouvoir et privilège» (Louis-Philippe May: «L'Ancien Régime devant le Mur d'Argent»), в: *Annales hist. éc. et soc.*, X (1938), с. 460.
30. E. Deschepper, *op. cit.*, с. 128.
31. A. N. Z 1, D 102 B.
32. A. d. S. Naples, Affari Esteri, 801.
33. Pierre-Victor Malouet, *Mémoires,* 1874, I, с. 83.
34. A. E., M. и D., Англия, 35 f°s 67 *sq.*
35. A. N., F 12, 731, 4 юли 1783.
36. Luigi Dal Pane, *Storia del lavoro in Italia,* 2-ро изд., 1958, с. 116.
37. Книга за жалби, Tiers État de Garde-Figanières.
38. Книга за жалби от Сен Парду, сенешалство Драгинян.
39. D. Mathieu, *L'Ancien Régime dans la province de Lorraine et Barrois,* 1879, с. 324.
40. C. Manceron, *op. cit.* с. 54.
41. Henry Coston, *Les Financiers qui mènent le monde,* 1955, с. 41; 25 септември 1790, *Moniteur*, t. V, с. 741.
42. *Moniteur,* t. XVII, с. 484.
43. H. Coston, *op. cit.*, с. 41. Rivarol, *Mémoires* 1824, с. 235.
44. A. Dauzat, *Nouveau Dictionnaire étymologique et historique,* 1964, с. 132. Но аз не успях да открия подобно значение в „*Енциклопедията*". Дали не е грешка?
45. J.-B. Richard, *Les Enrichissements de la langue française,* с. 88.
46. Louis Blanc, *Organisation du travail,* 9 изд., 1850, с. 161-162, цитирано от E. Deschepper, *op. cit.*, с. 153.
47. J. Romeuf, *Dictionnaire des sciences économiques,* до думата „капитализъм", с. 203 и J.-J. Hémardinquer, в: *Annales E. S. C.,* 1967, с. 444.
48. Jean-Jacques Hémardinquer, преразказ на книгата на Jean Dubois: *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872, à travers les œuvres des écrivains, les revues et les journaux,* 1963, в: *Annales E. S. C.,* 1967, с. 445-446. Но Енгелс ще го използва и още от 1870 г., *Kapitalismus* е употребен от германския икономист Albert Schäffle (Edmond Silbener, *Annales d'histoire sociale,* 1940, с. 133).
49. H. Heaton, art. cit., с. 268.
50. Lucien Febvre, «L'économie liégeoise au XVIe siècle (Jean Lejeune: *La Formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle)*», в: *Annales E. S. C.,* XII, с. 256 *sq.*
51. Andrew Shonfield, *Le Capitalisme d'aujourd'hui,* 1967, с. 41-42.
52. *Annales E. S. C.,* 1961, с. 213.
53. Alexandre Gerschenkron, *Europe in the Russian mirror,* 1970, с. 4.
54. K. Marx, *op. cit.*, I, с. 1170.
55. *Histoire de la campagne française,* 2 изд. 1974, с. 71 *sq.*
56. Cité par Salin, art. cit., с. 434.
57. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, I, с. 20.
58. J.-P. Catteau-Calleville, *Tableau de la mer Baltique,* II, 1812, с. 238-239.
59. Ernst Pitz, «Studien zur Entstehung des Kapitalismus», в:

Festschrift Hermann Aubin, I, 1965, с. 19-40.
60. A. E., Москва/A, 35/6 341/71 v°-72, Лондон, 26 май - 6 юни 1783.
61. *Cours d'économie politique,* 1823, I, с. 246-247.
62. A. d. S. Venise, Notatorio di Collegio, 12, 128 v°, 27 юли 1480.
63. Alice Hanson Jones, «La fortune privée en Pennsylvanie, New Jersey, Delaware (1774)», в: *Annales E. S. C.,* 1969, с. 235-249, и *Wealth estimates for the American middle colonies, 1774,* Chicago, 1968.
64. Използвал съм най-вече доклада му от конгреса в Мюнхен (1965), «Capital formation in modern economic growth, and some implications for the past», в: *Troisième Conférence internationale d'histoire économique,* I, с. 16-53.
65. *British economic Growth, 1688-1959,* 2 изд.; 1967.
66. S. Kuznets, art. cit., с.23.
67. *Théorie générale de la population,* I, 1954, и най-вече, с. 68.
68. Quiqueran de Beaujeu, *De laudibus Provinciae,* Париж, 1551, труд, издаден на френски език под заглавието *La Provence louée,* Lyon, 1614, цитиран от André Bourde, *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle,* с. 50. *Cf.* също A. Plaisse, *La Baronnie de Neubourg,* 1961, с. 153, който цитира Шарл Етиен: „Трябва многократно да се разорава и оре, за да стане по възможност почвата на прах."
69. Jean-Pierre Sosson, «Pour une approche économique et sociale du bâtiment. L'exemple des travaux publics à Bruges aux XIVe et XVe siècles», в: *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites,* т. 2, 1972, с. 144.
70. Samuel H. Baron, «The Fate of the *Gosti* in the reign of Peter the Great. Appendix: Gost' Afanasii Olisov's reply to the government inquiry of 1704», в: *Cahiers du monde russe et soviétique,* окт.-дек. 1973, с. 512.
71. Traian Stoianovich, Colloque de l'Unesco sur Istanbul, окт. 1973, с. 33.
72. S. Kuznets, art. cit., с. 48.
73. R. S. Lopez, H. A. Miskimin, «The Economic depression of the Renaissance», в: *The Economic history Review,* 1962, n° 3, с. 408-426.
74. Сведения, доставени от Felipe Ruiz Martin.
75. Този факт е отбелязан от Alois Mika, *La Grande Propriété en Bohême du Sud, XIVe-XVIe siècles,* Sbornik historicky I, 1953, и от Josef Petran, *La Production agricole en Bohême dans la deuxième moitié du XVIe et au commencement du XVIIe siècle,* 1964; (сведенията са ми съобщени от J. Janacek).
76. *Schnapper, Les Rentes au XVIe siècle,* Paris, 1957, с. 109-110.
77. Cavignac, *op. cit.,* с. 212, 13 ноември 1727.
78. J. Meyer, *op. cit.,* с. 619.
79. D. Mathieu, *op. cit.,* с. 324.
80. Archivio di Stato Prato, Arch. Datini Filza 339, Florence, 23 април 1408.
81. Според многобройни документи от l'A. d. S. на Венеция относно фалита на банката, който още не е приключил до 31 март 1592, Correr, Donà delle Rose, 26 f° 107.
82. C. Laveau, *op. cit.,* с. 340.
83. H. Soly «The « Betrayal » of the Sixteenth-Century Bourgeoisie: A Myth? Some Considerations of the

Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the Sixteenth Century», в: *Acta Historiae Neerlandicae,* том VIII, с. 31-39.

84. Robert Mandrou, *Les Fugger, propriétaires fonciers en Souabe, 1560-1618,* 1969.

85. Gilles Caster, *Le Commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse, 1450-1561,* 1962.

86. А. N., B^{III}, 406, дълъг доклад от 23 януари 1816.

87. G. Galasso, *Economia e società nella Calabria del Cinquecento,* с. 78.

88. A. Bourde, *op. cit.,* с. 1645 *sq.*

89. Gérard Delille, «Types de développement dans le royaume de Naples, XVIIe-XVIIIe siècle», в: *Annales E. S. C.,* 1975, с. 703-725.

90. Москва, фонд „Дубровски", Fr. 18-4, f° 86'-87.

91. László Makkai, в: *Histoire de la Hongrie,* Budapest, 1974, с. 141-142.

92. Georg Grüll, *Bauer, Herr und Landesfürst,* 1963, с. 1 *sq.*

93. André Malraux, *Anti-mémoires,* 1967, с. 525.

94. A. Bourde, *op. cit.,* с. 53.

95. Wilhelm Abel, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècles),* 1973, с. 182.

96. Wilhelm Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft,* 1962, с. 196.

97. Paul Bois, *Paysans de l'Ouest,* 1960, с. 183-184.

98. Sombart, II, с. 1061.

99. F. Gestrin, *op. cit., cf.* резюме на френски език, с. 247-272.

100. A. d. S. Naples, Sommaria Partium 565; Galasso, *op. cit.,* с. 139.

101. Élio Conti, *La Formazione della struttura aqraria moderna nel contado fiorentino,* Rome, 1965, I, с. VII.

102. Guy Fourquin, *Les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age,* 1964, с. 530.

103. Otto Brunner, *Neue Wege der Verfassungs-und Sozialgeschichte,* итал. изд. 1970, с. 138.

104. M. Gonon, *La Vie familiale en Forez et son vocabulaire d'après les testaments,* 1961, с. 16.

105. *Ibid.,* с. 243.

106. E. Juillard, *Problèmes alsaciens vus par un géographe,* 1968, с. 110.

107. *Ibid.,* с. 112.

108. G. Fourquin, *op. cit.,* с. 160 *sq.*

109. G. Galasso, *op. cit.,* с. 76-77.

110. *Ibid.,* с. 76.

111. Georg Grüll, *op. cit.,* с. 30-31.

112. Evamaria Engel, Benedykt Zientaria, *Feudalstruktur, Lehnbürgertum und Fernhandel im Spätmittelalterlichen Brandenburg,* 1967, с. 336-338.

113. Marc Bloch, *Mélanges historiques,* Paris, 1963, II, с, 689.

114. Jacques Heers, *Le Clan familial au Moyen Age,* Париж, 1974.

115. Vital Chomel, «Communautés rurales et *casanae* lombardes en Dauphiné (1346). Contribution au problème de l'endettement dans les sociétés paysannes du Sud-Est de la France au bas Moyen Age», в: *Bulletin philologique et historique,* 1951 и 1952, с. 245.

116. Georges Livet, *L'Intendance d'Alsace sous Louis XIV, 1648-1715,* 1956, с. 833.

117. André Plaisse, *La Baronnie de Neubourg,* 1961.

118. G. Delille, art. cit., 1975.

119. Yvonne Bézard, *Une Famille bourguignonne au XVIIIe siècle,* Paris, 1930.

120. J. Mayer, *op. cit.,* с. 780.

121. Vauban, *Le Projet d'une dixme royale* (изд. Coornaert, 1933), с. 181, цитирано от J. Meyer, *op. cit.*, с. 691, бележка 1.
122. A. Plaisse, *op. cit.*, с. 61.
123. Y. Bézard, *op. cit.*, с. 32.
124. Gaston Roupnel, *La Ville et la campagne au XVIIe siècle,* 1955, с. 314; Robert Forster, *The House of Saulx-Tavanes,* 1971.
125. Albert Soboul, *La France à la veille de la Révolution,* I: *Économie et Société*, с. 153.
126. A. Plaisse, *op. cit.*, 1974, с. 114.
127. Louis Merle, *La Métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine,* 1958, с. 50 *sq.*
128. G. Gürll, *op. cit.*, с. 30-31.
129. Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis, op. cit.*, с. 180 *sq.*
130. Michel Gaillard, *A travers la Normandie des XVIIe et XVIIIe siècles,* 1963, с., 81.
131. Vital Chomel, «Les paysans de Terre-basse et la dîme à la fin de l'Ancien Régime», в: *Évocations,* 18^та година n.s., 4^та година, n° 4, март-април 1962, с. 100.
132. Cité par L. Dal Pane, *op. cit.*, с. 183.
133. Michel Augé-Laribé, *La Révolution agricole,* 1955, с. 37.
134. Giorgio Doria, *Uomini e terre di un borgo collinare,* 1968.
135. Aurelio Lepre, *Contadini, borghesi ed operai nel tramonto del feudalesimo napoletano,* 1963, с. 27.
136. *Ibid.*, с. 61-62.
137. Paul Butel, «Grands propriétaires et production des vins du Médoc au XVIIIe siècle», в: *Revue historique de Bordeaux et du département de la Gironde,* 1963, с. 129-141.
138. Gaston Roupnel, *op. cit.*, с. 206-207.
139. Witold Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVIe-XVIIIe siècles,* 1970.
140. J. Rutkowski, «La genèse du régime de la corvée dans l'Europe centrale depuis la fin du Moyen Age», в: *La Pologne au VIe Congrès international des sciences historiques,* 1930; W. Rusinski, в: *Studia historiae œconomicae,* 1974, с. 27-45.
141. L. Makkai, в: *Histoire de la Hongrie, op. cit.*, с. 163.
142. A. von Transehe-Roseneck, *Gutsherr und Bauer im 17. und 18. Jahr.*, 1890, с. бележка 2.
143. J, Ziekursch, *Hundert Jahre Schlesischer Agrargeschichte,* 1915, с. 84.
144. F. J. Haun, *Bauer und Gutsherr in Kursachsen,* 1892, с. 185.
145. I. Wallerstein, *op cit.*, p. 313 и бележка 58. В края на XVI век ангарията рядко достига 4 дни седмично; през XVIII век експлоатацията на селяните със същия мащаб ги принуждава да дават обикновено от 4 до 6 дни ангария седмично. Тези данни се отнасят до най-високия ръст на експлоатация, в други случаи ангарията е по-лека, защото се променя съобразно мащаба на експлоатацията. Ала тенденцията към нарастване на повинностите и особено на ангарията е всеобща. *Cf.* Jan Rutkowski, art. cit., с. 142 и 257.
146. Изгубен фиш.
147. Charles d'Eszlary, «La situation des serfs en Hongrie de 1514 à 1848», в: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1960, с. 385.
148. J. Leszczynski, *Der Klassen Kampf der Oberlausitzer Bauern in*

den Jahren 1635-1720, 1964, с. 66 *sq.*
149. Alfred Hoffmann, «Die Grundherrschaft als Unternehmen», в: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie,* 1958, с. 123-131.
150. W. Kula, *op. cit.,* с. 138.
151. Jean Delumeau, *La Civilisation de la Renaissance,* 1967, с. 287.
152. За това дали предприятията имат капиталистически или феодален характер, вж. дискусията между J. Nichtweiss и J. Kuczynski, в: *Z. für Geschichtswissenschaft,* 1953 и 1954.
153. Jean de Léry, *Histoire d'un voyage faict en la terre de Brésil,* p.p. Paul Gaffarel, II, 1880, с. 20-21.
154. Gilberto Freyre, *Casa Grande e Senzala,* 5 изд. 1946.
155. Frédéric Mauro, *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle,* 1960, с. 213 *sq.*
156. Alice Piffer Canabrava, *A industriado açucar nas ilhas inglesas e francesas do mar das Antilhas,* thèse dactylographiée, São Paulo, 1946, с. 8 *sq.*
157. Gabriel Debien, «La sucrerie Galbaud du Fort (1690-1802)», в: *Notes d'histoire coloniale,* I, 1941.
158. *Guildiverie* произлиза от *guildive,* ракия, дестилирана от „захарен сироп и пяната от първите котли". *Tafia* е синонимна дума, която се използва от чернокожите и индианците. Littré.
159. J. Cavignac, *op. cit.,* с. 173, бележка 1.
160. Savary cité par Cavignac, *op. cit.,* с. 49, бележка 3.
161. G. Debien, art. cit., с. 67-68.
162. G. Debien, «A Saint-Domingue avec deux jeunes économes de plantation 1777-1788)», в: *Notes d'histoire coloniale,* VII, 1945, с. 57. Изразът „пиастра *gourde*" или голяма пиастра идва от испанската дума *gorda,* което означава едър, голям.
163. Pierre Léon, *Marchands et spéculateurs dauphinois dans le monde antillais, les Dolle et les Raby,* 1963, с. 130.
164. François Crouzet, в: Charles Higounet, *Histoire de Bordeaux,* t. V, 1968, с. 224; Pierre Léon, в: Braudel, Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France,* II, 1970, с. 502, фигура 52.
165. Gaston Rambert, в: *Histoire du commerce de Marseille,* VI, с. 654-655.
166. François Crouzet в: *Histoire de Bordeaux, op. cit.,* с. 230 и бележка 40.
167. Pierre Léon, *Marchands et spéculateurs, op. cit.,* с. 56.
168. Marten G. Buist, *At spes non fracta, Hope et Co 1770-1815,* 1974, с. 20-21.
169. R. B. Sheridan, «The Wealth of Jamaica in thé Eighteen Century», в: *Economic Historical Review,* том 18, n° 2, август 1965, с. 297.
170. *Ibid.,* с. 296.
171. Richard Pares, *The Historian's Business and other essays.* Oxford, 1961. Id., *Merchants and Planters,* Economic History Review Supplement n° 4, Cambridge, 1960, цитирано от R. B. Sheridan, art. cit.
172. R. B. Sheridan, art., cit., с. 305.
173. *Ibid.,* с. 304.
174. *Ibid.,* с. 306 *sq.*
175. Roland Dennis Hussey, *The Caracas. Company 1728-1784,* 1934.
176. J. Beckmann, *Beiträge zur Oekonomie, Technologie, Polizei und Cameralwissenschaft, 1779-1784,* I, с. 4. За многообразието на поземлени-

те форми в Англия, *cf.* Joan Thirsk, в: *Agrarian hist. of England, op. cit.,* passim и с. 8 *sq.*
177. *Encyclopédie,* t. IV, 1754, col. 560 *sq.*
178. Karl Marx, *Le Capital,* Изд. sociales, 1950, t. III, с. 163.
179. *Cf.* Jean Jacquart, *La Crise rurale en Ile-de-France, 1550-1670,* 1974.
180. André Bourde, op. *cit.,* I, с. 59.
181. Émile Mireaux, *Une Province française au temps du Grand Roi, la Brie,* 1958.
182. *Ibid.,* с. 97.
183. *Ibid.,* с. 103.
184. *Ibid.,* с. 299.
185. *Ibid.,* с. 145 *sq.*
186. V. S. Lublinsky, «Voltaire et la guerre des farines», в: *Annales historiques de la Révolution française,* 1959, с. 127-145.
187. Pierre Goubert, в: Braudel, La-Brousse, *Histoire économique et sociale de la France,* II, с 145.
188. Édités par Jean Mistler, 1968, с. 40 и 46.
189. *Méditerranée, op. cit.,* I, с. 70 *sq.*
190. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières,* 1978, с. 232 *sq.*
191. Jean Georgelin, «Une grande propriété en Vénétie au XVIIIe siècle: Anguillara», в: *Annales, E. S. C.,* 1968, с. 486 и бележка 1.
192. Ibid., с. 487.
193. Mireaux, *op. cit.,* с. 148 *sq.*
194. P. Molmenti, *op. cit.,* с. 138 *sq* и 141.
195. Цитирано от Jean Georgelin, *Venise au siècle des lumières, op. cit.,* с. 758-759.
196. J. C. Léonard Sismonde de Sismondi, *Nouveaux Principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population* (1819), 1971, с. 193.
197. A. Reumont, *Della Campagna di Roma,* 1842, с. 34-35, цитирано от Dal Pane, *op. cit.,* с. 53.
198. Dal Pane, *ibid.* с. 104-105 (и бележка 25) ;
N. M. Nicolai, *Memorie, leggi ed osservazioni sulle campagne di Roma,* 1803, цитирано от Dal Pane, *ibid.,* с. 53.
199. *Ibid.,* с. 106.
200. Adam Smith, *La Richesse des nations,* réédition Osnabrück, 1966, I, с. 8-9.
201. Olivier de Serres, *Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs,* 3 изд. 1605, с. 74.
202. Италиански народни песни, *I dischi del Sole,* Edizioni del Gallo, Milan (s.d.).
203. Giovanni Di Pagolo Morelli, *Ricordi* p.p. Vittore Branca, 1956, с. 234. Тази лична хроника се отнася за периода 1393-1421.
204. Elio Conti, *La Formazione della struttura agraria moderna nel contado fiorentino,* I, с. 13.
205. *Ibid.,* с. 4.
206. Renato Zangheri, «Agricoltura e sviluppo del capitalismo», в: *Studi storici,* 1968, n° 34.
207. Сведение от L. Makkai.
208. Rosario Villari, *La Rivolta antispagnola a Napoli,* 1967.
209. Cité par Pasquale Villani, *Feudalità, riforme, capitalismo agrario,* 1968, с. 55.
210. *Ibid.,* с. 97-98.
211. Jean Delumeau, *L'Italie de Botticelli à Bonaparte,* 1974, с. 351-352.
212. Pierre Vilar, *La Catalogue dans l'Espagne moderne,* t. II, с. 435.
213. Pierre Goubert, в: Braudel,

Labrousse, *op. cit.*, с. 12 и 17.
214. Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, 1966, t. II, с. 843.
215. Eberhard Weiss, «Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrschaftlichen Strukturen Deutschlands und Frankreichs vom 13. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts», в: *Vierteljahrschrift für Sozial-und-Wirtschaftsgeschichte*, 1970, с. 1-74.
216. E. Le Roy Ladurie Le Roy Ladurie, «Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788», в: *Annales E. S. C.*, n° 1, януари-февруари 1974, с. 6-22.
217. Pierre de Saint-Jacob, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, 1960, с. 427-428.
218. *Civilisation matérielle*, I, изд. 1967, с. 88.
219. René Pillorget, «Essai d'une typologie des mouvements insurrectionnels ruraux survenus en Provence de 1596 à 1715», в: *Actes du quatre-vingt-douzième Congrès national des Sociétés Savantes*, Section d'histoire moderne, 1967, т. I, с. 371-375.
220. P. Chaunu, *La Civilisation de l'Europe classique*, 1966, с. 353.
221. Paul Harsin, «De quand date le mot industrie?», в: *Annales d'histoire économique et sociale*, II, 1930.
222. Hubert Bourgin, *L'Industrie et le marché*, 1924, с. 31.
223. Pierre Léon, *La Naissance de la grande industrie en Dauphiné (fin du XVIIe siècle-1869)*, 1954, т. I, с. 56.
224. W. Sombart, *op. cit.*, II, с. 695.
225. Luigi Bulferetti и Claudio Costantini, *Industria e commercio in Liguria nell'età del Risorgimento (1700-1861)*, 1966, с. 55.
226. T. J. Markovitch, «L'industrie française de 1789 à 1964», в: *Cahiers de l'ISEA*, série AF, n° 4, 1965; n°s 5, 6, 7, 1966, и по-специално n° 7, с. 321.
227. Federigo Melis, Конференция, проведена в „Колеж дьо Франс", 1970.
228. Hubert Bourgin, *op. cit.*, с. 27.
229. *Méditerranée*, I, с. 396.
230. Voir *infra*, с. 287 *sq.*
231. W. Sombart, *op. cit.*, II, с. 732.
232. Henri Lapeyre, *Une Famille de marchands, les Ruiz...*, 1955, с. 588.
233. Jacques de Villamont, *Les Voyages du seigneur de Villamont*, 1600, f° 4 v°.
234. Hubert Bourgin, *op. cit.*, с. 31.
235. W. Sombart, *op. cit.*, II, с. 731.
236. Ortuif Reuter, *Die Manufaktur im frankischen Raum*, 1961.
237. François Coreal, *Relation des voyages de François Coreal aux Indes occidentales... depuis 1666 jusqu'en 1697*, Bruxelles 1736, с. 138.
238. Otto von Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Strasse...*, 1821, с. 22.
239. M. Cartier и Teng T'o, «En Chine, du XVIe au XVIIIe siècle: les mines de charbon de Men-t'ou-kou», в: *Annales E. S. C.*, 1967, с. 54-87.
240. Louis Dermigny, *op. cit.*, I, с. 66; Jacques Gernet, *op. cit.*, с. 422.
241. Louis Dermigni, *op. cit.*, I, с. 65.
242. *Ibid.*, с. 65.
243. Lord Macartney, *Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie... fait dans les années 1792, 1793 et 1794*, Paris, 1798, IV, с. 12; J. Gernet, *op. cit.*, с. 422.
244. P. Sonnerat, *Voyage aux Indes orientales et à la Chine fait par ordre*

du Roi depuis 1774 jusqu'en 1781, 1782, т. I, с. 103.
245. *Ibid.,* с. 104-105; гравюри pl. XX et XXII.
246. Guy Patin, *Lettres,* I, с. 2.
247. *De l'Esprit des Lois,* XXIII, с. 15.
248. Marc Bloch, *Mélanges historiques,* 1963, t. II, с. 796-797.
249. A. d. S., Gênes, *Lettere Consoli,* 1/2628.
250. Charles de Ribbe, *Une Grande Dame dans son ménage au temps de Louis XIV, d'après le journal de la comtesse de Rochefort (1689),* Париж, 1889, с. 142-147.
251. Witold Kula, *op. cit.,* с. 156, бележка 84, Ukraine en 1583-Lithuanie en 1788.
252. A. N., F 12, 681, f° 112.
253. J. Beckmann, *op. cit.,* III, с. 430-431.
254. Jean Lejeune, op. *cit.,* с. 143.
255. C. и S. Suárez до Cosme Ruiz, Флоренция, 1 юни 1601. Архив Руиз. Валядолид. «... que todos acuden a la campaña».
256. A. N., G 7, 1706, f° 167.
257. Ange Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus,* Amsterdam, 1756, t. III, с. 265-267, цитирано от Пиер Док, *L'Espace dans la pensée économique, op. cit.,* с. 270.
258. Roger Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle,* 1959, с. 33.
259. Germain Martin, *La Grande Industrie sous le règne de Louis XIV* (и най-вече от 1660 до 1715), 1898, с. 84.
260. E. Tarlé, *L'Industrie dans les campagnes de France à la fin de l'Ancien Régime,* 1910, с. 45, бележка 3.
261. Сведенията са ми предоставени от I. Schöffer.
262. Ortensio Landi, *Paradossi, cioè sententie fuori del comun parere, novellamente venute in luce,* 1544, с. 48 и на гърба.
263. Joan Thirsk, в: *The Agrarian History of England and Wales,* 1967, IV, с. 46.
264. Jacqueline Kaufmann-Rochard, *op. cit., c.* 60-61.
265. Heinrich Bechtel, *op. cit.,* I, с. 299.
266. Joan Thirsk, в: *op. cit.,* IV, с. 12 et *passim.*
267. Defoe, *op. cit.,* I, с. 253-254.
268. Isaac de Pinto, *op. cit.,* с. 287.
269. A. N., G 7, 1704, f° 102.
270. Mirabeau, *L'Ami des hommes ou traité de la population,* 1756-1758.
271. P. S. Dupont de Nemours, *De l'exportation et de l'importation des grains,* 1764, с. 90-91, цитирано от Pierre Dockes, *L'Espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle,* 1969, с, 288.
272. François Véron de Forbonnais, *Principes et observations économiques,* 1767, t. I, с. 205, цитирано от Pierre Dockes, *op. cit.,* с. 288.
273. *Mémoires de Oudard Coquault (1649-1668) bourgeois de Reims,* изд. 1875, II, с. 371.
274. *Gazette de France,* 1730, с. 22.
275. Moscou, Bibl. Lénine, Fr, 1100, f°s 76-77.
276. Enrique Florescano, *Precios del maiz y crisis agricolas en México (1708-1810),* 1969, с. 142.
277. Germain Martin, *op. cit.,* с. 80.
278. A. N., F 12, 149, f° 80.
279. Defoe, *op. cit.,* с. 125.
280. E. Tarlé, *op. cit.,* с. 43.
281. Semaine de Prato, април 1968.

282. Domenico Sella, *European industries (1500-1700),* 1970.
283. *Ibid.,* с. 88-89.
284. «Archéologie de la fabrique: la diffusion del moulins à soie «alla bolognese» dans les États vénétiens du XVIe au XVIIIe siècle», в: *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle,* p.p. P. Léon, F. Crouzet, R. Gascon, 1972.
285. E. Schulin, *op. cit.,* с. 220.
286. «The unmaking of the Mediterranean trade hegemony», в: *Journal of economic history,* 1975, с. 515.
287. Aloys Schulte, «La lana corne promotrice della floridezza economica dell'Italia nel Medio Evo», в: *Atti del Congresso di scienze storiche,* том III, Rome, 1906, с. 117-122, и най-вече с. 119.
288. A. N., G 7, 1685, 76 (Mémoire de 1684).
289. Louis Dermigny, *op. cit.,* II, с, 756, бележка 3.
290. Louis-Félix Bourquelot, *Études sur les foires de Champagne,* 1865, I, с. 102.
291. Pierre Dardel, *Commerce, industrie et navigation à Rouen et au Havre au XVIIIe siècle,* 1966, с. 108-109.
292. *Gazette de France,* 1783, с. 351.
293. 5 септ. 1759. Savary des Bruslons, IV, col. 1023.
294. Geneviève Anthony, *L'Industrie de la toile à Pau et en Béarn de 1750 à 1850* (Études d'économie basco-béarnaise, t. III), 1961, с. 41.
295. A. N., F 12, 151, 148 v°, 29 април 1729.
296. A. N., F 12, 682, 29 август 1726.
297. A. N., G 7, 1706, f° 81, 19 януари 1723.
298. A. N., F 12, 721.
299. A. N., 62 AQ 7.
300. *Variétés, op. cit.,* V, p. 345, бележка 2.
301. A. N., G 7, 1700, f° 86.
302. Johann Beckmann, *op. cit.,* III, въведение без пагинация.
303. Pierre Chaunu, *La Civilisation de l'Europe classique,* 1970, с. 332.
304. Bertrand Gille, *Les Forges françaises en 1772,* 1960, с. XII.
305. Например служебните превозвачи на вино в Париж са доставили за шест години (1703-1709) почти милион и половина ливри и са в затруднение A. N., G 7, 1510.
306. Lütge, *op. cit.,* с. 205-206 и 258.
307. Hektor Amman, «Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nord-westeuropa nach dem Mittelmeergebiet», в: *Studi in onore di Armando Sapori,* 1957, I, дипляна, с. 308 *bis.*
308. Erich Maschke, «Die Stellung des Reichsstadt Speyer in der mittelalterlichen Wirtschaft Deutschlands», в: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte,* 1967, с. 435-455, и по-специално с. 436.
309. *Paris sous Philippe le Bel d'après des documents originaux...,* публ. от H. Gérard, 1837.
310. B. N., Fr., 21557, f° 9.
311. F. Melis, *Aspetti della vita economica medievale, studi nell'Archivio Datini di Prato,* I, с. 458.
312. Общински архив на Генуа, 572, f° 4.
313. Москва, библ. „Ленин", 374, f° 171.
314. *Ibid.,* f° 121.
315. Diego de Colmenares, *Historia*

de la insigna ciudad de Segovia, 2 изд. 1640, с. 547.
316. Hermann Kellenbenz, «Marchands capitalistes et classes sociales», с. 14 (dactylogramme).
317. Gino Luzzatto, «Per la storia delle costruzioni navali a Venezia nei secoli XV e XVI», в: *Miscellanea di studi storici in onore di Camillo Manfroni*, с. 385-400.
318. Museo Correr, Donà delle Rose, 160, f° 53 et 53 v°.
319. Hermann Kellenbenz, art. cit., бележка 316.
320. François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine,* 1955.
321. Raoul de Félice, *La Basse-Normandie, étude de géographie régionale,* 1907, с. 471.
322. Johann Beckmann, *op. cit.,* I, с. 109 *sq.*
323. F. Dornic, *op. cit.,* с. 307.
324. Москва, библ. „Ленин", Fr, 374, f° 160 v°.
325. Лондон, Victoria-Albert Museum, 86-HH, Box 1, без датировка.
326. *Barchent=бархем.*
327. Форма на минно предприятие, която датира от Средновековието до *Tridentiner Bergwerkgebräuche* от 1208.
328. Günther v. Probszt, *Die niederungarischen Bergstädte,* 1966.
329. Antonina Keckowa, *Les Salines de la région de Cracovie du XVIe siècle au XVIIIe siècle,* на полски език, 1969.
330. Danuta Molenda, *Le Progrès technique et l'organisation économique de l'extraction des métaux non ferreux en Pologne du XIVe au XVIIe siècle,* с. 14. От същия автор, *Gornictwo Kruszcowe na terenie zloz slaskokrarowskich do Polowy XVI'wieku,* 1963, с. 410.
331. F. Lütge, *op. cit.,* с. 265.
332. *Zur Genesis des modernen Kapitalismus,* 1935.
333. G. Lohmann Villena, *Las Minas de Huancavelica en los siglos XVI y XVII,* с. 11 *sq.*
334. A. Matilla Tascón, *Historia de las minas de Almaden,* I (1958), с. 181-202.
335. F. Lütge, *op. cit.,* с. 304; *Encyclopédie italienne,* до думата «Idria».
336. Enrique Florescano, *Precios del maiz y crisis agricolas en Mexico (1708-1810),* 1969, с. 150, бележка 33.
337. F. Lütge, *op. cit.,* с. 378.
338. L. A. Clarkson, *The preindustrial economy in England,* 1971, с. 98.
339. *Ibid.*
340. *Gazette de France,* 6 август 1731, с. 594.
341. A. N., F 12, 682, 9 януари 1727.
342. Marcel Rouff, *Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle,* 1922, с. 245, бележка 1.
343. Germain Martin, *La Grande Industrie en France sous le règne de Louis XIV,* 1900, с. 184.
344. A. N., A. E., B^1^, 531, 18 февруари 1713.
345. A. N., F 12, 515, f° 4, 23 май 1738.
346. Департамент Ардени. Село Или изобразява войната от 1870 г.
347. A. N., F 12, 724.
348. A. N., G 7, 1692, 101.
349. J. A. Roy, *Histoire du patronat du Nord de la France,* 1968, ръкопис.
350. H. Sée, « L'État économique de la Champagne à la fin du XVIIe siècle, d'après les mémoires des intendants

de 1689 et de 1698 », в: *Mémoires et documents pour servir à l'histoire du commerce et de l'industrie,* dir. J. Hayem, X^e^ серия, 1966, с. 265.
351. Guy Arbellot, *Cinq Paroisses du Vallage, XVIIe-XVIIIe siècles,* 1970, ръкопис на дисертация.
352. Ortuif Reuter, *op. cit.,* с. 14-15.
353. Savary des Bruslons, *op. cit.,* t. III, колона 721.
354. F. L. Nussbaum, *A History of the economic institutions of Modern Europe,* 1933, с. 216.
355. *Cf. infra,* с. 294 *sq.*
356. F. L. Nussbaum, *op. cit.,* с. 212-213.
357. F. Lütge, *op. cit.,* с. 366.
358. Defoe, *op. cit.,* II, с. 271-272.
359. Federigo Melis, *Aspetti della vita economica medievale,* 1962, с. 286 *sq.*, 455 *sq.*, *et Tracce di una storia economica di Firenze e della Toscana,* с. 249.
360. F. Lütge, *op. cit.*, с. 366.
361. Eckart Schremmer, *Die Wirtschaft Bayerns*, 1970, с. 502.
362. René Gandilhon, *op. cit.*, с. 176.
363. Cité par Pierre Dockes, *L'Espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle*, с. 108.
364. Claude Pris, *La Manufacture royale des glaces de Saint-Gobain, 1665-1830*, 1973, ръкопис на дисертация в 5 тома, въведение.
365. A. N., G 7, 1697, 2, 3 януари 1712.
366. A.N., F 12, 682.
367. A. N., G 7, 1706, 126, март 1723 (за целия предходен параграф).
368. Основното проучване е на M. Courtecuisse, «La manufacture de draps fins Vanrobais aux XVIIe et XVIIIe siècles», в: *Mémoires de la Société d'émulation d'Abbeville*, т. XXV, 1920.
369. Voyage d'Angleterre, цитиран документ, f° 4.
370. Georges Ruhlman, *Les Corporations, les manufactures et le travail libre à Abbeville au XVIIIe siècle,* 1948.
371. F. L. Nussbaum, *op. cit.*, с. 215.
372. *Ibid.*, с. 213.
373. *Ibid.*, с. 213.
374. *Ibid.*, с. 216.
375. L. A. Clarkson, *op. cit.*, с. 99.
376. A. N., G 7, 1697, 6.
377. *Ibid.*
378. A.N., F 12, 681, 9.
379. A. N., F 12, 516, 13.
380. Claude Pris, *op. cit.*, ръкопис, източник на всички следващи данни.
381. Sidney Homer, *A History of interest rates*, 1963.
382. Под колеблива пресечна точка разбирам нещо подобно на „шапката" на топографските възвишения, където обратните засечки се пресичат неправилно.
383. Според W. Kula, сведението ми е препредадено от Andrej Wiczansky.
384. Raymond Oberlé, «L'évolution des fortunes à Mulhouse et le financement de l'industrialisation au XVIIIe siècle », в: Comité des travaux historiques. *Bulletin des travaux historiques*, 1971, с. 151 бележка 32, справка *om Histoire documentaire de l'industrie de Mulhouse et de ses environs au XIXe siècle*, 1902, с. 287 и 698.
385. Според неиздадения труд на R. Zuber, който е преровил архивите Монголфие (Библиотека на Сорбоната).
386. *Handbuch der Deutschen*

Geschichte, p.p. Aubin et Zorn, 1971, I, с. 550.
387. J.-C. Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle*, 1975, I, с. 372.
388. Ludwig Scheuermann, *Die Fugger als Montanindustrielle in Tirol und Kärnten*, 1929, с. 27.
389. *Daily life in Portugal in the late Middle Ages*, 1971, и най-вече с. 198.
390. Walther G. Hoffmann, *British indusiry, 1700-1950*, 1955.
391. *Cambridqe economic history of Europe*, IV, 1967, с. 484, фигура 33.
392. Jean-Claude Perrot, *op. cit.*, I, с. 400.
393. *Ibid.*, с., 408.
394. Sidney Pollard, David W. Crossley, *The Wealth of Britain*, 1968, с. 134 *sq.*
395. Информация, съобщена от F. Ruiz Martin.
396. *Beauvais et le Beauvaisis...*, *op. cit.*, с. 327.
397. Orazio Cancila, «I prezzi su un mercato dell'interno della Sicilia alla metà del XVII secolo», в: *Economia e Storia*, 1966, с. 188.
398. Basile Kerblay, «Les foires commerciales et le marché intérieur en Russie dans la première moitié du XIXe siècle», в: *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1966, с. 424.
399. Архив Воронцов, 10, с. 129. Simon Voronsov, Southampton, 12-24 септември 1801.
400. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, изд. INED, 1952, с. 36. Фалшива дилема, по думите на Пиер Гуру. Много коне означава много тор, а следователно и по-богати реколти.
401. Galiani, *Dialogue sur le commerce des blés*, цитиран от Pierre Dockes, с. 321.
402. W. Sombart, *op. cit.*, II, с. 357.
403. A. N., G 7, 1510.
404. Dutens, *Histoire de la navigation hauturière en France*, 1828, цитиран от J.-C. Toutain, *Les Transports en France, 1830-1965*, 1967, с. 38.
405. Toutain, *ibid.*, с. 38.
406. A. N., G 7, 1646, Орлеан , 26 декември 1708.
407. Jacob Strieder, *Aus Antwerpenen Notariatsarchiven*, 1930, с. XXV, бележка 4.
408. Émile Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers*, I, с. 269-270.
409. Aloys Schulte, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs*, I, с. 357 *sq.*
410. A. N., F 12, 721.
411. Stockalper Archiv, Brigue, Sch. 31, n°s 2939, 2942, 2966.
412. A. D., Haute-Savoie, C 138-307, f° 92 v°.
413. A. N., H 3159/2.
414. W. Sombart, II, с. 330-332.
415. *Méditerranée*, I, с. 191.
416. A. Everitt, в: *op. cit.*, IV, с. 559.
417. A. N., G 7, 1510.
418. Jacques Savary, *Le Parfait Négociant*, 1712, I, 2 част, с. 208-209.
419. «Relazione»... de Bernardo Bigoni, в: Viaggiatori del '600, p. Marziano Guglielminetti, 1967, с. 309-310.
420. Savary des Bruslons, *op. cit.*, IV (1762), колона 1251.
421. Sully, *Mémoires*, III, с. 42.
422. Wilfrid Brulez, *De Firma della Faille en de internationale Handel van vlaamse Firma's in de 16° Eeuw*, 1959, с. 577.
423. H. Kellenbenz, *Der Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen*

Nachträge, 1974, с. 121.
424. A. N., G 7, 1685, 77.
425. W. Sombart, *op. cit.,* II, с. 334.
426. J.-P. Ricard, *Le Négoce d'Amsterdam,* с. 218, цитиран от W. Sombart, II, с. 338.
427. Ray Bert Westerfield, *Middlemen in Enqlish business, particularly between 1660 and 1760,* 1915.
428. W. Sombart, *op. cit.,* II, с. 329.
429. J.-C. Toutain, *op. cit.,* с. 14.
430. Savary des Bruslons, *op. cit.,* I (1759), колона 429.
431. A. N., G 7, 1646.
432. A. N., G 7, 1633.
433. Всички следващи сведения за Роан са взети от ръкописните мемоари на Denis Luya, *Batellerie et gens de rivière à Roanne au dernier siècle de l'Ancien Régime,* Лионски университет, 1972.
434. A. N., H 3156 и H 2933 (и особено мемоарите от 1789, които възстановяват историята на проблема).
435. Michel de Boislile, *Mémoires des Intendants,* I (1881), с. 5-6.
436. A. N., K 1352, n° 63, f° 1.
437. Savary des Bruslons, I, колона 430.
438. B. N., Fr., 21702, f°s 71-73.
439. *Ibid.*, f°s 120-126.
440. A. N., G 7, 1532, август 1705.
441. A. N., F 12, 681, 60 и 44.
442. P. Deyon, *Amiens, capitale provinciale,* 1967 с. 91 *sq.*
443. Вж. *supra,* бележка 433. .
444. Defoe, *op. cit.,* II, с. 254-256.
445. Savary des Bruslons, *op. cit.,* I, колона 429.
446. K. Kellenbenz, «Bäuerliche Unternehmertätigkeit im Bereich der Nord- und Ostsee von Hochmittelalter bis zum Ausgang der neueren Zeit», в: *Vierteljahrschrifi für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* март 1962.
447. *Ibid.*
448. *Ibid.*
449. L.-A. Boiteux, *La Fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime,* с. 45 *sq.*
450. *Ibid.,* с. 48.
451. Ralph Davis, *Alippo and Devonshire Square,* с. 34, бележка 2.
452. A. N., K 1351.
453. Seignelay, *Journal de voyage en Hollande,* изд. 1867, с. 293 и 297.
454. A. N., F 12, 724.
455. A. N., F 12, 724, 25 септември 1788.
456. A. N., A.E., B^1^, 627, 2 август 1725.
457. A. N., Colonies F 2 A 16.
458. Yosaburo Takekoshi, *The Economic aspects of the political history of Japan,* 1930, I, с. 223-224.
459. Използваните документи са ми съобщени от Jean Meyer.
460. Frédéric C. Lane, «Progrès technologiques et productivité dans les transports maritimes de la fin du Moyen Age au début des Temps modernes», в: *Revue historique,* април-юни 1974, с. 277-302.
461. Germain Martin, *La Grande Industrie sous le règne de Louis XIV,* с. 213.

Бележки към глава 4

1. Menendez Pidal, *Historia de España,* III, с. 171-172.
2. В: *Boll. Senese di Storia Patria,* VI, 1935.
3. H. Pigeonneau, *Histoire du commerce en France,* 1885, с. 237.
4. *Op. cit.,* с. 230.
5. Georg von Below, *Probleme der Wirtschaftsgeschichte,* 1926, с. 381. За неяснотите в почитта между тър-

говци и „търговци на дребно“ вж. също, J. Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe,* 1766, II, с. 372.
6. P. Chalmetta, *op. cit.*, с. 103 и 117.
7. F. Sebastiàn Manrique, *Itinerario de las Missiones,* 1649, с. 346.
8. Sur *tradesman* et *merchant,* cf. D. Defoe, *op. cit.*, I, с. 1-3; за *mercatura* и *mercanzia,* cf. Cotrugli, *op. cit.*, с. 15.
9. Condillac, *op. cit.*, с. 306.
10. За генуезците в Мадрид, cf. *Méditerranée,* I, с. 462 и бележка 4; за Charles Lion, cf. Paul Decharme, *Le Comptoir d'un marchand au XVIIe siècle d'après une correspondance inédite,* 1910, с. 11.
11. Florence Edler, «The Vandermolen, commission merchants of Antwerp: Trade with Italy 1538-1544», в: *Essaies in honor of J. W. Thompson,* 1938, с. 90, бележка 34, Anvers, 7 декември 1539.
12. D. Defoe, *op. cit.*, II, с. 135.
13. B. N., Fr., 21702, f°s 14 и 40.
14. Turgot, *Œuvres, op. cit.*, I, с. 262.
15. P. Ruiz Martin, *Lettres marchandes..., op. cit.*, с. XXXVI-XXXVII.
16. Pierre Vilar, *op. cit.*, III, *passim* et с. 384-422.
17. Jean-Claude Perrot, op. *cit.*, I, с. 435-437.
18. За фирмата на A. Greppi, *cf.* Bruno Caizzi, *Industria, commercio e banca in Lombardia nel XVIII secolo,* 1968, с. 203, 206, 210; за фирмата Трип, *cf.* P. W. Klein, *De Trippen in de 17° Eeuw,* 1965, с. 474 *sq.*
19. *Middlemen in English business,* 1915.
20. C. Carrière, *op. cit.*, I, с. 251.
21. D. Defoe, *op. cit.*, I, с. 102.
22. S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.*, с. 169, бележка 65.
23. *Variétés, op. cit.*, III, с. 41 и 56-57.
24. A. N., G 7, 1686, f° 156.
25. Claude Carrère, *Barcelone, centre économique...,* 1967, I, с. 143.
26. Claude-Frédéric Lévy, *Capitalistes et pouvoir au siècle des Lumières,* 1969, с. 354.
27. Jean Savant, *Tel fut Ouvrard,* 1954, с. 11 *sq.*
28. Remy Bensa à P. F. Delessart, Francfort, 14 септември 1763, A. N., 62 AQ 34.
29. M. G. Buist, *op. cit.*, с. 13.
30. *Œuvres,* I, с. 264.
31. 1759, с. 57.
32. Defoe, *op. cit.*, I, с. 354-357.
33. *Ibid.*, I, с. 368.
34. *Ibid.*, I, с. 364.
35. *Ibid.*, I, с. 358.
36. *Ibid.*, I, с. 46.
37. *Ibid.*, II, с. 10.
38. *The Trading world of Asia and the English East India Company,* 1978.
39. Marx, *Œuvres,* издателство „Плеяда“, I, с. 1099.
40. Ch. Carrière, *op. cit.,* II, с. 916-920.
41. Ch. Carrière, *op. cit.,* I, с. 88.
42. *Variétés,* V, с. 256.
43. Robert Bigo, «Une grammaire de la Bourse en 1789», в: *Annales,* 1930, с. 507.
44. G. B. Cardinale di Luca, *Il Dottor vulgare,* 1673, V, с. 29.
45. Daniel Dessert, «Finances et société au XVIIe siècle: à propos de la chambre de justice de 1661», в: *Annales E. S. C.,* 1974, n° 4, с. 847-885.
46. Museo Correr, точно, но изгубено сведение.

47. C. Laveau, *op. cit.*, с. 154.
48. Violet Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the seventeenth century*, 1950, с. 44.
49. S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.*, с. 149-150.
50. Isaac de Pinto, *op. cit.*, с. 44-45, 77 *sq.*, 95-96.
51. A. N., 62 AQ, фонд Dugard.
52. Без съмнение „карам направо" (по смисъла на съществителното *разрешително*) е употребено като „минавам без да спирам".
53. Ch. Carrière, *op. cit.*, II, с. 918.
54. A. P. Usher, *The Early history of deposit banking in Mediterranean Europe*, 1943, с. 6.
55. Federigo Melis «Origines de la Banca Moderna», в: *Moneda y credito*, n° 116, 1971, с. 3-18, и най-вече с. 4.
56. *Cf. supra*, с. 72-73.
57. M. Morineau, в: *Anuario de historia económica y social*, 1969, с. 289-362.
58. P. R. O. Лондон, 30/25, 4 януари 1687.
59. 9 август 1613, цитирано от J. Gentil da Silva, *op. cit.*, с. 350, бележка 46.
60. Carlo M. Cipolla, «La prétendue «Révolution des prix»; réflexions sur l'expérience italienne», в: *Annales E. S. C.*, 1955, с. 513-516.
61. Isaac de Pinto, *op. cit.*, с. 46 и 77-78.
62. Cité par S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.*, с. 169.
63. A. N., G 7, 1691, 35 (6 март 1708).
64. A. N., A. E., B^1, 331, 25 ноември 1713.
65. A. d. S. Venise, Consoli Genova, 6, 98, Gênes, 12 ноември 1628.
66. A. G. Варшава, фонд Radziwill, Нант, 20 март 1726.
67. A. N., G 7, 1622.
68. A. N., G7 1622 «Mémoire sur les billets de monnoye», 1706 (?).
69. Marcel Rouff, *Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle*, 1922, с. 243.
70. C. Carrière, *op. cit.*, II, с. 917 *sq.*
71. B. Caizzi, *Industria, commercio e banca in Lombardia...*, *op. cit.*, с. 149, 206.
72. Guy Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au XVIIIe siècle*, 1970, с. 40 и 103-104; *Gens de finance au XVIIIe siècle*, 1972, *passim* и с. 68 *sq.*; преразказ на книгата на Yves Durand, в: *Annales E. S. C.*, 1973, с. 804.
73. Pierre Vilar, *op. cit.*, t. II, с. 482-491.
74. Turgot, *Œuvres*, *op. cit.*, I, с. 381.
75. L. Dermigny, *Le Commerce à Canton*, *op. cit.*, II, с. 774.
76. C. Glamman, *Dutch asiatic trade, 1620-1740*, 1958, с. 261.
77. La Bruyère, *Caractères...*, VI, 39.
78. Léon Schick, *Un Grand Homme d'affaires au début du XVIe siècle, Jakob Fugger*, 1957, с. 416.
79. Pierre Vilar, в: *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle*, 1972, p.p. Léon, Crouzet, Gascon, с. 423.
80. J. Cavignac, *op. cit.*, с. 156, 12 април 1725.
81. Jean Maillefer, *op. cit.*, с. 179.
82. Mably, *Œuvres*, XIII, *Du commerce des grains*, с. 291-297.
83. Jean-Baptiste Say, *op. cit.*, I, с. 176.
84. Jacques Heers, в: *Revue du Nord*, януари 1964, с. 106-107; Peter Mathias, *The First industrial nation, an economic history of Britain, 1700-*

1914, 1969, с. 18.
85. F. Lütge, *op. cit.,* с. 294.
86. *Méditerranée,* I, с. 386.
87. Pierre Goubert, *Louis XIV* et *vingt millions de Français,* 1966.
88. Enrique Otte, «Das Genuesische Unternehmertum und Amerika unter den Katolischen Könige», в: *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas,* 1965, Bd 2, с. 30-74.
89. Maurice Dobb, *Studies in the development of capitalism,* 4 изд. 1950, с. 109 *sq.,* 191 *sq.*
90. A. N., G 7, 1865, 75.
91. H. H. Mauruschat *Gewürze, Zucker und Salz im vorindustriellen Europa...,* cité par Wilhem Abel, *Einige Bemerkungen zum Land Stadtprobleme im spätmittelalter,* с. 25.
92. Baltasar Suàrez до Simón Ruiz, 26 февруари 1591, Архив Руиз, Валядолид.
93. *Encyclopedia britannica,* 1969, XIII, с. 524.
94. Savary des Bruslons, V, колона 668.
95. Москва, Централен архив, Алекс. Бакстер до Воронцов ..., 50/6, 1788.
96. C. R. Boxer, *The Great ship from Amacon,* 1959, с. 15-16.
97. Abbé de Beliardy, *Idée du Commerce,* B. N., Fr., 10759, f° 310 v°.
98. G. F. Gemelli Gareri, *op. cit.,* IV, с. 4.
99. Denys Lombard, *op. cit.,* с. 113.
100. Johan Albrecht Mandelslo, *op. cit.,* II, с. 346.
101. F. Galiani, *Dialogues sur le commerce des bleds,* ч. изд. Fausto Nicolini, 1959, с. 178-180 и 252.
102. Симон Руис до Балтазар Суарес, 24 април 1591, Архив Руис, Валядолид.
103. D. Defoe, *op. cit.,* II, с. 149 *sq.*
104. За подробностите, които следват, вж. Christian Bec, *Les Marchands écrivains à Florence, 1375-1434,* 1967, с. 383 *sq.*
105. Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger,* 1922, I, с. 273, n. 4.
106. J.-P. Palewski, *Histoire des chefs d'entreprise,* 1928, с. 103 *sq.*
107. Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square,* 1967, с. 66.
108. Публикувано от V. von Klarwill, *The Fugger News-Letters,* 1924-1926, 2 том.
109. Paolo da Certaldo, цитирано от C. Bec, *op. cit.,* с. 106.
110. A. N., A. E., B^1, 623.
111. A. N., 61 AQ 4, f° 19.
112. *Ibid.*
113. A. N., 61 AQ 2, f° 18, писмо от 18 декември 1777.
114. Текст на Paolo de Certaldo, цитиран от C. Bec, *op. cit.,* с. 106.
115. A. E., C. P., Angleterre 532, f°s 90-91, Бомарше до Вержен, Париж, 31 август 1779.
116. Бонвизи до C. Руис, цитиран от J. Gentil da Silva, *op. cit.,* с. 559.
117. За тази продължителна криза вж. кореспонденцията на Помпон A. N., A. E., B^1 Hollande, 619 (1669).
118. James Boswell, *The Life of Samuel Johnson,* 8-мо изд. 1816, II, с. 450.
119. Изразът е на автора на една брошура от 1846 г., който разобличава министъра на строителството, възложил строежа на Северната железница на банка „Ротшилд", като с измама я обявил за единствения кандидатстващ предприемач. Цити-

рано от Henry Coston, *Les Financiers qui mènent le monde,* 1955, с. 65.
120. Вж. *supra*, с. 32 *sq.*
121. A. N., F 12, 681.
122. A. N., G 7, 1707, с. 148.
123. A. N., G 7, 1692, с. 34-36.
124. *Ibid.*, f° 68.
125. A. N., F 12, 662-670, 1 февруари 1723.
126. A. N., G 7, 1692, f° 211 v° (1707 или 1708). Долината на Бием, в Аргон.
127. A. N., F 12, 515, 17 февруари 1770.
128. A. N., G 7, 1685, с. 39.
129. A.N., F 12, 681, f°s 48, 97, 98, 112 и A.N., G 7, 1706, n°s 237 и 238. Едно писмо от 26 декември 1723 намеква за правителствените мерки от 1699 и 1716, чрез които се обявяват за нищожни всички предшестващи сделки, с цел да се попречи на „подобно изкупуване на големи количества" в търговията с вълна.
130. A. N., F 12, 724, n° 1376.
131. Savary des Bruslons, *op. cit.*, IV, col. 406, съответни тегла на razières или rasières, 280-290 ливри срещу 245.
132. A. N., G 7, 1678, f° 41 et f° 53, ноември и декември 1712.
133. Jean Éon (P. Mathias de Saint-Jean *Le Commerce honorable, op. cit.*, с. 88-89.
134. John Nickolls (Plumard de Dangeul), *Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande-Bretagne,* 1754, с. 252.
135. Henri Pirenne, *Histoire économique de l'Occident médiéval,* 1951, с. 45, бележка 3.
136. Joseph Höffner, *Wirtschaftsethik und Monopole,* 1941, с 58, бележка 2.
137. Hans Hausherr, *Wirfschaftsgeschichte der Neuzeit,* 1954, с. 78-79.
138. Ulrich de Hütten, *Opera,* изд. 1859-1862, III, с. 302 и 299, цитирано от Höffner, *op. cit.* с. 54.
139. Violet Barbour, *op. cit.*, с. 75.
140. *Ibid.*, с. 89. (Декларация на De Witt пред Генералните щати през 1671. Тази пшеница е складирана не само в Амстердам, но и в много градове на Холандия.)
141. Samuel Lambe, *Seasonable observations...,* 1658, с. 9-10, цитирано от V. Barbour, *op. cit.*, с. 90.
142. J. Savary, *Le Parfait Négociant, op. cit.*, изд. 1712, II, с. 135-136.
143. A. N., A. E., B^{1}, 619, Хага, 2 септември 1670.
144. *Ibid.*, 4 юли 1669.
145. *Ibid.*, 26 септември 1669.
146. J. Savary, *op. cit.*, II, с. 117-1
147. A. N., G 7, 1686-99.
148. Marteng G. Buist, *op. cit.*, с. 431 *sq.*
149. P. W. Klein, *op. cit.*, с. 3-15, 475 *sq.*
150. Jakob van Klaveren, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens op. cit.*, с. 3. «... Erstens ist es für die Wirtschaft an sich von keiner Bedeutung, ob das Geld aus Silber, Gold oder aus Papier besteht.»
151. Marcel Marion, *Dictionnaire des institutions*, с. 384, 2 колона. Louis Dermigny, «La France à la fin de l'Ancien Régime, une carte monétaire», в: *Annales E. S. C.*, 1955, с. 489.
152. Malestroit, «Mémoires sur le faict des monnoyes...», 1567, в: *Paradoxes inédits,* изд. L. Einaidi, 1937, с. 73 и 105.
153. F. C. Spooner, *L'Économie*

mondiale et les frappes monétaires en France, 1493-1680, 1956, с. 128 *sq.*

154. C. M. Cipolla, *Studi di sioria della moneta: i movimenti dei cambi in Italia dal sec. XIII al XV*, 1948, и с.г. от R. de Roover, в: *Annales*, 1951, с. 31-36.

155. Geminiano Montanari, *Trattato del valore delle monete*, гл. III, с. 7, цитирано от J. Gentil da Silva, *op. cit.*, с. 400.

156. C. M. Cipolla, *Mouvements monétaires de l'État de Milan (1580-1700)*, 1952, с. 13-18.

157. Marquis d'Argenson, *Mémoires et Journal inédit*, изд. 1857-1858, II, с. 56. За да успее читателят отново да пресметне, нека си припомни, че едно су е равно на 12 дение, а един лиар представлява 3 дение. Следователно монетата от 24 дение е девалвирала с 6 дение, което прави 25%.

158. J. Gentil da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*, I, с. 711-716.

159. Gio. Domenico Peri, Il *Negotiante*, изд. 1666, с. 32.

160. F. Ruiz Martin, *Lettres marchandes de Florence, op. cit.*, с. XXXVIII.

161. R. Gascon, *op. cit.*, I, с. 251.

162. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, с. 165.

163. Jean Éon, *op. cit.*, с. 104.

164. Isaac de Pinto, *op. cit.*, с. 90-91, бележка 23.

165. *États et tableaux concernant les finances de France depuis 1758 jusqu'en 1787*, 1788, с. 225.

166. J. Bouvier, P. Furet и M. Gillet, *Le Mouvement du profit en France au XIXe siècle*, 1965, с. 269.

167. M. G. Buist, *op. cit.*, с. 520-525 и бележката на с. 525.

168. Louis Dermigny, *Cargaisons indiennes*. Solier et *Cie*, *1781-1793*, 1960, II, с. 144.

169. Giorgio Doria, в: *Mélanges Borlandi*, 1977, с. 377 *sq.*

170. F. Ruiz Martin, *El Siglo de los Genoveses*, предстоящо издание.

171. J. Meyer, *L'Armement nantais, op. cit.*, с. 220 *sq.*

172. *Ibid.*, с. 219.

173. Jacob M. Price, *France and the Chesapeake*, 1973, I, с. 288-289. Тези изчисления са ми съобщени от J.-J. Hémardinquer.

174. A. N., 94 AQ 1, f° 28.

175. L. Dermigny, *Cargaisons indiennes, op. cit.*, с. 141-143.

176. J. Meyer, *op. cit.*, с. 290-291.

177. M. Bogucka, *Handel zagraniczny Gdanske...*, 1970, с. 137.

178. A. N., Colonies, F 2 A 16.

179. Thomas Mun, *A Discourse of trade from England into the East Indies*, Лондон, 1621, с. 55, цитирано от P. Dockes, *op. cit.*, с. 125.

180. Hackluyt (1885), с. 70-71, цитирано от J.-C. Van Leur, *op. cit.*, с. 67.

181. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières (1669-1797)*, с. 436 от машинописното копие.

182. *Ibid.*, с. 435.

183. Вж. начина, по който освободените от отлива на голямата индустрия капитали в Кан се реинвестират другаде. J.-C. Perrot, *op. cit.*, I, с. 381 *sq.*

184. Stephan Marglin, в: *Le Nouvel Observateur*, 9 юни 1975, с. 37.

185. J. Kulischer, *op. cit.*, итал. превод., I, с. 444.

186. *Cf. infra*, III, гл. 2.

187. J. Kulischer, *op. cit.*, I, с. 446.

188. J. Gentil da Silva, *op. cit.*, с. 148.

189. Jean Maillefer, *op. cit.*, с. 64.

190. C. Bauer, *op. cit.*, p. 26.
191. F. Melis, *Tracce di una storia economica...*, *op. cit.*, c. 29.
192. A.-E. Sayous, «Dans l'Italie, à l'intérieur des terres: Sienne de 1221 à 1229», в: *Annales*, 1931, c. 189-206.
193. Hermann Aubin, Wolfgang Zorn, *Handbuch...*, *op. cit.*, c. 351.
194. J. Kulischer, *op. cit.*, немско изд., I, c. 294-295.
195. A. Schulte, *Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380-1530*, 1923, 3 т.
196. H. Hausherr, *op. cit.*, c. 29.
197. Françoise Bayard, «Les Bonvisi marchands banquiers à Lyon, 1575-1629», в: *Annales E. S. C.*, ноември-декември 1971, c. 1235.
198. Jean Meyer, *L'Armement nantais...*, *op. cit.*, c. 105, бележка 8.
199. *Ibid.*, c. 112, бележка 2.
200. *Ibid.*, c. 107-115.
201. F. Melis, *Tracce di una storia economica, op. cit.*, c. 50-51.
202. Jean Meyer, *L'Armement nantais...*, *op. cit.*, c. 107 и бележка 6.
203. Архиви на Париж (A. V. P.), 3 B 6, 21.
204. J.-P. Ricard, *op. cit.*, c. 368.
205. Titre IV, article 8, цитирано от Ch. Carrière, *op. cit.*, II, c. 886.
206. *Ibid.*, c. 887.
207. J. Savary, *Le Parfait négociant*, изд. 1712, втора част, c. 15 *sq.*
208. Eric Maschke, «Deutsche Städte am Ausgang des Mittelalters», в: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, 1974, отделен тираж, c. 8 *sq.*
209. Тулузката организация е прекрасно разкрита от Жермен Сигар, *Aux Origines des sociétés anonymes: les moulins de Toulouse au Moyen Age*, 1953.
210. *Ibid.*, c. 351, бележка 26.
211. E. F. Heckscher, *op. cit.*, c. 316, 385 и *passim.*
212. A. V. P., 3 B 6, 66.
213. A. N. Z^1D 102 A, f°s 19 v°-20 v°.
214. Jean-François Melon, *Essai politique sur le commerce*, 1734, c. 77-78.
215. Jean Meyer, *L'Armement nantais...*, *op. cit.*, c. 275.
216. A. N., Z^1D 102 A.
217. Jean Meyer, *L'Armement nantais...*, *op. cit.*, c. 113.
218. Ch. Carrière, *op. cit.*, II, c. 879 *sq.*
219. D. Defoe, *op. cit.*, I, c. 215.
220. Думата току-що се появява. Цитирано от Litré, „Предприятие", c. 1438, във Fénelon, *Télémaque,* XII, 1699.
221. Според вметнатото разсъждение на Isaac de Pinto, *op. cit.*, c. 335.
222. Guy Antonetti, *Greffulhe, Montz et* Cie, *1789-1793*, c. 96; *cf.* J. Everaert, *op. cit.*, c. 875. Малобройните към 1700 година германски фирми в Кадис.
223. George Lillo, *The London merchant, with the tragical history of George Barnwell*, 1731, c. 27.
224. W. Sombart, *op. cit.*, II, c. 580.
225. Manuel Nuñes Dias, *O Capitalismo monarquico poàtuguès (1415-1549) São Paulo*, 1957, Докторска дисертация.
226. Charles Verlinden, *Les Origines de la civilisation atlantique*, 1966, c. 11-12 и 164.
227. Louis Dermigny, *La Chine et l'Occident, Le commerce à Canton...*, *op. cit.*, I, c. 86.
228. A. N. A. E., B^1, 760, Лондон, юли 1713.
229. Charles Wilson, *England's*

apprenticeship, 1603-1763, 3 изд. 1967, с. 172-173.
230. *Cf.* по този повод уточнението (което препраща към богата библиография) на de Jürgen Wiegandf, *Die Merchants Adventurers' Company auf dem Kontinent zur Zeit der Tudors und Stuarts,* 1972.
231. E. F. Heckscher, *op. cit.,* с. 310.
232. *Ibid.,* с. 362-363.
233. M. M. Postan, *Medieval trade and finance,* 1973, с. 302-304.
234. F. Lütge, *op. cit.,* с. 342.
235. По обясненията на J. U. Nef, на K. W. Taylor, на Wallerstein и на Th. K. Rabb, *Enterprise and Empire,* 1967, с. 19 *sq.* 26 *sq.*
236. За Северната компания, *cf.* A. N. G 7, 1685, I; за Западноиндийската компания, *cf.* A. E., M. и D., 16.
237. *Études d'histoire économique,* 1971, с. 33.
238. S. Pollard et D. W. Crosslley, *op. cit.,* с. 150-151.
239. *Ibid.,* с. 143, 146, 147, 163.
240. P. Jeannin, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe el XVIIIe siècles,* 1969, с. 192.
241. S. Pollard et D. W. Crosslley, *op. cit.,* с. 149.
242. Писмо на Пончартрен до Талар (6 август 1698), *cf.* A. E., CP. Ang., 208, f° 115; писмо на Талар до Пончартрен (21 август 1698), *cf.* A. N., A. E., B^1^, 759.
243. *Op. cit.,* френско издание, с. 172.
244. Charles Boxer *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800,* 1965, p. 43.
245. Maurice Dobb, *Studies in the development of capitalism,* 4 изд. 1950, с. 191, бележка 1.
246. A.N., G 7, 1686. f° 85.
247. A N., Marine, B 7, 230, цитирано от Charles Frostin, «Les Pontchartrain et la pénétration commerciale française en Amérique espagnole (1690-1715)», в: *Revue historique,* 1971, с. 311, бележка 2.
248. A.N., K 1349, f° 14 v° и f° 15.
249. Paul Kaeppelin, *La Compagnie des Indes orientales et François Martin,* 1908, с. 135-136.
250. *Ibid.,* с. 593.
251. A. N., G 7, 1699.
252. Charles Montagne, *Histoire de la Compagnie des Indes,* 1899, с. 223-224.
253. M. Lévy-Leboyer, *op. cit.,* с. 417, бележка 2.
254. *Civilisation matérielle,* I, изд. 1967, с. 10-11 и 437.
255. Walter Achilles, «Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischen Raum in XVI. und XVII. Jahr.» в: *Zeitschrift für Agrargeschichte,* 59, с. 32-55.
256. E. Maschke, art. cit., с. 18.
257. J.-P. Ricard, *Le Négoce d'Amsterdam,* 1722, с. 59.
258. *Schriften,* 1800, I, с. 264, цитирано от W. Sombart, 2, с. 500.
259. E. Zola, *L'Argent,* изд. Fasquelle, 1960, с. 166, цитирано от P. Miquel, *L'Argent,* 1971, с. 141-142.
260. Galiani, *op. cit.,* с. 162-168, 178-180, 152.

Бележки към глава 5

1. Цитирано от Louis Dumont, *Homos hierar-chicus,* 1966, с. 18.
2. Позовавам се на един разговор от ноември 1937.
3. Émile Durkheim (1858-1917) поема щафетата от Огюст Конт, защитава дисертацията си *De la division du travail social,* през 1893, и осно-

вава l'*Année sociologique,* през 1896. Именно последната дата сме имали предвид.
4. В: *Revue de synthèse,* 1900, с. 4.
5. Въпреки предишни опити като тези на Alfred Weber, *Kulturgeschichte als Kultursoziologie,* 1935, или на Alfred von Martin, *Soziologie der Renaissance...,* 1932; или по-скорошното крупно обобщение на Alexander Rustow, *Ortsbestimmung der Gegenwart,* 3 том, 1950-1957.
6. *Op. cit.,* с. 9.
7. Josef Schumpeter, *op. cit.,* I, с. 23.
8. Novalis, *Encyclopédie,* 1966, с. 43.
9. Сходни забележки срещаме у René Clemens, Raymond Aron, Wilhelm Röpke, Jacques Attali, Joseph Klatzmann, Marcel Mauss.
10. *English Social History,* 1942; исп. превод, 1946.
11. Множество противоположни мнения. Например това на Edward J. Nell, «Economic relationship in the decline of feudalism: an economic interdependence», в: *History and theory,* 1957, с. 328: „да отдаваме повече значение на отношенията между променливите, отколкото на самите променливи". За Evans Pritchard социалната структура се свежда до групови взаимоотношения според Siegfried Frederik Nadel, *La Théorie de la structure sociale,* 1970, с. 30.
12. I. Wallerstein, *op. cit.,* с. 157.
13. Jack H. Hexter, *Reappraisals in History,* 1963, с. 72.
14. *Variétés,* III, с. 312, *Advis de Guillaume Hotteux ès Halles.*
15. *L'idéal historique,* 1976.
16. Karl Bosl, «Kasten, Stände, Klassen in mittelalterlichen Deutschland», в: ZBLG 32, 1969. Невъзможно е думата да бъде употребена в точно определен смисъл.
17. По повод кастите в Индия, вж. статията на Claude Meillassoux, «Y a-t-il des castes aux Indes?», в: *Cahiers internationaux de sociologie,* 1973, с. 5-29.
18. *La Vocation actuelle de la sociologie,* 1963, I, с. 365 *sq.*
19. *Pour la sociologie,* 1974, с. 57.
20. Prévost, *op. cit.,* t. I, с. 8.
21. Van Rechteren, *Voyages,* 1628-1632, V, с. 69.
22. A. N. K 910, 27 *bis.*
23. Ainsi Arthur Boyd Hibbert, в: *Past and Present,* 1953, n° 3, и Claude Cahen, в: *La Pensée,* юли 1956, с. 95-96, феодализмът не е отрицание на търговията. Ортодоксална гледна точка на Charles Parain и Pierre Vilar, «Mode, de production féodal et classes sociales en système précapitaliste», 1968, *Les Cahiers du Centre d'Études et Recherches marxistes,* n° 59.
24. Просъществува най-много до Реставрацията, но все още не в *La Néologie,* от L. S. Mercier, 1801; в N. Landais, *Dictionnaire général et grammatical,* 1934, II, с. 26.
25. Armando Sapori и Gino Luzzatto.
26. Georges Curvitch, *Déterminismes sociaux et liberté humaine,* 2 изд., 1963, с. 261 *sq.*
27. Marc Bloch, *La Société féodale,* 2 том, 1939-1940.
28. Jacques Heers, *Le Clan familial au Moyen Age,* 1974.
29. A. Thiers, *De la propriété,* 1848, с. 93.
30. Jean-François Melon, *op. cit.,* с. 126.
31. Charles W. Mills, *The Power*

Elite, 1959.
32. *Delle lettere di Messer Claudio Tolomei,* Венеция, 1547, f^os^- 144 v°-145. Този пасаж ми е съобщен от Sergio Bertelli.
33. Frederic C. Lane, *Venice, a maritime Republic,* 1973, с. 324. Вж. също K. J. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte Italiens,* т. III, 1961, с. 21-22.
34. F. C. Lane, *op. cit.,* с. 429-430.
35. Saintolon, *Relazione della Republica di Genova,* 1684, Венеция, Marciana, 6045, с. 11-8.
36. Gerald Strauss, «Protestant dogma and city government. The case of Nuremberg», в: *Past and Present,* n° 36, 1967, с. 38-58.
37. C. A. B. F. de Baert-Duholand, *Tableau de la Grande-Bretagne,* an VIII, IV, с. 7.
38. C. R. Boxer, *The Dutch seaborne Empire, 1600-1800,* 1965, с. 11.
39. R. Gascon, *op. cit.,* I, с. 407.
40. G. D. Ramsay, *The City of London,* 1975, с. 12.
41. E. W. Dahlgren, *Les Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes du Pacifique*, I, 1909, с. 36-37, бележка 2.
42. François Dornic, *op. cit.,* с. 178.
43. Jacques Teneur, «Les Commerçants dunkerquois à la fin du XVIIIe siècle et les problèmes économiques de leur temps», в: *Revue du Nord,* 1966, с. 21.
44. Цитирано от Charles Carrière, *op. cit.,* I, с. 215-216.
45. *Ibid.,* с. 265.
46. Изгубена справка.
47. Emilio Nasalli Rocca, «Il Patriziato piacentino nell'età del principato. Considerazioni di storia giuridica, sociale e statistica», в: *Studi in onore di Cesare Manaresi,* 1952, с. 227-257.
48. J. M. Roberts, в: *The European Nobility in the Eighteenth Century,* изд. от A. Coodwin, 1953, с. 67.
49. J. Gentil da Silva, *op. cit.,* с. 369-370, бележка 92.
50. Phyllis Deane и W. A. Cole, *British economic growth,* 2 изд. 1967, с. 2 *sq.;* S. Pollard et D. W. Crossley, *op. cit.,* с. 153 *sq.*
51. S. Pollard и D. W. Crossley, *op. cit.,* с. 169.
52. André Parreaux, *La Société anglaise de 1760 à 1810,* 1966, с. 8.
53. Pierre Goubert, *L'Ancien Régime,* 1969, I, с. 158-159.
54. P. Léon, в: *Histoire économique et sociale de la France,* II, 1970, с. 607; Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle,* с. 56.
55. W. Dworzaczek, «Perméabilité des barrières sociales dans la Pologne du XVIe siècle», в: *Acta Poloniae Historica,* 1971, 24, с. 30 и 39.
56. M. N. Pearson, «Decline of the Moghol Empire», в: *The Journal of Asian Studies,* февруари 1976, с. 223: 8000 привилегировани в една империя от 60 до 70 милиона души... «The 8 000 men were the empire».
57. *Op. cit.,* I, с. VIII.
58. Цитирано от Julien Freund, *op. cit.,* с. 25.
59. Lawrence Stone, «The anatomy of the Elizabethan aristocracy», в: *The Economic History Review,* 1948, с. 37-41.
60. H. Kellenbenz, *Der Merkantilismus in Europa und die soziale Mobilität,* 1965, с. 49-50.
61. Peter Laslett, *op. cit., c.* 44.
62. Pierre Goubert, *L'Ancien Régime, op. cit.,* I, с. 105.

63. *Handbuch der deutschen Wirtschafts-und Sozialgeschichte, op. cit.*, с. 371.
64. За Венеция, *La Civiltà veneziana nell'età barocca, op. cit,* с. 307, февруари 1685; *La Civiltà Veneziana del Settecento,* с. 244 и 274.
65. *Ibid.*, с. 244.
66. За Longleat, *cf. New Encyclopedia Britannica,* 15 изд., VI, с. 319; за Wollaton Hall, *ibid.*, X, с. 729; за Burghley House, *cf.* J. Alfred Gotch, *Architecture of the Renaissance in England,* I, 1894, с. 1-3; за Holdenby, *cf.* Henry Shaw, *Details of Elizabethan Architecture,* 1839, с. 8.
67. Peter Laslett, *op. cit.*, с. 166.
68. *Cf.* H. R. Trevor-Roper, «The General crisis of the seventeenth century», в: *Past and Present,* n° 16 (ноември 1959), с. 31-64, и дискусията в тази статия от E. H. Kossmann, E. J. Hobsbawm, J. H. Hexter, R. Mousnier, J. H. Elliott, L. Stone и отговорът на H. R. Trevor-Roper, в: *Past and Present,* n° (18 ноември 1960), с. 8-42. Цялата книга на Lawrence Stone, *Les Causes de la Révolution anglaise,* фр. превод, 1974; J. H. Hexter, *Reappraisals in History,* 1963, с. 117 *sq.*
69. P. Bourdieu и J. C. Passeron, *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement,* 1970.
70. В: *Histoire de la Savoie,* p.p. Guichonnet, 1974, с. 250.
71. Daniele Beltrami, *Storia della popolazione di Venezia,* 1954, с. 71, 72, 78. Съотношението спрямо цялото население за 1581 година са 4,5% благородници и 5,35 *cittadini*, а за 1586 съответно 4,3% и 5,1%.
72. Werner Schultheiss, «Die Mittelschicht Nürnbergs im *Spätmittelalter*», в: *Städtische Mittelschichten,* p.p. E. Maschke и J. Sydow, ноември 1969.
73. «Marchands capitalistes et classes sociales» машинописно копие, с. 9; в Любек през XVI век *Fernhändier* обхващат 50-60 къщи за град с 25 000 жители.
74. *Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters,* 1928, с. 329.
75. Th. K. Rabb, *Enterprise and Empire,* 1967, с. 26 *sq.*
76. Според André Piettre, *Les Trois Ages de l'économie,* 1955, с. 182, цитирано от Michel Lutfalla, *L'État stationnaire,* 1964, с. 98.
77. G. Chaussinand-Nogaret, «Aux origines de la Révolution: noblesse et bourgeoisie», в: *Annales E. S. C.,* 1975, с. 265-277.
78. [Бургундия]: Henri Drouot, *Mayenne et la Bourgogne, étude sur la Ligue (1587-1596),* 1937, I, с. 45, 51; [Рим]: Jean Delumeau, *op. cit.*, 1, с. 458: „Когато започва XII век, всички някогашни големи сеньори [от земеделските райони около Рим], силно притискани от своите дългове продават поземлените си имоти и се претопяват сред новата и покорна аристокрация, която не притежава военно минало."
79. B. N., F. Esp., 127, към 1610.
80. *Beauvais et le Beauvaisis...*, с. 219; F. Braudel, в: *Annales E. S. C.,* 1963, с. 774.
81. Raymond Carr, «Spain», в: *The European Nobility in the Eighteenth Century, op. cit.*, с. 44.
82. Henri Pirenne, Les *Périodes de l'histoire sociale du capitalisme,*

Bruxelles, 1922.
83. H. Kellenbenz, машинописно копие, *op. cit.*, с. 17.
84. Claude Carrère, *op. cit.*, I, с. 146.
85. Friedrich Lütge, *op. cit.*, с. 312.
86. J. H. Hexter, *op. cit*, с. 76 *sq.*
87. G. Taylor, «Non capitalist Wealth and the Origins of the French Revolution», в: *American Historical Revieiw,* 1967, с. 485.
88. Pierre Dardel, *op. cit.*, с. 154-155.
89. Accarias de Sérionne, *La Richesse de la Hollande, op. cit.*, II, с. 31.
90. F. Dornic, *op. cit.*, с 161.
91. R. de Roover, *The Medici Bank,* 1948, с. 20, бележка 50.
92. Guy Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au XVIIIe siècle,* 1970.
93. Paolo Norsa, «Una famiglia di banchieri, la famiglia Norsa (1350-1950)», в: *Bollettino dell'Archivio storico del banco di Napoli,* 1953.
94. André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle,* 1973, II, с. 379-380.
95. Работно заглавие на книгата, която ползвах в ръкопис, издадена през 1977 под заглавието: *Les Bourgeois-gentilshommes.*
96. Guy Patin, *op. cit.*, II, с. 196.
97. Romain Baron, «La bourgeoisie de Varzy au XVIIe siècle», в: *Annales de Bourgogne,* 1964, с. 173.
98. M. Couturier, *op. cit.*, с. 215-216. Например между кожарите се различават „майстори кожари" и „кожари търговци", като последните се считат за „почитаеми люде".
99. C. Loyseau, *Cinq Livres du Droict des Offices,* 1613, с. 100.
100. *Op. cit.*, с. 43-44.
101. G. Huppert, *op. cit.*, машинописно копие.
102. *Op. cit.*, с. 128-129.
103. Издадено от L. Raymond Lefebvre, 1943, с. 131-133.
104. Joseph Nouaillac, *Villeroi, Secrétaire du roi,* 1909, с. 33.
105. Астрологът му, Primi Visconti, ако може да се вярва на Henry Mercier, *Une Vie d'ambassadeur du Roi-Soleil,* 1939, с. 22.
106. G. Huppert, *L'Idée de l'histoire parfaite,* 1970.
107. R. Mandrou, *La France aux XVIIe et XVIIIe siècles,* 1970, с. 130.
108. В *Cayer présenté au roy par ceux du tiers estat de Dauphiné*, Grenoble, 1 изд. 1603, цитирано от Davis Bitton, *The French Nobility in crisis — 1560-1644*, 1969, с., 96 и 448, бележка 26.
109. Цитирано от Bancal, *Proudhon*, I, с. 85, n° 513.
110. A. N., G 7, 1686, 156.
111. Saint-Cyr, *Le Tableau du siècle*, 1759, с. 132, цитирано от Norbert Élias, La Société de Cour, 1974, с. 11.
112. Manuel Fernández Alvarez, *Economia, sociedad y corona*, 1963, с. 384.
113. *Variétés*, V, 235 [1710].
114. Вж. *infra*, т. III, гл. 3.
115. Witold Kula, «On the typology of economic Systems», в: *The Social sciences, Problems and Orientations*, 1968, с. 115.
116. Tommaso Campanella, Monarchia di Spagna, в: Opere, 1854, II, с. 148, цитирано от Carlo de Frede, в: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V, с. 5-6 и 32-33.
117. Giuseppe Galasso, *op. cit.*, с. 242.
118. Fénelon, *Dialogues des Morts*, II, 1718, с. 152.
119. R. Pernoud, Histoire de la bourgeoisie en France, II, 1962, с. 10.
120. Paolo Carpeggiani, *Mantova,*

profilo di una città, 1976, appendice: Sabbioneta, с. 127 *sq.* Думата *casino* (с. 139) означава частната вила на княза и градината му.

121. За предходния параграф, *cf.*: A. de S. Venise, например: *Senato Terra*, 24, 9 януари 1557; 32, Падуа, 9 януари 1562; P. Molmenti, *op. cit.*, II, с. 111.

122. Jürgen Kuczinski, *op. cit.*, с. 71.

123. Архив Воронцов VIII, с. 34, 18-29 декември 1796.

124. André Parreaux, La Société anglaise de 1760 à 1810, 1966, с. 12. Abingden на Темза в Беркшир.

125. Между 1575 и 1630 г. около половината от *peers* инвестират в търговията, което ще рече един на всеки двама души, докато ако разглеждаме цялата аристокрация и *gentry*, съотношението е едно към петдесет, Th. K. Rabb, Enterprise and Empire, 1967, бележка 16 и с. 27.

126. R. Gascon, *op. cit.*, I, с. 444.

127. Съобщение на Pierre Vilar, Congrès international des sciences historiques, Рим 1955.

128. P. Molmenti, *op. cit.*, II, с. 75.

129. Jerónimo de Alcalá, El donador hablador, 1624, в: *La Novela picaresca española*, 1966, с. 1233.

130. За всички следващи примери: Y.-M. Bercé, *op. cit.*, II, с. 681 [Аквитания]; E. Maschke, art. cit., с. 21 [германски градове]; René Fédou, «Le cycle médiéval des révoltes lyonnaises», в: Cahiers d'histoire, 3, 1973, с. 240 [Лион].

131. *Les Soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, 1963.

132. Carlo de Fide, в: *Mélanges Fanfani*, V, 1962, с. 1-42.

133. Ingomar Bog, в: *Z. für Agrargeschichte*, 1970, с. 185-196.

134. *Variétés*, VII, с. 330, 7 юни 1624.

135. Y.-M. Bercé, *op. cit.*, с. 300.

136. B. N., Fr., 21773, f° 31.

137. Henri Gachet, «Conditions de vie des ouvriers papetiers en France au XVIIIe siècle», *Communication à l'Institut français d'histoire sociale*, 12 юни 1954.

138. Целият следващ параграф, съгласно Nathalie Zemon Davis: «Strikes and salvation at Lyons», в: *Archiv für Reformationgeschichte*, LVI (1965), с. 48-64, и Henri Hauser, Ouvriers du temps passé, 1927.

139. H. Hauser, *op. cit.*, с. 180 и бележка 1.

140. *Ibid.*, с. 203 и 234, бележка 1 и A. Firmin-Didot, Aido Manuce et l'hellénisme à Venise, 1875, p. 269.

141. N. W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 3 том, 1908-1939; Émile Coornaert, «Une capitale de la laine: Leyde», в: Annales E. S. C., 1946.

142. A. N., A. E., B[1], 619, 8 и 29 октомври 1665.

143. За трите горни параграфа, *cf.*: Posthumus, *op. cit.*, III, с. 721-729; 656-657, 674; 691-696; 869 sq.; 722-724; 876-878.

144. Paul Mantoux, *La Révolution industrielle au XVIIIe siècle*, 1959, с. 57-59. Carlos Guilherme Mota, «Conflitos entre capital e trabalho; anataçoes acérca de uma agitaçao no Sudo-este inglés en 1738», в: Revista de Historia, São Paulo, 1967, накара да използвам за свои цели инцидента, описан по-горе.

145. Peter Laslett, Un Monde que nous avons perdu, 1969, с. 172-173; A. Vierkand, Die Stetigkeit im Kulturwandel, 1908, с. 103: „Колкото

по-изостанал е човек, толкова по-подвластен е на традиционни модели и внушения." Цитирано от W. Sombart, *Le Bourgeois*, с. 27. Но кой може да обясни жестокостите на народните движения в Русия?

146. Émile Coornaert, *Les Corporations en France avant 1789*, 10 изд. 1941, с. 167.

147. *Ibid.*, с. 168-169.

148. R. Zangheri, в: *Studi Storici*, 1968, с. 538; Jérôme Blum, «The condition of the European Peasantry on the Eve of Emancipation», в: *J. of Modern Hisiory*, 1974.

149. Roland Marx, La *Révolution industrielle en Grande-Bretagne*, 1970, с. 19.

150. Sully, *Mémoires...*, *op. cit.*, III, с. 107. Или израза „просяци на обществена просия", *Variétés*, V, с. 129. В Испания, les *hampones*, J. van Klaveren, *op. cit.*, с. 187, бележка 36; в Италия *oziosi*; Aurelio Lepre, *op. cit.*, с. 27.

151. 21 юни 1636, *Civiltà Veneziana*, *op. cit.*, с. 285.

152. *Mémoires*, *op. cit.*, 1875, I, с. 215.

153. A. N., G 7, 1647, 1709.

154. Ръкописни мемоари на Mme Buriez, *L'Assistance à Lille au XVIIIe siècle*, Филологически факултет, Лил.

155. Richard Gascon, «Économie et pauvreté aux XVIe et XVIIe siècles : Lyon, ville exemplaire et prophétique», в: *Études sur l'histoire de la pauvreté,* 1975, p.p. M. Mollat, II, 1974, с. 747 *sq. Cf.*, в същия смисъл е забележката на Rolf Egelsing, art. cit., с. 27.

156. P. Laslett, *op. cit.*, с. 54-55.

157. F. Lütge, *op. cit.*, с. 382.

158. По сведения, които са ми предоставени в Краков от M. Kulzcykowsy и M. Francic.

159. Мемоари на Mme Buriez, *op. cit.* В Каор през 1546 година на 10 000 жители има 3400 бедняци, Marie-Julie Prim, Неиздадени мемоари, Тулуза, ръкопис, с. 53; в Шанак, който се намира в Кос (в Централния масив), на 338 данъкоплатци се падат 60 просяци, Paul Marres, «L'économie des Causses du Gévaudan au XVIIIe siècle», в: *Congrès de Mende,* 1955, с. 167; в Ла Рошел през 1776 година на 14 271 жители има 3668 просяци, Laveau, *op. cit.*, с. 72; бедните са една шеста от населението в Авалон (1614), Yves Durand, *op. cit.*, с. 42; за *Habenichtse* и „безимотните" в Аугсбург през 1500 г. вж., H. Bechtel, *op. cit.*, II, с. 52, бележка 6. Общо върху темата вж. Olwen Hufton, «Towards an Understanding of the poor of eighteenth century France», в: *French government and society, 1500-1850,* p.p. J. F. Bosmer, 1975, с. 145 sq.

160. Многобройни сведения за 1749, 1759, 1771, 1790, в областните архиви на Горна Савоя, C 143, f°s 29-38; C 135, H. S.; C 142, 194, f° 81; C 165, f° 81 v°; IC III, 51, f°s 40 до 47.

161. Защото те съществуват и изобилстват, M. Couturier, *op. cit.*, Châteaudun, 1697; Abel Poitrineau, *op. cit.*, с. 608: „просяците съставляват най-низшия слой от цялото градско население".

162. Vauban, *Projet d'une dîme royale,* изд. Daire, 1843, с. 34.

163. Yves Durand, в: *Cahiers de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour les États généraux de*

1614, 1966, с. 39-40. Различието между бедни – просяци и бедни – безработни никога не бива да се пренебрегва. Jakob van Klaveren, «Población y ocupación», в: *Económica,* 1954, n° 2, основателно подчертава, че Малтус говори за бедните, а не за безработните.

164. В германските градове през 1384, 1400, 1442, 1446, 1447.

165. E. Coyecque, «L'Assistance publique à Paris au milieu du XVIe siècle», в: *Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France,* 1888, с. 117.

166. *Ibid.,* с. 129-230, 28 януари1526: 500 парижки бедняци са изпратени на каторга.

167. *Variétés,* VII, с. 42, бележка 3 (1605). Изпращане в Канада на ирландските „дрипльовци", които се намират в Париж. Севилски безделници изпратени на Магелановия проток. A. d. S. Venise, Senato Spagna Zane au Doge. Мадрид, 30 октомври 1581.

168. C. S. L. Davies, «Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547», в: *Economic History Review,* 1966, с. 533-549.

169. Ogier Ghislain de Busbecq, *Ambassades et voyages en Turquie et Amasie, 1748,* с. 251.

170. Cf. Olwen H. Hufton, *The poor of the 18th century France,* 1974, с. 139-159.

171. A. N., A. E., B[1], 521, 19 април 1710. *Cf.* AD XI, 37 (1662), Autour de Blois, „Малко са пътищата около Блоа, покрай които не се търкалят трупове".

172. A. d. S. Venise, Senato Terra, 1 [Венеция]; Delamare, *op. cit.,* 1710, p. 1012 [Париж]. 3000 бедняци пред Шамбери, François Vermale, *Les Classes rurales en Savoie au XVIIIe siècle,* 1911, с. 283.

173. Suzanne Chantal, *La Vie quotidienne au Portugal après le tremblement de terre de Lisbonne de 1755,* 1962, с. 16. Много данни в кореспонденцията на руски консул в Лисабон и именно Москва, A. G. A. 72/5, 260, 54 v°, Лисабон, 30 май 1780.

174. C. Manceron, *op. cit.,* I, с. 298-299, според P. Grosclaude, *Malesherbes,* с. 346.

175. J.-P. Gutton, *La Société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon,* 1970, с. 162 *sq.*

176. J.-P. Gutton, «Les mendiants dans la société parisienne au début du XVIIIe siècle », в: *Cahiers d'Histoire,* XIII, 2, 1968, с. 137.

177. *Variétés,* V, с. 272.

178. Двата поста – френското консулство в Ротердам и в Генуа – за връщане на „разжалваните моряци", свалени на брега, предоставят изобилна кореспонденция, а именно: A. N., A. E., B[1], 971-973 (Rotterdam) и A. E., B[1], 530 и продължението за Генуа. Изпаднали хора, без обувки, без ризи, одрипани, между които се промъкват множество авантюристи и „келепирджии" с надеждата да получат някаква помощ и да бъдат репатрирани. B[1], 971, f° 45, 31 декември 1757; „...много от тях бяха пълни с гадини, трябваше да ги изкъпят и да изгорят дрехите им"...

179. *Variétés,* V, с. 222.

180. A. d. S. Napoli, Affari Esteri, 796.

181. *Ibid.*

182. Comte de La Messeliére, *Voyage*

à Saint-Pétersbourg, an XI-1803, с. 262-263.
183. A. N., Marine, B[1], 48, f° 113.
184. Nina Assodorobraj, *Les Origines de la classe ouvrière* (на полски език), 1966; резюме на френски език, с. 321-325.
185. Цитирано от J.-C. Perrot, *op. cit.,* I, с. 423, бележка 232.
186. Robert Molis, «De la mendicité en Languedoc (1775-1783)», в: *Revue d'hist. écon. et sociale,* 1974, с. 483.
187. J. Maillefer, *Mémoires,* с. 120 и 122.
188. Gaston Zeller, *Aspects de la politique française sous l'Ancien Régime,* 1964, с. 375-385.
189. *Méditerranée,* I, с. 425, 438, 512, etc.
190. De Linguet, цитирано от Manceron, *op. cit.,* I, с. 169: „В армията ценят трудовака по-малко, отколкото обозния кон, защото товарният кон е много скъп, а войникът не струва нищо..." Това си струва да бъде описано по-скоро с цифри, отколкото с думи, но числата липсват. Все пак има някакви величини: според ново сведение от Франкфурт на Майн, на 9 август 1783 година в Европа военните сили възлизат на два милиона души, т.е. малко повече от 1,3% от населението, ако предположим, че по онова време Европа има 150 милиона жители. *Gazette de France,* с. 307.
191. R. Gascon, *op. cit.,* I, с. 400.
192. Jèze, *Journal du Citoyen,* 1754, с. 1.
193. Извлечение от Парламентарния регистър на Париж за годините 1750-1751, f° 427. Указ от 14 август 1751 г. за осъждането на слугата Пиер Пизел.
194. Marius Mittre, *Les Domestiques en France,* с. 14. *Variétés,* V, с. 253 в бележка: сведение от *Traité de la Police,* част 9, глава 3.
195. Pierre-Victor Malouet, *Mémoires de Malouet,* 1874, t. I, с. 48-49.
196. Claude Veil, «Phénoménologie du travail», в: *L'Évolution psychiatrique,* n° 4, 1957, с. 701. „Дори когато е свързан с машината, човек не е роб на тази машина. Той не може да бъде роб на друго, освен на други хора. За тази цел и *mutadis mutandis* винаги са на разположение галерите."
197. Abbé C. Fleury, *Les Devoirs des maîtres et des domestiques,* 1688, с. 73. Почти век по-късно едно сходно разсъждение (1771) в писмото до I. de Pinto, *op. cit.,* с. 257: „Да си представим за миг държава, където всички са богати; тя не би могла да просъществува без да прибегне до довеждането на туземци, които да я обслужват." Пророческа мисъл, ако имаме предвид бъдещето. Но нима още преди XVIII век и през XVIII век вече не се забелязва силна компенсаторна миграция на бедните?
198. *Op. cit.,* с. 58. Сходни изявления и с много по-късна дата пише Baudry des Lozières, *Voyage à la Louisiane,* 1802, с. 103 *sq.*
199. P. Decharme, *op. cit.,* с. 119. *Literatura europea y Edad Media,* 1955, I, с. 40.
201. A. d. S. Mantoue, Archivio Gonzaga, Donatus de Bretis au marquis de Mantoue, B. 1438.
202. *Le Savant et le Politique,* 1963, с. 101.
203. *Gazette de France,* с. 599.
204. Max Weber, *Economia e società,* 2, с. 991.

205. *Diarii, op. cit.*, I, с. 184 и 196.
206. British Museum, Mss Sloane, 42.
207. Élie Brackenhoffer, *op. cit.*, с. 111.
208. Louis-Sébastien Mercier, *op. cit.*, III, с. 278.
209. *Ibid.*, III, с. 279.
210. *Diarii, op. cit.*, I, с. 111.
211. *Livre de main des Du Pougei (1522-1598),* критично издание на M. J. Prim, D. E. S., Тулуза, 1964, машинописно копие.
212. Неизвестен пътешественик, 1728, Victoria-Albert Museum, 86 NN2, f°s 196 *sq.*
213. Според запазеното копие във F. Fr. на библиотека „Ленин" в Москва, f°s 5 et 54.
214. *Gazette de France,* 29 февруари 1772, с. 327.
215. Françoise Autrand, *Pouvoir et société en France, XIVe-XVe siècles,* 1974, с. 12.
216. R. Gascon, в: *Histoire économique et sociale de la France,* Braudel-Labrousse изд., 1976, I, с. 424; Claude Seyssel, *Histoire singulière du roy Loys XII,* 1558, с. 14.
217. L. Stone, *An Elizabethan: Sir Horatio Pallavicino,* 1956, с. 42.
218. Изразът е на Маркс.
219. Jean Imbert, *Histoire économique,* 1965, с. 206.
220. *Ibid.*, с. 207 et Le Blanc, *Traité historique des monnoyes de France,* 1692, с. 175-176.
221. *Ordonnances des Rois de France de la troisième race,* изд. Лориер, 1723, т. 1, с. 371 (инструкции върху постановление за субсидии поради войната във Фландрия, 1302).
222. Gabriel Ardant, *Histoire de l'impôt,* 1971, 1, с. 238.
223. C. Bec, *op. cit.*, с. 62.
224. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia, op. cit.*, с. 208.
225. «Origin and growth of the national debt in Western Europe», в: *American Economic Review,* n° 2, май 1947, с. 118.
226. Още от XII век H. Pirenne, *op. cit.*, с. , 35, бележка 2. Първият голям заем във Франция е през 1295 година за кампанията на Гиен срещу Англия: Ch. Florange, *Curiosités financières...,* 1928, с. 1.
227. Не искам да увеличавам бележките, които лесно могат да се намерят в *La Méditerranée,* нито да давам бележките към предстоящия за издаване труд на Фелипе Руис, *El siglo de los Genoveses,* с който съм запознат от няколко години.
228. Dans *La Gitanilla, Novelas Ejemplares,* изд. Nelson, с. 100.
229. P. G. M. Dickson, *The Financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756,* 1967.
230. A. N., G 7, 1699.
231. Варшава, A. G., F. Radziwill, 26 декември 1719.
232. I. de Pinto, *op. cit.*, p. 1, бележка 2.
233. Съобщение на de Jorjo Tadic.
234. Thomas Mortimer, *Every man his own broker,* 1775, с. 165.
235. Isaac de Pinto, *op. cit.*, който през 1771 година се самообълщава (с. 13) като автор на твърдението, че „националният дълг обогатява Англия", и който обяснява възхитително преимуществото на системата, като между другото я сравнява с френската, посочва, че англичаните като цяло, а не само дребните хорица „не разбират естеството ѝ" и

глупаво и́ се противопоставят (с. 43).
236. Москва , AEA, 35/6, 390, 114.
237. Москва, AEA, 35/6, 320, 167, Lettre de Simolin, Лондон, 23 март-3 април 1781.
238. *Bilanci generali.* Seria seconda, Венеция, 1912.
239. Michel Mollat, *Comptes généraux de l'État bourguignon entre 1416 et 1420,* 1964.
240. *Méditerranée,* II, с. 33 и графика.
241. *Ibid.,* II, с. 31.
242. Вж. превода на S. J. Shaw *(The budget of Ottoman Egypt, 1596-1597,* 1968) на бюджета на османски Египет. И най-вече текущите дела на Omer Lufti Barkan.
243. Ainsi Macartney, *op. cit.,* IV, с. 119 (1793, 66 милиона лири стерлинги; например R. Vivero, British Museum, Add. 18287, f° 49, 1632, 130 милиона златни екю).
244. Abbé Prévost, *Voyages, op. cit.,* X, с. 238 *sq.*
245. A. N., K 1352 (1720) или A. E., Russie M. и D., 7, f°s 298-305 (към 1779).
246. Roger Doucet, *L'État des finances de 1523,* 1923.
247. Francesco Caracciolo, *Il reqno di Napoli nei secoli XVI e XVII,* 1966, I, с. 106.
248. Véron de Forbonnais, *Recherches... sur les finances de France,* 1758, с. 429 *sq.*
249. Emmanuel Le Roy Ladurie *Les Paysans du Languedoc,* 1966, I, с. 295-296.
250. Cardinal de Richelieu, *Testament politique,* p.p. Louis André, 1947, с. 438. Текст, цитиран от [J.-F. Melon], *Essai politique sur le commerce,* 1734, с. 37.
251. *Cf. infra,* III, глава 2.
252. Според C. M. Cipolla, Semaine de Prato, май 1976.
253. Philippe Contamine, Semaine de Prato, април 1974.
254. François Pietri, *Le Financier,* 1931, с. 2.
255. Michel Mollat, *Les Affaires de Jacques Cœur. Journal du Procureur Dauvet,* 2 том , 1952.
256. Germain Martin et Marcel Besançon, *op. cit.,* с. 56.
257. G. Chaussinand-Nogaret, *Les Financiers du Languedoc au XVIIIe siècle,* 1970, et *Gens de finance au XVIIIe siècle,* 1972. Многобройни сведения. Вж.: «Castanier» в показалеца.
258. *Richesse de la Hollande, op. cit.,* II, с. 256.
259. J. G. van Dillen, *Munich V,* с. 181 *sq.*
260. *Ibid,* с. 182.
261. *Ibid.,* с. 184.
262. P. G. M. Dickson, *op. cit.,* с. 253-303.
263. *Ibid.,* с. 289-290.
264. *Ibid.,* с. 295.
265. J. F. Bosher, *French Finances 1770-1795. From Business to Bureaucracy,* 1970, с. XI. Настойчивостта му спрямо институционалните реформи на Некер, с. 150 *sq.*
266. *Ibid.,* с. 304, и 17 бележка 2.
267. M. Marion, *Dictionnaire, op. cit.,* с. 236.
268. Daniel Dessert, «Finances et société au XVIIe siècle à propos de la chambre de justice de 1661», в: *Annales E. S. C.,* n° 4, 1974.
269. Daniel Dessert и Jean-Louis Journet, «Le *lobby* Colbert: un royaume ou une affaire de famille?»,

в: *Annales E. S. C.*, 1975, с. 1303-1337.

270. Но с поредица произшествия междувременно: 1522 – екзекуцията на Самблансе и отстраняването на висшите финансови чиновници; последвалото прибягване до капиталите на парижките и лионските банкери и търговци; банкрутът от 1558, който довежда в края на XVI век до финансова олигархия и т.н. *Cf.* R. Gascon, в: *Histoire économique et sociale de la France, op. cit.*, I, с. 296 *sq.*

271. Marcel Marion, *op. cit.*, с. 232.

272. G. Chaussinand-Nogaret, *op. cit.*, с. 236.

273. L.-S. Mercier, *op. cit.*, III, с. 201.

274. Върху проблема като цяло вж. превъзходната книжка на Пиер Дейон, *Le Mercantilisme,* 1969.

275. В: *Z. für Nationalökonomie XVII.*

276. *Der Merkantilismus,* 1965, с. 5.

277. Henri Chambre, «Posoškov et le mercantilisme», в: *Cahiers du monde russe,* 1963, с. 358.

278. Думата се използва на Paul Manselli, Semaine de Prato, април 1974.

279. Adam Smith, *op. cit.*, III, с. 1.

280. H. Bechtel, *op. cit.*, II, с. 58.

281. Henri Hauser, *Les Débuts du capitalisme,* 1931, с. 181 *sq.*

282. В: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1959, с. 394.

283. Franz von Pollack-Parnau, «Eine österreischiche-ostendische Handels-Compagnie 1775-1785», в: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1927, с. 86.

284. A. N., G 7, 1698, f° 154, 24 юни 1711.

285. Werner Sombart, *op. cit.*, I, с. 364.

286. J. Kulischer, *op. cit.*, немско издание, II, с. 203.

287. H. Hausherr, *op. cit.*, с. 89.

288. Eli F. Heckscher, *op. cit.*, с. 480.

289. Isambert, *Recueil général des anciennes lois françaises,* 1829, XV, с. 283 (Указ за учредяване на манифактура за сукнени дрехи, златни, сребърни и копринени тъкани в Париж, август 1603).

290. A. Klima, J. Macurek, «La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (XVIe-XVIIe siècles) », в: *Congrès international des sciences historiques,* Stockholm, 1960, IV, с. 88.

291. A. N., G 7, 1687.

292. W. Sombart, *op. cit.*, I, с. 366.

293. Cardinal de Richelieu, *Testament politique,* изд. от 1947, с. 428.

294. A. N., A. E., B^{1}, 754, Лондон, 1 юли 1669.

295. Ch. W. Cole, *Colbert and a century of French mercantilism,* 1939, I, с. 337.

296. Simancas, *Consultas y junlas de hacienda,* leg. 391, f° 542.

297. A. D. Lublinskaya, *Lettres et mémoires adressés au chancelier Séguier (1633-1649),* 1966, II, p. 88.

298. H. Kellenbenz, *Der Merkantilismus, op. cit.*, с. 65, по мнение на van Dillen.

299. A. d. S. Naples, Affari Esteri, 801, Хага, 2 септември и 15 ноември 1768.

300. Isaac de Pinto, *op. cit.*, с. 247.

301. *Ibid.*, с. 242.

302. Вж. *supra,* с. 310.

303. *El sigio de los Genoveses,* за жалост все още неиздаден.

304. A. N., G 7, 1725, 121, 6 февруари 1707.

305. A. N., 94 A Q 1, 28.

306. John Francis, *La Bourse de Londres,* 1854, с. 80.
307. Daniel Dessert, art. cit.
308. Изключенията потвърждават правилото, Lavisse, *Histoire de France,* VII, 1, с. 5 *sq.; Méditerranée,* II, с. 34-46.
309. Roland Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles,* 1961, с. 99.
310. British Museum, Add. 18287, f° 24.
311. J.-F. Bosher, *op. cit.,* с. 276, *sq.;* думата *бюрокрация* се появява за първи път у Gournay, 1745, *cf.* B. Lesnogorski, Congrès international des sciences historiques, Москва, 1970.
312. A. G., Варшава, фонд Radziwill.
313. Или рефеодализация в смисъла, в който Giuseppe Galasso използва думата, *op. cit.,* с. 54, което означава известно връщане към предишната феодализациия.
314. J. van Klaveren, «Die historische Erscheinung der Korruption...», в: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1957, с. 304 *sq.*
315. Според Mousnier и Hartung, едва след войната за австрийското наследство продажността става нетърпима *Congrès international des sciences historiques,* Paris, 1950, cité par I. Wallerstein, op. cit., с. 137, бележка 3.
316. J. van Klaveren, art. cit., с. 305.
317. Вж. блестящата картина на Régine Pernoud, *op. cit.,* II, с. 8 *sq.*
318. Pierre Champion, *Catherine de Médicis présente à Charles IX son royaume 1564-1566,* 1937.
319. British Museum, Add. 28368, f° 24, Madrid, 16 юни 1575.
320. L. Pfandl, *Philipp 11. Gemälde eines Lebens und einer Zeit,* 1938; френски превод 1942, с. 117.
321. *Variétés,* II, с. 291.
322. *Op. cit.,* с. 55.
323. E. Labrousse, *Le XVIIIe siècle,* в: *Hist. générale des civilisations,* p.p. M. Crouzet, 1953, с. 348.
324. Според Pierre Goubert, *Beauvais..., op. cit.,* с. 338.
325. *Op. cit.,* II, 698.
326. Moscou, A. E. A., 72/5-299, 22, Лисабон, 22 февруари 1791.
327. За това раздробяване на държавния апарат, *cf.* F. Fourquet, *op. cit.,* и най-вече с. 36-37.
328. „За значението на религиозните идеи", в: *Œuvres complètes de M. Necker,* издадени от барон дьо Стал, негов внук, 1820, т. XII, с. 34, цитирано от Michel Lutfalla, «Necker ou la révolte de l'économie politique circonstancielle contre le despotisme des maximes générales», в: *Revue d'histoire économique et sociale,* 1973, n° 4, с. 586.
329. F. Melis, *Tracce di una storia economica..., op. cit.,* с 62.
330. E. Ashtor, Semaine de Prato, април 1972.
331. S. Labib, «Capitalism in medieval Islam», в: *Journal of Economic History,* март 1969, с. 91.
332. Hans Hausherr, *op. cit.,* с. 33 и Philippe Dollinger, *La Hanse,* 1964, с. 207 и 509.
333. Halil Inalcik, «Capital formation in the Ottoman Empire», в: *The Journal of Economic History,* 1969, с. 102.
334. *Ibid.,* с. 105-106.
335. M. Rodinson, *Islam el capitalisme, op. cit.,* с. 34.
336. Това е датата, когато започва да се сече златният флорин, *Cf.* F.

Melis, статия „Флорин", в: *Enciclopedia Dantesca,* 1971, с. 903.
337. H. Du Passage, статия „Лихварство" в *Dictionnaire de théologie catholique, t.* XV, 2 част, 1950, col. 2376.
338. *Ibid.,* col. 2377-2378.
339. Turgot, *Mémoire sur les prêts d'argent,* изд. Daire, 1844, с. 110. в: *Œuvres,* изд. Schelle, III, с. 180-183.
340. Ch. Carrière «Prêt à intérêt et fidélité religieuse», в: *Provence historique,* 1958, с. 107.
341. Закон от 3 септември 1807 и указа закон от 8 август 1935 *Cf.* le *Nouveau Répertoire Dalloz,* 1965, до думата „лихварство", IV, с. 945.
342. Benjamin N. Nelson, *The Idea of usury from tribal brotherhood to universal otherhood,* 1949. По въпроса като цяло вж. Gabriel Le Bras et H. Du Passage, статия „Лихварство" в *Dictionnaire de théologie catholique,* t. XV, 2 част, 1950, col. 2336-2390.
343. G. Le Bras, art. cit., col. 2344-2346.
344. Aristote, *Politique,* I-III, 23.
345. Max Weber, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme,* 1964, с. 76, бележка 27.
346. Schumpeter, *Storia dell'analisi economica,* с. 10, бележка 3.
347. Karl Polanyi, в: K. Polanyi et Conrad Arensberg, *Les Systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie,* 1975, с. 94.
348. B. Bennassar, *Valladolid au siècle d'or, c.* 258.
349. R. de Roover, *The Medici Bank,* 1948, с. 157.
350. Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française,* 1952, I, с. 5.
351. Léon Poliakof, *Les Banchieri juifs et le Saint-Siège, du XIIIe au XVIIe siècle,* 1965, с. 81.
352. *Diarii,* 9 ноември 1519, цитирано от L. Poliakof, *op. cit.,* с. 59, бележка 5.
353. L. Poliakof, *op. cit.,* с. 96.
354. C. Bec, *Les Marchands écrivains à Florence, 1355-1434,* с. 274.
355. R. de Roover, *op. cit.,* с. 56, бележка 85.
356. Charles de La Roncière, *Un Changeur florentin du Trecenio...,* 1973, с. 25, 97, 114, бележка 5, 172, 197.
357. B. Nelson, «The Usurer and the Merchant Prince: Italian businessmen and the ecclesiastical law of restitution, 1100-1550», в: *The Tasks of economic history* (supplemental issue of *The Journal of economic history),* VII (1947), с. 116.
358. *Ibid.,* с. 113.
359. G. von Pölnitz, *Jakob Fugger,* 1949, I, с. 317 et B. Nelson, *The Idea of usury, op. cit.,* с. 25.
360. J. A. Goris, *Les Colonies marchandes méridionales á Anvers,* 1925, с. 507.
361. Pierre Jeannin, *Les Marchands au XVIe siècle,* 1957, с. 169.
362. Archivo provincial Valladolid, fonds Ruiz, cité par H. Lapeyre, *Une Famille de marchands, les Ruis,* 1955, с. 135 и бележка 139.
363. Le P. Lainez, *Disputationes tridentinae...,* t. II, 1886, с. 228 (...subtilitas mercatorum, ducentes eos cupiditate... tot technas invenit ut vix facta nuda ipsa perspici possint...).
364. Giulio Mandich, *Le Pacte de Ricorsa et le marché italien des changes au XVIIe siècle,* 1953, с. 153.
365. J. Höffner, *Wirtschaftsethik und*

Monopole, 1941, p. 111 et B. Nelson, *Idea of usury,* p. 61, бележка 79.
366. В разговор.
367. Ph. Collet, *Traité des usures...,* 1690, в „предупреждението".
368. Isaac de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit,* 1771, с. 36; L.-S. Mercier, *Tableau de Paris,* 1782, III, с. 49-50.
369. Москва А. Е. А., 35/6, 370, с. 76.
370. C. Carrière, art. cit., с. 114.
371. I. de Pinto, *op. cit.,* с. 213-214.
372. A. Renaudet, *Dante humaniste,* 1952, с. 255-256.
373. Werner Sombart, *Le Bourgeois,* 1926, с. 313.
374. H. Hauser, *Les Débuts du capitalisme,* 1931, с. 51 и 55.
375. C. M. Cipolla, «Note sulla storia del saggio d'interesse, corso, dividendi e sconto dei dividendi del Banco di S. Giorgio nel sec. XVI», в: *Economia internationale,* том 5, май 1952, с. 14.
376. *Économie et religion, une critique de Max Weber,* шведско издание 1957, френско, 1971.
377. F. Braudel, *Le Monde actuel,* 1963, с. 394-395.
378. *Studies in the development of capitalism,* 1946, с. 9.
379. O. Brunner, *op. cit.,* с. 16-17.
380. Aido Mieli, *Panaroma general de historia de la Ciencia,* II, с. 260-265.
381. Издателство H. Proesler, 1934.
382. W. Somnart, *op. cit.,* II, с. 129 и бележка 1.
383. F. Melis, *Storia della Ragioneria,* 1950, с. 633-634.
384. W. Sombart, *op. cit.* II, с. 118.
385. Oswald Spengler, *Le Déclin de l'Occident,* 1948, II, с. 452.
386. C. A. Cooke, *Corporation Trust and Company,* 1950, с. 185.
387. Цитирано от Basil S. Yamey, «Accounting and the rise of capitalism», в: *Mélanges Fanfani,* 1962, t. VI, с. 833-834, бележка 4. За мудността на проникването във Франция, R. Gascon, *op. cit.,* I, с. 314 *sq.*
388. W. Sombart, *op. cit.,* II, с. 155.
389. F. Melis, *Tracce di una storia economica di Firenze e della Toscana dal 1252 al 1550,* 1966, с. 62.
390. B. S. Yamey, art. cit., с. 844 и бележка 21.
391. R. de Roover, в: *Annales d'hist. économique et sociale,* 1937, с. 193.
392. W. Sombart, *Die Zukunfl des Kapitalismus,* 1934, с. 8, цитирано от B. S. Yamey art. cit., с. 853, бележка 37.
393. K. Marx, *Le Capital, in : Œuvres,* II, с. 1457 *sq.* и 1486-1487.
394. *Ibid.,* с. 1480.
395. Lénine, *Œuvres,* 1960, т. 22, с. 286.
396. Otto Hintze, *Staat und Verfassung,* 1962, II, с. 374-431: *Der moderne Kapitalismus als historisches Individuum. Ein kritischer Bericht über Sombarts Werk.*
397. W. Sombart, *Le Bourgeois,* с. 129.
398. W. Sombart, *ibid.,* с. 132-133.
399. M. Weber, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme,* с. 56, бележка 11, и следващите страници.
400. C. Bec, *Les Marchands écrivains à Florence 1375-1434,* с. 103-104.
401. Otto Brunner, *op. cit.,* с. 16-17.
402. Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Capitalisme et schizophrénie. L'anti-Œdipe,* 1972, с. 164.
403. Denys Lombard, *Le Sultanat*

d'Atjeh au temps d'Iskandar Muda (1607-1636), 1967.
404. J. Savary, V, col. 1217.
405. Prévost, *op. cit.,* VIII, с. 628.
406. Tavernier, *op. cit.,* II, с. 21.
407. A. N., Marine, B 7 46, 253. Доклад на Hollandais Braems, 1687.
408. Gautier Schouten, *Voiage... aux Indes Orientales, commencé en l'an 1658 et fini en l'an 1665,* II, с. 404-405.
409. Jean-Henri Grose, *Voyage aux Indes orientales,* 1758, с. 156, 172, 184.
410. Michel Vié, *Histoire du Japon des origines à Meiji,* 1969, с. 6.
411. De La Mazelière, *Histoire du Japon,* 1907, III, с. 202-203.
412. D. и V. Elisseeff, *La Civilisation japonaise,* 1974, с. 118.
413. N. Jacobs, *op. cit.,* с. 65.
414. Y. Takekoshi, *The Economic aspects of the political history of Japan,* 1930, I, с 226.
415. N. Jacobs, *op. cit.,* с. 37.
416. Y. Takekoshi, *op. cit.,* I, с. 229.
417. Denis Richet, *Une Famille de robe à Paris du XVIe au XVIIIe siècle, les Séguier,* ръкопис на дисертация, с. 52.
418. D. Richet, *ibid.,* с. 54. Цяла поредица примери в книгата на George Huppert, *Les Bourgeois gentilshommes, op. cit.,* глава V.
419. Ping-Ti Ho, «Social Mobility in China», в: *Comparative Studies in society and history,* I, 1958-1959.
420. *Méditerranée,* II, с. 65.
421. Nicolai Todorov, «Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman», в: *Revue des études sud-est européennes,* t. I, 1963, с. 108.
422. François Bernier, *Voyages... contenant la description des États du Grand Mogol,* 1699, I, с. 286-287.
423. Lord Clive, Реч пред Камарата на общините; приведените тук откъси са от един френски превод, Краков, Фонд Czartorisky.

Поредица „Хроника" е основана през 1997 г.
по идея на **Роман Томов (1966—1999).**
Поредица „Хроника" на Издателска къща „Прозорец"
е удостоена с националната награда **„Христо Г. Данов"**
за принос в издаването на хуманитаристика.

Излезли от печат в поредица „Хроника":

1. **„Философия на неравенството"** от Николай Бердяев
2. **„История на религиите" — том I, II, III, IV, V**
   (съвместно с издателство „Галимар")
3. **„История на Византийската държава"**
   от Георгий Острогорски
4. **„Образи и символи"** от Мирча Елиаде
5. **„Митове, сънища и тайнства"** от Мирча Елиаде
6. **„Исторически корени на вълшебната приказка"**
   от В. Я. Проп
7. **„Атлас"** от Мишел Сер
8. **„България в бурно време"** от Александър Цанков
9. **„Черната книга на комунизма"**
   от Стефан Куртоа, Никола Верт, Жан-Луи Панне,
   Анджей Пачковски, Карел Барточек, Жан-Луи Марголен
10. **„Третият път"** от Антъни Гидънс
11. **„Римска история"** от Теодор Момзен
12. **„Години на промяна"** от Хенри Кисинджър
13. **„Хилядолетието"** от Фелипе Фернандес-Арместо
14. **„Петербургски дневници"** от Зинаида Гипиус
15. **„Размишления върху „Дон Кихот"** от Хосе Ортега и Гасет
16. **„Структурите на всекидневието"** от Фернан Бродел
17. **„Чърчил"** от Норман Роуз
18. **„Окултизъм, магия и културна мода"**от Мирча Елиаде
19. **„Ще свидетелствам до края" — том I, II,**
    от Виктор Клемперер
20. **„Тайната история на Мосад"** от Гордън Томас
21. **„Мисли за Европа"** от Хосе Ортега и Гасет
22. **„Кремъл и Лубянка"** от Павел Судоплатов
23. **„Империя на ужаса"** от Канг Чхол Хуан и Пиер Ригуло
24. **„Размисли на аполитичния"** от Томас Ман
25. **„Големият терор"** от Робърт Конкуест
26. **„История на икономическия анализ" – том I, II,**
    от Йозеф Алоиз Шумпетер
27. **„Краят на дните"** от Ерна Парис
28. **„Мемоари"** от Феликс Юсупов
29. **„Руски дневник"** от Джон Стайнбек
30. **„Игрите на размяната"** от Фернан Бродел

Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век

ИГРИТЕ НА РАЗМЯНАТА

Основополагащата творба на един от най-значимите учени на XX в. „Материална цивилизация, икономика и капитализъм“ е въведение в световната история от XV до XVIII в.

Познавайки „Игрите на размяната“, можем да проследим двете дейности на пазарната икономика и капитализма, които се преплитат, но в същото време се разграничават и дори се противопоставят.

„Настоящият том се издига над партера на материалния живот, който бе предмет на първата част на този труд, и разглежда следващите го непосредствено по-горни етажи на икономическия живот, а над него – и на капиталистическото действие.
...Стремя се да анализирам съвкупността от игрите на размяната, като се почне от простата натурална размяна, та се стигне до най-сложната форма, включително и капитализма.
Тръгвайки от възможно най-прилежното и безпристрастно описание, правя опит да установя закономерности и механизми, т. е. обща икономическа история (както има обща география), или, казано на друг език, типология, модел или граматика, способна поне да уточни смисъла на няколко ключови думи, на няколко очевидни реалности, при това без споменатата обща история да е съвършено точна, без утвърдената типология да е безспорна и най-вече – пълна, без моделът и най-малко да е в състояние да бъде проверен с математически методи, без граматиката да дава ключ за някакъв икономически език или дискурс, ако изобщо съществува такова нещо и то е относително постоянно във времето и пространството. Следователно това е изследване в пресечната точка между общество, политика и икономика."

Фернан Бродел

Книгата е включена в програмата на Централноевропейски университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Регионален издателски център към Институт "Отворено общество" - Будапеща, и Център за изкуства "Сорос" - София.

20 ЛВ.

ПОРЕДИЦА ✱ ХРОНИКА